



**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ**  
**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**  
**ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ**  
**ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΗΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΝΑΠΗΡΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ**  
**ΕΛΛΑΔΑ (1908-1996). Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΩΝ ΤΥΦΛΩΝ:**  
**ΙΔΕΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΥΦΛΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ**  
**ΕΛΛΗΝΙΚΟ 20ο ΑΙΩΝΑ**

**ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΑΛΑΖΑ**

**ΡΟΔΟΣ**  
**ΙΟΥΛΙΟΣ 2021**





**UNIVERSITY OF THE AEGEAN  
SCHOOL OF HUMANITIES  
DEPARTMENT OF PRIMARY EDUCATION**

**PhD THESIS  
DISABILITY AND DISABILITY MOVEMENT IN GREECE (1908-1996):  
THE CENTURY OF THE BLIND. IDEAS, POLICY AND DEMANDS  
REGARDING BLINDNESS IN THE GREEK 20th CENTURY**

**VASILIKI CHALAZA**

**RHODES  
JULY 2021**



## **ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ**

**Ιστορία της αναπηρίας και του αναπηρικού κινήματος στην Ελλάδα (1908-1996).  
Ο αιώνας των τυφλών: Ιδέες, πολιτική και διεκδικήσεις για την τυφλότητα στον  
ελληνικό 20ο αιώνα**

**Βασιλική Χάλαζα**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:** Γιώργος Κόκκινος, Καθηγητής ιστορίας και  
διδασκτικής της ιστορίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο  
Αιγαίου

### **ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:**

**Γιώργος Κόκκινος**, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

**Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος**, Επίκουρος καθηγητής Αριστοτέλειο  
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

**Άγγελος Παληκίδης**, Αναπληρωτής καθηγητής Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο  
Θράκης

### **ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ**

1. Γιώργος Κόκκινος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
2. Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος, Επίκουρος καθηγητής, Αριστοτέλειο  
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
3. Άγγελος Παληκίδης, Αναπληρωτής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
4. Κωνσταντίνος Αγγελάκος, Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
5. Βασιλική Θεοδώρου, Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
6. Ευαγγελία Καλεράντε, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής  
Μακεδονίας
7. Δέσποινα Καρακατσάνη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου



**PhD THESIS**

**Disability and Disability Movement in Greece (1908-1996):**

**The Century of The Blind. Ideas, Policy and Demands regarding Blindness in the  
Greek 20th Century**

**Vasiliki Chalaza**

**SUPERVISOR:**

**Giorgos Kokkinos, professor of history and history didactics, Department  
of Primary Education, University of the Aegean**

**THREE-MEMBER ADVISORY COMMITTEE:**

**Giorgos Kokkinos**

**Karolos Iosif Kavoulakos**

**Angelos Palikidis**

**SEVEN-MEMBER EXAMINATION COMMITTEE**

1. Giorgos Kokkinos, Professor, University of the Aegean
2. Karolos Iosif Kavoulakos, Assistant professor, Aristotle University of Thessaloniki
3. Angelos Palikidis, Associate professor, Democritus University of Thrace
4. Konstantinos Aggelakos, Professor, Ionian University
5. Vassiliki Theodorou, Professor, Democritus University of Thrace
6. Evangelia Kalerante, Associate professor, University of Western Macedonia
7. Despina Karakatsani, Professor, University of the Peloponnese





## Summary

This dissertation presents the ideas, policies and demands regarding blindness in Greece during the 20<sup>th</sup> century. The timeframe of the study covers the main events from the publication of the first report of the School for the Blind in Athens in 1908 (the first text that presents an organized educational effort for the blind in Greece) to the establishment of the European Disability Forum in 1996 (in which Greek blind people play an important role; a fact reflecting the progress made towards blind empowerment over the past decades). Utilizing the social anthropological concept of liminality, the dissertation makes connections between the history of the blind in Greece and the general Greek history. In so doing, the thesis highlights the effect that the medical model of disability and the eugenics movement had upon the lives of the blind. The blind was the first category of the disabled for which there was initially charitable interest and then state care. The blind was also the first category of disabled people organized in trade unions to negotiate their liminality. This particular condition separated blindness from other categories of disability in the first half of the century in terms of ideas, but also led to the adoption of blindness-focused welfare policies on behalf of the Greek state in the second half of the century. The study is based on extensive archival research including -among many others- the Michael Anagnos Collection held at the Perkins School for the Blind, Boston, MA, the Aikaterini and Eirini Laskaridou Collection held at the Hellenic and Historical Archive Society (ELIA) in Athens, Greece, and the Historical Archives of the European Union held at the European University Institute in Florence, Italy.

The main body of the dissertation is structured in six sections. In the first chapter, I present the theoretical and methodological framework of the study. After a literature review of the history of the disability-related ideas and the influence of eugenics, I discuss in detail the concepts which help to come to grips with disability as a category of historical analysis. Such concepts include liminality, eugenics theory, social and medical model of disability, social empowerment, citizenship, social movement theories and Foucauldian heterotopia.

The second chapter examines the contribution of Michael Anagnos, the second director of the Perkins School for the Blind in Boston, MA, USA: his activities and ideas, his role in the Greek diaspora and his presence in the Greek public sphere. Although Anagnos's activities and ideas did not have a direct influence on policies for

the blind back in Greece, he contributed indirectly on the debate about the concept of blindness. The interpretation of this development is entangled with several aspects of Greek history, such as the rivalry between Athenian elite circles about the role of key Greek diaspora figures and the conflicting choices of the two groups in domestic Greek politics involving competing factions within the Royal family.

The third chapter investigates the ideas of Georgios Drossinis -whose initiative was the foundation of the School for the Blind in Greece- and of Eirini Laskaridou -the first director of the School for the Blind. These ideas touch upon critical discussions of turning points in Greek history, such as the refugee problem, the language question and the eugenics movement. Moreover, in this chapter I explore the establishment of the School for the Blind, focusing on its relationship to the Greek Church and the state.

The fourth chapter presents in detail the developments of the early post-war period. These include the establishment - in the late 1940s - and operation of the Lighthouse for the Blind, the role of the organization “Near East Relief” in the foundation of the Lighthouse, and the main developments of the 1950s from blind-related legislation through the creation of the Council for the Protection of the Blind and the School for the Blind in Northern Greece to the promotion of the UN program for the rehabilitation of the disabled in the Greek context.

In the fifth chapter, the study focuses on the Panhellenic Association of the Blind. This is the era of the Long Sixties, and their impact would be felt also in Greece -not least as far as the formation of state policies was concerned, even during the dictatorship. Furthermore, this chapter presents the social movement of the Blind during the *Metapolitefsi* period, drawing upon wider debates on democratic transitions, and discussing the disability-related legislation that passed as a result of the radicalization of the blind movement.

Lastly, the sixth chapter investigates the European orientation of the Greek policies regarding disability during the late 1970s and 1980s. In particular, the focus is based on the correlation of the Greek initiatives regarding disability with the European policies in the context of Greece’s Europeanisation; a process which involved the disability movement as a societal actor seeking empowerment, participation and citizenship.

## ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας οφείλω πολλά σε πολλούς και πολλές. Καταρχάς, ευχαριστώ βαθιά τον Γιώργο Κόκκινο που πίστεψε σε αυτή τη διατριβή και μου έδωσε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσω τη συγκεκριμένη έρευνα υπό την επίβλεψή του. Η μελέτη του στη θεωρία και στην ιστορία της ευγονικής αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για εμένα και με βοήθησε να σχηματοποιήσω τα βασικά επιχειρήματα της εργασίας. Οι παρατηρήσεις του με ωθούσαν πιο βαθιά στην έρευνα και με προστάτευαν από αποπήματα. Ευχαριστώ, επίσης, θερμά τον Κάρολο Καβουλάκο για την εμπιστοσύνη του σε μια κρίσιμη στιγμή στην ερευνητική μου πορεία, αλλά και για τις συζητήσεις μας που με βοήθησαν να πλαισιώσω διεπιστημονικά τη συγκεκριμένη διατριβή. Ευχαριστώ, ακόμα, τον Άγγελο Παληκίδη για τα σχόλια και τις προτάσεις του.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά την Kim Nielsen για τις συζητήσεις μας και τα σχόλιά της. Ακόμα, ευχαριστώ τα Ιστορικά Αρχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη χρηματοδότηση που μου προσέφεραν (Vibeke Sørensen Grant), μέσω της οποίας έγινε εφικτή η τροφοδότηση της έρευνας με αυτό το αρχειακό υλικό. Ακόμα, ευχαριστώ πολύ τους Dimitri Gondica και Dieter Schlenker για την ευγενική τους πρόσκληση και την ευκαιρία που μου έδωσαν να παρουσιάσω τμήματα της έρευνάς μου στο Seeger Center for Hellenic Studies στο Princeton University και στο Alcide de Gasperi Research Center στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο στη Φλωρεντία.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στη Μάρη Κυριαζοπούλου για την άκρως εποικοδομητική συζήτησή μας και την πρόσβαση που μου παραχώρησε στο προσωπικό της αρχείο. Ευχαριστώ, επίσης, την Jennifer Arnott, υπεύθυνη της ερευνητικής βιβλιοθήκης στο Perkins School for the Blind για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε στην προσπέλαση του αρχειακού υλικού. Επιπλέον, ευχαριστώ τον Χρήστο Αναστασίου, υπεύθυνο στο Ιστορικό Αρχείο του ιδρύματος «Κωνσταντίνος Καραμανλής», καθώς και το προσωπικό στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και στη βιβλιοθήκη της Βουλής και στην Εθνική Βιβλιοθήκη για την ευγενική τους εξυπηρέτηση.

Οι φίλες είναι πολύτιμες. Λένα και Ανθούλα όλα θα είχαν πάει αλλιώς χωρίς εσάς. Οι δύο μου αδερφοί έκαναν πιο εύκολη την καθημερινότητά μου σε κρίσιμες φάσεις της έρευνας. Τους ευχαριστώ από την καρδιά μου. Οι γονείς μου, συμπαραστάτες πάντα των επιλογών μου, ήταν εκεί για να με στηρίζουν με όλους τους δυνατούς τρόπους. Τα λόγια είναι φτωχά. Είκοσι χρόνια κοινής ζωής με κατανόηση,

σεβασμό και στήριξη. Χρήστο σε ευχαριστώ που πίστεψες σε μένα περισσότερο από εμένα. Τέλος, ευχαριστώ με συγκίνηση τα παιδιά μου, Ορέστη και Ίριδα, που σεβάστηκαν αυτή την εργασία και βοήθησαν με τον τρόπο τους να τελειώσει «το βιβλίο που δεν τελειώνει».

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<b>ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ</b> .....	17
<b>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</b> .....	21
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ</b> .....	33
<b>Βιβλιογραφική επισκόπηση</b> .....	33
<i>Οι σπουδές της αναπηρίας</i> .....	33
<i>Ιστορία της αναπηρίας</i> .....	38
<i>Η ιστορία της αναπηρίας ως ιστορία ιδεών</i> .....	42
<i>Ιστορικοί της αναπηρίας και ευγονική</i> .....	47
<b>Σχήματα ερμηνείας της αναπηρίας ως κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης</b> .....	59
<i>Ο λόγος της εξουσίας: ευγονική, αρτιμέλεια, παθολογία</i> .....	59
<i>Ταυτότητα και στίγμα</i> .....	61
<i>«Κατωφλικές» ταυτότητες</i> .....	64
<i>Κοινωνική ενδυνάμωση, ιδιότητα του πολίτη και κίνημα</i> .....	70
<i>Κράτος πρόνοιας και αναπηρία</i> .....	75
<b>Μεθοδολογικές οριοθετήσεις</b> .....	76
<i>Η έρευνα στις πρωτογενείς πηγές</i> .....	77
<i>Η επίδραση της τεχνολογίας στην ιστορική έρευνα</i> .....	82
<i>Ιστορική ανάλυση λόγου</i> .....	83
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ: ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ</b> .....	85
<b>Εισαγωγή</b> .....	85
<b>Η διαδρομή του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου προς το Perkins School for the Blind</b> .....	88
<b>Τα δύο μεγάλα έργα του Αναγνωστόπουλου: τυπογραφείο και νηπιαγωγείο</b> .....	91
<b>Βασικές ιδέες</b> .....	102
<b>Η σχέση του Anagnos με το ελληνικό και το ευρωπαϊκό πλαίσιο</b> .....	114
<b>Η θέση του Anagnos στην ελληνική ομογένεια</b> .....	119
<b>Ο Αναγνωστόπουλος και το Perkins στην Ελλάδα</b> .....	123
<b>Συμπεράσματα</b> .....	129

<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ο ΟΙΚΟΣ ΤΥΦΛΩΝ ΚΑΙ Η ΕΙΡΗΝΗ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ.....</b>	<b>131</b>
Εισαγωγή.....	131
<i>Οι Τυφλοί του Δροσίνη.....</i>	<i>137</i>
Η ίδρυση του Οίκου Τυφλών.....	144
Η είδηση της ίδρυσης του Οίκου Τυφλών στον Τύπο.....	159
Ο Οίκος Τυφλών γίνεται πραγματικότητα.....	165
Το κράτος για τον Οίκο Τυφλών.....	175
Ο λόγος της Εκκλησίας για τον Οίκο Τυφλών.....	178
Η Ειρήνη Λασκαρίδου.....	183
<i>Οι ευγονικές ιδέες στο λόγο της Ειρήνης Λασκαρίδου.....</i>	<i>184</i>
<i>Οι ιδέες της Ειρήνης Λασκαρίδου για την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των τυφλών.....</i>	<i>191</i>
<i>Οι ιδέες της Λασκαρίδου για την εκπαίδευση των τυφλών.....</i>	<i>196</i>
Η άποψη της οφθαλμολογίας για την τύφλωση: Σπήλιος Χαραμής.....	203
Η Braille της Λασκαρίδου: εφαρμογές του δημοτικισμού και αντανάκλαση ανταγωνισμών στον Μεσοπόλεμο.....	213
Η παραίτηση της Ειρήνης Λασκαρίδου από τον Οίκο Τυφλών.....	221
Η Ειρήνη Λασκαρίδου εκτός του Οίκου Τυφλών.....	234
Ο Οίκος Τυφλών μετά την Ειρήνη Λασκαρίδου.....	240
Συμπεράσματα.....	245
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950.....</b>	<b>247</b>
Εισαγωγή.....	247
Η αμερικανική παρέμβαση στα ζητήματα τυφλότητας την Ελλάδα: Ο Φάρος Τυφλών, η σχολή Τυφλών Βορείου Ελλάδας και το σχέδιο Μάρσαλ.....	250
Το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αποκατάσταση των αναπήρων.....	268
Νομολογία και ορολογία.....	273
Το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών: διαμόρφωση πολιτικών και απορρόφηση κραδασμών και πιέσεων.....	296
Συμπεράσματα.....	309

<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΡΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1960 ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΤΥΦΛΩΝ.....</b>	<b>313</b>
Εισαγωγή.....	313
Σύλλογοι και οργανώσεις τυφλών: ο δρόμος προς την ενδυνάμωση και η επίδραση στις κρατικές πολιτικές.....	317
Τα ζητήματα των τυφλών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών.....	330
Η «Μεταπολίτευση των τυφλών».....	337
Μετά τη «Μεταπολίτευση των τυφλών».....	356
Συμπεράσματα.....	365
<b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΗΡΙΑ: ΔΙΑΧΥΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ.....</b>	<b>369</b>
Εισαγωγή.....	369
Συμβούλιο της Ευρώπης.....	372
Διεθνής Οργάνωση Εργασίας.....	373
Ηνωμένα Έθνη.....	375
<i>1981: Διεθνές Έτος Αναπήρων.....</i>	<i>381</i>
Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα για την αναπηρία.....	384
<i>Εργασιακή και κοινωνική ένταξη.....</i>	<i>386</i>
<i>Εκπαιδευτική ένταξη.....</i>	<i>396</i>
Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Διεθνές Έτος Αναπήρων.....	399
<i>Πρώτη κοινοβουλευτική περίοδος, 1979-1984.....</i>	<i>399</i>
<i>Δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδος, 1984-1989.....</i>	<i>407</i>
Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα: Η αναπηρία υπό νέο πρίσμα.....	416
Συμπεράσματα.....	433
<b>ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....</b>	<b>439</b>
<b>ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....</b>	<b>449</b>





## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1: Francisco Goya, “Blind Beggar with a Dog” (πηγή: [www.digitalcommonwealth.org](http://www.digitalcommonwealth.org)). .....23
- Εικόνα 2: Michael Anagnos (πηγή: Thomas, Burgess, *Greeks in America: An Account for Their Coming Progress Customs, Lining an Aspiration*, Sherman, French & Company, Boston, 1913, σ. 1).....85
- Εικόνα 3: “Perkins School for the Blind” (πηγή: Capitol Campaign Meeting, 1903-1946, Folder 46, Box 2, Series 5, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School of the Blind, Research Library, Boston MA, US).....90
- Εικόνα 4: Pablo Picasso, *Breakfast of a Blind Man*, 1903 (πηγή: <http://art-picasso.com/>) .....96
- Εικόνα 5: Πρωινή συζήτηση στο νηπιαγωγείο (πηγή: Dinah Sturgis, *The Kindergarten for the Blind*, 1895, Folder 52, Box 5, Series 8, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Boston, σ. 437).....99
- Εικόνα 6: Η Helen Keller με τον Michael Anagnos (πηγή: Memorial in Greek, Folder 19, Box 7, Series 9, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School of the Blind, Research Library, Boston MA, US).....107
- Εικόνα 7: Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906] (πηγή: Γεώργιος Δροσίνης, *Άπαντα*, τόμος ένατος, σύμμικτα Α: ωφέλιμα δημοσιεύματα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2002, σ. 283). .....137
- Εικόνα 8: Το κτίριο του Οίκου Τυφλών (πηγή: Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1912*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1913, σ. 1, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).....166
- Εικόνα 9: Η θεραπεία για το τράχωμα στο ορφανοτροφείο της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή» (πηγή: Jane Hill, “Near East Relief Makes Provision for Blind”, *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 19(3), (1925), σ. 57). .....173
- Εικόνα 10: Η Ειρήνη Λασκαρίδου (πηγή: Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 3, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα). .....183
- Εικόνα 11: «Ψηκτροποιία» (πηγή: Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1918*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1919, σ. 17, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα). .....187
- Εικόνα 12: Η Ειρήνη Λασκαρίδου με τους πρώτους μαθητές της Σχολής Τυφλών (πηγή: Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1931*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1932, σ. 13, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα). .....197
- Εικόνα 13: Σπήλιος Χαραμής (πηγή: «Τα μάτια μας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 20<sup>ος</sup> τόμος, (1915), σ. 422). .....205
- Εικόνα 14: «Το χειρουργείον της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή» (πηγή: *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ. 352). .....206

- Εικόνα 15: «Η εξωτερική άποψις της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή» (πηγή: Εθνικόν Ημερολόγιον, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ. 304). .....207
- Εικόνα 16: Σπήλιος Χαραμή, Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένια (Μετά πολλών πρωτοτύπων παρατηρήσεων), Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, Αθήναι 1921. ....209
- Εικόνα 17: Το Οικοτροφείο του Συλλόγου Φίλων Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου» (πηγή: Λογοδοσία Συλλόγου Φίλων των Τυφλών για το έτος 1948-1949, σ. 3, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα). .....237
- Εικόνα 18: Τα μέλη της οργάνωσης «Αμερικανοί φίλοι για τους τυφλούς στην Ελλάδα» και οι πέντε μαθητές του Οίκου Τυφλών που μετέβησαν στο Perkins School for the Blind για μετεκπαίδευση (πηγή: Anagnos's bio by Stuckey, 1952, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US). .....241
- Εικόνα 19: Η Αργυρώ Ράπτου και ο Γεώργιος Αλεβίζος μπροστά από το κτιριακό συγκρότημα του Perkins School for the Blind (πηγή: Anagnos's bio by Stuckey, 1952, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US). .....242
- Εικόνα 20: Η Helen Keller στον Οίκο Τυφλών (Κέντρο Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών, Φωτογραφικό Λεύκωμα, Αθήνα 2002). .....253
- Εικόνα 21: Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας, επίσημον όργανον του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, ειδικόν τεύχος αφιερωμένον εις το θέμα των αναπήρων, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952. ....287
- Εικόνα 22: «Γεμίσαμε τυφλούς ζητιάνους» (πηγή: Το Βήμα, 25.9.1966). .....321
- Εικόνα 23: Τυφλοί μικροπωλητές (πηγή: Άρης Μαραγκόπουλος, Η άλλη Ελλάδα 1950-1965, αρχείο Κωνσταντίνου Μεγαλοκονόμου, Τόπος, Αθήνα 2018, σ. 30-31). .....323
- Εικόνα 24: Στιγμιότυπο από τον αγώνα των τυφλών τον Μάιο του 1976 (πηγή: συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκιμαντέρ της Μαρίας Χατζημιχάλη-Παπαλιού «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, οπισθόφυλλο). .....337
- Εικόνα 25: Ο κατειλημμένος Οίκος Τυφλών (πηγή: συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκιμαντέρ της Μαρίας Χατζημιχάλη-Παπαλιού «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, σ. 9). .....344
- Εικόνα 26: Απεργία πείνας έξω από τη Βουλή (πηγή: Το Βήμα, 21.5.1976). .....348
- Εικόνα 27: Στιγμιότυπο από τη διαμαρτυρία στο Σύνταγμα στις 31 Μαΐου 1977 («Μέσα απ' τον αγώνα», συλλογή άρθρων Β. Τσούπρα, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, οπισθόφυλλο). .....355





## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιδέα για την ενασχόληση με την ιστορία των τυφλών προέκυψε πρώτη φορά στην ερευνητική μου διαδρομή το 2011, όταν σε μια έρευνα που διεξήγαγα για την κοινωνική στήριξη των ατόμων με σοβαρά προβλήματα όρασης, στο πλαίσιο μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, πολύ συχνά, σε συνεντεύξεις με τυφλούς/ές, που διένυαν την έκτη δεκαετία της ζωής τους, επανερχόταν σαν καθοριστική για την πορεία της ζωής τους εμπειρία η συμμετοχή τους στο κίνημα των τυφλών στη Μεταπολίτευση. Από τότε και για τα επόμενα δέκα χρόνια, η ιδέα έμεινε εκεί για να βρει σάρκα και οστά και να γίνει πραγματικότητα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διδακτορικής διατριβής.

Πέρα από το πρώτο έναυσμα που ενέχει και το στοιχείο της τυχαιότητας στην προσωπική μου διαδρομή, η ενασχόληση με την ιστορία των τυφλών προκύπτει και ως ανάγκη αναφορικά με την ανάδειξη της ιστορικής ιδιαιτερότητας της συγκεκριμένης κατηγορίας αναπηρίας, συγκριτικά με τις υπόλοιπες. Η ιστορική αυτή ιδιαιτερότητα έγκειται τόσο στις φιλανθρωπικές προτιμήσεις στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, όσο και στις μεταπολεμικές κρατικές πολιτικές για την αναπηρία. Ακόμα, αποτυπώνεται και στη σχετικά έντονη συγκριτικά με άλλες αναπηρίες συνδικαλιστική δράση των τυφλών, η οποία οδήγησε και στην κατάληψη καίριων θέσεων, όπως αυτή του προέδρου στην Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία και στο Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Αναπηρία, από τυφλούς συνδικαλιστές.

Η πρώτη εκπαιδευτική πρωτοβουλία για άτομα με αναπηρία στην Ελλάδα ανήκει στους φιλανθρώπους των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Πρόκειται για την ίδρυση του Οίκου Τυφλών, με πρωτοβουλία του Γεώργιου Δροσίνη και του Δημήτριου Βικέλα και την εμπλοκή ανθρώπων της αστικής τάξης τόσο της αθηναϊκής κοινωνίας όσο και της ομογένειας. Για την ακρίβεια, η φιλανθρωπική αυτή πρόνοια για την εκπαίδευση των τυφλών υπήρξε η μοναδική μέριμνα για την εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα. Τότε, η αμερικανική οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» ανέλαβε την εκπαίδευση των κωφών παιδιών στην Ελλάδα, αλλά και την ίδρυση του Κέντρου Αποκαταστάσεως Πολιτικών Αναπήρων, εδραιώνοντας τη θέση της σε ζητήματα σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών για την αναπηρία ως φορέας υλοποίησης του προγράμματος για την αναπηρία που είχε αποφασίσει η Αμερικανική Οικονομική Αποστολή το 1949. Ο Οίκος Τυφλών, ωστόσο, παρέμεινε στα χέρια φιλανθρώπων, ενώ η αμερικανική

πρωτοβουλία διοχετεύθηκε στην ίδρυση του Φάρου Τυφλών. Κάποιος/α θα μπορούσε να υποθέσει ότι η εξέλιξη αυτή θα πυροδοτούσε νομοθετικές πρωτοβουλίες και πολιτικές για την αναπηρία, ή τουλάχιστον για τις κατηγορίες αναπηριών στις οποίες είχε επικεντρωθεί η οργάνωση «Εγγύς Ανατολή», ως φορέας υλοποίησης και του προγράμματος του ΟΗΕ για την αναπηρία στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Ωστόσο δεν έγιναν έτσι τα πράγματα. Αντίθετα, η πρώτη νομοθετική πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους σχετικά με την αναπηρία αναλήφθηκε το 1951 και αφορούσε αποκλειστικά τους/τις τυφλούς/ές, ενώ ο πρώτος νόμος που αφορούσε γενικά τους/τις ανάπηρους/ες ψηφίστηκε μόλις το 1979.

Η ιστορική ιδιαιτερότητα του κινήματος των τυφλών αποτυπώνεται και στην πρώιμη συγκριτικά με φορείς άλλων αναπηριών συνδικαλιστική οργάνωση και δράση τους. Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών ιδρύθηκε το 1932, ενώ το σύνθημα «οι τυφλοί για τους τυφλούς» είχε διατυπωθεί και διαφημιστεί στον τύπο από το 1924, με αφορμή την εμφάνιση του Τρύφωνα Νίνου, ενός τυφλού επιστήμονα που διατύπωσε τις πρώτες διεκδικήσεις και ίδρυσε σύλλογο τυφλών. Η συνδικαλιστική οργάνωση των τυφλών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, τους διαφοροποιεί από φορείς άλλων αναπηριών, οι οποίοι οργανώθηκαν σε συλλογικότητες πολλές δεκαετίες μετά: οι πρώτες οργανώσεις κωφών ιδρύθηκαν προς το τέλος της δεκαετίας του 1940 και ενώθηκαν σχηματίζοντας την Εθνική Ομοσπονδία Κωφών Ελλάδος το 1968, ενώ ο Πανελλήνιος Σύλλογος Παραπληγικών ιδρύθηκε το 1977. Επίσης, μέσα από τη συνδικαλιστική τους πορεία μπορεί κάποιος/α να διαπιστώσει συγκεκριμένες πιέσεις που οδήγησαν σε νομοθετικές πρωτοβουλίες, αλλά και στη συμμετοχή συνδικαλιστών – αν και όχι με αυτή τους την ιδιότητα – σε όργανα του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, όπως το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών, ήδη από τη δεκαετία του 1950. Ιδωμένο σε αυτό το πλαίσιο, το κίνημα των τυφλών στη Μεταπολίτευση δεν είχε τα χαρακτηριστικά μιας ξαφνικής δράσης στο ριζοσπαστικό κλίμα της εποχής. Είχε τη δική του ιστορία, η οποία, όπως και τόσες άλλες, μπορεί να ενταχθεί στη μακρά δεκαετία του 1960.

Το κίνημα των τυφλών στη Μεταπολίτευση οδήγησε στη μοναδική, ίσως, περίπτωση στη σύγχρονη ελληνική ιστορία εκχώρησης εκκλησιαστικής περιουσίας στο κράτος, η οποία αποτυπώθηκε στην ίδρυση του Κέντρου Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών. Την εξέλιξη αυτή ακολούθησε μια σειρά νόμων προσανατολισμένων στην αναπηρία, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από την τυφλότητα στην αναπηρία ως ενιαία και συμπεριληπτική πλέον κατηγορία. Στη

μετατόπιση αυτή κεντρικό ρόλο διαδραμάτισε η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Ωστόσο, και σε αυτή τη μετατόπιση οι τυφλοί/ές είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο, καταλαμβάνοντας καίριες θέσεις, στο ενωμένο πλέον, αναπηρικό συνδικαλιστικό κίνημα.

Η ιδιαίτερη ιστορία των τυφλών στο ελληνικό πλαίσιο μπορεί ως ένα βαθμό να οφείλεται και στο γεγονός ότι ιστορικά η τύφλωση παρέμενε η πλέον ορατή κοινωνικά αναπηρία. Οι τυφλοί ήταν επαίτες, πλανόδιοι μουσικοί και μικροπωλητές. Υπήρχαν από πάντα στους δρόμους των πόλεων και επιδείκνυαν την αναπηρία τους. Το 1855 ο Edmond About παρατηρεί: «Σ' ολόκληρο το μήκος της τάφρου που διασχίζει την καινούρια πόλη, βλέπεις σε κάθε εποχή μερικούς τυφλούς καθισμένους ανακούρκουδα. Απ' όσο μακριά κι αν ακούσουν να έρχεται ένας περαστικός, φωνάζουν δυνατά: «Λυπηθείτε μας αφέντη! Ελεήστε μας, αφέντη!». Οι φαντάροι, οι εργάτες, οι υπηρέτες σπάνια περνούνε μπροστά τους χωρίς να τους δώσουν ένα μονόλεφτο. Στην Ελλάδα, όπως και παντού, οι φτωχοί είναι πιο γενναιόδωροι από τους πλούσιους».<sup>1</sup> Και σε άλλες χώρες η εικόνα του τυφλού επαίτη επανέρχεται ήδη από τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Francisco Goya ζωγράφισε τον πίνακα «Τυφλός επαίτης με σκύλο» στα πρώτα χρόνια του 19<sup>ου</sup> αιώνα.



Εικόνα 1: Francisco Goya, "Blind Beggar with a Dog" (πηγή: [www.digitalcommonwealth.org](http://www.digitalcommonwealth.org)).

<sup>1</sup> Έντμοντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνα*, μτφρ. Αριστεά Κομνηνέλλη, Μεταίχιμο, Αθήνα [1855] 2018, σ. 281.

Οι τυφλοί ήταν ορατοί. Ήταν επαίτες. «Άξιζαν» την ελεημοσύνη του λαού. Ήταν ταυτισμένοι με τη φιλανθρωπία και την επαιτεία. Η ταύτιση αυτή, εξάλλου, αποτέλεσε από πολύ νωρίς και το κύριο αίτημα του κινήματός τους. Ήταν ορατοί, αλλά μόνο σαν επαίτες στους δρόμους των πόλεων, όχι ως πολίτες με δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η ταύτιση αυτή ήταν που τους κρατούσε για δεκαετίες στο «κατώφλι» της κοινωνίας και ταυτόχρονα τους ώθησε να δημιουργήσουν μια ετεροτοπία,<sup>2</sup> με την οποία διεκδίκησαν την ένταξή τους σε μια σταθερή κοινωνική θέση.

Οι μελέτες που έχουν δημοσιευθεί μέχρι στιγμής για την ιστορία των τυφλών είναι περιορισμένες και αφορούν την ιστορία της εκπαίδευσης των τυφλών,<sup>3</sup> των ιδρυμάτων για τους τυφλούς,<sup>4</sup> την ιστορία των ιδεών για την τυφλότητα<sup>5</sup> και την ιστορία των συνδικαλιστικών οργανώσεων, των αιτημάτων και των επιτεύξεων του κινήματος των τυφλών.<sup>6</sup> Οι μελέτες που αφορούν την ιστορία της εκπαίδευσης και των ιδεών σχετικά με τους/τις τυφλούς/ές εμπλέκουν στη συζήτηση το κίνημα της ευγονικής που είχε αναπτυχθεί στις ΗΠΑ και την Ευρώπη στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα,<sup>7</sup> ενώ οι μελέτες που ακολουθούν την ιστορία των συνδικαλιστικών οργανώσεων των τυφλών εστιάζουν στην κοινωνική ενδυνάμωση των τυφλών και προσπαθούν να

---

<sup>2</sup> Για την έννοια της ετεροτοπίας βλ. Michel Foucault, “Of Other Spaces”, *Diacritics*, 16, (1986), σ. 22-27.

<sup>3</sup> Brian H. Nordstrom, *The History of the Education of the Blind and Deaf*, ERIC Clearinghouse, 1986, Ανακτήθηκε από <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED309614.pdf>· Archie W.N. Roy & Gisela Dimigen, “The History of Access to Education of People with Visual Impairments in Great Britain from 1656 to 1999”, στο: Roy Hanes, Ivan Brown & Nancy E. Hansen (επιμ.), *The Routledge History of Disability*, Routledge, London 2017, σ. 258-272.

<sup>4</sup> Zina Weygand, *The Blind in French Society: From the Middle Ages to the Century of Louis Braille*, Stanford University Press, Stanford, CA 2009.

<sup>5</sup> Moshe Barasch, *Blindness: The History of a Mental Image in Western Thought*, Routledge, New York 2001· Gabriel Farrell, *The Story of Blindness*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1956· Michael Miles, “Blindness in South and East Asia: Using History to Inform Development”, στο: Brigitte Holzer, Arthur Vreede & Cabrielle Veigt (επιμ.), *Disability in Different Cultures: Reflections on Local Concepts*, Transaction, New Brunswick, NJ, 1999, σ.88-101· Aparna Nair, “They Shall See His Face: Blindness in British India, 1850-1950”, *Medical History*, 61(2), (2017), σ. 181-199.

<sup>6</sup> Gildas Brégain, “Colonialism and Disability: The Situation of Blind People in Colonised Algeria”, *European Journal of Disability Research*, 10, (2016), σ. 148-167· Jennifer L. Erkulwater, “Constructive Welfare: The Social Security Act, the Blind, and the Origins of Political Identity among People with Disabilities, 1935-1950”, *Studies in American Political Development*, 33 (1), (2019), σ.110-38· Roberto Garvía, *Organizing the Blind: The case of ONCE in Spain*, Routledge, London 2017· Myrtle Hill & Nancy Hansen, “Tracing Disability History in the Midst of Cultural Absence: An Investigation into the Belfast Association for the Employment of the Industrious Blind”, στο: *The Routledge History of Disability*, σ. 299-307, Routledge, London 2017· Amy M. Lane, “Breaking through the ‘Invisible Prison’: The National Federation of the Blind and the Right to Organize, 1959”, *Interface: a Journal for and about Social Movements*, 5(2), (2013), σ. 143-158· Madeline Sutherland, “Toward a History of the Blind in Spain”, *Disability Studies Quarterly*, 35(4), (2015), ανακτήθηκε από <https://dsq-sds.org/article/view/4039/4113>.

<sup>7</sup> Francis Koestler, *The Unseen Minority: A Social History of Blindness in the United States*, AFB Press, New York (1976) 2004· Archie W.N. Roy & Gisela Dimigen, “The History of Access to Education of People with Visual Impairments in Great Britain from 1656 to 1999”, ό.π..



απαντήσουν στο ερώτημα σχετικά με τη συγκριτικά με άλλες κατηγορίες αναπηρίας έντονη κινηματική διεκδίκηση των τυφλών.<sup>8</sup> Κάποιες από τις μελέτες απλώνονται ερευνητικά σε παραπάνω από δύο αιώνες,<sup>9</sup> και κάποιες άλλες ακολουθούν χρονικούς και τοπικούς περιορισμούς ανάλογα με τα σημεία που αναγνωρίζουν ως τομές στην ιστορία των τυφλών.<sup>10</sup>

Παράλληλα, στο ελληνικό ακαδημαϊκό πλαίσιο, την τελευταία εικοσαετία, έχουν δημοσιευθεί αρκετές ιστορικές μελέτες που εντάσσονται στο πεδίο της κοινωνικής ιστορίας της ιατρικής, της υγείας και της ασθένειας,<sup>11</sup> καθώς και ένα άρθρο που εστιάζει στην ανάδυση του κινήματος των ανάπηρων πολέμου στο Μεσοπόλεμο.<sup>12</sup> Επιπλέον, έχουν δημοσιευθεί κοινωνιολογικές ή ανθρωπολογικές μελέτες που χρησιμοποιούν εργαλεία του πεδίου των σπουδών της αναπηρίας. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται κυρίως μελέτες που βασίζονται σε εκπαιδευτική έρευνα και αφορούν στις νοσηματοδοτήσεις της αναπηρίας και τους τρόπους ένταξης των μαθητών/τριών με αναπηρία στο πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης, χωρίς ωστόσο να

---

<sup>8</sup> Jennifer Erkulwater, “Constructive Welfare: The Social Security Act, the Blind, and the Origins of Political Identity among People with Disabilities, 1935-1950”, ό.π.: Roberto Garvía, *Organizing the Blind: The case of ONCE in Spain*, ό.π.: Myrtle Hill & Nancy Hansen, “Tracing Disability History in the Midst of Cultural Absence: an Investigation into the Belfast Association for the Employment of the Industrious Blind”, ό.π.: Amy M. Lane, “Breaking through the ‘Invisible Prison’: The National Federation of the Blind and the Right to Organize, 1959”, ό.π.: Madeline Sutherland, “Toward a History of the Blind in Spain”, ό.π..

<sup>9</sup> Moshe Barasch, *Blindness: The History of a Mental Image in Western Thought*, Routledge, ό.π.: Zina Weygand, *The Blind in French Society: From the Middle Ages to the Century of Louis Braille*, ό.π..

<sup>10</sup> Roberto Garvía, ό.π.: Amy M. Lane, ό.π..

<sup>11</sup> Ενδεικτικά: Βασιλική Θεοδώρου & Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα». *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2010· Δανάη Καρυδάκη (επιμ.), *Η Λέρος στο επίκεντρο και στο περιθώριο: ιστορία, πολιτική, ψυχιατρική*, Ψηφίδες, Θεσσαλονίκη 2020· Despo Kritsotaki, “Mental Hygiene and Child Guidance in Post-war Greece: The Case of the Centre for Mental Health and Research, 1956-1970”, *Social History of Medicine*, 27(4), (2014), σ.751-767· Despo Kritsotaki, “Turning Private Concerns into Public Issues: Mental Retardation and the Parents' Movement in Post-war Greece, C. 1950-80”, *Journal of Social History*, 49(4), (2016), σ. 982-998· Despo Kritsotaki, Vicky Long & Matthew Smith (επιμ.), *Deinstitutionalisation and After: Post-war Psychiatry in the Western World*, Palgrave MacMillan, Cham 2016· Λήδα Παπαστεφανάκη, Μανόλης Τζανάκης & Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Ρέθυμνο, Τμήμα Κοινωνιολογίας-Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2013 (e-book)· Μάνος Σαββάκης, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκα. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*, Πλέθρον, Αθήνα 2008· Μάνος Σαββάκης, «Ασθενές σώμα, ιατρική επιστήμη και «ηθικός κίνδυνος» στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)», στο: Γιώργος Αλεξιάς, Μανόλης Τζανάκης και Αίγλη Χατζούλη (επιμ.), *Σώμα υπό επιτήρηση: ηθικές και πολιτικές διαστάσεις της ιατρικής τεχνολογίας και της κοινωνικής φροντίδας*, Πεδίο, Αθήνα 2014, σ. 81-108· Μανόλης Τζανάκης & Μάνος Σαββάκης, «Οι Τόποι ως ιστορικοπολιτισμικά αντιπαραδείγματα και ως σύμβολα κοινωνικών ορίων: Σπιναλόγκα και Λέρος», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 36, (2003), σ. 87-126· Vassiliki Theodorou & Despina Karakatsani, *Strengthening Young Bodies, Building the Nation. A Social History of Child Health and Welfare in Greece (1890-1940)*, Central European University Press, Budapest and New York 2019.

<sup>12</sup> Κώστας Παλούκης, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; (α' μέρος)», *Τα Ιστορικά*, 61, (2014), σ. 359-382 και Κώστας Παλούκης, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; (β' μέρος)», *Τα Ιστορικά*, 62, (2015), σ. 115-134.

λείπουν και σημαντικές ανθρωπολογικές δουλειές που εστιάζουν στην αναπηρική ταυτότητα σε διάφορες κατηγορίες ατόμων με αναπηρία.<sup>13</sup> Ειδικά για την περίπτωση της ιστορίας των τυφλών, προς το παρόν δεν υπάρχουν σχετικές δημοσιευμένες μελέτες, πέραν ενός άρθρου που πραγματεύεται το κίνημα των τυφλών κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης.<sup>14</sup>

Η συγκεκριμένη εργασία φιλοδοξεί να παρουσιάσει τις ιδέες, τις πολιτικές και τις διεκδικήσεις για την τυφλότητα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ως χρονολογικά όρια στον τίτλο της εργασίας επιλέχθηκαν συμβολικά η δημοσίευση της πρώτης λογοδοσίας του Οίκου Τυφλών το 1908, καθώς πρόκειται για το πρώτο κείμενο που παρουσιάζει μια οργανωμένη προσπάθεια εκπαίδευσης των τυφλών στην Ελλάδα και η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Φόρουμ για την Αναπηρία το 1996, στο οποίο σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι έλληνες τυφλοί, καθρεφτίζοντας την κοινωνική τους ενδυνάμωση ως συλλογικού υποκειμένου κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών. Ωστόσο, η παρουσίαση ξεκινάει με τη σημαντική συμβολή του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, του δεύτερου διευθυντή του Perkins School for the Blind στη Βοστώνη της Μασαχουσέτης. Αν και η δράση και οι ιδέες του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου δεν καθόρισαν άμεσα τις ιδέες που επικράτησαν στην ελληνική επικράτεια, τις επηρέασαν, όμως, μέσω μιας τάσης ετεροκαθορισμού που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο ενός ανταγωνισμού μεταξύ του Γεώργιου Δροσίνη και του κύκλου του, από τη μια πλευρά, και της βασίλισσας Όλγας και των δημοτικιστών του *Νουμά*, από την άλλη πλευρά. Ο ανταγωνισμός αυτός πρόβαλε σε διαφορετικές όψεις της ελληνικής ιστορίας, από τις αντιλήψεις των αστών της αθηναϊκής κοινωνίας για την ομογένεια μέχρι τις διαφορετικές πολιτικές επιλογές και τον εσωτερικό ανταγωνισμό στο Παλάτι.

---

<sup>13</sup> Ενδεικτικά: Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία. Σύγχρονες θεωρητικές προκλήσεις και ερευνητικές προοπτικές*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019· Μάνος Σαββάκης και Μανόλης Τζανάκης, «Η αφήγηση ως επούλωση τραυμάτων της ταυτότητας: βιογραφική ρήξη και παρουσίαση του εαυτού», στο: Αντώνης Λιοδάκης, Μανόλης Τζανάκης & Βίκυ Τσούρτου (επιμ.), *Τέχνη και ψυχιατρική: με αφορμή το 1<sup>ο</sup> συνέδριο*, Focus on Health, Αθήνα 2007, σ. 303-314· Μάνος Σαββάκης, «Από τον βιοϊατρικό ανταγωνισμό στην κοινωνιολογική ερμηνεία της υγείας και της ασθένειας», *Σύναψις*, 10, (2008), σ. 120-126· Λάζαρος Τεντόμας, *Ελπίδες και υποψίες για το παρελθόν και το μέλλον της αναπηρίας. Αφηγήσεις της αναπηρίας στη μεταπολιτευτική Ελλάδα*, Redmarks, Αθήνα 2020.

<sup>14</sup> Vasiliki Chalaza, Christos Tsakas & Karolos Kavoulakos, “From Charity to Welfare: Disability Movement, Institutional Change and Social Transformation in Post-Dictatorial Greece, 1974 – 81”, *Disability Studies Quarterly*, 40(3), (2020), ανακτήθηκε στις 2 Οκτωβρίου 2020, <https://dsq-sds.org/article/view/6875/5703>. Υπάρχουν μεταπτυχιακές εργασίες προσανατολισμένες στο θέμα, οι οποίες, ωστόσο, δεν χρησιμοποιούν τα εργαλεία των σπουδών της αναπηρίας. Ενδεικτικά βλ. Παρασκευή Τσαβαλιά, *Η ιστορία του Οίκου Τυφλών της Ελλάδος*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2015.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι ιδέες του Δροσίνη και της πρώτης διευθύντριας του Οίκου Τυφλών, Ειρήνης Λασκαρίδου, οι οποίες εφάπτονται με κρίσιμες στιγμές και συζητήσεις στην ελληνική ιστορία, όπως το προσφυγικό ζήτημα, το γλωσσικό ζήτημα και το ευγονικό κίνημα. Μέχρι το Μεσοπόλεμο φορείς των ιδεών για την τυφλότητα παραμένουν οι «τυφολόγοι» φιλόανθρωποι της αστικής τάξης. Από το Μεσοπόλεμο, όμως, με την ίδρυση του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών και, κυρίως μεταπολεμικά, μετά την κατάρτιση του προγράμματος του ΟΗΕ για την αναπηρία, παρατηρείται μία σημαντική αλλαγή στους φορείς των ιδεών για την τυφλότητα: πλέον τη συζήτηση μονοπωλούν κρατικοί φορείς -κυρίως υπαγόμενοι στο Υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας- αλλά και οι ίδιοι οι τυφλοί μέσω των εντύπων τους. Η μετάβαση αυτή σημαίνει ταυτόχρονα και την εστίαση της συζήτησης σε πολιτικές και διεκδικήσεις για την τυφλότητα, αφήνοντας πίσω τις φιλοσοφικού τύπου διατυπώσεις και αναζητήσεις σχετικά με την τυφλότητα. Υπό αυτό το πρίσμα, ανιχνεύεται και μία συσχέτιση ανάμεσα στην φιλανθρωπία και τις πρώτες ιδέες που διατυπώθηκαν για την τυφλότητα προπολεμικά, από τη μια πλευρά, και την έναρξη του σχεδιασμού κρατικών πολιτικών για την τύφλωση και τον τρόπο που οι ίδιοι οι τυφλοί αναφέρονται στην αναπηρία τους μεταπολεμικά, από την άλλη πλευρά. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο στην εξέλιξη της εργασίας το αρχικό κέντρο βάρους στην παρουσίαση των ιδεών προπολεμικά μετατοπίζεται στην παρουσίαση και συζήτηση των πολιτικών και των διεκδικήσεων για την τυφλότητα μεταπολεμικά.

Μολονότι η συζήτηση για την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας ξεκινά μόλις κατά τη δεκαετία του 1970, στο πλαίσιο της ανάπτυξης του αναπηρικού κινήματος σε διεθνές επίπεδο, ο αποκλεισμός και η κοινωνική καταπίεση των ατόμων με αναπηρία δεν αποτελεί μια ξαφνική ανακάλυψη. Σε αυτή την κατεύθυνση, στην πορεία της εργασίας αναδεικνύονται οι πτυχές της ηγεμονίας του ιατρικού μοντέλου της αναπηρίας, σε συσχέτιση και με την ευγονική ως μία θεωρία που αναπτύχθηκε στη βάση της βεβαιότητας της σταθερής ύπαρξης μιας κοινωνίας αρτιμελών. Αναδεικνύονται, ωστόσο, και οι πτυχές του κοινωνικού μοντέλου της αναπηρίας που ξεπηδάνε ακόμα από τις πρώτες ιδέες του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου για την τύφλωση, αν και με αντιφατικό τρόπο, και ξεδιπλώνονται σταδιακά μέσα από την κινηματική δράση των τυφλών. Μάλιστα, κάποιες φορές φαίνεται ότι υπάρχουν εντάσεις ανάμεσα στο ιατρικό και το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας, οι οποίες οδηγούν σε αντιφατικά αποτελέσματα στις πολιτικές για την τύφλωση και την αναπηρία γενικότερα, με την

ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας να υπερισχύει σε τελική ανάλυση.

Χρησιμοποιώντας το κοινωνικό ανθρωπολογικό σχήμα της «παραμονής στο κατώφλι», στην εργασία επιχειρείται η κατάδειξη της επίδρασης της ηγεμονίας του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας στις ζωές των τυφλών. Αυτή η ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας είναι που ιστορικά περιόρισε για πολλές δεκαετίες τους/τις τυφλούς/ές στο «κατώφλι» της κοινωνίας των αρτιμελών. Στην ίδια συλλογιστική, οι κινηματικές διεκδικήσεις των τυφλών, με αποκορύφωμα την πολύμηνη κατάληψη του Οίκου Τυφλών, αντιμετωπίζονται ως μια πιθανή ετεροτοπία, ως τόπος αντίστασης στην κυρίαρχη ιδεολογία των αρτιμελών, ως τόπος αμφισβήτησης της κυρίαρχης γνώσης και παραγωγής νέας, ως τόπος διαμόρφωσης πρακτικών διεκδίκησης κοινωνικών θέσεων.

Ακολουθώντας την προτροπή του Baynton ότι «η αναπηρία είναι παντού στην ιστορία, αρκεί να την αναζητήσουμε»,<sup>15</sup> στην εργασία επιχειρούνται συνδέσεις της ιστορίας των τυφλών με τη γενική ιστορία. Τα θέματα τυφλότητας και της αναπηρίας γενικά φαίνεται ότι αγγίζουν με αντιφατικό τρόπο αρκετές και διαφορετικές στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Η τυφλότητα υπάρχει στην υπερατλαντική μετανάστευση των αρχών του αιώνα και στην ιστορία της ομογένειας στην Αμερική. Η τυφλότητα υπάρχει στις φιλανθρωπικές επιλογές και πρακτικές της ελληνικής αστικής τάξης και διανόησης στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Η τυφλότητα -και η αναπηρία γενικά- υπάρχει στους πολέμους και μεταπολεμικά, εντάσσεται στο εθνικό αφήγημα των ηρώων πολεμιστών, πολιτικοποιείται και διαχωρίζει τους ανθρώπους με βάση τις πολιτικές και κοινωνικές τους επιλογές. Η τυφλότητα επανέρχεται από τα κάτω τη δεκαετία του 1960 και εντάσσεται στα κινήματα της Μεταπολίτευσης, ενσωματώνεται και θεσμοποιείται, εντασσόμενη στην κοινωνική πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Τέλος, η αναπηρία αντανακλά τις διαδικασίες ευρωπαϊκής ενοποίησης, αποκαλύπτοντας τη διάχυση των ιδεών μεταξύ διαφορετικών διεθνών οργανισμών και την επίδραση της ΕΟΚ στις ελληνικές πολιτικές για την αναπηρία.

Η έρευνα αυτή βασίστηκε στην αναζήτηση και επεξεργασία αρχειακού υλικού. Για την έρευνα αξιοποιήθηκαν αρχικά τρεις μεγάλες αρχειακές συλλογές: α) η αρχειακή συλλογή Michael Anagnos που βρίσκεται στην επιστημονική βιβλιοθήκη του

---

<sup>15</sup> Douglas Baynton, “Disability and the Justification of Inequality in American History”, στο: Paul K. Longmore & Lauri Umansky (επιμ.), *The New Disability History: American Perspectives*, New York University Press, New York 2001, σ. 52.

Perkins School for the Blind στη Βοστώνη, β) η αρχαιακή συλλογή Αικατερίνη και Ειρήνη Λασκαρίδου, που βρίσκεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο στην Αθήνα και γ) το Ιστορικό Αρχείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης που βρίσκεται στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο στη Φλωρεντία. Τα κομμάτια ενώθηκαν με την αναζήτηση και αξιοποίηση μικρότερων αρχαιακών συλλογών, δημοσιευμάτων στον Τύπο, την αναζήτηση και αξιοποίηση εντύπων που εξέδιδαν οι ίδιοι οι τυφλοί, την αναζήτηση και αξιοποίηση της νομολογίας και των πρακτικών των συζητήσεων στη Βουλή, καθώς και την αναζήτηση και αξιοποίηση μονογραφιών για το θέμα, συγχρονικών προς τα γεγονότα και τις ιδέες, μεγάλο μέρος των οποίων εντοπίστηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη, αλλά και σε παλαιοβιβλιοπωλεία.

Οι πρωτογενείς πηγές προσεγγίστηκαν με διττό τρόπο: από τη μια πλευρά, ως πηγές παροχής πληροφοριών που οδήγησαν στην ανασύνθεση μιας ιστορίας και, από την άλλη πλευρά, ως κείμενα προς ανάλυση για την παρακολούθηση των ιδεών και τη συγκρότηση των λόγων για την τυφλότητα, πρίσματα ολόκληρων βίκοσμων συχνά κρυμμένων στο σκιάφος, ίχνη ασύμμετρων κοινωνικών σχέσεων και εγγραφές εξουσιαστικών μηχανισμών. Η δεύτερη διαδικασία πραγματοποιήθηκε με την μεθοδολογική επιλογή της ιστορικής ανάλυσης λόγου, με την αντιμετώπιση των κειμένων ως ομιλιακών ενεργημάτων που παράγουν, αναπαράγουν, εμπεδώνουν ή και αμφισβητούν την κυρίαρχη γνώση για την τυφλότητα.

Η δομή της εργασίας ακολουθεί έναν συνδυασμό των δομών που επιλέγονται παραδοσιακά στα πεδία των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών. Δανείζεται από το πεδίο των κοινωνικών επιστημών την παρουσίαση των θεωρητικών εργαλείων, της βιβλιογραφικής επισκόπησης και της μεθοδολογίας σε διακριτά κεφάλαια. Στη συνέχεια ακολουθεί τη δομή μιας ιστορικής εργασίας και τα κεφάλαια χωρίζονται στη βάση περιόδων και εποχών που σηματοδοτούνται από μεγάλα γεγονότα και σύνθετες ιστορικές διαδικασίες.

Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο, αρχικά παρουσιάζεται συνοπτικά το πεδίο των σπουδών της αναπηρίας, με έμφαση στη θεωρητική διαπραγμάτευση του ιατρικού και του κοινωνικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το πεδίο της ιστορίας της αναπηρίας, με ιδιαίτερες αναφορές στην ιστορία της αναπηρίας ως ιστορία ιδεών και πρακτικών, και τη σύνδεση της ευγονικής με την ιστορία της αναπηρίας. Περαιτέρω, ξεδιπλώνονται τα σχήματα ερμηνείας της αναπηρίας ως κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης, τα οποία εμπλέκονται στη συζήτηση της ιστορικής διαπραγμάτευσης στα κεφάλαια που ακολουθούν: η ευγονική και το ιατρικό

μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας, οι «κατωφλικές» ταυτότητες, η κοινωνική ενδυνάμωση των υποκειμένων και η διεκδίκηση της ιδιότητας του πολίτη μέσα από κινηματικές πρακτικές που προσιδιάζουν στη φουκωική ετεροτοπία. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται συνοπτικά ο ιστορικά καθορισμένος προσανατολισμός του κράτους πρόνοιας στο ιατρικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας. Τέλος, περιγράφονται οι αρχειακές πηγές στις οποίες βασίστηκε η έρευνα, με ειδική μνεία στην επίδραση της τεχνολογίας στην ιστορική έρευνα και στην ιστορική ανάλυση λόγου, στη βάση της οποίας μελετήθηκαν. Η επιλογή αναφοράς στην τεχνολογική επίδραση στην έρευνα έγινε με γνώμονα τις ευρύτερες συνθήκες εντός των οποίων σε ένα μεγάλο τμήμα της η έρευνα διεξάχθηκε, οι οποίες περιλάμβαναν τον αποκλεισμό της δια ζώσης πρόσβασης σε αρχειακές συλλογές λόγω της πανδημίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται αναλυτικά το έργο και οι ιδέες του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, η θέση του στην ελληνική ομογένεια και η παρουσίαση της δράσης του στην ελληνική δημόσια σφαίρα. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι απόψεις του Δροσίνη για τους τυφλούς, η ίδρυση του Οίκου Τυφλών, η σχέση του κράτους με τον Οίκο Τυφλών, η σχέση της Εκκλησίας με τον Οίκο Τυφλών, οι ιδέες της Ειρήνης Λασκαρίδου και η σχέση της με τον Οίκο Τυφλών, όπως διαμορφώθηκε λίγο πριν και μετά την παραίτησή της.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται αναλυτικά όλες οι εξελίξεις που είχαν ως αντικείμενο τους τυφλούς κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Αυτές περιλαμβάνουν την ίδρυση -στο τέλος της δεκαετίας του 1940- και λειτουργία του Φάρου Τυφλών, το ρόλο της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή» στην ίδρυσή του, αλλά και στην έναρξη της ενασχόλησης με άλλες μορφές αναπηρίας, τη νομολογία που απευθυνόταν μόνο στους τυφλούς, την ίδρυση και λειτουργία του Συμβουλίου Προστασίας Τυφλών, την ίδρυση της Σχολής Τυφλών Βορείου Ελλάδος και, τελικά, το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αποκατάσταση των αναπήρων και την εφαρμογή του στο ελληνικό πλαίσιο.

Το πέμπτο κεφάλαιο, υπό το πρίσμα της μακράς δεκαετίας του 1960 αρχικά εστιάζει στη δράση και το λόγο του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών και την επίδρασή του στις κρατικές πολιτικές, ακόμα και κατά τη διάρκεια της Επταετίας. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται αναλυτικά η «Μεταπολίτευση των τυφλών» και συζητείται διεξοδικά η νομολογία που ακολούθησε το κίνημα. Τέλος, υπογραμμίζεται η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την τυφλότητα ειδικά στην αναπηρία γενικά.

Στο έκτο κεφάλαιο διερευνάται ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός των ελληνικών πολιτικών για την αναπηρία στις δεκαετίες του 1970 και 1980. Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται η σχέση των πρωτοβουλιών που λαμβάνει το ελληνικό κράτος σχετικά με θέματα αναπηρίας με τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για την αναπηρία κατά τη διάρκεια της διαδικασίας εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας, εμπλέκοντας στη συζήτηση το αναπηρικό κίνημα ως ένα κοινωνικό υποκείμενο που στοχεύει στην κοινωνική ενδυνάμωση, τη συμμετοχή στη χάραξη πολιτικών για την αναπηρία, και την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη.

Τέλος, στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων επιχειρείται μια συνθετική παρουσίαση της ιστορίας των τυφλών υπό των πρίσμα των θεωρητικών εργαλείων που διατρέχουν όλη την εργασία.





## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

### ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

#### Βιβλιογραφική επισκόπηση

##### *Οι σπουδές της αναπηρίας*

Οι σπουδές της αναπηρίας (disability studies) αποτελούν ένα διεπιστημονικό πεδίο, το οποίο προσκαλεί τους/τις μελετητές/τριες από τη δεκαετία του 1980 να σκεφτούν και να αναλύσουν την αναπηρία όχι ως μια απομονωμένη ιατρική παθολογία που αφορά κατ' αποκλειστικότητα το άτομο που την φέρει, αλλά ως μια κεντρική καθοριστική κοινωνική κατηγορία, όπως είναι η κοινωνική τάξη, το φύλο και η φυλή.<sup>16</sup> Οι σπουδές της αναπηρίας αποτελούν ένα ακαδημαϊκό πεδίο που συζητά την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας. Σύμφωνα με τον ορισμό που η κοινότητα των σπουδών της αναπηρίας υιοθέτησε το 1993, το πεδίο των σπουδών της αναπηρίας «εξετάζει τις πολιτικές και τις πρακτικές των κοινωνιών με σκοπό την κατανόηση των κοινωνικών και όχι τόσο των φυσικών και ψυχολογικών καθορισμών της εμπειρίας της αναπηρίας. Οι σπουδές της αναπηρίας διαμορφώθηκαν με σκοπό να διαχωρίσουν τις βλάβες από τους μύθους, την ιδεολογία και το στίγμα που επηρεάζουν την κοινωνική αλληλεπίδραση και την κοινωνική πολιτική και πρακτική. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ερευνητές και οι ερευνήτριες αμφισβητούν έντονα την ιδέα ότι το οικονομικό και το κοινωνικό καθεστώς και οι αποδιδόμενοι ρόλοι στα άτομα με αναπηρία αποτελούν τις αναπόφευκτες συνέπειες της κατάστασής τους».<sup>17</sup>

Εντός του πεδίου των σπουδών της αναπηρίας διαμορφώθηκαν τέσσερα θεωρητικά ρεύματα κατανόησης και ανάλυσης της αναπηρίας. Το υλιστικό μοντέλο δίνει έμφαση στο κοινωνικό μοντέλο για την αναπηρία. Το κριτικό μοντέλο ασκεί κριτική στις διχοτομικές κατηγοριοποιήσεις του υλιστικού μοντέλου. Το μοντέλο του κριτικού ρεαλισμού εισάγει την εμπειρική έρευνα αναφορικά με το ανάπηρο σώμα και τις βλάβες που φέρει. Τέλος, το μοντέλο της «κατωφλικής» ύπαρξης των ατόμων με αναπηρία έχει χρησιμοποιηθεί για την ιστορική ερμηνεία της αναπηρίας.

Σύμφωνα με το υλιστικό κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας, ο αποκλεισμός από την πρόσβαση στην εργασία και από άλλες κοινωνικές δραστηριότητες λόγω της κοινωνικής οργάνωσης και δομής με κριτήριο και στόχο την ομαλοποίηση, αποτελεί

---

<sup>16</sup> Catherine J. Kudlick, "Disability History: Why We Need Another "Other"", *The American Historical Review*, 108(3), (2003), σ. 763-793.

<sup>17</sup> "Community Rehabilitation and Disability Studies - University of Calgary", ανακτήθηκε στις 4 Ιουλίου 2018, [www.crds.org/about/index.shtml](http://www.crds.org/about/index.shtml).

το βασικό χαρακτηριστικό που καταδεικνύει την κοινωνική κατασκευή και την επιτελεστική λειτουργία της αναπηρίας.<sup>18</sup> Κλειδί για την παραγωγή και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στους/στις «φυσιολογικούς/ές» και σε όσους/ες αποκλίνουν από το «φυσιολογικό» στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, αποτελούν συστήματα θεραπείας και φροντίδας που υποβάλλουν τους ανάπηρους ανθρώπους στον έλεγχο των επαγγελματιών και ενδυναμώνουν την εξάρτησή τους μέσα από συστήματα ιδρυματοποίησης.<sup>19</sup> Ο αποκλεισμός αυτός δεν συντελείται στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιπτώσεις των ανάπηρων ατόμων, αλλά καθορίζεται και από την κοινωνική τάξη, το φύλο και τη φυλή του ατόμου.<sup>20</sup> Οι μεταβλητές, λοιπόν, της κοινωνικής τάξης, του φύλου και της φυλής αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της ενσωμάτωσης από το άτομο τόσο της αναπηρίας του όσο και του κοινωνικοχωρικού αποκλεισμού που η τελευταία συνεπάγεται.<sup>21</sup> Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Gleeson, η ταξική ένταξη επηρεάζεται καταλυτικά από την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας, με την έννοια ότι τα άτομα με αναπηρία έχουν στατιστικά περισσότερες πιθανότητες να ζουν στη φτώχεια λόγω του αποκλεισμού τους από την εργασία.<sup>22</sup>

Το κριτικό μοντέλο για την αναπηρία δέχεται την κοινωνική καταπίεση που υπονοεί το υλιστικό κοινωνικό μοντέλο, ωστόσο, ασκεί κριτική στη διάκριση μεταξύ βλάβης και αναπηρίας, τονίζοντας ότι τόσο η βλάβη όσο και η αναπηρία αποτελούν κοινωνικές κατασκευές. Πρόκειται ουσιαστικά για την εφαρμογή μεταδομιστικών προσεγγίσεων στις σπουδές της αναπηρίας, οι οποίες αντανακλούν την πολιτισμική στροφή στην κοινωνιολογία και το φεμινισμό στο τέλος του 20<sup>ου</sup> αιώνα, εστιάζοντας

---

<sup>18</sup> Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με την προσέγγιση του κοινωνικού μοντέλου, η αναπηρία συνιστά αποτέλεσμα μιας κοινωνικής δομής, ο τρόπος λειτουργίας της οποίας αποκλείει κάποιους ανθρώπους από την πρόσβαση στην εργασία, από κοινωνικές δραστηριότητες (Brendan Gleeson, “Disability Studies: A Historical Materialist View”, *Disability & Society*, 12 (2), (1997), σ. 179-202 · Mike Oliver, *The Politics of Disablement*, The MacMillan Press, London 1990) και – κατ’ επέκταση – από θετικές ταυτότητες (Rose D. Galvin, “Researching the Disabled Identity: Contextualizing the Identity Transformations Which Accompany the Onset of Impairment”, *Sociology of Health & Illness*, 27(3), (2005), σ. 393-413). Οι κοινωνικές πρακτικές που προκύπτουν από μια τέτοια κοινωνική δομή παράγουν και τις αντιλήψεις, την επιτελεστική λειτουργία του λόγου και τις συμβολικές αναπαραστάσεις για την αναπηρία που αναπαράγουν και εμπεδώνουν την αναπηροποίηση των ανθρώπων (Brendan Gleeson, “Disability Studies: A Historical Materialist View” ό.π., σ. 179-202).

<sup>19</sup> Carol Thomas, “Disability and Gender: Reflections on Theory and Research”, *Scandinavian Journal of Disability Research*, 8(2-3), (2006), σ. 177-185.

<sup>20</sup> Ayesha Vernon, “The Dialectics of Multiple Identities and the Disabled People’s Movement”, *Disability & Society*, 14 (3), (1999), σ. 385-398.

<sup>21</sup> Chris Allen, “Bourdieu’s Habitus, Social Class and the Spatial Worlds of Visually Impaired Children”, *Urban Studies*, 41(3), (2004), σ. 487-506 · Brendan Gleeson, ό.π., σ. 179-202.

<sup>22</sup> Αναφορά σε Chris Allen, “Bourdieu’s Habitus, Social Class and the Spatial Worlds of Visually Impaired Children”, ό.π., σ. 488.

στο πολιτισμικό, επιτελεστικό και γλωσσικό επίπεδο κατασκευής της αναπηρίας, μέσα από την παραπομπή στο φουκωικό σύστημα της βιοεξουσίας.<sup>23</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, το κριτικό μοντέλο ανοίγει το δρόμο στην έρευνα κοινωνικών τόπων που το υλιστικό μοντέλο για την αναπηρία τοποθετούσε στον ιδιωτικό χώρο της βλάβης, όπως για παράδειγμα την εικόνα του σώματος, τη σεξουαλικότητα και τη μητρότητα.<sup>24</sup> Έτσι, από αυτό το σημείο εκκίνησης, το κριτικό μοντέλο ανέδειξε επιμέρους τρόπους αλληλεπίδρασης της αναπηρικής ταυτότητας με άλλα στοιχεία ταυτότητας, μέσα από τη θεώρηση του σώματος ως ενός σύνθετου τόπου πολιτισμικής και υλικής παραγωγής και αναπαραγωγής ιδεολογίας.<sup>25</sup> Το σώμα, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, είναι εξ ορισμού βιοπολιτικό και αναπαριστά μια «στοχευμένη σωματικότητα» που διαπερνάται από τεχνικές εξουσίας και γνώσης. Η βιοπολιτική, συνεπώς, κατηγοριοποιεί σωματικότητες στη βάση των σωματικών «ανωμαλιών».<sup>26</sup>

Το μοντέλο του κριτικού ρεαλισμού εγκαλεί το υλιστικό μοντέλο για την ερευνητική απόρριψη του σώματος με βλάβες, τονίζοντας ότι η βλάβη είναι μια δύσκολη τραγική κατάσταση με την οποία το άτομο με αναπηρία είναι υποχρεωμένο να ζει. Από αυτή τη σκοπιά, το μοντέλο του κριτικού ρεαλισμού προσανατολίζει την έρευνα στις ατομικές εμπειρικές πραγματικότητες της βλάβης.<sup>27</sup>

Το μοντέλο της «κατωφλικής» ύπαρξης των ατόμων με αναπηρία, αντλώντας από και ενσωματώνοντας πτυχές τόσο του υλιστικού όσο και του κριτικού μοντέλου ερμηνείας της αναπηρίας, εστιάζει στην κοινωνική «παγίδευση» των ατόμων με αναπηρία ανάμεσα σε δύο κοινωνικές θέσεις. Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι χρησιμοποιούν τον όρο «κατωφλική» συνθήκη ως μια ασαφή κατάσταση στην οποία δυνητικά εισχωρούν τα κοινωνικά υποκείμενα όταν έχουν χάσει την κοινωνική τους θέση, χωρίς ωστόσο να έχουν κερδίσει μία νέα, εξίσου σταθερή.<sup>28</sup> Από αυτή την άποψη, οι άνθρωποι με αναπηρία βιώνουν την «κατωφλική» συνθήκη ως μια κατάσταση στην οποία βρίσκουν τους/τις εαυτούς τους, ανάμεσα σε δύο κοινωνικές θέσεις. Η

---

<sup>23</sup> Carol Thomas, “Disability and Gender: Reflections on Theory and Research”, ό.π., σ. 177-185.

<sup>24</sup> Ενδεικτικά: Carol Thomas, *Female Forms: Experiencing and Understanding Disability*, Open University Press, Buckingham Philadelphia 1999.

<sup>25</sup> Μάνος Σαββάκης, «Αναπηρία και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις στην ποιοτική έρευνα», στο Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 3-18, ειδικά σ. 10-11.

<sup>26</sup> David T. Mitchell (with Sharon L. Snyder), *The Biopolitics of Disability: Neoliberalism, Ablenationalism, and Peripheral Embodiment*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2015, σ. 9-10.

<sup>27</sup> Χαρακτηριστικό έργο της εφαρμογής του κριτικού ρεαλισμού στις σπουδές της αναπηρίας είναι το Tom Shakespeare, *Disability Rights and Wrongs*, Routledge, London 2006.

<sup>28</sup> Samia Chreim, “Influencing Organizational Identification during a Major Change: A Communication-based Perspective”, *Human Relations*, 55 (9), (2002), σ. 1117-1137.

«κατωφλική» συνθήκη είναι ένας τρόπος να αναγνωρίσουμε κοινωνικές στιγμές στις οποίες η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική δομή και στο κοινωνικό υποκείμενο δεν μπορεί να περιγραφεί με ακρίβεια. Οι «κατωφλικές» εμπειρίες μπορεί να συμβούν σε τρία διαφορετικά επίπεδα: σε ατομικό επίπεδο, στο επίπεδο της κοινωνικής ομάδας και στο επίπεδο της κοινωνίας γενικά.<sup>29</sup> Σύμφωνα με τον Turner,<sup>30</sup> η κοινωνία είναι μια δομή θέσεων, όπου το στάδιο της «παραμονής στο κατώφλι» σηματοδοτεί τη μετάβαση από μια κοινωνικά βιώσιμη θέση σε μία άλλη. «Η παραμονή στο κατώφλι είναι μία μετακίνηση ανάμεσα σε δύο προκαθορισμένα σημεία και αποτελεί μια ασαφή, άστατη και ταραχώδη διαδικασία».<sup>31</sup>

Οι σπουδές της αναπηρίας, χρησιμοποιώντας φεμινιστική ανάλυση εστιάζουν στην κατανόηση της πολύπλοκης σχέσης ανάμεσα στα σώματα και τους εαυτούς και στα πολιτισμικά νοήματα που αποδίδονται στα σώματα, δίνοντας έμφαση στις αλληλεπιδράσεις των σωμάτων με τα κοινωνικά τους περιβάλλοντα.<sup>32</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, το ανάπηρο σώμα καθορίζεται από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, παρεμβαίνοντας ταυτόχρονα στην ίδια τη διαδικασία της αναπαραστάσης: διαφορετικά σώματα δημιουργούν νέους τρόπους αναπαραστάσης.<sup>33</sup> Με άλλα λόγια, το σώμα δεν αποτελεί μόνο ένα συμβολικό πεδίο αναπαραγωγής των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων, αλλά συνιστά και έναν τόπο αντίστασης στο κυρίαρχο σύστημα εξουσίας και μετασχηματισμού των κυρίαρχων αντιλήψεων και νοηματοδοτήσεων για το σώμα.<sup>34</sup>

Η διαδικασία αυτή επιτελείται με «ιδεατό» τρόπο στα ανάπηρα σώματα. Σώματα που δεν αποτελούν a priori τα πειθήνια σώματα που μέσα από διαδικασίες κοινωνικής πειθάρχησης που βιώνονται αυτόματα και ασυνείδητα μετασχηματίζονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα. Σώματα που a priori αμφισβητούν τα

---

<sup>29</sup> Bjørn Thomassen, “The Uses and Meanings of Liminality”, *International Political Anthropology*, 2 (1), (2009), σ. 5-27.

<sup>30</sup> Victor Turner, “Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage”, στο: Victor Turner (επιμ.), *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Cornell University Press, New York 1967, σ. 93-111.

<sup>31</sup> Victor Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, London 1974, σ. 274.

<sup>32</sup> Rosemarie Garland-Thomson, “Feminist Disability Studies”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(2), (2005), σ. 1557-1587. Για τις διαδικασίες κατασκευής αυτού του «μεταμοντέρνου σώματος» βλ. Γεώργιος Αλεξιάς, *Κοινωνιολογία του σώματος. Από τον «Άνθρωπο του Νεότερνταλ» στον «Εξολοθρευτή»*, Πεδίο, Αθήνα 2011, σ. 280-286.

<sup>33</sup> Tobin Siebers, “Disability in Theory: From Social Constructionism to the New Realism of the Body”, στο: Lennard Davis (επιμ.), *The Disability Studies Reader*, Routledge, New York and London 2006, σ. 173-184, ειδικά σ. 173.

<sup>34</sup> Αλέξανδρος Αργυριάδης, *Η πολιτισμική κατασκευή της διαφορετικότητας. Το παράδειγμα του ψυχοπαθή*, Πεδίο, Αθήνα 2015, σ. 27· Nick Crossley, “Body-Subject/Body-Power: Agency, Inscription and Control in Foucault and Merleau-Ponty”, *Body & Society*, 2(2), (2016), σ. 99-116.

«κανονικά» σώματα των υποκειμένων, και για το λόγο αυτό «χρειάζονται» βελτίωση, έτσι ώστε να μπορέσουν να μετασχηματιστούν και να χρησιμοποιηθούν κοινωνικά.<sup>35</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, η ιατρική εξουσία αναπτύσσεται για την παραγωγή συγκεκριμένου τύπου σώματος και συγκεκριμένου τύπου υποκειμένου: ενός καθυποταγμένου, πειθήνιου ανάπηρου σώματος.<sup>36</sup> Για το μετασχηματισμό αυτό, το υποκείμενο εξασκείται σε τεχνικές σωματικής διατήρησης και υποβάλλεται σε συνεχείς σωματικές «βελτιώσεις» μέσα από την ιατρική εξουσία.<sup>37</sup> Το σώμα αντιμετωπίζεται ως «μηχανή» που μπορεί να διορθωθεί με την κατάλληλη ιατρική ή τεχνολογική παρέμβαση.<sup>38</sup> Η αμφισβήτηση ή η αποτυχία των τεχνικών σωματικής διατήρησης καθιστά τα ανάπηρα σώματα απείθαρχα, καθώς υπενθυμίζουν τους περιορισμούς της εξουσίας του ιατρικού κατεστημένου στην επαναφορά του σώματος στην «κανονική» του λειτουργία.<sup>39</sup>

Από τη σκοπιά αυτή, τα απείθαρχα σώματα προσλαμβάνονται κοινωνικά ως σώματα σε αμφισβήτηση,<sup>40</sup> καθώς δεν πληρούν τις κοινωνικές προδιαγραφές των «κανονικών» σωμάτων. Αυτή η κοινωνική τοποθέτηση των ανάπηρων σωμάτων στο όριο ανάμεσα στο αποδεκτό και το μη αποδεκτό, η κοινωνική τους οριοθέτηση εκτός της διαμορφωμένης περιοχής των κοινωνικών υποκειμένων<sup>41</sup> αντανάκλα την «κατωφλική» τους ύπαρξη.

---

<sup>35</sup> Η διαδικασία αυτή συζητείται στο ακαδημαϊκό και επαγγελματικό πεδίο της βιοηθικής, το οποίο καλείται να εδραιώνει πρωτόκολλα και να αντιδρά κριτικά απέναντι στο ρόλο της ιατρικής, των εξελισσόμενων τεχνολογιών που διαμεσολαβούν ανάμεσα στα σώματα και στο περιβάλλον και στη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους/στις επαγγελματίες υγείας και τους/τις ασθενείς. Από τη σκοπιά αυτή, η βιοηθική αποτελεί ένα δίκτυο σχέσεων εξουσίας (Melinda C. Hall, *The Bioethics of Enhancement. Transhumanism, Disability and Biopolitics*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York and London 2017, σ. 10).

<sup>36</sup> Martin Sullivan, “Subjected Bodies: Paraplegia, Rehabilitation, and the Politics of Movement”, στο: Shelley Tremain (επιμ.), *Foucault and the Government of Disability*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2005, σ. 27-44.

<sup>37</sup> Nirmala Erelles, *Disability and Difference in Global Contexts: Enabling a Transformative Body Politic*, Palgrave Macmillan, New York 2011, σ. 2

<sup>38</sup> Hannah Bradhy, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, επιστημονική επιμέλεια Γεώργιος Αλεξιάς, μτφρ. Γεώργιος Βάγιας & Γεώργιος Αλεξιάς, Πεδίο, Αθήνα 2010, σ. 277.

<sup>39</sup> Nirmala Erelles, *ό.π.*, σ. 2.

<sup>40</sup> Elizabeth Grosz, *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1994, σ. 23.

<sup>41</sup> Judith Butler, *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 174-175.

## Ιστορία της αναπηρίας

«Για πολλούς ανθρώπους η ιστορία της αναπηρίας – όπως η ίδια η αναπηρία – υπάρχει στα εξώτατα άκρα της συνείδησής τους»<sup>42</sup>

Η ενδυνάμωση των επιχειρημάτων του κοινωνικού μοντέλου της αναπηρίας πραγματοποιήθηκε μέσα από την ανάδυση της ιστορίας της αναπηρίας, η οποία, σύμφωνα με την Kudlick,<sup>43</sup> «βοηθάει τις ιστορικούς να διατυπώνουν και να προσπαθούν να απαντήσουν τα πιο κεντρικά ερωτήματα των ανθρωπιστικών επιστημών: τι σημαίνει να είμαστε άνθρωποι; Πώς μπορούμε να αντιδράμε ηθικά στη διαφορά; Ποια είναι η αξία της ανθρώπινης ζωής; Ποιος αποφασίζει τη διατύπωση του ερωτήματος και τι αποκαλύπτουν οι απαντήσεις;». Με άλλα λόγια, μέσα από την ιστορία της αναπηρίας πραγματοποιούνται κομβικές διερευνήσεις ταυτοτήτων, κοινοτήτων, νοσηματοδοτήσεων της ιδιότητας του πολίτη και της κανονικότητας, μέσα από μια πολιτισμική οπτική.<sup>44</sup>

Μέχρι τη δεκαετία του '80, οπότε για πρώτη φορά το αναπηρικό κίνημα κάνει λόγο για το κοινωνικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας, η ιστορική αξιολόγηση της αναπηρίας προερχόταν από φορείς εμπέδωσης του ιατρικού μοντέλου (γιατρούς, τεχνοκράτες και εκπαιδευτικούς). Η αντιμετώπιση της αναπηρίας ως παθολογίας εγείρει ερωτήματα σχετικά με το ποιες ποιότητες συνιστούν την αναπηρία, ποιες είναι οι κατάλληλες δομές διαβίωσης για τους ανάπηρους και ποιες είναι οι κοινωνικές προσδοκίες για τους ανάπηρους. Αυτές τις ποιότητες που συνιστούν την αναπηρία ως παθολογία ιστορικά τις πλαισιώνουν οι κοινωνικές ηθικές αξίες και πολιτισμικές αντιλήψεις της εκάστοτε εποχής.<sup>45</sup> Η ιστορία της αναπηρίας, συνεπώς, περιλαμβάνει την κοινωνικοπολιτική ανάλυση της αναπηρίας<sup>46</sup> και, από αυτή τη σκοπιά, η αναπηρία μπορεί να τοποθετηθεί στο κέντρο της ιστορικής έρευνας τόσο ως αντικείμενο άξιο

---

<sup>42</sup> Michael Rembis, Catherine J. Kudlick & Kim E. Nielsen, *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018, σ. 1.

<sup>43</sup> Catherine J. Kudlick, "Disability History: Why We Need Another "Other"", ό.π., σ. 764.

<sup>44</sup> Susan Burch & Ian Sutherland, "Who's not yet Here? American Disability History", *Radical History Review*, 94, (2006), σ. 127-147, ειδικά σ. 128.

<sup>45</sup> Στο ίδιο, σ. 129.

<sup>46</sup> Simi Linton, *Claiming Disability: Knowledge and Identity*, New York University Press, New York 1998, σ. 2. Για την κοινωνικοπολιτική ανάλυση της αναπηρίας βλ. και Michael Davidson, *Concerto for the Left Hand. Disability and the Defamiliar Body*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2008, ειδικά σ. 25-31.

μελέτης όσο και ως ένα νέο αναλυτικό εργαλείο διερεύνησης των ιστορικά διαμορφωμένων και διαμορφούμενων σχέσεων εξουσίας.<sup>47</sup>

Η ιστορική μελέτη της αναπηρίας περιλαμβάνει a priori τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται οι κοινωνικές ιεραρχίες στις δυτικές κοινωνίες και οι συνθήκες ιστορικού καθορισμού της κοινωνικής προόδου. Σύμφωνα με την Kudlick,<sup>48</sup> ειδικά για τις ΗΠΑ και τη δυτική Ευρώπη μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η κοινωνική ιεραρχία διαμορφώνεται και δομείται ιστορικά υπό την απειλή της αναπηρίας που πάντα παραμονεύει ως η ύστατη καταστροφική εμπειρία. Η Rosemarie Garland Thomson επισημαίνει ότι η ιστορία των ανάπηρων ατόμων στον κόσμο είναι μια ιστορία ανθρώπων που είναι οπτικά εμφανείς αλλά πολιτικά και κοινωνικά διαγραμμένοι.<sup>49</sup> Το 2001 ο Douglas Baynton παρατηρεί ότι «η αναπηρία υπάρχει παντού στην ιστορία, από τη στιγμή που ξεκινάμε να την αναζητάμε, αλλά είναι εμφανώς απύσχα στις ιστορίες που γράφουμε».<sup>50</sup> Αυτή η απουσία της αναπηρίας από την ιστορική αφήγηση και ανάλυση μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης, ως αναλυτικό πλαίσιο, προκαλεί το κλασικό εθνικό ιστορικό αφήγημα ως ατελές. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του κλασικού αμερικανικού αφηγήματος περί της ατομικής πρωτοβουλίας ως του πρωταρχικού τρόπου κοινωνικής επιτυχίας, η αναπηρία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αναλυτικό εργαλείο, καθώς καταδεικνύει άμεσα και κατευθείαν τα όρια ενός τέτοιου αφηγήματος.<sup>51</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, τα ιστορικά ερωτήματα για την αναπηρία, όπως ποιος χρειάζεται φροντίδα, ποιος την παρέχει, ποιος αποφασίζει το είδος και την ποσότητα της φροντίδας,<sup>52</sup> υπογραμμίζουν περιοχές έντασης ανάμεσα σε κοινωνικά εμπεδωμένα ιδεολογήματα, όπως η φιλανθρωπία και ο ατομικισμός και εστιάζουν στο ρόλο που ιδεολογικοί κρατικοί μηχανισμοί, όπως η εκπαίδευση, η οικογένεια και η Εκκλησία, έχουν σε αυτές τις εντάσεις.

Στα ερωτήματα αυτά αποτυπώνεται και η διαφοροποίηση της ιστορίας της αναπηρίας από την ιστορία της ιατρικής. Στο πεδίο της ιστορίας της ιατρικής, οι μελετητές διερευνούν τις βιολογικές βάσεις της ιδιότητας του πολίτη και τις σχέσεις

---

<sup>47</sup> Catherine J. Kudlick, “Disability History: Why We Need Another “Other””, ό.π., σ. 765.

<sup>48</sup> Στο ίδιο, σ. 765.

<sup>49</sup> Rosemarie Garland-Thomson, “Seeing the Disabled: Visual Rhetorics of Disability in Popular Photography”, στο: Paul K. Longmore and Lauri Umansky (επιμ.), *The New Disability History: American Perspectives*, New York University Press, New York 2001, σ. 335-374.

<sup>50</sup> Douglas Baynton, “Disability and the Justification of Inequality in American History”, ό.π., σ. 52.

<sup>51</sup> Susan Burch & Ian Sutherland, ό.π., σ. 130.

<sup>52</sup> Στο ίδιο, σ. 130.

ανάμεσα στο σώμα και την κοινωνία, σε ένα ευρύ πεδίο περιοχών που κυμαίνονται από την περιβαλλοντολογία μέχρι και τη γενετική, ενώ εντάσσουν στην ανάλυσή τους και την επιρροή παραγόντων, όπως οι κρατικές πολιτικές και οι ιδεολογικοί και κοινωνικοί θεσμοί. Ωστόσο, οι περισσότεροι ιστορικοί της ιατρικής, ακόμα και όταν χρησιμοποιούν εργαλεία της κοινωνικής ιστορίας, αντιμετωπίζουν ιστορικά την αναπηρία ως μια πάθηση που θεραπεύεται, αναπαράγοντας μια προσέγγιση της παθολογίας του σώματος. Την προσέγγιση αυτή αμφισβητεί ως πεδίο από την ανάδυσή του στις αρχές της δεκαετίας του 2000 η ιστορία της αναπηρίας, εστιάζοντας στον κεντρικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίζουν τα άτομα με αναπηρία, ειδικά σε εποχές πολεμικών συγκρούσεων και επιδημιών.<sup>53</sup>

Η κριτική στους/στις ιστορικούς της ιατρικής εντοπίζεται ήδη στις πρώτες εργασίες στο πεδίο της ιστορίας της αναπηρίας. Οι Lauri Umansky και Paul K. Longmore το 2001 σε ένα καθοριστικό για το πεδίο βιβλίο, το *The New Disability History: American Perspectives*, διατυπώνουν την άποψη ότι οι αποκλίσεις μεταξύ των δύο πεδίων καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και με πολλούς τρόπους τις παραμέτρους συγκρότησης της ιστορίας της αναπηρίας ως ερευνητικού πεδίου.<sup>54</sup> Το 2008, η Catherine Kudlick πραγματοποιεί μια πιο σκληρή κριτική, σχολιάζοντας ότι «οι κοινωνικοί ιστορικοί της ιατρικής στέκονται τυφλοί απέναντι στις δυνατότητες να σκεφθούν δημιουργικά σχετικά με την αναπηρία». Σύμφωνα με την Kudlick, οι κοινωνικοί ιστορικοί της ιατρικής προκρίνουν το ρόλο της ιατρικής αυθεντίας και υποτιμώντας την αναπηρία ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης, θεωρούν ότι ως κατάσταση δεν προσδίδει εγγενή αξία στο άτομο ή στην κοινωνία.<sup>55</sup>

Πιο διαλλακτικές/οί απέναντι στην ιστορία της ιατρικής εμφανίζονται ιστορικοί που κινούνται στο όριο ανάμεσα στα δύο πεδία. Ενδεικτικά, η Beth Linker εστιάζει στις παράλληλες πορείες των δύο πεδίων παρά τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους οι ιστορίες της ασθένειας και της αναπηρίας αλληλοεπικαλύπτονται.<sup>56</sup> Η

---

<sup>53</sup> Catherine Kudlick, “Social History of Medicine and Disability History”, στο: Michael Rembis, Catherine J. Kudlick & Kim E. Nielsen, *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018, σ. 105-125.

<sup>54</sup> Paul K. Longmore & Lauri Umansky, “Disability History: From the Margins to the Mainstream”, στο: Paul K. Longmore & Lauri Umansky (επιμ.), *The New Disability History: American Perspectives*, New York University Press, New York, 2001, σ. 1-29.

<sup>55</sup> Catherine J. Kudlick, “Disability History and History of Medicine: Rival Siblings or Conjoined Twins?” (paper, Society for the Social History of Medicine annual meeting, Glasgow, September 3, 2008).

<sup>56</sup> Beth Linker, “On the Borderland of Medical and Disability History: A Survey of the Fields”, *Bulletin of the History of Medicine*, 87(4), (2013), σ. 499-535, ειδικά σ. 502.



Linker αποδίδει την απροθυμία στην αναγνώριση των αλληλοεπικαλύψεων στα δύο πεδία, από τη μια πλευρά, στην έντονη επιθυμία ετεροκαθορισμού των ιστορικών της αναπηρίας από την ιστορία της ιατρικής και, από την άλλη πλευρά, στην επιμονή των ιστορικών της ιατρικής να αντιλαμβάνονται την ασθένεια ως μια διαφορετική οντολογική και φαινομενολογική κατηγορία από αυτή της αναπηρίας.<sup>57</sup> Η Linker καταλήγει να προτείνει τη σύνθεση των πεδίων, μία πρόταση, όμως, που βασικοί εκπρόσωποι του πεδίου στις ΗΠΑ απέρριψαν, προβάλλοντας ως κύριο επιχείρημα τη δομική σχέση του πεδίου της ιστορίας της ιατρικής με την παθολογικοποίηση του σώματος.<sup>58</sup>

Από την εμφάνισή της ως πεδίου μέχρι σήμερα, η ιστορία της αναπηρίας παρεμβαίνει σε διαφορετικές ακαδημαϊκές περιοχές. Οι περισσότερες δουλειές αποτελούν μελέτες περίπτωσης που εντάσσονται σε κάποια ευρύτερη περιοχή ενδιαφέροντος. Μέχρι στιγμής, η διεθνής βιβλιογραφία, που αποτελείται κυρίως από δημοσιεύσεις προερχόμενες από την αμερικανική ήπειρο και τον αγγλοσαξονικό κόσμο, αναδεικνύει τις παρακάτω θεματικές περιοχές: ιστορία της ευγονικής και της υποχρεωτικής στέρωσης,<sup>59</sup> ιστορία των ανάπηρων πολέμου,<sup>60</sup> ιστορία της εκπαίδευσης,<sup>61</sup> ιστορία της δημόσιας πολιτικής για την αναπηρία,<sup>62</sup> ιστορία του

---

<sup>57</sup> Στο ίδιο, σ. 502.

<sup>58</sup> Catherine J. Kudlick, “Comment: On the Borderland of Medical and Disability History”, *Bulletin of the History of Medicine*, 87(4), (2013), σ. 540-559, ειδικά σ. 549.

<sup>59</sup> Ενδεικτικά: Douglas C. Baynton, *Defectives in the Land: Disability and Immigration in the Age of Eugenics*, University of Chicago Press, Chicago 2016· Martin Pernick, *The Black Stork: Eugenics and the Death of "Defective" Babies in American Medicine and Motion Pictures Since 1915*, Oxford University Press, New York 1996· David Pfeiffer, “Eugenics and Disability Discrimination”, στο: Len Barton (επιμ.), *Overcoming Disabling Barriers: 18 Years of Disability and Society*, Routledge, London 2006, σ. 70-90· Geoffrey Reaume, “Eugenics Incarceration and Expulsion”, στο: Liat Ben-Moshe, Chris Chapman, & Allison C. Carey (επιμ.), *Disability Incarcerated: Imprisonment and Disability in the United States and Canada*, Palgrave Macmillan, New York 2014, σ. 63-80· Phillip Reilly, *Surgical Solution: A History of Involuntary Sterilization in the United States*, John Hopkins University Press, Baltimore 1991· Elizabeth Tilley, Jan Walmsley, Sarah Earle & Dorothy Atkinson, “The Silence of Roaring: Sterilization, Reproductive Rights and Women with Intellectual Disabilities”, *Disability & Society*, 27(3), (2012), σ. 413-426.

<sup>60</sup> David Gerber, “Heroes and Misfits: The Troubled Social Reintegration of Disabled Veterans in *The Best Years of Our Lives*”, *American Quarterly*, 46(4), (1994), σ. 545-574· David Gerber, *Disabled Veterans in History*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2012· A.J. Withers, “(Re)constructing and (Re)habilitating the Disabled Body: World War One Era Disability Policy and Its Enduring Ramifications”, *Canadian Review of Social Policy*, 75 (2016), σ. 30-58.

<sup>61</sup> Margret Winzer, *A History of Special Education: From Margin to Mainstream*, Gallaudet University Press, Washington, DC, 1993· Robert Buchanan, *Illusions of Equality. Deaf Americans in School and Factory, 1850-1950*, Gallaudet University Press, Washington, DC, 1999.

<sup>62</sup> Edward Berkowitz, *Disabled Policy: America's Programs for the Handicapped: A Twentieth Century Fund Report*, Cambridge University Press, New York 1987· Paul Longmore, *Why I Burned My Book and Other Essays on Disability*, Temple University Press, Philadelphia 2003.

αναπηρικού κινήματος,<sup>63</sup> ιστορία των κοινωνικών αναπαραστάσεων της αναπηρίας,<sup>64</sup> ιστορία της παρουσίασης της αναπηρίας στα ΜΜΕ,<sup>65</sup> ιστορία προσώπων,<sup>66</sup> ιστορία οικογένειας,<sup>67</sup> ιστορία της εργασίας<sup>68</sup> και, τέλος, ιστορία της αναπηρίας ως ιστορία ιδεών.

### *Η ιστορία της αναπηρίας ως ιστορία ιδεών*

Σύμφωνα με την Newman,<sup>69</sup> για τη συγγραφή μιας οποιασδήποτε ιστορίας της αναπηρίας θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι κυρίαρχες ιδέες της εποχής για την αναπηρία. Ενδεικτικά, η Newman διατυπώνει το επιχείρημα ότι το 19<sup>ο</sup> αιώνα στις ΗΠΑ η αναπηρία είχε κατασκευαστεί πολιτισμικά ως απειλή και «έγκλημα», ως στίγμα

---

<sup>63</sup> Angharat E. Beckett, “Understanding Social Movements: Theorising the Disability Movement in Conditions of Late Modernity”, *The Sociological Review*, 54(4), (2006), σ. 734-752· Gildas Brégain, “An Entagled Perspective on Disability History: The Disability Protests in Argentina, Brazil and Spain, 1968-1982”, στο: Sebastian Barsch, Anne Klein & Pieter Verstraete (επιμ.), *The Imperfect Historian: Disability Histories in Europe*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2013, σ. 133-154· Steven E. Brown, “Changing America’s Consciousness: A Brief History of the Independent Living Civil Rights Movement in the United States”, στο: Roy Hanes, Ivan Brown & Nancy E. Hansen (επιμ.), *The Routledge History of Disability*, Routledge, London and New York 2018, σ. 485-499· James Charlton, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, University of California Press, Berkeley 2000· Fernando Fontes, “The Portuguese Disabled People’s Movement: Development, Demands and Outcomes”, *Disability & Society*, 29(9) (2014), σ. 1398-1411· Reiko Hayashi & Masako Okuhira, “The Disability Rights Movement in Japan: Past, Present and Future”, *Disability & Society*, 16(6), (2001), σ. 855-869· Swantje Köbsell, “Towards Self-Determination and Equalization: A Short History of the German Disability Rights Movement”, *Disability Studies Quarterly*, 26(2), (2006), ανακτήθηκε από: <https://dsq-sds.org/article/view/692/869>· Paul Longmore, *Why I Burned My Book and Other Essays on Disability*, ό.π.· Maria Sabatello, “A Short History of the International Disability Rights Movement” στο: M. Sabatello & M. Schulze (επιμ.), *Human Rights and Disability Advocacy*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013, σ. 13-24· Richard K. Scotch, “Politics and Policy in the History of the Disability Rights Movement”, *The Milbank Quarterly*, 67(2), (1989), σ. 380-400· Joseph Shapiro, *No Pity. People with Disabilities Forging a New Civil Rights Movement*, Times Books, New York 1993· Lindsey Patterson, “The Disability Rights Movement in the United States” στο: Michael Rembis, Catherine J. Kudlick & Kim E. Nielsen, *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018, σ. 439-458· David Pfeiffer, “Overview of the Disability Movement: History, Legislative Record, and Political Implications”, *Policy Studies Journal*, 21(4), (1993), σ. 724-734· Dong Chul You & Se Kwang Hwang, “Achievements of and Challenges Facing the Korean Disabled People’s Movement”, *Disability & Society*, 33(8), (2018), σ. 1259-1279.

<sup>64</sup> Robert Bogdan, Martin Elks & James A. Knoll (επιμ.), *Picturing Disability: Beggar, Freak, Citizen and Other Photographic Rhetoric Critical Perspectives on Disability*, Syracuse University Press, New York 2012· Rosemarie Garland Thomson, *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*, New York University Press, New York 1996.

<sup>65</sup> Martin F. Norden, *The Cinema in Isolation: A History of Physical Disability in the Movies*, Rutgers University Press, New Brunswick 1994· John S. Schuchman, *Hollywood Speaks: Deafness and the Film Entertainment Industry*, University of Illinois Press, Urbana 1988· Martin S. Pernick, *The Black Stork: Eugenics and the Death of “Defective” Babies in American Medicine and Motion Pictures Since 1915*, ό.π..

<sup>66</sup> Kim Nielsen, *The Radical Lives of Helen Keller*, New York University Press, New York 2004.

<sup>67</sup> Hannah Joyner, *From Pity to Pride. Growing Up Deaf in the Old South*, Gallaudet University Press, Washington, DC 2004.

<sup>68</sup> Robert Buchanan, *Illusions of Equality. Deaf Americans in School and Factory, 1850-1950*, ό.π..

<sup>69</sup> Sara Newman, *Writing Disability: A Critical History*, First Forum Press, Boulder, Colo 2013.

εναντίον της υγείας του έθνους. Ο 19<sup>ος</sup> αιώνας ήταν η εποχή των ασύλων στις ΗΠΑ, στα οποία τοποθετούνταν άτομα που χαρακτηρίζονταν ως ψυχικά ασθενή. Η διάγνωση της «φρενοβλάβειας», ωστόσο, η οποία έπρεπε να πιστοποιηθεί από κάποιο άτομο που ασκούσε την ψυχιατρική, πραγματοποιούνταν με τον ορισμό των «φρενοβλαβών» ως ατόμων που λειτουργούσαν εκτός των κοινωνικών κανόνων και που ήταν ανίκανα να διαχειριστούν τις ζωές τους. Με αυτό τον ευρύ ορισμό της φρενοβλάβειας, οι διαγνώσεις στις ΗΠΑ κατά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα, όπως και τα άσυλα, αυξήθηκαν δραματικά. Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτισμική κατασκευή της αναπηρίας πραγματοποιούνταν και με αναφορά στο φύλο, καθώς το νομικό σύστημα των ΗΠΑ έδινε την εξουσία σε άντρες να ιδρυματοποιούν τις συζύγους τους.<sup>70</sup>

Για τη Newman, το πρώτο σημείο-τομή για την ιστορία της αναπηρίας αποτελεί η έκδοση του *The Story of my Life* της Helen Keller το 1903. Η έκδοση αυτή αποτέλεσε την πρώτη παρέμβαση στην αναπαράσταση της αναπηρίας στις δυτικές κοινωνίες, δημιουργώντας προϋποθέσεις για την κοινωνική αποδοχή της αναπηρίας.<sup>71</sup> Ωστόσο, οι μετέπειτα επίμονες κατηγορίες εναντίον της Helen Keller για λογοκλοπή υποδεικνύουν την κοινωνική επιμονή για την ταύτιση της πρέπουσας συγγραφέως με τη διαχωρισμένη από το σώμα και τις εμπειρίες που αυτό φέρει γραφή.<sup>72</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, κοινωνικά, η σωματική αναπηρία μετατρέποταν από μία φυσική κατηγορία σε μια νοητική κατάσταση.

Η πρώτη σύνδεση των εργαλείων της διανοητικής ιστορίας με την αναπηρία πραγματοποιήθηκε, χωρίς ωστόσο να ονομαστεί ως τέτοια, από τον Henri Jacques Stiker στο βιβλίο του *Corps Infirmes et Sociétés*, η πρώτη έκδοσή του οποίου δημοσιεύθηκε το 1982. Στο βιβλίο αυτό ο Stiker παρουσιάζει ένα αναλυτικό αφήγημα που καταδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνίες αποκαλύπτουν τους εαυτούς τους ιστορικά μέσα από τη στάση τους απέναντι στην αναπηρία.<sup>73</sup> Σε συνέντευξη που πραγματοποίησε η ιστορικός της αναπηρίας Catherine Kudlick με τον Stiker το 2008, ο τελευταίος παρουσίασε ως κίνητρο για τη συγγραφή του συγκεκριμένου βιβλίου την επιθυμία του να αναζητήσει τους λόγους της «κατωφλικής» ύπαρξης των ατόμων με αναπηρία, ερμηνεία που δανείζεται από τον Murphy. Ο Stiker αναφέρεται στην «κατωφλική» συνθήκη ως τον «σπασμένο καθρέφτη» μέσα από τον

---

<sup>70</sup> Στο ίδιο, σ. 130.

<sup>71</sup> Στο ίδιο, σ. 133.

<sup>72</sup> Στο ίδιο, σ. 166.

<sup>73</sup> Henri Jacques Stiker, *Corps Infirmes et Sociétés*, Aubier-Montaigne, Paris 1982.

οποίο αναπαράγεται μια εικόνα των ατόμων με αναπηρία από τους αρτιμελείς, την οποία τα ίδια τα άτομα με αναπηρία δυσκολεύονται να αποδεχθούν.<sup>74</sup>

Το 1996 ο Douglas C. Baynton, στο βιβλίο του με τίτλο *Forbidden Signs: American Culture and the Campaign against Sign Language*, χρησιμοποίησε τη διανοητική ιστορία για να περιγράψει και να τοποθετήσει κοινωνικά και πολιτικά τις διαμάχες και τις εντάσεις αναφορικά με τους τρόπους επικοινωνίας των κωφών ανθρώπων στις ΗΠΑ.<sup>75</sup> Πέντε χρόνια αργότερα, στο άρθρο του με τίτλο “Disability and the Justification of Inequality in American History”, χρησιμοποιώντας εργαλεία της διανοητικής ιστορίας, ο Baynton κατέληξε στη χρησιμοποίηση της αναπηρίας ιστορικά ως εργαλείου για την επιβεβαίωση και διατήρηση της κοινωνικής και πολιτικής ιεραρχίας.<sup>76</sup>

Εργαλεία της διανοητικής ιστορίας χρησιμοποίησε και ο Lennard Davis στο βιβλίο του με τίτλο *Enforcing Normalcy*, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1995. Για τον Davis η νοηματοδότηση της αναπηρίας υπέστη δομικές αλλαγές κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα, σε μεγάλο βαθμό λόγω της ανάδυσης των κοινωνικών επιστημών, της εκβιομηχάνισης και της ευγονικής. Για την απόδειξη της θέσης του, εστιάζει στην ετυμολογία για να ερμηνεύσει την ορολογία, παραθέτοντας το παράδειγμα του όρου handicap, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε ιπποδρομίες για να δηλώσει το βάρος που τοποθετούνταν σε ένα συγκριτικά προς τα άλλα «ανώτερο» άλογο για να εξισορροπήσει την ταχύτητα και τη δύναμή του, προς μια κατεύθυνση ισότιμου αγώνα. Χρησιμοποιώντας αυτό το παράδειγμα, ο Davis εστιάζει στην επίδραση που η ευγονική είχε στη νοηματοδότηση της αναπηρίας, παρατηρώντας ότι πρώτα οι θιασώτες της ευγονικής χρησιμοποίησαν τον όρο handicap ταυτισμένο με τη βλάβη, με ένα βάρος που υποχρέωνε το άτομο να αποδίδει χαμηλότερα από το «φυσιολογικό επίπεδο». Μετά από αυτή την εξέλιξη ο όρος handicap σταδιακά ταυτίστηκε με τον όρο disability, δηλώνοντας την αναπηρία.<sup>77</sup>

Περαιτέρω, ο Davis, συνεχίζοντας να χρησιμοποιεί ως εργαλείο τη διανοητική ιστορία, αμφισβητεί την παραδοσιακή κατηγοριοποίηση των ατόμων ιστορικά στη βάση της κοινωνικής τάξης, της φυλής και του κοινωνικού φύλου, αντιμετωπίζοντάς

---

<sup>74</sup> Catherine Kudlick, “An Interview with Henri-Jacques Stiker, Doyen of French Disability Studies”, *Journal of Literary & Cultural Disability Studies*, 10, (2016), σ. 139-154, ειδικά σ. 144.

<sup>75</sup> Douglas C. Baynton, *Forbidden Signs: American Culture and the Campaign against Sign Language*, University of Chicago Press, Chicago 1996.

<sup>76</sup> Douglas Baynton, “Disability and the Justification of Inequality in American History”, ό.π..

<sup>77</sup> Lennard J. Davis, *Enforcing Normalcy*, New York University Press, New York 1995.

τες ως εγγενώς ελαττωματικά μοντέλα ερμηνείας στην κοινωνική ιστορία και προσπαθώντας να προσδώσει στην αναπηρία τα χαρακτηριστικά μιας πιο εύκαμπτης κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης που μπορεί να ορίσει με περισσότερη ακρίβεια τη διαμόρφωση και διατήρηση ταυτοτήτων.<sup>78</sup> Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Davis διατυπώνει τη βεβαιότητα ότι η αναπηρία ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης μπορεί να αλλάξει τον τρόπο διαμόρφωσης και κατανόησης της ιστορίας.<sup>79</sup>

Την ίδια χρονιά, ο Trent αντλεί από την παράδοση της διανοητικής ιστορίας της δεκαετίας του 1970, οπότε και διατυπώθηκε η θέση ότι οι θεσμικές πολιτικές και πρακτικές που επιβάλλονται σε ομάδες «παρείσακτων» ανθρώπων αντικατοπτρίζουν τις ανησυχίες των εκάστοτε ελίτ για τις κοινωνικές αλλαγές που η αυξανόμενη δύναμη αυτών των «παρείσακτων» ομάδων μπορεί να επιτελέσει. Στη βάση αυτής της θεωρητικής οριοθέτησης διατυπώνει το επιχείρημα ότι ο έλεγχος και η φροντίδα αναδύονται ιστορικά ως αλληλένδετοι και αλληλοεξαρτώμενοι παράγοντες στα ιδρύματα παροχής φροντίδας σε άτομα με διανοητική αναπηρία. Συγκεκριμένα, ο Trent καταδεικνύει ότι η παροχή φροντίδας στα άτομα με διανοητική αναπηρία στις ΗΠΑ παρέμεινε ιστορικά μία αποτελεσματική μορφή ελέγχου.<sup>80</sup>

Μια δεκαετία αργότερα, το 2009 ο Scot Danford δημοσίευσε το βιβλίο του με τίτλο *The Incomplete Child: An Intellectual History of Learning Disabilities*, στο οποίο πραγματοποιείται, από τον τίτλο του ακόμα, η πρώτη σαφής ερευνητική σύνδεση της διανοητικής ιστορίας με την αναπηρία. Στο βιβλίο αυτό, ο Danford παρακολουθεί και παρουσιάζει τις συνέχειες, τις ασυνέχειες, την παραγωγή, την αναπαραγωγή, τις μεταβολές και τους μετασχηματισμούς στις ιδέες και στην επιρροή τους στην κοινωνική αντιμετώπιση των παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες. Χαρακτηριστικά, καταδεικνύει την επιρροή που είχε ο Γκαίτε στους τρόπους μέτρησης και διάγνωσης των μαθησιακών δυσκολιών που ανέπτυξε ο Γερμανός νευρολόγος και ψυχίατρος Kurt Goldstein. Στόχος του Danford μέσα από την παρουσίαση της επίδρασης των ιδεών που διαμορφώνονταν στην εκάστοτε εποχή στον τρόπο αντιμετώπισης των μαθησιακών δυσκολιών, ήταν η ανάδειξη της κοινωνικής κατασκευής και

---

<sup>78</sup> Lennard J. Davis, *Bending Over Backwards: Disability, Dismodernism & Other Difficult Positions*. New York University Press, New York 2002, σ. 29.

<sup>79</sup> Στο ίδιο, σ. 17.

<sup>80</sup> James Trent, *Inveting the Feeble Mind: A History of Intellectual Disability in the United States*, Oxford University Press, New York 2016, σ. 295-296.

ανακατασκευής, του ιστορικού καθορισμού και της οριοθέτησης των μαθησιακών δυσκολιών.<sup>81</sup>

Η διανοητική ιστορία της αναπηρίας αγγίζει και την ιστορική διάσταση της ορολογίας για την αναπηρία. Μια βασική παραδοχή σχετικά με τη χρήση συγκεκριμένων όρων και ορολογίας ανεξάρτητα από την περιοχή ενδιαφέροντος, είναι το γεγονός ότι η κοινωνική κυριαρχία της χρήσης ενός συγκεκριμένου όρου αντανακλά διαμορφωμένους τρόπους σκέψης και εμποδωμένες κοινωνικές νοηματοδοτήσεις, ιστορικά και πολιτισμικά.<sup>82</sup> Η ιστορία της ορολογίας για την αναπηρία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία της διάγνωσης της αναπηρίας. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η νοητική αναπηρία και η διάγνωσή της. Το βιβλίο του Stephen Murdoch *IQ: A Smart History of a Failed Idea*, πραγματεύεται την κοινωνική εξουσία που ασκείται στους ανθρώπους μέσω των τεστ νοημοσύνης, καταδεικνύοντας την ιστορικότητά τους αλλά και το πολιτισμικό τους πρόσημο.<sup>83</sup> Ήδη από το 1974 ο Leon J. Kamin στο βιβλίο του *The Science and Politics of IQ* εστιάζει στα ιστορικά και πολιτισμικά διαμορφωμένα στερεότυπα που εμπλέκονται στην κατασκευή των τεστ νοημοσύνης, ενώ αμφισβητεί την κληρονομική διάσταση της νοητικής αναπηρίας που οι δημιουργοί των τεστ νοημοσύνης, εντός ενός πλαισίου ηγεμονίας του κινήματος της ευγονικής, επικαλούνταν ότι τα τεστ αποκάλυπταν.<sup>84</sup>

Οι πρώτες αυτές εργασίες εφαρμογής των εργαλείων της διανοητικής ιστορίας σε θέματα αναπηρίας, εφοδίασαν το πεδίο της ιστορίας της αναπηρίας με αναλυτικά εργαλεία που επέτρεψαν τη μεταχείριση της έννοιας της αναπηρίας ως κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης. Η ιστορική νοηματοδότηση και χρήση της αναπηρίας από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες αντανακλά το πλαίσιο παραγωγής και αναπαραγωγής της εξουσίας των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων και του ελέγχου που ασκούσαν σε όσους/ες στιγματίζαν ως άτομα με αναπηρία. Η διαδικασία αυτή γίνεται παραπάνω από σαφής στις περιπτώσεις της υποχρεωτικής στέρωσης των ατόμων με αναπηρία, στο πλαίσιο της εξάπλωσης των ευγονικών ιδεών στις ΗΠΑ και την Ευρώπη. Εξάλλου, η ιστορία της ευγονικής ξεκινά, όπως και η ιστορία της μέτρησης της νοημοσύνης από τον ίδιο άνθρωπο, τον Francis Galton.<sup>85</sup>

---

<sup>81</sup> Scot Danford, *The Incomplete Child: An Intellectual History of Learning Disabilities*, Peter Lang, New York 2009.

<sup>82</sup> Tom Shakespeare, *Disability: The Basics*, Routledge, London 2017.

<sup>83</sup> Stephen Murdoch, *IQ: A Smart History of a Failed Idea*, John Wiley & Sons, Inc, 2007.

<sup>84</sup> Leon J. Kamin, *The Science and Politics of IQ*, Lawrence Erlbaum, 1974.

<sup>85</sup> Ο Galton είχε ιδρύσει ένα εργαστήριο το 1882 στο Λονδίνο, ανοιχτό σε όποιον/α ήθελε να μετρήσει τη νοημοσύνη του. Οι δοκιμασίες του Galton ήταν σχεδιασμένες για τη μέτρηση της ακουστικής και

### *Ιστορικοί της αναπηρίας και ευγονική*

Ο όρος ευγονική χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τον Francis Galton. Σύμφωνα με τον Galton «ευγονική είναι η επιστήμη που καταπιάνεται με όλες τις επιρροές που βελτιώνουν τις εγγενείς ποιότητες μιας φυλής».<sup>86</sup> Αυτός ο πρώτος ορισμός της ευγονικής ενέχει την ιδέα της σκόπιμης επιλογής χαρακτηριστικών μέσω της παρέμβασης ως αναγκαίου μέτρου για την βιολογική βελτίωση της φυλής. Η παρέμβαση αυτή έλαβε δύο μορφές: τη θετική ευγονική, η οποία στοχεύει, με τη χρήση των επιστημών της ιατρικής, της βιολογίας, της γενετικής και της τεχνολογίας, στη βελτίωση του βιολογικού κεφαλαίου του έθνους<sup>87</sup> και την αρνητική ευγονική, η οποία στοχοποιεί συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες ως εσωτερικούς ή εξωτερικούς εχθρούς του έθνους.<sup>88</sup> Ειδικά τα μέτρα που συνοψίστηκαν ως αρνητική ευγονική περιλάμβαναν, κυρίως, την υποχρεωτική στείρωση και την απομόνωση σε ιδρύματα.<sup>89</sup> Οι δημοσιευμένες μελέτες που ασχολούνται με την ιστορική σύνδεση του κινήματος της ευγονικής με θέματα αναπηρίας προέρχονται κατά κύριο λόγο από τις ΗΠΑ και τον Καναδά και εστιάζουν είτε στην ανάλυση κρατικών πολιτικών για την αναπηρία είτε στις αναπαραστάσεις της αναπηρίας με ευγονικό πρόσημο κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Πρόκειται για μια συνθήκη που ιστορικά τοποθετείται στη γενικότερη κυριαρχία της ευγονικής ως μιας δημοφιλούς επιστήμης που επηρέασε σημαντικά τις πολιτικές για την δημόσια υγεία στις ΗΠΑ την περίοδο 1900-1960.<sup>90</sup>

Το 2016 δημοσιεύθηκε το βιβλίο του Douglas Baynton *Defectives in the Land: Disability and Immigration in the Age of Eugenics*. Στο βιβλίο αυτό ο Baynton εστιάζει στο ρόλο της αναπηρίας στην πλαισίωση του αυξανόμενου περιορισμού στην εισροή μεταναστών στις ΗΠΑ στο τέλος του 19<sup>ου</sup> και στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Περιγράφει τη μεταναστευτική πολιτική των ΗΠΑ εκείνη την περίοδο ως μεταχειριζόμενη πολιτικές αποκλεισμού των «τρελών», «ηλίθιων», επιληπτικών, «χαμηλής νοημοσύνης ατόμων» και γενικά ατόμων που ήταν πιθανό να χρειάζονταν τη στήριξη του κράτους,

---

οπτικής ικανότητας, του χρόνου αντίδρασης στα ερεθίσματα και της μέτρησης του μυϊκού τόνου των άνω άκρων (Nathan Brody, “History of Theories and Measurements of Intelligence”, στο: Robert J. Stenberg (επιμ.), *Handbook of Intelligence*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, σ. 16-33).

<sup>86</sup> Francis Galton, “Eugenics: Its Definition, Scope, and Aims”, *The American Journal of Sociology*, 10(1), (1904), σ. 1-25, ειδικά σ. 1.

<sup>87</sup> Γιώργος Κόκκινος, *Η ευγονική δυστοπία. Διαδρομές ιδεών*, επίμετρο Ουρανία Γεωργοπούλου, Θίνες, Αθήνα 2018, σ. 26.

<sup>88</sup> Στο ίδιο, σ. 27.

<sup>89</sup> John P. Radford & Deborah C. Park, “The Eugenic Legacy”, *Journal on Developmental Disabilities*, 4(1), (1996), σ. 73-84.

<sup>90</sup> Alexandra M. Stern, “Eugenics, Sterilization and Historical Memory in the United States”, *Historia, Ciencia, Saude-Manguinhos*, 23(1), (2016), σ. 195-212, ειδικά σ. 196.

για να σχολιάσει την ιστορική σύνδεση της αναπηρίας με πρακτικές ευγονικής επιλογής, οι οποίες χρησιμοποιούνταν με στόχο τη δημιουργία μελλοντικών πολιτών «υψηλής» βιολογικής ποιότητας. Ο Baynton αποδίδει τις πρακτικές αυτές στην ιδεολογία που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο στήριξης του εθνικού αφηγήματος των ΗΠΑ στο οποίο οι αμερικανοί πολίτες θεωρούνται ανεξάρτητα άτομα που χρησιμοποιούν την ατομική πρωτοβουλία για να διεκδικήσουν την επιτυχία.<sup>91</sup>

Αντίστοιχα, ο Geoffrey Reaume στη συμβολή του “Eugenics Incarceration and Expulsion” στο συλλογικό τόμο *Disability Incarcerated: Imprisonment and Disability in the United States and Canada*, μελετώντας τις μεταναστευτικές πολιτικές των ΗΠΑ καταλήγει ότι η αναπηρία λειτούργησε ως το κύριο αφήγημα των περιπτώσεων απαγόρευσης εισόδου μεταναστών στις ΗΠΑ.<sup>92</sup> Και ο David Pfeiffer αναφέρεται στην εφαρμογή συγκεκριμένων τεστ νοημοσύνης στους μετανάστες στη νήσο Ellis στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, σύμφωνα με τα οποία η πλειοψηφία των μεταναστών κρίνονταν ως άτομα με νοητική αναπηρία.<sup>93</sup>

Το 2015, εκδόθηκε το βιβλίο της Claudia Malacrida *A Special Hell: Institutional Life in Alberta's Eugenic Years* που αφορά το ρόλο που έπαιξε η ευγονική στη διαμόρφωση απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης τροφίμων με νοητική αναπηρία σε ένα ίδρυμα στην Αλμπέρτα του Καναδά από το 1923 μέχρι τη δεκαετία του 1980. Η Malacrida συνδέει τις πρακτικές του ιδρύματος και τις εμπειρίες των τροφίμων με εκείνες του Ολοκαυτώματος, εστιάζοντας στην ευγονική θεώρηση των ατόμων με νοητική αναπηρία ως υπανθρώπων, ως κάτι λιγότερο από ανθρώπους.<sup>94</sup> Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και το βιβλίο του Stephen Murphy *Voices of Pineland: Eugenics, Social Reform, and the Legacy of "Feeble-mindedness" in Maine* στο οποίο ο συγγραφέας παρουσιάζει τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ατόμων που θεωρήθηκαν νοητικά ανάπηρα και εσωκλείστηκαν σε ένα ίδρυμα ως κάτι λιγότερο από άνθρωποι,

---

<sup>91</sup> Douglas C. Baynton, *Defectives in the Land: Disability and Immigration in the Age of Eugenics*, ό.π..

<sup>92</sup> Geoffrey Reaume, “Eugenics Incarceration and Expulsion”, ό.π., σ. 63-80.

<sup>93</sup> Εμπνευστής αυτών των τεστ νοημοσύνης ήταν ο Henry Goddard, ο οποίος καθιέρωσε την άποψη για την κληρονομικότητα της νοητικής καθυστέρησης. Ο Pfeiffer αναφέρει ότι οι υπηρεσίες μετανάστευσης είχαν καλέσει τον ίδιο τον Henry Goddard στη νήσο Ellis για να εφαρμόσει τα τεστ του στους μετανάστες. Σύμφωνα με τα τεστ νοημοσύνης του Goddard το 79% των Ιταλών, το 80% των Ούγγρων, το 83% των Εβραίων και το 87% των Ρώσων μεταναστών κρίθηκαν ως άτομα με νοητική υστέρηση (David Pfeiffer, “Eugenics and Disability Discrimination”, ό.π., σ. 84).

<sup>94</sup> Claudia Malacrida, *A Special Hell: Institutional Life in Alberta's Eugenic Years*, University of Toronto Press, Toronto 2015.



στο πλαίσιο της κυριαρχίας του κινήματος της ευγονικής στην αμερικανική ιατρική σκέψη στο πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα.<sup>95</sup>

Ο περιορισμός και η προσπάθεια εξάλειψης της αναπηρίας από το κίνημα της ευγονικής, έτσι όπως αποτυπώνονται στις κλασικές ταινίες τρόμου είναι το θέμα του βιβλίου της Angela M. Smith με τίτλο *Hideous Progeny: Disability, Eugenics, and Classic Horror Cinema*. Σε αυτό το βιβλίο η Smith ακολουθεί τις ευγονικές αναπαραστάσεις της αναπηρίας τόσο ως ιστορικά ντοκουμέντα όσο και ως ασταθείς και ασυνεπείς λόγους, ιστορικά και πολιτισμικά καθορισμένους.<sup>96</sup> Ακολουθώντας τις αναπαραστάσεις της αναπηρίας στη φωτογραφία, ο Martin Elk στο κεφάλαιο “Clinical Photographs: ‘Feeble-mindedness’ in Eugenics Texts” του βιβλίου *Picturing Disability: Beggar, Freak, Citizen, and Other Photographic Rhetoric* παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο η ευγονική επιστήμη χρησιμοποιούσε φωτογραφίες για να ενθαρρύνει τη χρηματοδότηση και τη δημιουργία ιδρυμάτων όπου θα απομονώνονταν τα άτομα με αναπηρία.<sup>97</sup>

Στην ενθάρρυνση των ευγονικών πρακτικών εστιάζει και το βιβλίο του Martin Pernick *The Black Stork: Eugenics and the Death of "Defective" Babies in American Medicine and Motion Pictures Since 1915*, που εκδόθηκε το 1996. Στο συγκεκριμένο βιβλίο ο Pernick εστιάζει στο ρόλο της ιατρικής προπαγάνδας μέσω ταινιών στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, αναφορικά με ζητήματα ευγονικής κατά της διάρκειας του 20<sup>ου</sup> αιώνα στις ΗΠΑ.<sup>98</sup> Σε ένα άρθρο του την επόμενη χρονιά αναδεικνύει τη σχέση των ευγονικών πρακτικών με εφαρμογές δημόσιας υγείας, καταδεικνύοντας τόσο τις περιοχές έντασης μεταξύ τους (όπως τον ρόλο της κληρονομικότητας στην εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών) όσο και τις ομοιότητες και τους κοινούς στόχους τους, χαρακτηριστικά που καθιστούσαν το κίνημα της ευγονικής οργανικό τμήμα των πολιτικών για τη δημόσια υγεία στις ΗΠΑ στο πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα.<sup>99</sup>

---

<sup>95</sup> Stephen Murphy, *Voices of Pineland: Eugenics, Social Reform, and the Legacy of "Feeble-mindedness" in Maine*, Information Age Pub, Charlotte, NC 2011.

<sup>96</sup> Angela M. Smith, *Hideous Progeny: Disability, Eugenics, and Classic Horror Cinema*, Columbia University Press, New York 2011.

<sup>97</sup> Martin Elk, “Clinical Photographs: ‘Feeble-mindedness’ in Eugenics Texts”, στο: Robert Bogdan, Martin Elks & James A. Knoll (επιμ.), *Picturing Disability: Beggar, Freak, Citizen and Other Photographic Rhetoric Critical Perspectives on Disability*, Syracuse University Press, New York 2012, σ. 75-98.

<sup>98</sup> Martin Pernick, *The Black Stork: Eugenics and the Death of "Defective" Babies in American Medicine and Motion Pictures Since 1915*, ό.π..

<sup>99</sup> Martin Pernick, “Eugenics and Public Health in American History”, *American Journal of Public Health*, 87(11), (1997), σ. 1767-1772.

Η Cristine Ferguson στο βιβλίο της *Determined Spirits: Eugenics, Heredity and Racial Regeneration in Anglo-American Spiritualist Writing, 1848–1939*, παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο πραγματεύονται την ευγονική κείμενα της αγγλο-αμερικανικής πνευματιστικής λογοτεχνίας αναφορικά με θέματα νοητικής αναπηρίας, αποκαλύπτει έναν περίπλοκο τρόπο αλληλεπίδρασης της πνευματικότητας, της θρησκείας και της ευγονικής. Η κατάδειξη αυτής της αλληλεπίδρασης, κατά την Ferguson, αμφισβητεί την κυρίαρχη ιστορική αφήγηση για την ευγονική ως ένα κίνημα καθοδηγούμενο αποκλειστικά από λευκούς άνδρες επιστήμονες.<sup>100</sup>

Στο πολύ πρόσφατο βιβλίο της *Fixing the Poor: Eugenic Sterilization and Child Welfare in the Twentieth Century* (2017) η Molly Ladd-Taylor καταδεικνύει την εξάρτηση της διάγνωσης της νοητικής αναπηρίας από το ιστορικό, το πολιτικό, το κοινωνικό και το πολιτισμικό πλαίσιο, ακολουθώντας την ευγονική πρακτική της υποχρεωτικής στέρωσης των ατόμων με νοητική αναπηρία στη Μινεσότα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Η Ladd-Taylor διαπιστώνει στην αρχειακή της έρευνα τον ξεκάθαρο ταξικό προσανατολισμό των πρακτικών στέρωσης.<sup>101</sup> Στο ίδιο μήκος κύματος, στο βιβλίο του *The Surgical Solution: A History of Involuntary Sterilization in the United States* ο Phillip Reilly αποκαλύπτει μέσα από την αρχειακή του έρευνα την υποχρεωτική στέρωση περίπου 60.000 ατόμων με νοητική αναπηρία στις ΗΠΑ σε διάστημα περίπου 40 ετών, από τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1960, στο όνομα της επιστήμης και της ευγονικής υγείας.<sup>102</sup> Αντίστοιχα, στο βιβλίο *Framing the Moron: The Social Construction of Feeble-Mindedness in the American Eugenic Era* ο Gerald V. O' Brien παρακολουθεί τη ιστορική διαδικασία περιθωριοποίησης των ατόμων με νοητική αναπηρία κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα μέσα από τις πρακτικές των κινημάτων ευγονικής στις ΗΠΑ.<sup>103</sup>

Στην επιρροή που έχουν οι επαγγελματίες υγείας και φροντίδας στη διαμόρφωση της δημόσιας συζήτησης σχετικά με την υγειονομική περίθαλψη και την ψυχική υγεία εστιάζει ο Ian Dawbiggin στο βιβλίο του *Keeping America Sane: Psychiatry and Eugenics in the United States and Canada, 1880 – 1940*. Ο Dawbiggin αναδεικνύει ως κυρίαρχο λόγο για τη στήριξη του κινήματος της ευγονικής από την

---

<sup>100</sup> Cristine Ferguson, *Determined Spirits: Eugenics, Heredity and Racial Regeneration in Anglo-American Spiritualist Writing, 1848–1939*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012.

<sup>101</sup> Molly Ladd-Taylor, *Fixing the Poor: Eugenic Sterilization and Child Welfare in the Twentieth Century*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2017.

<sup>102</sup> Phillip Reilly, *The Surgical Solution: A History of Involuntary Sterilization in the United States*, ό.π..

<sup>103</sup> Gerald V. O' Brien, *Framing the Moron: The Social Construction of Feeble-Mindedness in the American Eugenic Era*, Manchester University Press, Manchester 2013.

ψυχιατρική κοινότητα στο τέλος του 19<sup>ου</sup> και στο πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα στις ΗΠΑ και τον Καναδά, τις προσωπικές επιλογές διάσημων ψυχιάτρων που επηρέαζαν την επιστημονική κοινότητα και την κοινή γνώμη, εστιάζοντας στο ρόλο που οι προσωπικές επιλογές και τα πρόσωπα διαδραματίζουν στην ιστορία.<sup>104</sup>

Τέλος, ένα βιβλίο αναφοράς τόσο για τους ιστορικούς της αναπηρίας όσο και για του ιστορικούς της ιατρικής είναι αυτό του Elof Axel Carlson, με τίτλο *The Unfit: A History of a Bad Idea*. Σε αυτό το βιβλίο ο Carlson παρουσιάζει την ιστορία του κινήματος της αρνητικής ευγονικής και τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η ιδεολογία του καταλήγοντας σε πρακτικές υποχρεωτικής στέρωσης στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα, καθώς και στο Ολοκαύτωμα στη ναζιστική Γερμανία και στο πολωνικό έδαφος.<sup>105</sup>

Εκτός από τα παραπάνω βασικά για τη διαμόρφωση του πεδίου βιβλία, έχουν δημοσιευθεί και αρκετά άρθρα με ιστορικό χαρακτήρα και προσανατολισμό, αναφορικά με θέματα αναπηρίας και ευγονικής. Το κύριο θέμα που απασχολεί τα άρθρα αυτά είναι η υποχρεωτική στέρωση. Ενδεικτικά, ο Frank Dikotter παρατηρεί ότι η ιστοριογραφία της ευγονικής εστίασε κυρίως «στις πιο υπερβολικές εκφράσεις της φυλετικής βελτίωσης στη Γερμανία, στις ΗΠΑ και στην Αγγλία».<sup>106</sup> Αυτές οι εκφάνσεις φυλετικής βελτίωσης αφορούν σε πρακτικές αναγκαστικής στέρωσης ατόμων που αποκλίνουν από ό,τι ανά εποχή ορίζεται ως φυσιολογικό και επιθυμητό σε περιόδους ειρήνης και έχουν άμεση σχέση με τις οικονομικές πολιτικές και τις εφαρμογές του κράτους πρόνοιας (ανά εθνική επικράτεια και εποχή). Σε περιόδους κρίσης και πολέμου αυτές οι εκφάνσεις μπορεί να περιλαμβάνουν ακόμα και τη θανάτωση πολιτών, όπως συνέβη στη ναζιστική Γερμανία, όπου μέχρι τον Ιανουάριο του 1941, περίπου 70.000 άτομα θανατώθηκαν στο όνομα της υγείας και της καθαρότητας της φυλής.<sup>107</sup>

Το κίνημα της ευγονικής και οι πρακτικές του στηρίχθηκαν και καλλιέργησαν την κατηγοριοποίηση ανάμεσα σε υγιείς και φυσιολογικούς ανθρώπους αφενός και

---

<sup>104</sup> Ian Dawbiggin, *Keeping America Sane: Psychiatry and Eugenics in the United States and Canada, 1880 – 1940*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1997.

<sup>105</sup> Elof Axel Carlson, *The Unfit: A History of a Bad Idea*, Cold Spring Harbor Laboratory Press, New York 2001.

<sup>106</sup> Frank Dikotter, “Race Culture: Recent Perspectives on the History of Eugenics”, *The American Historical Review*, 103(2), (1998), σ. 467-478, ειδικά σ. 467.

<sup>107</sup> Γιώργος Κόκκινος, «Άξια» κι «ανάξια» ζωή: Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής, Ταξιδευτής, Αθήνα 2021, σ. 168· Γιώργος Κόκκινος, Η ευγονική δυστοπία. Διαδρομές ιδεών, ό.π., σ. 111.

ασθενείς και μη κανονικούς ανθρώπους αφετέρου.<sup>108</sup> Συνολικά κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα στις ΗΠΑ είχαν στερηθεί περίπου 60.000 αμερικανοί πολίτες, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν χαρακτηριστεί ως άτομα με νοητική αναπηρία,<sup>109</sup> κυρίως γυναίκες, ενώ στο πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα οι ΗΠΑ υποστήριζαν, παρέχοντας ικανούς πόρους, και προγράμματα εφαρμογής πρακτικών ευγονικής στην Ευρώπη.<sup>110</sup> Την αριθμητική υπεροχή των περιπτώσεων υποχρεωτικής στείρωσης γυναικών σε όλες τις δυτικές κοινωνίες τονίζουν οι Tilley, Walmsley, Earle και Atkinson,<sup>111</sup> παρουσιάζοντας την ιστορική διαφοροποίηση στα επιχειρήματα του κινήματος της ευγονικής στο πέρας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Στην έμφυλη διάσταση των πρακτικών στείρωσης εστιάζει και η Pamela Block, η οποία μέσα από την παρουσίαση τεσσάρων μελετών περίπτωσης καταδεικνύει την ιστορικά διαμορφωμένη εικόνα των γυναικών με διανοητική αναπηρία στις ΗΠΑ ως σεξουαλικά και κοινωνικά απειλητική.<sup>112</sup> Σε περιπτώσεις υποχρεωτικής στείρωσης γυναικών επικεντρώνει το ενδιαφέρον της και η Molly Ladd-Taylor,<sup>113</sup> συζητώντας τις συνθήκες στείρωσης δύο μαύρων φτωχών έφηβων κοριτσιών στην Αλαμπάμα το 1973, οι οποίες είχαν στιγματιστεί ως άτομα με νοητική αναπηρία, αναδεικνύοντας τη διατομεακότητα (intersectionality) μεταξύ διαφορετικών συστημάτων καταπίεσης, όπως το φύλο, η τάξη, η φυλή και η ίδια η κατάσταση της αναπηρίας.<sup>114</sup> Στη διατομεακότητα μεταξύ φύλου, φυλής, τάξης και αναπηρίας υπό την οπτική γωνία του χαρακτηριστικού γνωρίσματος των πρακτικών ευγονικής στις ΗΠΑ το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα εστιάζει και η Anna Stubblefield.<sup>115</sup>

Ο πρώτος νόμος για την υποχρεωτική στείρωση ατόμων με νοητική αναπηρία, επιληψία και ψυχική ασθένεια ψηφίστηκε στην Ιντιάνα το 1907 και μέχρι το 1925

---

<sup>108</sup> Paul A. Lombardo, “Medicine, Eugenics, and the Supreme Court: from Coercive Sterilization to Reproductive Freedom”, *Journal of Contemporary Health Law and Policy*, 1996, σ. 1-25.

<sup>109</sup> Mark A. Largent, *Breeding Contempt: The History of Coerced Sterilization in the United States*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 2007, σ. 8· David J. Smith & Edward A. Polloway, “Institutionalization, Involuntary Sterilization, and Mental Retardation: Profiles from the History of the Practice”, *Mental Retardation*, 31(4), (1993), σ. 208-214.

<sup>110</sup> Adam Cohen, *Imbeciles. The Supreme Court, American Eugenics, and the Sterilization of Carrie Buck*, Penguin, New York 2016.

<sup>111</sup> Elizabeth Tilley, Jam Walmsley, Sarah Earle & Dorothy Atkinson, “The Silence of Roaring: Sterilization, Reproductive Rights and Women with Intellectual Disabilities”, *ό.π.*, σ. 413-426.

<sup>112</sup> Pamela Block, “Sexuality, Fertility and Danger: Twentieth-century Images of Women with Cognitive Disabilities”, *Sexuality & Disability*, 18(4), (2000), σ. 239-254.

<sup>113</sup> Molly Ladd-Taylor, “Contraception or Eugenics? Sterilization and “Mental Retardation” in the 1970s and 1980s”, *CBMH/BCHM*, 31(1), (2014), σ. 189-211.

<sup>114</sup> Στο ίδιο, σ. 189-211.

<sup>115</sup> Anna Stubblefield, “Beyond the Pale: Tainted Whiteness, Cognitive Disability and Eugenic Sterilization”, *Hypatia*, 22(2), (2007), σ. 162-181.

αντίστοιχοι νόμοι είχαν ψηφιστεί σε άλλες 25 πολιτείες των ΗΠΑ.<sup>116</sup> Στην αμερικανική ιστορία, η πολιτεία που κατεξοχήν χρησιμοποιεί την υποχρεωτική στείρωση υπό τη μορφή ελέγχου των γεννήσεων ατόμων με νοητική αναπηρία είναι η Καλιφόρνια, εφαρμόζοντας σχετικούς νόμους από το 1909 μέχρι το 1979.<sup>117</sup> Η Βόρεια Καρολίνα επίσης εφάρμοξε νόμο υποχρεωτικής στείρωσης ατόμων με νοητική αναπηρία, ψυχική ασθένεια ή επιληψία από το 1933.<sup>118</sup> Ερευνώντας τις πρακτικές στείρωσης στη Βιρτζίνια, οι Smith και Polloway διαπίστωσαν ότι τα περισσότερα άτομα με νοητική αναπηρία που υποβλήθηκαν σε παρεμβάσεις στείρωσης παρά τη θέλησή τους, δεν ρωτήθηκαν ποτέ και δεν ενημερώθηκαν για τη διαδικασία, ενώ δεν γνώριζαν ότι με τη συγκεκριμένη διαδικασία είχαν χάσει τα δικαιώματα αναπαραγωγής τους.<sup>119</sup> Αντίστοιχες πρακτικές αναδεικνύουν οι Stefansdottir και Hreinsdottir,<sup>120</sup> οι οποίες μοιράζονται την επίδραση που είχε η υποχρεωτική στείρωση στη ζωή της τελευταίας, που είχε στιγματιστεί ως άτομο με νοητική αναπηρία και είχε ιδρυματοποιηθεί στην Ισλανδία της δεκαετίας του 1970.

Στην ερμηνεία της στοχοποίησης των ατόμων με νοητική αναπηρία ή ψυχική ασθένεια εστιάζουν οι O' Brien και Bundy,<sup>121</sup> αναδεικνύοντας την κοινωνική σύνδεση αυτών των καταστάσεων με την εγκληματικότητα και τον κοινωνικό φόβο περί αριθμητικής ηγεμονίας των ατόμων με νοητική αναπηρία και τονίζοντας τον παράγοντα της κληρονομικότητας ως κριτήριο εφαρμογής ευγονικών πρακτικών. Εξάλλου, η απουσία αυτού του παράγοντα προστάτευσε εν μέρει άτομα με αισθητηριακές αναπηρίες, όπως τύφλωση και κώφωση, από ακραίες ευγονικές πρακτικές, όπως η υποχρεωτική στείρωση. Ειδικά για τις γυναίκες που στιγματίστηκαν ως νοητικά ανάπηρες, το επιχείρημα αυτό αντικαταστάθηκε μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και την πολεμική που δέχθηκε το κίνημα της

---

<sup>116</sup> Michael G. Silver, "Eugenics and Compulsory Sterilization Laws: Providing Redress for the Victims of a Shameful Era in United States History", *George Washington Law Review*, 72(4), (2004), σ. 862-892.

<sup>117</sup> Alexandra M. Stern, "Eugenics, Sterilization and Historical Memory in the United States", ό.π., σ. 197· Michael L. Wehmeyer, "Eugenics and Sterilization in the Heartland", *Mental Retardation*, 41(1), (2003), σ. 57-60.

<sup>118</sup> Katherine Castles, "Quiet Eugenics: Sterilization in North Carolina's Institutions for the Mentally Retarded, 1945-1965", *The Journal of Southern History*, 68(4), (2002), σ. 849-878.

<sup>119</sup> David J. Smith & Edward A. Polloway, "Institutionalization, Involuntary Sterilization and Mental Retardation: Profiles of the History of the Practice", ό.π., σ. 208-214.

<sup>120</sup> Guðrún V. Stefansdottir & Eygló Ebba Hreinsdottir, "Sterilization, Intellectual Disability and Some Ethical and Methodological Challenges: It Shouldn't Be a Secret", *Ethics and Social Welfare*, 7(3), (2013), σ. 302-308.

<sup>121</sup> Gerald V. O' Brien & Meghan E. Bundy, "Reaching Beyond the Moron: Eugenic Control of Secondary Disability Groups", *Journal of Sociology and Social Welfare*, 36(4), (2009), σ. 153-171, ειδικά σ. 153.

ευγονικής με φόντο τα ναζιστικά εγκλήματα, με το επιχείρημα ότι δεν θα μπορούσαν να εκπληρώσουν με επάρκεια τον γονεϊκό τους ρόλο.<sup>122</sup>

Στον Καναδά, η υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με νοητική αναπηρία αναδείχθηκε ιστοριογραφικά ως ευγονική πρακτική ήδη από το 1973 με τη δημοσίευση του άρθρου του David Gibson “Involuntary Sterilization of the Mentally Retarded: A Western Canadian Phenomenon”. Ο Gibson αναδεικνύει την ευγονική κατεύθυνση της νομοθεσίας της πολιτείας της Alberta, όπου εφαρμόστηκε νόμος για υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με νοητική αναπηρία χωρίς την υποχρέωση συναίνεσης των ίδιων των ατόμων ή των κηδεμόνων τους, καθιστώντας τη στείρωση των ατόμων που με ασάφεια περιγράφονταν ως άτομα με «ατελή ανάπτυξη του μυαλού», αποτέλεσμα απόφασης ενός τετραμελούς Συμβουλίου Ευγονικής.<sup>123</sup> Τη υπερεκπροσώπηση των γυναικών στις υποχρεωτικές στείρωσεις στην Alberta μεταξύ 1928 και 1973 τονίζει η Jana Grekul,<sup>124</sup> ενώ τους τρόπους με τους οποίους ο νόμος των υποχρεωτικών στείρωσεων νομιμοποιούνταν κοινωνικά μέσα από θεσμούς όπως η εκπαίδευση και επαγγελματίες, όπως οι φορείς φροντίδας, αναζητά και περιγράφει η Amy Samson.<sup>125</sup> Το 2013 η Erica Dyck<sup>126</sup> περιγράφει τις κρατικές πολιτικές στείρωσης που εφαρμόστηκαν στον Καναδά, ακολουθώντας ως παράδειγμα τις πρακτικές ευγονικής σε νοσοκομεία και ιδρύματα του Τορόντο, παρουσιάζοντάς τες ως ένα ταξικά προσανατολισμένο εργαλείο ρατσιστικής εφαρμογής.<sup>127</sup>

Μεταξύ 1935 και 1949 στις σκανδιναβικές χώρες υπήρξαν περίπου 20.000 στείρωσεις πολιτών. Στη Δανία, με την ψήφιση σχετικού νόμου το 1929, 6.000 πολίτες

---

<sup>122</sup> Kristina Engwall, “Implications of Being Diagnosed as a ‘Feeble-minded Woman’”, στο: Kristjana Kristiansen & Rannveig Traustadottir (επιμ.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries*, Studentlitteratur, Sweden 2004, σ. 76-96· Molly Ladd-Taylor, “Contraception or Eugenics? Sterilization and “Mental Retardation” in the 1970s and 1980s”, ό.π., σ. 189-211.

<sup>123</sup> David Gibson, “Involuntary Sterilization of the Mentally Retarded: A Western Canadian Phenomenon”, *Canadian Psychiatric Association Journal*, 19(1), (1974), σ. 59-63.

<sup>124</sup> Jana Grekul, “Sterilization in Alberta, 1928 to 1972: Gender matters”, *Canadian Review of Sociology*, 45(3), (2008), σ. 247-266.

<sup>125</sup> Amy Samson, “Eugenics in the Community: Gendered Professions and Eugenic Sterilization in Alberta, 1928-1972”, *CBMH/BCHM*, 31(1), (2014), σ. 143-163.

<sup>126</sup> Erika Dyck, *Facing Eugenics. Reproduction, Sterilization and the Politics of Choice*, University of Toronto Press, Toronto 2013.

<sup>127</sup> Η επιστημονική ιστορική συζήτηση για τις ευγονικές πρακτικές και τη σχέση τους με την αναπηρία στην ακαδημαϊκή κοινότητα του Καναδά αποτυπώνεται και στην ύπαρξη μιας ακαδημαϊκής κοινότητας με την ονομασία “Lining Archives on Eugenics in Western Canada”, η οποία ερευνά την ιστορία της ευγονικής στον Καναδά και συλλέγει προφορικές μαρτυρίες (Colette Leung, “Profile: The Living Archives Project: Canadian Disability and Eugenics”, *Canadian Journal of Disability Studies*, 1(1), (2012), σ. 143-166). Στη σπουδαιότητα της προφορικής ιστορίας για την καταγραφή της ιστορίας της ευγονικής στον Καναδά αναφέρεται και ο Robert Wilson (Robert Wilson, “The Role of Oral History in Surviving a Eugenic Past”, στο: Steven High (επιμ.), *Beyond Testimony and Trauma: Oral History in the Aftermath of Mass Violence*, UBS Press, Vancouver and Toronto 2015, σ. 119-138).

στειρώθηκαν, ενώ αντίστοιχοι νόμοι ψηφίστηκαν και στην Αυστρία, τη Νορβηγία, την Ισλανδία και την Ελβετία.<sup>128</sup> Στη Γερμανία, μόλις το 1933, με την ψήφιση του νόμου περί Πρόληψης των Γενετικά Ασθενών Απογόνων, πραγματοποιήθηκαν περίπου 40.000 στείρωσεις πολιτών, οι οποίοι θεωρήθηκαν άτομα με νοητική υστέρηση, σχιζοφρενείς, επιληπτικοί κ.ο.κ., ενώ συνολικά υποχρεωτική στείρωση υπέστησαν 375.000 άτομα, το 52,9% από τα οποία ήταν άτομα με νοητική αναπηρία.<sup>129</sup> Συνολικά στη Σουηδία πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες υποχρεωτικές στείρωσεις στη Σκανδιναβία (περίπου 60.000 άνθρωποι, κυρίως γυναίκες στείρώθηκαν μεταξύ 1935 και 1976).<sup>130</sup> Ειδικά στη Σουηδία, η αποϊδρυματοποίηση γυναικών συνδέθηκε άμεσα με την υποχρεωτική στείρωσή τους.<sup>131</sup> Από την άλλη πλευρά, στο Ηνωμένο Βασίλειο η υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με νοητική αναπηρία δεν έγινε ποτέ νόμιμη.<sup>132</sup> Αυτή η συνθήκη οδήγησε στην ενθάρρυνση της εθελοντικής στείρωσης, με αντάλλαγμα την αποϊδρυματοποίηση, γεγονός που καθιστούσε τη διαδικασία μόνο κατ' όνομα εθελοντική.<sup>133</sup>

Η υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με φυσική ή νοητική αναπηρία στη Γερμανία ταυτίστηκε με τις ευγονικές πρακτικές των Ναζί. Οι ανάπηροι αποτέλεσαν τον πρώτο στόχο των Ναζί, καθώς τον Ιούλιο του 1933, μόλις λίγους μήνες μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Χίτλερ, ψηφίστηκε νόμος που προέβλεπε την υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με φυσική ή/και νοητική αναπηρία.<sup>134</sup> Στο νόμο αυτό οι αναπηρίες αντιμετωπίστηκαν ως κληρονομικές ασθένειες και η στείρωση παρουσιάστηκε ως ο τρόπος αποφυγής της μετάδοσης των «παθήσεων» αυτών στους ενδεχόμενους απογόνους. Στον πρώτο χρόνο εφαρμογής του συγκεκριμένου νόμου 32.268 άτομα στείρώθηκαν παρά τη θέλησή τους. Ο αριθμός αυτός αυξήθηκε σημαντικά τα επόμενα χρόνια, με την ταυτόχρονη διεύρυνση των κατηγοριών των

---

<sup>128</sup> Deborah C. Park & John P. Radford, "From the Case Files: Reconstructing a History of Involuntary Sterilization", *Disability & Society*, 13(3), (1998), σ. 317-342.

<sup>129</sup> Anne Kerr & Tom Shakespeare, *Genetic Politics. From Eugenics to Genome*, New Clarion Press, Cheltham 2002, σ. 27.

<sup>130</sup> Jean-Jacques Amy & Sam Rowlands, "Legalised Non-consensual Sterilisation-Eugenics Put into Practice Before 1945, and the Aftermath. Part 2: Europe", *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 23(2), (2018), σ. 121-129, ειδικά σ. 124· Elizabeth Tilley, Jan Walmsley, Sarah Earle & Dorothy Atkinson, *ό.π.*, σ. 413-426.

<sup>131</sup> Kristina Engwall, "Implications of Being Diagnosed as a 'Feeble-minded Woman'", *ό.π.*, σ. 76-96.

<sup>132</sup> Daniel J. Kevles, *In the Name of Eugenics. Genetics and the Use of Human Heredity*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1995, σ. 115.

<sup>133</sup> Elizabeth Tilley, Jan Walmsley, Sarah Earle & Dorothy Atkinson, "The Silence of Roaring: Sterilization, Reproductive Rights and Women with Intellectual Disabilities", *ό.π.*, σ. 117.

<sup>134</sup> Horst Biesold, *Crying Hands: Eugenics and Deaf People in Nazi Germany*, Gallaudet University Press, Washington DC 1999, σ. 4.

ατόμων που υποβάλλονταν σε υποχρεωτική στείρωση, με κυρίαρχο κριτήριο την κληρονομικότητα της «πάθησης» και όχι τη σοβαρότητα της αναπηρίας. Αυτή η οπτική διεύρυνε σημαντικά τον αριθμό των υποχρεωτικών στείρωσεων σε άτομα με προβλήματα όρασης και ακοής, καθώς η επιβολή της υποχρεωτικής στείρωσης δεν περιοριζόταν μόνο στα άτομα με ολική τύφλωση ή κώφωση.<sup>135</sup> Περαιτέρω, το 1935 πραγματοποιήθηκε μια τροποποίηση στο νόμο για την υποχρεωτική διακοπή των κηύσεων στις περιπτώσεις εγκυμοσύνης που είχαν προκύψει πριν από την εφαρμογή του νόμου, όταν ο ένας από τους δύο γονείς ήταν φορέας αναπηρίας. Στην κατεύθυνση αυτή, στη ναζιστική Γερμανία θεσπίστηκε το 1935 και το προγαμιαίο πιστοποιητικό υγείας, σύμφωνα με το οποίο δυνατότητα σύναψης γάμου είχαν μόνο όσοι και όσες δεν «υπέφεραν» από κάποια κληρονομική ασθένεια ή αναπηρία.<sup>136</sup> Η έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, όπως και σε άλλες περιπτώσεις πολιτών που βρέθηκαν στο στόχαστρο, σηματοδότησε την κλιμάκωση της συστηματικής εξόντωσης των αναπήρων από το ναζιστικό καθεστώς. Οι δολοφονίες αυτές παρουσιάζονταν από το ναζιστικό καθεστώς ως ευθανασίες ή «θάνατοι του ελέους».<sup>137</sup> Μέχρι το τέλος του πολέμου 80.000 ανάπηροι είχαν δολοφονηθεί στη Γερμανία.<sup>138</sup>

Η επίδραση των ευγονικών ιδεών και πρακτικών στην αντιμετώπιση των αναπήρων σε όλη την Ευρώπη μπορεί να φανεί και σε δύο σχετικές με την γερμανική πρακτική εξελίξεις: από τη μια πλευρά, οι ανάπηροι/ες δεν αναγνωρίστηκαν ως θύματα του Ολοκαυτώματος, όπως οι Εβραίοι, μετά τον πόλεμο και, από την άλλη πλευρά, στη μεταπολεμική Γερμανία όσα άτομα με αναπηρία χρησιμοποίησαν τη δικαστική οδό ενάντια στην υποχρεωτική τους στείρωση κατά τη διάρκεια του ναζιστικού καθεστώτος, δεν κατόρθωσαν να δικαιωθούν. Τα γερμανικά δικαστήρια δεν συνέδεσαν τον νόμο για την υποχρεωτική στείρωση με τις ναζιστικές πρακτικές και δεν τον ενέταξαν στις ναζιστικές διώξεις.<sup>139</sup> Αυτή η εξέλιξη αποτυπώνει το εύρος της νομιμοποίησης αυτής της μορφής της αρνητικής ευγονικής και μεταπολεμικά. Ωστόσο, σταδιακά, από τη δεκαετία του 1960, ξεκινώντας από το Ηνωμένο Βασίλειο, οι πρακτικές στείρωσης ως ένδειξη ηγεμονίας της ευγονικής ιδεολογίας στις δυτικές

---

<sup>135</sup> Στο ίδιο, σ. 5.

<sup>136</sup> Στο ίδιο, σ. 6.

<sup>137</sup> Στο ίδιο, σ. 7-8.

<sup>138</sup> Στο ίδιο, σ. 10

<sup>139</sup> Στο ίδιο, σ. 11-12.



κοινωνίες αντικαταστάθηκαν από τον προγεννητικό έλεγχο και την ελεύθερη επιλογή διακοπής της εγκυμοσύνης σε περίπτωση ένδειξης αναπηρίας στο έμβρυο.<sup>140</sup>

Ωστόσο, ειδικά οι υποχρεωτικές στείρωσεις γυναικών με αναπηρία σε κάποιες χώρες συνεχίζονται μέχρι και σήμερα. Χαρακτηριστικά, μόλις το 2017, το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Αναπηρία, σε συνεργασία με τη Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία της Ισπανίας πραγματοποίησαν ενημερωτική εκδήλωση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην οποία συμπεριλήφθηκαν μαρτυρίες γυναικών με αναπηρία, οι οποίες είχαν υποστεί υποχρεωτική στείρωση.<sup>141</sup> Αντίστοιχα, το 2019 το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Αναπηρία αναφέρει ότι οι γυναίκες με αναπηρία είναι δύο έως πέντε φορές πιο πιθανό να υποστούν αναγκαστική στείρωση παρά τη θέλησή τους, συγκριτικά με τις γυναίκες χωρίς αναπηρία.<sup>142</sup>

Σε κάποιες χώρες της Ευρώπης, μάλιστα, οι αναγκαστικές στείρωσεις στόχευαν σε γυναίκες που ανήκαν σε μειονοτικές ομάδες. Για παράδειγμα, στη Τσεχία αποκαλύφθηκαν το 2007, μετά από καταγγελίες, περιπτώσεις παράνομων υποχρεωτικών στείρωσεων γυναικών Ρομά. Μετά από παρεμβάσεις οργάνωσης που υπερασπίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, η κυβέρνηση της Τσεχίας το 2009 χαρακτήρισε τις περιπτώσεις παράνομης αναγκαστικής στείρωσης των γυναικών Ρομά «μεμονωμένα λάθη», χωρίς να συνοδεύσει τη δήλωση αυτή με προστατευτικές νομοθετικές πρωτοβουλίες.<sup>143</sup> Αντίστοιχες πρακτικές υποχρεωτικής στείρωσης γυναικών Ρομά αποκαλύφθηκαν τη δεκαετία του 2000 στην Ουγγαρία και τη Σλοβακία.<sup>144</sup> Στην Τσεχία συγκεκριμένα παρατηρήθηκε και υπερεκπροσώπηση των

---

<sup>140</sup> Mathew Thomson, “Disability, Psychiatry and Eugenics”, στο: A. Bashford & P. Levine (επιμ.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2010, σ. 116-131.

<sup>141</sup> Inclusion Europe, “Forced Sterilization of Women and Girls in Europe”, ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021, <https://www.inclusion-europe.eu/forced-sterilisation-of-women-and-girls-in-europe/>; Group of Progressive Alliance of Socialist and Democrats in the European Parliament, “Ending Forced Sterilization of Women and Girls with Disabilities”, record of proceedings, ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021, <https://web-events.streamovations.be/index.php/event/stream/ending-forced-sterilisation-of-woman-and-girls-with-disabilities>.

<sup>142</sup> Naomi Mabita, “5 Reason Why the EU Should Ratify the Istanbul Convention”, European Disability Forum, 25.11.2019, ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021, <https://www.edf-feph.org/newsroom-news-5-reasons-why-eu-should-ratify-istanbul-convention/>.

<sup>143</sup> Christina Zampas & Adriana Lamačková, “Forced and Coerced Sterilization of Women in Europe”, *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 114, (2011), σ. 163-166. Οι αναγκαστικές αυτές στείρωσεις των γυναικών Ρομά θα μπορούσαν να ιδωθούν ως τμήμα μιας παράδοσης που είχε ήδη διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος, οπότε και είχαν στερηθεί 1.000 γυναίκες Ρομά (αναφορά σε Γιώργος Κόκκινος, *Η εγγονική δυστοπία. Διαδρομές ιδεών*, επίμετρο Ουρανία Γεωργοπούλου, ό.π., σ. 118-119).

<sup>144</sup> Christina Zampas & Adriana Lamačková, “Forced and Coerced Sterilization of Women in Europe”, ό.π., σ. 165-166.

μαθητών/τριών Ρομά στα ειδικά σχολεία.<sup>145</sup> Αυτή η ευγονικού τύπου πρακτική που εξισώνει τη φυλή με την αναπηρία και απομονώνει μαθητές/τριες είτε προερχόμενους/ες από διαφορετική φυλή είτε με αναπηρία σε διακριτό ειδικό σχολικό πλαίσιο, ακολουθήθηκε και σε άλλες χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Βουλγαρία, στην οποία, το 2004 το 80-90% του μαθητικού πληθυσμού των ειδικών σχολείων ήταν Ρομά.<sup>146</sup>

Πέρα από την υποχρεωτική στείρωση ως κατεξοχήν ευγονική πρακτική ενάντια στα άτομα με αναπηρία, μια μορφή ευγονικής που εφαρμόστηκε κατά κόρον αδιάκριτα σε όλες τις χώρες του πλανήτη, την οποία οι ιστορικοί της αναπηρίας ακόμα προσπαθούν να αναδείξουν, αποτελεί η υποχρεωτική ιδρυματοποίηση των ατόμων με αναπηρία. Στην αρχική ακατέργαστη μορφή του, το κίνημα της ευγονικής χρησιμοποιούσε ως επιχείρημα την άποψη του Galton ότι οι προνοιακές πρωτοβουλίες, η φιλανθρωπία και οι εκπαιδευτικές δομές για τους/τις ανάπηρους/ες αποτελούσαν εμπόδια στην διαδικασία εξέλιξης του ανθρώπινου γένους.<sup>147</sup> Ωστόσο, η ιδρυματοποίηση των ατόμων με αναπηρία και η στέρηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση και την εργασία, αλλά και –σε ένα δεύτερο στάδιο με την θεσμοποίηση των «ανεπιθύμητων» μαθητών/τριών μέσα από την καθιέρωση της ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης– η απομόνωση των μαθητών/τριών με αναπηρία σε ειδικά σχολεία, αποτελούσαν καθημερινές εκφάνσεις της κυριαρχίας της ευγονικής ιδεολογίας στις δυτικές κοινωνίες.<sup>148</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με τους John Radford και Deborah Park,<sup>149</sup> ένα αποτέλεσμα της ηγεμονίας του κινήματος της ευγονικής στη Μεγάλη Βρετανία ήταν η δημιουργία μεγάλου αριθμού ασύλων μεσοπολεμικά. Αντίστοιχα, στις ΗΠΑ η δημιουργία των ασύλων συνδέθηκε από την αρχή με τη διάκριση ανάμεσα σε ανώτερες και κατώτερες τάξεις και τον ρόλο της κληρονομικότητας σε αυτή τη διάκριση.<sup>150</sup> Επίσης, η φιλανθρωπία, ως η κύρια μορφή κάτω από την οποία λειτουργούσαν τα ιδρύματα σε πολλές χώρες κατά το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα, έχει

---

<sup>145</sup> Helen O' Nions, "Divide and Teach: Educational Inequality and the Roma", *The International Journal of Human Rights*, 14(3), (2010), σ. 464-489, ειδικά σ. 464.

<sup>146</sup> Στο ίδιο, σ. 469.

<sup>147</sup> Francis Galton, *Inquiries into Human Faculty and its Development*, MacMillan and Co, London 1883, σ. 39.

<sup>148</sup> John P. Radford & Deborah C. Park, "The Eugenic Legacy", ό.π., σ. 73-84.

<sup>149</sup> Στο ίδιο, σ. 73-84.

<sup>150</sup> Laura I. Appleman, "Deviancy, Dependency and Disability: The Forgotten History of Eugenics and Mass Incarceration", *Duke Law Journal*, 68(3), (2018), σ. 417-478, ειδικά σ. 425.

συνδεθεί βιβλιογραφικά με επιχειρηματολογία της ευγονικής ιδεολογίας.<sup>151</sup> Στο λόγο και τις πρακτικές των φιλελεύθερων φιλανθρωπικών παρεμβάσεων ήταν εμφανής η ηγεμονία της ευγονικής ιδεολογίας.<sup>152</sup>

### **Σχήματα ερμηνείας της αναπηρίας ως κατηγορίας της ιστορικής ανάλυσης**

*Ο λόγος της εξουσίας: ευγονική, αρτιμέλεια, παθολογία*

Σύμφωνα με το Γιώργο Κόκκινο η ευγονική αποτελεί ένα πεδίο άρθρωσης πολυεστιακού λόγου που ορίζει και διαμορφώνει τόσο κοινωνικές πρακτικές όσο και ιδεολογίες και νοηματοδοτήσεις.<sup>153</sup> Πρόκειται για ένα περίπλοκο πλέγμα αντιλήψεων και πρακτικών στο οποίο αποτυπώνεται η κυρίαρχη ιδεολογία ως πολεμική απέναντι σε οποιαδήποτε μορφή ετερότητας.<sup>154</sup> Σύμφωνα, επίσης, με τον Nicolas Rose το κίνημα της ευγονικής εστίασε σε πέντε περιοχές ενδιαφέροντος: τον πληθυσμό, την ποιότητα, την επικράτεια, το έθνος και τη φυλή. Ο προσδιορισμός της ευγονικής ιδεολογίας στη βάση των παραπάνω περιοχών ενδιαφέροντος όρισε και προσδιόρισε την ύπαρξη του κινήματος. Τα στοιχεία αυτά διαφοροποιούν το κίνημα της ευγονικής, έτσι όπως εξελίχθηκε κυρίως στο πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα, από άλλες, νεότερες, μορφές βιοεξουσίας.<sup>155</sup>

Ο κοινός παρονομαστής του κινήματος της ευγονικής παγκόσμια συνίσταται στο επιχείρημα ότι η εφαρμογή επιστημονικών κριτηρίων για την αναπαραγωγή και τη βιολογική επιλογή θα μπορούσε να βελτιώσει ή ακόμα και να τελειοποιήσει την κοινωνία.<sup>156</sup> Η παραδοχή αυτή, βέβαια, γίνεται στη βάση της ηγεμονίας ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης που θεωρεί ουδέτερες τόσο την επιστήμη όσο και την εφαρμογή αξιολογικών συστημάτων που επιτρέπουν την θεώρηση ανθρώπων και φυλών εντός ενός πλαισίου βελτίωσης και τελειοποίησης. Από τη σκοπιά αυτή, η ευγονική αγγίζει τη φιλοσοφική συζήτηση γύρω από τις έννοιες του τέλειου, του φυσιολογικού, του κανονικού, του επιθυμητού, του ηθικού. Όλες τις παραπάνω έννοιες αμφισβητεί η αναπηρία ως κατάσταση.

---

<sup>151</sup> Susan M. Schweik, *The Ugly Laws: Disability in Public*, New York Disability Press, New York; London 2009, σ. 49.

<sup>152</sup> Γιώργος Κόκκινος, *Η ευγονική δυστοπία. Διαδρομές ιδεών*, ό.π., σ. 14.

<sup>153</sup> Γιώργος Κόκκινος, «Άξια» κι «ανάξια» ζωή: *Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2021, σ. 199.

<sup>154</sup> Γιώργος Κόκκινος, *Η ευγονική δυστοπία. Διαδρομές ιδεών*, ό.π., σ. 20.

<sup>155</sup> Nicolas Rose, *Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*, Princeton University Press, Princeton 2007, σ. 64.

<sup>156</sup> Chloe H. Burke & Christopher J. Castaneda, “The Public and Private History of Eugenics: An Introduction”, *The Public Historian*, 29(3), (2007), σ. 5-17.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Rembis, η χρήση της αναπηρίας ως αναλυτικού εργαλείου επιτρέπει μία εξερεύνηση της ιστορίας της ευγονικής και της σχέσης της με τη βιοπολιτική από μια διαφορετική οπτική. Ο Rembis διαφοροποιεί τα ιστορικά ερωτήματα για την ευγονική μεταθέτοντας το πεδίο του ενδιαφέροντος από τη φυλή στην αναπηρία και διερωτώμενος με ποιον τρόπο θα διαμορφωνόταν ιστοριογραφικά η ιστορία της ευγονικής εάν καθοριζόταν όχι από τις πρακτικές γενοκτονίας των Ναζί, αλλά από τις πιο κοινές εκδηλώσεις της σε άλλα μέρη του κόσμου, πρακτικές που λάμβαναν χώρα σε κοινωνίες διαμορφωμένες στη βάση της ηγεμονίας της αρτιμέλειας ως της φυσιολογικής συνθήκης ύπαρξης. Αυτή η μετατόπιση ενδιαφέροντος προτείνει την αντιμετώπιση της ευγονικής ως του λόγου της κυρίαρχης ιδεολογίας της αρτιμέλειας που ιστορικά ταυτίστηκε με το λόγο της εξουσίας στον δυτικό πολιτισμό.<sup>157</sup>

Το ιατρικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας ταυτίζει την διάγνωση της αναπηρίας με τη σωματική ύπαρξη του ατόμου. Η αναπηρία, σύμφωνα με αυτή τη λογική, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του σώματος που τη φέρει και απαιτεί ιατρική παρέμβαση.<sup>158</sup> Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η αναπηρία επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα ζωής των ατόμων που την φέρουν: τα άτομα με αναπηρία υποφέρουν παθητικά, ενώ η αναπηρία τους θεωρείται ιατρικό πρόβλημα.<sup>159</sup> Στο πλαίσιο αυτό, η ιατρική παρέμβαση θεωρείται απαραίτητη για να «εξαφανιστεί» ή να «διορθωθεί» η αναπηρία.<sup>160</sup> Το ιατρικό μοντέλο της αναπηρίας ευδοκιμεί κοινωνικά διατηρώντας την –ευγονικού προσήμου– ουσιοκρατική διαφορά ανάμεσα σε ανάπηρα και αρτιμελή άτομα ορίζοντας την αναπηρία ως ένα ατομικό έλλειμμα του σώματος, το οποίο οι επαγγελματίες υγείας οφείλουν να διορθώσουν στο όνομα της κυρίαρχης ιδεολογίας της αρτιμέλειας.<sup>161</sup>

---

<sup>157</sup> Michael Rembis, “Disability and the History of Eugenics”, στο: Michael Rembis, Catherine J. Kudlick & Kim E. Nielsen, *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018, σ. 85-104.

<sup>158</sup> Tobin Siebers, *Disability Theory*, The University Michigan Press, Ann Arbor 2008, σ. 25.

<sup>159</sup> Μάνος Σαββάκης, «Αναπηρία και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις στην ποιοτική έρευνα», στο Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 3-18, ειδικά σ. 6.

<sup>160</sup> Pamela Fisher & Dan Goodley, “The Linear Medical Model of Disability: Mothers of Disabled Babies Resist with Counter-narratives”, *Sociology of Health and Illness*, 29(1), (2007), σ. 66-81, ειδικά σ. 66.

<sup>161</sup> Μάριος Πούρκος, «Από τις λαϊκές αναπαραστάσεις της αναπηρίας στις επιστημονικές βιο-ιατρικές και κοινωνικές της προσεγγίσεις και η κριτική τους», στο: Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 19-44, ειδικά σ. 24-25· Tobin Siebers, *Disability Theory*, ό.π., σ. 25.

Στη βάση αυτού του συλλογισμού, ιστορικά έχουν αναπτυχθεί συστήματα θεραπείας και φροντίδας που υποβάλλουν τους ανάπηρους ανθρώπους στον έλεγχο των επαγγελματιών και ενδυναμώνουν την εξάρτησή τους μέσα από συστήματα ιδρυματοποίησης.<sup>162</sup> Η προσέγγιση αυτή προωθεί και ενθαρρύνει την εφαρμογή ιατρικών τεχνικών σωματικής διατήρησης και βελτίωσης, την οποία οι υποστηρικτές του κοινωνικού μοντέλου αντιλαμβάνονται ως προσπάθεια εμπέδωσης της ιατρικής εξουσίας του κατεστημένου συστήματος.<sup>163</sup>

### *Ταυτότητα και στίγμα*

Η προσέγγιση της κοινωνικής ταυτότητας αναδύθηκε ως η συνεκτική θεωρία για την κατανόηση των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στο άτομο και την ομάδα και των διαφορετικών ομάδων μεταξύ τους, καθώς ενσωμάτωσε ερμηνείες που στηρίζονταν είτε μόνο στο άτομο είτε μόνο στην κοινωνία.<sup>164</sup> Από τη σκοπιά αυτή, η κοινωνική ταυτότητα περιλαμβάνει τόσο την αυτο-εικόνα του ατόμου όσο και τον εξωτερικό καθορισμό του εαυτού από τους άλλους.<sup>165</sup> Πρόκειται, δηλαδή, για μια διαδικασία αλληλόδρασης ανάμεσα στις νοηματοδοτήσεις που το ίδιο το άτομο δίνει για τον εαυτό και στις νοηματοδοτήσεις που οι άλλοι δίνουν για το άτομο. Ως διαδικασία αλληλόδρασης, η κοινωνική ταυτότητα δεν παραμένει σταθερή και αμετάβλητη σε διαφορετικές συνθήκες, αλλά καθορίζεται πάντα από το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο.<sup>166</sup> Συνεπώς, η ταυτότητα μπορεί να εμπερικλείει και τη μη ταυτότητα, με την έννοια της διαφοροποίησης του υποκειμένου, στη βάση συγκεκριμένων διαφορών, από το «άλλο», μια διαφοροποίηση που οδηγεί στον αποκλεισμό του «άλλου» και στην αποκήρυξη της μη ταυτότητας.<sup>167</sup> Η κοινωνική ταυτότητα, επομένως, διαμορφώνεται μέσω διεργασιών, οι οποίες είναι μεταβαλλόμενες και μέσω της αλληλεπίδρασης του υποκειμένου με τους σημαντικούς άλλους.<sup>168</sup>

---

<sup>162</sup> Carol Thomas, "Disability and Gender: Reflections on Theory and Research", ό.π., σ. 180-181.

<sup>163</sup> Nirmala Erevelles, *Disability and Difference in Global Contexts: Enabling a Transformative Body Politic*, ό.π., σ. 1-23.

<sup>164</sup> Don Operario & T.F. Fiske, "Integrating Social Identity and Social Cognition: A Framework for Bridging Diverse Perspectives", στο: Dominic Abrams & Michael A. Hogg (επιμ.), *Social Identity and Social Cognition*, Oxford: Blackwell, Oxford 1999, σ. 26-54.

<sup>165</sup> Richard Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, μτφρ. Κατερίνα Γεωργοπούλου, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 120.

<sup>166</sup> Στο ίδιο, σ. 45.

<sup>167</sup> Diana Fuss, «Λεσβιακές και γκέι θεωρίες: το πρόβλημα της πολιτικής της ταυτότητας», στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, μτφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, νήσος, Αθήνα 2006, σ. 543-569, ειδικά σ. 550-551.

<sup>168</sup> Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 113.

Η θεώρηση της αναπηρίας ως κοινωνικής επιβολής, επιτρέπει τη διαλεκτική ερμηνεία της επίδρασης της αναπηρίας στη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας. Με βάση αυτό το επιχείρημα, τα αισθήματα ανικανότητας, ανεπάρκειας, αυτοαμφισβήτησης, αναξιότητας, κατωτερότητας των ανάπηρων ανθρώπων προκύπτουν ως αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης της κοινωνικής τους καταπίεσης.<sup>169</sup> Η αναπηρία, ως κοινωνική επιβολή, επηρεάζει κυρίως τρεις μεταβλητές που επιδρούν στο σχηματισμό της ταυτότητας: την ανεξαρτησία/ατομική αυτονομία, την εργασία και την εξωτερική εμφάνιση του ατόμου.<sup>170</sup> Ο βαθμός ανεξαρτησίας του ανάπηρου ατόμου εξαρτάται από τη δυνατότητα πρόσβασής του σε επίσημους φορείς υποστήριξης και από τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται κοινωνικά η ανεξαρτησία.<sup>171</sup> Η αίσθηση του ατόμου για την εξωτερική του εμφάνιση εξαρτάται από την κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια του τέλει (όμορφου και υγιούς) σώματος, την αντιμετώπιση του σώματος ως ολότητας, η οποία αντιπαρατίθεται στην επίσης κοινωνικά κατασκευασμένη θεώρηση του σώματος με βλάβες ως σώματος ατελούς, νοσηρού, μη ολοκληρωμένου.<sup>172</sup> Αυτή η προσέγγιση του σώματος, οδηγεί στην κατανόηση της αναπηρίας ως μιας προσωρινής φάσης και στην αντιμετώπιση των ανθρώπων με αναπηρία ως ατόμων που βρίσκονται σε αναμονή της ωριμότητας.<sup>173</sup> Τέλος, ο αποκλεισμός των ατόμων με αναπηρία από την πληρωμένη εργασία οδηγεί άμεσα στον αποκλεισμό από τη δυνατότητα σχηματισμού ταυτότητας ως εργαζόμενων.<sup>174</sup> Επομένως, η επιφανειακή φύση των εμπειριών που περικλείουν την κοινωνική επιβολή της ταυτότητας της αναπηρίας απορρέει από το σχηματισμό μιας «φθαρμένης» ταυτότητας η οποία συνοδεύει την έλλειψη της ανεξαρτησίας και τον αποκλεισμό από την εργασία και από την πολιτισμικά και κοινωνικά κατασκευασμένη εικόνα του σωματικά επιθυμητού.<sup>175</sup>

Αυτή η «φθαρμένη» κοινωνική ταυτότητα προκύπτει από τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην πραγματική και τη φαινομενική ταυτότητα του ατόμου. Η

---

<sup>169</sup> Rose D. Galvin, “Researching the Disabled Identity: Contextualizing the Identity Transformations which Accompany the Onset of Impairment”, ό.π., σ. 393 – 413· Donna Reeve, “Negotiating Psycho-Emotional Dimensions of Disability and their Influence on Identity Constructions”, *Disability & Society*, 17(5), (2002), σ. 493-508· Tobin Siebers, “Disability, Pain and the Politics of Minority Identity”, στο: Anne Waldschmidt, Hanzo Berressem & Moritz Ingwersen (επιμ.), *Culture-Theory-Disability, Encounters Between Disability Studies and Cultural Studies*, Transcript Verlag, Germany 2017, σ. 111-121, ειδικά σ. 112.

<sup>170</sup> Rose D. Galvin, ό.π., σ. 393-413.

<sup>171</sup> Στο ίδιο, σ. 393 – 413.

<sup>172</sup> Shula Wilson, “To Be or Not to Be Disabled: The Perception of Disability as Eternal Transition”, *Psychodynamic Practice*, 12(2), (2006), σ. 177-191.

<sup>173</sup> Στο ίδιο, σ. 177-191.

<sup>174</sup> Rose D. Galvin, ό.π., σ. 393-413.

<sup>175</sup> Στο ίδιο, σ. 393 – 413.

ύπαρξη ασυμφωνίας ανάμεσα στην πραγματική και τη φαινομενική ταυτότητα αντανακλά την ύπαρξη στίγματος.<sup>176</sup> Συνεπώς, η «φθαρμένη» κοινωνική ταυτότητα είναι αποτέλεσμα της λειτουργίας του στίγματος, το οποίο λειτουργεί ως μια κοινωνική σχέση που οδηγεί το στιγματισμένο άτομο σε κοινωνική απαξίωση.<sup>177</sup> Με άλλα λόγια, το στίγμα ως έννοια περιγράφει διεργασίες που αφορούν στην κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ ανάπηρων και μη ανθρώπων και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της αναπηρικής ταυτότητας.<sup>178</sup> Αυτή η διαδικασία μπορεί να λαμβάνει διαφορετικές μορφές ενσωμάτωσης της εμπειρίας της φθαρμένης ταυτότητας από τα άτομα με αναπηρία.

Ακριβώς αυτή η περιγραφή του στίγματος ως της απόκλισης από το κοινωνικά συνηθισμένο και «φυσιολογικό», εκ μέρους του Goffman,<sup>179</sup> άνοιξε τον δρόμο για τη διερεύνηση της κοινωνικής νοηματοδότησης της αναπηρίας.<sup>180</sup> Από τη σκοπιά αυτή, η αναπηρία αποτελεί μια μορφή ακούσιας κοινωνικής απόκλισης. Αυτή η ακούσια κοινωνική απόκλιση, το στίγμα της αναπηρίας, αναδύεται όταν ο συσχετισμός δυνάμεων επιτρέπει την παραγωγή και αναπαραγωγή στερεοτύπων, την απώλεια κοινωνικών θέσεων, τον κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς και τις διακρίσεις σε βάρος των ατόμων που αποκλίνουν από το κοινωνικά συνηθισμένο.<sup>181</sup> Ο ορισμός αυτός αποφεύγει την επικέντρωση στα ατομικά φυσικά διακριτικά σημάδια, τις «ατέλειες» του Goffman, και δίνει έμφαση στις κοινωνικές δομές που αναπαράγουν την αντίληψη ότι κάτι είναι ατελές.<sup>182</sup>

Ο ίδιος ο Goffman χρησιμοποιεί ως παράδειγμα για την εμφάνιση έντασης στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις τα άτομα με κινητική αναπηρία. Συγκεκριμένα, αποδίδει τόσο στην αντιμετώπιση της αναπηρίας ως μη συναφούς στοιχείου ταυτότητας προς την κοινωνική αλληλεπίδραση όσο και στην προσπάθεια να ενσωματωθεί στην αλληλεπίδραση ως απωθημένο ζήτημα, την αμηχανία στην κοινωνική αλληλεπίδραση

---

<sup>176</sup> Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Penguin Books, England 1968, σ. 6.

<sup>177</sup> Αναστασία Ζήση, «Το κοινωνικό στίγμα: βασικές έννοιες, θεωρητικές προσεγγίσεις και νέες κατευθύνσεις έρευνας», στο: Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 101-116, ειδικά σ.102-103.

<sup>178</sup> Mike Oliver, *The Politics of Disablement*, The MacMillan Press, London 1990, σ. 60-77.

<sup>179</sup> Joan Susman, “Disability, Stigma and Deviance”, *Social Science and Medicine*, 38(1), (1994), σ. 15–22, ειδικά σ. 15.

<sup>180</sup> Jan Grue, “The Social Meaning of Disability: A Reflection on Categorisation, Stigma and Identity”, *Sociology of Health & Illness*, 38(6), (2016), σ. 957-964, ειδικά σ. 959.

<sup>181</sup> Bruce G. Link & Jo C. Phelan, “Conceptualizing Stigma”, *Annual Review of Sociology*, 27, (2001), σ. 363-85, ειδικά σ. 377.

<sup>182</sup> Jan Grue 2016, “The Social Meaning of Disability: A Reflection on Categorisation, Stigma and Identity”, *ό.π.*, σ. 960.

και την αντιμετώπιση της αναπηρίας ως προβλήματος για το οποίο δεν υπάρχει λύση.<sup>183</sup> Μάλιστα, ο Goffman αναφέρεται και στην «ιδιαιτέρη μοίρα των αναπήρων», οι οποίοι, κατά τη γνώμη του είναι πιο ευάλωτοι κοινωνικά στη διαδικασία της αυθόρμητης και αυτόματης αναγνώρισης ταυτοτήτων, που οδηγεί στην κατάδειξη της κοινωνικής ιεραρχίας και του στίγματος, μέσω της λειτουργίας της «σηματοδοτούσας περίπτωσης».<sup>184</sup>

Το στίγμα που σχετίζεται με την αναπηρία λειτουργεί πολυεπίπεδα και αντανακλά περισσότερο περίπλοκες αντιδράσεις των άλλων, παρά ξεκάθαρα θετικές, αρνητικές ή αδιάφορες, απέναντι στην αναπηρία. Αυτό σημαίνει ότι η παρουσία της αναπηρίας μπορεί να οδηγεί τους άλλους στη μεγέθυνση είτε των θετικών είτε των αρνητικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του ατόμου με αναπηρία και στην αντιμετώπιση των ανάπηρων ως κάτι λιγότερο ή περισσότερο από ανθρώπινα πλάσματα.<sup>185</sup> Επίσης, στην περίπτωση της αναπηρίας, το στίγμα δεν εμφανίζεται πάντα με τη μορφή αρνητικών στερεοτύπων, αλλά και μέσα από κοινωνικά αποδεκτή -με την έννοια ότι εμπεριέχει αλτρουιστικά χαρακτηριστικά- συμπεριφορά. Ακόμα όμως και οι θετικές στερεοτύπες γενικεύσεις μπορεί να έχουν αρνητική επίδραση στο σχηματισμό της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων με αναπηρία. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι ρόλοι που φέρουν και επιτελούν τα ανάπηρα άτομα είναι κοινωνικά καθορισμένοι και ορίζουν και περιορίζουν τις επιλογές τους για κοινωνική, οικονομική και νομική ισότητα.<sup>186</sup>

#### «Κατωφλικές» ταυτότητες

Ως «κατωφλική» συνθήκη<sup>187</sup> ορίζεται από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους ένα καθεστώς οριακότητας, μεταιχμίου, ασάφειας και αβεβαιότητας που δυνητικά βιώνουν τα κοινωνικά υποκείμενα σε μια κατάσταση κατά την οποία έχουν χάσει την κοινωνική τους θέση, χωρίς να έχουν αποκτήσει ακόμα μια νέα σταθερή κοινωνική θέση.<sup>188</sup> Από

---

<sup>183</sup> Erving Goffman, *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 125.

<sup>184</sup> Στο ίδιο, σ. 119.

<sup>185</sup> Mike Oliver, *The Politics of Disablement*, ό.π., σ. 61.

<sup>186</sup> Madeline Milian, "Multiple Dimensions of Identity: Individuals with Visual Impairments", στο: Madeline Milian & Jane N. Erin (επιμ.), *Diversity and Visual Impairment: The Influence of Race, Gender, Religion and Ethnicity on the Individual*, AFB Press, New York 2001, σ. 35-53.

<sup>187</sup> Με τον όρο «κατωφλική συνθήκη» αποδίδω τον αγγλικό όρο «liminality», ο οποίος προέρχεται από τη λατινική λέξη *limen*, που σημαίνει κατώφλι.

<sup>188</sup> Samia Chreim, "Influencing Organizational Identification during a Major Change: A Communication-based Perspective", ό.π., σ. 1117-1137.



την άποψη αυτή, τα κοινωνικά υποκείμενα στέκονται στο «κατώφλι» μιας κοινωνικής θέσης και βιώνουν αναστολή της κοινωνικής τους ταυτότητας.<sup>189</sup> Η «κατωφλική» συνθήκη χρησιμοποιείται ως σχήμα ερμηνείας και νοηματοδότησης κοινωνικών στιγμών, στις οποίες η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική δομή και στα δρώντα υποκείμενα δεν μπορεί να οριστεί με σαφήνεια. Οι «κατωφλικές» εμπειρίες μπορεί να αποτελούν εμπειρίες των κοινωνικών υποκειμένων σε τρία επίπεδα: σε επίπεδο ατόμου, σε επίπεδο κοινωνικής ομάδας, αλλά και σε επίπεδο ολόκληρης κοινωνίας.<sup>190</sup> Ακόμα, η «κατωφλική» συνθήκη εμπεριέχει μια χρονική και μια χωρική διάσταση. Η χρονική διάσταση μπορεί να αναφέρεται σε στιγμές που απορρέουν από ξαφνικά γεγονότα, σε μεγαλύτερες περιόδους, αλλά και σε εποχές που μπορεί να περιλαμβάνουν δεκαετίες, γενιές ή/και αιώνες. Η χωρική διάσταση μπορεί να αναφέρεται στη βίωση της «κατωφλικής» εμπειρίας σε συγκεκριμένα μέρη που συνιστούν κοινωνικούς τόπους, σε ευρύτερες περιοχές, αλλά και σε ολόκληρες χώρες.<sup>191</sup> Επίσης, η «κατωφλική» συνθήκη δεν βιώνεται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιπτώσεις από τα δρώντα υποκείμενα που βρίσκονται σε αναμονή μιας κοινωνικής θέσης. Η ένταση της «κατωφλικής» εμπειρίας εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο η παραμονή στο «κατώφλι» εκτοπίζει επίμονες κοινωνικές δομές.<sup>192</sup> Έτσι, η «κατωφλική» συνθήκη μπορεί απλά να συμβεί, χωρίς το υποκείμενο να την έχει σχεδιάσει. Αντίστοιχα, και ολόκληρες κοινωνικές ομάδες μπορεί να κατηγοριοποιηθούν ως «κατωφλικές» χωρίς να έχουν επιδιώξει αυτή τη θέση.

Στη βάση των παραπάνω, η «παραμονή στο κατώφλι» αποτελεί ένα σχήμα ερμηνείας που έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον στην ανάλυση της κοινωνικής ύπαρξης κοινωνικά καταπιεσμένων πληθυσμών. Με άλλα λόγια, το «κατωφλικό» σχήμα αποτελεί έναν εναλλακτικό τρόπο περιγραφής του στίγματος που βιώνουν κοινωνικά αποκλεισμένοι πληθυσμοί. Έτσι, το «κατωφλικό» σχήμα έχει χρησιμοποιηθεί τόσο σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο των σπουδών του φύλου όσο και στο πλαίσιο των σπουδών της αναπηρίας, όπως περιγράφεται αναλυτικότερα παρακάτω. Ενδεικτικά, ο Bhabba χρησιμοποίησε το «κατωφλικό» σχήμα ερμηνείας σε ένα πλαίσιο συσχέτισής του με την πολιτισμική υβριδικότητα των αποικιοκρατούμενων

---

<sup>189</sup> Nic Beech, "Liminality and the Practices of Identity Reconstruction", *Human Relations*, 64 (2), (2011), σ. 285-302.

<sup>190</sup> Bjørn Thomassen, "The Uses and Meanings of Liminality", ό.π., σ. 5-27.

<sup>191</sup> Στο ίδιο, σ. 5-27.

<sup>192</sup> Arpad Szakolczai, *Max Weber and Michel Foucault: Parallel Life-Works*, Routledge, London 1998, σ. 23.

υποκειμένων,<sup>193</sup> ενώ η Wilson αξιοποίησε το «κατωφλικό» σχήμα στη συζήτηση της διαμόρφωσης και της κατασκευής των διεμφυλικών ταυτοτήτων.<sup>194</sup> Εντούτοις, το «κατωφλικό» σχήμα μπορεί να αξιοποιηθεί και σε άλλες περιπτώσεις μελέτης και ερμηνείας ταυτοτήτων. Για παράδειγμα, ο Γιώργος Κόκκινος και ο Βασίλης Μπογιατζής, μελετώντας την ιδεολογική ταυτότητα της ελληνικής διανόησης στο Μεσοπόλεμο χρησιμοποιούν όψεις του «κατωφλικού» σχήματος.<sup>195</sup>

Η παραμονή στο «κατώφλι» ως ερμηνεία κοινωνικά αόρατων ή αποκλεισμένων ομάδων και πληθυσμών πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε ως σχήμα από τον Victor Turner, ο οποίος επέκτεινε τη διαδικασία αλλαγής της θέσης ενός ατόμου στην κοινωνία έτσι όπως διατυπώθηκε από τον Arnold van Gennep το 1908. Σύμφωνα με το Van Gennep, όλες οι καταστάσεις μετάβασης συμβαίνουν σε τρεις φάσεις: τον αποκλεισμό, την περιθωριοποίηση και τη συσσωμάτωση. Το στάδιο του αποκλεισμού περιλαμβάνει συμβολικές συμπεριφορές που σηματοδοτούν την απομάκρυνση του ατόμου ή της ομάδας είτε από ένα προϋπάρχον διαμορφωμένο σταθερό σημείο στην κοινωνική δομή είτε από ένα φάσμα πολιτισμικών συνθηκών, είτε και από τα δύο. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου σταδίου, η περιθωριοποίηση του μεταβατικού ατόμου συντελείται στη βάση των διαφορούμενων χαρακτηριστικών του. Στο στάδιο της συσσωμάτωσης, το άτομο επανέρχεται σε ένα σχετικά σταθερό καθεστώς, αποκτά δικαιώματα και υποχρεώσεις και αναμένεται να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τους συγκεκριμένους συνήθεις κανόνες και ηθικές προσλαμβάνουσες που διαμορφώνονται στη βάση των κατεστημένων φορέων των κοινωνικών θέσεων στο ήδη υπάρχον σύστημα κοινωνικών θέσεων.<sup>196</sup>

Τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στα «κατωφλικά» άτομα είναι αναγκαστικά διαφορούμενα, καθώς «οι κατωφλικές οντότητες δεν είναι ούτε εδώ ούτε εκεί· είναι ανάμεσα και μεταξύ των θέσεων που έχουν καθοριστεί και ταξινομηθεί από το νόμο, τα έθιμα, τις κοινωνικές συμβάσεις και το εθιμοτυπικό δίκαιο».<sup>197</sup> Σε αυτό το πλαίσιο η «κατωφλική» συνθήκη ύπαρξης συχνά ταυτίζεται με την αορατότητα του

---

<sup>193</sup> Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, Routledge, London 1994, σ. 140-147.

<sup>194</sup> Mandy Wilson, “‘I am the Prince of Pain, for I am a Princess in the Brain’: Liminal Transgender Identities, Narratives and the Elimination of Ambiguities”, *Sexualities*, 5 (4), (2002), σ. 425-448.

<sup>195</sup> Γιώργος Κόκκινος & Βασίλης Μπογιατζής, *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο». Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονη του ελληνική διανόηση*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2017, σ. 33-34.

<sup>196</sup> Victor Turner, *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*, Library of Congress, New Jersey [1969] 2008, σ. 94-95.

<sup>197</sup> Victor Turner, *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*, ό.π., σ. 95.

υποκειμένου, το οποίο με τη σειρά του παρουσιάζεται ως ένα άτομο που δεν έχει τίποτα στην κατοχή του.<sup>198</sup>

Ο κοινωνικός περιορισμός των ανάπηρων στο «κατώφλι» κοινωνικών χώρων έχει συζητηθεί ήδη από τη δεκαετία του 1990, όταν ανθρωπολόγοι που βίωσαν οι ίδιοι την εμπειρία της αναπηρίας, την περιέγραψαν και την ανέλυσαν υπό το πρίσμα της πολιτισμικής και της κοινωνικής ανθρωπολογίας.<sup>199</sup> Η πιο ενδεικτική συμβολή είναι αυτή του ανθρωπολόγου Robert Murphy, ο οποίος είχε την εμπειρία της σταδιακής σωματικής παράλυσης. Ο Murphy κατέφυγε στο σχήμα της «κατωφλικής» συνθήκης, θεωρώντας ότι η αλληλεπίδραση έτσι όπως ορίζεται από τον Goffman με τη διπλή έννοια του στιγματισμού και της απόκλισης δεν μπορεί να εξηγήσει την ιδιαιτερότητα της αναπηρίας. Ο Murphy θεωρεί ότι οι ιδέες του στίγματος και της απόκλισης υπονοούν και τις ιδέες της ενοχής και της παράβασης στην αλληλεπίδραση, μια σύνδεση που συνεπάγεται την ταύτιση των ατόμων με αναπηρία με άτομα που εγκληματούν ή αδικούν με κάποιον τρόπο.<sup>200</sup> Πιο συγκεκριμένα, για τον Murphy, η εμπειρία της σταδιακής παράλυσης αποτέλεσε μια διαδικασία συνεχούς παραμονής στο «κατώφλι» που περιλάμβανε την ολοένα και μεγαλύτερη πολιτισμική και κοινωνική αναπηροποίησή του.<sup>201</sup> Το ερμηνευτικό σχήμα του «κατωφλιού» έχει χρησιμοποιηθεί και από άλλους ανθρωπολόγους στο πεδίο των σπουδών για την αναπηρία στο πλαίσιο ανάλυσης και περιγραφής του στίγματος που βιώνουν άτομα με επίκτητη αναπηρία.<sup>202</sup>

Σύμφωνα με τον Gardou, τα άτομα με αναπηρία παραμένουν στο «κατώφλι» καθώς «δεν είναι ούτε ξένοι ούτε τελείως οικείοι. Δεν είναι ούτε ένοχοι, ούτε όμως απόλυτα αθώοι, καθώς δημιουργούν αμηχανία και διαταράσσουν την ηρεμία μιας κοινωνίας που ονειρεύεται τους άντρες και τις γυναίκες με μηδενικά ελλείμματα. Δεν είναι ούτε σκλάβοι ούτε πλήρεις πολίτες. Δεν είναι ούτε υποταγμένοι, ούτε όμως

---

<sup>198</sup> Στο ίδιο, σ. 95.

<sup>199</sup> Allison Ruby Reid-Cunningham, “Anthropological Theories of Disability”, *Journal of the Human Behavior in the Social Environment*, 19, (2009), σ. 99-111.

<sup>200</sup> Henri J. Stiker, “Using Historical Anthropology to Think Disability” στο: Brigitte Holtzer, Arthur Vreede & Gabriele Weigt (επιμ.), *Disability in Different Cultures: Reflections on Local Concepts*, Bielefeld, Bonn, Germany 1999, σ. 352-380, ειδικά σ. 361.

<sup>201</sup> Robert F. Murphy, *The Body Silent*, W.W. Norton, New York 1990.

<sup>202</sup> Patrick Devlieger, “Developing Local Concepts of Disability”, στο: Brigitte Holtzer, Arthur Vreede & Gabriele Weigt (επιμ.), *Disability in Different Cultures: Reflections on Local Concepts*, Bielefeld, Bonn, Germany 1999, σ. 297-302· Benedicte Ingstad & Susan R. Whyte, *Disability and Culture*, University of California Press, Berkeley, CA 1995· Henri J. Stiker, “Using Historical Anthropology to Think Disability”, ό.π., σ. 352-380.

τελείως ελεύθερου». <sup>203</sup> Ο Stiker αναφέρεται στην παραμονή των ατόμων με αναπηρία στο «κατώφλι» ως μια ενδιάμεση κατάσταση σε κρυστάλλωση, η οποία περιλαμβάνει την παραμονή τους σε δομές προστατευομένης εργασίας και σε ιδρύματα, αλλά και τις πρακτικές θετικών διακρίσεων που βιώνουν στην καθημερινή τους ζωή. <sup>204</sup>

Ακόμα, σύμφωνα με τον Turner, τα άτομα που παραμένουν στο «κατώφλι» αντιμετωπίζονται κοινωνικά ως άφυλα ή ανδρόγυνα αντλώντας έμφυλες ποιότητες και από τα δύο φύλα. <sup>205</sup> Επίσης, ο Turner αναφέρει και τη σεξουαλική αποχή ως ένα αποδιδόμενο χαρακτηριστικό στα άτομα που παραμένουν στο «κατώφλι». <sup>206</sup> Αυτή η άφυλη και ασεξουαλική θεώρηση των «κατωφλικών» ατόμων από τους φορείς των εδραιωμένων κοινωνικών θέσεων συνάδει και με τις ευγονικές ιδέες που διαμορφώθηκαν ιστορικά, σύμφωνα με τις οποίες τα άτομα με αναπηρία θα έπρεπε να στερούνταν σεξουαλικής ζωής, στο πλαίσιο της αντιμετώπισης του κοινωνικού φόβου της αναπαραγωγής των «ελλειμμάτων» τους. Οι ιδέες αυτές ιστορικά αποτυπώθηκαν στη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής στείρωσης σε πολιτείες των ΗΠΑ και χώρες της Ευρώπης και στην εφαρμογή προγαμιαίων πιστοποιητικών υγείας, ενέργεια που επιχειρήθηκε και στην Ελλάδα (χωρίς μακροπρόθεσμη επιτυχία), σε μια εποχή που ο γάμος και η τεκνοποίηση αποτελούσαν τις πλέον σταθερές κοινωνικές θέσεις, καταδικάζοντας, έτσι, τα άτομα με αναπηρία σε μία μόνιμη «κατωφλική» συνθήκη ύπαρξης.

Για τον Turner, το επόμενο στάδιο μετά την μεταβατική κατάσταση του «κατωφλιού», είναι το στάδιο της κοινότητας, <sup>207</sup> μια κατάσταση στην οποία οι εδραιωμένοι κοινωνικοί κανόνες που διαμορφώνουν τους κοινωνικούς λόγους αναστέλλονται και οι άνθρωποι συναντιούνται κοινωνικά μεταξύ τους ως ολοκληρωμένα άτομα που νοιάζονται και μοιράζονται μεταξύ τους. <sup>208</sup>

Την «κατωφλική» συνθήκη ύπαρξης θυμίζουν και οι ετεροτοπίες του Foucault. Ο Foucault χρησιμοποιεί τον όρο ετεροτοπίες για να περιγράψει τους χώρους στους οποίους η «κανονική τάξη των πραγμάτων» έρχεται σε αντίθεση με τη «διαφορετική τάξη των πραγμάτων». Σύμφωνα με τον Foucault, οι ετεροτοπίες είναι χώροι εντός των

---

<sup>203</sup> Charles Gardou, “Les personnes handicapées exilées sur le seuil”. *Revue européenne du handicap mental* 4(14), (1997), σ. 6-17, ειδικά σ. 11.

<sup>204</sup> Henri J. Stiker, “Using Historical Anthropology to Think Disability”, ό.π., σ. 362.

<sup>205</sup> Victor Turner, “Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage”, ό.π., σ. 98.

<sup>206</sup> Στο ίδιο, σ. 98.

<sup>207</sup> Ο Turner χρησιμοποιεί τον λατινικό όρο *communitas*, και όχι τον αγγλικό *community*, για να διαχωρίσει την εννοούμενη συμβίωση ίσων μεταξύ τους ανθρώπων από την απλή ένταξη σε μια κοινωνική δομή (Victor Turner, *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*, ό.π., σ. 96).

<sup>208</sup> Robert F. Murphy, *The Body Silent*, ό.π., σ. 44-45.

οποίων γίνεται ξεκάθαρα αντιληπτή η συνηθισμένη «τάξη πραγμάτων».<sup>209</sup> Με αυτόν τον τρόπο οι ετεροτοπίες, όντας εξ ορισμού αντιστικτικές, προκαλούν αναστάτωση στη γνώση -κοινή λογική - αποκαλύπτοντας και αποσταθεροποιώντας τα θεμέλια της. Αυτή η αποσταθεροποίηση καθιστά τη γνώση ανοιχτή σε κριτική, αποδεικνύοντας ότι η τάξη των πραγμάτων παράγεται ιστορικά και κοινωνικά και συνεπώς, μπορεί να λάβει και άλλες μορφές.<sup>210</sup> Τα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Foucault στην ετεροτοπία θυμίζουν αυτά της «κατωφλικής» συνθήκης: μια ετεροτοπία συνεπάγεται χρονική ασυνέχεια, μπορεί να είναι ταυτόχρονα απομονωμένη και διαπερατή, μπορεί να είναι μία τοποθεσία για άτομα των οποίων η συμπεριφορά αποκλίνει από τη μέση, «φυσιολογική», κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά.<sup>211</sup> Ωστόσο, οι ετεροτοπίες του Foucault είναι ταυτόχρονα χώροι διευκόλυνσης και οργάνωσης πρακτικών αντίστασης.<sup>212</sup> Αντλώντας από αυτή τη θεώρηση των ετεροτοπιών μελετητές στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης ανέπτυξαν τυπολογίες για να περιγράψουν διαφορετικούς τρόπους κινηματικών διεκδικήσεων, όπως απεργίες πείνας, διαδηλώσεις και καταλήψεις ως πιθανούς τόπους ετεροτοπίας, ως πιθανούς τρόπους παραγωγής νέων υποκειμένων, μέσα από τη διεύρυνση της αυτοδιάθεσης των συμμετεχόντων/ουσών στο κίνημα και την εμφάνιση νέων οικονομικών εξουσίας.<sup>213</sup>

Και στις σπουδές της αναπηρίας το σχήμα της ετεροτοπίας έχει κάνει την εμφάνισή του τα τελευταία χρόνια, χωρίς ωστόσο να συσχετίζεται με το αναπηρικό κίνημα και τις κινηματικές πρακτικές. Στις λίγες δημοσιευμένες μελέτες, το σχήμα της ετεροτοπίας χρησιμοποιείται ως πρόταση για την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία και αξιοποιείται σε μεθοδολογικό επίπεδο, είτε για να δημιουργηθούν τόποι αντίστασης που θα οδηγήσουν στην κοινωνική ένταξη,<sup>214</sup> είτε για να ερμηνευθούν ως

---

<sup>209</sup> Michel Foucault, "Of Other Spaces", *Diacritics*, 16, (1986), σ. 22-27.

<sup>210</sup> Angharat E. Beckett, Paul Bagguley & Tom Campbell, "Foucault, Social Movements and Heterotopic Horizons: Rupturing the Order of Things", *Social Movement Studies*, 16(2), (2017), σ. 169-181, ειδικά σ. 172.

<sup>211</sup> Michel Foucault, "Different Spaces", στο: James D. Faubion (επιμ.), *Aesthetics, Method, and Epistemology: Essential Works of Foucault Volume 2*, Penguin, London [1967] 1998, σ. 175-186.

<sup>212</sup> Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας (πρώτος τόμος)*. Η βούληση για γνώση, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 111-115.

<sup>213</sup> Angharat E. Beckett, Paul Bagguley & Tom Campbell, "Foucault, Social Movements and Heterotopic Horizons: Rupturing the Order of Things", *ό.π.*, σ. 179.

<sup>214</sup> Kelly Fritsch, "Desiring Disability Differently: Neoliberalism, Heterotopic Imagination and Intra-corporeal Reconfigurations", *Foucault Studies*, 19, (2015), ανακτήθηκε από <https://rauli.cbs.dk/index.php/foucault-studies/article/view/4824/5269>.

ετεροτοπίες τόποι αντίστασης που αυθόρμητα έχουν δημιουργηθεί από τα άτομα με αναπηρία, εκτός, όμως, των στενών κινηματικών ορίων και πρακτικών.<sup>215</sup>

### *Κοινωνική ενδυνάμωση, ιδιότητα του πολίτη και κίνημα*

Η Iris Marion Young αναγνωρίζει πέντε όψεις καταπίεσης: την εκμετάλλευση, την περιθωριοποίηση, την αποδυνάμωση, τον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό και τη βία.<sup>216</sup> Με αυτές τις όψεις η καταπίεση ασκείται σε επίπεδο κοινωνικής ομάδας και όχι σε επίπεδο ατόμου. Ως κοινωνική ομάδα η Young ορίζει «μια συλλογικότητα ατόμων η οποία διαφοροποιείται τουλάχιστον από μία άλλη ομάδα σε επίπεδο πολιτισμικών κανόνων, πρακτικών ή τρόπου ζωής. Τα μέλη μιας ομάδας βιώνουν μία αυθόρμητη ενσυναίσθηση μεταξύ τους εξαιτίας της βίωσης παρόμοιων εμπειριών ή παρόμοιου τρόπου ζωής».<sup>217</sup> Έναν πιο περίπλοκο και συνθετικό ορισμό για την κοινωνική ομάδα προτείνει η Ann Swidler, περιγράφοντας, επηρεασμένη από τον Durkheim, τις συλλογικές αναπαραστάσεις ως οχήματα μιας θεμελιώδους διαδικασίας στην οποία δημόσια διαμοιραζόμενα σύμβολα συγκροτούν κοινωνικές ομάδες, ενώ, ταυτόχρονα, δίνουν μορφή και στην ατομική συνείδηση.<sup>218</sup> Η Swidler ορίζει τον πολιτισμό και ως δέσμη δημόσιων συμβόλων, όπου το ίδιο το νόημα ορίζεται ως το πλαίσιο εντός του οποίου οι άνθρωποι δρουν. Σε αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιεί και την οπτική του Bourdieu για τον πολιτισμό ως βαθιά εσωτερικευμένες ρουτίνες (habitus), συνήθειες και δεξιότητες που επιτρέπουν στους ανθρώπους να παράγουν δράσεις που έχουν νόημα για τους ανθρώπους γύρω τους. Χρησιμοποιώντας τα παραπάνω επιχειρήματα, τελικά η Swidler ορίζει τα κοινωνικά κινήματα ως κοινωνικούς τόπους στους οποίους ο πολιτισμός/κουλτούρα με τις ποικίλες μορφές του διαδραματίζει κεντρικό ρόλο.<sup>219</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, τα στάδια που οδηγούν στη ανάπτυξη ενός κινήματος είναι η

---

<sup>215</sup> Zhongxuan Lin & Liu Yang, “A Digital Promised Land? Digital Landscape as Heterotopia for Disabled People in China”, *Information, Communication & Society*, 23(8), (2020), σ. 1220-1234· Herman P. Meininger, “Inclusion as Heterotopia: Spaces of Encounter Between People with and without Intellectual Disability”, *Journal of Social Inclusion*, 4(1), (2013), σ. 24-44.

<sup>216</sup> Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton 1990, σ. 40.

<sup>217</sup> Στο ίδιο, σ. 43.

<sup>218</sup> Ann Swidler, “Cultural Power and Social Movements”, στο: Hank Johnston & Bert Klardernans (επιμ.), *Social Movements and Culture: Social Movements, Protests and Contention, Volume 4*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1995, σ. 25-40.

<sup>219</sup> Στο ίδιο, σ. 30. Για μια παρουσίαση των διαφορετικών θεωριών σχετικά με τα κοινωνικά κινήματα βλ. Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος & Γιώργος Γριτζάς, *Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι. Κοινωνικά κινήματα και χωρική ανάπτυξη*, [ηλεκτρ. βιβλ.] Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 107-110, διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/6131>. Μιχάλης Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Διάδραση, Αθήνα 2011.

διατύπωση αιτημάτων, ο καθορισμός μια συλλογικής ταυτότητας, η ανάπτυξη αλληλεγγύης και η κινητοποίηση δράσεων.<sup>220</sup>

Σύμφωνα με τους Polletta και Jasper<sup>221</sup> πρωταρχικός στόχος κάθε κοινωνικού κινήματος είναι η αλλαγή της ταυτότητας. Ο Melucci ορίζει την κοινωνική ταυτότητα ως μια διαδικασία εδραίωσης ενός συστήματος δράσης, μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτισμικών αλλαγών που συμβαίνουν σε διαφορετικές όψεις της καθημερινής ζωής και εμπλέκουν την κοινωνική και πολιτική δράση, την προσωπική και κοινωνική ταυτότητα, τις διαπροσωπικές σχέσεις και τη διαχείριση του χώρου και του χρόνου.<sup>222</sup>

Σύμφωνα με τους Laraña, Johnston και Gusfield τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα (NKK) είναι διαταξικά, διεκδικούν θεσμικές αλλαγές στην κατεύθυνση της διεύρυνσης της συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, αφορούν σε όψεις της καθημερινής ζωής που έχουν προσωπική διάσταση, χρησιμοποιούν ριζοσπαστικές τακτικές κινητοποίησης και αντίστασης, και αναδύουν νέα στοιχεία ταυτότητας παρεμβαίνοντας στο αίσθημα του συνανήκειν και της αυτοεικόνας των μελών της ομάδας.<sup>223</sup> Με τον τρόπο αυτό, τα NKK, αφενός, συμβάλλουν στην ανάδυση νέων στοιχείων ταυτότητας, παρεμβαίνοντας στο αίσθημα της ένταξης στην ομάδα και της αυτοεικόνας των μελών της, ενώ, αφετέρου, συγκεκριμενοποιούν το αίτημα του κοινωνικού εκδημοκρατισμού.<sup>224</sup>

Η σχέση των κινήματων με την αναγνώριση, αποδοχή, άρνηση και διαμόρφωση ταυτοτήτων αποτελεί αντικείμενο έρευνας στο πεδίο των πολιτικών της ταυτότητας.<sup>225</sup> Πρώτη φορά ο όρος πολιτικές της ταυτότητας (identity politics) χρησιμοποιήθηκε το 1979 από την Renee Anspach. Μάλιστα, η Anspach χρησιμοποίησε το συγκεκριμένο όρο για να αναφερθεί στον ακτιβισμό των ατόμων με αναπηρία που αποσκοπούσε στο μετασχηματισμό τόσο των ατομικών όσο και των κοινωνικών νοηματοδοτήσεων της

---

<sup>220</sup> Ann Swidler, "Cultural Power and Social Movements", ό.π., σ. 35.

<sup>221</sup> Francesca Polletta & James M. Jasper, "Collective Identity and Social Movements", *Annual Review of Sociology*, 27, (2001), σ. 283-305.

<sup>222</sup> Alberto Melucci, "The Process of Collective Identity" στο: Hank Johnston & Bert Kladermans (επιμ.), *Social Movements and Culture: Social Movements, Protests and Contentions, Volume 4*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995, σ. 41-63. Για τη θεωρία που ανέπτυξε συνολικά ο Melucci για τα νέα κοινωνικά κινήματα βλ. Μιχάλης Ψημίτης, ό.π., σ. 145-163.

<sup>223</sup> Enrique Laraña, Hank Johnston & Joseph R. Gusfield, «Identities, Grievances, and New Social Movements» στο: Enrique Laraña, Hank Johnston & Joseph R. Gusfield (επιμ.), *New Social Movements: From Ideology to Identity*, Temple University Press, Philadelphia 1994, σ. 3-35.

<sup>224</sup> Donatella Della Porta, "Democratization from Below: Civil Society versus Social Movements?", στο: Timm Beichelt, Irene Hahn-Fuhr, Frank Schimmelfennig & Susann Worscheh (επιμ.), *Civil Society and Democracy Promotion*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014, σ. 137-149.

<sup>225</sup> Για μια σχολαστική κριτική παρουσίαση των θεωριών που αναπτύχθηκαν στο πεδίο των πολιτικών της ταυτότητας βλ. Mary Bernstein, "Identity Politics", *Annual Review of Sociology*, 31, (2005), σ. 47-74.

αναπηρίας.<sup>226</sup> Για την Anspach το πεδίο των πολιτικών της ταυτότητας αμφισβητεί τη θεωρία του κοινωνικού στίγματος και της απόκλισης, η οποία θεωρεί τον στιγματισμό ως μια διαδικασία επιβολής, χωρίς να λαμβάνει υπόψη ότι το στίγμα που τελικά διαμορφώνεται μπορεί να αποτελεί αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης ή και αμφισβήτησής του αρχικού στίγματος από τον/την στιγματισμένο/η.<sup>227</sup> Το συγκεκριμένο πεδίο αναδύθηκε από την ανάγκη ανάλυσης και ερμηνείας της σχέσης που ιστορικά αναδύθηκε μέσα στα νέα κοινωνικά κινήματα ανάμεσα στην εμπειρία, τον πολιτισμό, την ταυτότητα, την πολιτική και την εξουσία. Σε αυτή την κατεύθυνση, το συγκεκριμένο πεδίο πρόκρινε την ανάλυση και ερμηνεία των διαδικασιών που αναδύονται όταν η ταυτότητα ενός κινήματος αποτελεί σε κάποιο έστω βαθμό εξωτερική κοινωνική επιβολή και διαμορφώνει ως τέτοια τη βάση της διαμαρτυρίας.<sup>228</sup>

Η έννοια της ιδιότητας του πολίτη έχει μελετηθεί σε βάθος τόσο από πολιτικούς επιστήμονες, όσο και από κοινωνιολόγους, νομικούς και ιστορικούς. Για τις ανάγκες αυτής της εργασίας, είναι αναγκαίο να διατυπωθεί η διαπίστωση του Thomas Marshall, την οποία σχεδόν όλοι οι μελετητές λαμβάνουν υπόψη τους, ότι η ιδιότητα του πολίτη αποτελεί έναν «αναπτυσσόμενο θεσμό» ο οποίος βασίζεται στην αρχή της ισότητας, στην πραγματικότητα όμως εξελίσσεται εντός ενός πλαισίου κοινωνικής ανισότητας.<sup>229</sup> Σε αυτή τη διάσταση εστιάζουν και θεωρητικοί του πεδίου των σπουδών της αναπηρίας, υπογραμμίζοντας την υποχρέωση της πολιτείας για την εξασφάλιση της πραγματικής ισότητας, κάτι που πρακτικά για τα άτομα με αναπηρία σημαίνει την εγγύηση της πρόσβασής τους στην άσκηση των δικαιωμάτων τους.<sup>230</sup>

Σε αυτό το ασταθές πλαίσιο διεκδίκησης της ιδιότητας του πολίτη αναπτύχθηκε το αναπηρικό κίνημα σε διεθνές επίπεδο από τη δεκαετία του 1960 και μετά και σχεδόν ταυτόχρονα τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη. Το αναπηρικό κίνημα ιστορικά εμφανίστηκε στις περισσότερες χώρες ως ένα ενιαίο δια-κατηγοριακό κίνημα που ανέπτυξε τη νοσηματοδότηση της αναπηρίας ως στίγματος και διάκρισης, διεκδίκησε προσβασιμότητα, ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας.<sup>231</sup>

---

<sup>226</sup> Renee R. Anspach, “From Stigma to Identity Politics: Political Activism Among the Physically Disabled and Former Mental Patients”, *Social Science & Medicine. Part A: Medical Psychology & Medical Sociology*, 13, (1979), σ. 765-73.

<sup>227</sup> Στο ίδιο, σ. 765-73.

<sup>228</sup> Mary Bernstein, “Identity Politics”, ό.π., σ. 48.

<sup>229</sup> Thomas H. Marshall, “Citizenship and Social Class”, στο: Thomas H. Marshall & Tom Bottomore (επιμ.), *Citizenship and Social Class*, Pluto Press, London 1992, σ. 3-151.

<sup>230</sup> Marcia Rioux, “Disability and Globalising the Concept of Human Rights”, στο: Colin Barnes, Len Barton & Mike Oliver (επιμ.), *Disability Studies Today*, Polity Press, Cambridge, UK 2002, σ. 210-227.

<sup>231</sup> Kim Nielsen, *A Disability History of the United States*, Beacon Press, Boston 2012, σ. 161-162.



Μέσα από τα εθνικά αναπηρικά κινήματα αναδύθηκε, πρώτα στις ΗΠΑ και κατόπιν στην Αυστραλία, σε χώρες της Ασίας, όπως η Ιαπωνία στο τέλος της δεκαετίας του 1960, το κίνημα της αυτόνομης διαβίωσης,<sup>232</sup> το οποίο κατάφερε τη σημαντική μείωση της ιδρυματοποίησης των ατόμων με αναπηρία.<sup>233</sup>

Ο James Charlton περιέγραψε τη δεκαετία μεταξύ των ετών 1973 και 1981 ως την καθοριστική δεκαετία για το αναπηρικό κίνημα σε διεθνές επίπεδο.<sup>234</sup> Πράγματι, τη δεκαετία αυτή αναδύθηκε το αναπηρικό κίνημα τόσο στις ΗΠΑ<sup>235</sup> όσο και στην Ευρώπη,<sup>236</sup> διεκδικώντας και επιτυγχάνοντας την ψήφιση και εφαρμογή νόμων για την βελτίωση των όρων ζωής των ατόμων με αναπηρία. Μάλιστα, η κινητικότητα στην ψήφιση νόμων σχετικών με την αναπηρία ήταν τόσο έντονη κατά τη δεκαετία του 1980 σε διεθνές επίπεδο, ώστε η Lindsey Patterson περιέγραψε τη δεκαετία του 1980 ως τη «χρυσή εποχή της νομολογίας σχετικά με την αναπηρία».<sup>237</sup>

Η άποψη ότι το αναπηρικό κίνημα ήταν ένα νέο κοινωνικό κίνημα διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Mike Oliver το 1997. Ο Oliver διαπιστώνει επίσης, έμμεσα, ότι το αναπηρικό κίνημα ήταν ένα κίνημα διαμόρφωσης ταυτότητας, ισχυριζόμενος ότι η πιο σημαντική επίδραση που είχε το αναπηρικό κίνημα στη Βρετανία ήταν αυτή που είχε πάνω στους/στις ίδιους/ες τους/τις ανάπηρους/ες, καθώς τους εφοδίασε με τα εργαλεία και τους τρόπους απαλλαγής από την κοινωνική καταπίεση που βίωναν.<sup>238</sup> Σε αντιστοιχία με τα άλλα νέα κοινωνικά κινήματα που είχαν αναδυθεί εκείνη την περίοδο, δηλαδή μετά το Μάη του 1968, τα εθνικά αναπηρικά κινήματα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 εστίασαν σε θέματα όπως η νομοθετική κατοχύρωση της ιδιότητας του πολίτη και της βελτίωσης της κοινωνικής θέσης για τα άτομα με αναπηρία και η προώθηση της αλλαγής στις δημόσιες κοινωνικές αντιλήψεις και νοηματοδοτήσεις της αναπηρίας και των ανάπηρων.<sup>239</sup>

---

<sup>232</sup> Richard K. Scotch, “Politics and Policy in the History of the Disability Rights Movement”, *The Milbank Quarterly*, 67(2), (1989), σ. 380-400.

<sup>233</sup> Kim Nielsen, *A Disability History of the United States*, ό.π., σ. 163-164.

<sup>234</sup> James Charlton, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, ό.π., σ. 130.

<sup>235</sup> Kim Nielsen, *A Disability History of the United States*, ό.π., σ. 157.

<sup>236</sup> James Charlton, ό.π., σ. 130.

<sup>237</sup> Lindsey Patterson, “The Disability Rights Movement in the United States” ό.π., σ. 450.

<sup>238</sup> Mike Oliver, “The Disability Movement is a New Social Movement”, *Community Development Journal*, 32(3), (1997), σ. 244-251.

<sup>239</sup> Steven E. Brown, “Changing America’s Consciousness: A Brief History of the Independent Living Civil Rights Movement in the United States”, ό.π., σ. 485-499· Dustin Galer, “Employers, Disabled Workers, and the War on Attitudes in Late Twentieth-Century Canada”, στο: Ravi Malhorta & Benjamin Isitt (επιμ., *Disabling Barriers: Social Movements, Disability History, and the Law*, UBC Press, Vancouver; Toronto, 2017, σ. 27-41· Swantje Köbsell, “Towards Self-Determination and Equalization: A Short History of the German Disability Rights Movement”, ό.π.· Lindsey Patterson, “The Disability Rights Movement in the United States”, ό.π. σ. 439-458· Duane F. Stroman, *The Disability Rights*

Η διαπραγμάτευση και η διεκδίκηση της ιδιότητας του πολίτη στα εθνικά αναπηρικά κινήματα, επηρεάστηκε από τις διεκδικήσεις που διαμόρφωσε το κάθε εθνικό αναπηρικό κίνημα ξεχωριστά, οι οποίες με τη σειρά τους ήταν προϊόν της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, της κοινωνικής θέσης των αναπήρων σε αυτόν, και του συσχετισμού δυνάμεων και ηγεμονίας σε κάθε κίνημα ξεχωριστά. Μια βασική παρατήρηση σχετικά με το συσχετισμό δυνάμεων εντός των κινήματων αποτελεί το γεγονός ότι, κατά κανόνα, όταν τα κινήματα καθοδηγούνταν από τους/τις ίδιους/ες τους/τις ανάπηρους/ες εστίαζαν στην κοινωνική αλλαγή που περιλάμβανε την κοινωνική ενδυνάμωση των ανάπηρων, μέσα από τη διεκδίκηση δικαιωμάτων. Από την άλλη πλευρά, κινήματα που καθοδηγούνταν από αρτιμελείς «συμμάχους» των αναπήρων, παραδοσιακά γονείς παιδιών με αναπηρία, επικέντρωναν την προσοχή τους στην παροχή υπηρεσιών.<sup>240</sup> Στην περίπτωση, συνεπώς, των κινήματων όπου ηγεμόνευαν οι ίδιοι/ες οι ανάπηροι/ες η διεκδίκηση της ιδιότητας του πολίτη περιλάμβανε μια διευρυμένη νοσηματοδότηση της, στη βάση των δικαιωμάτων, που δημιουργούσε το έδαφος για περαιτέρω διεκδικήσεις προς μια ισότιμη θέση στην κοινωνία.

Η ιδιότητα του πολίτη, λοιπόν, ως βασική διεκδίκηση του αναπηρικού κινήματος, υπονοεί και τον αποκλεισμό από αυτήν των ανάπηρων στις κοινωνίες των αρτιμελών.<sup>241</sup> Από τη σκοπιά αυτή, η διεκδίκηση της ιδιότητας του πολίτη από το αναπηρικό κίνημα περιλάμβανε τα στοιχεία στα οποία οι περισσότεροι ορισμοί της ιδιότητας του πολίτη συγκλίνουν: δικαιώματα, υποχρεώσεις, πρόσβαση και αίσθημα του ανήκειν.<sup>242</sup> Με άλλα λόγια, το αναπηρικό κίνημα διεκδίκησε βασικές διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη, όπως η ένταξη των δικαιωμάτων των αναπήρων στους κοινωνικούς θεσμούς, η ικανοποίηση των βασικών τους αναγκών, η πρόσβαση στην ιατρική περίθαλψη και το δικαίωμα/υποχρέωση συνεισφοράς τους στο κοινωνικό σύνολο.<sup>243</sup>

---

*Movement: From Deinstitutionalization to Self-Determination*, University Press of America, New York and Oxford 2003.

<sup>240</sup> David Pfeiffer, “Overview of the Disability Movement: History, Legislative Record, and Political Implications”, ό.π., σ. 724-734.

<sup>241</sup> Helen Meekosha & Leanne Dowse, “Enabling Citizenship: Gender, Disability and Citizenship in Australia”, *Feminist review*, 57(1), (1997), σ. 49-72.

<sup>242</sup> Jenson Jensen & Susan D. Philips, “Regime Shift: New Citizenship Practices in Canada”, *International Journal of Canadian Studies*, 14, (1996), σ. 111-136.

<sup>243</sup> Institute Roeher, *Social Well-being: A Paradigm for Reform*, Roeher Institute, Toronto 1993.

### *Κράτος πρόνοιας και αναπηρία*

Το κράτος πρόνοιας, ως κοινωνική και πολιτική έννοια, αλλά και ως ιστορική κατηγορία, προσλαμβάνει συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις. Έτσι, το κράτος πρόνοιας προκύπτει όχι μόνο ως το συνολικό πολιτικό – κοινωνικό σύστημα που εδραιώθηκε στον δυτικό κόσμο αρχικά με το New Deal στις ΗΠΑ και κυρίως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και ως το ιδιαίτερο θεσμικό και ιδεολογικό πλαίσιο, εντός του οποίου επιλέγονται και πραγματοποιούνται οι κυβερνητικές κοινωνικές πολιτικές.<sup>244</sup> Ο Mark Mazower διακρίνει ανάμεσα σε δύο διαφορετικά περιβάλλοντα άσκησης κοινωνικής πολιτικής, αυτό του Μεσοπολέμου και το μεταπολεμικό. Η κοινωνική πολιτική του κράτους στο Μεσοπόλεμο στόχευσε στην προστασία της υγείας στην κοινότητα και την οικογένεια, πρωτίστως όμως στην εγγύηση του δικαιώματος στην εργασία, ενώ μεταπολεμικά πραγματοποιήθηκε μια μετατόπιση ενδιαφέροντος και πολιτικών προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των ευκαιριών και των επιλογών του κάθε πολίτη ξεχωριστά. Η μετατόπιση αυτή σηματοδότησε τη συγκρότηση του κράτους πρόνοιας μεταπολεμικά.<sup>245</sup>

Η συζήτηση για το κράτος πρόνοιας για την αναπηρία, σύμφωνα με θεωρητικούς του πεδίου των σπουδών της αναπηρίας, περιλαμβάνει τη συζήτηση σχετικά με τη διάκριση ανάμεσα σε «άξιους» και «ανάξιους» φτωχούς, καθώς και τη συσχέτιση αυτής της διάκρισης με την δομική κατηγοριοποίηση του ανθρώπινου σώματος στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.<sup>246</sup> Ιστορικά, οι προνοιακές πολιτικές που αναπτύχθηκαν για την αναπηρία στις ευρωπαϊκές χώρες, με περισσότερη ένταση μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ταυτίστηκαν με το ιατρικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας και περιλάμβαναν την αντίληψη ότι η κοινωνία ήταν ηθικά υποχρεωμένη να στηρίζει τα άτομα με αναπηρία στην εύρεση εργασίας ή να παρέχει οικονομικό βοήθημα στα άτομα με αναπηρία που κρίνονταν ανίκανα για εργασία. Πρακτικά, η εφαρμογή του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας στο κράτος πρόνοιας σήμαινε τον σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων

---

<sup>244</sup> Virginia Berridge, Martin Gorsky & Alex Mold, *Public Health in History*, Mc Grow Hill Open University Press, Berkshire and New York 2011, σ. 150· Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton 1990, σ. 1-5.

<sup>245</sup> Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, Vintage Books, New York 1999, σ. 299.

<sup>246</sup> Karen Soldatic & Helen Meekosha, "Disability and Neoliberal State Formations", στο: Nick Watson, Alan Roulstone, & Carol Thomas (επιμ.), *Routledge Handbook of Disability Studies*, Routledge, New York 2012, σ. 195-210, ειδικά σ. 195.

αποκατάστασης, ποσοτώσεων στην εργασιακή ένταξη, δομών προστατευόμενης εργασίας και επιδοματικής πολιτικής.<sup>247</sup>

Τέλος, η ιστορική διαπραγμάτευση της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας για τα άτομα με αναπηρία περιλαμβάνει εξ αντικειμένου τη συζήτηση των φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών και πρακτικών με επίκεντρο την αναπηρία και τη σχέση της φιλανθρωπίας με το κράτος, αμφισβητώντας την παραδοσιακή αντίληψη που αντιμετώπιζε τη φιλανθρωπία ως ατομική πρωτοβουλία και δραστηριότητα.<sup>248</sup> Στο βιβλίο της *The Disabled State*, η Deborah Stone παρουσιάζει ιστορικά τη διαμόρφωση της αναπηρίας σε μια κατηγορία διάκρισης ανάμεσα στους/στις ανάπηρους/ες φτωχούς/ές που άξιζαν/δικαιούνταν τις παροχές της φιλανθρωπίας και στους/στις αρτιμελείς φτωχούς/ές που δεν τις δικαιούνταν, καθώς η κοινωνική προσδοκία για αυτούς ήταν να εργάζονται.<sup>249</sup>

Η βασική διάκριση, η οποία ήταν προσανατολισμένη στο ιατρικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας, αυτή ανάμεσα στην ικανότητα και την ανικανότητα για εργασία, αποτέλεσε τον οδηγό για τη διαμόρφωση του κράτους πρόνοιας που στόχευε στην αναπηρία και στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως και στην ελληνική, περιλάμβανε την παροχή επιδομάτων και συντάξεων και τη λειτουργία δομών προστατευόμενης εργασίας.

### **Μεθοδολογικές οριοθετήσεις**

Η εργασία βασίστηκε στην αρχειακή έρευνα. Ως αρχειακή έρευνα ορίστηκε η αντιμετώπιση του αρχειακού υλικού τόσο ως πηγής πληροφοριών, όπως διατυπώνεται στην παραδοσιακή ιστοριογραφία,<sup>250</sup> όσο και ως συνάρθρωσης λογοθετικών πρακτικών, όπως διατυπώνονται στη φουκωϊκή προσέγγιση των αρχείων, μέσω της

---

<sup>247</sup> Daniel R. Kelemen, *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2011, σ. 196.

<sup>248</sup> Jonathan Barry & Colin Jones (επιμ.), *Medicine and Charity before the Welfare State*, Routledge, London and New York 1991· Sagit Mor, “Between Charity, Welfare, and Warfare: A Disability Legal Studies Analysis of Privilege and Neglect in Israeli Disability Policy”, *Yale Journal of Law & the Humanities*, 18(1), (2006), σ. 63-137, ειδικά σ. 79-83.

<sup>249</sup> Deborah Stone, *The Disabled State (Health, Society and Policy)*, Temple University Press, Philadelphia 1984, ειδικά σ. 61.

<sup>250</sup> Linda Ferreira-Buckley, “Rescuing the Archives from Foucault”, *College English*, 61(5), (1999), σ. 577-583.

χρήσης της ιστορικής ανάλυσης λόγου και γενικότερα στην πολιτισμική και τη διανοητική ιστορία μετά τη γλωσσική και πολιτισμική στροφή.<sup>251</sup>

#### *Η έρευνα στις πρωτογενείς πηγές*

Η έρευνα περιλάμβανε τον εντοπισμό και την προσπέλαση αρχειακού υλικού τόσο στην Ελλάδα, με επίκεντρο την ανασύνθεση της ιστορία των τυφλών, όσο και στο εξωτερικό, με στόχο την ανάδειξη των ιστορικών συνδέσεων, μέσα από τις οποίες η Ελλάδα αποκτούσε συγκεκριμένη θέση στο διεθνές ιστορικό τοπίο για την αναπηρία. Η αρχειακή έρευνα ξεκίνησε με την εξέταση της αρχειακής συλλογής «Michael Anagnos» στην επιστημονική βιβλιοθήκη του Perkins School for the Blind στη Βοστώνη, τον Ιανουάριο του 2019. Η συλλογή περιλαμβάνει 161 φακέλους που εκτείνονται σε 13 κουτιά ενταγμένα σε 11 ενότητες. Τελικά αξιοποιήθηκαν οι 10 από τις 11 ενότητες αρχειακού υλικού και οι 77 από τους 161 φακέλους. Οι φάκελοι αυτοί περιλαμβάνουν αλληλογραφία του Michael Anagnos, στοιχεία για τη ζωή και το έργο του ιδρυτή του Perkins Samuel Gridley Howe, αλληλογραφία του Anagnos στην οποία διατυπώνει τις ιδέες και τις απόψεις του για την εκπαίδευση της Laura Bridgman, της πρώτης τυφλοκωφής που εκπαιδεύθηκε στο Perkins, στοιχεία για την ίδρυση του πρώτου νηπιαγωγείου για τυφλά παιδιά στον κόσμο από τον Anagnos, στοιχεία για τα ταξίδια και τις επαφές του Anagnos με σκοπό την ενημέρωση για ζητήματα τυφλότητας στην ευρωπαϊκή ήπειρο, βιογραφίες του Anagnos συνταγμένες από συγχρόνους του, δημοσιεύσεις του ίδιου του Anagnos στις οποίες παρουσιάζει διεξοδικά και αναλυτικά τις ιδέες του για την τυφλότητα και την εκπαίδευση και την κοινωνική ένταξη των τυφλών και, τέλος, στοιχεία για τη θέση του Anagnos στην ελληνική ομογένεια και τις επαφές του στην Ελλάδα, τα οποία αντλούνται κυρίως από άρθρα εφημερίδων της ομογένειας, αλλά και την αναγνώριση του έργου του σε μεταγενέστερο χρόνο από ελληνικά ιδρύματα τυφλών. Ειδικά δύο δημοσιεύσεις του ίδιου του Anagnos, *Through Education to Independence* και *Schools for the Blind must be purely Educational in view of Existing Conditions* αποτέλεσαν το κύριο υλικό του ξεδιπλώματος των ιδεών του Anagnos για την τυφλότητα και την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών.

Τον Οκτώβριο του 2019 πραγματοποιήθηκε η προσπέλαση του σχετικού με την έρευνα αρχειακού υλικού στο Ιστορικό Αρχείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο

---

<sup>251</sup> Για τη γλωσσική και πολιτισμική στροφή βλ. Clare O' Farrell, "Michel Foucault: The Unconscious of History and Culture", στο: Nancy Partner & Sarah Foot (επιμ.), *The Sage Handbook of Historical Theory*, Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC 2013, σ. 162-182.

Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας. Η έρευνα περιλάμβανε τον εντοπισμό και την προσπέλαση αρχειακού υλικού σε οκτώ αρχειακές συλλογές. Στη συλλογή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (BAC CCE/CEEA Commissions- Fonds BAC) βρέθηκαν και αξιοποιήθηκαν για την έρευνα 27 τεκμήρια, στη συλλογή της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (CES) 16 τεκμήρια, στη συλλογή του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (CM Conseil) 22 τεκμήρια και στη συλλογή Αποκόμματα Τύπου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (CPPE) 4 τεκμήρια. Όλα τα παραπάνω αποτελούν αναφορές της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής και του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και αφορούν τις ευρωπαϊκές πολιτικές για την αναπηρία. Ακόμα, η έρευνα απλώθηκε και στις τέσσερις αρχειακές συλλογές των πρακτικών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όπου σε σύνολο 261 τεκμηρίων, τα οποία εντοπίστηκαν όντας συναφή με τις ευρωπαϊκές πολιτικές για την αναπηρία, ανιχνεύθηκαν οι αντιλήψεις και οι λόγοι για την αναπηρία σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Συνολικά η αρχειακή έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης περιέλαβε τον εντοπισμό και την προσπέλαση 330 τεκμηρίων.

Η έρευνα συνεχίστηκε με τον εντοπισμό και την προσπέλαση της αρχειακής συλλογής «Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη» στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης. Τα σχετικά με τον Οίκο Τυφλών έγγραφα εκτείνονται σε δύο φακέλους. Πρόκειται για τις ετήσιες λογοδοσίες του Οίκου Τυφλών από το 1909 μέχρι και το έτος 1936, οπότε η Ειρήνη Λασκαρίδου παραιτείται από διευθύντρια του Οίκου Τυφλών, μία έκδοση του Αριστείδη Κούμαρη, συμβούλου και ταμία στην Εφορεία του Οίκου Τυφλών, με τίτλο «Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών», την οποία επιμελήθηκε το 1948 και περιλαμβάνει μια συνοπτική παρουσίαση των πεπραγμένων του Οίκου Τυφλών ανά έτος από την ίδρυσή του μέχρι το έτος 1947, τις λογοδοσίες του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών, του σωματείου που είχε ιδρύσει η Ειρήνη Λασκαρίδου λίγο μετά την αποχώρησή της από τον Οίκο Τυφλών, για τα έτη 1942 - 1943 και 1948-1949, και τη λογοδοσία του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών για τα έτη 1958 και 1959, η οποία ήταν αφιερωμένη στην Ειρήνη Λασκαρίδου, μετά το θάνατό της σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα το 1958. Στο δεύτερο φάκελο περιλαμβάνονται έγγραφα σχετικά με τη λειτουργία του τυπογραφείου του Οίκου Τυφλών, αποκόμματα εφημερίδων που παρουσιάζουν θετικά ή αρνητικά τη λειτουργία του Οίκου Τυφλών και, κυρίως, αλληλογραφία που αποκαλύπτει το παρασκήνιο της παραίτησης της

Ειρήνης Λασκαρίδου από τον Οίκο Τυφλών. Από το αρχειακό υλικό στον πρώτο φάκελο αντλήθηκαν πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία του Οίκου Τυφλών, τη σχέση του με την Εκκλησία, την κρατική βοήθεια προς τον Οίκο Τυφλών, και, κυρίως τον τρόπο εκπαίδευσης των παιδιών στον Οίκο Τυφλών και τις ιδέες της Ειρήνης Λασκαρίδου για την τυφλότητα και την εκπαίδευση των τυφλών. Ειδικά οι ιδέες της Ειρήνης Λασκαρίδου διατυπώνονται με σαφήνεια στη λογοδοσία της διευθύντριας που αποτελούσε τμήμα της γενικής λογοδοσίας του Οίκου Τυφλών. Αντίστοιχα από τις λογοδοσίες του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών αντλούνται πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία του συγκεκριμένου σωματείου, παρακολουθούνται οι αλλαγές και οι αντιφάσεις στις ιδέες της Λασκαρίδου για την τυφλότητα, ενώ αποκαλύπτονται και άλλες ιδέες και συνεργασίες της Λασκαρίδου, μέσα από τη μελέτη των κειμένων που αναφέρονται στο πρόσωπό της μετά το θάνατό της. Από τον δεύτερο φάκελο της αρχειακής συλλογής αντλήθηκαν χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τους λόγους και τη διαδικασία της παραίτησης της Ειρήνης Λασκαρίδου από τον Οίκο Τυφλών.

Άλλες αρχειακές συλλογές αξιοποιήθηκαν πιο στοχευμένα. Το αρχείο Helen Keller του American Foundation for the Blind χρησιμοποιήθηκε στην αποσαφήνιση της σχέσης της Helen Keller με την ίδρυση του Φάρου Τυφλών στην Ελλάδα. Στην ίδια λογική, ανακτήθηκε από τη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου Columbia, μέσω της ιστοσελίδας [archive.org](http://archive.org), το *Near East Relief Handbook* που εκδόθηκε το 1920, όπου εντοπίστηκαν πληροφορίες για το ρόλο και τη λειτουργία της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή», η οποία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σε θέματα και πολιτικές αναπηρίας στην ελληνική επικράτεια. Αντίστοιχα, ανακτήθηκε από τη συλλογή του American Printing House for the Blind, μέσω της ιστοσελίδας [archive.org](http://archive.org), το άρθρο του G.M. Wilcox, γραμμένο το 1926, με τίτλο «Education of the Blind in Greece». Επίσης, ανακτήθηκε ο τρίτος τόμος της *The New International Encyclopaedia* από το University of California Libraries, μέσω της ιστοσελίδας [archive.org](http://archive.org), όπου παρουσιάζονται οι απόψεις του Anagnos για την τυφλότητα, καθώς ήταν ο συγγραφέας του σχετικού λήμματος. Ακόμα, στις συλλογές Λίνας Τσαλδάρη και Γεράσιμου Αποστολάτου στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής βρέθηκαν έγγραφα σχετικά με τη δραστηριότητα του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας για θέματα αναπηρίας κατά τη δεκαετία του 1950, καθώς και με την τύχη του Διεθνούς Έτους Αναπήρων στο ελληνικό πλαίσιο. Τέλος, από το προσωπικό αρχείο της Μάρης Κυριαζοπούλου αξιοποιήθηκαν οι αναφορές της εφαρμογής του ευρωπαϊκού προγράμματος HELIOS στην Ελλάδα.

Η έρευνα συνεχίστηκε με τον εντοπισμό και την αξιοποίηση πρωτογενών πηγών, οι οποίες υπάρχουν διαθέσιμες στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Πρόκειται για έντυπα που εκδίδονταν από τους ίδιους τους τυφλούς τις δεκαετίες του 1950, 1960 και 1970. Συγκεκριμένα, στην έρευνα αξιοποιήθηκαν τα περιοδικά:

- *Η Πρόοδος των Τυφλών, μηνιαίον περιοδικόν ενημερώσεως της κοινής γνώμης περί της επαγγελματικής και κοινωνικής προόδου και εξελίξεως των τυφλών της χώρας*
- *Από τον κόσμο των ανιάτων, διμηνιαίον περιοδικόν προς γνώσιν των εκδηλώσεων και της δραστηριότητος των τυφλών μας*
- *Η Τάξις των Τυφλών Βιοπαλαιστών, Ενοράσεις, πόθοι, ελπίδες, ευχαί, υπέρ των τυφλών*
- *Οι Τυφλοί σας ομιλούν, Επίσημον Μηνιαίον Όργανον του Προοδευτικού Συλλόγου Τυφλών Ελλάδος, σωματείον αναγνωρισμένον – 5989/1960 – και υπαγομένον υπό τον έλεγχον και την εποπτείαν του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας*
- *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*

Επίσης, στην Εθνική Βιβλιοθήκη εντοπίστηκε και αξιοποιήθηκε η εφημερίδα του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών *Βήμα των Τυφλών. Επίσημον δημοσιογραφικόν όργανον του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών*. Τα συγκεκριμένα περιοδικά και η εφημερίδα του ΠΣΤ αξιοποιήθηκαν για την άντληση πληροφοριών σχετικά με τις πολιτικές και τις διεκδικήσεις για την τυφλότητα, καθώς και για την άντληση πληροφοριών σχετικά με τη δράση του Φάρου Τυφλών και την ίδρυση και λειτουργία της Σχολής Τυφλών Βορείου Ελλάδος.

Ακόμα, σε παλαιοβιβλιοπωλεία της Αθήνας εντοπίστηκαν πρωτογενείς πηγές, σημαντικές για την έρευνα. Συγκεκριμένα, σε παλαιοβιβλιοπωλεία εντοπίστηκαν η πραγματεία του Σπήλιου Χαραμή *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει*, που εκδόθηκε το 1921, η μαρτυρία του Φρίξου Θεοφανίδη με τίτλο *Ανάπηροι, οι πρωτοπόροι της λεφτεριάς* που εκδόθηκε το 1946, το μυθιστόρημα *Στέλλα* της Ειρήνης Λασκαρίδου που εκδόθηκε το 1947, το πρώτο τεύχος της *Επιθεωρήσεως Κοινωνικής Προνοίας*, επίσημου οργάνου του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, το οποίο ήταν αφιερωμένο στο θέμα των αναπήρων και εκδόθηκε το 1952, η έκδοση του ΚΕΠΕ το 1970 με τίτλο *An Analysis of the Health and Welfare Services in Greece*, το



συνοδευτικό έντυπο στο ντοκιμαντέρ *Ο Αγώνας των Τυφλών* που προβλήθηκε το 1977, και το έντυπο *Μέσα απ' τον αγώνα, συλλογή άρθρων του Βασιλείου Τσούπρα*, του προέδρου του ΠΣΤ κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης των τυφλών, που εκδόθηκε από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Τυφλών το 1979.

Επιπλέον, αξιοποιήθηκαν για πληροφορίες αρκετές εφημερίδες. Συγκεκριμένα, αναζητήθηκαν και εντοπίστηκαν άρθρα από τα οποία αντλήθηκαν πληροφορίες, αλλά και αξιοποιήθηκαν κατά τη διαδικασία της ιστορικής ανάλυσης λόγου οι εξής εφημερίδες: *Το Βήμα* και *Ελεύθερον Βήμα* από το ψηφιακό ιστορικό αρχείο του ομίλου Λαμπράκη (πλέον ΔΟΜ), *Εμπρός*, *Ελευθερία*, *Μακεδονία*, *Ριζοσπάτης και Ακρόπολις* από την ψηφιακή βιβλιοθήκη εφημερίδων και περιοδικού τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης, *Νέον Άστυ*, *Αθήναι*, *Εστία*, *Καιροί*, *Σφαίρα*, *Το Κράτος*, *Νουμάς*, *Ταχυδρόμος*, *Ακρόπολις* και *Ρωμηός* στη συλλογή εφημερίδων και περιοδικών της ψηφιακής βιβλιοθήκης της Βουλής. Ακόμα, αξιοποιήθηκαν το περιοδικό *Πανδώρα*, το οποίο υπάρχει ψηφιοποιημένο στην ψηφιακή συλλογή ελληνικών περιοδικών Πλειάς του Πανεπιστημίου Πατρών και το *Εθνικό Ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου*, το οποίο υπάρχει ψηφιοποιημένο στην ψηφιακή συλλογή Κοσμόπολις του Πανεπιστημίου Πατρών. Επιπλέον, συγκεντρώθηκε η σχετική με την τύφλωση και την αναπηρία νομολογία από την ιστοσελίδα του εθνικού τυπογραφείου, ενώ αξιοποιήθηκαν και τα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, στη βιβλιοθήκη της Βουλής, κατά κύριο λόγο, των κοινοβουλευτικών περιόδων Α, Β, Γ και Δ, από το έτος 1974 μέχρι το έτος 1989.

Τέλος, αξιοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις που υπάρχουν στο αρχείο του ερευνητικού προγράμματος «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (MIS 5004918), με επιστημονικό υπεύθυνο τον Κάρολο Ιωσήφ Καβουλάκο. Πρόκειται για συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές του κινήματος των τυφλών στη Μεταπολίτευση, αλλά και με στελέχη της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία. Συγκεκριμένα, αξιοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις του Ιωάννη Βαρδακαστάνη, πρωταγωνιστή στο κίνημα των τυφλών στη Μεταπολίτευση, ιδρυτικού μέλους της ΕΣΑΜΕΑ, προέδρου της ΕΣΑΜΕΑ και προέδρου του Ευρωπαϊκού Φόρουμ για την Αναπηρία, του Ηλία Μαριόλα, πρωταγωνιστή στο κίνημα των τυφλών στη Μεταπολίτευση, ιδρυτικού μέλους της ΕΣΑΜΕΑ και προέδρου του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών και του Άρη Παναού, γενικού γραμματέα και ιδρυτικού μέλους της ΕΣΑΜΕΑ. Ειδικά για την άντληση πληροφοριών αναφορικά με την τύχη του ευρωπαϊκού προγράμματος

HELIOS II, η ερευνήτρια πραγματοποίησε και μία συνέντευξη με τη Μάρη Κυριαζοπούλου, υπεύθυνη τότε για το πρόγραμμα.

### *Η επίδραση της τεχνολογίας στην ιστορική έρευνα*

Ένα σημαντικό τμήμα των παραπάνω πηγών είναι προσβάσιμο ψηφιακά. Η συνθήκη αυτή επέτρεψε τον εντοπισμό και την προσέγγιση περισσότερων πηγών, που σε άλλη περίπτωση, ειδικά σε συνθήκες πανδημίας, δεν θα ήταν εφικτή η πρόσβαση σε αυτές. Ακόμα, ο εντοπισμός των πηγών που είναι διαθέσιμες ψηφιακά πραγματοποιήθηκε σε πολύ λιγότερο χρόνο από αυτόν που θα απαιτούσε η προσέγγισή τους με φυσική παρουσία. Ειδικά η μελέτη των εφημερίδων που είναι διαθέσιμες ψηφιακά με μηχανή αναζήτησης λέξεων και φράσεων κλειδιών πραγματοποιήθηκε σε πολύ πιο σύντομο χρονικό διάστημα από αυτό που θα απαιτούσε η προσπέλαση των φύλλων με φυσική παρουσία. Η ευκολία αυτή, ωστόσο, περιορίζει τον εντοπισμό των άρθρων στις λέξεις κλειδιά που χρησιμοποιεί η ερευνήτρια, που όσο περιγραφικές και αν είναι και όσες εναλλακτικές και αν περιλαμβάνουν, πάντα αποκλείουν έναν αριθμό σχετικών με το θέμα άρθρων, στα οποία δεν εμφανίζονται οι λέξεις κλειδιά.<sup>252</sup> Επίσης, η ψηφιακή εκδοχή των πηγών απομακρύνει την ερευνήτρια από την εξοικείωση με τη δομή και τη μορφή της πηγής.<sup>253</sup> Για να αντιμετωπιστούν αυτοί οι κίνδυνοι στην έρευνα, παράλληλα με τη χρήση των λέξεων κλειδιών για τον εντοπισμό του σχετικού με την έρευνα υλικού, πραγματοποιήθηκε ενδεικτικά και η προσπέλαση ολόκληρων τευχών περιοδικών και εφημερίδων, έτσι ώστε να υπάρχει εξοικείωση με τη δομή και τη μορφή τους και να μπορεί να αξιολογηθεί η σημασία του άρθρου αναφορικά με το σε ποια σελίδα του περιοδικού ή της εφημερίδας δημοσιεύεται. Η ψηφιακή επιλεκτικότητα των πηγών λήφθηκε υπόψη στον τρόπο που αυτές προσεγγίστηκαν, με τη διασταύρωση των πληροφοριών με τις πηγές που εντοπίστηκαν διά ζώσης, έτσι ώστε να περιοριστούν οι κίνδυνοι αυτής της επιλεκτικότητας στην έρευνα.<sup>254</sup>

---

<sup>252</sup> Adrian Bingham, “The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians”, *Twentieth Century British History*, 21(2), (2010), σ. 225–231, ειδικά σ. 229.

<sup>253</sup> Στο ίδιο, σ. 230.

<sup>254</sup> Με την ψηφιακή επιλεκτικότητα στη χρήση ψηφιοποιημένων πηγών ως κίνδυνο στην ιστορική έρευνα έχουν ασχοληθεί αρκετοί/ές ερευνητές/τριες, καταδεικνύοντας τους περιορισμούς που δημιουργεί αυτή η ευκολία στην ιστορική έρευνα. Ενδεικτικά: Jon Coburn, “Defending the Digital: Awareness of Digital Selectivity in Historical Research Practice”, *Journal of Librarianship and Information Science*, 00(0), (2020), σ. 1-13· Tim Hitchcock, “Confronting the Digital: Or How Academic History Writing Lost the Plot”, *Cultural and Social History*, 10(1), (2013), σ. 9-23· Elizabeth Toon, “The Tool and the Job: Digital Humanities Methods and the Future of the History of the Human Sciences”, *History of the Human Sciences*, 32(1), (2019), σ. 83-98.

### Ιστορική ανάλυση λόγου

Για τον έλεγχο της αξιοπιστίας και την κατανόηση και την ερμηνεία των στάσεων και των αντιλήψεων των συγγραφέων των πηγών αναγκαία είναι η επιλογή της κριτικής ανάλυσης λόγου, και συγκεκριμένα της ιστορικής ανάλυσης λόγου, ως μεθόδου ανάλυσης των δεδομένων. Στην ιστορική ανάλυση λόγου διερευνώνται όψεις της ιδεολογίας, η οποία ορίζεται ως η συχνά μονόπλευρη οπτική ή κοσμοθεωρία που αποτελείται από τις σχετικές με αυτή νοητικές αναπαραστάσεις, πεποιθήσεις, απόψεις, στάσεις και αξιολογήσεις.<sup>255</sup> Οι ιδεολογίες αυτές αποτελούν ένα σημαντικό όχημα μέσω του οποίου καθιερώνονται και διατηρούνται άνισες σχέσεις εξουσίας. Οι ιδεολογίες αυτές, μέσω του λόγου, καθιερώνουν τις ηγεμονικές αφηγήσεις ταυτοτήτων ή ελέγχουν την πρόσβαση σε συγκεκριμένους λόγους ή δημόσιες σφαίρες.<sup>256</sup> Με άλλα λόγια, οι ιδεολογίες αυτές, που εδραιώνονται μέσω του λόγου, μπορεί να λειτουργούν ως «φύλακες θυρών»,<sup>257</sup> ελέγχοντας την πρόσβαση σε συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις και διατηρώντας την «κατωφλική» συνθήκη ύπαρξης σε ηγεμονευόμενες κοινωνικές ομάδες.

Στη βάση των παραπάνω επισημάνσεων, στην έρευνα που ακολουθεί χρησιμοποιήθηκε η ιστορική ανάλυση λόγου, καθώς αυτή η μεθοδολογική επιλογή επιτρέπει την ανάδειξη της πολυπλοκότητας των ιστορικών φαινομένων και απομακρύνει την έρευνα από τις εύκολες διχοτομικές εξηγήσεις και ερμηνείες.<sup>258</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, η γλώσσα των πηγών αντιμετωπίζεται ως νοηματοδοτική και πάντα ενσωματωμένη σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο.<sup>259</sup> Η γλώσσα ως δράση σε ένα κοινωνικό πλαίσιο αποτελεί μία αλληλεπίδραση, έναν λόγο στον οποίο αποτυπώνονται οι σχέσεις εξουσίας και οι ανταγωνιστικές μεταξύ τους ιδεολογίες. Ο λόγος αυτός είναι πάντα ιστορικός και συνδέεται συγχρονικά και διαχρονικά με άλλα επικοινωνιακά δρώμενα, μια σύνδεση που έχει περιγραφεί ως διακειμενικότητα.<sup>260</sup>

Ο κύριος στόχος της ιστορικής προσέγγισης της ανάλυσης λόγου είναι η συγκέντρωση και ανάλυση διαφορετικών κειμενικών πηγών, αναδεικνύοντας την ιστορική διάσταση των υπό έρευνα υποκειμένων. Υπό αυτό το πρίσμα, η ιστορική

---

<sup>255</sup> Ruth Wodak, “Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach”, στο: Karen Tracy, Cornelia Ilie & Todd Sandel (επιμ.), *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, John Wiley & Sons, Chichester 2015, σ. 275-288.

<sup>256</sup> Στο ίδιο, σ. 278.

<sup>257</sup> Στο ίδιο, σ. 278.

<sup>258</sup> Ruth Wodak, “Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century”, *Research on Language & Social Interaction*, 32(1-2), (1999), σ.185-193, ειδικά σ. 186.

<sup>259</sup> Ruth Wodak, *Disorders in discourse*, Longman, London 1996, σ. 15.

<sup>260</sup> Ruth Wodak, “Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century”, ό.π., σ. 187.

ανάλυση λόγου συσχετίζει το περιεχόμενο και τις πληροφορίες των πηγών με τις χρησιμοποιούμενες στρατηγικές<sup>261</sup> και τις γλωσσικές τους υλοποιήσεις.<sup>262</sup> Χρησιμοποιώντας την ιστορική ανάλυση λόγου, στην προσέγγιση των πηγών ενσωματώθηκε το ιστορικό πλαίσιο και η επιρροή που αυτό είχε στις γλωσσικές υλοποιήσεις των κειμένων. Ακόμα, διερευνήθηκαν οι τρόποι και οι διεργασίες, με τους οποίους πραγματοποιήθηκε η διαχρονική αλλαγή στη γλώσσα των κειμενικών πηγών.

Σε αυτή την κατεύθυνση, ακολουθήθηκαν τα επτά βήματα της ιστορικής ανάλυσης λόγου, έτσι όπως τα περιέγραψε η Ruth Wodak:<sup>263</sup> αρχικά πραγματοποιήθηκε η βιβλιογραφική επισκόπηση και η ενεργοποίηση της θεωρητικής γνώσης. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η συστηματική συγκέντρωση των δεδομένων και των σχετικών με το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο πληροφοριών. Κατόπιν, έγινε η επιλογή και η προετοιμασία των δεδομένων για συγκεκριμένη ανάλυση. Έπειτα, συγκεκριμενοποιήθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα και διατυπώθηκαν υποθέσεις. Στη συνέχεια, αναλύθηκαν τα δεδομένα και τελικά διατυπώθηκε η κριτική, μέσα από την ερμηνεία των αποτελεσμάτων, σε συνδυασμό με τη σχετική με το θέμα γνώση του ιστορικού πλαισίου και με αναφορά στις τρεις διαστάσεις της κριτικής:<sup>264</sup> την ανακάλυψη ασυνεπειών, αντιφάσεων, παραδόξων και διλημμάτων στο εσωτερικό των κειμενικών πηγών· την απομυθοποίηση του πειστικού ή χειραγωγικού χαρακτήρα των λογοθετικών πρακτικών, με τη χρήση της γνώσης του ιστορικού πλαισίου, των κοινωνικών θεωριών και των θεωρητικών εργαλείων της έρευνας· και τη συμβολή στη βελτίωση της επικοινωνίας, ενάντια σε ένα κυρίαρχο πλαίσιο ιδεολογίας, με την ανάδειξη των γλωσσικών εμποδίων και της ιδεολογικής χρήσης και λειτουργίας της γλώσσας.<sup>265</sup>

---

<sup>261</sup> Οι στρατηγικές αναφέρονται στα σχέδια δράσης που μπορεί να διαφέρουν στο επίπεδο επεξεργασίας τους, μπορεί να τοποθετούνται σε διαφορετικά επίπεδα νοητικής οργάνωσης και μπορεί να είναι είτε ασυνείδητα είτε συνειδητά (Ruth Wodak, *ό.π.*, σ. 188).

<sup>262</sup> Στο ίδιο, σ. 188.

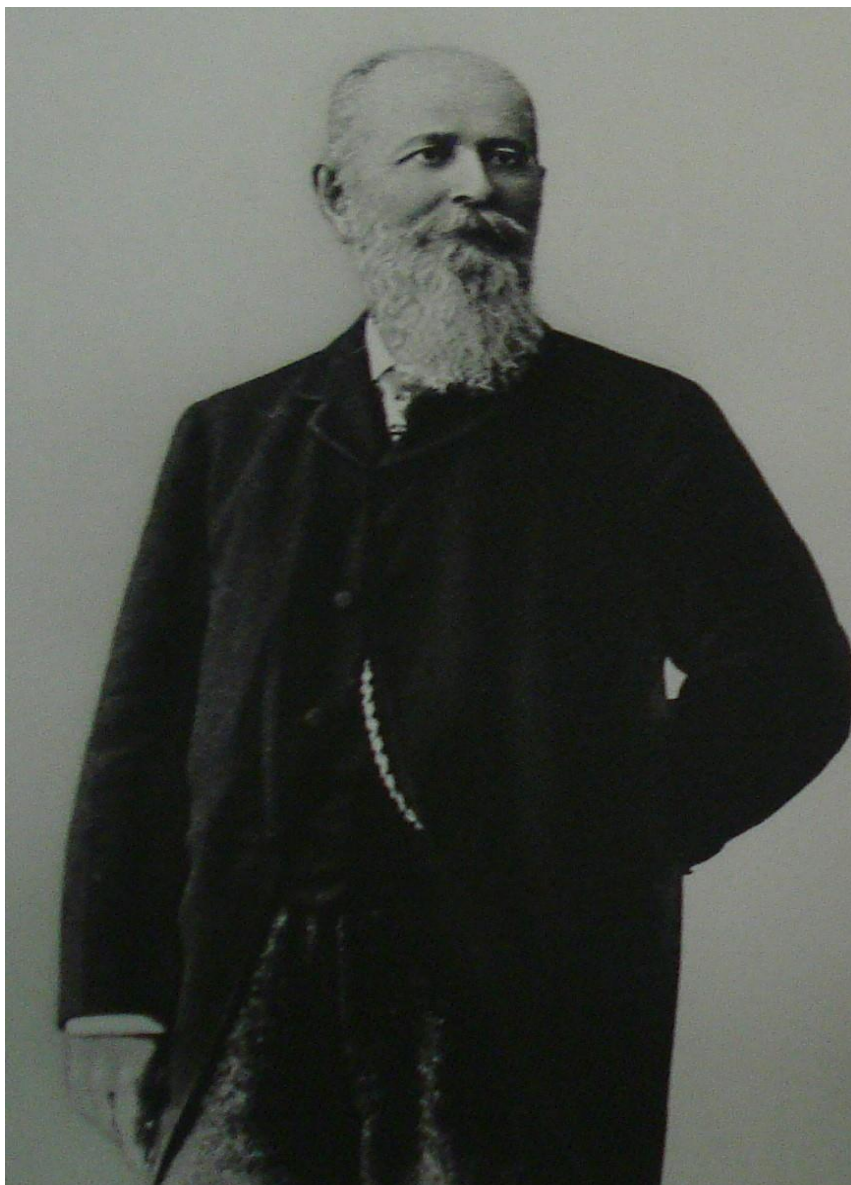
<sup>263</sup> Η Wodak κάνει λόγο και για ένα όγδοο τελικό βήμα που αναφέρεται στην εφαρμογή των αποτελεσμάτων της έρευνας (Ruth Wodak. "Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach", *ό.π.*, σ. 287).

<sup>264</sup> Ruth Wodak. "Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach", *ό.π.*, σ. 286-287.

<sup>265</sup> Στο ίδιο, σ. 4.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

### Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ: ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ



Εικόνα 2: Michael Anagnos (πηγή: Thomas, Burgess, *Greeks in America: An Account for Their Coming Progress Customs, Lining an Aspiration*, Sherman, French & Company, Boston, 1913, σ. 1)

#### Εισαγωγή

Στις 7 Μαΐου του 1906 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα η ιδρυτική συνεδρίαση του σωματείου Οίκος Τυφλών, του πρώτου σχολείου για τυφλά παιδιά και ταυτόχρονα του πρώτου ιδρύματος που απευθυνόταν σε άτομα με αναπηρία στην Ελλάδα, με πρωτοβουλία των Δημήτριου Βικέλα και Γεώργιου Δροσίνη. Το περιστατικό αυτό θα μπορούσε να αποτελεί το σημείο έναρξης της ιστορίας των τυφλών στον 20<sup>ο</sup> αιώνα στην Ελλάδα. Η ιστορία, όμως, δεν ξεκινά από εκεί.

Τις μέρες εκείνες βρισκόταν στην Αθήνα ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Michael Anagnos), ο δεύτερος διευθυντής του Perkins School for the Blind στη Βοστώνη της Μασαχουσέτης. Ο Αναγνωστόπουλος διαδέχθηκε στη θέση αυτή τον φιλέλληνα Samuel Gridley Howe, τον οποίο γνώρισε στην Αθήνα και ακολούθησε στη Βοστώνη. Την άνοιξη του 1906, μετρώντας 30 χρόνια διεύθυνσης στο Perkins, ο Αναγνωστόπουλος ήταν ήδη ταυτισμένος σε διεθνές επίπεδο με την εκφορά και εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών, καθώς και αναγνωρισμένος ως ένας από τους πλέον ειδικούς στην εκπαίδευση των τυφλών. Κι ενώ η αυτονόητη υπόθεση είναι ότι θα συμμετείχε στη συνεδρίαση ως ειδικός που θα μπορούσε να μεταφέρει εμπειρία, δεν προσκλήθηκε ποτέ. Το επεισόδιο αυτό εντάσσει τον Αναγνωστόπουλο σε μια αρκετά παράδοξη θέση στην ιστορία της τυφλότητας στον ελληνικό 20<sup>ο</sup> αιώνα. Οι ιδέες και το έργο του εντάσσονται στην ελληνική ιστορία της τυφλότητας πέρα από τα στενά όρια της ελληνικής επικράτειας, ενώ ο αποκλεισμός του από τις πρώτες συζητήσεις για την ίδρυση σχολής τυφλών στην Ελλάδα εξηγείται στο πλαίσιο ευρύτερων διαδικασιών στην ελληνική ιστορία των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα που κυμαίνονταν από τη δημιουργία διαφορετικών ομάδων που πολώνονταν προς ανταγωνιστικές μεταξύ τους πολιτικές στο εσωτερικό των Ανακτόρων, μέχρι τον τρόπο που η εγχώρια αστική τάξη αντιμετώπιζε την ελληνική ομογένεια.

Στο πεδίο της ιστορίας της αναπηρίας ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος είναι κυρίως γνωστός μέσα από την εκπαιδευτική του σχέση με την Helen Keller. Συγκεκριμένα, οι αναφορές σε αυτόν περιορίζονται στην, παρά την αρχική στήριξη που της προσέφερε, καθοριστική υπαναχώρησή του σε μία κατηγορία προς την Helen Keller για υποκλοπή.<sup>266</sup> Εκτός από τις αναφορές σε αυτό το επεισόδιο, έχουν δημοσιευθεί και κάποια άρθρα για τις εκπαιδευτικές ιδέες του Anagnos, τα οποία ασχολούνται κυρίως με την πρωτοβουλία του για την ίδρυση και τη λειτουργία του νηπιαγωγείου για τυφλά παιδιά στο Perkins.<sup>267</sup>

Ωστόσο, ο Anagnos ήταν κάτι πολύ περισσότερο από αυτά: ήταν ένας «άνθρωπος σε κίνηση»: έζησε τις πρώτες δύο δεκαετίες της ζωής του στην Ελλάδα, μετανάστευσε στην Αμερική και πραγματοποίησε τρία μεγάλα ταξίδια στην Ευρώπη.

---

<sup>266</sup> Ο Αναγνωστόπουλος είχε προωθήσει την έκδοση ενός παραμυθιού που είχε γράψει η Helen Keller στα 11 χρόνια της και όταν κατηγορήθηκε για λογοκλοπή, δεν στήριξε δημόσια τη μαθήτριά του, συντασσόμενος τελικά με τις κατηγορίες (Sara Newman, *Writing Disability: A Critical History*, ό.π., σ. 140).

<sup>267</sup> Ενδεικτικά: Joanne Flynn, *Michael Anagnos and the Kindergarten for the Blind*, Newton College of the Sacred Heart, B.A. 1969 · Bill Kondellas, “Michael Anagnostopoulos: The Father of the Kindergarten for the Blind”, *American Educational History Journal*, 31(2), (2004), σ. 157-162.

Μέσα από αυτή την κινητικότητα, ανέπτυξε ευρύτερες πρωτοποριακές για την εποχή του ιδέες που άγγιζαν ζητήματα αναφορικά με την κοινωνική δομή, περίπλοκα κοινωνικά φαινόμενα, εδραιωμένες ιδεολογίες, πολιτικές εφαρμογές και πρακτικές αναφορικά με την αναπηρία, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την εκπαίδευση.

Οι ιδέες του για την τυφλότητα, την εκπαίδευση και την κοινωνική ένταξη των τυφλών αποτέλεσαν μια ρηξικέλευθη για την εποχή του πρόταση δράσης. Για τον Anagnos οι τυφλοί/ές ήταν καθόλα ικανοί/ές να συνεισφέρουν στην κοινωνία, αποκτώντας πλήρως την ιδιότητα του πολίτη, με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που εκείνη συνεπάγεται. Για το λόγο αυτό αγωνίστηκε για την εδραίωση της φιλελεύθερης εκπαίδευσης στο Perkins. Επίσης, θεωρούσε τη φιλανθρωπία ως εμπόδιο στην κοινωνική ένταξη των τυφλών, ασκώντας έντονη κριτική στη φιλανθρωπική λογική των ιδρυμάτων της Ευρώπης και διεκδικώντας, ταυτόχρονα, την αναγνώριση της εκπαίδευσης των τυφλών στις ΗΠΑ ως ισότιμη της εκπαίδευσης των βλεπόντων/ουσών. Οι φιλελεύθερες για την εποχή ιδέες του άγγιζαν και πιο γενικά θέματα, με κύριο αυτό της ισότητας ανεξάρτητα από φυλή ή φύλο.<sup>268</sup> Ωστόσο, ο Αναγνωστόπουλος, ταυτόχρονα, ήταν και άνθρωπος της εποχής του. Επηρεασμένος από το κίνημα της ευγονικής τασσόταν ανοιχτά κατά των γάμων μεταξύ τυφλών και οργάνωνε έτσι την καθημερινότητα στο Perkins ώστε να μειώσει τις πιθανότητες μιας τέτοιας εξέλιξης. Ακόμα, δεν προχώρησε στη γενίκευση των φιλελεύθερων ιδεών του για τους/τις τυφλούς/ές και σε άλλες κατηγορίες αναπηρίας. Αντίθετα, προς ενίσχυση των επιχειρημάτων του για την δυνατότητα απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη από τους/τις τυφλούς/ές, διαχώριζε την τύφλωση ως κατηγορία αναπηρίας από τη νοητική αναπηρία ή την ψυχική διαταραχή, αντιμετωπίζοντας τους φορείς των τελευταίων αναπηριών ως άτομα που αυτονόητα βρίσκονταν στο «κατώφλι» της κοινωνίας. Ακόμα, και η ίδια η κοινωνική ένταξη των τυφλών για τον Αναγνωστόπουλο είχε συγκεκριμένο περιορισμό, ο οποίος συνδέεται με την πρόσβαση στη γνώση. Οι τυφλοί/ές, σύμφωνα με τον Anagnos, ήταν άξιοι/ες και ικανοί/ές να μαθαίνουν ό, τι και

---

<sup>268</sup> Χαρακτηριστικό της διαπλοκής και της συνέπειας των ιδεών του Αναγνωστόπουλου σε διαφορετικά μεταξύ τους κοινωνικά ζητήματα αποτελεί το γεγονός ότι το νηπιαγωγείο που ίδρυσε ο ίδιος για τα τυφλά παιδιά στο Perkins το 1887 άνοιξε τις πόρτες του για τα παιδιά αυτά «ανεξάρτητα από φυλή, χρώμα ή θρησκευτικό δόγμα», αρκεί να ήταν τυφλά και ηλικίας πέντε έως εννέα ετών (Joanne Flynn, *Michael Anagnos and the Kindergarten for the Blind*, ό.π., σ. 23). Η προγραμματική αυτή δήλωση έγινε και πράξη, καθώς στα πρώτα δέκα παιδιά που εγγράφηκαν στο νηπιαγωγείο περιλαμβάνονταν και δύο αфро-αμερικανοί μαθητές (Joanne Flynn, ό.π., σ. 29).

οι βλέποντες/ουσες. Ωστόσο, οι βλέποντες ήταν αυτοί που παρήγαν, παρείχαν και ήλεγχαν την γνώση.

Ως μέλος της ελληνικής ομογένειας, εντάχθηκε στο αφήγημα σχετικά με τη φιλοπατρία των ομογενών, μέσα από τις δωρεές και τα κληροδοτήματα προς το ελληνικό κράτος. Ωστόσο, η ιδιότητά του ως «ειδικού» σε θέματα τύφλωσης φαίνεται ότι αποσιωπήθηκε από τις ελληνικές αναφορές στο πρόσωπό του ή χρησιμοποιήθηκε μόνο προς υπογράμμιση των δωρεών του, με την εξαίρεση των εφημερίδων της ομογένειας. Η αποσιώπηση αυτή μάλλον δεν ήταν τυχαία, αλλά αντανάκλασε ευρύτερους εσωτερικούς ανταγωνισμούς, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, μετά από μια σύντομη αναφορά της διαδρομής του Αναγνωστόπουλου προς το Perkins, παρουσιάζονται αναλυτικά οι ιδέες του, αρχικά, εστιάζοντας στα δύο μεγάλα έργα με τα οποία έχει συνδεθεί ως ο δεύτερος διευθυντής του Perkins School for the Blind, το τυπογραφείο και το νηπιαγωγείο. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι ιδέες του για την τυφλότητα, την εκπαίδευση και την κοινωνική ένταξη των τυφλών μέσα από τα γραπτά του ίδιου και από άλλες έμμεσες σύγχρονες του πηγές. Κατόπιν, πραγματοποιείται μια αναφορά στις επαφές που διατηρούσε με άλλους «ειδικούς» από το χώρο της τυφλότητας και όχι μόνο, οι οποίες συνέβαλαν τόσο στην μεταφορά εμπειρίας από ιδρύματα της ευρωπαϊκής ηπείρου στο Perkins όσο και στον ετεροκαθορισμό της πολιτικής του Perkins αναφορικά με ζητήματα εκπαίδευσης και κοινωνικής ένταξης των τυφλών. Τέλος, παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο ο Αναγνωστόπουλος έγινε γνωστός στην Ελλάδα ως μέλος της ελληνικής ομογένειας και αναδεικνύεται το γεγονός ότι οι περισσότερες αναφορές σε αυτόν, παραδόξως, δεν είχαν σχέση με την ιδιότητα και το έργο του στο Perkins και τις ιδέες του για την τυφλότητα.

### **Η διαδρομή του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου προς το Perkins School for the Blind**

Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος γεννήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 1837 στο ορεινό χωριό Πάπιγκο της Ηπείρου. Στα 19 του χρόνια, έχοντας ολοκληρώσει το δημοτικό σχολείο στο χωριό του και το γυμνάσιο στα Ιωάννινα, εισήχθη στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, από όπου και αποφοίτησε. Το 1861 ξεκίνησε να εργάζεται ως δημοσιογράφος στην καθημερινή εφημερίδα *Εθνοφύλαξ*, στην οποία, πολύ γρήγορα, έγινε αρχισυντάκτης. Ο Αναγνωστόπουλος από πολύ νωρίς άσκησε κριτική στο βασιλιά Όθωνα και τη



διακυβέρνησή του, την οποία χαρακτήριζε οπισθοδρομική και αυθαίρετη.<sup>269</sup> Το 1862 συμμετείχε ενεργά στην προσπάθεια εκθρόνισης του Όθωνα από τον στρατηγό Γαριβάλδη και καταδικάστηκε σε φυλάκιση έξι μηνών με την κατηγορία της «εξυβρίσεως του βασιλέως».<sup>270</sup> Το Νοέμβριο του 1863 ο βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄ ανήλθε στο θρόνο και ο Αναγνος, εκμεταλλευόμενος την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης, διακήρυσσε ανοιχτά, μέσα από τις σελίδες του *Εθνοφύλακα*, τη στήριξη του στις προσπάθειες ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Η επιλογή για ανοιχτή στήριξη στην κρητική επανάσταση τον οδήγησε στην παραίτηση από τη θέση του αρχισυντάκτη της εφημερίδας, μετά από σύγκρουση με τους υπόλοιπους επικεφαλής της εφημερίδας. Παρέμεινε, ωστόσο, στην εφημερίδα ως δημοσιογράφος, δημοσιεύοντας άρθρα με τα οποία υπερασπιζόταν την ένταξη της Κρήτης στο ελληνικό κράτος.<sup>271</sup>

Την ίδια εποχή, ο φιλέλληνας Samuel Gridley Howe, ιδρυτικός διευθυντής του Perkins School for the Blind<sup>272</sup> στη Βοστώνη, συγκέντρωνε χρήματα στις ΗΠΑ για την ενίσχυση αυτού του σκοπού. Το 1867 ο Howe ταξίδεψε στην Ευρώπη με σκοπό να επισκεφτεί ιδρύματα κωφών και άσυλα ατόμων με νοητική αναπηρία, ως πρόεδρος των κρατικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της Μασαχουσέτης. Στην επίσκεψή του στην Αθήνα, ο Howe αναζήτησε έναν Έλληνα γραμματέα που θα ενεργούσε βοηθητικά στην οργάνωση της πρωτοβουλίας του για την «ανακούφιση» των Κρητών προσφύγων στην Αθήνα. Τον ρόλο αυτό ανέλαβε ο Αναγνωστόπουλος, τον οποίο σύντομα ο Howe εμπιστεύτηκε, αφήνοντάς τον υπεύθυνο για τις ενέργειες της Κρητικής Επιτροπής στην

---

<sup>269</sup> Ο ίδιος ο Αναγνωστόπουλος, ωστόσο, αργότερα, δήλωνε αυτοκριτικά: «η μόνη πράξις, διά την οποίαν ειλικρινώς μετανόω και διά την οποίαν θα αισθάνομαι τύψεις συνειδήσεως καθ' όλον τον βίον μου, είναι η κατά του Όθωνος πολεμική μου» (Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1923, σ. 15-16, Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>270</sup> Δ. & Γ. Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 15, Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>271</sup> Στο ίδιο, σ. 16.

<sup>272</sup> Στις 2 Μαρτίου 1829 ιδρύθηκε στη Βοστώνη το “New England Asylum for the Blind”, το πρώτο σχολείο εκπαίδευσης τυφλών στις ΗΠΑ. Το 1831 ο Samuel Gridley Howe ορίστηκε διευθυντής του σχολείου, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1831 με έξι μαθητές. Μετά τη δωρεά από τον Col Thomas H. Perkins ενός κτιρίου για τη στέγαση του σχολείου το 1839, το σχολείο μετονομάστηκε προς τιμήν του σε Perkins Institution and Massachusetts Asylum School for the Blind. Το 1877 η ονομασία του ιδρύματος άλλαξε σε “Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind”, με την απάλειψη του όρου «asylum» από τον τίτλο (Capitol Campaign Meeting, 1903-1946, Folder 46 - 47, Box 2, Series 5, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston, MA, US· Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, Folder 6, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

Αθήνα, όσο εκείνος συνέχιζε τις επισκέψεις του σε ιδρύματα, άσυλα και φυλακές στη δυτική και την ανατολική Ευρώπη.<sup>273</sup>

Λίγο πριν την επιστροφή του στη Βοστώνη, ο Howe πρότεινε στον Αναγνωστόπουλο να τον συνοδεύσει συνεχίζοντας τις δραστηριότητές τους αναφορικά με την Κρητική Επιτροπή στη Νέα Αγγλία.<sup>274</sup> Πράγματι, ο Αναγνωστόπουλος ακολούθησε τον Howe στη Βοστώνη και εργάστηκε ως γραμματέας της επιτροπής κατά τη διάρκεια του έτους 1868. Την ίδια χρονιά, ο Howe προσέλαβε τον Αναγνωστόπουλο ως δάσκαλο ελληνικών και λατινικών για τους/τις τυφλούς/ές μαθητές/τριες του Perkins School for the Blind, καθώς και για να παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα ελληνικών και λατινικών στην οικογένειά του. Στα επόμενα δύο χρόνια ο Howe έδωσε στον Αναγνωστόπουλο μία μόνιμη θέση στο Perkins School for the Blind, ενώ το 1870 ο Αναγνωστόπουλος παντρεύτηκε την κόρη του Howe, Julia Romana και το 1876, μετά το θάνατο του ευεργέτη του, διορίστηκε διευθυντής του Perkins.<sup>275</sup>



Εικόνα 3: "Perkins School for the Blind" (πηγή: Capitol Campaign Meeting, 1903-1946, Folder 46, Box 2, Series 5, Michael Anagnos's Collection, Perkins School of the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>273</sup> Anagnos's bio by Stuckey, 1956, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 1-2.

<sup>274</sup> Σύμφωνα με την εκδοχή που σώζεται, μετά από κάποιες εβδομάδες εργασίας του Αναγνωστόπουλου στην Κρητική Επιτροπή της Αθήνας, ο Howe τον ρώτησε πόσα χρήματα του οφείλει για την εργασία του. Ο Αναγνωστόπουλος του απάντησε ότι δεν του οφείλει τίποτα. Όταν ο Howe επέμεινε, ο Αναγνωστόπουλος τον ρώτησε: «Dr. Howe, τι μισθό παίρνετε για το ότι βοηθάτε την πατρίδα μου;». Ο Howe του απάντησε ότι δεν παίρνει χρήματα, για να λάβει την απάντηση «Ούτε κι εγώ δέχομαι χρήματα για να σας βοηθήσω». «Λοιπόν, ας είναι. Αλλά τι μπορώ να κάνω για σένα;», απάντησε ο Howe, και τότε ο Αναγνωστόπουλος εξέφρασε την επιθυμία του να τον ακολουθήσει στην Αμερική, λέγοντάς του «αν σας υπηρέτησα καλά εδώ, ίσως είμαι σε θέση να το κάνω κι εκεί» (Shorter paper on Anagnos by Anna Gardner Fish, written for Hellenic Association of Boston, 1936, Folder 70, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>275</sup> Anagnos's bio by Stuckey, 1956, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 2.

## Τα δύο μεγάλα έργα του Αναγνωστόπουλου: τυπογραφείο και νηπιαγωγείο

Μέχρι τις αρχές του αιώνα, το έργο του Αναγνωστόπουλου είχε ήδη αναγνωριστεί σε πανεθνικό επίπεδο στις ΗΠΑ. Ο Anagnos είχε αναβαθμίσει το τυπογραφείο του Perkins σε επίσημο ανταγωνιστή του μοναδικού μέχρι τότε κρατικά αναγνωρισμένου τυπογραφείου στις ΗΠΑ<sup>276</sup> και είχε ιδρύσει το πρώτο νηπιαγωγείο για τυφλά παιδιά στον κόσμο. Από τη θέση αυτή ξεκίνησε να διεκδικεί και τελικά πέτυχε την ένταξη του Perkins στα Πολιτειακά Συμβούλια Εκπαίδευσης,<sup>277</sup> διακόπτοντας και σε συμβολικό επίπεδο οποιαδήποτε σχέση του ιδρύματος με φιλανθρωπικές πρακτικές. Η σταδιακή αναγνώριση της ηγεμονίας του Αναγνωστόπουλου στη διατύπωση ιδεών και τη χάραξη και εφαρμογή πολιτικών σχετικών με την τύφλωση στις ΗΠΑ αποτυπώνεται τελικά στο γεγονός ότι ο Αναγνωστόπουλος επιλέχθηκε για τη συγγραφή του λήμματος που αναφέρεται στην εκπαίδευση των τυφλών στη *Νέα Διεθνή Εγκυκλοπαίδεια* το 1905,<sup>278</sup> στο οποίο διατύπωσε τις αντιλήψεις του για τον ταξικό χαρακτήρα της τύφλωσης<sup>279</sup> και την κριτική του σχετικά με τη φιλανθρωπική λογική και πρακτική της λειτουργίας των ιδρυμάτων και ασύλων για τους/τις τυφλούς/ές στην Ευρώπη, σε αντίθεση με τη λογική της εφαρμογής δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που, σύμφωνα με τον Anagnos, διείπε τα σχολεία των τυφλών στις ΗΠΑ.<sup>280</sup>

---

<sup>276</sup> Μέχρι τη δεκαετία του 1920 υπήρχαν ήδη 12 τυπογραφεία στις ΗΠΑ που εκτύπωναν βιβλία σε Braille. Ωστόσο, μόνο δύο από αυτά, το Howe Memorial Press του Perkins School for the Blind και το Clovernook Printing House for the Blind στο Cincinnati, ήταν αρκετά μεγάλα ώστε να μπορούν να αναλαμβάνουν παραγγελίες, πέρα από την κάλυψη των τοπικών αναγκών (Frances Koestler, *ό.π.*, σ. 115). Εξάλλου, το μοναδικό κρατικά αναγνωρισμένο τυπογραφείο εκτύπωσης βιβλίων σε προσβάσιμη μορφή για τους/τις τυφλούς/ές στις ΗΠΑ παρέμενε το American Printing House for the Blind, το οποίο ιδρύθηκε το 1858 στο Kentucky (Frances Koestler, *ό.π.*, σ. 114), παρά το γεγονός ότι το τυπογραφείο του Perkins ξεκίνησε νωρίτερα τη λειτουργία του, το 1837 (Frances Koestler, *ό.π.*, σ. 610).

<sup>277</sup> Paper by Mr Anagnos, of Boston, entitled "The proper status of schools for the blind", σ. 51, American Association of Instructors for the Blind, Proceedings, 1896, Folder 53, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>278</sup> Η συγκεκριμένη πληροφορία αντλείται από ένα άρθρο περιοδικού που εξέδιδε η Σχολή Τυφλών στο Κολοράντο, όπου αναφέρεται: «επιλέχθηκε από όλους τους εκπαιδευτές τυφλών στις ΗΠΑ για να γράψει σχετικά με το θέμα της εκπαίδευσης των τυφλών στη Νέα Διεθνή Εγκυκλοπαίδεια, το οποίο είναι ένα από τα πιο προσεκτικά γραμμένα άρθρα που έχουν γραφεί ποτέ για ένα τόσο σημαντικό θέμα» (Colorado Index, 2.11.1906, Folder 18, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>279</sup> «Σε όλες τις πολιτισμένες χώρες η τυφλότητα και η φτώχεια είναι συνώνυμοι όροι» (*The New International Encyclopaedia*, τ. 3, 1905, σ. 173).

<sup>280</sup> Στο λήμμα διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Στα περισσότερα ευρωπαϊκά ιδρύματα η ιδέα που κυριαρχεί είναι πως, ό,τι γίνεται για τους τυφλούς, γίνεται στο πνεύμα της φιλανθρωπίας και της χάρις, και όχι του δικαιώματος και της υποχρέωσης. Ένας μεγάλος αριθμός των αποκαλούμενων σχολείων, ειδικά αυτά στη Μεγάλη Βρετανία, είναι αποκλειστικά μόνο άσυλα, τα οποία στηρίζονται πρωτίστως από ετήσιες συμβολές που γίνονται και λαμβάνονται στο όνομα της ελεημοσύνης. Ακόμα και σε αυτές τις δομές που χρηματοδοτούνται και στηρίζονται από τις κυβερνήσεις, οι μαθητές ανατρέφονται κάτω από επιρροές που ευνοούν την απομόνωση των τυφλών ως κοινωνικής κατηγορίας και δεν εμπνέουν την επιθυμία για χρησιμότητα και αυτοδυναμία» (*The New International Encyclopaedia*, *ό.π.*, σ. 173).

Ως διευθυντής του Perkins, ο Αναγνωστόπουλος επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην αναβάθμιση του τυπογραφείου του ιδρύματος με στόχο την κάλυψη των αναγκών τόσο των μαθητών/τριών της σχολής όσο και της κοινότητας των τυφλών στην ευρύτερη περιοχή της Νέας Αγγλίας. Συγκεκριμένα, ο Αναγνωστόπουλος μετονόμασε το τυπογραφείο σε «Howe Memorial Press» και κατάφερε να συγκεντρώσει από τη φιλανθρωπική κοινότητα της Μασαχουσέτης 100.000 δολάρια για τη λειτουργία του.<sup>281</sup> Μέχρι την πρωτοβουλία που ανέλαβε ο διευθυντής του Perkins για την αναβάθμιση του τυπογραφείου, το τυπογραφείο είχε εκδώσει, με προσπάθειες του Howe, περίπου 50 βιβλία με ανάγλυφα γράμματα, ενώ η έκδοση του κάθε έργου περιλάμβανε 200 με 300 αντίτυπα.<sup>282</sup> Μέχρι το 1882, το Howe Memorial Press ξεκίνησε να εκδίδει παιδική λογοτεχνία αρχικά στο ανάγλυφο σύστημα ανάγνωσης, που είχε δημιουργηθεί από τον Howe, και μετέπειτα στη γραφή Braille.<sup>283</sup> Μέσα στα επόμενα έξι χρόνια, όλες οι δημοτικές βιβλιοθήκες της Μασαχουσέτης είχαν βιβλία με ανάγλυφα γράμματα, στα οποία, για πρώτη φορά, οι τυφλοί/ές της περιοχής είχαν πρόσβαση.<sup>284</sup> Η επιτυχία των προσπαθειών του Αναγνωστόπουλου για την αναβάθμιση του τυπογραφείου αποτυπώνεται σε μια αναφορά του το 1903, από την οποία πληροφορούμαστε ότι η βιβλιοθήκη του Perkins περιλάμβανε περισσότερους από 14.000 τόμους ανάγλυφων βιβλίων.<sup>285</sup>

Τον Αναγνωστόπουλο απασχόλησε πολύ το θέμα του τρόπου διαθεσιμότητας των ανάγλυφων βιβλίων, με οικονομικούς όρους, κάτι που αποτέλεσε και το βασικό του επιχείρημα για την παροχή άδειας στο τυπογραφείο του Perkins για την τύπωση ανάγλυφων βιβλίων. Διεκδικώντας αυτή την άδεια, ο Αναγνωστόπουλος περιέγραψε τη δραστηριότητα του Howe Memorial Press, σε σύγκριση με τη δραστηριότητα του

---

<sup>281</sup> Για την ικανότητά του να συγκεντρώνει χρήματα με σκοπό την ενίσχυση διαφόρων δραστηριοτήτων του Perkins, ο ίδιος ο Αναγνωστόπουλος, αστεειυόμενος, έλεγε ότι ο τάφος του θα έπρεπε να περιλαμβάνει μια προτεταμένη παλάμη και την επιγραφή «Και ο επαίτης πέθανε» (Shorter paper on Anagnos by Anna Gardner Fish, written for Hellenic Association of Boston, 1936, Folder 70, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>282</sup> Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, Folder 6, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>283</sup> Shorter paper on Anagnos by Anna Gardner Fish, written for Hellenic Association of Boston, 1936, Folder 70, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 10.

<sup>284</sup> *The Boston Herald*, 4.7.1906, Michael Anagnos In Memoriam, Newspaper Clippings, 1906-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>285</sup> Address of Michael Anagnos made at the annual exercises of the Perkins Institution, held at the Boston theatre on the 20nd of June, 1903, 19, Folder 54a, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

American Printing House for the Blind,<sup>286</sup> υπογραμμίζοντας την ανωτερότητα των εκδόσεων του Howe Memorial Press αναφορικά με τη θεματολογία, την ποιότητα και την προσβασιμότητα του τελικού προϊόντος τύπωσης συγκριτικά με τις εκδόσεις του American Printing House for the Blind. Επίσης, εστίασε στη σημαντικά μικρότερη κοστολόγηση των βιβλίων από το Howe Memorial Press, σε σχέση με τις χρεώσεις του American Printing House for the Blind, μια διαφορά που έφτανε στο 25%. Ως τελευταίο επιχείρημα παρουσίασε την αναγκαιότητα της διαμόρφωσης ενός ευρύτερου πεδίου ανάγλυφων εκδόσεων, το οποίο θα διεύρυνε τη δυνατότητα επιλογής βιβλίων προς ανάγνωση από τους τυφλούς.<sup>287</sup>

Τα παραπάνω επιχειρήματα ο Αναγνωστόπουλος χρησιμοποιούσε σε μια αναφορά που συνέγραψε, στην οποία κατέθετε την αλληλογραφία που είχε με τους διαχειριστές του American Printing House for the Blind. Στην αναφορά αυτή φαίνεται ότι ζητούσε να κάνουν δεκτό οι διαχειριστές ένα ψήφισμα σχετικά με τη δυνατότητα εκτύπωσης ανάγλυφων βιβλίων από άλλα ιδρύματα, πέραν του American Printing House for the Blind, με την προϋπόθεση ότι δεν θα υπερβαίνουν το 25% του ταμείου επιδότησής τους.<sup>288</sup> Με την πρόταση αυτή, ο Anagnos προσπάθησε να δώσει τη δυνατότητα και σε άλλα ιδρύματα να τυπώνουν ανάγλυφα βιβλία, πέραν του μονοπωλίου του American Printing House for the Blind, προβλέποντας ταυτόχρονα και ένα πλαφόν στις τιμές πώλησης, με σκοπό την αποτροπή της εκμετάλλευσης των τυφλών. Ωστόσο, το συγκεκριμένο ψήφισμα καταψηφίστηκε από τους διαχειριστές του American Printing House for the Blind, με το επιχείρημα ότι με αυτό τον τρόπο θίγονταν τα συμφέροντα και ο σκοπός του American Printing House for the Blind.<sup>289</sup>

Για την τεκμηρίωση των σταθερών προσπαθειών του για την αναβάθμιση του τυπογραφείου, που θα έδινε τη δυνατότητα στους/στις τυφλούς/ές της Νέας Αγγλίας να έχουν πρόσβαση σε βιβλία είτε δωρεάν είτε με πολύ χαμηλό κόστος, ο Αναγνωστόπουλος πρόβαλε την πεποίθησή του ότι «η τύφλωση γεννιέται από τη φτώχεια και σε κάποιες περιπτώσεις τη γεννάει» και ότι οι τυφλοί/ές «χρειάζονται τα

---

<sup>286</sup> Το American Printing House for the Blind, όπως είδαμε, ιδρύθηκε το 1858 στο Louisville του Kentucky. Τη δεκαετία του 1870, οπότε το αμερικανικό Κογκρέσο ψηφίζει νόμο για την προώθηση της εκπαίδευσης των τυφλών, ορίζει επίσημα το American Printing School for the Blind προμηθευτή ανάγλυφων βιβλίων σε τυφλά παιδιά σε ολόκληρη τη χώρα (American Printing House, “A Federal Subsidy for Embossed Books”, ανακτήθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2020, <https://www.aph.org/about/>).

<sup>287</sup> Report on the American Printing House for the Blind, National Subsidy Fund, 1885, σ. 6, Folder 24, Box 4, Series 7, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>288</sup> Στο ίδιο, σ. 11.

<sup>289</sup> Στο ίδιο, σ. 9-10.

βιβλία περισσότερο από ό,τι τα χρειαζόμαστε εμείς».<sup>290</sup> Τα επιχειρήματά του για την αναγκαιότητα αναβάθμισης του τυπογραφείου μας ενδιαφέρουν εδώ γιατί μας δίνουν στοιχεία για τις γενικότερες αντιλήψεις του γύρω από την τυφλότητα. Για τον Αναγνωστόπουλο, οι τυφλοί/ές είχαν τις ίδιες διανοητικές και πνευματικές ανάγκες με τους/τις βλέποντες/ουσες, οι οποίες μπορούσαν να υπηρετηθούν μόνο μέσα από την πρόσβαση στη γνώση, η οποία προϋπέθετε την προσαρμογή των βιβλίων σε προσβάσιμη μορφή. Απέδιδε την αναγκαιότητα δωρεάν πρόσβασης των τυφλών στα προσαρμοσμένα βιβλία στη βασική θέση του ότι η τύφλωση συσχετιζόταν με τη φτώχεια, τόσο στο επίπεδο της ταξικής της προέλευσης, όσο και στο επίπεδο του αποκλεισμού της κοινωνικής κινητικότητας των τυφλών. Η προσέγγιση αυτή, την οποία χρησιμοποίησε για τη συγκέντρωση χρημάτων για το τυπογραφείο από τους αμερικανούς φιλανθρώπους, εντάσσεται φυσικά στο ιδεολογικό πλαίσιο της φιλανθρωπίας, βασικό σχήμα του οποίου είναι η παροχή βοήθειας από τους πλούσιους στους φτωχούς. Επιπλέον, όμως, μπορεί να συνδεθεί και με τις πρώτες συζητήσεις για το «αμερικανικό όνειρο»:<sup>291</sup> το γεγονός ότι η τύφλωση γεννάει τη φτώχεια αποκλείει τους/τις τυφλούς/ές από την οποιαδήποτε σκέψη για την βίωση του αμερικανικού ονείρου που μόλις είχε ενταχθεί στη δημόσια συζήτηση στην αμερικανική κοινωνία, ενώ το γεγονός ότι η φτώχεια γεννάει την τύφλωση αποκλείει αντικειμενικά τους/τις τυφλούς/ές ως άτομα με αναπηρία από το να κυνηγήσουν το αμερικανικό όνειρο.<sup>292</sup>

Ο τρόπος με τον οποίο ο Anagnos παρουσίαζε τους/τις τυφλούς/ές σε περιστάσεις όπου έπρεπε να πείσει τους επιτρόπους του Perkins για την αναγκαιότητα εξασφάλισης χρημάτων μέσω φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών με σκοπό την ενίσχυση του τυπογραφείου, ανταποκρινόταν στις φιλανθρωπικές ιδέες της εποχής του. Χαρακτηριστικά, στα πρακτικά της συζήτησης των επιτρόπων του Perkins για την ανάληψη μιας πρωτοβουλίας εξασφάλισης χρημάτων για την αύξηση της εκτύπωσης

---

<sup>290</sup> Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «τα αισθήματα, συναισθήματα, επιθυμίες, φιλοδοξίες και ιδανικά τους είναι ακριβώς όμοια με τα δικά μας· ωστόσο, ένα τμήμα της αντικειμενικής γνώσης που υπηρετεί όλα αυτά και που αποτελεί συγκεκριμένα το νομιμοποιημένο προϊόν της δύναμης της όρασης δεν είναι τόσο εύκολα προσβάσιμο στην περίπτωση τους». (Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, σ. 13, Folder 6, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>291</sup> Το αμερικανικό όνειρο ως η ατομική κοινωνική και οικονομική ανέλιξη συζητήθηκε για πρώτη φορά με αφορμή τη σταδιοδρομία του Abraham Lincoln στα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Για μια ιστορία του αμερικανικού ονείρου και των νοηματοδοτήσεών του βλ. Jim Cullen, *The American Dream: A Short History of an Idea that Shaped a Nation*, Oxford University Press, Oxford and New York 2003.

<sup>292</sup> Αυτή η πολύ πρώιμη διαπίστωση του αποκλεισμού ατόμων με αναπηρία από το αμερικανικό όνειρο, επανέρχεται προς το τέλος του 20<sup>ου</sup> αιώνα από ανάπηρους/ες ακτιβιστές/στριες ως διεκδίκηση (Paul Longmore, *Why I Burned My Book and Other Essays on Disability*, ό.π., σ. 258).

ανάγλυφων βιβλίων, απευθυνόμενος στους επιτρόπους, ανέφερε ότι η τύφλωση αποτελούσε διαχρονικά την «πιο μεγάλη ανθρώπινη δυστυχία».<sup>293</sup> Η ταύτιση αυτή είχε ως προφανή σκοπό να προκαλέσει αισθήματα συμπόνιας που θα εξασφάλιζαν χρηματοδότηση για το τυπογραφείο. Πέρα από αυτή τη σκόπιμη αναφορά στην τύφλωση, ο Anagnos ταύτιζε την εκπαίδευση με την επιβεβαίωση της ανθρώπινης ύπαρξης,<sup>294</sup> μια ιδέα, η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, παρέμεινε σταθερή στα χρόνια της ενασχόλησής του με την εκπαίδευση των τυφλών.

Για τον Αναγνωστόπουλο, τα προσβάσιμα βιβλία ήταν ο τρόπος του διαμοιρασμού της γνώσης των βλέπόντων/ουσών με τους/τις τυφλούς/ές. Ωστόσο, στα γραπτά του η σχέση των τυφλών με τη γνώση οριζόταν μονόπλευρα: μέσα από την προσαρμογή των βιβλίων, οι τυφλοί/ές θα είχαν πρόσβαση στο μυστικό της γνώσης της κοινωνίας των βλέπόντων/ουσών ως δέκτες. Δεν φανταζόταν -ακόμα- τους/τις τυφλούς/ές ως παραγωγούς και κοινωνούς γνώσης, δεν τους αναγνώριζε την ικανότητα και το δικαίωμα της διανοητικής παραγωγής. Οι τυφλοί είχαν το δικαίωμα να διαβούν το «κατώφλι» της μόρφωσης, αλλά παρέμεναν ακόμα στο «κατώφλι» της παραγωγής της γνώσης.<sup>295</sup>

Ακόμα, για τον Αναγνωστόπουλο, η βασική διαφορά των τυφλών από τους/τις βλέποντες/ουσες ήταν το γεγονός ότι δεν βασίζονταν στην αίσθηση της όρασης, αλλά σε αυτήν της ακοής για να αντιλαμβάνονται τον κόσμο γύρω τους.<sup>296</sup> Ο

---

<sup>293</sup> «Σε όλες τις εποχές και σε όλες τις χώρες η τύφλωση θεωρείται ως η πιο μεγάλη ανθρώπινη δυστυχία και η κατάσταση των θυμάτων της είναι οικτρή και αξιοθρήνητη». (Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, ό.π.).

<sup>294</sup> «Η συμπόνοια και η υλική βοήθεια πρόθυμα δόθηκε στα τυφλά άτομα· ωστόσο, η εκπαίδευση, που από μόνη της θα μπορούσε να τους βοηθήσει να ανέβουν πάνω από τα σύννεφα της άγνοιας και της προκατάληψης και να αναπαυθούν ήρεμα στις σπουδαίες πραγματικότητες της ύπαρξης, επιβεβαιώνοντας τις ανθρώπινες ιδιότητές τους, δεν θεωρούνταν εφικτή για την περίπτωσή τους μέχρι το τελευταίο τμήμα του περασμένου αιώνα». (Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, Folder 6, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>295</sup> «Μερικές ακτίδες φωτός μπορούν να εισχωρήσουν μέσα σε αυτό το σκοτάδι και τη μοναξιά μέσα από την ανάγλυφη σελίδα και την αίσθηση της αφής, επιτρέποντάς τους να μοιραστούν μαζί μας σε ένα μεγαλύτερο βαθμό, τη ζωή της γνώσης, της ευφυΐας και της χαράς. Για την ώρα, το βιβλίο μπορεί να το κάνει αυτό. Εισάγει στο μυαλό των τυφλών, μέσα από τις άκρες των δαχτύλων τους μια πλημμύρα φωτός και τους επιτρέπει να εξοικειώνονται με τις ιδέες διακεκριμένων συγγραφέων της σύγχρονης και παλιότερων εποχών. Είναι [το βιβλίο] για τη διανοητική και ηθική τους φύση ό, τι είναι το φως του ήλιου για την ανάπτυξη των φυτών». (Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, Folder 6, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 14).

<sup>296</sup> Συγκεκριμένα αναφέρει: «Απολαμβάνουν, όπως κι εμείς, τον ήχο της βροντής, τη βοή του καταρράκτη, το μουρμούρισμα ενός ρυακιού, το θρόισμα των φύλλων, τον αναστεναγμό του ανέμου, το τραγούδι ενός αηδονιού, το βέλασμα του αρνιού και το κελάηδημα του σπουργιτιού. Και κάνουν και περισσότερα από αυτά: η αίσθηση της ακοής τους γίνεται τόσο ακριβής μέσα από την επίμονη εξάσκηση, που είναι σε θέση να αναλύουν ήχους και να βρίσκουν αρμονία εκεί που οι συνηθισμένοι ακροατές δεν μπορούν να αντιληφθούν ούτε ένα ίχνος της». (Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting

Αναγνωστόπουλος υιοθετούσε την άποψη της όξυνσης των άλλων αισθήσεων μέσω της συνεχούς εξάσκησης ως αντισταθμιστικής προς την απώλεια της όρασης προσαρμογής των τυφλών. Στην εποχή του, η άποψη αυτή και η εκφορά της είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς, ταυτόχρονα, διατυπώνονταν απόψεις σχετικά με την ύπαρξη μιας έκτης αίσθησης στους/στις τυφλούς/ές, που τους/τις αποκάλυπτε όψεις του κόσμου, τις οποίες οι βλέποντες/ουσες δεν μπορούσαν να αντιληφθούν. Η αντίληψη για την ύπαρξη έκτης αίσθησης προέρχεται από την θεωρία της αναλογίας των αισθήσεων, σύμφωνα με την οποία οι αισθήσεις της αφής, της ακοής, της όσφρησης και της γεύσης αυτόματα μετατρέπονται σε υποκατάστατα της αίσθησης της όρασης.<sup>297</sup> Το ζήτημα της όξυνσης των άλλων αισθήσεων στην περίπτωση της απώλειας της όρασης ήταν αρκετά διαδεδομένο σε διαφορετικούς κύκλους και σε διαφορετικά μήκη και πλάτη της γης στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Χαρακτηριστικά, και ο Pablo Picasso, κατά τη διάρκεια της μπλε περιόδου της καλλιτεχνικής δημιουργίας του, αποτύπωσε σε αρκετούς πίνακες την τύφλωση ως κατάσταση. Ο «τυφλός κιθαρίστας» και ο «τυφλός άνδρας» του Picasso αποτυπώνονται από τον καλλιτέχνη με μακριά λεπτά χέρια και δάκτυλα, ακριβώς για να τονιστεί η όξυνση της απτικής αντίληψης των τυφλών, που μέσα από τα παραμορφωμένα άκρα τους αποκτά και μια μαγική διάσταση.<sup>298</sup>



Εικόνα 4: Pablo Picasso, *Breakfast of a Blind Man*, 1903 (πηγή: <http://art-picasso.com/>)

---

at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, Folder 6, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>297</sup> Francis Koestler, ό.π., σ. 4.

<sup>298</sup> James G. Ravin & Jonathan Perkins, "Representations of Blindness in Picasso's Blue Period", *Arch Ophthalmol.*, 122(4), (2004), σ. 636-639.



Σε μια εποχή, λοιπόν, που η όξυνση των αισθήσεων γινόταν αντιληπτή ως «αντισταθμιστικό δώρο της φύσης» και υπονοούσε την ύπαρξη μιας έκτης αίσθησης, ο Αναγνωστόπουλος εστίαζε στη μακρά και σκληρή εξάσκηση των αισθήσεων της ακοής και της αφής που μπορούσαν να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά προς την απώλεια της όρασης. Από την άλλη πλευρά, ο Αναγνωστόπουλος αναγνώριζε στην αίσθηση της όρασης την κυριαρχία της στην πρόσβαση στη γνώση και την κοινωνική ένταξη, περιγράφοντας έναν απόλυτο αποκλεισμό των τυφλών από τη γνώση, τον οποίο απέδιδε αποκλειστικά στην απώλεια της όρασης.<sup>299</sup> Ήταν πολύ νωρίς ακόμα για να ενταχθεί στη συζήτηση ως αιτία αποκλεισμού η διάρθρωση της κοινωνίας στη βάση της αρτιμέλειας. Ωστόσο, η αναγνώριση του αποκλεισμού αυτού έγινε ακριβώς με σκοπό να καταστεί προσβάσιμη η γνώση στους/στις τυφλούς/ές μέσα από την εκτύπωση ανάγλυφων βιβλίων.

Το 1880, παράλληλα με τις προσπάθειες αναβάθμισης του τυπογραφείου, ο Αναγνωστόπουλος ξεκίνησε τις προσπάθειες για την ίδρυση νηπιαγωγείου στο Perkins, οι οποίες απέδωσαν καρπούς το 1887, οπότε και λειτούργησε το πρώτο κτίριο του νηπιαγωγείου. Οι προσπάθειες αυτές περιλάμβαναν αρχικά κυρίως την προσέγγιση φιλανθρώπων με στόχο τη συγκέντρωση ενός χρηματικού ποσού ικανού να καλύψει τις ανάγκες λειτουργίας του νηπιαγωγείου. Η ίδρυση και λειτουργία του νηπιαγωγείου για τα τυφλά παιδιά αποτελούσε μια πρωτοβουλία εξαιρετικά καινοτόμα για την εποχή της, καθώς το δημόσιο σχολείο στις ΗΠΑ ακόμη τότε δεν περιλάμβανε την εκπαίδευση νηπίων,<sup>300</sup> ενώ το πρώτο ιδιωτικό νηπιαγωγείο για τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης στον κόσμο είχε ιδρυθεί μόλις το 1837 από τον Friedrich Froebel στη Γερμανία.<sup>301</sup> Το πρώτο ιδιωτικό νηπιαγωγείο για παιδιά τυπικής ανάπτυξης στις ΗΠΑ λειτούργησε στη

---

<sup>299</sup> «Ωστόσο, οι μεγαλοπρεπείς μορφές των σύννεφων, τα χρώματα του ουράνιου τόξου, τα φτερά των πουλιών, οι αποχρώσεις των λουλουδιών, όλος ο χαρούμενος έξω κόσμος, οι ποικιλίες των δέντρων και των φυτών, τα προϊόντα της τέχνης και τα θαύματα της φύσης, ό, τι αφορά την αντιληπτική γνώση, είναι ένα κενό για αυτούς. Το σκοτεινό πέπλο που καλύπτει τα μάτια τους καθιστά τον τεράστιο πλούτο πληροφοριών και τα μέσα της καθημερινής άνεσης και απόλαυσης που προέρχονται από την απλή θέαση των φυσικών αντικειμένων, μη προσβάσιμα σε αυτούς. Όπου και αν πάνε, κουβαλούν μαζί τους τον θάλαμο του σκότους και της απομόνωσή τους. Η νύχτα τους είναι σε πολλές περιπτώσεις συνεχής από την κούνια μέχρι τον τάφο. Λαχταρούν ως εκ τούτου, το διανοητικό φως, έτσι ώστε να φαιδρύνουν τις μοναχικές τους ώρες, την ελάφρυνση του βάρους της καταστροφής τους, και τη διαφώτιση της ύπαρξής τους». (Printing for the Blind, 1881, Proceedings of the meeting at the Tremont Temple, Address of Mr. M. Anagnos, Folder 6, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 13-14).

<sup>300</sup> Bill Kondellas, "Michael Anagnostopoulos: The Father of the Kindergarten for the Blind", ό.π., σ. 157-162.

<sup>301</sup> GERAL L. GUTTEK, *A History of the Western Educational Experience*, Waveland, Inc., Prospect Heights 1995, σ. 257.

Βοστόνη το 1860, από την Elizabeth Palmer Peabody.<sup>302</sup> Το 1895 δημοσιεύτηκε στο New England Magazine η πραγματεία της Dinah Sturgis “*The Kindergarten for the Blind*”,<sup>303</sup> στην οποία η Sturgis, με γνώμονα την ίδρυση και λειτουργία του νηπιαγωγείου για τα τυφλά παιδιά, απέδιδε τη διεθνή πρωτοκαθεδρία στις ΗΠΑ ως προς την εκπαίδευση των τυφλών.<sup>304</sup> Ως κύριο πλεονέκτημα του νηπιαγωγείου, η Sturgis θεωρούσε το γεγονός ότι η φοίτηση των τυφλών παιδιών σε αυτό θα άνοιγε το δρόμο για τη διαμόρφωσή τους σε χρήσιμα μέλη της κοινωνίας.<sup>305</sup> Ο ίδιος ο Αναγνωστόπουλος πίστευε βαθιά ότι η πρόωγη έναρξη της εκπαίδευσης στα τυφλά παιδιά ήταν ο καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξή τους σε ισότιμα μέλη της κοινωνίας και την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, την οποία ανέλυε στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η πλήρης κοινωνική ένταξη.<sup>306</sup>

---

<sup>302</sup> Bill Kondellas, ό.π., σ. 157-162.

<sup>303</sup> Η Dinah Sturgis ήταν μια συγγραφέας που γεννήθηκε στη Βοστόνη το 1861 και ασχολήθηκε κυρίως με τη γυναικεία μόδα, αναδεικνύοντας την ανάγκη των πρακτικών γραμμών στα γυναικεία ρούχα και την επίδραση της επιλογής των ρούχων στην γυναικεία αυτοπεποίθηση και την ανάδειξη της προσωπικότητας των γυναικών (Rob Schorman, *Selling Style. Clothing and Social Change at the Turn of the Century*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2003, σ. 94-95).

<sup>304</sup> «Χάρη στο νηπιαγωγείο για τους τυφλούς, το οποίο λειτουργεί επιπρόσθετα στα άλλα σχολεία για τους τυφλούς στην Αμερική, η Αμερική τώρα καθοδηγεί τον κόσμο στην εκπαίδευση των τυφλών». (Dinah Sturgis, *The Kindergarten for the Blind*, 1895, σ. 443, Folder 52, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>305</sup> «Το νηπιαγωγείο για τους τυφλούς αποτελεί το πρώτο βήμα στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης σε χρήσιμα μέλη της κοινωνίας, αυτών που [...] μπορεί να παραμείνουν τόσο πολύ καιρό αβοήθητοι, ώστε οι καλύτερες δυνατότητες της ζωής τους θα αμβλύνονταν ή θα καταστρέφονταν μόνιμα». (Dinah Sturgis, *The Kindergarten for the Blind*, 1895, Folder 52, Box 5, Series 8 Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 443)

<sup>306</sup> «Η διαφορά ανάμεσα στο παραμελημένο και το εκπαιδευμένο τυφλό παιδί είναι σχεδόν απίστευτα μεγάλη. Ενώ το πρώτο διανύει το δρόμο του στη ζωή ως ένα απεριποίητο πλάσμα, το τελευταίο, χαρούμενο από την ευγενική ζεστασιά της γνώσης και εξοπλισμένο για την εκπλήρωση καθηκόντων και για γενική χρησιμότητα, παίρνει τη θέση του ως μέλος της ανθρώπινης οικογένειας, συμβάλλει το μερίδιό του στο κοινό καλό και απολαμβάνει τα προνόμια και τις εκπληρώσεις που οι υποχρεώσεις της ιδιότητας του πολίτη συνεπάγονται, αποτελώντας έτσι ένα αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνίας». (Dinah Sturgis, *The Kindergarten for the Blind*, 1895, Folder 52, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 443).



Εικόνα 5: Πρωινή συζήτηση στο νηπιαγωγείο (πηγή: Dinah Sturgis, *The Kindergarten for the Blind*, 1895, Folder 52, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Boston, σ. 437).

Τη βασική αρχή μάθησης που χρησιμοποίησε ο Anagnos στο νηπιαγωγείο για τα τυφλά παιδιά, τη δανείστηκε από τον Friedrich Froebel. Πρόκειται για τη μάθηση μέσα από την πρωτοβουλία και την πράξη, αρχή που προσανατόλιζε τη διδασκαλία στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών.<sup>307</sup> Για τον Αναγνωστόπουλο, η ίδρυση και λειτουργία νηπιαγωγείου για τα τυφλά παιδιά ήταν κρίσιμης σημασίας, καθώς πίστευε η χρήση του παιχνιδιού ως παιδαγωγικού εργαλείου για τη συγκεκριμένη ηλικία, προωθούσε την ανάπτυξη της απτικής αντίληψης στα τυφλά παιδιά, δίνοντάς τους τα εφόδια για τη χρήση της αφής ως κυρίαρχης αίσθησης μέσα από την οποία θα μπορούσαν να καταφέρουν αποτελεσματική μάθηση.<sup>308</sup> Συγκεκριμένα, πίστευε ότι ο συνδυασμός της πρακτικής εξάσκησης με τη θεωρητική γνώση προωθούσε σημαντικά τη διανοητική δραστηριότητα, σε αρμονία με τη σωματική ενδυνάμωση.<sup>309</sup>

<sup>307</sup> Bill Kondellas, *ό.π.*, σ. 157-162.

<sup>308</sup> Fifty-Second Annual Report of the Trustees of the Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind, for the Year Ending September 30, 1884, Write and Potter Printing Company, Boston 1884, σ. 67-68, ανακτήθηκε από <https://archives.lib.state.ma.us/handle/2452/782297>.

<sup>309</sup> Χαρακτηριστικά, ο Anagnos περιγράφει τα οφέλη αυτής της επιλογής μάθησης ως εξής: «Από τον εύστοχο συνδυασμό της διαδικασίας της πράξης με τη διαδικασία της γνώσης, η διανοητική δραστηριότητα προωθείται ασυνείδητα, ενώ ταυτόχρονα η φυσική δύναμη αυξάνεται σταθερά. Στις απλές και λεπτές χειροτεχνίες [...] υπηρετείται ένα μεγάλος σκοπός, αυτός της ανάπτυξης των ποικίλων

Ο Anagnos πίστευε ειδικά στη δύναμη των δώρων (gifts) που είχε εισαγάγει ο Froebel ως παιδαγωγικό υλικό για τη διαδικασία της μάθησης στο νηπιαγωγείο. Επρόκειτο για μια σειρά παιχνιδιών που εξοικείωναν τα παιδιά με τις μορφές, τα σχήματα και τη σχέση τους με το φυσικό περιβάλλον. Στη χρήση του συγκεκριμένου παιδαγωγικού υλικού ο Anagnos έβλεπε ευκαιρίες για την ανάπτυξη της παρατήρησης, της αντίληψης, της φαντασίας, της χειρωνακτικής επιδεξιότητας, και των πρώτων αρχών της αιτιολογίας.<sup>310</sup> Αυτή η διαδικασία μάθησης, σύμφωνα με τον ίδιο, οδηγούσε τα παιδιά στην ανάπτυξη της υπομονής, της επιμονής, του αυτοελέγχου και της δύναμης της θέλησης.<sup>311</sup>

Σε επιστολή που απηύθυνε στις μαθήτριες του σχολείου του Perkins τα Χριστούγεννα του 1882, ο Αναγνωστόπουλος εξέφρασε την ελπίδα του για τη δημιουργία του νηπιαγωγείου, με την οικονομική στήριξη της κοινότητας της Μασαχουσέτης, δίνοντας έμφαση στα θετικά αποτελέσματα που η χρήση των «δώρων του Froebel» έφεραν στην ανάπτυξη των μεγαλύτερων παιδιών που φοιτούσαν στο Perkins. Μάλιστα, απευθυνόμενος στους/στις μεγαλύτερους/ες μαθητές και μαθήτριες του Perkins, επανέφερε τα θετικά αποτελέσματα του συστήματος του Froebel, σχολιάζοντας επιδοκιμαστικά τις χειροτεχνίες που οι μαθητές/τριες του χάρισαν, καταλήγοντας στην αναγκαιότητα της λειτουργίας του νηπιαγωγείου για την εφαρμογή του συστήματος Froebel σε μικρότερα τυφλά παιδιά.<sup>312</sup>

Για τον Anagnos, η φοίτηση των τυφλών παιδιών στο νηπιαγωγείο και η εξοικείωσή τους με τη συγκεκριμένη μορφή μάθησης που περιγράφηκε παραπάνω, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την τελειοποίηση της απτικής τους

---

δυνάμεων του σώματος και του μυαλού, ακριβώς τη στιγμή που είναι ιδιαίτερα ικανά για την αρμονική τους ανάπτυξη, έτοιμα για βελτίωση και περισσότερο εύκαμπτα από κάθε άποψη». (Fifty-First Annual Report of the Trustees of the Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind, for the Year Ending September 30, 1882, Write and Potter Printing Company, Boston 1882, σ. 62, ανακτήθηκε από <https://archives.lib.state.ma.us/handle/2452/782297>).

<sup>310</sup>Fifty-Sixth Annual Report of the Trustees of the Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind, for the Year Ending September 30, 1887, Write and Potter Printing Company, Boston 1887, σ. 119, ανακτήθηκε από <https://archives.lib.state.ma.us/handle/2452/782302>.

<sup>311</sup> Στο ίδιο.

<sup>312</sup> Γράφει χαρακτηριστικά: «Πολλές φορές σκέφτηκα ότι η 21<sup>η</sup> μέρα του Απριλίου 1782 με τη γέννηση του Froebel, έφερε στην παιδική ηλικία μια νέα εποχή δραστηριότητας και ευτυχίας [...] διδάσκοντας στην ανθρωπότητα μια ευρύτερη σοφία και μια διαφορετική αγάπη που μέχρι τότε δεν υπήρχε. Τα δώρα, τα οποία ήσασταν τόσο ευγενικά ώστε να τα ετοιμάσετε για μένα με τα μικρά σας δάχτυλα, είναι στην απλότητα και την ομορφιά τους, μια τρανταχτή επιβεβαίωση της σκέψης μου και σας ευχαριστώ από καρδιάς για αυτά. [...] Η αξιοθαύμαστη επιτυχία σας στη διανοητική και ηθική εκπαίδευση στη βάση της φιλοσοφίας που διατύπωσε ο Froebel, καταδεικνύει ότι ένα νηπιαγωγείο για παιδιά μικρότερα από εσάς είναι οπωσδήποτε αναγκαίο». (Letter from Anagnos to pupils in the Girls' Dept., Folder 11, Box 1, Series 1, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

αντίληψης, μια διαδικασία κρίσιμης σημασίας για την προετοιμασία της αναγνωστικής ετοιμότητας των τυφλών παιδιών και την εξοικείωσή τους με κοινωνικές δεξιότητες.<sup>313</sup>

Τις απόψεις του αυτές διατύπωσε σε ένα χειρόγραφο του που χρονολογείται το 1888, κάποιους μήνες μετά την ίδρυση του νηπιαγωγείου. Ως κύριο επιχείρημα της λειτουργίας του νηπιαγωγείου και της πρώιμης παρέμβασης στα τυφλά παιδιά προέτασσε το γεγονός ότι δεν έφεραν κάποια μορφή νοητικής αναπηρίας. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Anagnos, τα τυφλά νήπια, μέσα από την εκπαίδευσή τους, ανεξάρτητα από την αισθητηριακή τους αναπηρία και το περιβάλλον από το οποίο προέρχονταν, μπορούσαν να διδαχθούν όλες τις δεξιότητες και αξίες που θα τους μετέτρεπαν σε αυτόνομους και μορφωμένους ανθρώπους.<sup>314</sup> Για να ενισχύσει το επιχείρημά του, παρέθετε απόσπασμα από ένα ποίημα της Mary Howitt, μιας Αγγλίδας ποιήτριας του 19<sup>ου</sup> αιώνα.<sup>315</sup> «Save us! save us! Woe surrounds us/Little knowledge sore confounds us/Life is but a lingering death./Give us light amid our darkness/Let us know the good from ill/Hate us not for all our blindness/Love us, lead us, show us kindness/You can make us what you will./We are willing; we are ready/We would learn if you would teach/We have hearts that yearn towards duty/We have minds alive to beauty/Souls that any heights can reach».<sup>316</sup> Χρησιμοποίησε το συγκεκριμένο ποίημα για να κάνει σαφές ότι και για τα τυφλά και τυφλοκωφά παιδιά, κατά τη γνώμη του, ίσχυε ό,τι και για τα υπόλοιπα παιδιά. Συμφωνώντας με τις παιδαγωγικές ιδέες της εποχής του που έβλεπαν στην παιδική ψυχosύνθεση όλες τις δυνατότητες εξέλιξης και διαμόρφωσης μέσα από τη χρήση παιδαγωγικών εργαλείων που σέβονταν και εμπιστεύονταν τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών, ο Anagnos αντιμετώπιζε την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών ως ευκαιρία ανάδειξης της καθολικής ισχύος αυτών των διαδικασιών. Ωστόσο, ο Αναγνωστόπουλος ήταν ένας άνθρωπος της εποχής του: δεν αμφισβητούσε τη σχέση υποτέλειας και εξουσίας μεταξύ του εκπαιδευόμενου και του εκπαιδευτή. Στο ποίημα που επέλεξε να παραθέσει στο χειρόγραφο του, τα τυφλά παιδιά απευθύνονταν στους βλέποντες εκπαιδευτές, ζητώντας τους να τους σώσουν, δηλώνοντας πλήρη υποτέλεια στις επιθυμίες των εκπαιδευτών. Η γνώση και ο τρόπος που μοιράζεται και διαχέεται

---

<sup>313</sup> Joanne Flynn, *Michael Anagnos and the Kindergarten for the Blind*, ό.π., σ. 46.

<sup>314</sup> Manuscript, Kindergarten appeal, Michael Anagnos, 1888, Folder 42, Box 2, Series 5, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>315</sup> Frederic Rowton, *The Female Poets of Great Britain*, Carey and Hart, Philadelphia 1849, σ. 351 και 353.

<sup>316</sup> Manuscript, Kindergarten appeal, Michael Anagnos, 1888, Folder 42, Box 2, Series 5, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

ελέγχεται απόλυτα από τους βλέποντες εκπαιδευτές, και παρέχεται μέσα σε ένα σχήμα ιεραρχημένης εξουσίας που περιλαμβάνει την ευγνωμοσύνη και τον οίκτο.

Οι ιδέες που διατύπωσε ο Αναγνωστόπουλος με αφορμή τα δύο μεγάλα έργα του στο Perkins, το τυπογραφείο και το νηπιαγωγείο, επανέρχονται, σχηματοποιούνται, αλλά και αλλάζουν εν μέρει κατά τη διάρκεια της θητείας του ως διευθυντής στο Perkins. Στο επόμενο κεφάλαιο θα ακολουθήσουμε την πορεία των ιδεών του σχετικά με την τύφλωση, την τυφλότητα, την εκπαίδευση και την κοινωνική χρησιμότητα των τυφλών.

### **Βασικές ιδέες**

*«Προς τα εμπρός πρέπει να συνεχίσει να είναι το σύνθημά μας στη γραμμή των δυνάμεών μας. Οι θεοί πάντα βοηθούν αυτούς που αγωνίζονται να βοηθήσουν τον εαυτό τους».*<sup>317</sup>

Οι αντιλήψεις του Αναγνωστόπουλου θεματικά εκτείνονται σε πέντε διαφορετικές περιοχές: την εκπαίδευση των τυφλών και των τυφλοκωφών, την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των τυφλών με ιδιαίτερη έμφαση στην απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, την ταξική διάσταση της τύφλωσης, την κριτική στις φιλανθρωπικές πρακτικές για τους τυφλούς με εστίαση στον τρόπο λειτουργίας των ευρωπαϊκών ιδρυμάτων, τη διαφοροποίηση της τύφλωσης από άλλες μορφές αναπηρίας, αλλά και την θεώρηση της τύφλωσης μέσα από ένα ευγονικό πρόσημο. Οι ιδέες αυτές διαπλέκονται και συνδέονται οργανικά μεταξύ τους. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε η ενιαία παρουσίασή τους, ακολουθώντας τα αρχειακά τεκμήρια.

Το 1882 δημοσιεύθηκε η πραγματεία του Αναγνωστόπουλου *Education of the Blind: Historical Sketch of Its Origin, Rise and Progress*. Στο βιβλίο αυτό, ο Αναγνωστόπουλος περιέγραφε αρχικά -σε μεγάλη έκταση- την ιστορία της εκπαίδευσης των τυφλών στη Γαλλία, παρουσιάζοντας την προϊστορία της ίδρυσης και λειτουργίας του Institution Royale des Jeunes Aveugles, το οποίο αποτελούσε το πρώτο ίδρυμα εκπαίδευσης τυφλών στον «πολιτισμένο κόσμο» και τον ρόλο του Heuy σε αυτήν. Στη συνέχεια αναφέρθηκε συνοπτικά στην ίδρυση ιδρυμάτων εκπαίδευσης για τους τυφλούς στην υπόλοιπη Ευρώπη, υπό την επιρροή της πρωτοβουλίας στη γαλλική πρωτεύουσα.

---

<sup>317</sup> Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος στους διαχειριστές/επιτρόπους του Perkins, 1.4.1885 (Julia Burnham notes on Anagnos' interest in Alumnae Association, 1934, Folder 69, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

Ακόμα, στο βιβλίο αυτό ο Αναγνωστόπουλος συμπεριέλαβε μια αναφορά του Συμβουλίου του Perkins, με την οποία ζητούσε από την Κοινοπολιτεία και το Νομοθέτη την ενσωμάτωση της εκπαίδευσης των τυφλών παιδιών στις κρατικές πολιτικές για την εκπαίδευση. Στην αναφορά αυτή, το Συμβούλιο ζητούσε από την Κοινοπολιτεία να παράσχει τα μέσα εκπαίδευσης στα τυφλά παιδιά σε αναλογικό βαθμό με τα μέσα για την εκπαίδευση των βλεπόντων παιδιών, υπογραμμίζοντας ότι θεωρούσε την εξέλιξη αυτή ως υποχρέωση της Κοινοπολιτείας.<sup>318</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, για τον Anagnos, ο κύριος σκοπός του Perkins ήταν να παρέχει σε τυφλά παιδιά και των δύο φύλων «τα μέσα και τις ευκολίες για μια πλήρη εκπαίδευση και, συνεπώς, να τα καθιστά ικανά να βασίζονται στη δική τους προσπάθεια για τη στήριξή τους και για να γίνουν χρήσιμα και ευτυχισμένα μέλη της κοινωνίας».<sup>319</sup> Άλλωστε, ο Αναγνωστόπουλος πίστευε ότι οι τυφλοί/ές, μέσα από την κατάλληλη εκπαίδευση μπορούσαν να συμβάλλουν στην κοινωνία και να ζουν δημιουργικές και παραγωγικές ζωές.<sup>320</sup> Περιγράφοντας το σύστημα εκπαίδευσης στο Perkins, το οποίο περιλάμβανε ακαδημαϊκή εκπαίδευση σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα των κοινών σχολείων, μουσική εκπαίδευση, συστηματική εκπαίδευση στο συντονισμό του πιάνου, εκπαίδευση σε κάποιο απλό μηχανικό ή οικιακό επάγγελμα και γυμναστική, ο Anagnos κατέληξε στην επισήμανση ότι σκοπός αυτού του συστήματος ήταν να μετατρέψει τα τυφλά παιδιά σε «ανθεκτικά και αυτοδύναμα άτομα που βγαίνοντας στο έξω κόσμο, δεν θα τρώνε το ψωμί της φιλανθρωπίας, αλλά θα κερδίζουν τα προς το ζην από μία έντιμη δουλειά».<sup>321</sup>

Μάλιστα, πρόταξε ως κύρια διαφορά των ιδρυμάτων εκπαίδευσης τυφλών σε Ευρώπη και Αμερική, το γεγονός ότι η κυρίαρχη ιδέα για την εκπαίδευση των τυφλών στα ευρωπαϊκά ιδρύματα εντασσόταν στο εννοιολογικό πλαίσιο της χάρης και της φιλανθρωπίας και όχι σε αυτό της υποχρέωσης και του δικαιώματος που κυριαρχούσε στο Perkins. Ο Αναγνωστόπουλος χρέωνε στα ευρωπαϊκά ιδρύματα και στις πρακτικές τους την κοινωνική κατωτερότητα και την εξάρτηση που, κατά τη γνώμη του, βίωναν οι τυφλοί/ές στην Ευρώπη. Σε αυτή τη λογική, θεωρούσε ότι οι πρακτικές που ακολουθούσαν τα ευρωπαϊκά ιδρύματα ενίσχυαν και διαίωνιζαν την κοινωνική ταύτιση

---

<sup>318</sup> Michael Anagnos, *Education of the Blind: Historical Sketch of Its Origin, Rise and Progress*, ό.π., σ. 51.

<sup>319</sup> Στο ίδιο, σ. 56.

<sup>320</sup> Anagnos's bio by Stuckey, 1956, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US, σ. 2.

<sup>321</sup> Michael Anagnos, *Education of the Blind*, ό.π., σ. 57.

της τύφλωσης με την επαιτεία.<sup>322</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, ο Anagnos άσκησε κριτική για τη διατήρηση ξεπερασμένων μεθόδων εκπαίδευσης και μάθησης, καθώς και για την πλήρη απομόνωση των μαθητών/τριών του ιδρύματος από τον περιβάλλοντα κόσμο, στο Εθνικό Ίδρυμα για τους Νέους Τυφλούς στο Παρίσι.<sup>323</sup>

Αντίθετα, παρουσίαζε τα αμερικανικά ιδρύματα ως «δημιουργήματα της δικαιοσύνης και της ισότητας και όχι της φιλανθρωπίας και της χάρης»<sup>324</sup> και επεσήμανε την αρχή της αυτοβοήθειας που εφαρμοζόταν σε αυτά, η οποία ήταν ευθέως ανταγωνιστική με την αρχή της φιλανθρωπίας.<sup>325</sup> Στο πλαίσιο αυτό, ωστόσο, δεν αμφισβητούσε την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών σε απομονωμένα ιδρύματα «από τη στιγμή που δεν μπορούν να διδαχθούν στα κοινά σχολεία»,<sup>326</sup> όπως χαρακτηριστικά έγραφε. Στην εκπαίδευση των τυφλών παιδιών στη βάση του δικαιώματός τους σε αυτή και της ισότητας, και όχι της φιλανθρωπίας και του οίκτου προς αυτά, ως επιλογή των αμερικανικών ιδρυμάτων επανήλθε στην εισήγησή του στη συνάντηση της Αμερικανικής Ένωσης Διδασκάλων των Τυφλών το 1896. Συγκεκριμένα, συνέδεσε την επιλογή της αντιμετώπισης της εκπαίδευσης των τυφλών ως εκπλήρωση και σεβασμό των δικαιωμάτων των τυφλών παιδιών στην εκπαίδευση, απότοκο της εφαρμογής της ισότητας, με την μετέπειτα διαμόρφωση των τυφλών παιδιών σε αυτόνομους πολίτες, μέσα από την απόκτηση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που η ιδιότητα του πολίτη συνεπάγεται.<sup>327</sup>

Επιχειρώντας μια ανάλυση της φιλοσοφίας και των πρακτικών των ιδρυμάτων στην Αμερική, ο Anagnos κατηγοριοποιούσε τα ιδρύματα στη βάση των λειτουργιών τους και των σκοπών που φιλοδοξούσαν να εκπληρώσουν, διακρίνοντάς τα σε σωφρονιστικά, φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά.<sup>328</sup> Χρησιμοποιούσε αυτή την

---

<sup>322</sup> «Ενισχύουν και διαιωνίζουν αυτό που είναι περισσότερο επιθυμητό να καταστραφεί, δηλαδή, την παλιά, δυστυχή και μειονεκτική σύνδεση στην κοινή γνώμη της τυφλότητας με την επαιτεία». (Michael Anagnos, *Education of the Blind*, ό.π., σ. 71).

<sup>323</sup> *Sixty-ninth Annual Report*, August 31, 1900, σ. 5-6, Folder 56, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>324</sup> Michael Anagnos, *Education of the Blind*, ό.π., σ. 72.

<sup>325</sup> Στο ίδιο, σ. 73.

<sup>326</sup> Στο ίδιο, σ. 72.

<sup>327</sup> Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Οι περισσότερες από αυτές τις δομές αποδείχθηκε πως είναι πηγές έμπνευσης σε αυτούς που βρίσκονται υπό την επιρροή τους και έχουν αναπτύξει μέσω αυτών αυτοπεποίθηση, αγάπη για την ανεξαρτησία, σεβασμό για την εργατικότητα και ένα αίσθημα καθήκοντος, καθιστώντας τους φιλόδοξους για την πρόοδο και πρόθυμους να απολαύσουν τα προνόμια και να μοιραστούν τις ευθύνες της ιδιότητας του πολίτη». (Paper by Mr Anagnos, of Boston, entitled "The proper status of schools for the blind", σ. 51, American Association of Instructors for the Blind, Proceedings, 1896, Folder 53, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>328</sup> Συγκεκριμένα, στην εισήγηση του Anagnos στα Πρακτικά της συγκεκριμένης συνάντησης διαβάζουμε: «Μερικά από αυτά τοποθετούν το λόγο ύπαρξής τους στην υπέρτατη κυριαρχία του νόμου



κατηγοριοποίηση για να καταδείξει τις διαφορές ανάμεσα στα σχολεία για τους/τις τυφλούς/ές στις ΗΠΑ και για να τεκμηριώσει την αναγκαιότητα σύνδεσης της εκπαίδευσης των τυφλών παιδιών με τη διαμόρφωσή τους σε χρήσιμα και αυτόνομα μέλη της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, διατύπωνε τη βασική του θέση ότι «κάθε παιδί, τυφλό ή βλέπον, κωφό ή ακούον, έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση, και η Πολιτεία δεσμεύεται, τόσο λόγω ηθικής υποχρέωσης όσο και λόγω συμφέροντος, να παρέχει τα μέσα, με τα οποία το παιδί μπορεί να την [εκπαίδευση] αποκτήσει».<sup>329</sup>

Προς την κατεύθυνση του εξοβελισμού της λογικής και των πρακτικών της φιλανθρωπίας από τις δομές εκπαίδευσης των τυφλών, ο Anagnos πρότεινε την ένταξη όλων των σχολικών δομών για τα τυφλά παιδιά στις ΗΠΑ στα Πολιτειακά Συμβούλια Εκπαίδευσης και, κατά συνέπεια, τη διακοπή της σχέσης τους με τα Πολιτειακά Συμβούλια Φιλανθρωπιών, εστιάζοντας στο παράδειγμα του Perkins, το οποίο υπό τη διεύθυνσή του τόλμησε αυτή την αλλαγή.<sup>330</sup> Για την αναγκαιότητα να ακολουθήσουν και τα υπόλοιπα σχολεία της Αμερικής το παράδειγμα του Perkins, ο Αναγνωστόπουλος ισχυριζόταν ότι η σφαίρα δράσης των φιλανθρωπικών συμβουλίων θα έπρεπε να περιορίζεται στην προσφορά βοήθειας σε «φρενοβλαβείς» «αβοήθητους άπορους» και στους «ανεπαρκείς και αδύναμους στο μυαλό αλήτες».<sup>331</sup> Με τον τρόπο

---

και της τάξης, και στην προστασία της κοινωνίας· άλλα στη διόρθωση των βλαβών και την εξάλειψη των τάσεων προς την εγκληματικότητα· άλλα στην ασφάλεια ατόμων που θεωρούνται διαταραγμένα και ανεύθυνα· άλλα στον οίκτο και τη συμπόνοια για τους ανάπηρους και τα βασανισμένα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, άλλα, ωστόσο, στο δικαίωμα μιας πλήρους εκπαίδευσης προς όφελος όλων των μελλοντικών πολιτών της δημοκρατίας, ανεξάρτητα από τη φυλή, το δόγμα, το χρώμα, την κοινωνική κατάσταση και ή τα φυσικά ελλείμματα. Με άλλα λόγια, αυτές οι δομές είναι είτε ποινικές, είτε σωφρονιστικές, είτε φιλανθρωπικές, είτε εκπαιδευτικές, από τον χαρακτήρα τους». (Paper by Mr Anagnos, of Boston, entitled “The proper status of schools for the blind”, σ. 50, American Association of Instructors for the Blind, Proceedings, 1896, Folder 53, Box 5, Series 8, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>329</sup> Paper by Mr Anagnos, of Boston, entitled “The proper status of schools for the blind”, σ. 51, American Association of Instructors for the Blind, Proceedings, 1896, Folder 53, Box 5, Series 8, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>330</sup> Στο ίδιο.

<sup>331</sup> «Ομαδοποιούνται αυθαίρετα και απερίσκεπτα με τα σωφρονιστικά ιδρύματα, τα νοσοκομεία για τους φρενοβλαβείς Και τις διάφορες δομές για τους αβοήθητους άπορους, τους ανεπαρκείς αλήτες, τους αχρείους αργόσχολους, τους αδύναμους στο μυαλό αλήτες, και άλλα παρόμοια. Αυτή η υποχρεωτική ομοσπονδία είναι η πιο αφύσικη, ασυνεπής και ανάρμοστη/αταίριαστη ένωση. Είναι φαύλη στις αρχές της και ολέθρια στις επιπτώσεις της. Είναι η πιο ασύνετη και απρεπής κατηγοριοποίηση και μια χυδαία αδικία. Αν δεν είναι σφετερισμός, είναι σίγουρα μια παράλογη καταπάτηση των δικαιωμάτων των τυφλών και ένας τερατώδης εφιάλτης στη συνείδησή τους. Τείνει να υποβιβάζει τα σχολεία που έχουν δημιουργηθεί για τα ειδικό όφελός τους και, παρομοίως, να συρρικνώνει το πνεύμα τους και να συντρίβει την ηθική τους ζωή. Συνεπώς, είναι τώρα η ώρα αυτή η ανώμαλη, άδικη και αδικαιολόγητη κατάσταση των πραγμάτων να αποκατασταθεί. Τα φιλανθρωπικά συμβούλια θα πρέπει να περιοριστούν στα όρια της θεμιτής σφαίρας δράσης τους. Δεν θα πρέπει να τους επιτρέπεται να ασκούν εποπτική εξουσία πάνω σε εκπαιδευτικές δομές». (Paper by Mr Anagnos, of Boston, entitled “The proper status of schools for the blind”, σ. 52, American Association of Instructors for the Blind, Proceedings, 1896, Folder 53, Box

αυτό χάρασσε μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην τυφλότητα και άλλες αναπηρίες ή άλλες κοινωνικές καταστάσεις ύπαρξης, τις οποίες, ακολουθώντας τις ευγονικές ιδέες, θεωρούσε κατώτερες και, άρα, ως τέτοιες, ενέπιπταν στη σφαίρα δράσης της φιλανθρωπίας.

Ξεχωριστή θέση στις προτεραιότητες του Αναγνωστόπουλου καταλάμβανε η εκπαίδευση των τυφλοκωφών. Σε μια ετήσια αναφορά που ανήκει πιθανόν στο έτος 1892, διαβάζουμε ότι το Perkins, μετά την επιτυχή ένταξη τεσσάρων τυφλοκωφών παιδιών, υποχρεώθηκε να αρνηθεί την ένταξη και άλλων τυφλοκωφών στο ίδρυμα εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλων υποδομών. Ταυτόχρονα, στην αναφορά αυτή ο Anagnos διαπίστωνε την αναγκαιότητα συνεκπαίδευσης των τυφλοκωφών με τα τυφλά παιδιά, περιγράφοντας ένα καθεστώς παράλληλης στήριξης των τυφλοκωφών παιδιών μέσα στην τάξη,<sup>332</sup> μια επιλογή που θα έλυne το πρόβλημα που η έλλειψη κατάλληλων υποδομών δημιουργούσε στην ένταξη τυφλοκωφών στο Perkins.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ενασχόληση του Anagnos με την εκπαίδευση της διάσημης τυφλοκωφής Helen Keller. Τον Ιούλιο του 1886 ο Anagnos έλαβε μια επιστολή από τον πατέρα της τότε εξάχρονης Helen Keller, στην οποία περιέγραφε την κατάστασή της, ζητώντας του να βρει έναν εκπαιδευτικό για εκείνη.<sup>333</sup> Ο Αναγνωστόπουλος απάντησε στην επιστολή, προτείνοντας ως εκπαιδεύτρια της Helen Keller την 20χρονη τότε Anna Sullivan, παρουσιάζοντας σύντομα το βιογραφικό της και εστιάζοντας στο γεγονός ότι ήταν εξοικειωμένη με τις τεχνικές και πρακτικές που ο Samuel Gridley Howe χρησιμοποίησε για την εκπαίδευση της Laura

---

5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>332</sup> «Αυτά τα παιδιά δεν πρέπει να διδάσκονται ξεχωριστά από τα άλλα παιδιά και να τοποθετούνται σε ιδρύματα όπου παράγεται αναπόφευκτα η ειδική προσοχή των φίλων και της κοινής γνώμης· αλλά θα έπρεπε να τοποθετούνται στις συνηθισμένες τάξεις και η εκπαίδευσή τους να συμφωνεί σε όλες τις διαστάσεις της με αυτή των υπόλοιπων μαθητών του σχολείου. Ειδικοί δάσκαλοι θα χρειάζονται ακόμα, αλλά ο ρόλος τους θα είναι κυρίως αυτός του διερμηνέα για τη μεταφορά στα μυαλά των τυφλοκωφών της διδασκαλίας, την οποία οι συμμαθητές τους δέχονται μέσω του αυτιού». (Manuscript with pasted articles and excerpts, scrapbook, possibly draft of an Annual Report, ca. 1892, Folder 44, Box 2. Series 5 Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>333</sup> Michael Anagnos In Memoriam, Sanborn, Successors in Success, 1906, σ. 436, volume 8, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

Bridgman.<sup>334</sup> Η εξοικείωση της Anna Sullivan<sup>335</sup> με αυτές τις τεχνικές και πρακτικές πραγματοποιήθηκε αφότου ο Anagnos της προσέφερε τη συγκεκριμένη θέση, ως προϋπόθεση για να την προτείνει στην απαντητική του επιστολή στην οικογένεια Keller. Τον Μάρτιο του 1887 η Sullivan ανέλαβε την εκπαίδευση της Keller στο σπίτι της οικογένειας, ενώ τον Μάιο του 1888 η Helen Keller, μαζί με τη δασκάλα της κατέφθασαν στο Perkins όπου και η Helen παρέμεινε ως μαθήτρια. Η σχέση που η Keller είχε αναπτύξει με τον Anagnos, αποτυπώνεται σε μια επιστολή που του έστειλε το 1894 στα λατινικά, στην οποία δήλωνε ότι δεν θα ξεχνούσε ποτέ την καλοσύνη που της έδειξε.<sup>336</sup>



Εικόνα 6: Η Helen Keller με τον Michael Anagnos (πηγή: *Memorial in Greek, Folder 19, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School of the Blind, Research Library, Boston MA, US*).

<sup>334</sup> Letter to Keller family, Folder 8, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US. Η Laura Bridgman ήταν τυφλοκωφή, την εκπαίδευση της οποίας είχε αναλάβει ο Howe και αποτέλεσε την πρώτη περίπτωση τυφλοκωφού ατόμου που εκπαιδεύτηκε και μορφώθηκε, αναπτύσσοντας επικοινωνία με το περιβάλλον (βλ. Kim Nielsen, *The Radical Lives of Helen Keller*, ό.π., σ. 3).

<sup>335</sup> Η Anne Sullivan είχε ενταχθεί ως μαθήτρια στο Perkins το 1880. Η Anne Sullivan είχε προσωρινή τύφλωση και μέχρι την επαναφορά της στον κόσμο των βλέπόντων στην ηλικία των 10 ετών, είχε εξασκηθεί από τον Anagnos στην απτική αντίληψη και στην ανάγνωση με ανάγλυφα γράμματα (Michael Anagnos In Memoriam, Sanborn, Successors in Success, 1906, σ. 436, volume 8, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>336</sup> Michael Anagnos In Memoriam, Sanborn, Successors in Success, 1906, σ. 436-437, volume 8, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

Το 1900 ο Αναγνωστόπουλος ξεκίνησε την εφαρμογή ενός προγράμματος βασισμένου στην αυτουποστήριξη, με στόχο την προώθηση των ίσων ευκαιριών των τυφλών στην αγορά εργασίας.<sup>337</sup> Την ίδια χρονιά δημοσιεύθηκε η πραγματεία του *Through Education to Independence or How Should the Blind be Educated and Fitted for Active Life*, στην οποία συσχέτιζε την τύφλωση με την σε καθοριστικό βαθμό διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου που την έφερε, περιγράφοντας, μάλιστα δύο διαφορετικές κατηγορίες τυφλών ανθρώπων: τους εξαρτημένους και διστακτικούς, από τη μια πλευρά, και τους αλαζονικούς και αυταρχικούς, από την άλλη πλευρά. Απέδωσε αυτή την, κατά τη γνώμη του, αυτονόητη κατηγοριοποίηση στην απομόνωση που λόγω της απώλειας της όρασης βίωναν οι τυφλοί/ές. Για τον Anagnos, η απομόνωση αυτή ενέτεινε την εστίαση στον εαυτό τους και, ταυτόχρονα, οδηγούσε σε λανθασμένες ερμηνείες του κόσμου.<sup>338</sup> Η κατηγοριοποίηση αυτή των τυφλών σε δύο είδη συμπεριφοράς, αλλά και η αυτοσυγκέντρωση ως βασικό τους χαρακτηριστικό επανέρχεται, όπως θα δούμε παρακάτω, και χρησιμοποιείται ως επιχείρημα σε διαφορετικά πλαίσια. Από τη μια πλευρά η Ειρήνη Λασκαρίδου, η πρώτη διευθύντρια του Οίκου Τυφλών, αναφερόταν συχνά στην ενοχλητική συμπεριφορά των τυφλών, την οποία απέδιδε στην απώλεια της όρασης, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι ίδιοι οι τυφλοί αναφέρονταν στην αποτελεσματική αυτοσυγκέντρωσή τους για να επιχειρηματολογήσουν για την αυξημένη τους παραγωγικότητα στην εργασία.

Στο ίδιο βιβλίο ο Anagnos ανέλυε τη σημασία και τους τρόπους εκπαίδευσης των τυφλών που έδιναν τη δυνατότητα απόκτησης μιας ενεργού κοινωνικής ζωής στην ενήλικη ζωή. Μάλιστα, σχολίαζε την επιθυμία των ίδιων των τυφλών να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση ως τον τρόπο να διαβούν το «κατώφλι» της συμμετοχής στην ενεργή ζωή και να αντιμετωπίσουν «το σκοτάδι που τους περιβάλλει». Προσήπτε στους/στις ίδιους/ες τους/τις τυφλούς ότι αντιμετωπίζουν την τύφλωσή τους ως μια

---

<sup>337</sup> Franklin Benjamin Sanborn, *Michael Anagnos, 1837-1906*, Wright & Potter Printing Co, Boston 1907, σ. 16-17.

<sup>338</sup> Γράφει χαρακτηριστικά: «Η απώλεια της όρασης δεν είναι απλώς μια σωματική αναπηρία· επηρεάζει όλες τις πλευρές του ανθρώπινου οργανισμού, τη διανοητική και την ηθική, όχι λιγότερο από τη φυσική. Είναι η ομόφωνη άποψη όλων των ικανών και αμερόληπτων κριτών ότι οι τυφλοί ως τάξη κλίνουν στο ένα ή το άλλο από δύο άκρα συμπεριφοράς. Είτε είναι πολύ συνεσταλμένοι, πράοι, διστακτικοί και εξαρτημένοι, είτε θρασεείς, εγωιστικοί, αλαζονικοί και τόσο αυταρχικοί ώστε να είναι σχεδόν αυθάδεις. Λόγω της αναπηρίας τους, η οποία τείνει να τους αποκλείει από τον υπόλοιπο κόσμο και να στρέφει τις σκέψεις τους προς τα μέσα, είναι πολύ επιρρεπείς στο να σκέφτονται επίμονα τους εαυτούς τους και να διαμορφώνουν λανθασμένες οπτικές για τα πράγματα, κάτι που σμικρύνει τις ζωές τους και θέτει εμπόδια στις δυνατότητές τους για ανάπτυξη και επιτυχία». (*Through Education to Independence*, by Anagnos, 1900, σ. 15, Folder 54a, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

κατάσταση αμετάβλητη, την οποία γνώριζαν ότι δεν μπορούσαν να αλλάξουν και ενέτασσε κάθε σκέψη αλλαγής αυτής της κατάστασης σε «νεφελώδεις επιθυμίες» και «ανέφικτους πόθους». Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, οι ίδιοι/ες οι τυφλοί/ές αποζητούσαν την εκπλήρωση του βασικού τους δικαιώματος, που δεν ήταν άλλο από την πρόσβαση σε μια «ευρεία και φιλελεύθερη εκπαίδευση», η οποία θα έδινε τη δυνατότητα της απεμπλοκής τους από την εξάρτηση, ενώ θα τους καθιστούσε χρήσιμους/ες κοινωνικά.<sup>339</sup> Στην ίδια συλλογιστική, σχετικοποιούσε το μειονέκτημα των τυφλών στην εποχή του σε σχέση με τους/τις βλέποντες/ουσες, ισχυριζόμενος ότι η απόσταση μεταξύ τυφλών και βλέπόντων/ουσών ήταν μεγαλύτερη από προηγούμενες εποχές, όχι εξαιτίας του φυσικού ή επίκτητου μειονεκτήματος, αλλά κυρίως εξαιτίας της διεύρυνσης του πεδίου των γνώσεων που ήταν πλέον διαθέσιμες στους/στις βλέποντες/ουσες.<sup>340</sup>

Σε αυτό το φόντο, για τον Αναγνωστόπουλο σκοπός των ανθρώπων που ασχολούνταν με την εκπαίδευση των τυφλών θα έπρεπε να είναι η ανύψωση των τυφλών ως κοινωνικής ομάδας, η ενδυνάμωσή τους, η εξασφάλιση ενός κατάλληλου τύπου για την ένταξή τους στην κοινωνία και τις δραστηριότητες της κοινότητας.<sup>341</sup> Διέκρινε ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη διανοητική εργασία, προτείνοντας την προετοιμασία για τη δεύτερη ως τον μοναδικό τρόπο απελευθέρωσης των τυφλών από την «αιχμαλωσία της εξάρτησης».<sup>342</sup> Για την επίτευξη αυτού του στόχου ήταν απαραίτητη η εφαρμογή ενός «περιεκτικού και φιλελεύθερου σχήματος εκπαίδευσης», το οποίο, ξεκινώντας από το νηπιαγωγείο και τελειώνοντας με ένα πλήρως εξοπλισμένο σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, θα έδινε τα εφόδια στους/στις αποφοίτους/ες να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους «στα κολέγια και τα πανεπιστήμια για τους βλέποντες νεαρούς άνδρες και τις βλέπουσες νεαρές γυναίκες αυτής της χώρας».<sup>343</sup>

---

<sup>339</sup> *Through Education to Independence, by Anagnos, 1900, σ. 4, Folder 54a, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.*

<sup>340</sup> Στο ίδιο, σ. 4 - 5.

<sup>341</sup> Με τα δικά του λόγια: «Είναι καθήκον μας να κάνουμε ότι περνάει από το χέρι μας που θα ενδυναμώσει αυτούς του συνανθρώπους μας οι οποίοι ζουν στο ασταμάτητο/ατελείωτο σκοτάδι, ώστε να βλέπουν μέσα από τα μάτια του μυαλού τους, να σκέφτονται λογικά, να κρίνουν σωστά, να φαντάζονται με ακρίβεια, να αποφασίζουν σωστά, να σχεδιάζουν με σοφία, να εκτελούν πρόθυμα, να συμπάσχουν με ευρύτητα, και να είναι προετοιμασμένοι να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις και τις συνθήκες της σύγχρονης προόδου». (*Through Education to Independence, by Anagnos, 1900, σ. 10, Folder 54a, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US*).

<sup>342</sup> Στο ίδιο, σ. 11.

<sup>343</sup> Στο ίδιο, σ. 11.

Η ιδιότητα του πολίτη για τον Anagnos είχε ήδη αποκτήσει έναν συλλογικό χαρακτήρα, βασισμένο, ωστόσο, σε -αρνητικά σχολιασμένα από τον Anagnos- σημεία των καιρών: η εκβιομηχάνιση και οι συνεπαγωγές της (εξάρτηση από τις μηχανές) λειτουργούσαν ευθέως ανταγωνιστικά προς και υπονόμευαν, ταυτόχρονα, την κοινωνική χρησιμότητα των τυφλών.<sup>344</sup> Η χρήση της μηχανής στις βιομηχανίες, για τον Anagnos, αποτελούσε λόγο αποκλεισμού των τυφλών από την παραγωγή, καθώς ο χειρισμός των μηχανών απαιτούσε οπωσδήποτε την ύπαρξη της αίσθησης της όρασης. Χαρακτηριστικά, για τον Αναγνωστόπουλο, ο αποκλεισμός των τυφλών από τα μέσα παραγωγής, αποτελούσε έναν τρόπο έντασης της αναπηρίας τους στο πλαίσιο της εκβιομηχάνισης. Παρατηρούσε ότι η εκβιομηχάνιση περιόριζε τις χειρωνακτικές εργασίες στις οποίες οι τυφλοί/ές θα μπορούσαν να εργαστούν απρόσκοπτα.<sup>345</sup> Η παρατήρησή του έχει ιδιαίτερη σημασία, ιδωμένη μέσα από τη σκοπιά των σπουδών της αναπηρίας. Πρόκειται ουσιαστικά για την πρώτη συνειδητοποίηση, σύγχρονη με τις εξελίξεις, της επιρροής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην έννοια της αναπηρίας, της σύνδεσής της με το επίπεδο λειτουργικότητας του τυφλού ατόμου. Η συνειδητοποίηση αυτή σε θεωρητικό επίπεδο ήρθε 100 χρόνια αργότερα, όταν ο Gleeson συνέδεσε ιστορικά την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας με την απομάκρυνση των ανθρώπων από τα μέσα παραγωγής κατά τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης.<sup>346</sup> Βέβαια, η κριτική του Αναγνωστόπουλου τότε δεν γινόταν προφανώς από μαρξιστική σκοπιά. Ο αποκλεισμός των τυφλών από τη χειρωνακτική εργασία, οδηγούσε, κατά τον Anagnos, στην αναγκαιότητα προσφοράς στους τυφλούς μιας ευρείας και φιλελεύθερης εκπαίδευσης, με σκοπό την προετοιμασία τους για την απασχόληση στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών, δηλαδή σε θέσεις διανοητικής εργασίας στην ενήλικη ζωή.<sup>347</sup>

---

<sup>344</sup> Όπως περιγράφει ο ίδιος: «έχουμε περάσει από έναν ατομιστικό σε έναν συλλογικό τύπο πολιτισμού. Έχουμε εισαχθεί σε μια εποχή ανάπτυξης των μηχανημάτων και συγκεντρωτισμού, συσσώρευσης πλούτου και αύξησης της εξουσίας, άγριου εμπορικού υλισμού και παθιασμένης αγάπης για τα αθλήματα, άκαρδου εγωισμού, απληστίας, καταπιεστικών καταπιετεύσεων και τυραννικών εργατικών συνδικάτων». (Unknown publication with article by Anagnos: "Schools for the Blind must be purely Educational in view of Existing Conditions", 1904, σ. 23, Folder 55, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>345</sup> «Όσοι από τους συνανθρώπους μας στερούνται αυτής της ευλογίας [της όρασης] είναι πολύ πιο σοβαρά ανάπηροι στην κατηγορία της βιομηχανίας. Περιορίζονται από την αναπηρία τους σε έναν πολύ στενό κύκλο βιομηχανικών εργασιών και χειρωνακτικών δραστηριοτήτων». (Unknown publication with article by Anagnos: "Schools for the Blind must be purely Educational in view of Existing Conditions", 1904, ό.π., σ. 24).

<sup>346</sup> Brendan Gleeson, "Disability Studies: A Historical Materialist View", ό.π., σ. 179-202.

<sup>347</sup> Unknown publication with article by Anagnos: "Schools for the Blind must be purely Educational in view of Existing Conditions", 1904, 1904, σ. 24, Folder 55, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

Πίσω από τις αντιλήψεις αυτές διακρίνουμε την επιρροή που άσκησε στη σκέψη του ο Ralph Waldo Emerson (1803 – 1882), ο οποίος θεωρείται ένας από τους κεντρικούς διανοητές του αμερικανικού ρομαντικού κινήματος<sup>348</sup> και ασχολήθηκε σε φιλοσοφικό επίπεδο με τις έννοιες της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας του ατόμου.<sup>349</sup> Ο Αναγνωστόπουλος επικαλούνταν τον Emerson για να ενισχύσει το επιχείρημά του σχετικά με τη σύνδεση της καλλιέργειας του πνεύματος των τυφλών μαθητών/τριών μέσα από την εφαρμογή της φιλελεύθερης εκπαίδευσης, διά της οδού της επίτευξης της ανεξαρτησίας και της αυτοβοήθειάς τους στην πορεία της ζωής τους.<sup>350</sup> Ο Emerson ανήκε στο κίνημα του υπερβατισμού που είχε αναπτυχθεί στις ΗΠΑ τις δεκαετίες του 1820 και 1830, με κέντρο διάδοσης των ιδεών του το Cambridge της Μασαχουσέτης. Η κεντρική ιδέα του υπερβατισμού ήταν ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ένα αγαθό ον, ενώ η κοινωνία και οι θεσμοί της διαφθείρουν αυτή την καλοσύνη. Ο τρόπος ανάδειξης αυτής της εγγενούς καλοσύνης των ανθρώπων, σύμφωνα άλλωστε με τη ρουσσική παράδοση, είναι η επίτευξη της αυτοδυναμίας και ανεξαρτησίας τους.<sup>351</sup> Η επιμονή του Αναγνωστόπουλου στην επίτευξη της αυτοδυναμίας και της ανεξαρτησίας των τυφλών ως του μέσου για να είναι κοινωνικά χρήσιμοι/ες και ευτυχισμένοι/ες θυμίζει την παραπάνω βασική αρχή του κινήματος του υπερβατισμού. Η σύνδεσή του με το κίνημα πιστοποιείται και μέσα από τη φιλία που είχε αναπτύξει με φορείς του κινήματος του υπερβατισμού στη Μασαχουσέτη. Ενδεικτικά, στενός φίλος του Αναγνωστόπουλου ήταν ο δημοσιογράφος και κοινωνικός επιστήμονας Franklin Benjamin Sanborn,<sup>352</sup> ο οποίος ήταν, ταυτόχρονα, και βιογράφος αρκετών μελών του κινήματος του υπερβατισμού.<sup>353</sup>

---

<sup>348</sup> Shannon L. Mariotti, “Emerson, Ralph Waldo (1803 – 1882)”, στο: Michael T. Gibbons, Diana Coole, Elisabeth Ellis & Kennan Ferguson (επιμ.), *The Encyclopedia of Political Thought*, v. III, John Wiley & Sons, 2014, σ. 1043-1049.

<sup>349</sup> Len Gougeon, “Emerson’s Abolition Conversion”, στο: T. Gregory Garvey (επιμ.), *The Emerson Dilemma: Essays on Emerson and Social Reform*, University of Georgia Press, Athens 2001, σ. 170-196, ειδικά σ. 170-171.

<sup>350</sup> Συγκεκριμένα αναφέρει: «Πρέπει να καλλιεργήσουμε τα μυαλά τους με σχολαστικό τρόπο και να δημιουργήσουμε αυτές τις συστοιχίες σκέψης, οι οποίες, σύμφωνα με τον Emerson, είναι ο σπόρος της δράσης και ο τρόπος διαμόρφωσης της σταδιοδρομίας κάποιου». (Liberal Education is the Need of the Blind, σ. 10, Articles reprinted from Annual Reports and other sources on education, work, and manual training for the blind, 7 pamphlets, 1900-1906, Folder 56, Box 5, Series 8, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>351</sup> Russel Goodman, *American Philosophy before Pragmatism*, Oxford University Press, Oxford 2015, σ. 148.

<sup>352</sup> *Michael Anagnos 1837-1906*, 1907, Folder 58a, Box 5, Series 8, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>353</sup> *The New International Encyclopaedia*, v. XX, New York 1916, σ. 41. Ο Sanborn, ως στενός φίλος του Αναγνωστόπουλου, εκφώνησε τον επικήδειο στο μνημόσυνο που τελέστηκε μετά τον θάνατό του, τον Οκτώβριο του 1906 στο ναό Tremple στη Βοστώνη (Michael Anagnos In Memoriam, volume 8, Box

Για το προσδοκώμενο αποτέλεσμα του συστήματος εκπαίδευσης το οποίο εισήγαγε στο Perkins, και το οποίο αποσκοπούσε στη νοητική και πνευματική καλλιέργεια των μαθητών/τριών, ο Αναγνωστόπουλος περιέγραφε την παραγωγή ενός συγκεκριμένου τύπου τυφλών. Στις διατυπώσεις που επέλεγε για να αναφερθεί στα αποτελέσματα της φιλελεύθερης εκπαίδευσης, είναι ευδιάκριτη η χρήση μιας ευγονικού προσανατολισμού φρασεολογίας. Ο Αναγνωστόπουλος στόχευε μέσα από την εφαρμογή της φιλελεύθερης εκπαίδευσης στη δημιουργία ενός συγκεκριμένου τύπου τυφλών ανθρώπων, ο οποίος εμφορούνταν μόνο από «αρετές». Στόχευε στη διαμόρφωση δυνατών, σκληραγωγημένων, αυτοδύναμων, γενναίων, τολμηρών, επινοητικών και συνετών τυφλών, ικανών να ερμηνεύουν, να κρίνουν, να σχεδιάζουν, να αποφασίζουν και να εκτελούν.<sup>354</sup> Εξάλλου, οι ευγονικές ιδέες της εποχής του επηρέασαν βαθιά τον Αναγνωστόπουλο σε θέματα αναπηρίας. Ήδη ο Howe το 1858 συσχέτιζε τους κωφούς με «τους εγκληματίες, τους τρελούς και τους τυφλούς», χαρακτηρίζοντας την ύπαρξή τους ως «όνειδος του πολιτισμού μας, διότι η ύπαρξη αυτή υπονοεί την άγρια άγνοια και την ανοιχτή παραβίαση των νόμων της φύσης».<sup>355</sup> Για το λόγο αυτό, για τον Howe, το «ζήτημα της κληρονομικής μετάδοσης της τάσης για ασθένεια» ήταν τεράστιας σημασίας.<sup>356</sup> Χαρακτηριστικά, ο Howe έγραψε ότι «μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις που τα παιδιά γεννιούνται παραμορφωμένα ή τυφλά ή κωφά ή ηλίθια [...] το σφάλμα βρίσκεται στους προγόνους τους».<sup>357</sup> Για την αποφυγή μιας εξέλιξης που θα οδηγούσε σε γεννήσεις και άλλων παιδιών με αναπηρία, ο Howe απαγόρευσε τις συναντήσεις των αποφοίτων του Perkins στο campus του ιδρύματος.<sup>358</sup>

Ενστερνιζόμενος αυτή την αντίληψη, όταν διαδέχθηκε τον Howe, ο Anagnos εφάρμοσε έναν απόλυτο διαχωρισμό με βάση το φύλο των μαθητών/τριών στις δραστηριότητες και τη ζωή στο Perkins, με στόχο την αποφυγή της επικοινωνίας

---

13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>354</sup> Liberal Education is the Need of the Blind, 12, Articles reprinted from Annual Reports and other sources on education, work, and manual training for the blind, 7 pamphlets, 1900-1906, Folder 56, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>355</sup> Samuel G. Howe, "On the Causes of Idiocy", *The Journal of Psychological Medicine and Mental Pathology*, 11(11), (1858), σ. 365-395, ειδικά σ. 366.

<sup>356</sup> Στο ίδιο, σ. 367.

<sup>357</sup> Στο ίδιο, σ. 368.

<sup>358</sup> Brian H. Greenwald & John Vickrey Van Kleeve, "A Deaf Variety of the Human Race: Historical Memory, Alexander Graham Bell and Eugenics", *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, 14, (2015), σ. 28-48.



μεταξύ τους που θα μπορούσε να οδηγήσει σε γάμο ή σε σεξουαλικές σχέσεις.<sup>359</sup> Στο λήμμα για την εκπαίδευση των τυφλών στη *Νέα Διεθνή Εγκυκλοπαίδεια*, τη συγγραφή του οποίου είχε αναλάβει ο ίδιος, γίνεται αναφορά στον διαχωρισμό των μαθητών/τριών με βάση το φύλο ως τρόπο αποφυγής του γάμου μεταξύ τυφλών. Συγκεκριμένα διαβάζουμε τα εξής: «*O Dr. Howe είχε επιμείνει στον διαχωρισμό των φύλων, με την αιτιολογία ότι με δεδομένο ότι ο γάμος μεταξύ ελαττωματικών είναι πάντα δυστυχής, είναι ιδιαίτερα έτσι σε μια κοινωνική ομάδα τόσο ευάλωτη όσο αυτή των τυφλών*».<sup>360</sup> Μάλιστα, ο Αναγνωστόπουλος υπερασπιζόταν ανοιχτά αυτή την επιλογή, δηλώνοντας ως επιτυχία των προσπαθειών του Howe και των δικών του ότι ανάμεσα στα έτη 1870 και 1883, δεν καταγράφηκε κανένας γάμος μεταξύ τυφλών στη Νέα Αγγλία.<sup>361</sup> Στην κατεύθυνση αυτή, επιθυμούσε, διακηρύσσοντάς το μάλιστα με υπερβολικό τόνο, ο διαχωρισμός αγοριών και κοριτσιών να περιλαμβάνει «απόσταση κάποιων μιλίων»,<sup>362</sup> ενώ διαμόρφωσε έτσι το πρόγραμμα του σχολείου ώστε τα μαθήματα για τα αγόρια να γίνονται σε διαφορετικές μέρες από τα μαθήματα για τα κορίτσια.<sup>363</sup> Τέλος, περιγράφοντας την επέκταση των κτιριακών εγκαταστάσεων του ιδρύματος στο βιβλίο του *Education of the Blind: Historical Sketch of Its Origin, Rise and Progress*, παρουσίασε τη δυνατότητα για απόλυτο διαχωρισμό με βάση το φύλο των μαθητών/τριών, ως επιθυμία των «καλύτερων φίλων» του ιδρύματος. Η σύνδεση αυτή αντανακλά την επίδραση στις επιλογές και τις εφαρμοζόμενες πολιτικές του ιδρύματος, φιλανθρώπων που χρηματοδοτούσαν τη λειτουργία του.

Από την άλλη πλευρά, η διατύπωση από τη μεριά του Αναγνωστόπουλου αντιλήψεων για την εφαρμογή της φιλελεύθερης εκπαίδευσης, την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη από τους/τις τυφλούς/ές, την ένταξη στο Perkins με δική του πρωτοβουλία τυφλών ανεξάρτητα από φύλο, φυλή και θρήσκευμα δεν φαινόταν τόσο παράδοξη στη Βοστώνη του 19<sup>ου</sup> αιώνα και των αρχών του 20<sup>ου</sup>. Η Βοστώνη εκείνης της εποχής έχει μείνει ιστορικά γνωστή ως η «Αθήνα της Αμερικής», ακριβώς για να τονιστεί η κινητικότητα των τοπικών ελίτ προς μια κατεύθυνση αναβάθμισης του διανοητικού και πολιτιστικού επιπέδου των πολιτών της Βοστώνης, μέσα από ένα σχήμα ανάληψης της ευθύνης για την ασφάλεια, την εκπαίδευση και την ευημερία των

---

<sup>359</sup> Στο ίδιο, σ. 28-48.

<sup>360</sup> *The New International Encyclopaedia*, v. 3, 1905, σ. 175.

<sup>361</sup> Brian H. Greenwald & John Vickrey Van Kleeve, ό.π., σ. 28-48.

<sup>362</sup> Annual Report of the Perkins School for the Blind, vol. 55 (1866), 81, Samuel P. Hayes Research Library, Perkins School for the Blind, Boston.

<sup>363</sup> Edward Ellis Allen, "Dr. Allen Says: On the Intermarriage of the Blind," *Teachers Forum*, 11(2), (1938), σ. 30· Francis Koestler, ό.π., σ. 410-411.

λιγότερο ευημερούντων μελών της κοινότητας, από τις «ευτυχισμένες και αξιοσέβαστες τάξεις».<sup>364</sup> Από αυτή τη σκοπιά, ο Αναγνωστόπουλος, ως μέλος των «ευτυχισμένων και αξιοσέβαστων τάξεων», είχε αναλάβει την ευθύνη για την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών.

### **Η σχέση του Anagnos με το ελληνικό και το ευρωπαϊκό πλαίσιο**

Οι σχέσεις που διατηρούσε ο Αναγνωστόπουλος με την ελληνική πραγματικότητα είχαν δύο διαστάσεις: την πολιτική και την φιλανθρωπική. Ευρισκόμενος ακόμα στην Ελλάδα, ήταν μέλος του πολιτικού συλλόγου Ρήγας Φεραίος, μιας συλλογικότητας που συγκέντρωνε ανθρώπους, φορείς των φιλελεύθερων ιδεών της εποχής. Ο σύλλογος αυτός είχε δημιουργηθεί μετά την αποπομπή του Όθωνα τον Οκτώβριο του 1862 και λειτούργησε για περίπου δύο μήνες, μέχρι τη σύγκληση της Εθνοσυνέλευσης το Δεκέμβριο του 1862.<sup>365</sup> Ο Αναγνωστόπουλος, μετά τη διάλυση του συλλόγου, συμμετείχε μαζί με άλλα πρώην μέλη του στην κρητική επανάσταση του 1866-1869.<sup>366</sup> Στο κλίμα αυτό, ο πολιτικός σύλλογος Ρήγας, ο οποίος ιδρύθηκε το 1876 από οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας, όπως ο Γεώργιος Φιλάρετος, ο Ρόκκος Χοϊδάς, ο Μιχαήλ Κατσιμπαλής και ο Παναγιώτης Πανάς,<sup>367</sup> απέστειλε συλλυπητήρια επιστολή στη σύζυγο του Samuel Gridley Howe στις 25 Ιανουαρίου 1876.<sup>368</sup> Στην επιστολή αυτή, ο σύλλογος Ρήγας χαρακτηρίζει τον Howe ως «εν τω νέω κόσμω Πατριάρχη των Φιλελλήνων».<sup>369</sup>

Ο Αναγνωστόπουλος πραγματοποίησε τρία ταξίδια στην Ευρώπη, στα οποία προέβη σε συστηματική παρατήρηση των εφαρμοζόμενων συστημάτων ειδικής αγωγής σε ευρωπαϊκά ιδρύματα. Εμπνευσμένος από αυτές τις επισκέψεις, προχώρησε

---

<sup>364</sup> Για μια λεπτομερή ανάλυση της Βοστώνης ως Αθήνας της Αμερικής βλ. Thomas H. O' Connor, *The Athens of America: Boston, 1825-1845*, University of Massachusetts Press, Boston 2006.

<sup>365</sup> Αντώνης Λιάκος, «Οι Φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος»», *Μνήμων*, 8, (1982), σ. 9-46, ειδικά σ.11.

<sup>366</sup> Στο ίδιο, σ.38.

<sup>367</sup> Γιώργος Κόκκινος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Γεωργίου Φιλάρετου (1848-1929)», στο: Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο (12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη)*, Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 2001, σ. 163-201, ειδικά σ. 168-169· Παναγιώτης Νούτσος, «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα», *Επετηρίδα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 28, (1999), σ. 79-84.

<sup>368</sup> Resolutions on Dr. Howe's death, Greek language, Folder 17, Box 1, Series 2, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>369</sup> Στο ίδιο.

σε κάποιες σημαντικές αλλαγές στο Perkins, οι οποίες περιλάμβαναν την ίδρυση μουσικού τμήματος και ενός μουσείου αφής που ενθάρρυνε την απτική διδασκαλία.<sup>370</sup>

Το πρώτο ταξίδι του έλαβε χώρα το 1889. Η επίδραση αυτού του ταξιδιού στη δουλειά του αποτυπώνεται στη σχεδόν άμεση μετά την επιστροφή του εδραίωση μιας ολοκληρωμένης μουσικής βιβλιοθήκης, καθώς και μιας βιβλιοθήκης ανάγλυφων βιβλίων, αλλά και βιβλίων βλεπόντων. Επίσης, ξεκίνησε τη διαδικασία συγκρότησης ενός μουσείου αντικειμένων για την παροχή της δυνατότητας απτικής εξερεύνησης, με την ταυτόχρονη εισαγωγή βοτανικών συλλογών και συλλογής φυσιολογικών πιστών αντιγράφων φυτών από συμπιεσμένο χαρτί.<sup>371</sup> Ακόμα, σε αυτό το πρώτο ταξίδι ενημέρωνε συστηματικά για την περίπτωση της Helen Keller, τον τρόπο διδασκαλίας της και τις τεχνικές που χρησιμοποιούσε η Anne Sullivan, μεταφέροντας γνώση και εμπειρία στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, κάτι που κέντρισε το ενδιαφέρον στην εκπαίδευση των τυφλοκωφών, ακόμα και στο ελληνικό περιβάλλον.<sup>372</sup> Η τακτική του αυτή μπορεί να ιδωθεί και ως τμήμα του σχεδίου που ακολουθούσε για την εξασφάλιση χρηματοδοτήσεων στο Perkins, χρησιμοποιώντας ως όχημα τη δημοσιότητα της περίπτωσης Keller.<sup>373</sup>

Η δεύτερη επίσκεψή του στην Ευρώπη έλαβε χώρα το 1890 και διήρκεσε πέντε μήνες. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου ταξιδιού του στην Ευρώπη ο Αναγνωστόπουλος επισκέφθηκε ιδρύματα στην Ιταλία (Νάπολη), στην Ουγγαρία (Βουδαπέστη), στη Γερμανία (Μόναχο), στη Γαλλία (Παρίσι) και στην Αυστρία (Βιέννη). Ειδικά στο ίδρυμα τυφλών στη Βιέννη, εντυπωσιάστηκε από τη συλλογή λογοτεχνικών βιβλίων σχετικά με την τυφλότητα που είχε συγκεντρώσει ο τότε διευθυντής του ιδρύματος Alexander Mell.<sup>374</sup> Η πρωτοβουλία του Alexander Mell ώθησε τον Αναγνωστόπουλο στην έναρξη μιας αντίστοιχης προσπάθειας μετά την επιστροφή του στο Perkins. Η κίνηση αυτή κατέληξε στη δημιουργία μιας συλλογής βιβλίων, την οποία από το 1921

---

<sup>370</sup> Shorter paper on Anagnos by Anna Gardner Fish, written for Hellenic Association of Boston, 1936, σ. 8, Folder 70, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>371</sup> Στο ίδιο.

<sup>372</sup> Χαρακτηριστικά, ο Sanborn γράφει «όταν τον συνάντησα στην Αθήνα την άνοιξη του 1890, όπου προωθούσε την επιθυμία μου να διερευνήσει τις φιλανθρωπίες στην Ελλάδα, ανακάλυψα ότι η Helen ήταν σχεδόν τόσο γνωστή όσο η συνονόματή της Ελένη της Τροίας». Ο Sanborn πληροφορεί επίσης για μια ελληνική έκδοση της ιστορίας της Helen Keller, με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας το 1893 (Michael Anagnos In Memoriam, Sanborn, Successors in Success, 1906, σ. 438, volume 8, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>373</sup> Kim Nielsen, *The Radical Lives of Helen Keller*, ό.π., σ. 6.

<sup>374</sup> Sixty-ninth Annual Report, August 31, 1900, σ. 3, Folder 56, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

χρησιμοποιούσε και το πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ στη διδασκαλία του μαθήματος «Εκπαίδευση των τυφλών».<sup>375</sup>

Κατά τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού, ο Αναγνωστόπουλος παρακολούθησε το «διεθνές συνέδριο των εκπαιδευτικών και φίλων των τυφλών» στο Παρίσι τον Αύγουστο του 1900.<sup>376</sup> Στο συνέδριο συμμετείχαν εκπρόσωποι από τη Γερμανία, την Αγγλία, τη Δανία, τη Σουηδία, την Ολλανδία, τη Ρωσία, την Ουγγαρία, την Ελβετία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, το Βέλγιο, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ.<sup>377</sup> Ο Anagnos παρουσίασε τη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε σε αυτό το συνέδριο στην ετήσια αναφορά προς τους επιτρόπους του Perkins, ασκώντας κριτική στο γεγονός ότι μόνο ένας σύνεδρος (ο Herr August Brandstaeter από το Koenigsberg της Γερμανίας) αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα ανάπτυξης πρακτικών ενθάρρυνσης της ανεξαρτησίας και του αυτοσεβασμού των τυφλών. Ακόμα, ο Αναγνωστόπουλος αντιμετώπισε ως προκατάληψη το γεγονός ότι οι περισσότεροι σύνεδροι συμφωνούσαν στην κάλυψη των περισσότερων θέσεων των εκπαιδευτών στα ιδρύματα και στα σχολεία τυφλών από τυφλούς/ές απόφοιτους των ιδρυμάτων.<sup>378</sup>

Στο δεύτερο αυτό ταξίδι, ο Αναγνωστόπουλος επισκέφθηκε και την Ελλάδα, όπου πραγματοποίησε μια δωρεά 20.000 δολαρίων για την αναβάθμιση του σχολικού συστήματος στο Πάπιγκο.<sup>379</sup> Μάλιστα, σύμφωνα με την Anna Gardner Fish, κατέθεσε ένα πρόγραμμα για την προσεκτική διαχείριση αυτών των χρημάτων.<sup>380</sup> Την κίνησή του αυτή επανέλαβε και κατά τη διάρκεια του τρίτου του ταξιδιού στην Ευρώπη το 1906, για την ίδρυση ή/και διατήρηση των δύο δημοτικών σχολείων αρρένων, των δύο

---

<sup>375</sup> Shorter paper on Anagnos by Anna Gardner Fish, written for Hellenic Association of Boston, 1936, Folder 70, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>376</sup> Χαρακτηριστικό της αποτύπωσης της σχέσης που είχε αναπτύξει με τα γαλλικά ιδρύματα για τους τυφλούς και της εντύπωσης που προκάλεσε στο διεθνές συνέδριο για την εκπαίδευση των τυφλών στο Παρίσι, είναι ότι το 1901 η Γ' Γαλλική Δημοκρατία τού απένειμε τόσο τον τίτλο του Officier d' Academie όσο και τον τίτλο του Officier de l' Instruction Publique (2 certificates of achievement, Anagnos, in French language, 1901, Box 12, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US). Οι δύο αυτοί τίτλοι απονέμονται από τη Γαλλική Δημοκρατία από το 1808 έως σήμερα σε ακαδημαϊκούς και ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών για την προσφορά τους στην εκπαίδευση και τον πολιτισμό σε παγκόσμιο επίπεδο (Paul Hieronymussen, *Orders, Medals and Decorations of Britain and Europe*, Blandford Press, London 1970, σ. 162).

<sup>377</sup> *The New International Encyclopaedia*, τ. 3, 1905, σ. 176.

<sup>378</sup> Sixty-ninth Annual Report, August 31, 1900, σ. 7-9, Folder 56, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston, MA, US· Thomas Burgess, *Greeks in America: An Account for Their Coming Progress Customs, Lining an Aspiration*, Sherman, French & Company, Boston, 1913, σ. 217.

<sup>379</sup> Franklin Benjamin Sanborn, *Michael Anagnos, 1837-1906*, ό.π., σ. 16.

<sup>380</sup> Shorter paper on Anagnos by Anna Gardner Fish, written for Hellenic Association of Boston, 1936, Folder 70, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

δημοτικών σχολείων θηλέων και της σχολής υφαντουργίας θηλέων στο Πάπιγκο.<sup>381</sup> Η δωρεά του τότε περιλάμβανε την κατάθεση 5.000 αγγλικών λιρών στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας.<sup>382</sup> Ως προϋπόθεση της δωρεάς έθεσε τη δυνατότητα να φοιτούν στα σχολεία παιδιά, ανεξάρτητα από φυλή ή θρήσκευμα.<sup>383</sup> Ακόμα, τα σχολεία που οραματιζόταν ο Αναγνωστόπουλος στην Ήπειρο, θα περιλάμβαναν, εκτός από τη διδασκαλία των ελληνικών, και τη διδασκαλία των τουρκικών, των γαλλικών και των αγγλικών.<sup>384</sup> Αυτές οι προϋποθέσεις της δωρεάς αντανakλούν την κοσμοπολιτική πρόσληψη και κατανόηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας από τον Αναγνωστόπουλο, γεγονός που ερχόταν σε αντίθεση με το εθνικό αφήγημα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους που εστίαζε στην καταγωγή, την θρησκεία και τη γλώσσα ως αποκλειστικά κριτήρια συγκρότησης και αναγνώρισης της συλλογικής ταυτότητας.<sup>385</sup>

Ο Αναγνωστόπουλος, με την ιδιότητα του διευθυντή του Perkins School for the Blind, είχε αναπτύξει επαφές και επικοινωνία και υπήρξε σημαντικό μέλος ενός άτυπου δικτύου ανταλλαγής πληροφοριών ανάμεσα σε ανθρώπους που κατείχαν νευραλγικές θέσεις σε ιδρύματα τυφλών και κωφών στις ΗΠΑ. Χαρακτηριστικά, ο Αναγνωστόπουλος διατηρούσε αλληλογραφία με τους N. F. Walker και W. Wade. Ο William Wade ήταν γνωστός για τις φιλανθρωπικού προσήμου πρωτοβουλίες για την εκπαίδευση τυφλοκωφών παιδιών στις ΗΠΑ εκείνη την εποχή, εκδίδοντας και μία μονογραφία για τα χαρακτηριστικά των τυφλοκωφών,<sup>386</sup> ενώ ο N. F. Walker επέβλεπε για αρκετά χρόνια την εκπαίδευση των κωφών στη σχολή Κωφών και Τυφλών της Νότιας Καρολίνας.<sup>387</sup> Στο αρχείο του Michael Anagnos υπάρχει μία επιστολή των δύο

---

<sup>381</sup> Στο ίδιο, σ. 17.

<sup>382</sup> Στο ίδιο, σ. 17.

<sup>383</sup> *Αγών*, 27 Απριλίου 1906, *Michael Anagnos 1837-1906*, 1907, Folder 58a, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>384</sup> *Κωνσταντινούπολις*, "Μία συνέντευξις", 13 Μαΐου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>385</sup> Για τη σχέση της θρησκείας με τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας βλ. Πολύκαρπος Καραμούζης, «Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 21, (2009), σ. 83-102· Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία: οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003· Nicos Mouzelis, "Modernity and the Secularization Debate", *Sociology*, 46(2), (2012), σ. 207-223. Για την ανάδειξη της γλώσσας σε βασικό στοιχείο ταυτότητας μετά την επανάσταση του 1821 βλ. Paschalis Kitromilides, "Imagined Communities" and the Origins of the National Question in the Balkans", στο: Martin Blinkhorn & Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ELIAMEP, Athens 1990, σ. 25-33. Για τη διαπραγμάτευση της ιδέας της ελληνικότητας βλ. Έφη Γαζή, *Άγνωστη χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020.

<sup>386</sup> William Wade, *The Deaf-Blind: A Monograph*, Hecker Brothers, Indiana 1904.

<sup>387</sup> Carol Padden & Tom Humphries, *Inside Deaf Culture*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2005, σ. 43.

παραπάνω προς τον Αναγνωστόπουλο, με την οποία τον ενημέρωναν για το προφίλ ενός τυφλοκωφού παιδιού, πριν την ενδεχόμενη έναρξη της εκπαίδευσής του σε κάποιο ίδρυμα. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι η περιγραφή του προφίλ περιλάμβανε στοιχεία της μαθησιακής του ετοιμότητας, της νοητικής του ετοιμότητας, της αλληλεπίδρασής του με μέλη της οικογένειάς του, καθώς και πληροφορίες για το μορφωτικό επίπεδο και την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Ακόμα, ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι επέλεξαν να αξιολογήσουν την ετοιμότητα του παιδιού στο οικείο του περιβάλλον, δηλαδή στο σπίτι του, για να αποφύγουν τις επιπτώσεις που ένα «παράξενο» και ανοίκειο περιβάλλον για το παιδί μπορεί να είχε στην αξιολόγησή του.<sup>388</sup>

Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι ο Αναγνωστόπουλος ήταν εξοικειωμένος με τις ιδέες και την έρευνα του Granville Stanley Hall, ο οποίος ήταν ένας Αμερικανός ψυχολόγος και παιδαγωγός που εστίαζε τα ενδιαφέροντά του στην ανάπτυξη στην παιδική ηλικία και την εξελικτική θεωρία. Για την ακρίβεια, ο Hall (1846-1924) ήταν κάτοχος της πρώτης διδακτορικής διατριβής στην ψυχολογία στις ΗΠΑ και συνδέθηκε με την εδραίωση της ψυχολογίας ως διακριτού επιστημονικού πεδίου στις ΗΠΑ. Στις μελέτες του Hall είναι έντονη η επίδραση της εξελικτικής θεωρίας του Δαρβίνου, στη βάση της οποίας προσπάθησε να αποδείξει την κληρονομική διάσταση της συμπεριφοράς των παιδιών. Συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης των παιδιών, οι νοητικές τους ικανότητες προσομοίαζαν σε εκείνες των προγόνων τους. Πίστευε ότι αυτή η διαδικασία θα μπορούσε να επιταχυνθεί με την εκπαίδευση, μέσα από την οποία τα παιδιά θα μπορούσαν να κατακτήσουν νοητικές ικανότητες σε πιο σύντομο χρόνο.<sup>389</sup> Ενώ ήταν υποστηρικτής της φυλετικής ευγονικής, ταυτόχρονα δεν πίστευε στον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ των φυλών, αλλά υποστήριζε πρακτικές μέσα από τις οποίες οι «κατώτερες φυλές» θα είχαν την ευκαιρία να εξοικειωθούν, να προσαρμοστούν και να δεχθούν τον «ανώτερο πολιτισμό» της λευκής φυλής.<sup>390</sup> Υπό αυτό το πρίσμα, η σκέψη του παραπέμπει σε διαδικασίες

---

<sup>388</sup> Copy of Anagnos correspondence with Mr. N. F. Walker, and Mr. William Wade, 1906, Folder 6, Box 1, Series 1, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>389</sup> Daniel L. Schacter, Daniel T. Gilbert & Daniel M. Wegner, *Psychology*, Worth Publishers, New York 2009, σ. 10.

<sup>390</sup> Granville Stanley Hall, "Adolescence: Its Psychology and its Relations to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education", *American Journal of Psychiatry*, 61, (2), (1904), σ. 375-381.

εκπολιτισμού και επιπολιτισμού.<sup>391</sup> Κυρίως, όμως, ο Hall, όντας οπαδός της αρνητικής ευγονικής, πίστευε στην επιλεκτική αναπαραγωγή και την αναγκαστική στείρωση ως μέτρο προστασίας της κοινωνίας από τις κληρονομικές και κοινωνικές παθογένειες, την ασθένεια και την αναπηρία. Σε αυτό το πλαίσιο, πίστευε ότι η οποιαδήποτε ένδειξη σεβασμού ή φιλανθρωπίας προς τα άτομα με κάποια μορφή σωματικής ή νοητικής αναπηρίας δημιουργούσε εμπόδια στη διαδικασία της φυσικής επιλογής προς την ανάπτυξη μιας υπερ-φυλής.<sup>392</sup>

Στις 8 Δεκεμβρίου 1878, ο Αναγνωστόπουλος απεύθυνε επιστολή στον Hall, στην οποία του ζήτησε να λάβει υπόψη του τη βιογραφία της Laura Bridgman.<sup>393</sup> Τότε ο Hall βρισκόταν ακόμα στην αρχή της σταδιοδρομίας του, σε μια φάση μετεκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, ενώ τις ευγονικές του ιδέες εξέφρασε για πρώτη φορά στα πρώτα χρόνια του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ωστόσο, στο αρχείο δεν βρέθηκε κάποια απαντητική επιστολή από τον Hall στον Αναγνωστόπουλο. Συνεπώς, δεν γνωρίζουμε πώς εξελίχθηκε αυτή η επικοινωνία.

### **Η θέση του Anagnos στην ελληνική ομογένεια**

Ο Anagnos ήταν, επίσης, σημαντική προσωπικότητα για την ιστορία της ελληνικής ομογένειας στην Αμερική. Ενδεικτικά, το 1904, δύο χρόνια πριν πεθάνει, ίδρυσε στη Βοστώνη την οργάνωση «Εθνική Ένωση», που αποτέλεσε τη μαγιά για την ίδρυση της οργάνωσης «Πανελλήνια Ένωση» το 1907 στη Νέα Υόρκη.<sup>394</sup> Σε μια προκήρυξη που του αποδίδεται,<sup>395</sup> ως πρώτος λόγος για τον οποίο έλαβε τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία, αναφέρεται η αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων της Αμερικής, η ενίσχυση της φιλοπατρίας τους και η οργάνωση των πρωτοβουλιών και ενεργειών εκδήλωσής της, με στόχο την βελτίωση της ζωής των Ελλήνων που ζούσαν σε περιοχές που συνόρευαν με, αλλά δεν εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος

---

<sup>391</sup> Για τις έννοιες του εκπολιτισμού και του επιπολιτισμού και της σχέσης τους με την ευγονική σκέψη βλ. Casey Walsh, “Eugenic Acculturation: Manuel Gamio, Migration Studies, and the Anthropology of Development in Mexico, 1910-1940”, *Latin American Perspectives*, 31(5), (2004), σ. 118-145.

<sup>392</sup> Granville Stanley Hall, “Adolescence: Its Psychology and its Relations to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education”, *ό.π.*, σ. 375-381.

<sup>393</sup> Letter from Anagnos to Prof. G. S. Hall, Berlin, Germany, 1878, Folder 29, Box 1, Series 3, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>394</sup> Thomas Burgess, *Greeks in America: An Account for Their Coming Progress Customs, Lining an Aspiration*, Sherman, French & Company, Boston, 1913.

<sup>395</sup> Η προκήρυξη αυτή αναδημοσιεύεται στη βιογραφία που δημοσίευσαν το 1923 οι Δημήτριος και Γεώργιος Αναγνωστόπουλος (Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, Τύπος Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1923, σ. 15-16 (Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

(αλυτρωτισμός). Μάλιστα, ως τελικός στόχος των ενεργειών αυτών αναφέρεται η συμβολή στην επίτευξη της «Εθνικής Ένωσης». Ως δεύτερος λόγος αναφέρεται η ανασκευή των ψευδών ειδήσεων που διέσπειραν εκπρόσωποι των βουλγαρικών κοιμιτάων.<sup>396</sup> Επιπλέον, ως πρόεδρος της Εθνικής Ενώσεως, εκφώνησε λόγο που δημοσιεύθηκε το 1904, στον οποίο πρότεινε τη σύσταση κεντρικού ταμείου της οργάνωσης με στόχο τη συλλογή συνεισφορών υπέρ του εθνικού στόλου.<sup>397</sup> Η πρωτοβουλία του Αναγνωστόπουλου για την οργάνωση της ελληνικής κοινότητας στην Βοστώνη, εμφορούνταν από την ανησυχία του για το διογκούμενο μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ.<sup>398</sup> Συγκεκριμένα, στη βιογραφία του που εξέδωσαν το 1923 οι Δημήτριος και Γεώργιος Αναγνωστόπουλοι απέδιδαν στον Αναγνωστόπουλο μία «πατριωτική ανησυχία» που ξεκινούσε από «την διασποράν και διάσπασιν των εθνικών μας δυνάμεων οφειλομένην κατά μέγιστον λόγον εις το ανέκαθεν μεταναστευτικόν και φιλαπόδημον της φυλής μας».<sup>399</sup>

Ο Αναγνωστόπουλος διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην ενδυνάμωση και τη συσπείρωση της ελληνικής ομογένειας στη Βοστώνη. Χαρακτηριστικά στην εισήγηση που εκφώνησε η Anna Gardner Fish στη Hellenic Association of Boston το 1936 διατύπωνε την άποψη ότι ο Αναγνωστόπουλος υπηρέτησε σαν «πραγματικός πατέρας για όλους τους Έλληνες σε αυτή την περιοχή της χώρας», παρείχε λύσεις στα προβλήματά τους και ενδιαφερόταν για την οικοδόμηση μιας ελληνικής εκκλησίας στη Βοστώνη.<sup>400</sup> Η σημασία που είχε η δράση του Αναγνωστόπουλου ως προέδρου στην Hellenic Association of Boston, καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι μετά το θάνατό του η οργάνωση πραγματοποίησε μνημόσυνο στην ελληνική εκκλησία της Βοστώνης, το οποίο σκόπευε να επαναλαμβάνει κάθε χρόνο την ίδια ημερομηνία.<sup>401</sup>

---

<sup>396</sup> Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 42-43 (Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>397</sup> Έκκλησις υπέρ του εθνικού στόλου, volume 6, box 13, series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>398</sup> Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική Μετανάστευση», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900 – 1922*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 123-172.

<sup>399</sup> Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 37 (Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>400</sup> Shorter paper on Anagnos by Anna Gardner Fish, written for Hellenic Association of Boston, 1936, Folder 70, Box 3, Series 6, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>401</sup> Επίσης, αποφασίστηκε να τοποθετηθεί ένα πορτραίτο του Anagnos στην αίθουσα συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου της οργάνωσης, καθώς και ένα στο ελληνικό σχολείο της Βοστώνης. (“To Do Honor to Mr Anagnos”, Boston Mass. Transcript, 13.7.1906, Clippings, Folder 14, Box 4, Series 7 · “In



Στο ρόλο και τη θέση του Αναγνωστόπουλου στην ελληνική ομογένεια της Αμερικής εστίασαν ελληνικές εφημερίδες της ομογένειας που απευθύνονταν τόσο στην ελληνική κοινότητα της Αμερικής<sup>402</sup> όσο και στην ορθόδοξη κοινότητα στην Κωνσταντινούπολη. Η εφημερίδα *The Patris*, που εκδιδόταν στο Λόουελ και απευθυνόταν στην ελληνική κοινότητα εκεί, σε ένα άρθρο με αφορμή τον θάνατο του Αναγνωστόπουλου, τον χαρακτήρισε «δώρο Θεού», ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στους ομογενείς που είχαν απομακρυνθεί από τα ελληνικά πράγματα.<sup>403</sup> Αντίστοιχα, η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* απέδιδε στη δράση του Αναγνωστόπουλου την κινητήρια δύναμη της ενεργοποίησης της ελληνικής ομογένειας στην Αμερική τόσο σε επίπεδο φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών στον ελλαδικό χώρο όσο και σε επίπεδο προτροπής των ομογενών στην απόκτηση μόρφωσης και στην «ηθικοποιούσαν και εξευγενίζουσαν εργασίαν».<sup>404</sup> Η αναφορά στο συνεκτικό ρόλο του Αναγνωστόπουλου στην ελληνική ομογένεια της Αμερικής δικαιολογείται από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη εφημερίδα απευθυνόταν σε ελληνική κοινότητα εκτός του ελληνικού κράτους. Στην ίδια λογική, με πρόταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η Ιερά Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης απένειμε στον Αναγνωστόπουλο τον τίτλο του «αγλαού τέκνου του Γένους».<sup>405</sup>

---

memory of Anagnos”, 13.7.1906, Boston Herald, Memorial, Folder 19, Box 4, Series 7, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>402</sup> Αρκετές ελληνικές εφημερίδες στην ανατολική ακτή των ΗΠΑ δημοσίευσαν άρθρα αφιερωμένα στο έργο του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, με αφορμή τον θάνατό του. Ενδεικτικά, η εφημερίδα *Μετανάστης* που εκδιδόταν στο Λόουελ δημοσίευσε στις 4 Ιουνίου 1906 άρθρο με τίτλο «Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, Βιογραφικά σημειώσεις» (M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US), η εφημερίδα *The Patris* που εκδιδόταν επίσης στο Λόουελ δημοσίευσε αντίστοιχα στις 6 Ιουλίου 1906, άρθρο με τίτλο «Μια θλιβερά διάδοσις εν Βοστώνη ο θάνατος του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου» [«ομογενούς εκ των διαπρεπεστάτων, πατριώτου εκ των ακραιφνεστέρων και αγνοτέρων», «απώλειαν μεγάλην διά τον εν Αμερική Έλληνισμόν, του οποίου ήτο ο επιφανέστερος των αντιπροσώπων»] (*The Patris*, 6.7.1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US). Η εφημερίδα *Σημαία* που εκδιδόταν στη Νέα Υόρκη χαρακτήρισε τον θάνατο του Αναγνωστόπουλου «μεγάλη εθνική απώλεια» (*Σημαία*, Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, 6.7.1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>403</sup> «Και ο Θεός πλειστάκις εφανέρωσε μέχρι τούδε ότι αγαπά και προστατεύει την Πατρίδα μας, την οποίαν ημείς αφήνομεν χωρίς αγάπην και προστασίαν». (*The Patris*, 6.7.1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>404</sup> *Κωνσταντινούπολις*, “Μία συνέντευξις”, 13 Μαΐου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>405</sup> *The Patris*, 6.7.1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos’s Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

Επιπλέον, εντός των ορίων του ελληνικού κράτους την εποχή εκείνη λάμβανε χώρα μια συζήτηση σχετικά με τη φιλοπατρία των ομογενών. Για παράδειγμα, ο Στέφανος Κουμανούδης, καθηγητής λατινικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που μεταξύ των ετών 1855 και 1885 εκλέχθηκε τέσσερις φορές κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής, θεωρούσε τους ομογενείς λόγιους κοσμοπολίτες, αδιάφορους και απάτριδες.<sup>406</sup> Η άποψη αυτή του Κουμανούδη εντάσσεται σε μια γενικότερη αντιομογενειακή διάθεση, η οποία ήταν διάχυτη και προέκυψε στο πλαίσιο των πρώτων περιπετειών του ελληνικού δημοσίου με εταιρίες δυτικών συμφερόντων.<sup>407</sup> Ο Εμμανουήλ Ροΐδης ήταν ακόμα πιο σκωπτικός. Σε άρθρο του στο «Εμπορικό Δελτίον» στις 19 Ιανουαρίου 1875, διαβάζουμε: «Ομογενείς. Καθημερινά φθασίματα. Αι τιμαί εις έκπτωσιν».<sup>408</sup> Για τον Ροΐδη, η «αριστοκρατία» των ομογενών ήταν αποτέλεσμα «ατίμων επιχειρήσεων» που λειτουργούσε ανταγωνιστικά προς την «αριστοκρατία των προς το έθνος υπηρεσιών και της αξίας ην πάντοτε εσεβάσθη ο τόπος».<sup>409</sup>

Απέναντι σε αυτό το υπό διαμόρφωση αφήγημα για τους ομογενείς, διαμορφωνόταν σταδιακά ένα άλλο που περιλάμβανε την παραπάνω κριτική και αναζητούσε τους «αληθινά φιλοπάτριδες» ομογενείς που δεν αδιαφορούσαν για την πατρίδα τους.<sup>410</sup> Σε αυτό το αφήγημα προσπαθούσαν τα παραπάνω άρθρα από εφημερίδες της ομογένειας, να εντάξουν τον Αναγνωστόπουλο, επιχειρώντας να παρέμβουν και να μετασχηματίσουν τη δυναμική που διαμορφωνόταν στην ελληνική κοινωνία απέναντι στους «κοσμοπολίτες» Έλληνες του εξωτερικού. Πρόκειται ουσιαστικά για τους ομογενείς που επένδυσαν με δωρεές σε δύο κυρίως τομείς: την εκπαίδευση και τον κτιριακό εξοπλισμό φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.<sup>411</sup>

---

<sup>406</sup> Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Ημερολόγιον 1845-1867*, Ίκαρος, Αθήνα 1990, σ. 176, αναφορά σε Μαρία Δήτσα, «Εισαγωγή» στο: Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας*, σ. 27-133, Εστία, Αθήνα 2000, σ. 57.

<sup>407</sup> Μαρία Δήτσα, «Εισαγωγή», στο: Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας*, ό.π., σ. 34 και 56. Πρόκειται για τα οικονομικά σκάνδαλα που έμειναν γνωστά ως «Λαυρεωτικά», το πρώτο μεγάλο οικονομικό σκάνδαλο στο οποίο εμπλεκόταν το ελληνικό δημόσιο και η γαλλοιταλική εταιρεία Roux - Serpieri - Fressynet CIE, και «Το ζήτημα των Τραπεζών» στις αρχές της δεκαετίας του 1870, που αφορά στην ίδρυση Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας στην Ελλάδα από κεφαλαιούχους Έλληνες της διασποράς και στην προσπάθειά τους να αποσπάσουν λειτουργίες της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Γιώργος Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871 - 1873)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1989).

<sup>408</sup> Αναφορά σε Μαρία Δήτσα, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 34.

<sup>409</sup> Στο ίδιο, σ. 33.

<sup>410</sup> Σύμφωνα με την Έλλη Σκοπετέα (Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 77), στην ελληνική κοινωνία είχαν δημιουργηθεί τρεις διαφορετικές εικόνες για τους ομογενείς: α) οι ευεργέτες, στους οποίους αναγνωρίζεται και η φιλοπατρία τους, β) οι κερδοσκόποι και γ) οι ξένοι.

<sup>411</sup> Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 75.

## Ο Αναγνωστόπουλος και το Perkins στην Ελλάδα

Την εποχή που ο Αναγνωστόπουλος είχε ξεκινήσει τις πρωτοβουλίες του για την εκπαίδευση των τυφλών στη Βοστώνη, συνεχίζοντας και εμπλουτίζοντας το έργο του Howe, στην Ελλάδα ο κύριος λόγος για τον οποίο ήταν γνωστός ήταν η φιλανθρωπική του δράση. Μία από τις ελάχιστες αναφορές στον Αναγνωστόπουλο με την ιδιότητά του ως διευθυντή του Perkins και εκπαιδευτή των τυφλών<sup>412</sup> γίνεται από τον Φιλοπόιμενα Παρασκευαΐδη, εκδότη της πολιτικής αντιβασιλικής εφημερίδας *Άμυνα*,<sup>413</sup> κάποια χρόνια αργότερα, στην οποία μάλιστα ασκείται και κριτική στις ελληνικές κυβερνήσεις για το γεγονός ότι δεν γνώριζαν το έργο του.<sup>414</sup>

Αντίστοιχα, και ο Howe ήταν γνωστός στην Ελλάδα για τη φιλελληνική του δράση, και κυρίως, για τις πρωτοβουλίες στήριξης της κρητικής επανάστασης του 1866-69. Ενδεικτικά, στις 19 Ιουνίου 1876, ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Εμμανουήλ Κόκκινος, απέστειλε συλλυπητήρια επιστολή στη σύζυγο του Howe για το θάνατό του, στην οποία εστίαζε στη φιλελληνική δράση του. Ο Κόκκινος στην επιστολή του έκανε λόγο για τις «εξαιρετες συγγραφές» του Howe, χωρίς ωστόσο να αναφέρει το περιεχόμενό τους.<sup>415</sup> Η αποφυγή, σκόπιμη ή μη, της αναφοράς του θέματος αυτών των «συγγραφών» αντανακλά την ανύπαρκτη σχέση των ελλήνων πανεπιστημιακών με τις ιδέες για την εκπαίδευση των τυφλών και των τυφλοκωφών που εξέφραζε και διαμόρφωνε ο Howe. Για την φιλελληνική του δράση, είχε απονεμηθεί στον Howe ο Αργυρούς Σταυρός των Ιπποτών από την αντιβασιλεία του Όθωνα στις 25 Ιανουαρίου 1834.<sup>416</sup>

---

<sup>412</sup> «Διά λέξεων ανθρωπίνων δεν δύναται να περιγραφή [...] η συγκίνησις επί τη αφηγήσει του Μιχαήλ Ανάγνου των παρ' αυτού κατ' έτος πραττομένων υπέρ των ατυχών πλασμάτων». (Φιλοπόιμην Παρασκευαΐδης, *Σάμουηλ Χάου – Μιχαήλ Ανάγνος. Τύποι και έξοχοι διευθνται της εν Βοστώνη σχολής των τυφλών και κωφαλάων*, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήναι 1892, σ.15, Pamphlet in Greek language, 1892, Folder 50, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>413</sup> «Πρόγραμμα», *Άμυνα*, αριθμός 1, 3 Σεπτεμβρίου 1871, σ. 1-2.

<sup>414</sup> «Ο Έλλην, ο τιμήσας το ελληνικόν όνομα εν τη αλλοδαπή, καίτοι άγνωστος εις πάσας, νομίζομεν, τας ελληνικάς Κυβερνήσεις». (Φιλοπόιμην Παρασκευαΐδης, *Σάμουηλ Χάου – Μιχαήλ Ανάγνος. Τύποι και έξοχοι διευθνται της εν Βοστώνη σχολής των τυφλών και κωφαλάων*, ό.π., σ.14, Pamphlet in Greek language, 1892, Folder 50, Box 5, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>415</sup> Στη δεύτερη παράγραφο της επιστολής διαβάζουμε: «Ο θάνατος αυτού επίκρανε τους ασχολούμενους περί τα γράμματα στερηθέντας εναρέτου και σοφού ανδρός, ου αι εξαιρεται συγγραφαί διεχρον το φως της αληθείας και της αγάπης προς τον πλησίον». (Letter in Greek language from [Emmanuel Kokkinos], from an organization with an owl logo, 1876, folder 8, box 1, series 1, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>416</sup> Order of St. [Sauvens], certificate in honor of Samuel Gridley Howe, Greece, Folder 16, Box 1, Series 2, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

Στο δεύτερο ταξίδι του στην Ευρώπη, ο Αναγνωστόπουλος επισκέφθηκε και την Ελλάδα. Η παραμονή του στη χώρα περιλάμβανε μία διάλεξή του για τον αμερικανικό τρόπο ζωής στην Αθήνα και την επίσκεψή του στη βασίλισσα Όλγα, στην οποία έδωσε μία επιστολή γραμμένη από την Helen Keller. Σύμφωνα με δημοσίευμα του τύπου της Βοστώνης το 1890, η βασίλισσα Όλγα ξέσπασε σε κλάματα, διαβάζοντας την επιστολή.<sup>417</sup> Η βασίλισσα Όλγα ζήτησε από τον Anagnos να της δείχνει κάθε επιστολή που του έστελνε η Helen Keller<sup>418</sup> όσο εκείνος παρέμενε στην Αθήνα.<sup>419</sup> Η σχέση του Αναγνωστόπουλου με τη βασιλική οικογένεια εξακολούθησε και στο τρίτο ταξίδι του στην Ελλάδα, οπότε η πριγκίπισσα Σοφία τον κάλεσε στα ανάκτορα για να την ενημερώσει και να την πληροφορήσει σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των γυναικείων αμερικανικών σχολών οικιακής οικονομίας. Η συνάντηση αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας της πριγκίπισσας Σοφίας με στόχο τη θέσπιση οργανωμένων δομών κατάρτισης στην οικιακή οικονομία νεαρών γυναικών. Από την περιγραφή της συνάντησης αυτής στην εφημερίδα *Νέον Άστυ*, πληροφορούμαστε ότι τη χρονιά εκείνη εκπαιδεύονταν στην Αμερική ως νοσηλεύτριες Ελληνίδες με σκοπό να στελεχώσουν το νοσοκομείο Παίδων στην Αθήνα.<sup>420</sup> Επίσης, από την εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* μαθαίνουμε ότι ο Αναγνωστόπουλος τον Μάιο του 1906 ήταν φιλοξενούμενος της βασίλισσας Όλγας.<sup>421</sup>

Ο ελληνικός Τύπος της εποχής ενέτασσε τον Αναγνωστόπουλο στο εθνικό αφήγημα των Ελλήνων του εξωτερικού που διέπρεπαν, ενώ ταυτόχρονα παρέμεναν Έλληνες, κάνοντας δωρεές που στόχευαν στη συγκρότηση και αποτελεσματική λειτουργία αναγκαίων θεσμών στην πατρίδα τους, που αφορούσαν κυρίως στη μόρφωση και την εκπαίδευση των Ελλήνων. Το αφήγημα αυτό αποτυπώνεται χαρακτηριστικά σε άρθρο της εφημερίδας *Εσπερινή* σχετικά με τη δωρεά 5.000 λιρών του Αναγνωστόπουλου για την ανέγερση δύο δημοτικών σχολείων και ενός υφαντουργείου στην Ήπειρο, όπου επιδοκιμαζόταν η οικονομική συμβολή των

---

<sup>417</sup> Clippings (3, A Greek Bostonian), Folder 9, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>418</sup> Ο Αναγνωστόπουλος ήταν εκείνος που επέλεξε και εκπαίδευσε την Anne Sullivan ως δασκάλα της Helen Keller (*Michael Anagnos*, by Anna Gardner Fish, 1937, σ. 13, Folder 65, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>419</sup> "Michael Anagnos, The Silent Worker", 1897, Clippings, Folder 11, Box 4, Series 7, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>420</sup> *Νέο Άστυ*, 4 Μαΐου 1906, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>421</sup> *Κωνσταντινούπολις*, "Μία συνέντευξις", 13 Μαΐου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

ομογενών στην πατρίδα.<sup>422</sup> Αντίστοιχα, στον ίδιο τόνο αναφερόταν και η εφημερίδα *Αγών* στη δωρεά Αναγνωστόπουλου,<sup>423</sup> ενώ η εφημερίδα *Αθήναι* συσχέτιζε την παγκόσμια φήμη του Αναγνωστόπουλου ως διευθυντή του Perkins με την δωρεά του, σχολιάζοντας ότι η φήμη του δεν τον οδήγησε στο να ξεχάσει την πατρίδα του.<sup>424</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, η εφημερίδα *Αθήναι* αναφερόταν στο έργο του Αναγνωστόπουλου στο Perkins ως «το ψυχικό φως εις τους ατυχείς όσους στερούνται του φωτός της ημέρας», για να δώσει έμφαση στη δωρεά του, την οποία χαρακτήρισε ως «το πνευματικόν φως παρήγορον εις τους νηστεύοντας της ελευθερίας».<sup>425</sup> Στη συγκεκριμένη δωρεά αναφερόταν και η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* που εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη από την ορθόδοξη κοινότητα της Πόλης. Στο άρθρο που δημοσίευσε αναπαραγόταν το ίδιο αφήγημα της ανυστερόβουλης και γενναιόδωρης προσφοράς προς το ελληνικό έθνος των απανταχού ομογενών που διέπρεπαν στις χώρες υποδοχής τους.<sup>426</sup> Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός πως ο Αναγνωστόπουλος με

---

<sup>422</sup> «Είνε το μέγα προσόν τούτο της ελληνικής φυλής. Οι απανταχού ομογενείς χρηματιζόμενοι δεν λησμονούν την πατρίδα των, αλλά σπεύδουν πάντοτε να έρχονται διά των χρημάτων των διά τιμίας εργασίας αποκτούμένων, αρωγοί γενναίοι εις παν πατριωτικόν έργον και εις πάσαν ενδεικνυομένην ανάγκην». (*Εσπερινή*, 28 Απριλίου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>423</sup> «Εις των προσφάτων λαμπρών εορτών των αγώνων την πολλαπλήν ωφέλειαν χρεωστούμεν και τούτο το μέγα αγαθόν, ότε από περάτων γης ήλθον εις τας Αθήνας τα εσκορπισμένα τέκνα της Ελληνικής πατρίδος κομίζοντα τον φόρον της λατρείας και της αφοσιώσεως προς την γενέτειραν, εμπράκτως καταδηλούντα τον πόθον να ιδώσι αυτήν προαγομένην εν ημερώσει και ευημερία. Πληρούνται αι στήλαι των εφημερίδων εκ δωρεών των φιλοπατρώντων τούτων αποδήμων υπέρ παντοίων εθνικών αγαθών. Εις τας άλλας δωρεάς χαίροντες σήμεραν προσθέτομεν μίαν έτι μεγάλην, την του κ. Μιχ. Αναγνωστοπούλου, του τιμώντος την αρετήν και την φιλοπατρίαν της ημετέρας φυλής εν Αμερική. Ούτος υψωθείς εν Αμερική όσον ουδείς έτερος Έλλην μέχρι τούδε εν τη υπολήψει και τω σεβασμώ του μεγάλου εκείνου λαού ουδέ μίαν ημέραν έπαυσε φιλόστοργα στρέφων τα βλέμματα και θερμοτάτην την αγάπην προς την Ελλάδα». (*Αγών*, 27 Απριλίου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US). Η εφημερίδα *Αγών* εκδιδόταν από τον Ιωάννη Λαμπρίδη (1862-1914), νομικό και πολιτικό που είχε εκλεγεί βουλευτής με το κόμμα των Φιλελευθέρων το 1912. Ο Ιωάννης Λαμπρίδης ήταν Ηπειρώτης, απόφοιτος της Ζωσιμαίας σχολής Ιωαννίνων και της Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο ίδιος, σε άρθρο του με αφορμή το θάνατο του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, δήλωσε συντοπίτης και φίλος του (*Αγών*, 29 Ιουνίου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>424</sup> «Και δεν είμεθα ασυνήθιστοι εις τιαύτας εκ μέρους ομογενών δωρεάς υπέρ της παιδείας του Γένους. Αλλ' ότι ανήρ της περιωπής του κ. Αναγνωστοπούλου, ο οποίος διευθύνων το θαυμάσιον ίδρυμα τυφλών της Βοστώνης χαιρει παγκόσμιον φήμην και απολαύει υπολήψεως εν Αμερική, όσης ουδείς άλλος των εκεί Ελλήνων, δεν λησμονεί τους προς την πατρίδα δεσμούς, αλλ' έρχεται προσκομίζων υπέρ της μητρός, άξιος αυτής υιός, πολυετούς εργασίας εντίμου το περίσσευμα, τούτο είνε το ιδιάζον της δωρεάς του φιλοπάτριδος Ηπειρώτου». (*Αθήναι*, 29 Απριλίου 1906, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>425</sup> *Αθήναι*, 29 Απριλίου 1906, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>426</sup> Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Πασίγνωστον δε ότι ο κ. Αναγνωστόπουλος, ανήρ πολυμαθέστατος, μεγάλως το ημέτερον όνομα τιμά και παρά τοις Αμερικανοίς, οίτινες διά εξαιρετικής περιβάλλουσιν

τις ενέργειές του διαφοροποιούσε το ελληνικό εθνικό αφήγημα που στηριζόταν στη θρησκεία και τη «φυλή» (βλ. εθνική καταγωγή) ως των δύο βασικών κριτηρίων ένταξης στο ελληνικό εθνικό κράτος. Ο Αναγνωστόπουλος έθεσε ως προϋπόθεση φοίτησης στα σχολεία που θα χτίζονταν με το κληροδοτήμά του, να γίνονται δεκτά παιδιά ανεξάρτητα από φύλο, φυλή ή θρήσκευμα.<sup>427</sup>

Η ένταξη του Αναγνωστόπουλου και της δράσης του στο εθνικό αφήγημα που αντιμετώπιζε τους ομογενείς ως Έλληνες που διέπρεπαν στο εξωτερικό, αλλά παρέμεναν Έλληνες και δεν ξεχνούσαν την πατρίδα τους, αναπαραγόταν και σε μια ελληνική έκδοση του 1923 που περιλάμβανε τη βιογραφία του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, γραμμένη από δύο συγγενείς του, τον Δημήτριο και τον Γεώργιο Αναγνωστόπουλο. Χαρακτηριστικά, η έκδοση αυτή αφιερωνόταν «εις τους εν Αμερική παρεπιδημούντας φιλοπάτριδας ομογενείς».<sup>428</sup> Επίσης, στις πρώτες σελίδες της έκδοσης εντάσσονταν δύο επιστολές σχολιασμού της βιογραφίας, μία του μητροπολίτη Αθηνών Χρυσόστομου, και μία του καθηγητή του πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Ν. Χατζιδάκι. Τόσο ο Χρυσόστομος όσο και ο Χατζιδάκις εστίαζαν στη φιλοπατρία του Αναγνωστόπουλου.<sup>429</sup> Την ηγεμονία του συγκεκριμένου αφηγήματος ενισχύει το

---

αυτόν υπολήψεως ως εξέχουσας προσωπικότητα». (*Κωνσταντινούπολις*, 1 Μαΐου 1906, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US). Η ίδια εφημερίδα επανέρχεται στο θέμα στις 13 Μαΐου 1906, οπότε χαρακτηρίζει σε άρθρο της τον Αναγνωστόπουλο «υπέροχον ομογενή τον τιμώντα το ημέτερον όνομα εις τον μεγαλοργούντα Κόσμον, τον κατ' εξοχήν Κόσμον της προόδου, και πληρούμενον χαράς διά τον ακραιφνή πατριωτισμόν του». (*Κωνσταντινούπολις*, «Μία συνέντευξις», 13 Μαΐου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>427</sup> Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στην εφημερίδα *Αγών* ότι «τα σχολεία έσονται προσιτά εις πάντα νέον εκατέρου φύλου παιδεύσεως αφιέμενον εις οιαδήποτε φυλήν ή θρήσκευμα και αν ανήκη». (*Αγών*, 27 Απριλίου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US). Η αναφορά σε αυτή την προϋπόθεση παραλείπεται από άλλες εφημερίδες, όπως η *Αθήναι*, η οποία εστιάζει στο πόσο «συνεκτική είνε η δύναμις του Ελληνισμού, η ασκουμένη μέχρι των εις τα απότατα της Οικουμένης διεσπαρμένων ομοεθνών». (*Αθήναι*, 29 Απριλίου 1906, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>428</sup> Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 4 (Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>429</sup> Ο Χρυσόστομος γράφει «Οι αυτόθι παρεπιδημούντες φιλοπάτριδες Έλληνες γνωρίζουσι πάντες τον αοίδιμον άντρα, όστις ετίμησε και εκλείσε εν τη μεγάλη βορειοαμερικανική Δημοκρατία το ελληνικόν όνομα. Γνωρίζουσι τας εξόχους αρετάς, δι' ων περιεκοσμείτο και δη την υπέροχον και φλογεράν φιλοπατρίαν αυτού, ήτις δι' όλου του βίου αυτού υπηγόρευε τας γενναίας αυτού πράξεις και πάσαν την γόνιμον και εθνικωτάτην πολιτείαν αυτού». Αντίστοιχα, ο Γ. Ν. Χατζιδάκις γράφει ότι «αι αρεταί αι έμφυτοι εις τας ψυχάς των εκλεκτών τέκνων της φυλής ημών υπήρξαν παρ' αυτό λείαν ανεπτυγμένα, [...] ο ανήρ εκείνος, ο τοσούτον ευδοκιμήσας και τιμηθείς εν τη ξένη πάντοτε περιπαθώς δέκεται προς την πατρίδα ημών, πάντοτε το όνομα Ελλάς βαθύτατα συνεκίνηει την ευγενή αυτού ψυχήν, δι' ό και τελευτών σχεδόν πάσαν την περιουσίαν αυτού υπέρ της Ελλάδος διέθηκεν». (Δημήτριος & Γεώργιος

γεγονός ότι ο Χρυσόστομος, αν και πρόεδρος της διοικούσας επιτροπής του Οίκου Τυφλών, δεν αναφέρθηκε καθόλου στο ρόλο του Αναγνωστόπουλου στην κοινότητα των σχολείων των τυφλών, ενώ δεν ανέφερε ούτε την ιδιότητα με την οποία «διέπρεψε» στην Αμερική. Εξάλλου, ως στόχο της συγγραφής της βιογραφίας οι Δημήτριος και Γεώργιος Αναγνωστόπουλοι περιέγραφαν στον πρόλογο της έκδοσης «να χρησιμεύσει ως ζωντανόν και υπέροχον παράδειγμα ενεργού, ευγενεστάτης και απαραμίλλου προς την πατρίδα αφοσιώσεως, η οποία διά τον αιόδιμον άνδρα απετέλει αληθινήν θρησκείαν».<sup>430</sup>

Στις 5 Μαΐου του 1906 η εφημερίδα *Νέον Άστυ* δημοσίευσε ένα άρθρο, βασισμένο σε μία συνέντευξη με τον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο. Ο τίτλος του άρθρου ήταν «Ο θρίαμβος των τυφλών. Τυφλοί ιατροί, δικηγόροι, μουσικοί, τεχνίται. Το έργο ενός Έλληνος». Στο άρθρο οι τυφλοί/ές χαρακτηρίζονταν «μικροί απόκληροι της τύχης» και το Perkins «ανθρωποπλαστικόν ίδρυμα», ενώ ειδικά στους τυφλούς/ές μαθητές/τριες του Perkins αναφέρονταν ως «πλάσματα που θα έσβυναν ταχέως εάν δεν τα περιεμάζωνεν υπό την σωτήριον και ευεργετικήν σκέπην του το Ινστιτούτον» και ως «μικρούς ναυαγούς της ζωής». Στο άρθρο δινόταν έμφαση στη φυσική και τη σωματική ανάπτυξη των τυφλών μέσα από τη συστηματική γυμναστική και στη διανοητική τους μόρφωση, ενώ το γεγονός ότι απόφοιτοι του Perkins αποκτούσαν πανεπιστημιακά διπλώματα χαρακτηρίστηκε ως το «σπουδαιότερον και το μεγαλύτερον ίσως θαύμα του αιώνος». Το άρθρο ολοκληρωνόταν δίνοντας έμφαση στην ελληνική καταγωγή του Αναγνωστόπουλου ως λόγου που συνεισέφερε καθοριστικά στην παγκόσμια φήμη του Perkins.<sup>431</sup>

Το άρθρο αυτό δημοσιεύθηκε δύο μόλις μέρες πριν την προγραμματισμένη συνάντηση για την ίδρυση του Οίκου Τυφλών στην Αθήνα. Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος, ενώ βρισκόταν στην Αθήνα εκείνες τις μέρες, όπου

---

Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 5, Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>430</sup> Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 9 (Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>431</sup> Χαρακτηριστικά διαβάζουμε: «Τοιούτον εις ολίγας γραμμάς το πρότον του κόσμου εκπαιδευτικόν ίδρυμα διά τους τυφλούς, το οποίον ανήλθε πράγματι εις περιωπήν ανέφικτον υπό την πεφωτισμένην και νεωτεριστικήν διεύθυνσιν Έλληνος τιμώντος όχι μόνον το όνομα το ελληνικόν, αλλά και καθιστώντος σεβαστόν και αξιοθαύμαστον το ελληνικόν πνεύμα εις την χώραν των δαιμονίων Γιάγκιδων». (*Νέον Άστυ*, 5.5.1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

παρακολούθησε τους Μεσολυμπιακούς Αγώνες του 1906, οι οποίοι διεξήχθησαν στην Αθήνα από τις 22 Απριλίου έως τις 2 Μαΐου και παρέμεινε στην πόλη ως καλεσμένος της βασίλισσας Όλγας και τις επόμενες μέρες του Μαΐου, δεν παρευρέθηκε στη συνάντηση αυτή. Αυτή η απουσία εκ πρώτης όψεως φαντάζει παράδοξη. Εξίσου παράδοξη φαντάζει και η πολύ μικρή αναφορά στο όνομά του στην πραγματεία του Γεώργιου Δροσίνη *Οι Τυφλοί*, η οποία είχε εκδοθεί μόλις λίγες εβδομάδες πριν από τη συνάντηση. Συγκεκριμένα, ο Δροσίνης, ενώ έκανε εκτενή αναφορά στα ιδρύματα τυφλών σε Γερμανία, Γαλλία, Αγγλία, Ρωσία και Ιαπωνία, σε σύνολο 14 σελίδων, αναφέρθηκε στον Αναγνωστόπουλο ως διευθυντή μίας από τις σχολές τυφλών στην Αμερική, χωρίς να την κατονομάζει, σε μόλις τρεις γραμμές.<sup>432</sup> Ο Δροσίνης επανέφερε το όνομα του Αναγνωστόπουλου άλλη μία φορά στο τέλος της πραγματείας του, σε μια μικρή παράγραφο που αφορούσε την περίπτωση της Helen Keller, μετά από μια αναλυτική περιγραφή της εκπαίδευσης της Laura Brigman, όπου αναφέρθηκε για μοναδική φορά και το όνομα του Samuel Gridley Howe.<sup>433</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, εντύπωση προξενεί και το γεγονός, ότι αν και ο Δροσίνης αναφέρθηκε στην ύπαρξη νηπιαγωγείων για τυφλά παιδιά στην Αμερική και ενώ φαίνεται να γνώριζε καλά το σύστημα που εφαρμοζόταν για την εκπαίδευση των μικρών τυφλών παιδιών εκεί, δεν έκανε καμία αναφορά στο γεγονός ότι η ίδρυση του πρώτου νηπιαγωγείου για τυφλά παιδιά στον κόσμο υπήρξε πρωτοβουλία του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου.<sup>434</sup>

Μπορούμε, ωστόσο, να ερμηνεύσουμε αυτή την παραδοξότητα, στηριζόμενοι/ες σε κάποιες ενδείξεις. Η βασίλισσα Όλγα, με την οποία είχε επικοινωνία ο Αναγνωστόπουλος και η οποία φαίνεται ότι είχε προσωπικό ενδιαφέρον για την κατάσταση και την εκπαίδευση των τυφλών,<sup>435</sup> φαίνεται ότι είχε κακές σχέσεις με τον κύκλο του Δροσίνη και του Βικέλα. Ενδεικτικά, η βασίλισσα Όλγα άσκησε

---

<sup>432</sup> «Είνε γνωστόν ότι μίαν των σχολών τούτων, της Βοστώνης, περιλαμβάνουσαν 200 τυφλούς διευθύνει Έλλην, ο κ. Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος». (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], στο: Γεώργιος Δροσίνης, *Άπαντα, τόμος ένατος, σύμμικτα Α: ωφέλιμα δημοσιεύματα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2002, σ. 283-349, ειδικά σ. 320).

<sup>433</sup> Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η Helen Keller εκπαιδεύτηκε «υπό του ημετέρου κ. Αναγνωστοπούλου» (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 347).

<sup>434</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 333.

<sup>435</sup> Ίσως να μην είναι άσχετο με το ενδιαφέρον της βασίλισσας Όλγας για τους τυφλούς, το γεγονός ότι το 1881 με πρωτοβουλία, της αυτοκράτειρας Μαρίας Αλεξάντροβνα, συζύγου του τσάρου Αλέξανδρου Β΄, ιδρύθηκε στη ρωσική αυτοκρατορία η «Εταιρεία «Μαρία»», «προστατευτική των τυφλών», για τους στρατιώτες που επέστρεψαν τυφλοί από τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878 (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 318). Η σχέση της βασίλισσας Όλγας με την ρωσική βασιλική οικογένεια ήταν στενή, και μάλιστα, είχε κατηγορηθεί στο πλαίσιο των γεγονότων των «Ευαγγελικών» για σλαβική αντεθνική πολιτική (Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900 – 1922*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 37-105, ειδικά σ.43).



δίωξη «επί εξυβρίσει του Ιερού προσώπου της Βασιλίσσης» στον Γεώργιο Σουρή, στενό φίλο του Δροσίνη για ένα ποίημά του που δημοσίευσε στην εφημερίδα του *Ρωμηός*<sup>436</sup> στις 25.1.1897 και με το οποίο ασκούσε σάτιρα στις συνήθειές της.<sup>437</sup> Ακόμα, στον Οίκο Τυφλών ως μεγάλη ευεργέτιδα αναφέρεται η πριγκίπισσα Μαρία, ενώ από το 1914 συμπεριλαμβάνεται και η βασίλισσα Σοφία.<sup>438</sup> Η βασίλισσα Σοφία ήταν θετικά διακείμενη προς τη γερμανική αυτοκρατορική ιδέα,<sup>439</sup> γεγονός που την απομάκρυνε πολιτικά από τη ρωσόφιλη βασίλισσα Όλγα, ενώ και η πριγκίπισσα Μαρία λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του πρώτου συζύγου της, προερχομένου από την τσαρική αυλή, παντρεύτηκε τον ναύαρχο Περικλή Ιωαννίδη, ένθερμο υποστηρικτή του Κωνσταντίνου, και ο γάμος τους τελέστηκε σε πόλη της Γερμανίας.<sup>440</sup> Φαίνεται ότι οι διαμορφωμένες σχέσεις στο Παλάτι και οι σχέσεις συγκεκριμένων εκπροσώπων του Παλατιού με συγκεκριμένους κύκλους λογίων της Αθήνας επηρέασαν την ιστορία της ίδρυσης σχολής τυφλών στην Ελλάδα, αφήνοντας έξω από αυτή τη διαδικασία την πλούσια εμπειρία που θα μπορούσε να προσκομίσει από τη δράση του στο Perkins ο Αναγνωστόπουλος.

### **Συμπεράσματα**

Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος υπήρξε μια πολύπλευρη προσωπικότητα που επηρέασε τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των πολιτικών για την τύφλωση στις ΗΠΑ στο τέλος του 19<sup>ου</sup> και στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Πίστευε ότι οι τυφλοί/ές ήταν εξίσου ικανοί/ές με τους βλέποντες/ουσες και διεκδίκησε μέσω της εφαρμογής της φιλελεύθερης εκπαίδευσης στο Perkins την εργασιακή και κοινωνική τους ένταξη, εστιάζοντας στη μόρφωσή τους ως τον προνομιακό τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να αποκτήσουν την ιδιότητα του πολίτη. Ανέδειξε την ταξική διάσταση αυτής της μορφής αναπηρίας

---

<sup>436</sup> Μαρίνα Κοτζαμάνη, «Αριστοφάνης, ο σύγχρονος μας: η θαυμαστή ιστορία της Χειραφετήσεως του Γεωργίου Σουρή, εχθρού των γυναικών», *Τα Ιστορικά*, 14 (26), (1997), σ. 121-134. Μάλιστα, το όνομα της εφημερίδας το επινόησε ο Γεώργιος Δροσίνης (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, *Ο Γεώργιος Δροσίνης πέραν της λογοτεχνίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2006, σ. 103).

<sup>437</sup> Μαρίνα Κοτζαμάνη, «Αριστοφάνης, ο σύγχρονός μας: η θαυμαστή ιστορία της Χειραφετήσεως του Γεωργίου Σουρή, εχθρού των γυναικών», *ό.π.*, σ. 121-134.

<sup>438</sup> Στη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1909, η πριγκίπισσα Μαρία αναφέρεται ως «μεγάλη προστάτιδα» του Οίκου (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1910, σ. 26, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα), ενώ στη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1914 η βασίλισσα Σοφία αναφέρεται ως ευεργέτιδα (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1914*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1915, σ. 21, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>439</sup> Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *ό.π.*, σ. 87.

<sup>440</sup> Μαρία, πριγκίπισσα της Ελλάδος, *Αναμνήσεις της Βασιλόπαιδος Μαρίας, 1883-1933*, Άλφα, Ι.Μ. Σκαζίκη, Αθήνα 1951.

και προσπάθησε να καταπολεμήσει τη στερεότυπη ταύτιση της τυφλότητας με την επαιτεία. Άσκησε έντονη κριτική στην εκβιομηχάνιση ως συνθήκη που ενέτεινε την κοινωνική περιθωριοποίηση των τυφλών και αντιτάχθηκε στην φιλανθρωπική λογική, στην οποία βασιζόταν η λειτουργία των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων για τους/τις τυφλούς/ές. Απέκτησε παγκόσμια φήμη κυρίως ως ο «πατέρας του νηπιαγωγείου για τους τυφλούς»,<sup>441</sup> ενώ στο ελληνικό πλαίσιο ταυτίστηκε με την πλούσια ομογένεια που δεν ξεχνούσε την πατρίδα.

Ωστόσο, οι αντιλήψεις του για την κοινωνική ένταξη των τυφλών μάλλον δεν επηρέασαν άμεσα τις πολιτικές και τις πρωτοβουλίες ούτε στο αμερικανικό ούτε στο ελληνικό πλαίσιο. Στις ΗΠΑ φαίνεται ότι κέρδισε έδαφος το κίνημα της ευγονικής, καθώς ξεκινώντας από την Ιντιάνα ένα χρόνο μετά το θάνατο του Anagnos, το 1907 περισσότερες από 30 πολιτείες, συμπεριλαμβανομένης και της Νέας Υόρκης –όχι όμως της Μασαχουσέτης–, ψήφισαν την υποχρεωτική στείρωση των «κοινωνικά ανεπαρκών τάξεων», στην περιγραφή των οποίων περιλαμβάνονταν και οι τυφλοί.<sup>442</sup> Βέβαια, όπως είδαμε παραπάνω, και ο ίδιος ο Αναγνωστόπουλος τασσόταν ανοιχτά κατά των γάμων μεταξύ τυφλών και οργάνωνε τη ζωή στο ίδρυμα με τρόπο που απέκλειε τη συναναστροφή ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια. Ωστόσο, ανάμεσα στην επιλογή αυτή και την αντιμετώπιση των τυφλών ως «κοινωνικά ανεπαρκούς τάξης» υπάρχει μεγάλη απόσταση. Ο χαρακτηρισμός, αυτός, εξάλλου, αντιτίθεται άμεσα στις προσπάθειες του Αναγνωστόπουλου να αποδείξει ότι οι τυφλοί/ές μπορούσαν να είναι κοινωνικά αυτοδύναμοι/ες και χρήσιμοι/ες.

Στο ελληνικό πλαίσιο το έργο και οι αντιλήψεις του Αναγνωστόπουλου για την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών άργησαν πολύ να συζητηθούν. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο Οίκος Τυφλών ιδρύθηκε στη βάση της φιλοσοφίας που χρησιμοποιούσαν άλλα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά ιδρύματα για τυφλά παιδιά, στην οποία ο Anagnos ασκούσε δριμυία κριτική. Στον αποκλεισμό αυτό της εμπειρίας και των αντιλήψεων του Αναγνωστόπουλου για την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών στο ελληνικό πλαίσιο καθρεφτίζονται γενικότερες αντιπαραθέσεις και ανταγωνισμοί. Με αυτό τον τρόπο, η ιστορία της εκπαίδευσης των τυφλών στην Ελλάδα διαπλέκεται με την πολιτική ιστορία, καταδεικνύοντας τον ιστορικό και κοινωνικό καθορισμό των επιλογών και των πολιτικών που διαμορφώνονται για τα θέματα αναπηρίας.

---

<sup>441</sup> Paul Koken, *A History of the Greeks in the Americas 1453-1938*, Proctor Publications, Ann Arbor 1995, σ. 63.

<sup>442</sup> Kim Nielsen, *A Disability History of the United States*, ό.π., σ. 113-115.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

### Ο ΟΙΚΟΣ ΤΥΦΛΩΝ ΚΑΙ Η ΕΙΡΗΝΗ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ

#### Εισαγωγή

Στα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα η συζήτηση για τους/τις τυφλούς/ές στον ελληνικό δημόσιο λόγο ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Η συζήτηση για τον εθνικό συλλογικό εαυτό δεν μπορούσε να περιλαμβάνει τα άτομα με αναπηρίες. Για την ακρίβεια, το έθνος όφειλε να είναι αρτιμελές και υγιές. Ενδεικτική της θεώρησης του συλλογικού εαυτού ως εξ ορισμού υγιούς, ήταν η έκκληση του Ίωνα Δραγούμη στο τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα προς τους ομογενείς να σταματήσουν να δίνουν δωρεές για την ανέγερση νοσοκομείων «σαν νάταν το έθνος άρρωστο».<sup>443</sup> Στο πλαίσιο αυτό, οι όποιες αναφορές στους/στις τυφλούς/ές ήταν αποσπασματικές και προέρχονταν αποκλειστικά από γιατρούς. Αλλά και σε αυτές τις αναφορές ήταν έντονος ο καθορισμός της αναπηρίας των τυφλών με γνώμονα τον βαθμό στον οποίο θα μπορούσαν να υπηρετήσουν την πατρίδα.

Χαρακτηριστικά, τον Ιανουάριο του 1866, στο περιοδικό *Πανδώρα* δημοσιεύθηκε ένα άρθρο του ιατροφιλόσοφου Ιωσήφ Δεκιγάλλα, με τίτλο «Παραβολή του εκ γενετής τυφλού προς τον εννεόκωφον».<sup>444</sup> Στο άρθρο αυτό, ο Δεκιγάλλας, παρουσιάζοντας συνοπτικά τη συζήτηση που λάμβανε χώρα σε ευρωπαϊκό επίπεδο σχετικά με το ερώτημα της προτιμότερης μορφής αναπηρίας ανάμεσα στην τύφλωση και την κώφωση, κατέληξε ότι σε κοινωνικό επίπεδο τα λιγότερα μειονεκτήματα είχε η κώφωση, καθώς ο κωφός μπορούσε να είναι ανεξάρτητος και χρήσιμος για τους συνανθρώπους και την πατρίδα του, σε αντίθεση με τον τυφλό, η κοινωνική ύπαρξη του οποίου προϋπέθετε τη βοήθεια και τη στήριξη των βλεπόντων.<sup>445</sup> Ωστόσο, αναγνώριζε στους τυφλούς τη δυνατότητα να επικοινωνούν μεταξύ τους και να αναπτύσσουν τις νοητικές τους ικανότητες μέσα από τη γλώσσα και την ομιλία.<sup>446</sup>

<sup>443</sup> Αναφορά σε Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900 – 1922*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 9-36, ειδικά σ. 9.

<sup>444</sup> Ιωσήφ Δεκιγάλλας, «Παραβολή του εκ γενετής τυφλού προς τον εννεόκωφον», *Πανδώρα*, 380, (1866), σ. 460-462.

<sup>445</sup> Χαρακτηριστικά γράφει: «Αλλ' εν τη κοινωνία, όπου ο άνθρωπος δεν είναι μεμονωμένος, και μεθ' ης δύναται να ταυτισθή, επιτυγχάνει ο εννεόκωφος μάλλον του τυφλού, όστις δεν απολαύει όλης της ενεργείας και δραστηριότητος της υπάρξεώς του και είναι μέλος απειράκις ήττον ωφέλιμον προς εαυτόν και τους άλλους, όπερ αποτελεί ου μικράν έλλειψιν. Εάν λοιπόν ήναι προτιμότερον να ήναι τις τυφλός ως ιδιώτης, ως πολίτης όμως προτιμότερος ο εννεόκωφος». (Ιωσήφ Δεκιγάλλας, «Παραβολή του εκ γενετής τυφλού προς τον εννεόκωφον», ό.π., σ. 462).

<sup>446</sup> «Απολαύων ο τυφλός του δώρου της γλώσσης, δηλαδή του απλουστέρου τρόπου της προς τους άλλους διοχετεύσεως των ιδίων λογισμών, και του ικανωτέρου μέσου προς εξάσκησιν και ανάπτυξιν των νοερών δυνάμεων, έρχεται εις πλειοτέραν συνάφειαν μετά των ομοίων του, και συνδέεται με το

Αυτή η οριοθέτηση της δυνατότητας επικοινωνίας μόνο μεταξύ των τυφλών, σε συνδυασμό με την με επιστημονικοφανή τρόπο παρουσίαση της αυτονόητης αδυναμίας των τυφλών να προσφέρουν στην πατρίδα, στερούσε από τους/τις τυφλούς/ές την ένταξή τους στον εθνικό συλλογικό εαυτό και, άρα, και τη δυνατότητά τους να λογίζονται πλήρες μέλος της οργανικής κοινότητας του έθνους αποκτώντας την ιδιότητα του πολίτη στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Παράλληλα, στην ελληνική Βουλή λάμβανε χώρα μια συζήτηση σχετικά με τη φτώχεια, την επαιτεία και τη φιλανθρωπία. Η συζήτηση αυτή αντανάκλασε την ανάδυση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας στο δεύτερο μισό του 19<sup>ου</sup> αιώνα, η οποία αποτυπώθηκε στην ίδρυση φιλολογικών συλλόγων, με πιο ενδεικτικό παράδειγμα τον φιλολογικό σύλλογο *Παρνασσό*,<sup>447</sup> και αποσκοπούσε στη διαχείριση του φτωχού πληθυσμού, κυρίως στην ελληνική πρωτεύουσα.<sup>448</sup> Η επιχειρηματολογία για τη μη θέσπιση κρατικού επιδόματος για τους/τις φτωχούς/ές περιλάμβανε την κυρίαρχη άποψη ότι η παροχή κρατικών επιδομάτων θα δημιουργούσε ένα σταθερό εισόδημα στους ανέργους που θα λειτουργούσε αποτρεπτικά προς την ανεύρεση εργασίας εκ μέρους τους.<sup>449</sup> Για το λόγο αυτό, η «γενναία και αγαθοεργός πράξις» της παροχής βοηθημάτων στους φτωχούς θα έπρεπε να παραμείνει στη σφαίρα της φιλανθρωπίας, ενώ το κράτος, με τη θέσπιση νόμων θα έπρεπε να δίνει τη δυνατότητα για εργασία.<sup>450</sup> Τα άτομα με αναπηρία δεν αποτέλεσαν μέρος αυτής της συζήτησης, καθώς θεωρούνταν αυτονόητο να βιώνουν την ανεργία και τη φτώχεια, δηλαδή τον αποκλεισμό από οποιαδήποτε μορφή εργασίας.

Συνεπώς, στο τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα στην Ελλάδα, οι τυφλοί/ές, ως άτομα με αναπηρία δεν αναγνωρίζονταν ως κατηγορία ούτε από το κράτος ούτε από την

---

είδος του, ου κατέχει το ουσιωδέστερον και διακριτικόν γνώρισμα». (Ιωσήφ, Δεκιγάλλας, «Παραβολή του εκ γενετής τυφλού προς τον εννεόκωφον», ό.π., σ. 462).

<sup>447</sup> Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, τυπωθήτω Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2004, σ. 74-75.

<sup>448</sup> Στο ίδιο, σ. 72.

<sup>449</sup> «Όσον τα μέσα ταύτα των βοηθειών είναι βεβαιότερα, τόσο μάλλον ο προσδοκόν εις αυτά λησμονεί την εργασίαν και παραδίδεται εις την αργίαν». (*Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΡΚΘ', 25 Ιουλίου 1846, σ. 2085).

<sup>450</sup> «Τα τους πτωχούς αφορώντα βοηθήματα είναι πράξις γενναία και αγαθοεργός, έχουσα όλα τα προσόντα της φιλανθρωπίας, όταν γίνεται εξ ιδιώτου, όταν δε πρόκειται να γίνη εκ μέρους της Κυβερνήσεως, το πράγμα αλλάσσει χαρακτήρα. Της Κυβερνήσεως η φιλανθρωπία και αγαθοεργία ενεργείται απέναντι του Έθνους δια της συστάσεως τακτικών δικαστηρίων, συγκεκριτημένων υπό τιμών δικαστών, και εξασφαλίζοντων το δικαίωμα εκάστου, δια της ακριβούς εκτελέσεως των νόμων, δια της προστασίας του εμπορίου και της βιομηχανίας, τα οποία χορηγούσιν εις έκαστον τα μέσα ν' απολαύση τα προς ζώαρκειαν απαιτούμενα». (*Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Β' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΡΚΘ', 25 Ιουλίου 1846, σ. 2084).

οργανωμένη φιλανθρωπική πρακτική. Η κατάσταση ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις απόψεις στις οποίες ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος στήριξε το σχεδιασμό της εκπαίδευσης των τυφλών, στόχος της οποίας ήταν η ένταξη των τυφλών στο κοινωνικό σύνολο και η απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, τόσο μέσα από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το κοινωνικό σύνολο όσο και με τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, όψεις που αποτυπώνονταν στην επίμονη προσπάθεια του Αναγνωστόπουλου για την ενίσχυση της αυτοδυναμίας και της κοινωνικής χρησιμότητας στην κοινωνική ύπαρξη των τυφλών.

Η μοναδική προσπάθεια έναρξης της συζήτησης για την εκπαίδευση των τυφλών στα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα πραγματοποιήθηκε από τον Αντώνιο Παλατιανό. Ο Παλατιανός ήταν κερκυραίος γιατρός, εκπαιδευμένος στην Ιταλία, στο στρατό της οποίας κατατάχθηκε και πολέμησε στο πλαίσιο του ιταλικού αλυτρωτισμού ως στρατιωτικός γιατρός. Ο Παλατιανός, επιστρέφοντας στην Κέρκυρα μετά την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα παρουσίασε μια ασθένεια που προκαλούσε τη σταδιακή του τύφλωση. Με αφορμή την προσωπική του εμπειρία, επικοινωνήσε με ειδικούς στην τύφλωση στην Ιταλία, αλλά και με εκπαιδευτές τυφλών σε Ιταλία και Αυστρία.<sup>451</sup> Το ενδιαφέρον του αυτό αποτυπώθηκε στη συγγραφή ενός βιβλίου με τίτλο *Τυφλοί και κωφάλαλοι εν Ελλάδι* το 1882<sup>452</sup> και στην πρώτη ανάπτυξη της ελληνικής Braille, στην οποία συμπεριέλαβε και το πολυτονικό σύστημα.<sup>453</sup>

Ο Παλατιανός χρησιμοποίησε αυτή την πρώτη ελληνική γραφή Braille για να εκπαιδεύσει ένα τυφλό παιδί στην Κέρκυρα. Μετά από τετραετή ενασχόληση με το παιδί, φρόντισε ώστε να συνεχίσει την εκπαίδευσή του με υποτροφία στη σχολή τυφλών στη Νάπολη, με την προσδοκία να επιστρέψει μορφωμένος ενήλικας στην Ελλάδα. Η προσδοκία αυτή του Παλατιανού θα ήταν το βασικό του επιχείρημα για την αναγκαιότητα ίδρυσης σχολής τυφλών στην Ελλάδα. Ωστόσο, το «πείραμά» του δεν τελεσφόρησε, καθώς ο μαθητής κατά τη φοίτησή του στη σχολή της Νάπολης πέθανε.<sup>454</sup> Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο Παλατιανός περιορίστηκε στην αξιοποίηση της περιουσίας του μετά το θάνατό του ως κληροδοτήματος για την εκπαίδευση των

---

<sup>451</sup> Ν. Τ. Βούλγαρις, «Αντώνιος Παλατιανός», *Παρνασσός*, 12, έτος ΙΕ, (1893), σ. 901-909.

<sup>452</sup> Αντώνιος Παλατιανός, *Τυφλοί και κωφάλαλοι εν Ελλάδι*, χ.έ., Κέρκυρα 1882.

<sup>453</sup> Αντώνιος Παλατιανός, *Δοκίμιον περί εφαρμογής εις την ελληνικήν γλώσσαν της αναγλυπτογραφίας Βράιλ προς εκπαίδευσιν των τυφλών*, χ.έ., Κέρκυρα 1882.

<sup>454</sup> Ν. Τ. Βούλγαρις, «Αντώνιος Παλατιανός», ό.π., σ. 901-909.

τυφλών παιδιών της Κέρκυρας σε σχολές τυφλών της Ευρώπης, μέχρι να ιδρυθεί αντίστοιχη σχολή στην Ελλάδα.<sup>455</sup>

Η πρώτη οργανωμένη πρωτοβουλία ένταξης των τυφλών ως κοινωνικής κατηγορίας στον εθνικό συλλογικό εαυτό πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα από τον Γεώργιο Δροσίνη και τον κύκλο του. Η έναρξη της συζήτησης για την ίδρυση της πρώτης σχολής τυφλών στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε σε μια συγκυρία, στην οποία η ελληνική ταυτότητα δεν θεωρούνταν από τους διανοητές της εποχής ως αυτονόητη, αλλά αντιμετωπιζόνταν ως ένα ζητούμενο.<sup>456</sup> Το ζητούμενο αυτό περιλάμβανε πέρα από την ταύτιση των Ελλήνων με τη λόγια γλώσσα της Εκκλησίας και την Ορθοδοξία,<sup>457</sup> την ένταση για τον σλαβικό κίνδυνο και το Μακεδονικό Ζήτημα και, πιο συγκεκριμένα, τη συλλογική ενοχή<sup>458</sup> για τη διαγραφόμενη αποτυχία συγκριτικά με το γειτονικό νεοσύστατο βουλγαρικό κράτος αναφορικά με την εκπλήρωση του εκπολιτιστικού ρόλου του ελληνικού κράτους στην Ανατολή.<sup>459</sup>

Σε αυτό το πλαίσιο, η πρωτοβουλία για την ίδρυση του Οίκου Τυφλών εντάχθηκε από την αρχή στο αφήγημα της αναγκαιότητας εκπλήρωσης του εκπολιτιστικού ρόλου του ελληνικού κράτους στην Ανατολή και της αναζήτησης αποδείξεων ότι οι Έλληνες αποτελούσαν πράγματι τους μοναδικούς αξιόπιστους φορείς του δυτικού πνεύματος στην Ανατολή. Ακόμα, η ίδρυση του Οίκου Τυφλών εντάσσεται και στον ανταγωνισμό ανάμεσα στους Ελλαδίτες και τους Έλληνες της ομογένειας και της διασποράς με διττό τρόπο. Από τη μια πλευρά, αποκλείεται από τη συζήτηση ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος ως Έλληνας της διασποράς, ο οποίος εξέφραζε τον κοσμοπολιτισμό. Οι Δροσίνης και Βικέλας, ως γραμματέας και πρόεδρος αντίστοιχα του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, είχαν ταχθεί ανοιχτά εναντίον κοσμοπολιτικών απόψεων που δεν έθεταν ως προϋποθέσεις την ελληνική γλώσσα και το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα για την ένταξη στο ελληνικό κράτος.<sup>460</sup> Η

---

<sup>455</sup> Στο ίδιο, σ. 901-909.

<sup>456</sup> Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο: Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απορχές 1900 – 1922*, ό.π., σ. 9.

<sup>457</sup> Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 117.

<sup>458</sup> Στο ίδιο, σ. 234.

<sup>459</sup> Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», ό.π., σ. 19-20.

<sup>460</sup> Το 1912 στα *Καθήκοντα του Πολίτου* που εξέδιδε ο ΣΔΩΒ, διαβάζουμε χαρακτηριστικά ότι ο «κοσμοπολιτισμός δεν είναι φαινόμενο ελληνικών» και «συνεπώς, όσοι τον υποστηρίζουν «δεν είναι φιλοπάτριδες». (Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, *Τα καθήκοντα του Πολίτου*, Ν. Σιδέρη, Αθήναι 1912, σ. 25, αναφορά σε Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, Εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2004, σ. 97, ανακτήθηκε από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/15577>).

προσέγγισή τους αυτή απέκλειε αυτόματα τον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο από οποιαδήποτε συζήτηση, καθώς, όπως είδαμε, ο τελευταίος είχε θέσει ως προϋπόθεση για την αξιοποίηση των κληροδοτημάτων του από το ελληνικό κράτος για την ίδρυση σχολείων στην Ήπειρο, τη φοίτηση σε αυτά παιδιών ανεξάρτητα από φυλή ή θρησκευτικό δόγμα.

Από την άλλη πλευρά, τόσο η ίδρυση του Οίκου Τυφλών όσο και η μετέπειτα λειτουργία του είναι στενά συνυφασμένες με την ιστορία της ελληνικής ομογένειας και διασποράς. Ο συλλογικός εαυτός, περιλάμβανε για τον Δροσίνη και τον Βικέλα όχι μόνο τους Ελλαδίτες, αλλά και τους Έλληνες της ομογένειας και διασποράς, καθώς οι δωρεές των τελευταίων εξασφάλισαν την ίδρυση και λειτουργία του Οίκου. Άλλωστε, και ο ίδιος ο Βικέλας ήταν Έλληνας της διασποράς. Από την άποψη αυτή, η λειτουργία του Οίκου Τυφλών εντάσσεται στη συζήτηση για τον ρόλο των ομογενών και των Ελλήνων της διασποράς στο ελληνικό κράτος. Με τις δωρεές προς τον Οίκο Τυφλών,<sup>461</sup> οι ομογενείς εντάσσονταν ως πατριώτες στο αφήγημα του εκπολιτιστικού ρόλου που είχε αναλάβει η Ελλάδα στην Ανατολή. Ιδιαίτερα στο πλαίσιο της συλλογικής ενοχής λόγω της συγκυριακής αποτυχίας εκπλήρωσης του ρόλου, τα χρήματα που διέθεταν οι ομογενείς σε τέτοιες «εκπολιτιστικού χαρακτήρα» πρωτοβουλίες τους μετέτρεπαν σε πατριώτες και κοινωνούς ενός κοινού σκοπού.<sup>462</sup>

Επίσης, ο Οίκος Τυφλών δεν παρέμεινε ανεπηρέαστος από τα πυκνά γεγονότα της εποχής τόσο προπολεμικά όσο και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική Καταστροφή, την οποία ακολούθησε η έλευση των προσφύγων, άφησαν το αποτύπωμά τους στη λειτουργία του Οίκου. Από τη μια πλευρά, κατά τη διάρκεια των πολεμικών

---

<sup>461</sup> Από τις δωρεές των ομογενών, εκείνη των αδερφών Άμπετ από την ελληνική κοινότητα της Αλεξάνδρειας οδήγησε στην αγορά του κτιρίου στέγασης του Οίκου (Αριστείδης Γ. Κούμαρης, *Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών*, Τύποις Φοίνικος, Αθήνα 1948 σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα). Στους μεγάλους ευεργέτες του Οίκου συγκαταλέγεται και ο Βασίλειος Ζαχάρωφ, ο γνωστός έμπορος όπλων, φίλος του Ελευθερίου Βενιζέλου και κεντρικός χορηγός του Ελληνικού Ινστιτούτου Pasteur (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1910, σ. 26, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>462</sup> Σύμφωνα με τον Δερτιλή, υπάρχουν τρεις διαφορετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για τον ρόλο των Ελλήνων της ομογένειας και της διασποράς στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα: η έμφαση στον πατριωτισμό τους, η έμφαση στην εκμετάλλευση των φτωχότερων στρωμάτων της χώρας, καθώς και η έμφαση στις δωρεές τους ως τρόπον συγκάλυψης του εκμεταλλευτικού τους ρόλου. Τις παραπάνω προσεγγίσεις παρουσιάζει ο Δερτιλής για να καταλήξει σε μια πιο συνθετική ερμηνεία του ευεργετισμού των ομογενών και των Ελλήνων της διασποράς ως αντιστάθμιση στην αναστολή του πατριωτισμού τους που ενίοτε συνεπαγόταν η εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους (Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018, σ. 30-32).

συρράξεων ο Οίκος Τυφλών επιτάχθηκε δύο φορές από το κράτος, γεγονός που επέδρασε αρνητικά στην ομαλή λειτουργία του, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι φιλανθρωπικές εισφορές προς τον Οίκο κατά τη διάρκεια των πολέμων ελαττώθηκαν. Για αυτόν ακριβώς το λόγο και προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 η Εφορεία του Οίκου άρχισε να χρησιμοποιεί τα τυφλά παιδιά για την προσέλκυση του ενδιαφέροντος των φιλανθρώπων.<sup>463</sup> Πρόκειται για μια πρωτοβουλία που από τότε επαναλαμβάνονταν κάθε χρόνο και ως κύριο στόχο είχε την υποκίνηση του ενδιαφέροντος από τη πλευρά των φιλανθρώπων με σκοπό την οικονομική ενίσχυση του Οίκου Τυφλών. Αυτή η πρακτική της επίδειξης της προόδου των τυφλών παιδιών, σε συνδυασμό με την καθιέρωση της εκφοράς δίσκου την Κυριακή του Τυφλού στους ναούς προς οικονομική ενίσχυση του Οίκου Τυφλών, αποτέλεσε και τη βασική τομή που εμπέδωσε τον φιλανθρωπικό χαρακτήρα του ιδρύματος μέχρι την κρατικοποίησή του στο τέλος της δεκαετίας του 1970.

Στο κεφάλαιο αυτό αρχικά παρουσιάζονται οι ιδέες του Δροσίνη για τους τυφλούς και την εκπαίδευσή τους μέσα από το σχολιασμό της πραγματείας του με τίτλο *Οι Τυφλοί*, που εκδόθηκε το 1906. Στη συνέχεια, συζητείται η ίδρυση του Οίκου Τυφλών και η υποδοχή της από τον Τύπο της εποχής. Κατόπιν, γίνεται αναφορά στον τρόπο λειτουργίας του Οίκου Τυφλών, στη σχέση του με το κράτος και την Εκκλησία, καθώς και στο λόγο που χρησιμοποιούσε η Εκκλησία για τους/τις τυφλούς/ές. Μέσα από αυτή την παρουσίαση αναζητείται τόσο η ενσωμάτωση της ίδρυσης και της λειτουργίας του Οίκου Τυφλών στο αφήγημα του εθνικού συλλογικού εαυτού, όσο και οι συγκεκριμένες αντιλήψεις για τους/τις τυφλούς/ές στις οποίες θεμελιώθηκαν οι πρακτικές που ακολουθήθηκαν, η σχέση τους με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές σε άλλα ευρωπαϊκά φιλανθρωπικά ιδρύματα της εποχής, αλλά και οι συγκλίνουσες και αποκλίνουσες αντιλήψεις του Δροσίνη με εκείνες του Αναγνωστόπουλου. Τέλος, παρουσιάζονται αναλυτικά οι ιδέες και το έργο της Ειρήνης Λασκαρίδου ως διευθύντριας του Οίκου Τυφλών, ο ανταγωνισμός που αναπτύχθηκε μεταξύ της Λασκαρίδου και άλλων φορέων προσπαθειών εκπαίδευσης των τυφλών, καθώς και οι απόψεις του Σπήλιου Χαραμή, του πρώτου οφθαλμολόγου στην Ελλάδα, για την τυφλότητα.

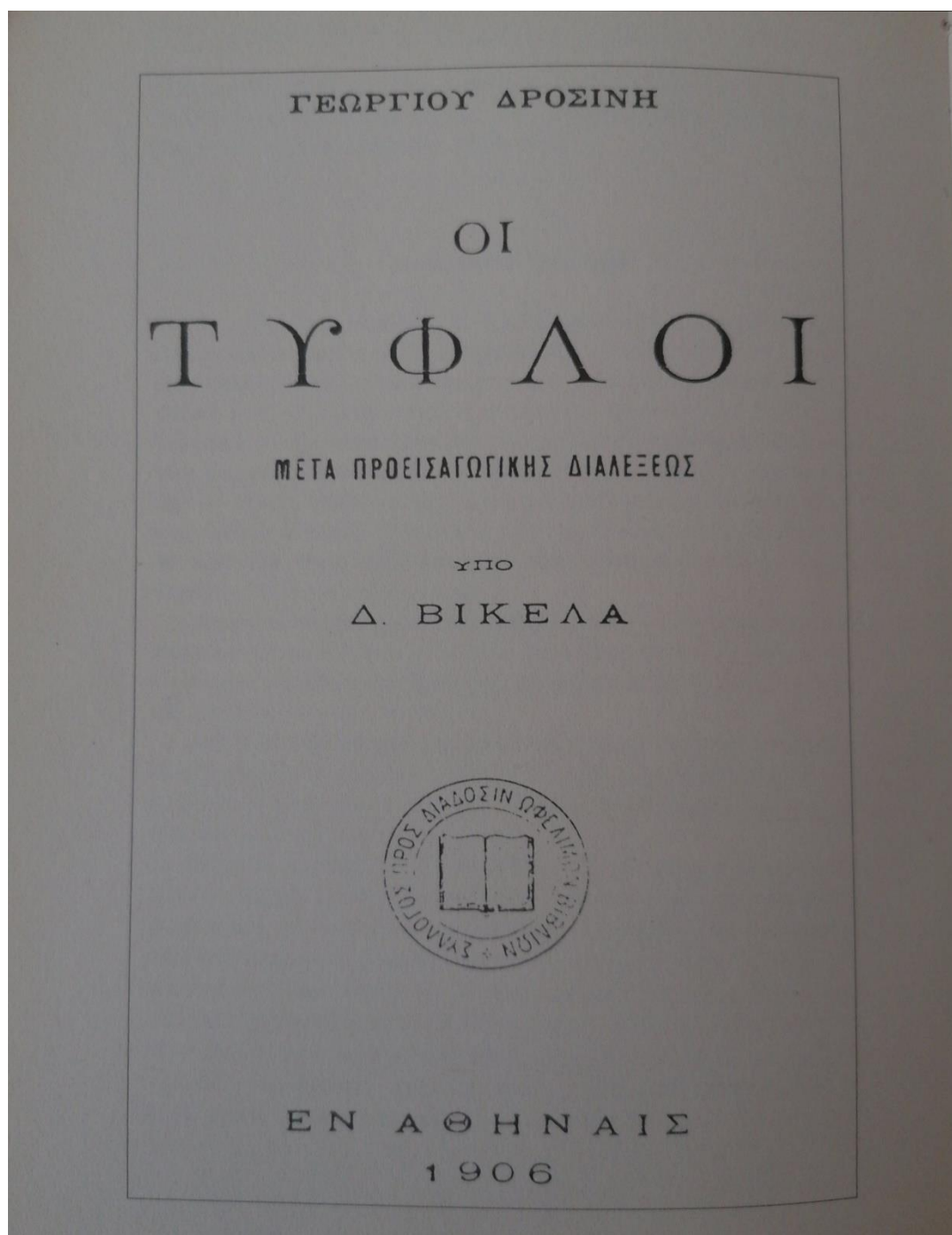
---

<sup>463</sup> Το 1929 είναι η χρονιά που καθιερώθηκαν οι μαθητικές επιδείξεις του Οίκου Τυφλών, με σκοπό τη δημοσιότητα του έργου του Οίκου Τυφλών στην τοπική αθηναϊκή κοινωνία (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1929*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1930, σ. 4-5, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).



### **Οι Τυφλοί του Δροσίνη**

Το 1906, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκδόθηκε η πραγματεία του Γεωργίου Δροσίνη *Οι Τυφλοί*. Πρόκειται για ένα κείμενο περίπου 100 σελίδων, στο οποίο ο Δροσίνης κατέγραψε τις γνώσεις της εποχής σχετικά με την τύφλωση ως κατάσταση ύπαρξης, όπως επίσης και για την εκπαίδευση των τυφλών σε αρκετές χώρες του κόσμου, για να καταλήξει στην αναγκαιότητα ίδρυσης σχολής τυφλών στην Ελλάδα.



Εικόνα 7: Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906] (πηγή: Γεώργιος Δροσίνης, Άπαντα, τόμος ένατος, σύμμικτα Α: ωφέλιμα δημοσιεύματα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2002, σ. 283).

Στην πρώτη παράγραφο του κειμένου του ο Δροσίνης επιχειρηματολογούσε για την απόφασή του να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στους τυφλούς, αναφερόμενος στις κοινωνικές προσλαμβάνουσες της όρασης, ως της κυρίαρχης αίσθησης αντίληψης του κόσμου.<sup>464</sup> Στην πραγματεία του ο Δροσίνης διαχώριζε τους/τις τυφλούς/ές από τους/τις υπόλοιπους/ες ανάπηρους/ες, στη βάση της ικανότητας για εργασία, ταυτίζοντας την κοινωνική πρόσληψη της τυφλότητας με την δικαιολογημένη επαιτεία και την εξάρτηση από τους άλλους.<sup>465</sup> Στη βάση αυτού του συλλογισμού, ο Δροσίνης διαπίστωνε ότι οι τυφλοί/ές δεν είχαν την ικανότητα να ζήσουν ελεύθεροι και ανεξάρτητοι, και για το λόγο αυτό χρειάζονταν την βοήθεια και την προστασία των βλέπόντων/ουσών,<sup>466</sup> μία θέση που θυμίζει εκείνη του Δεκινάλλα 40 χρόνια πριν. Ως «πλάσματα κατεξοχήν εξαρτώμενα και υποτελή» είχαν ανάγκη την εκπαίδευση, στόχος της οποίας σε μια «πολιτισμένη κοινωνία» θα ήταν να αμβλύνει αυτή την εξάρτηση, χωρίς ωστόσο να την εξαλείψει.<sup>467</sup>

Ο Δροσίνης, λοιπόν, εξέφραζε ξεκάθαρα την άποψή του για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να προσεγγιστεί η εκπαίδευση των τυφλών στο ελληνικό πλαίσιο. Οι τυφλοί ήταν ανίκανοι για εργασία, εξαρτημένοι από τους βλέποντες, οι οποίοι όφειλαν ως μέλη μιας πολιτισμένης κοινωνίας να αναλάβουν την προστασία τους και όχι να διασφαλίσουν τους όρους για την αυτόνομη κοινωνική τους ένταξη. Η άποψη αυτή ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με την άποψη του Αναγνωστόπουλου, ο οποίος, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, πίστευε ότι οι τυφλοί είχαν την ικανότητα να εργαστούν, αρκεί να εκπαιδεύονταν για αυτό, και αυτή η ικανότητα για εργασία μπορούσε να τους καταστήσει ανεξάρτητους και ελεύθερους πολίτες ενός κράτους. Μία άλλη σημαντική διαφορά ανάμεσα στις απόψεις του Δροσίνη και του

---

<sup>464</sup> Χαρακτηριστικά διαβάζουμε: «Εκ των πέντε αισθήσεών του ο άνθρωπος θεωρεί ευγενεστέραν την όρασιν και εκ των αισθητηρίων οργάνων πολιτισμοτέρους τους οφθαλμούς». (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 283).

<sup>465</sup> «Είνε επόμενον λοιπόν ότι εξ όλων των αναπήρων ο τυφλός κινεί περισσότερο την συμπάθειαν. Ολίγοι είνε οι μη ελεούντες τυφλόν επαίτην. Εις αυτόν αναγνωρίζουν το δικαίωμα να ζη διά της βοήθειας των άλλων ως ανίκανος προς εργασίαν, ενώ ο κωφάλαλος και ο έχων στρεβλούς τους πόδας ή στερούμενος της μιας χειρός δύνανται κατά την κοινήν αντίληψιν να εργασθούν οπωσδήποτε». (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ.283). Εξειδικεύοντας μάλιστα περισσότερο τη σύγκριση αυτή, προέβη στη διαφοροποίηση ανάμεσα στους εκ γενετής τυφλούς και στους μετέπειτα τυφλούς. Σε αυτή την περίπτωση, θεωρούσε ότι όσοι από βλέποντες έγιναν τυφλοί σε κάποια στιγμή της ζωής τους, είναι σε πιο μειονεκτική θέση και είναι άξιοι «πολύ περισσότερας συμπαθείας» (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 285).

<sup>466</sup> «Έχουν ανάγκη της βοήθειας και της προστασίας μας», [δεν] «ημπορούν μόνοι, ελεύθεροι και ανεξάρτητοι, να αγωνισθούν της ζωής τον αγώνα». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 291).

<sup>467</sup> «Οι τυφλοί είνε πλάσματα κατ' εξοχήν εξαρτώμενα και υποτελή, είνε Οιδίποδες έχοντες ανάγκην Αντιγόνης. Αλλά διά τους τυφλούς των πολιτισμένων κοινωνιών Αντιγόνη είνε η σκόπιμος ανατροφή και εκπαίδευσις, η οποία σκοπόν έχει ακριβώς να τους καθιστά όσον το δυνατόν ολιγώτερον εξηρημένους και υποτελείς». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 291).

Αναγνωστόπουλου για την τύφλωση αποτελεί το γεγονός ότι ο Δροσίνης πίστευε στον μύθο της εποχής του για την ύπαρξη μιας έκτης αίσθησης στους τυφλούς ως αντισταθμιστικού δώρου της φύσης, την οποία περιέγραψε ως ένα είδος «νευρικής υπερευαισθησίας» σε ολόκληρο το σώμα που εξηγούσε τη δυνατότητα κατανόησης των εξωτερικών φαινομένων.<sup>468</sup> Ο Αναγνωστόπουλος, από την άλλη πλευρά, με την εστίασή του στην επίμονη εξάσκηση των άλλων αισθήσεων ώστε να μπορέσουν να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά προς την απώλεια της όρασης, αμφισβητούσε έντονα αυτό τον μύθο.

Επίσης, ο Δροσίνης προσέδιδε εγγενή χαρακτηριστικά και ιδιότητες στους/στις τυφλούς/ές, που, κατά τη γνώμη του, τους/τις διαφοροποιούσαν αντικειμενικά από τους/τις βλέποντες/ουσες και, ταυτόχρονα, αναδείκνυε την «ανθρώπινη διάσταση» των τυφλών που τους εξοικείωνε με, αλλά -ωστόσο- δεν τους ενέτασσε στον κόσμο των βλέπόντων. Έτσι, οι τυφλοί/ές του Δροσίνη ήταν «απομονωμένοι» και «συγκεντρωμένοι στον εαυτό τους»,<sup>469</sup> συνδέονταν μεταξύ τους με ένα «ζηλευτόν πνεύμα αδελφότητος [...] ως συμβαίνει μεταξύ των ευρισκομένων εις κοινήν δυστυχίαν ή κοινόν κίνδυνον»,<sup>470</sup> είχαν ανεπτυγμένο το αίσθημα της τάξης, ήταν ειλικρινείς και ευθείς,<sup>471</sup> είχαν την ικανότητα να αισθάνονται την αγάπη σε όλες τις μορφές της και την ικανότητα να σκέφτονται και να δημιουργούν με τον νου.<sup>472</sup> Ωστόσο, οι τυφλοί του Δροσίνη αποτελούσαν μια «ιδιαιτέραν τάξιν», παρόλο που είχαν μια «ευγενή και δικαιολογημένη» τάση να εξισώνουν τους εαυτούς τους και τους «ομοιοπαθείς» τους «προς του λοιπούς ανθρώπους».<sup>473</sup>

Ακόμα, ο Δροσίνης ασκούσε έμμεση κριτική στην υπερπροστασία των γονέων απέναντι στα τυφλά παιδιά, ένα θέμα που απασχολεί την κοινωνική έρευνα στο πεδίο των σπουδών της αναπηρίας ευρύτατα και σήμερα.<sup>474</sup> Ο Δροσίνης αναγνώριζε την

---

<sup>468</sup> «Φαίνεται ότι εις τους τυφλούς, παρεκτός των τεσσάρων αισθήσεων, αναπτύσσεται και εν είδος νευρικής υπερευαισθησίας εις ολόκληρον το σώμα, ώστε αντιλαμβάνονται ως διά μαγείας παντός είδους εξωτερικά φαινόμενα». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 288).

<sup>469</sup> Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 292.

<sup>470</sup> Στο ίδιο, σ. 294.

<sup>471</sup> Στο ίδιο, σ. 296.

<sup>472</sup> Στο ίδιο, σ. 291. Μάλιστα, θεωρούσε ότι η τύφλωση ενδυνάμωνε τη λειτουργία του μυαλού: Γράφει χαρακτηριστικά: «ο νους του τυφλού, μη περισπώμενος πλέον από τους διάφορους πειρασμούς της οράσεως, προσηλώνεται ανενόχλητος και εμβαθύνει εις την έρευναν των πλέον δύσκολων και περίπλοκων ζητημάτων» (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 296), ενώ αναφέρεται και στην «τεράστια, σχεδόν απίστευτη δύναμη», κατά τη γνώμη του, της μνήμης των τυφλών (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 301).

<sup>473</sup> Στο ίδιο, σ. 292.

<sup>474</sup> Η σχέση της γονεϊκής υπερπροστασίας με την εξάρτηση των παιδιών με αναπηρία είχε ήδη διαπιστωθεί ερευνητικά από την Beatrice A. Wright το 1959 (Beatrice A. Wright, "A New Look to Overprotection and Dependency", *Exceptional Children*, 26(3), (1959), σ. 115-122). Για την αρνητική επίδραση της γονεϊκής υπερπροστασίας σε παιδιά με σοβαρά προβλήματα όρασης βλ. Martin Pinquart

αγάπη και τη στοργή των γονέων προς τα τυφλά παιδιά τους, ωστόσο, θεωρούσε ότι πολλές φορές, αυτή η αγάπη αποτελούσε εμπόδιο στην ανατροφή και την ανάπτυξη των τυφλών παιδιών.<sup>475</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, διαπίστωνε ότι οι γονείς των τυφλών παιδιών είχαν ανάγκη καθοδήγησης και συγκεκριμένων συμβουλών στην ανατροφή των παιδιών τους. Έτσι, παρέθεσε 15 οδηγίες για την ανατροφή των τυφλών παιδιών που απευθύνονταν προς τους γονείς, τις οποίες είχε συντάξει ο Γερμανός Johan Georg Knie (1794-1859), διευθυντής του Ιδρύματος Τυφλών στο Breslau.<sup>476</sup> Με αυτή την αναφορά, ο Δροσίνης φαίνεται ότι ενέτασσε στο κοινό που απηύθυνε την πραγματεία του, εκτός από τους λόγιους και τους ευεργέτες της εποχής, και τους γονείς των τυφλών παιδιών, προσφέροντας πρακτικές συμβουλές ανατροφής.

Η διαπίστωση αυτή έχει τη σημασία της, καθώς παραπέμπει στη σχέση του επιστήμονα και του διανοούμενου με την κοινωνία. Για τον Δροσίνη η γνώση και η επιστήμη θα έπρεπε να είναι προσβάσιμη και από ευρέα λαϊκά στρώματα. Άλλωστε, ως διευθυντής του Γραφείου Γραμμάτων και Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας<sup>477</sup> ήταν οπαδός της χρήσης της δημοτικής γλώσσας στα σχολικά εγχειρίδια,<sup>478</sup> ενώ ως γραμματέας του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων αναλάμβανε πρωτοβουλίες και οργάνωνε ομιλίες για ευρύτερα θέματα που πληροφορούσαν για βασικούς κανόνες υγιεινής, ανατροφής, γυναικολογικά θέματα κ.ο.κ.,<sup>479</sup> ενώ και στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, που εξέδιδε ο ίδιος, πολύ συχνά επανερχόταν σε θέματα ανατροφής, σωματικής άσκησης και υγιεινής σε εύληπτη γλώσσα.<sup>480</sup> Η τάση αυτή εκλαΐκευσης των κανόνων υγιεινής εντάσσεται σε ευρύτερες αλλαγές αναφορικά με την υγιεινή και τη δημόσια υγεία την εποχή εκείνη,<sup>481</sup> οι οποίες στο ελληνικό πλαίσιο

---

& Jens P. Pfeiffer, “Associations of Extroversion and Parental Overprotection with Forming Relationships with Peers Among Adolescents with and without Visual Impairments”, *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 105(2), (2011), σ. 97-107. Για την υπερπροστασία ως εμπόδιο και τρόπο ενδυνάμωσης της εξάρτησης στα παιδιά με αναπηρία βλ. Karen Sanders, “Overprotection and Lowered Expectations of Persons with Disabilities: The Unforeseen Consequences”, *Work*, 27(2), (2006), σ. 181-188.

<sup>475</sup> Γράφει χαρακτηριστικά: «Αλλά γνωρίζομεν ότι η στοργή είνε πολλάκις επίσης τυφλή και επομένως ακατάλληλος, ίσως και επικίνδυνος, προκειμένου να αναθρέψη και να οδηγήση τυφλών». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 303).

<sup>476</sup> Στο ίδιο, σ. 303-306.

<sup>477</sup> Στο ίδιο, σ. 329.

<sup>478</sup> Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900 – 1922*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 187-282, ειδικά σ. 224.

<sup>479</sup> Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, *Ο Γεώργιος Δροσίνης πέραν της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 249-250.

<sup>480</sup> Στο ίδιο, σ. 122.

<sup>481</sup> Ήδη από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα είχαν ξεκινήσει να διατυπώνονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο ιατρικές ιδέες για την πρόληψη των μολυσματικών ασθενειών μέσα από την εφαρμογή μέτρων υγιεινής

αποτυπώνονταν σε πρωτοβουλίες φιλανθρωπικών οργανώσεων και ιατρικών συλλόγων για τη διάδοση βασικών γνώσεων αναφορικά με τα μέτρα υγιεινής και την εκμάθηση των κανόνων υγιεινής στα σχολεία.<sup>482</sup>

Αν και στην αρχή της πραγματείας του ο Δροσίνης παρουσίασε ως εδραία πεποίθησή του την ανικανότητα των τυφλών να εργαστούν, στη συνέχεια, ωστόσο, διαπίστωνε ότι σχεδόν όλα τα επαγγέλματα είναι πρόσφορα για τους τυφλούς, με την προϋπόθεση να υπάρχει «ισχυρά ιδιοφυΐα» και «ακατάβλητος θέλησις»,<sup>483</sup> για να περιορίσει τελικά αυτά τα επαγγέλματα σε έναν κατάλογο,<sup>484</sup> που ταυτιζόταν με τα επαγγέλματα για τα οποία προετοιμάζαν τα ευρωπαϊκά ιδρύματα τους/τις τυφλούς/ές τροφίμους τους. Επίσης, ο Δροσίνης στάθηκε στον έμφυλο καταμερισμό αυτών των επαγγελμάτων, χωρίς, ωστόσο, να παρουσιάσει τις κατηγορίες επαγγελμάτων που καταμερίζονται ανά φύλο και τόνισε την εκπαίδευση των τυφλών στις ευρωπαϊκές σχολές τυφλών σε παραπάνω από ένα επαγγέλματα, διαπιστώνοντας και μία σύνδεση στην επιλογή των επαγγελμάτων στα οποία εκπαιδεύονταν οι τυφλοί/ές με τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, με σκοπό την αύξηση των πιθανοτήτων ένταξής τους στην αγορά εργασίας.<sup>485</sup>

Σε αυτό το πλαίσιο, για τον Δροσίνη η αποτελεσματική επιλογή στην εργασιακή αποκατάσταση των τυφλών ήταν η συνθήκη προστατευόμενης εργασίας που ακολουθούνταν στα ευρωπαϊκά ιδρύματα τυφλών.<sup>486</sup> Επίσης, ο Δροσίνης θεωρούσε αναγκαία τη συνέχιση της «προστασίας» των τυφλών στα ιδρύματα και μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους, με το επιχείρημα ότι οι τυφλοί εργαζόμενοι δεν θα ήταν σε θέση να συντηρούν τον εαυτό τους. Ο Δροσίνης προεξοφλούσε την αδυναμία αυτοσυντήρησης των εργαζόμενων τυφλών παρουσιάζοντας ως

---

(Βασιλική Θεοδώρου & Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα». *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, ό.π., σ. 45).

<sup>482</sup> Βασιλική Θεοδώρου & Δέσποινα Καρακατσάνη, ό.π., σ. 188.

<sup>483</sup> Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 336.

<sup>484</sup> «Διά τούς τυφλούς αρμόζουν επαγγέλματα άλλα, τα οποία δεν απαιτούν κίνησιν, δεν χρειάζονται πρωτοβουλίαν, αλλ' είνε απλά και εκτελούνται σχεδόν μηχανικώς με την άσκησιν. Τοιαύτα είνε: το πλέξιμον διαφόρων αντικειμένων, πλέξιμον δικτύων, πλέξιμον ψαθών, πλέξιμον σχοινίων, πλέξιμον καλτσών, πλέξιμον καλαθίων κλπ. Έπειτα η κατασκευή ψηκτρών, η ραπτική διά ραπτομηχανής και άλλα ανάλογα». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 339).

<sup>485</sup> Στο ίδιο, σ. 340.

<sup>486</sup> Συγκεκριμένα, τόνισε ότι οι τυφλοί επιτελούσαν την εργασία στην οποία εκπαιδεύονταν εντός των ασύλων που διέμεναν, ενώ τα προϊόντα αυτής της εργασίας διατίθεντο προς πώληση από τις ίδιες τις σχολές και τα άσυλα τυφλών. Μάλιστα, αναφέρθηκε και στην πρακτική διαφήμισης των προϊόντων προς πώληση από τα άσυλα και τις σχολές τυφλών ως έργα τυφλών. «Προς διευκόλυνσιν δε της πωλήσεως επί ενός εκάστου χαράσσεται μικρά επιγραφή «Έργον τυφλού», διά να προσελκύη τον αγοραστήν, ο οποίος, ενώ αγοράζει πράγματα της πρώτης ανάγκης, βοηθεί συγχρόνως και το ίδρυμα τυφλών». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 340).

επιχειρήματα τη δυσπιστία των εργοδοτών απέναντι σε προσλήψεις τυφλών και τη χαμηλή σε σύγκριση με τους βλέποντες συναδέλφους τους παραγωγικότητά τους.<sup>487</sup> Εξάλλου, η πίστη του στην προστατευόμενη εργασία των τυφλών ως τη μόνη συνθήκη της κοινωνικής τους ύπαρξης διαπερνά ολόκληρη την πραγματεία του. Χαρακτηριστικά, παρουσίασε την ιστορία των πρώτων ιδρυμάτων, ασύλων και σχολών εκπαίδευσης των τυφλών ως ιστορία «προστασίας» των τυφλών, ενώ αναφέρθηκε στο πρώτο επίδομα που έλαβαν οι τυφλοί της Ευρώπης ως την «πρώτη συστηματική προστασία των τυφλών».<sup>488</sup> Αυτή η υπογράμμιση της προστατευτικής λειτουργίας των ιδρυμάτων απέναντι στους τυφλούς αποτελεί και τον τρόπο ένταξης των τυφλών στον εθνικό συλλογικό εαυτό, μέσα από την υπόμνηση της αντίθεσης Ανατολής και Δύσης και της τοποθέτησης της Ελλάδας στα κράτη της Δύσης. Χαρακτηριστικά, ο Δροσίνης απέδιδε στη γεωγραφική ζώνη της Ανατολής τις συνθήκες που δημιουργούσαν εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη της τύφλωσης,<sup>489</sup> ενώ, ταυτόχρονα, τοποθετούσε τις πρώτες προσπάθειες εκπαίδευσης των τυφλών στο πλαίσιο της «προστασίας» τους στις πολιτισμένες χώρες δυτικού του κόσμου.<sup>490</sup>

Η προστασία των τυφλών για τον Δροσίνη, λοιπόν, περιλάμβανε την εκπαίδευσή τους και την ένταξή τους σε μορφές προστατευόμενης εργασίας, σε συνδυασμό με την παροχή επιδόματος.<sup>491</sup> Όλα αυτά λάμβαναν ήδη χώρα στον «πολιτισμένο» κόσμο, όπου τα ιδρύματα τυφλών -είτε οικοτροφεία είτε σχολές- «απέβλεπαν προς τον αυτόν σκοπόν, πώς να βελτιώσουν την τύχην των τυφλών και να

---

<sup>487</sup> Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Η αλήθεια είναι ότι, όσον και αν ασκηθή εις εν επάγγελμα ο τυφλός εργάτης, δεν ημπορεί να φθάση τον συνάδελφόν του, ο οποίος έχει την χρήσιν των οφθαλμών. Πάντοτε μένει οπίσω ως προς το ποσόν της εργασίας, αν δεν θέλη να υστερήση ως προς το ποιόν. [...] Επομένως ο τυφλός εργαζόμενος με τας χείρας του, δεν ημπορεί, ως επί το πολύ, να επαρκέση εις τας ανάγκας του βίου μόνος. Εκτός τούτου υπάρχει και έμφυτος δυσπιστία του κοινού προς πάσαν εργασίαν τυφλού, και αυτή δεν είναι εύκολο να υπερνικηθή. Διά τούτο κρίνεται απαραίτητος η προστασία των τυφλών και μετά την αποφοίτησίν των εκ των σχολών, όπου εδιδάχθησαν να εργάζονται». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 341).

<sup>488</sup> «Η τιμή της πρώτης συστηματικής προστασίας των τυφλών ανήκει εις την Γαλλίαν και εις τον βασιλέαν της Λουδοβίκον 9<sup>ον</sup>, τον επικαλούμενον Άγιον». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 307).

<sup>489</sup> «Ο βασιλεύς ίδρυσεν το 1260 το Τυφλοκομείον των Τριακοσίων προς περιθάλψιν των σταυροφόρων ιπποτών, όσοι επανήρχοντο τυφλωμένοι από τον ήλιον και τα μιάσματα της Ανατολής». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 307).

<sup>490</sup> «Εις όλας τας άλλας πολιτισμένας χώρας η μέριμνα περί των τυφλών αρχίζει να συστηματοποιήται μόλις κατά τα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνος και τα αρχάς του 19<sup>ου</sup>, πανταχού η προστασία συνδυάζεται με την μόρφωσιν και την διδασκαλίαν των τυφλών». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 308).

<sup>491</sup> Για το Τυφλοκομείο των Τριακοσίων, ο Δροσίνης, σχολίασε θετικά ότι «στεγάζει τριακοσίους ανίκανους προς εργασία τυφλούς» (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 307) και το γεγονός ότι προσέφερε ημερήσιο επίδομα τόσο στους τροφίμους του όσο και στους τυφλούς άνω των 40 ετών που κατοικούσαν εκτός του ιδρύματος, επίδομα που διαφοροποιούνταν ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση του κάθε τυφλού (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 308). Πρόκειται ουσιαστικά, αν όχι για την πρώτη, για μία από τις πρώτες συσχετίσεις του αναπηρικού επιδόματος με την ανικανότητα για εργασία.

τους καταστήσουν χρήσιμα μέλη της ανθρώπινης κοινωνίας».<sup>492</sup> Στο πλαίσιο αυτό, για τον Δροσίνη, οι τυφλοί του «πολιτισμένου κόσμου» όφειλαν απεριόριστη «ευγνωμοσύνη» στον Valentine Hauy,<sup>493</sup> ο οποίος είχε συνδεθεί με το σύστημα εκπαίδευσης των τυφλών και τις απόψεις για την εργασιακή τους ένταξη που πρότασε και ο Δροσίνης ως το καταλληλότερο πλαίσιο ενασχόλησης των φιλανθρώπων με τους τυφλούς.

Επιπλέον, ο Δροσίνης αναφέρθηκε αναλυτικά στον κώδικα γραφής και ανάγνωσης Braille και στους τρόπους με τους οποίους μπορούσε να εφαρμοστεί στην ελληνική γλώσσα, εντάσσοντας τον τρόπο επικοινωνίας των τυφλών με τους/τις βλέποντες/ουσες στην Ελλάδα στο γλωσσικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, ως πλεονεκτήματα του κώδικα Braille ανέφερε το γεγονός ότι μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε κάθε γλώσσα με πλήρη ανάπτυξη της ορθογραφίας της και για την αναπαράσταση των αριθμών και των μαθηματικών και μουσικών συμβόλων,<sup>494</sup> καθώς και το γεγονός ότι ο κώδικας αυτός ήταν πιο ευαίσθητος στην αφή από ό,τι τα κοινά ανάγλυφα γράμματα.<sup>495</sup> Από την άλλη πλευρά, ως κύριο μειονέκτημα του κώδικα, ο Δροσίνης παρουσίασε ένα επιχείρημα κοινωνικής χροιάς: το γεγονός ότι δεν μπορούσε να αποτελέσει τρόπο επικοινωνίας μεταξύ τυφλών και βλεπόντων/ουσών.<sup>496</sup> Στηριζόμενος σε αυτό το επιχείρημα, ο Δροσίνης πρότεινε την εκμάθηση στους/στις τυφλούς/ές, εκτός από τον κώδικα Braille, και των χαρακτήρων της κοινής γραφής σε ανάγλυφη μορφή, ώστε να μην επηρεάζεται αρνητικά η επικοινωνία τους με τους/τις βλέποντες/ουσες.<sup>497</sup>

Ακόμα, ο Δροσίνης σχολίασε την πρώτη προσπάθεια εφαρμογής του κώδικα στην ελληνική γλώσσα από τον Αντώνιο Παλατιανό το 1882, χαρακτηρίζοντάς την δύσκολη στην εκμάθηση.<sup>498</sup> Ξεκινώντας από αυτή την παρατήρηση, ενέπλεξε και το γλωσσικό ζήτημα στη συζήτηση για την εκπαίδευση των τυφλών. Αρχικά, άσκησε

---

<sup>492</sup> Συγκεκριμένα, ο Δροσίνης περιέγραψε ως σκοπό λειτουργίας των ευρωπαϊκών ιδρυμάτων την παροχή προστατευόμενης εργασίας και επιδομάτων στους τυφλούς ως μια κίνηση ενάντια στην επαιτεία: όλα τα ιδρύματα παρείχαν όχι ελεημοσύνη εις την αργίαν, αλλά προστασίαν εις την εργασίαν και αρωγήν εις το γήρας» (Γεώργιος Δροσίνης, *ό.π.*, σ. 315).

<sup>493</sup> Στο ίδιο, σ. 308.

<sup>494</sup> Στο ίδιο, σ. 322-323.

<sup>495</sup> Στο ίδιο, σ. 327.

<sup>496</sup> Συγκεκριμένα, διαβάζουμε: «Το σύστημα αυτό εν ελάττωμα έχει κυρίως, ότι δε μπορεί να χρησιμεύει διά την συνεννόησιν μεταξύ των τυφλών και των λοιπών ανθρώπων» (Γεώργιος Δροσίνης, *ό.π.*, σ.327).

<sup>497</sup> Στο ίδιο, σ. 327.

<sup>498</sup> Γράφει χαρακτηριστικά: «Φοβούμαι ότι ούτε ο μακαρίτης Α. Παλατιανός δεν επέτυχεν εις την εφαρμογήν ταύτην, την οποίαν εδημοσίευσε διά φυλλαδίου το 1882, διότι είνε άνευ συστήματος και επομένως δύσκολος εις την εκμάθησιν». (Γεώργιος Δροσίνης, *ό.π.*, σ. 325).

κριτική στην εφαρμογή της Braille στην ελληνική γλώσσα από Άγγλους και Αμερικανούς, που κατέληξε στην εκτύπωση κειμένων αρχαίων συγγραφέων και του Ευαγγελίου, σε μια, κατά τη γνώμη του, νεκρή γλώσσα.<sup>499</sup>

Αναφερόμενος στη δυσκολία του συστήματος Braille να εφαρμοστεί στην τότε επίσημα χρησιμοποιούμενη ελληνική γλώσσα,<sup>500</sup> ο Δροσίνης εξήγησε ότι δεν επαρκούσαν οι 63 συνδυασμοί των έξι στιγμών της Braille για να αποτυπωθούν όλοι οι διαφορετικοί συνδυασμοί της γραφής των φωνηέντων. Πίστευε ότι ακόμα και αν υπήρχε η δυνατότητα να αποτυπωθούν όλοι οι διαφορετικοί συνδυασμοί γραμμάτων, τόνων και πνευμάτων της ελληνικής γλώσσας, μια τέτοια μεταγραφή θα καταστρατηγούσε το βασικό σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε ο κώδικας Braille: την ευκολία στην ανάγνωση που παρέχει στους τυφλούς.<sup>501</sup> Για το λόγο αυτό, άλλωστε, ο Δροσίνης δεν δίστασε να προτείνει μια πρώτη απλοποίηση της ελληνικής γλώσσας στη μεταγραφή της στον κώδικα Braille: την ατονική χρήση των άρθρων.<sup>502</sup> Εξάλλου, ο Δροσίνης ήταν ταγμένος στην «Ιδέα» του δημοτικισμού, η οποία αν και είχε ξεκινήσει ως μία πρωτοβουλία από το δυτικό παροικιακό ελληνικό στοιχείο και περιλάμβανε ίχνη αντιδυτικής και αντιμεγαλοϊδεατικής κριτικής, πλέον είχε εδραιωθεί ως άποψη που είχαν αρκετοί διανοούμενοι ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές πεποιθήσεις τους ή τα κόμματα στα οποία εντάσσονταν.<sup>503</sup>

## Η ίδρυση του Οίκου Τυφλών

Στις 7 Μαΐου του 1906 στην αίθουσα του Συλλόγου Διάδοσης Ωφελίμων Βιβλίων, ο πρόεδρος του Συλλόγου Δημήτριος Βικέλας ανακοίνωσε την ίδρυση σχολής τυφλών στην Ελλάδα.<sup>504</sup> Η πρωτοβουλία αυτή έχει τη δική της μικρή ιστορία. Όπως ανέφερε ο ίδιος ο Δημήτριος Βικέλας, ο Γεώργιος Δροσίνης ξεκίνησε να σκέφτεται αυτή την

---

<sup>499</sup> «Η εφαρμογή έγινε από ξένους και διά ξένους, τοιαύτη ώστε φωνητικώς να ευκολύνη την εκμάθησιν μιας νεκράς γλώσσας». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 325).

<sup>500</sup> «Ως προς την εφαρμογή της στικτής συμβολικής γραφής επί της Ελληνικής γλώσσας παρουσιάζονται πολλά δυσκολία, ένεκα της πληθώρας των τόνων και των πνευμάτων, τα οποία καμμία άλλη γλώσσα δεν έχει». (Γεώργιος Δροσίνης, ό.π., σ. 328).

<sup>501</sup> Στο ίδιο, σ. 329.

<sup>502</sup> Στο ίδιο, σ. 329.

<sup>503</sup> Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», ό.π., σ. 32-33.

<sup>504</sup> «Εφθασεν ήδη η στιγμή όπως πραγματοποιηθή η προ πολλού κυοφορούμενη ιδέα της ιδρύσεως σχολής τυφλών εις τας Αθήνας. Από το 1859 ακόμη ο Νικόλαος Δραγούμης περιγράφον εις την Πανδώραν την επί της κοινωνίας ευεργετικήν επίδρασιν της εν Παρισίοις σχολής των τυφλών, έλεγεν ότι ευλογημένον θα είναι το όνομα του εφευρόντος το εκπαιδευτικόν σύστημα των αομμάτων». (εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, 12 Μαΐου 1906, Μ. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).



πρωτοβουλία,<sup>505</sup> όταν έπεσε στα χέρια του μια πρόσκληση για συμμετοχή της Ελλάδας σε ένα διεθνές συνέδριο σχετικά με την εκπαίδευση των τυφλών που θα λάμβανε χώρα στο Εδιμβούργο της Σκωτίας το 1905, και η οποία από λάθος του ταχυδρομείου παραδόθηκε στα γραφεία του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, αντί να παραδοθεί στο υπουργείο Παιδείας. Τότε, σύμφωνα με τον Βικέλα, ο Δροσίνης αναρωτήθηκε: «Διατί προσεκλήθη η Ελλάς; Πώς να παρουσιασθή εις τοιοῦτο Συνέδριον μη έχουσα να επιδείξῃ ουδέν ἔργον υπέρ των τυφλών, εκτός του οφθαλμιατρείου Αθηνών; Και διατί μόνη η Ελλάς, μεταξύ των πολιτισμένων εθνών, να μην ἔλθῃ εἰσέτι αρωγός εις τους τυφλούς της, παρέχουσα εις αυτούς τα αναγκαία εφόδια διά την δύσκολον πάλην του βίου;».<sup>506</sup> Ο ίδιος ο Δροσίνης αναφέρει ότι εκδήλωσε για πρώτη φορά την επιθυμία του για ανάληψη πρωτοβουλίας σχετικά με την ίδρυση σχολής τυφλών στην Αθήνα σε ένα άρθρο στην εφημερίδα *Αθήναι*. Μάλιστα, παρουσίασε και τα άρθρα των Α. Κουρτίδη και Μ. Α. Γεωργαντή με το ίδιο θέμα που δημοσίευσε η εφημερίδα τις επόμενες μέρες μετά τη δημοσίευση του δικού του άρθρου, ως οργανωμένη προσπάθεια εστίασης του ενδιαφέροντος σε αυτή την πρωτοβουλία.<sup>507</sup>

Ως πρώτοι φιλάνθρωποι και ευεργέτες των τυφλών αναφέρονται από τον Βικέλα ο Αντώνιος Παλατιανός, ο οποίος πρόσφερε στη διαθήκη του 20.000 δραχμές, για την εκπαίδευση κερκυραίων τυφλών σε σχολές τυφλών της Ευρώπης, μέχρι τη δημιουργία αντίστοιχης σχολής στην Ελλάδα, και η Ελένη Δ. Βασιλείου, η οποία πρόσφερε κληροδότημα 25.000 δραχμών το 1896 στη διάθεση της πρώτης ελληνικής σχολής τυφλών, όποτε εκείνη ιδρυόταν.<sup>508</sup> Στη συνέχεια, η ίδρυση της σχολής και το πρώτο καταστατικό εγκρίθηκαν από τα μέλη του συλλόγου και ορίστηκαν τα μέλη της πρώτης εφορείας της σχολής: ως πρόεδρος ορίστηκε ο Μητροπολίτης Αθηνών και μέλη της ο Στέφανος Στρέιτ, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, ο Εμμανουήλ Δραγούμης,

---

<sup>505</sup> Ο Δροσίνης είχε ήδη δημοσιεύσει δύο άρθρα για την υγεία και υγιεινή της όρασης και των οφθαλμών των μαθητών στα σχολεία: ένα στο περιοδικό που ο ίδιος εξέδιδε Εθνική Αγωγή (Γεώργιος Δροσίνης, «Η υγιεινή της οράσεως εν τοις σχολείοις», *Εθνική Αγωγή*, 11, (1.6.1899), σ. 172-175), και ένα στην εφημερίδα *Εστία* ένα χρόνο πριν αναλάβει τη διεύθυνσή της (Γεώργιος Δροσίνης, «Η μυωπία εν τοις σχολείοις», *Εστία*, 661, (28.8.1888), σ. 557-558).

<sup>506</sup> Αναφορά σε Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, *Ο Γεώργιος Δροσίνης πέραν της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 246.

<sup>507</sup> Γράφει σχετικά: «Όλη την ενέργεια για την πραγματοποίηση της πρωτοβουλίας μου για την εκπαίδευση και την προστασία των Τυφλών την έκαμα στις στήλες των Αθηνών πρώτα με δικό μου άρθρο και ύστερα με άρθρα του Κουρτίδη και του Γεωργαντή». (αναφορά σε Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π. σ. 246).

<sup>508</sup> Ο Βικέλας αναφέρθηκε και στις προσφορές άλλων φιλανθρώπων για την ίδρυση της σχολής (Χατζηλαζάρου, Αθανασάκης και Μπόνασης) (εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, 12 Μαΐου 1906, Μ. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11 Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

μέλος επίσης του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, ο Ιωάννης Αθανασάκης, νομικός και πολιτικός, στενός φίλος του Δροσίνη, δεύτερος πρόεδρος του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (1908-1940) και πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κατά τα έτη 1917-1942, καθώς και ο Κλεισθένης Καλογεράς,<sup>509</sup> θείος του Γεώργιου Δροσίνη και κεντρικός ταμίας του κράτους.<sup>510</sup>

Ενδεικτικό των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο και στον κύκλο που πήρε την πρωτοβουλία να ιδρύσει σχολή τυφλών στην Αθήνα, είναι ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Νουμάς*, στις 14 Μαΐου 1906, με τίτλο «*Έργα και ημέραι: τυφλοί...*», υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Δ. Κιγκινάτος».<sup>511</sup> Το άρθρο αυτό ασκούσε σκληρή κριτική προς το Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων και ονομαστικά προς τον Βικέλα και τον Δροσίνη για τις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες τους, χαρακτηρίζοντας το εκπαιδευτικό σύστημα που ακολουθούσαν «*αποβλακωτικό*».<sup>512</sup> Μάλιστα, συνέδεε την κριτική αυτή με την πρωτοβουλία ίδρυσης σχολής τυφλών ως εξής: «*Πώς λοιπό με τέτιο σύστημα που στραβώνει τους ανοιχτομάτηδες θα μπορέσουμε να δώσουμε φως στους στραβούς;*».<sup>513</sup> Το άρθρο κατέληγε με την αναφορά στον Αναγνωστόπουλο, ως ενός ανθρώπου που θα μπορούσε να λειτουργήσει επικουρικά στην ίδρυση σχολής τυφλών στην Ελλάδα και ο αρθρογράφος αυτονόητα σχολίασε σκωπτικά το γεγονός ότι δεν προσκλήθηκε να συμμετάσχει σε αυτή την πρωτοβουλία: «*Μα έχει, κοντά στ' άλλα Κράτη και η Αμερική τέτοιο και διευτύνεται μάλιστα από έναν αληθινά μεγαλόκαρδο και μυαλωμένο πατριώτη μας, τον Αναγνωστόπουλο. Αφού λοιπόν έχει κ' η Αμερική και αφού, για την καλή μας τύχη, βρίσκεται δω κι ο Αναγνωστόπουλος, γιατί να μην κάνουμε τέτιο σκολειό κι*

<sup>509</sup> Εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, 12 Μαΐου 1906, Μ. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>510</sup> Ροδόλφος Άλτερ, «Οι μεσολογγίτες πρόγονοι και απόγονοι», ανακτήθηκε στις 5 Φεβρουαρίου 2020, <https://www.drossinismuseum.gr/pages/oi-mesologgites-progonoi-kai-apogonoi>.

<sup>511</sup> Το συγκεκριμένο ψευδώνυμο εμφανίζεται στο *Νουμά* μόλις τρεις φορές, Τις δύο από αυτές μάλιστα με το αρχικό Ν. μπροστά από το Κιγκινάτος, ενώ την τρίτη με το αρχικό Δ. μπροστά από το Κιγκινάτος. Και τις τρεις φορές υπογράφει τη στήλη του *Νουμά* «Έργα και ημέραι», σε τρεις συνεχόμενες χρονιές (Ν, Κιγκινάτος, «Έργα και ημέραι: πώς θα σωθούμε», *Νουμάς*, 126, (12.12. 1904), σ. 8· Ν. Κιγκινάτος, «Έργα και ημέραι: σταφιδόπολεμος», *Νουμάς*, 154, (26.6.1905), σ. 1· Δ. Κιγκινάτος, «Έργα και ημέραι: τυφλοί...», *Νουμάς*, 198, (14.5.1906), σ. 9). Το ψευδώνυμο Κιγκινάτος δεν συγκαταλέγεται στον κατάλογο των ταυτισμένων ψευδωνύμων στη μελέτη του Κυριάκου Ντελόπουλου (Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα, νέα συμπληρωμένη έκδοση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005).

<sup>512</sup> Ο *Νουμάς* αποτελούσε το κύριο όργανο των δημοτικιστών (Ελλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», ό.π., σελ. 33) και ασκούσε με κάθε αφορμή έντονη πολεμική εναντίον του Δροσίνη (Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», ό.π., σ. 224).

<sup>513</sup> Δ. Κιγκινάτος, «Έργα και ημέραι: τυφλοί...», *Νουμάς*, 198, (14.5.1906), σ. 9.

εμείς;». <sup>514</sup> Από το παραπάνω απόσπασμα γίνεται σαφές ότι ο Αναγνωστόπουλος ήταν γνωστός στην Αθήνα για το έργο του στο Perkins, αλλά και ότι ήταν γνωστή η διαμονή του στην Αθήνα εκείνες τις μέρες. Συνεπώς, δεν μπορούμε να αποδώσουμε σε ενδεχόμενη άγνοια το γεγονός ότι ο Αναγνωστόπουλος δεν προσκλήθηκε να συμμετάσχει στην πρωτοβουλία ίδρυσης σχολής τυφλών στην Αθήνα. <sup>515</sup> Εξάλλου, και από το ύφος του άρθρου είναι ξεκάθαρο ότι υπήρχε ένας ανταγωνισμός ανάμεσα σε διαφορετικές εκπαιδευτικές αντιλήψεις: ο αρθρογράφος διατύπωσε την εκτίμηση ότι εφόσον ο Αναγνωστόπουλος εμπλεκόταν στην πρωτοβουλία αυτή, «σαν έξυπνος άνθρωπος θα είδε τι εκπαιδευτικό αποβλάκωμα μας δέρνει». <sup>516</sup> Η κριτική στο Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων από τις στήλες του *Νουμά* υπήρχε ήδη από το 1904 και νωρίτερα, και αφορούσε κυρίως στην αναποτελεσματικότητα των πρωτοβουλιών του Συλλόγου για παροχή απλοποιημένων επιστημονικών γνώσεων σε ένα ευρύτερο κοινό. Ο *Νουμάς* επέκρινε την επιλογή της καθαρεύουσας στις εκδόσεις του Συλλόγου, ως αναποτελεσματικού μέσου για τη μόρφωση του λαού. <sup>517</sup>

Ο ανταγωνισμός αυτός αποτυπώνεται και σε ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές αναφορικά με την εκπαίδευση των τυφλών. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Αναγνωστόπουλος ασκούσε έντονη και διαρκή κριτική στην φιλανθρωπία ως τρόπο προσέγγισης της εκπαίδευσης των τυφλών, ζητώντας και πετυχαίνοντας την ένταξη του Perkins στην πολιτειακή υπηρεσία για τα δημόσια σχολεία. Από την άλλη πλευρά, ο Δροσίνης υπερασπιζόταν μια «καλώς εννοούμενη φιλανθρωπία», η οποία θα στόχευε στην «βελτίωσιν της τύχης των τυφλών, όχι διά της ελεημοσύνης, η οποία ενθαρρύνει την αργίαν και αναπτύσσει τα ανθρώπινα ελαττώματα, αλλά διά της ανατροφής και της παιδείσεως». <sup>518</sup> Ωστόσο, στην ποιητική του παραγωγή ο Δροσίνης εξυμνούσε την

---

<sup>514</sup> Στο ίδιο, σ. 9.

<sup>515</sup> Στην ομάδα όσων συμμετείχαν στη συνάντηση στο γραφείο του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων περιλαμβάνονταν πολιτικοί, επιστήμονες και φιλάνθρωποι. Χαρακτηριστικά, αναφέρει η εφημερίδα *Αθήναι*: «Χθες εις το Κατάστημα του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων συνήλθεν κατόπιν προσκλήσεως του Συμβουλίου του Συλλόγου, ομήγυρις αποτελουμένη εκ μελών εξεχόντων της ημετέρας κοινωνίας εν τη πολιτική, τη επιστήμη και τη καθόλου αγαθοί έργω δράσει, μεταξύ των οποίων και πολλαί κυρίαί, πρωτοστατούντος του Σ. Μητροπολίτου» (*Αθήναι*, 8.5.1906, σ. 1). Ο αρθρογράφος του *Νουμά* κάνει σαφές ότι ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος δεν ήταν ανάμεσα σε αυτούς που προσκλήθηκαν.

<sup>516</sup> Δ. Κιγκινάτος, «Έργα και ημέραι: τυφλοί...», ό.π., σ. 9.

<sup>517</sup> Γεώργιος Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903 – 1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλολογίας, Αθήνα 1986, σ. 82-83, ανακτήθηκε από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/0255>.

<sup>518</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 347-348. Προς ενίσχυση του επιχειρήματός του, ο Δροσίνης ενσωμάτωσε στο κείμενό του μια φωτογραφία επιγραφής, βρισκόμενης στη Σχολή Τυφλών Braille στο Παρίσι. Στη λεζάντα διαβάζουμε: «Η αγαθοεργία αρνούμενη ελεημοσύνην εις τυφλόν

ελεημοσύνη ως πρακτική. Στις 9 Μαΐου 1882 δημοσίευσε ποίημά του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ελεημοσύνη». Στο ποίημα αυτό ο Δροσίνης χαρακτήριζε την ελεημοσύνη ταπεινή θεά που μοναδικό της μέλημα ήταν «να ελεή εκείνον που πονεί», ενώ την παρουσίαζε ως πανανθρώπινη αξία.<sup>519</sup> Η θεοποίηση της ελεημοσύνης πραγματοποιείται και από άλλους ποιητές της γενιάς του 1880. Χαρακτηριστικά, στο ποίημα του Ιωάννη Πολέμη «Ο Τυφλός προ του Σταυρού», ο Χριστός παρουσιάζεται ως ο ελεήμων σωτήρας, στον οποίο ο τυφλός όφειλε την ξαφνική δυνατότητά του να βλέπει «τις ομορφιές του κόσμου», αφήνοντας πίσω του την κατάσταση της τυφλότητας που ταυτιζόταν με την «άδεια ψυχή» του και εισχωρώντας στον κόσμο των βλεπόντων όπου το φως ταυτίζεται με τη ζωή και τη χαρά. Μάλιστα, στο συγκεκριμένο ποίημα ο Πολέμης ταυτίζει σε τέτοιο βαθμό την απόκτηση της όρασης με την ελεημοσύνη και την ευεργεσία, που το ποίημα καταλήγει με την επίκληση «Πάρε το φώς που μου δωσες και τύφλωσέ με πάλι!», την οποία απευθύνει ο θεραπευμένος τυφλός προς τον Χριστό, ως αντίδραση στη σταύρωσή του.<sup>520</sup> Επιπλέον, σε άλλο ποίημά του με τίτλο «Ο Τυφλός του Ευαγγελίου», ο Πολέμης θεοποιεί και την ίδια την όραση, ταυτίζοντάς την με τη ζωή, την αγάπη, τη χαρά και την ελπίδα και παρουσιάζοντας ως κυβερνήτη του φωτός τον Θεό.<sup>521</sup>

Η γραμμή εκκίνησης για τον Δροσίνη σχετικά με την αναγκαιότητα εκπαίδευσης των τυφλών, ήταν ίδια με εκείνη του Αναγνωστόπουλου. Ο στόχος ήταν η καταπολέμηση της επαιτείας των τυφλών. Ωστόσο, ο Δροσίνης δεν αναφέρθηκε ποτέ στην εργασιακή ένταξη, ανεξαρτησία και αυτονομία των τυφλών, που αποτέλεσε κύριο οδηγό του Αναγνωστόπουλου στη δράση του στο Perkins, παρά έμεινε στην «προστασία» και την εκπαίδευσή τους σε σχολές και άσυλα. Ο τρόπος για να πραγματοποιηθεί αυτός ο στόχος ήταν, για τον Δροσίνη, η φιλανθρωπία.

---

επαίτην και προστατεύουσα τους εργαζομένους τυφλούς» (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 348).

<sup>519</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Ελεημοσύνη», *Εστία*, 332, (9.5.1882), σ. 302. Το ποίημα αυτό, που γράφτηκε 14 χρόνια πριν από την έκδοση της πραγματείας του Δροσίνη για τους τυφλούς, οφείλουμε να το αντιμετωπίσουμε ως αποτύπωση των απόψεών του μόνο έως εκείνη τη φάση της σκέψης του. Ωστόσο, και ένα χρόνο πριν, στο ίδιο περιοδικό είχε δημοσιεύσει ποίημά του με τίτλο «Οι δύο φτωχοί», στο οποίο μάλιστα ο ένας από τους δύο πρωταγωνιστές είναι τυφλός. Και εκεί εστιάζει στην ευγνωμοσύνη που αισθάνεται ο τυφλός από την ελεημοσύνη που δέχεται από έναν άλλο επαίτη, χωρίς να γνωρίζει ότι εκείνος που τον ελεεί είναι, επίσης, επαίτης (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι δύο φτωχοί», *Εστία*, 307, (15.11.1881), σ. 731). Εξάλλου, η βασική ιδέα της ελεημοσύνης μέσω της επίσημης οργανωμένης φιλανθρωπίας παραμένει και στις απόψεις που διατυπώνει για την ίδρυση της σχολής τυφλών.

<sup>520</sup> Ιωάννης Πολέμης, «Ο Τυφλός προ του Σταυρού», στο: Ανδρέας Α. Κεραμίδας, *Νεοελληνική θρησκευτική ανθολογία*, Έκδοσις οίκου Μιχ. Ι. Σαλιβέρου Α.Ε., Αθήναι 1940, σ. 217.

<sup>521</sup> Ιωάννης Πολέμης, «Ο Τυφλός του Ευαγγελίου», στο: Αντιγόνη Μεταξά, *Παιδική ανθολογία* (πρόλογος Στρατή Μυριβήλη), Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήναι 1948, σ. 118.

Χαρακτηριστικά, ολοκληρώνει την πραγματεία του για τους τυφλούς με την εξής μικρή παράγραφο: «Και τότε η Ελλάς θα έχει ένα ακόμη τίτλον διά να μετρήται μεταξύ των πολιτισμένων εθνών: Ότι οι τυφλοί πολίται της δεν επαιτούν εις τα γωνίας των δρόμων, αλλά προστατεύονται και εκπαιδεύονται εις σχολάς και εις άσυλα, τα οποίαν ίδρυσε η κοινή αγαθοεργία».<sup>522</sup>

Για τον Δροσίνη, λοιπόν, οι οργανωμένες φιλανθρωπικές δράσεις (κι ως τμήμα αυτών και η ίδρυση σχολής τυφλών) στη χώρα αποτελούσαν ένδειξη εκπολιτισμού του έθνους. Από τη σκοπιά αυτή, η φιλανθρωπία στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, αποτελούσε τμήμα του εθνικού συλλογικού εαυτού. Οι φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες ήδη από τα μισά του 19<sup>ου</sup> αιώνα είχαν ενταχθεί στο αφήγημα του συλλογικού εαυτού, καθώς αφορούσαν τη διαχείριση της φτώχειας και την ενίσχυση των εκπαιδευτικών και υγειονομικών δομών της χώρας, παρεμβάσεις μέσω των οποίων επιχειρούνταν η ένταξη του ελληνικού κράτους στον δυτικό πολιτισμό. Ειδικά μετά την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους το 1878, η ανάγκη απόδειξης ότι οι Έλληνες ήταν οι μοναδικοί φορείς του δυτικού πνεύματος στα Βαλκάνια και στην Ανατολή, για την οποία είχαν αναλάβει εκπολιτιστικό ρόλο, προέκυψε με μεγάλη ένταση.<sup>523</sup>

Στο άρθρο που ο Δροσίνης δημοσίευσε στην εφημερίδα *Αθήναι*, με τίτλο «Σχολαί Τυφλών»<sup>524</sup> στις 22 Μαΐου 1905, έγινε ακόμα πιο ξεκάθαρη η σύνδεση που επιχειρούσε ανάμεσα σε διαδικασίες «εκπολιτισμού» και την ίδρυση μιας σχολής τυφλών στην ελληνική επικράτεια, συνδέοντας τα πολιτισμένα κράτη με την πρόοδο.<sup>525</sup> Για τον Δροσίνη ο εκπολιτιστικός ρόλος του ελληνικού κράτους στην Ανατολή προϋπέθετε την δική του ένταξη εντός του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού. Σε αυτό το σχήμα ενέταξε την αναγκαιότητα ίδρυσης σχολής τυφλών: «*Νομίζω δε ότι δεν χρειάζεται πολύ ισχυρά αντίληψις διά να εννοήση καθείς αληθώς αγαπών την πατρίδα*

<sup>522</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 349.

<sup>523</sup> Σύμφωνα με τη Σκοπετέα το ιδεολόγημα του εκπολιτισμού εντάθηκε ως αντίδραση στη βουλγαρική απειλή, μέσα σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού Ελλάδας και Βουλγαρίας για την απόσπαση του ενδιαφέροντος της Δύσης, ιδεολόγημα που απλώθηκε σε πολλές διαστάσεις της ζωής μέσα από τη συντριπτική σύγκριση του ελληνικού με το βουλγαρικό κράτος, το οποίο φαινόταν ότι ήδη είχε διεκδικήσει με επιτυχία την δυτική ταυτότητα (Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», ό.π., σ. 18-20).

<sup>524</sup> Ο Δροσίνης έγραψε αυτό το άρθρο με αφορμή την πρόσκληση για συμμετοχή της Ελλάδας σε ένα διεθνές συνέδριο σχετικά με την εκπαίδευση των τυφλών που θα λάμβανε χώρα στο Εδιμβούργο της Σκωτίας το 1905, και η οποία από λάθος του ταχυδρομείου παραδόθηκε στα γραφεία του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, αντί να παραδοθεί στο υπουργείο Παιδείας (Γεώργιος Δροσίνης, «Σχολαί Τυφλών», *Αθήναι*, 22.5.1905).

<sup>525</sup> «Όλα τα πολιτισμένα Κράτη προσεκλήθησαν υπό της οργανωτικής επιτροπής, προσεκλήθη δε, φυσικώ τω λόγω, και η εν τη χορεία αυτών και λόγω κληρονομικότητος και λόγω των πανθομολογουμένων προόδων αυτής καταλεγομένη Ελλάς». (Γεώργιος Δροσίνης, «Σχολαί Τυφλών», *Αθήναι*, 22.5.1905).

του πόσον μεγάλη είναι η ζημία δι' εν μικρόν Κράτος φιλοδοξούν ότι έχει τόσην περίσσειαν πολιτισμού, ώστε να πολιτίση και άλλας γειτονικάς χώρας, πόσον μεγάλη είναι η ζημία όταν χάνει τοιαύτας ευκαιρίας ν' αδελφώση το όνομά του με της Ελβετίας, της Δανίας και της Νορβηγίας τα ονόματα». <sup>526</sup>

Με αυτό τον τρόπο, η ίδρυση σχολής τυφλών εντάχθηκε στη συζήτηση περί πολιτισμένων εθνών, η οποία άγγιζε με ποικίλους τρόπους τους λόγους που σε εκείνη την εποχή διαμορφώνονταν σχετικά με την αντίθεση Ανατολής και Δύσης και τη θέση που το ελληνικό κράτος και ο ελληνικός πολιτισμός κατείχαν σε αυτό το υπό διαμόρφωση φάσμα σε κοινωνικό, πολιτικό και φιλοσοφικό επίπεδο. <sup>527</sup> Την πίστη του σε αυτή την αντίθεση ο Δροσίνης έκανε σαφή ήδη στην πραγματεία του *Οι Τυφλοί*, στην πρώτη παράγραφο της οποίας διαβάζουμε: «Και τώρα δε οι άποροι τυφλοί ζουν διά της επαιτείας εις τα βάρβαρα έθνη και εις τα πολιτισμένα κράτη, όσα δεν εμερίμνησαν ακόμη περί της προστασίας των». <sup>528</sup> Μάλιστα, ο Δροσίνης θεωρούσε την οργανωμένη μέριμνα για την εκπαίδευση των τυφλών ως τμήμα «του μεγάλου εκπολιτιστικού προγράμματος του ΙΘ' αιώνας» και προσέδιδε σε αυτή τη διαδικασία ίση αξία με «τας μεγάλας εφευρέσεις και τα θαυμαστά επιστημονικά προόδους» που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα. <sup>529</sup>

Άλλωστε, ο Δροσίνης δεν ήταν ο μόνος που εστίαζε την προσοχή στην ίδρυση σχολής τυφλών ως τμήμα του γενικότερου εκπολιτιστικού προγράμματος της χώρας. Και η Ειρήνη Λασκαρίδου, η πρώτη διευθύντρια του Οίκου Τυφλών υπαινισσόταν τον εκπολιτιστικό ρόλο του ελληνικού κράτους στην Ανατολή. <sup>530</sup> Μάλιστα, στη λογοδοσία της για το έτος 1909, διατύπωσε τον ευσεβή πόθο της για τη διεύρυνση και προσφορά των υπηρεσιών του Οίκου Τυφλών «προς τας χιλιάδας όλας των απανταχού της Ελλάδος και Ανατολής αομιμάτων πάσης ηλικίας». <sup>531</sup> Η διάκριση ανάμεσα σε πολιτισμένα κράτη και βάρβαρα έθνη αντλεί από την παράδοση του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος πρώτος αντιμετώπισε την Ευρώπη ως μετενσάρκωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και

<sup>526</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Σχολαί Τυφλών», *Αθήναι*, 22.5.1905.

<sup>527</sup> Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ δυσμών το φως; Εξελληνισμός και οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19<sup>ου</sup> – αρχές 20<sup>ου</sup> αιώνα)*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015.

<sup>528</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 283.

<sup>529</sup> Στο ίδιο, σ. 315.

<sup>530</sup> «Άρτι επανελθούσα εκ των ανά την Εσπερίαν τυφλογολικών σπουδών μου, ίνα αναλάβω την Διεύθυνσιν του πρώτου εν Ελλάδι και εν τη Ανατολή εν γένει ιδρυομένου Καταστήματος προς προστασίαν και εκπαίδευσιν των Τυφλών». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1908, σ. 12, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>531</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1910, σ. 11, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

προσπάθησε να μετατρέψει αυτό που φάνταζε ως ξένο (το ευρωπαϊκό) σε γηγενές «ελληνικό».<sup>532</sup> Από αυτή την άποψη, οι Έλληνες ήταν αποφασισμένοι να βρουν την θέση τους στον πολιτισμένο κόσμο της Δύσης.<sup>533</sup> Συνεπώς, η απογοήτευση του Δροσίνη για την ανυπαρξία σχολής τυφλών στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλα πολιτισμένα κράτη, μπορεί να ιδωθεί εντός του κλίματος της «συλλογικής ενοχής»,<sup>534</sup> που επισημαίνει η Έλλη Σκοπετέα, για όλες εκείνες τις ολιγορίες και εξελίξεις εντός του ελληνικού κράτους που το απομάκρυναν από την ευρωπαϊκή εικόνα του πολιτισμένου κράτους.

Εξάλλου, η φιλανθρωπία των μεγάλων ευεργετών αποτελούσε τότε για το ελληνικό κράτος μια κύρια πηγή εσόδων για την εδραίωση εκπαιδευτικών και προνοιακών δομών.<sup>535</sup> Η ισχυρή θέση της φιλανθρωπίας στις προνοιακές πολιτικές του ελληνικού κράτους γίνεται σαφής και στην αναφορά του Δροσίνη στο άρθρο του «Σχολαί Τυφλών» στην εφημερίδα *Αθήναι*. Ο Δροσίνης, αναφερόμενος στο γεγονός ότι δεν υπήρχε σχολή τυφλών στην Ελλάδα, προσέδωσε στη φιλανθρωπική πρακτική ρόλο τουλάχιστον ισότιμο με εκείνο της πολιτείας στις προνοιακές πολιτικές.<sup>536</sup> Ακόμα, στο ίδιο άρθρο, όπως κάνει αργότερα και στην πραγματεία του για τους τυφλούς, κατέληξε στην επίκληση της φιλανθρωπίας για την ίδρυση σχολής τυφλών και στην Ελλάδα, χωρίς καμία αναφορά σε ενδεχόμενη κρατική πρωτοβουλία.<sup>537</sup> Στο

---

<sup>532</sup> Υπό αυτό το πρίσμα, οι Έλληνες, μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους δεν ήταν φορείς μιας πρωτόγονης βάρβαρης κοινωνίας, αλλά αναζητούσαν τη χαμένη καταγωγή τους. Ο Κοραής, λοιπόν, θεωρούσε την ελληνική επικράτεια ως γείτονα της φωτισμένης Ευρώπης και όχι ως απότοκο της βάρβαρης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ως αποστολή των λογίων του έθνους θεωρούσε τη μετάδοση των φωτισμένων ευρωπαϊκών ιδεών που βασιζόνταν στις ιδέες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, στους εν δυνάμει πολίτες που θα εντάσσονταν στο νέο ελληνικό κράτος (Olga Augustinos, “Philhellenic Promises and Hellenic Visions: Korais and the Discourses of the Enlightenment”, στο: Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Ashgate Variorum, Hampshire 2008, σ. 169-200, ειδικά σ. 186). Αλλωστε, ήδη στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα, η ελληνική γλώσσα λειτουργούσε ως μία ιδεολογική διάκριση ανάμεσα σε πολιτισμένους και απολίτιστους, ενώ η εκμάθηση και ομιλία της ελληνικής γλώσσας θεωρούνταν ως μια εκπολιτιστική διαδικασία μετάβασης σε ένα πολιτισμένο καθεστώς, που διέκρινε όσους την μιλούσαν από τους απολίτιστους «Τούρκους» Ανατολίτες (Dimitris Livianos, “The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece, 1453-1913” στο: Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, ό.π., σ. 237-272, ειδικά σ. 230 και 239).

<sup>533</sup> Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Σκοπετέα: «Οι Έλληνες είχαν πάρει την απόφαση της ένταξής τους στον πολιτισμένο κόσμο, και απλώς έπρεπε να αποδείξουν ότι αυτή την απόφαση την εκπλήρωσαν, ή έστω ήταν σε θέση να την εκπληρώσουν» (Έλλη Σκοπετέα, *Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 231).

<sup>534</sup> Για την καλλιέργεια αυτής της συλλογικής ενοχής σχετικά με την αποτυχία οργάνωσης του ελληνικού κράτους σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, από τον ελληνικό τύπο των μέσων του 19<sup>ου</sup> αιώνα, βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 234.

<sup>535</sup> Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, ό.π., σ. 80.

<sup>536</sup> «Ουδεμία ποτέ σκέψις σχετική εγένετο είτε εκ μέρους της πολιτείας είτε εκ μέρους των φιλανθρώπων ιδιωτών». (Γεώργιος Δροσίνης, «Σχολαί Τυφλών», *Αθήναι*, 22.5.1905).

<sup>537</sup> «Πώς όμως η αγαθοεργία, η οποία ομολογουμένως και ενεργώς και εν πολλοίς σκοπιμώτατα δρα εν Ελλάδι, δεν έτεινε την ευλογητήν αυτής χείρα και προς τους τυφλούς; [...] Να ελπίσω ότι αι ταπεινά

ελληνικό αφήγημα της φιλανθρωπίας, εξάλλου, εντάσσεται και η περίπτωση του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου, όπως είδαμε παραπάνω.<sup>538</sup>

Αντίστοιχα, και ο Δημήτριος Βικέλας, στον πρόλογο της πραγματείας του Δροσίνη για τους τυφλούς, συνέδεσε άμεσα την ιδεολογία της φιλανθρωπίας με την εκπαίδευση των τυφλών.<sup>539</sup> Για τον Βικέλα, η πρωτοβουλία για την εκπαίδευση των τυφλών εντασσόταν αυτονόητα στη σφαίρα της φιλανθρωπίας, και μάλιστα όχι στη σφαίρα της κοινής συνηθισμένης φιλανθρωπίας, αλλά μιας φιλανθρωπίας που απαιτούσε «μεγαλείο ψυχής, άξιο θαυμασμού και σεβασμού».<sup>540</sup> Αυτή ακριβώς η ερμηνεία της λειτουργίας των ασύλων και σχολείων τυφλών στην Ευρώπη, που είχε επισκεφθεί ο Βικέλας, αποτελούσε την κύρια κριτική του Αναγνωστόπουλου στα ευρωπαϊκά ιδρύματα. Ο Αναγνωστόπουλος, θυμίζουμε, θεωρούσε ότι η εκπαίδευση των τυφλών αποτελούσε δικαίωμά τους που κατέληγε στην εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους προς το κοινωνικό σύνολο μέσω της επίτευξης της αυτονομίας τους και της εργασιακής τους ένταξης. Υπό αυτό το πρίσμα, ασκούσε έντονη κριτική στη φιλανθρωπική προσέγγιση της λειτουργίας των σχολείων τυφλών στα ευρωπαϊκά κράτη.

Ακόμα, εντός της φιλανθρωπικής λογικής οργάνωσης των ιδρυμάτων στην Ευρώπη, ο Αναγνωστόπουλος ενέτασσε και τις μορφές προστατευμένης εργασίας των τυφλών που λάμβαναν χώρα εκεί και περιοριζόνταν μόνο σε μορφές χειρωνακτικής

---

αυταί γραμμαί είνε σπόρος, τον οποίον δεν θα σκορπίση ο άνεμος, αλλ' όστις θα πέση και εις φιλάνθρωπον τινά καρδίαν και θα βλαστήση μίαν ημέραν εκεί;». (Γεώργιος Δροσίνης, «Σχολαί Τυφλών», *Αθήναι*, 22.5.1905).

<sup>538</sup> Χαρακτηριστικά, και στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, το όνομα του Αναγνωστόπουλου αναφέρεται δύο φορές, χωρίς, ωστόσο, αυτό να συνδέεται με την εκπαίδευση των τυφλών. Συγκεκριμένα, στον δέκατο τόμο της εγκυκλοπαίδειας που εκδόθηκε το 1939, στο λήμμα «κληροδοτήματα» γίνεται αναφορά στα κληροδοτήματα του Αναγνωστόπουλου για την ανέγερση σχολείων στην Ήπειρο, χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στην ιδιότητά του, ενώ η μόνη πληροφορία που δίνεται για αυτόν είναι ότι ήταν επιφανής Έλληνας της Αμερικής, «γαμβρός του φιλέλληνο Αμερικανού Χάου». Βλ. στο λήμμα «παροικία Αμερικής» (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 10<sup>ος</sup>, 1939, σ. 755).

<sup>539</sup> «Δεν ηξεύρω αν το ευγενές αίσθημα της φιλανθρωπίας προϋπάρχει εις τους αφιερώντας τον βίον εις την περιθαλψιν των αομμάτων ή αν γεννάται εκ του συγχρωτισμού προς τους αποκλήρους τούτους της μοίρας. Δεν ηξεύρω, αν είναι αιτία ή αποτέλεσμα. Ηξεύρω μόνον ότι, εάν προκαλή τον οίκτον η θέα και μόνη των νεαρών τροφίμων ασύλου ή σχολείου τυφλών, προκαλεί τον θαυμασμόν και το σέβας η υπομονή, η αυταπάρνησις, η στοργή των συνδεόντων την ύπαρξιν των με την αγωγή των αομμάτων. Παντού όπου επεσεκέφθην σχολάς τυφλών, κατελήφθην υπό του διπλού τούτου αισθήματος θαυμασμού και σεβασμού». (Αναφορά στο Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 19, Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>540</sup> Αναφορά στο Δημήτριος & Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, *Ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (ή Ανάγνος)*, ό.π., σ. 19 (Publication with picture of Anagnos on the cover, in Greek language, 3 copies, 1923, Folder 63, Box 6, Series 8, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).



εργασίας, χωρίς να στοχεύουν στην επίτευξη μιας ανεξάρτητης ζωής από τους/τις τυφλούς/ές εκτός των ιδρυμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, ως τρόπο επίτευξης της αυτονομίας των τυφλών ο Αναγνωστόπουλος θεωρούσε τη φιλελεύθερη εκπαίδευσή τους, που θα τους οδηγούσε στην κατάληψη θέσεων διανοητικής εργασίας. Στην αντίπερα όχθη, ο Δροσίνης στο άρθρο του «Σχολαί Τυφλών» στην εφημερίδα *Αθήναι*, εξήρε τις εφαρμοζόμενες μορφές προστατευόμενης χειρωνακτικής εργασίας στις ευρωπαϊκές σχολές τυφλών, σχολιάζοντας χαρακτηριστικά ότι «*αι σχολαί Τυφλών δεν έχουν σκοπόν να κάμνουν λογίους τυφλούς, αλλά να καθιστούν ευχάριστον την ζωήν εις αυτούς*».<sup>541</sup> Ακόμα, η διάσταση αυτή επιβεβαιώνεται και στην πραγματεία του Δροσίνης *Οι Τυφλοί*, στην οποία παρέθεσε τα λόγια του διευθυντή της σχολής τυφλών στο Ιλλτζάχ της Αλσατίας:<sup>542</sup> «*Καλή είνε η διανοητική μόρφωσις των τυφλών, αλλά δεν έχει καμμίαν πρακτικήν αξίαν μόνη, διότι δεν δίνει άρτον*».<sup>543</sup>

Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, παιδαγωγός και λογοτέχνης που κινούνταν στους ίδιους κύκλους με αυτούς που κινούνταν και ο Δροσίνης,<sup>544</sup> σε άρθρο του στην ίδια εφημερίδα μία ημέρα μετά τη δημοσίευση του άρθρου του Δροσίνης, αποθέωσε τις φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες και πρακτικές για την εκπαίδευση των τυφλών στη Γαλλία, καταλήγοντας και αυτός στην επίκληση των φιλανθρώπων να αναλάβουν πρωτοβουλία που θα αποσκοπεί στην προστατευμένη εργασία των τυφλών, σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο.<sup>545</sup> Στο ίδιο κλίμα, στις 26 Μαΐου 1905, η εφημερίδα *Αθήναι* δημοσίευσε ένα άρθρο του Μ. Α. Γεωργαντή με τίτλο «*Η εκπαίδευσις των αναπήρων*

---

<sup>541</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Σχολαί Τυφλών», *Αθήναι*, 22.5.1905.

<sup>542</sup> Όπως θα δούμε παρακάτω, στη συγκεκριμένη σχολή είχε σταλεί και η Ειρήνη Λασκαρίδου με χρηματοδότηση της Ιφιγένειας Συγγρού, συζύγου του Ανδρέα Συγγρού, για να εκπαιδευτεί έτσι ώστε να αναλάβει χρέη διευθύντριας του σχολείου τυφλών, του οποίου η ίδρυση είχε ήδη προαναγγελθεί από τον ΣΔΟΦ (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, *Ο Γεώργιος Δροσίνης πέραν της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 247).

<sup>543</sup> Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 334.

<sup>544</sup> Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης είχε συνεργαστεί με την *Εστία* και το *Άστυ*, εκδοτικές πρωτοβουλίες στις οποίες είχε εμπλακεί και ο Δροσίνης. Επίσης, ήταν καθηγητής Παιδαγωγικής στο διδασκαλείο νηπιαγωγών και παιδονόμων της Ένωσης Ελληνίδων (Ελένη Δημητριάδη, *Η συμβολή της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών 2011, σ. 161, ανακτήθηκε από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26927>), της οποίας πρόεδρος στο εκπαιδευτικό τμήμα ήταν η Αικατερίνη Λασκαρίδου (Αικατερίνη Δαλακούρα & Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών 2015, σ. 74), μητέρα της Ειρήνης Λασκαρίδου, η οποία ήταν η πρώτη διευθύντρια του Οίκου Τυφλών.

<sup>545</sup> «Πότε και εις ημάς εδώ άρχονται και φιλάνθρωποι και κυβερνήσεις και πολιτευόμενοι και λαός, θα κύψωσιν επί της αθλιότητος των τυφλών και εις τας χείρας των, τας κουρασμένας να ικετεύουν και να τείνωνται, θα δώσουν οφθαλμούς διά να μάθουν και εργαλεία διά να εργάζωνται; [...] Πότε όπως εις την εμβληματικήν Σχολήν Μπράιγ και εδώ η ευσπλαχνία απομακρύνουσα τον τυφλόν επαίτην θα κλίνει με ωραία αρμονικήν κίνησιν προστατευτική επί του τυφλού εργάτου;». (Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Υπέρ των Τυφλών!», *Αθήναι*, 23.5.1905).

[σχολεία τυφλών, κωφαλάλων και πνευματικώς ανικάνων]». Από την εφημερίδα πληροφορούμαστε ότι ο Γεωργαντής είχε πραγματοποιήσει βιομηχανικές σπουδές στην Ελβετία με υποτροφία του ελληνικού κράτους.<sup>546</sup> Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Γεωργαντής περιέγραψε την εκπαίδευση των ανάπηρων ως ένδειξη πολιτισμού σε ένα κράτος,<sup>547</sup> περιγράφοντας και τη μετέπειτα ιστορικά κυρίαρχη έννοια της αποκατάστασης, καθώς αναφέρει ότι τα «ανάπηρα όντα [...] καταλλήλως διαμορφούμενα» μπορούν να «επανερχονται εις την φυσιολογικήν κατάστασιν των αρτίων ανθρώπων, καθιστάμενα χρήσιμα εν τη κοινωνία».<sup>548</sup>

Από το άρθρο αυτό πληροφορούμαστε και για το ενδιαφέρον που είχε εκδηλώσει ο Σπυρίδων Λάμπρος, τότε πρόεδρος του Πανεπιστημίου Αθηνών, συνιδρυτής του *Παρνασσού* το 1864, συνιδρυτής μαζί με τον Δροσίνη και άλλους της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος το 1882 και πρωθυπουργός της Ελλάδας το 1916, μετά από ανάθεση της εντολής από τον βασιλέα Κωνσταντίνο.<sup>549</sup> Τον Αύγουστο του 1903 ο Σπυρίδων Λάμπρος επισκέφθηκε μαζί με τη σύζυγο και τις κόρες του, με τη συνοδεία του Μ.Α. Γεωργαντή, τη σχολή «Τυφλών και Κωφαλάλων» στη Ζυρίχη, ενώ από την εμπειρία τους εκεί επέστρεψαν με διδακτικά βιβλία και πίνακες διδασκαλίας των τυφλών, τα οποία τοποθετήθηκαν στο Εκπαιδευτικό Μουσείο Αθηνών, το οποίο ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Δροσίνη το 1903 και λειτούργησε μέχρι το 1915.<sup>550</sup>

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου του που δημοσιεύτηκε στο φύλλο της εφημερίδας στις 30 Μαΐου 1905, ο Γεωργαντής ανέπτυξε το συλλογισμό του σχετικά με την αρνητική επίδραση της απουσίας προνοιακών δομών για τους/τις ανάπηρους/ες.<sup>551</sup> Μάλιστα, απαρίθμησε τα «όντα» που περιλάμβανε η ομάδα των

---

<sup>546</sup> Μάλιστα, η εφημερίδα εκτιμούσε ότι ο Γεωργαντής θα ήταν μια εξαιρετική επιλογή για το σχεδιασμό και τη διδασκαλία της πρακτικής εκπαίδευσης σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας (Μ. Α. Γεωργαντής, «Η Εκπαίδευσις των Αναπήρων [Σχολεία Τυφλών, Κωφαλάλων και πνευματικώς ανικάνων]», *Αθήναι*, 26.5.1905).

<sup>547</sup> «Από των αρχών της παρελθούσης εκατονταετηρίδος οι παιδαγωγοί των πεπολιτισμένων Κρατών έστρεψαν τα βλέματά των επί θέματος σοβαρωτάτου, αφοράντος εις την προστασίαν και κοινωνικήν βελτίωσιν μιας κοινωνικής μερίδος τελείως εγκαταλειπομένης υπό τε της Κυβερνητικής και Ιδιωτικής προνοίας». (Μ. Α. Γεωργαντής, «Η Εκπαίδευσις των Αναπήρων [Σχολεία Τυφλών, Κωφαλάλων και πνευματικώς ανικάνων]», ό.π.).

<sup>548</sup> Στο ίδιο.

<sup>549</sup> Αναλυτικά για την περίπτωση του Σπυρίδωνα Λάμπρου βλ. Έφη Γαζή, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919)», στο: *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, Αθήνα, 2004, τ. Α', σσ. 193-213 και Efi Gazi, *Scientific National History: The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Peter Lang, Frankfurt/M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford & Wien 2000.

<sup>550</sup> Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, *Ο Γεώργιος Δροσίνης πέραν της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 203-208.

<sup>551</sup> «Αλλά δεν είχε μόνον οι Τυφλοί και οι Κωφάλαλοι οίτινες τυγχάνουσι περιθάλψεων και μορφώσεως εις τα πεπολιτισμένα Κράτη. Μια άλλη μεγαλύτερα κοινωνική ομάς περιλαμβάνουσα όντα ου μόνον

αναπήρων: «ηλίθια», «επιληπτικά», «όντα παθόντα εξ ασθενείας κατά την πνευματικήν αυτών ανάπτυξιν και παρουσιάζοντα διανοητική κατάπτωσησιν», «όντα τα οποία αδυνατούσι να παρακολουθήσωσιν ωρισμένα μαθήματα» και «όντα στερούμενα παντελώς ανατροφής και εγκαταλελειμμένα».<sup>552</sup> Θεωρούσε ότι τα «όντα» αυτά θα εξελίσσονταν σε «επαχθή και αποτρόπαια» στις κοινωνίες που ζούσαν, εφόσον δεν τύγχαναν «της δεούσης προστασίας εκ νεανικής ηλικίας».<sup>553</sup> Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρούσε πως λειτουργεί προς το συμφέρον της πολιτείας η εκπαίδευση των «πνευματικώς αναπήρων», επικαλούμενος και την εκτίμηση κάποιου κοινωνιολόγου για το θέμα ότι «το κεφάλαιον το οποίον διατίθεται διά τον σκοπόν τούτον αποφέρει τους μεγαλητέρους τόκους», καθώς το κόστος της εκπαίδευσης των αναπήρων ήταν μικρότερο από το κόστος λειτουργίας της αστυνομίας, των ποινικών δικαστηρίων και των φυλακών.<sup>554</sup>

Ο Γεωργαντής διαφοροποιήθηκε σε κάποιο σημείο από τον Δροσίνη και τον Κουρτίδη, καθώς θεωρούσε ότι αποτελούσε υποχρέωση της Πολιτείας η εκπαίδευση των ανάπηρων, σε αντίθεση με τους άλλους δύο που προσέβλεπαν στο ρόλο της φιλανθρωπίας για τη λειτουργία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων για τους τυφλούς. Από την άποψη αυτή, ο Γεωργαντής εντασσόταν στην προσέγγιση που εκπροσωπούσε σε διεθνές επίπεδο ο Αναγνωστόπουλος, ο οποίος, όπως είδαμε, θεωρούσε υποχρέωση της πολιτείας την εκπαίδευση των τυφλών, στο πλαίσιο της διασφάλισης του δικαιώματός τους στην πρόσβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Επιπλέον, ο Γεωργαντής θεωρούσε ότι η υποχρέωση αυτή της πολιτείας έπρεπε να απευθύνεται σε άτομα όλων των κατηγοριών αναπηρίας, τόσο σωματικών όσο και διανοητικών. Από την άποψη αυτή, διαφοροποιήθηκε σημαντικά από την προσέγγιση του Αναγνωστόπουλου, ο οποίος έκανε σαφή διάκριση ανάμεσα στους τυφλούς και τους νοητικά ανάπηρους, χρησιμοποιώντας, μάλιστα ως επιχείρημα της υποχρέωσης της πολιτείας για την εξασφάλιση στους τυφλούς πρόσβασης στην εκπαίδευση, τη διαφοροποίησή τους από τους νοητικά ανάπηρους, οι οποίοι παρέμεναν, κατά την άποψή του, απειλή για την κοινωνία. Χαρακτηριστικά, όπως είδαμε παραπάνω, ο

---

ανάπηρα αλλά και επικίνδυνα εις την Πολιτείαν έχει ανάγκην να μορφωθή καταλλήλως και να επανέλθη εις τη φυσιολογικήν κατάστασιν». (Μ. Α. Γεωργαντής, «Η εκπαίδευσις των αναπήρων [σχολεία πνευματικώς ανικάνων]», *Αθήναι*, 30.5.1905).

<sup>552</sup> Μ. Α. Γεωργαντής, «Η εκπαίδευσις των αναπήρων [σχολεία πνευματικώς ανικάνων]», *Αθήναι*, 30.5.1905).

<sup>553</sup> Στο ίδιο.

<sup>554</sup> Στο ίδιο.

Αναγνωστόπουλος χρησιμοποιούσε ως επιχείρημα για την απομάκρυνση της φιλανθρωπίας και των φιλανθρωπικών πρακτικών από την εκπαίδευση των τυφλών, το γεγονός ότι δεν ήταν νοητικά ανάπηροι. Εκ του αντιστρόφου, συνεπώς, ο Αναγνωστόπουλος θεωρούσε ότι η διαχείριση των νοητικά αναπήρων εντασσόταν αυτονόητα στο εύρος δράσης της φιλανθρωπίας και της εφαρμογής ευγονικών πολιτικών.

Αυτή η διαφοροποίηση συναρτάται και με τις διαφορετικές απόψεις που διαμορφώνονταν και επικρατούσαν σε διαφορετικά σημεία του κόσμου και σε διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές ομάδες αναφορικά με την ευγονική. Όπως είδαμε, ο Αναγνωστόπουλος, παρόλο που υπήρξε πρωτοπόρος αναφορικά με ζητήματα εκπαίδευσης και κοινωνικής ένταξης των τυφλών στην Αμερική, ταυτόχρονα ήταν και άνθρωπος της εποχής του: οι ευγονικές ιδέες που ήταν τόσο ηγεμονικές στις ΗΠΑ εκείνη την περίοδο τον επηρέασαν με αντιφατικό τρόπο. Από τη μια πλευρά, προσπαθούσε με κάθε τρόπο να αποτρέψει την πιθανή δημιουργία οικογένειας από τυφλό άντρα και τυφλή γυναίκα με στόχο την κοινωνική διατήρηση της αρτιμέλειας. Πίστευε, παράλληλα, ότι οι διανοητικά ανάπηροι αποτελούσαν απειλή για την κοινωνική ευρυθμία και συνοχή και διατηρούσε αλληλογραφία με τον Granville Stanley Hall, υποστηρικτή της υποχρεωτικής στείρωσης των ανάπηρων. Από την άλλη πλευρά, ενέταξε πέντε τυφλά παιδιά αφροαμερικανικής καταγωγής στο νηπιαγωγείο που ίδρυσε για τα τυφλά παιδιά, έθεσε ως προϋπόθεση της χρήσης των κληροδοτημάτων του για την ίδρυση σχολείων στην Ήπειρο την ένταξη σε αυτά μαθητών ανεξάρτητα από τη φυλή, ενώ, επίσης, εστίασε τη δράση του στην πρόσβαση των τυφλών στη φιλελεύθερη εκπαίδευση και στην ένταξή τους στη διανοητική εργασία και στον τριτογενή τομέα της οικονομίας.

Η σχέση του κύκλου των ανθρώπων γύρω από το Δροσίνη με τις ευγονικές ιδέες της εποχής και τον τρόπο με τον οποίο συζητούνταν στο ελληνικό πλαίσιο είναι πολυδιάστατη. Ο Απόστολος Δοξιάδης<sup>555</sup> πραγματοποιούσε ομιλίες σε ανδρικό κοινό με τον τίτλο «Βιολογικά ομιλίες», στο πλαίσιο σειράς μαθημάτων που λάμβαναν χώρα με πρωτοβουλία του Δροσίνη στο χώρο του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.<sup>556</sup> Ωστόσο, εκτός από τις συνεργασίες και τις επαφές με τον Απόστολο

---

<sup>555</sup> Η σχέση του Δροσίνη με τον Απόστολο Δοξιάδη ξεκίνησε μέσα από τη συνεργασία τους στη σειρά «Εθνικά Δημοσιεύματα» (1919-1926), που είχε εκδώσει ο Σύνδεσμος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων και συνεχίστηκε μέχρι και τα τελευταία χρόνια της ζωής τους και ενώ η κοινωνική ζωή του Δροσίνη είχε περιοριστεί (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, *ό.π.*, σ. 190 και 264).

<sup>556</sup> Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, *ό.π.*, σ. 250.

Δοξιάδη ο οποίος ήταν βασικός εκπρόσωπος του κινήματος της ευγονικής στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα στην ελληνική κοινωνία,<sup>557</sup> ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, όπως και ο Δροσίνης και ο Βικέλας ως βασικοί του εκπρόσωποι, δεν μπορούν να συνδεθούν πρωτογενώς, οργανικά και συνειδητά, με βάση τουλάχιστον τη μελέτη των διαθέσιμων πηγών, με τις ευγονικές ιδέες. Αυτές, πάντως, υπήρχαν ως τρέχουσες αναφορές, ως κοινοί τόποι ταυτισμένοι με τις επιστημονικές προόδους και κυρίως με την γενικότερη τάση ιατρικοποίησης των κοινωνικών παθογενειών που διέτρεχε τις δυτικές κοινωνίες από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα έως την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.<sup>558</sup> Μπορούμε, όμως, να διακρίνουμε μια εκδοχή κοινωνικού δαρβινισμού<sup>559</sup> στις ιδεολογικές αφετηρίες του Συλλόγου. Συγκεκριμένα, στο σύγγραμμα *Τα καθήκοντα του πολίτου* που δημοσίευσε ο Σύλλογος το 1900, σε επιμέλεια του Εμμανουήλ Λυκούδη,<sup>560</sup> διαβάζουμε σχετικά με την αυτονόητη και φυσική ύπαρξη συγκεκριμένων μορφών κοινωνικών ανισοτήτων.<sup>561</sup> Αυτή η

<sup>557</sup> Σεβαστή Τρουμπέτα, «Ευγονικές απαντήσεις στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας (1900 -1940)», στο: Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Παπαζήση, Αθήνα 2008, σ. 335-355, ειδικά σ. 337.

<sup>558</sup> Γιώργος Κόκκινος, «Άξια» κι «ανάξια» ζωή: *Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής*, ό.π., σ. 51.

<sup>559</sup> Ο κοινωνικός δαρβινισμός αποτελεί, σύμφωνα με τον Αμερικανό ιστορικό Richard Hofstadter, μια συντηρητική ιδεολογία, η οποία αξιοποίησε τη θεωρία της εξέλιξης μέσω της φυσικής επιλογής για να υποστηρίξει την απεριόριστη εφαρμογή της φιλελεύθερης ιδεολογίας (Richard Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought*, Beacon Press, Boston [1944] 1992, σ. 6-7). Ο κοινωνικός δαρβινισμός εμφανίστηκε στην Αμερική στο τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα, μολονότι οι ρίζες του ανάγονται στο έργο του βρετανού φιλοσόφου Herbert Spencer. Οι υποστηρικτές του θεωρούσαν ότι σε μια ανταγωνιστική κατάσταση θα κέρδιζαν, λόγω φυσικών χαρακτηριστικών, οι καλύτεροι και αυτή η διαδικασία θα οδηγούσε σε συνεχή (αν και αργή) κοινωνική βελτίωση (Diane B. Paul, “Darwin, Social Darwinism and Eugenics”, στο: Jonathan Hodge, & Gregory Radick (επιμ.), *The Cambridge Companion to Darwin*, Cambridge University Press, New York 2003, σ. 214-239, σ. 226).

<sup>560</sup> Ο Εμμανουήλ Λυκούδης ήταν στέλεχος της εθνικιστικής εταιρείας «Ελληνισμός», της οποίας ισόβιος πρόεδρος ήταν ο Νεοκλής Καζάζης (Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα (Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη [1849-1936])*, Τροχαλία, Αθήνα 1996, σ. 25-28). Η εταιρεία «Ελληνισμός» προπαγάνδιζε αντικοινοβουλευτικές απόψεις που αφορούσαν την ισχυροποίηση του κράτους και τον πόλεμο ως του τρόπου επίτευξης του αλτρωτισμού (Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα (Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη [1849-1936])*, ό.π., σ. 27 και σ. 62-64· Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», ό.π., σ. 65). Η ιδεολογική τοποθέτηση του Λυκούδη ερμηνεύει και την ροπή προς τη θεωρία του κοινωνικού δαρβινισμού, καθώς ο Νεοκλής Καζάζης ήταν υπέρμαχος ενός «μετριοπαθούς» κοινωνικού δαρβινισμού (Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα (Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη [1849-1936])*, ό.π., σ. 262). Άλλωστε, ο κοινωνικός δαρβινισμός ιστορικά ήταν στενά συνδεδεμένος με τον εθνικισμό (Louis Andrews, “Social Darwinism. The Development of an Intellectual Mood”, *The Occidental Quarterly*, 3(1), (2003), σ. 45-60).

<sup>561</sup> «Αλλά πρέπει πολύ να προσέξωμεν εις την ορθή, την αληθή έννοιαν της ισότητος των πολιτών. Πρέπει να αποφύγωμεν το να δώσωμεν εις το δικαίωμα της ισότητος έννοιαν εσφαλμένην. Το δικαίωμα της ισότητος δεν αποβλέπει, ούτε εις την ισότητα του πλούτου, ούτε εις την ισότητα των απολαύσεων. Τοιαύτη ισότης είναι δυνατή μόνον εις την φαντασίαν νοσούντων εγκεφάλων. Η ανισότης των περιουσιών, η ανισότης επομένως των απολαύσεων, είναι φυσικόν αποτέλεσμα της ανισότητος, η οποία υπάρχει μεταξύ πάντων των ανθρώπων· ανισότης φυσικής, ανισότης ηθικής. Διότι είναι άνισοι αι σωματικά, αι πνευματικά, αι ψυχικά εν γένει δυνάμεις των ανθρώπων. Διότι υπάρχει μεταξύ αυτών ανισότης ρώμης σωματικής, αντοχής ή επιτηδειότητος εις την εργασίαν, ανισότης ευφυΐας, φρονήσεως,

προγραμματική δήλωση περιλάμβανε τη φιλελεύθερη πλευρά του κοινωνικού δαρβινισμού, σύμφωνα με την οποία το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει για την επιλογή και την ηγεμονία των καταλληλότερων για την ανθρώπινη εξέλιξη, καθώς η ανθρώπινη εξέλιξη βασίζεται στην φυσική επιλογή και την κοινωνική επιβίωση των καταλληλότερων. Από την άλλη πλευρά, παρόλο που τόσο ο κοινωνικός δαρβινισμός, που βασίζεται στην φυσική επιλογή, όσο και η ευγονική, στηρίζονται στην άτεγκτη βιολογική αιτιοκρατία για την ερμηνεία κοινωνικών φαινομένων, οι υποστηρικτές της ευγονικής προτάσσουν τον έλεγχο της ανθρώπινης εξέλιξης από ειδικούς τεχνοκράτες.<sup>562</sup>

Αλλά ο Δροσίνης δεν φαίνεται να ενστερνιζόταν αυτή τη φιλοσοφία, τουλάχιστον αναφορικά με την εκπαίδευση των τυφλών. Βέβαια, αντιμετώπιζε τους τυφλούς ως άτομα με περιορισμένες δυνατότητες, και για το λόγο αυτό συντασσόταν με την ίδρυση δομών προστατευμένης εργασίας, καθώς επίσης δεν ανέφερε πουθενά την κρατική παρέμβαση ως τρόπο για την κοινωνική τους ένταξη. Ωστόσο, σύμφωνα με την πρυτανεύουσα λογική του καπιταλιστικού κράτους-νυκτοφύλακα, θεωρούσε στοιχείο πολιτισμένου κράτους την οργάνωση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας σχετικά με το θέμα, δηλαδή της κοινωνίας των πολιτών και ειδικότερα των «ιθυνουσών τάξεων», οι οποίες έπρεπε να παρεμβαίνουν για την κοινωνική ευταξία και για την άμβλυνση της κοινωνικής αδικίας και ειδικότερα, στην περίπτωση αυτή, για την κοινωνική επιβίωση των τυφλών.<sup>563</sup> Εντούτοις, ο Δροσίνης στην πραγματεία του *Οι Τυφλοί* παρουσίασε ως αυτονόητη την αποτροπή της σύναψης γάμου και δημιουργίας οικογένειας από τυφλό άντρα και τυφλή γυναίκα, στηριζόμενος στο επιχείρημα της κληρονομικότητας της τυφλότητας.<sup>564</sup> Όμως και μόνη αυτή η άποψη είναι καταφανές επιχείρημα για τον ικανό βαθμό διείσδυσης των ευγονικών ιδεών στην ελληνική αστική

---

ανισότης του πνεύματος της οικονομίας και της αποταμιεύσεως». (Εμμανουήλ Λυκούδης, *Τα καθήκοντα του πολίτου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1900, σ. 102-103).

<sup>562</sup> Thomas C. Leonard, "Mistaking Eugenics for Social Darwinism: Why Eugenics is Missing from the History of American Economics", στο: Steven G. Medema & Peter Boettke (επιμ.), *The Role of Government in the History of Economic Thought, History of Political Economy*, Duke University Press, London 2005, σ. 200-233, ειδικά σ. 227-228.

<sup>563</sup> Επιπλέον, ο Γεωργαντής διαφοροποιείται ακόμα περισσότερο από τις απόψεις του ΣΔΟΒ σχετικά με την ισότητα, θεωρώντας ότι είναι υποχρέωση του κράτους η εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία συνολικά, με στόχο την αποκατάστασή τους και άρα την κοινωνική τους επιβίωση Μ. Α. Γεωργαντής, «Η εκπαίδευσις των αναπήρων [σχολεία πνευματικώς ανικάνων]», *Αθήναι*, 30.5.1905).

<sup>564</sup> Συγκεκριμένα γράφει: «Από τυφλόν ανδρόγονον μέγας κίνδυνος υπάρχει μήπως, και αν δεν γεννηθούν τυφλά τέκνα, μεταδοθή η κληρονομικότης της τυφλότητος εις τους εγγονούς ή τους δισεγγόνους. Διά τούτο προσπαθούν με πάντα τρόπον να προλαμβάνουν τα μεταξύ των τυφλών συνοικέσια, τα οποία προέρχονται συνήθως από την συμβίωσίν των εις σχολάς ή άσυλα». (Γεώργιος Δροσίνης, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 284).

διανόηση στο μεταίχμιο 19ου-20ού αιώνα. Ως άνθρωπος της εποχής του και αντανακλώντας τις αντιφάσεις της, στην ίδια πραγματεία σχολίαζε ότι η τύφλωση ακόμα και σε όσους θεωρούνταν ότι ήταν εκ γενετής τυφλοί, προερχόταν από μόλυνση των οφθαλμών κατά τον τοκετό.<sup>565</sup> Η παραδοχή αυτή απομείωνε την εξάρτηση από τον παράγοντα της κληρονομικότητας, αλλά διόλου δεν αποδυνάμωνε την ιατρική διάσταση της προέλευσης της τυφλότητας.

### **Η είδηση της ίδρυσης του Οίκου Τυφλών στον Τύπο**

Από την έρευνα στον Τύπο προέκυψε ότι επτά αθηναϊκές εφημερίδες αναφέρθηκαν στην ίδρυση του Οίκου Τυφλών: *Αθήναι*, *Ακρόπολις*, *Εστία*, *Καιροί*, *Νέον Άστν*, *Σφαίρα*, *Το Κράτος*. Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ίδρυση του Οίκου Τυφλών σχολιάστηκε και στο περιοδικό *Νουμάς*. Ο τρόπος παρουσίασης της είδησης διαφέρει από εφημερίδα σε εφημερίδα, υποδηλώνοντας και αντανακλώντας τις σχέσεις που κάθε εφημερίδα είχε με το Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Έτσι, στις εφημερίδες *Αθήναι*, *Ακρόπολις* και *Εστία*, η είδηση παρουσιάστηκε πανηγυρικά με ιδιαίτερα εγκώμια στις προσωπικότητες του Βικέλα και του Δροσίνη. Στις εφημερίδες *Καιροί*, *Σφαίρα* και *Το Κράτος* η είδηση παρουσιάστηκε ουδέτερα. Στο *Νέον Άστν* η είδηση παρουσιάστηκε θετικά μεν, διατυπώθηκε όμως έμμεσα και ένας δισταγμός στην αναγνώριση στα πρόσωπα του Δροσίνη και του Βικέλα των ανθρώπων που θα μπορούσαν να εγγηθούν την λειτουργία της σχολής τυφλών. Τέλος, ο *Νουμάς* ενέταξε την είδηση σε μια διαμάχη ανάμεσα στον κύκλο του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων και στον κύκλο των δημοτικιστών που πολώνονταν γύρω από το περιοδικό, υποτιμώντας και σαρκάζοντας την πρωτοβουλία του Δροσίνη και του Βικέλα.

---

<sup>565</sup> «Είνε αποδεδειγμένον, ότι οι περισσότεροι από τους θεωρούμενους ως τυφλούς εκ γενετής, δεν εγεννήθησαν τυφλοί, αλλ' έχασαν την όρασιν, ή διότι εμολύνθησαν οι οφθαλμοί των κατά τον τοκετόν, ή εξ άλλης αφορμής κατά τους πρώτους μήνας της βρεφικής ηλικίας των». (Γεώργιος Δροσίνη, «Οι Τυφλοί» [1906], ό.π., σ. 302). Πίσω από την αναφορά του Δροσίνη στη μόλυνση των οφθαλμών κατά τον τοκετό μπορεί να υφέρπει η συζήτηση που είχε ξεκινήσει την εποχή εκείνη για την υποτιθέμενη μεγάλη διασπορά της σύφιλης στην ελληνική επικράτεια, στο πλαίσιο του «ηθικού πανικού» που και σε διεθνές επίπεδο γιατροί συφιλιδολόγοι στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα προσπάθησαν να θεμελιώσουν σε «αντικειμενικά» κριτήρια (Γιώργος Κόκκινος, «*Άζια*» κι «*ανάζια*» *ζωή: Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής*, ό.π., σ. 467), αλλά και στην Ελλάδα παρατηρείται έντονα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (Γιώργος Κόκκινος, ό.π., σ. 397). Για μια αναλυτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης και του ευγονικού προσανατολισμού της, βλ. Γιώργος Κόκκινος, ό.π..

Η εφημερίδα *Αθήναι*<sup>566</sup> δημοσίευσε στις 8 Μαΐου 1906 ένα άρθρο με τίτλο «Το σχολειόν των τυφλών, το έργον ενός άρθρου». Με τον τίτλο αυτό η εφημερίδα διεκδίκησε την αναγνώριση του ρόλου της στην πρωτοβουλία αυτή, υπενθυμίζοντας το γεγονός ότι μέσα από τις στήλες της είχε αναδειχθεί η πρόθεση του Γεώργιου Δροσίνη για την ίδρυση σχολής τυφλών στην Αθήνα.<sup>567</sup> Μάλιστα, η εφημερίδα απέδιδε τη χρηματοδότηση της κατάρτισης της Ειρήνης Λασκαρίδου (την οποία ανέφερε ως «υπότροφο») από την Ιφιγένεια Συγγρού (την οποία ανέφερε ως «ανώνυμη κυρία») στις μεθόδους διδασκαλίας και εκπαίδευσης των τυφλών «εις ειδικάς σχολάς τυφλών της Δύσεως», στη δημοσίευση από την εφημερίδα του άρθρου του Δροσίνη στις 22.5.1905, με το οποίο, όπως είδαμε, απηύθυνε έκκληση προς τους φορείς φιλανθρωπίας για την ίδρυση σχολής τυφλών στην Αθήνα.<sup>568</sup> Η εφημερίδα εστίασε στην προστατευτική λειτουργία στην οποία απέβλεπε αυτή η πρωτοβουλία για την εκπαίδευση των τυφλών, χαρακτηρίζοντας τον Οίκο Τυφλών ως εταιρεία «προστατευτική των τυφλών παιδίων και κορασίων» και ως άσυλο «εργαζομένων τυφλών και μερίμνης εν γένει περί βελτιώσεως της τύχης των στερουμένων του φωτός».<sup>569</sup> Το άρθρο ολοκληρωνόταν με αναφορά στη συνεργασία της Ειρήνης Λασκαρίδου με τον διευθυντή της σχολής τυφλών στην Αλσατία για την κατασκευή ενός ανάγλυφου χάρτη της Ελλάδας, ο οποίος περιλήφθηκε στα σχετικά με την εκπαίδευση των τυφλών εκθέματα που ήταν διαθέσιμα προς εξερεύνηση στη διάρκεια της συνάντησης.<sup>570</sup>

Η εφημερίδα *Ακρόπολις*<sup>571</sup> χαρακτήριζε την ίδρυση του Οίκου Τυφλών «μία ακόμη πρόοδο» που τοποθετούσε την Ελλάδα ακόμα πιο κοντά στα πολιτισμένα κράτη της Ευρώπης.<sup>572</sup> Μάλιστα, στο άρθρο παρατίθονταν πληροφορίες -και κάποια αυτολεξεί αποσπάσματα- από την πραγματεία του Δροσίνη σχετικά με τις ευρωπαϊκές

---

<sup>566</sup> Εκδότης της εφημερίδας *Αθήναι* ήταν ο Γεώργιος Πωπ. Στην εφημερίδα *Αθήναι* αρθρογραφούσε και ο Γεώργιος Δροσίνης (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 14), ενώ κείμενα του Γεώργιου Πωπ δημοσιεύονταν και στην εφημερίδα *Εστία*, διευθυντής της οποίας ήταν ο Γεώργιος Δροσίνης (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 103-104).

<sup>567</sup> «Αι *Αθήναι* έχουσι το δικαίωμα να εγκαυχώνται, ότι εισέφεραν όχι τον ελάχιστον λίθον εις θεμελίωσιν του ευαγούς ιδρύματος και να αισθάνονται την ατυχώς σπανίαν παρ' ημίν δημοσιογραφικήν χαράν, ότι τόσον ταχέως και τόσον ασφαλώς ερριζοβόλησεν ευγενής ιδέα από των στηλών αυτών ριφθείσα». (*Αθήναι*, 8.5.1906, σελ. 1).

<sup>568</sup> *Αθήναι*, 8.5.1906, σελ. 1.

<sup>569</sup> *Αθήναι*, 8.5.1906.

<sup>570</sup> *Αθήναι*, 8.5.1906.

<sup>571</sup> Η *Ακρόπολις* ήταν η εφημερίδα που δημοσίευσε τη μετάφραση των Ευαγγελίων από τον Αλέξανδρο Πάλη στη δημοτική γλώσσα (Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», ό.π., σ. 43). Στη συγκεκριμένη εφημερίδα αρθρογραφούσε συχνά και ο Δροσίνης (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 52-54).

<sup>572</sup> *Ακρόπολις*, 7.5.1906.



σχολές τυφλών, χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στο όνομά του. Το άρθρο παρουσίαζε ως αυτονόητη τη φιλανθρωπική πρωτοβουλία για την ίδρυσή του και μάλιστα κατέληγε σχολιάζοντας ότι «θα αναπαυθή και θα παρηγορηθή η ελληνική ευαισθησία και φιλανθρωπία», από τη στιγμή που θα λειτουργούσε το σχολείο των τυφλών στην Ελλάδα.<sup>573</sup> Η *Ακρόπολις*, λοιπόν, συνέδεσε την ίδρυση της σχολής τυφλών στην Ελλάδα με τις δύο διαδικασίες που έχουν ήδη αναλυθεί παραπάνω, αφενός τον εκπολιτισμό του ελληνικού κράτους στο πλαίσιο της πολιτισμικής αντίθεσης Ανατολής και Δύσης και αφετέρου τον ρόλο που η φιλανθρωπία διαδραμάτιζε σε αυτή τη διαδικασία. Η *Ακρόπολις*, όπως και η *Αθήναι*, αναφέρθηκε ονομαστικά στην Ειρήνη Λασκαρίδου ως το άτομο που επέλεξε ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων για να εκπαιδευτεί στα ευρωπαϊκά ιδρύματα τυφλών στις τεχνικές και μεθόδους διδασκαλίας που χρησιμοποιούσαν.<sup>574</sup> Τέλος, εξήρε την πρωτοβουλία του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σχολιάζοντας ότι «*χάρις εις τον Σύλλογον των Ωφελίμων Βιβλίων, η Ελλάς θα αποκτήση εν τόσο μεγάλης σημασίας φιλανθρωπικόν ίδρυμα. Ο Σύλλογος ούτος ενήργησε με αόκνους κόπους και δαπάνας να τελεσφορήση τοιούτον σχέδιον και θα τελεσφορήση*».<sup>575</sup>

Στην εφημερίδα *Εστία*,<sup>576</sup> η σχετική αναφορά ήταν μόλις δύο μικρές παράγραφοι, στις οποίες γινόταν λόγος αποκλειστικά για τα «χαρίσματα» του προέδρου και του γραμματέα του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, των Βικέλα και Δροσίνη. Η εφημερίδα απέδωσε την ίδρυση του Οίκου Τυφλών στη «*δαιμόνια δνάδα*» και εξέφρασε τη βεβαιότητα ότι αυτή η πρωτοβουλία θα απέδιδε

---

<sup>573</sup> *Ακρόπολις*, 7.5.1906.

<sup>574</sup> Η ίδια η Ειρήνη Λασκαρίδου, 25 χρόνια αργότερα, ως διευθύνουσα σύμβουλος του Οίκου Τυφλών, αναφέρεται στην επιλογή της ίδιας από τον Βικέλα και τον Δροσίνη ως του ατόμου που θα ταυτιζόταν με την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα ως εξής: «Δεν δύναμαι να συλλογισθώ άνευ συγκινήσεως την ευγενή μορφήν του Δημητρίου Βικέλα, όστις πρώτος ως Πρόεδρος του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, είχε την ιδέαν της Ιδρύσεως Οίκου Τυφλών. Εκείνος μετά του επίσης εμπνευσμένου συνεργάτου του ποιητού μας Γεωργίου Δροσίνη, εδόνησαν το πρώτον την ψυχήν μου, προετοιμασμένην από τα αλτρουιστικά παραδείγματα της Μητρός μου υπέρ του υψηλού σκοπού της απελευθερώσεως των δεσμοτών του αιωνίου σκότους». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1931*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1932, σ. 13, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>575</sup> *Ακρόπολις*, 7.5.1906, σ. 1.

<sup>576</sup> Ιδιοκτήτης της εφημερίδας *Εστία* κατά την τριετία 1894-1897 ήταν ο Γεώργιος Δροσίνης (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 77). Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Ξενοπούλο, η εφημερίδα υποστηριζόταν από το κόμμα του Δηλιγιάννη, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο το Δροσίνη η *Εστία* ήταν αντιβασιλική εφημερίδα (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 90-91). Μετά την αποχώρηση του Δροσίνη, την διεύθυνση της εφημερίδας ανέλαβε ο Άδωνις Κύρου (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 109).

σύντομα καρπούς.<sup>577</sup> Η εφημερίδα *Σφαίρα*<sup>578</sup> παρέθεσε απλώς την είδηση, χαρακτηρίζοντας την ιδέα της εκπαίδευσης των τυφλών «ιερή».<sup>579</sup> Παρόμοια, και η εφημερίδα *Καιροί*<sup>580</sup> αφιέρωσε ένα μικρό μονόστηλο με τίτλο «Η ίδρυσις Οίκου Τυφλών», με το οποίο πληροφορούσε για τη συνάντηση και τη σύσταση της πρώτης Εφορείας.<sup>581</sup> Η εφημερίδα *Το Κράτος*<sup>582</sup> συμπεριέλαβε στο φύλλο της 8.5.1906 ένα αναλυτικό άρθρο με τίτλο «*Ίδρυσις σχολής τυφλών εν Αθήναις*», στο οποίο παρέθετε περιληπτικά την ομιλία του Βικέλα και αναφερόταν ονομαστικά στην πρώτη Εφορεία του Οίκου Τυφλών.<sup>583</sup>

Το *Νέον Αστν*,<sup>584</sup> δύο μέρες πριν από τη συνάντηση που οδήγησε στην ίδρυση του Οίκου Τυφλών, φιλοξένησε στις σελίδες του συνέντευξη με τον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο. Στις 8 Μαΐου 1906 δημοσίευσε άρθρο με το οποίο πληροφορούσε για την ίδρυση του Οίκου Τυφλών. Το άρθρο ήταν θετικό και παρουσίασε αναλυτικά την εκδήλωση στην οποία αποφασίστηκε η ίδρυση του Οίκου Τυφλών. Ενδεικτικά, παρέθεσε εκτενή αποσπάσματα από την ομιλία του Βικέλα και ολόκληρη την ομιλία του Μητροπολίτη Θεόκλητου.<sup>585</sup> Δεν επιχείρησε καμία σύνδεση της εκδήλωσης με τον

---

<sup>577</sup> Χαρακτηριστικά διαβάζουμε: «Όταν ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων αναμιχθή εις κάτι, όταν η δαιμονία δυάς των κ. κ. Βικέλα και Δροσίνη συλλάβη μίαν ωραίαν και πρακτικήν ιδέαν - και τούτο συνέβη πλέον ή άπαξ εσχάτως - η επιτυχία είναι εξησφαλισμένη εκ των προτέρων και ο χρόνος της πραγματοποίησεως συντομεύεται». (*Εστία*, 7.5.1906, σ. 1).

<sup>578</sup> Η εφημερίδα *Σφαίρα* ήταν η μακροβιότερη εφημερίδα του Πειραιά. Εκδότης της ήταν ο Ιωάννης Καλοστούπης. Ο Καλοστούπης θεωρούνταν «εθνοαπόστολος δάσκαλος» στη Μακεδονία και εξέδωσε το 1886 την εργασία *Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας* (Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, «Η παιδεία στην ανατολική Μακεδονία, ο ελληνικός φιλολογικός σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως και η αδελφότης Ηώς Προσοτσάνης (1870-1880)», *Μακεδονικά*, 35, (2011), σ. 241-265, ειδικά σ. 260).

<sup>579</sup> *Σφαίρα*, 8.5.1906.

<sup>580</sup> Τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας της, η εφημερίδα *Καιροί* αποτελούσε άτυπα το πολιτικό δημοσιογραφικό όργανο του τρικουπικού κόμματος. Χαρακτηριστικά, το άρθρο του Χαριλάου Τρικούπη «Τις πταίει» δημοσιεύθηκε ανυπόγραφα σε φύλλο της εφημερίδας το 1874 (*Καιροί*, 29.6.1874). Ωστόσο, στην πορεία, λίγο μετά την πτώχευση του 1893 η εφημερίδα άλλαξε προσανατολισμό, και τη χρονιά της ίδρυση του Οίκου Τυφλών είχε ήδη αρχίσει να υποστηρίζει τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη (Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. Β', Αθηναϊκά Εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα 1959, σ. 122-123).

<sup>581</sup> *Καιροί*, 8.5.1906.

<sup>582</sup> Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Το Κράτος* κυκλοφόρησε στις 15 Απριλίου 1902. Ως στόχος της εκδοτικής πρωτοβουλίας αναφέρεται η αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο η Ελλάδα θα μπορούσε να ενταχθεί «εις την χωρίαν των καλώς διοικουμένων κρατών». Στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας περιλαμβάνεται και άρθρο του Σπυρίδωνα Λάμπρου (*Το Κράτος*, 15.4.1902).

<sup>583</sup> *Το Κράτος*, 8.5.1906, σ. 2

<sup>584</sup> Το *Νέον Αστν* ξεκίνησε την έκδοσή του το 1901 από τον Δ. Κακλαμάνο, ο οποίος είχε αποχωρήσει από τη συντακτική επιτροπή της εφημερίδας *Το Αστν*, μετά από διαφωνία του με τον Θ. Άννινο (Αρχειό Καβάφη, «Νέον Αστν, εφημερίδα», ανακτήθηκε στις 14 Μαρτίου 2021, <https://cavafy.onassis.org/el/creator/neon-asty-newspaper-el/>). Στην αρχική συντακτική ομάδα της εφημερίδας *Το Αστν* το 1890 ήταν και ο Γεώργιος Δροσίνης, ο οποίος όμως αποχώρησε μόλις ένα χρόνο αργότερα (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 112-115).

<sup>585</sup> Μέχρι το Δεκέμβριο του 1923 η ελληνική Εκκλησία ήταν αυτοκέφαλη και, επομένως, οι πρόεδροι της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδας ονομάζονταν Μητροπολίτες. Από τον Δεκέμβριο του 1923, η Εκκλησία

Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο, παρόλο που σε προηγούμενα φύλλα της του ίδιου μήνα (4.5.1906 και 5.5.1906) αφιέρωσε άρθρα στην παρουσία του στην Αθήνα. Χαρακτηριστική αυτής της αμφιθυμίας της εφημερίδας αποτέλεσε και η συμπερίληψη στο φύλλο της της 9<sup>ης</sup> Μαΐου 1906, ενός άρθρου που τιτλοφορούνταν «Οι τυφλοί» και το οποίο σχολίαζε θετικά την πρωτοβουλία ίδρυσης σχολής τυφλών στην Αθήνα, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρεται ανοιχτά στον Οίκο Τυφλών και το Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Στο άρθρο η τυφλότητα χαρακτηριζόταν ως «ανθρώπινη δυστυχία» που όμως «πολεμούμενη» μπορούσε να απαλυνθεί.<sup>586</sup> Το άρθρο έδινε έμφαση στο γεγονός ότι μέσα από την ίδρυση σχολής τυφλών που θα είχε στόχο και την εργασιακή τους αποκατάσταση «θα μετριαστεί η δυστυχία τους», καθώς δεν θα ήταν πια οι «ανωφελείς, οι άχρηστοι, οι παραπεταμένοι», αλλά θα «ημπορέσουν να συνεισφέρουν το φως των».<sup>587</sup> Ωστόσο, το άρθρο υπαινισσόταν ότι αυτή η προσπάθεια ήταν ακέφαλη, κάνοντας έκκληση προς αναζήτηση του «φιλόανθρώπου σωτήρα» των τυφλών.<sup>588</sup>

Ο Νουμάς, όπως είδαμε, παρουσίασε την πρωτοβουλία ίδρυσης σχολής τυφλών στην Αθήνα ασκώντας σκληρή κριτική για τις γενικότερες εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Σε αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποίησε μια φρασεολογία υποτιμητική προς τους τυφλούς: αναφερόταν σε αυτούς χρησιμοποιώντας τη λέξη «στραβοί», στους οποίους ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων φιλοδοξούσε να «χαρίσει το φως». Μάλιστα, αναφέρθηκε στην «καλή τύχη» των ανθρώπων με αναπηρία όρασης ή ακοής, που δεν είχαν πρόσβαση στην εφαρμοζόμενη και προτεινόμενη εκπαίδευση από τον κύκλο του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων βιβλίων, ο οποίος είχε ήδη εμπλακεί στο σχεδιασμό της κρατικής πολιτικής για την εκπαίδευση. Επίσης, σχολίασε ειδικά την απουσία πρόσβασης των τυφλών στη γραπτή ελληνική γλώσσα θετικά, εντάσσοντας στοιχεία της κριτικής του

---

απέκτησε τον τίτλο της Αρχιεπισκοπής και από τότε οι πρόεδροι της Ιεράς Συνόδου ονομάζονται Αρχιεπίσκοποι (Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών, «Ιστορία της Εκκλησίας των Αθηνών από το 1833 και εξής», ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021, <http://iaath.gr/node/29>).

<sup>586</sup> Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Οι τυφλοί δεν θα βλέπουν ίσως περισσότερον αφ' ό,τι έβλεπαν διά της μερίμνης, την οποίαν λαμβάνει διά αυτούς η κοινωνία. Αλλά θα έχουν όλα τα ευεργετήματα εις τα οποία φέρει η όρασις. Θα ημπορούν να διαβάσουν. [...] Θα ημπορούν να εργαστούν. [...] Όλα αυτά είναι το αποτέλεσμά της, η οποία γίνεται αυτὰς τας ημέρας διά τους τυφλούς». (Νέον Άστυ, 9.5.1906).

<sup>587</sup> Νέον Άστυ, 9.5.1906.

<sup>588</sup> «Άς περιμένωμεν εκείνον τον Έλληνα ο οποίος θα εμφανιστή έξαφνα μεταξύ μας και θα ανοίξη και τα δύο του χέρια για να υποστηρίξη αυτό το υπέροχον έργον. Όλοι οι τυφλοί, που θα είναι τυφλοί αλλά θα βλέπουν, θα του εξασφαλίσουν την μεγαλειτέραν ευτυχίαν εις αυτόν και τον άλλον κόσμον. Άς τον περιμένωμεν ασφαλώς. Ο αιών μας δεν την έκλεψεν την φήμην της φιλανθρωπίας που έχει». (Νέον Άστυ, 9.5.1906).

κινήματος των δημοτικιστών στην επικρατούσα γραπτή γλώσσα.<sup>589</sup> Ακόμα, αντιμετώπισε την πρωτοβουλία για σχολή ίδρυσης τυφλών ως αντανάκλαση μιας σύγχυσης προτεραιοτήτων, αντιπαραθέτοντας τη συγκεκριμένη κίνηση από την πλευρά του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων στην έλλειψη πρωτοβουλιών ίδρυσης γενικών σχολείων. Τέλος, βασίστηκε στην άποψη της Δύσης για τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα για να υποτιμήσει την αναγκαιότητα ίδρυσης σχολής τυφλών. Είναι ενδιαφέρον ότι η άποψη των δυτικών, οι οποίοι παρουσιάζονταν γενικά σαν μια ενιαία και συμπαγής οντότητα, χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις και αντιφάσεις, χρησιμοποιούνταν τόσο από τον Βικέλα και τον Δροσίνη, με την επίκληση στον εκπολιτισμό, όσο και από τους αντιπάλους τους.<sup>590</sup>

Η κριτική αυτή του *Νουμά* μπορεί να αποδοθεί στις διαφορετικές απόψεις αναφορικά με τον τρόπο εδραίωσης της δημοτικής γλώσσας, οι οποίες παρουσιάζονταν μεταξύ των δημοτικιστών. Ο δημοτικισμός, ήδη από τα χρόνια του Κοραή, δεν αποτελούσε μια ενιαία σχολή.<sup>591</sup> Στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα οι δημοτικιστές παρουσίαζαν εσωτερικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες πρόβαλαν, κυρίως στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό: κάποιοι στόχευαν να διεισδύσουν στους θεσμούς, και ειδικά σε αυτόν της εκπαίδευσης, και κάποιοι άλλοι στόχευαν να ανατρέψουν τους θεσμούς.<sup>592</sup> Ο *Νουμάς* ήταν ένα περιοδικό που εκδιδόταν από μαχητικούς δημοτικιστές, ενώ συνεργάτες του περιοδικού ήταν και σοσιαλιστές δημοτικιστές που απέρριπταν οποιαδήποτε πρόταση ενσωμάτωσης της δημοτικής γλώσσας μέσα από θεσμικά κανάλια.<sup>593</sup> Στο πλαίσιο αυτό, είναι ερμηνεύσιμη η κριτική του *Νουμά* στον Δροσίνη και στον Βικέλα, στα πρόσωπα των οποίων έβλεπε ακριβώς αυτή τη θεσμική προσαρμογή της δημοτικής γλώσσας. Εξάλλου, ο Δροσίνης, δύο μόλις χρόνια μετά την

---

<sup>589</sup> «Ίσαμε τώρα μακαρίζαμε τους στραβούς που γλυτώνουν από τα γράμματα και τους κουφούς που δεν ακούνε τους πατριωτικούς λόγους». (Δ. Κιγκινάτος, «Έργα και ημέραι: τυφλοί...», *Νουμάς*, 198, (14.5.1906), σ. 9).

<sup>590</sup> Το παρακάτω απόσπασμα του άρθρου του Νουμά είναι χαρακτηριστικό για όλα τα παραπάνω: «Ομπρός λοιπόν παιδιά! [...] Σκολειό για τους στραβούς. Αδιάφορο αν δεν κάναμε ακόμα κανένα σκολειό για τους ανοιχτομάτηδες, αφού τέτοιο ακόμα δεν το είδαμε. Τυφλοί τα τ' ότα, τον τε νούν, τα τ' όμματα... Αδιάφορο αν οι ξένοι μας φωνάζουν πως χανούμαστε, αν μας δείχνουν την κατάντια μας, αν πασκίζουνε να ξεθολώσουνε το θολωμένο μυαλό μας. Τη δουλιά μας εμείς. Ούτ' ακούμε, ούτε βλέπουμε, ούτε νιώθουμε τίποτ' απ' αυτά. Τυφλοί τα τ' ότα, τον τε νούν, τα τ' όμματα... Το Σκολειό για τους στραβούς μάς έλειπε». (Δ. Κιγκινάτος, «Έργα και ημέραι: τυφλοί...», *Νουμάς*, 198, (14.5.1906), σ. 9).

<sup>591</sup> Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (5<sup>η</sup> έκδοση), Ερμής, Αθήνα 1989, σ. 321.

<sup>592</sup> Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 2009, σ. 129.

<sup>593</sup> Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ψυχαρισμός και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: όψεις του φιλελευθερισμού στο Μεσοπόλεμο», στο: Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1992, σ. 209-216, ειδικά σ. 213.

ίδρυση του Οίκου Τυφλών, διορίστηκε από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως ως γενικός επιθεωρητής της δημοτικής εκπαίδευσης,<sup>594</sup> εξέλιξη που καθρεφτίζει προϋπάρχουσα σχέση του Δροσίνη με το υπουργείο, στην οποία ο *Νουμάς* ασκούσε κριτική.

### **Ο Οίκος Τυφλών γίνεται πραγματικότητα**

Με το βασιλικό διάταγμα «Περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Αθήναις Σωματείου υπό την επωνυμίαν «Οίκος Τυφλών» που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 26 Μαΐου 1906,<sup>595</sup> εγκρίθηκαν τα 17 άρθρα του καταστατικού του σωματείου του Οίκου Τυφλών έτσι όπως είχαν παρουσιασθεί από τους Βικέλα και Δροσίνη και ψηφιστεί από τους προσκεκλημένους στην εκδήλωση για την ίδρυση του Οίκου Τυφλών που είχε λάβει χώρα στις 7.5.1906. Ως προϋπόθεση για την έγκριση ζητήθηκε στο βασιλικό διάταγμα η κατάθεση της λογοδοσίας κάθε έτους εντός του πρώτου τριμήνου του επόμενου κάθε φορά έτους. Το διάταγμα υπέγραφε ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, ενώ υπεύθυνος για τη δημοσίευση και την εκτέλεσή του ορίστηκε ο υπουργός Εσωτερικών Ν. Π. Καλογερόπουλος. Η νομική κατοχύρωση του Οίκου Τυφλών ως σωματείου ολοκληρώθηκε στις 26 Νοεμβρίου 1914, οπότε μετά την τροποποίηση του καταστατικού του έτσι ώστε να συμφωνεί με τον τότε νέο νόμο για τη λειτουργία των σωματείων, εγγράφηκε στο μητρώο των αναγνωρισμένων από το κράτος σωματείων, με την υπ' αριθμόν 6049 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών.<sup>596</sup>

---

<sup>594</sup> Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 131· Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 251.

<sup>595</sup> Β.Δ. «περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Αθήναις σωματείου υπό την επωνυμίαν «Οίκος Τυφλών», ΦΕΚ Α΄/125/26.5.1906, σ. 460.

<sup>596</sup> Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1914, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1915, σ. 6-7, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.



Εικόνα 8: Το κτίριο του Οίκου Τυφλών (πηγή: Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1912, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1913, σ. 1, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

Ο Οίκος Τυφλών προγραμματικά περιλάμβανε σχολή τυφλών ανδρών και γυναικών, άσυλο με εργαστήριο για τυφλές γυναίκες, άσυλο με εργαστήριο για τυφλούς άντρες, και άσυλο «ανικάνων προς εργασίαν γερόντων και αναπήρων».<sup>597</sup> Ο Οίκος Τυφλών ξεκίνησε την εκπαιδευτική του λειτουργία στις 10 Ιανουαρίου 1907, με έναν μαθητή. Στον πρώτο χρόνο λειτουργίας του, στον Οίκο λειτουργούσε μόνο νηπιαγωγείο, βασισμένο στο φροβελιανό σύστημα.<sup>598</sup> Η επιλογή του συγκεκριμένου συστήματος μπορεί να αποδοθεί τόσο στο γεγονός ότι η Αικατερίνη Λασκαρίδου, μητέρα της πρώτης διευθύντριας του Οίκου, Ειρήνης Λασκαρίδου, είχε εισηγηθεί και εφάρμοζε ήδη το συγκεκριμένο σύστημα στη νηπιακή εκπαίδευση στο «Ελληνικό Παρθεναγωγείο» σε βλέποντα παιδιά τυπικής ανάπτυξης,<sup>599</sup> όσο και στο γεγονός ότι είχε δοκιμαστεί ήδη με επιτυχία από τον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο στο πρώτο νηπιαγωγείο για τυφλά παιδιά στον κόσμο, στο Perkins.<sup>600</sup>

Ήδη από τη Λογοδοσία του 1910 η Εφορεία του Οίκου Τυφλών υπερτόνιζε την «αλματική πρόοδο της Σχολής», η οποία αποτυπωνόταν στην πρόοδο της εκπαίδευσης

<sup>597</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1908, σ. 7, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>598</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, ό.π., σ. 7, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>599</sup> Αικατερίνη Δαλακούρα & Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας)*, ό.π., σ. 74.

<sup>600</sup> Παρόλο που, όπως ήδη έχει αναλυθεί, ο Αναγνωστόπουλος δεν είχε σχέση με τα ελληνικά πράγματα για την εκπαίδευση των τυφλών, έχει επίσης καταδειχθεί ότι ο κύκλος που ίδρυσε τον Οίκο Τυφλών ήταν ενήμερος για τη δράση του Αναγνωστόπουλου στο Perkins και, συγκεκριμένα, για το νηπιαγωγείο, όπως πληροφορούμαστε από την πραγματεία του Δροσίνη για τους τυφλούς.

και μόρφωσης των τυφλών μαθητών. Χρησιμοποιώντας ως μέτρο σύγκρισης τα βλέποντα παιδιά, η Εφορεία διατύπωσε την κρίση ότι οι τυφλοί/ές μαθητές/τριες της Σχολής δεν υστερούσαν στην ηθική διάπλαση και την εκπαίδευσή τους από τους/τις βλέποντες/ουσες συνομηλίκους τους. Βέβαια, χαρακτήριζε τους τυφλούς μαθητές του Οίκου «*συμπαθή πλάσματα*» που θα παρέμεναν για πάντα τυφλά «*ου μόνον τους οφθαλμούς, αλλά και το πνεύμα*»,<sup>601</sup> υπογραμμίζοντας με αυτό τον τρόπο την αναγκαιότητα και τη σπουδαιότητα ύπαρξης και λειτουργίας του Οίκου Τυφλών.

Την άνοιξη του 1912 επισκέφθηκε τον Οίκο Τυφλών ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πρωθυπουργός της Ελλάδας. Η Ειρήνη Λασκαρίδου περιέγραψε αυτή την επίσκεψη στη λογοδοσία της για το έτος 1912, σχολιάζοντας το «*ακραιφνές ενδιαφέρον*» του πρωθυπουργού για τον τρόπο λειτουργίας του ιδρύματος και τα θετικά συναισθήματα που του ενέπνευσε αυτή η επίσκεψη. Η Λασκαρίδου συσχέτισε την επίσκεψη του πρωθυπουργού με την τότε επικαιρότητα και την επίγνωση εκ μέρους των τυφλών παιδιών αυτής της επικαιρότητας, σχολιάζοντας θετικά την αναφορά των μικρών τυφλών στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.<sup>602</sup> Στην περιγραφή από τη Λασκαρίδου της έκφρασης στον πρωθυπουργό της επιθυμίας των μαθητών/τριών του Οίκου για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, αποτυπώνεται, με διαφορετικό τρόπο αυτή τη φορά, η προσπάθεια ενσωμάτωσης του Οίκου στον εθνικό συλλογικό εαυτό. Πίσω από την αυθόρμητη εκδήλωση της επιθυμίας των τυφλών παιδιών προς τον πρωθυπουργό για την ελληνική επέκταση, και ακόμα περισσότερο, πίσω από την περιγραφή του περιστατικού, υφέρεται η ανάγκη για την ένταξη του ρόλου των τυφλών στο ελληνικό εθνικό αφήγημα. Ήταν η βούληση να μην είναι πλέον αποσυνάγωγοι ή «*αόρατοι*».

Έξι χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργίας του δημοτικού σχολείου του Οίκου Τυφλών, στις λογοδοσίες των ετών 1913 και 1914, η Εφορεία ανακίνησε το θέμα δημιουργίας και λειτουργίας εργαστηρίων αρρένων και θηλέων για την επαγγελματική απασχόληση των έφηβων τυφλών. Από τους προγραμματικούς στόχους του πρώτου καταστατικού, που περιλάμβαναν την ίδρυση και λειτουργία σχολείου, επαγγελματικών εργαστηρίων και ασύλου για τους ανίκανους προς εργασία τυφλούς,

---

<sup>601</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1910*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1911, σ. 7, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>602</sup> Συγκεκριμένα, περιγράφει το εξής περιστατικό: «Όδε μετά της συνήθους αυτών αφελείας τα τυφλά παιδιά περιστοίχισαν τον Κύριον Πρωθυπουργόν ερωτώντα «Πότε θα πάρωμεν την Κρήτην;» ούτος απήντησε συγκεκινημένος «Μα πολύ γρήγορα ελπίζω»». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1912*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1913, σ. 17, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

είχε εκπληρωθεί μόνο η ίδρυση και λειτουργία του σχολείου. Έξι χρόνια αργότερα, και ενώ ήδη το σχολείο επιδείκνυε τους πρώτους του αποφοίτους, δεν είχαν πραγματοποιηθεί ακόμα οι ενέργειες εκείνες που θα οδηγούσαν στην ίδρυση επαγγελματικών εργαστηρίων για την επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων του σχολείου. Η συνθήκη αυτή δημιουργούσε αντικειμενικά πίεση στην Εφορεία του Οίκου Τυφλών, η οποία στις λογοδοσίες των ετών 1913 και 1914 κάλεσε τους φιλόανθρωπους να πραγματοποιήσουν προσφορά ικανή να καλύψει τα έξοδα δημιουργίας οικοτροφείων αρρένων και θηλέων εφήβων, στα οποία αυτοί και αυτές θα εργαζόνταν.<sup>603</sup> Η Εφορεία τόνισε το γεγονός ότι μετά το αρχικό κεφάλαιο που θα έπρεπε να επενδυθεί για τη δημιουργία των εργαστηρίων, η πρωτοβουλία θα ήταν κερδοφόρα, αναφέροντας το παράδειγμα της κερδοφόρας λειτουργίας των εργαστηρίων σε σχολή τυφλών στη Λοζάνη.<sup>604</sup> Πράγματι, το 1914 ξεκίνησε άτυπα η επαγγελματική εκπαίδευση των εφήβων κοριτσιών,<sup>605</sup> ωστόσο, για τα έφηβα αγόρια η ίδρυση οικοτροφείου ήταν ακόμα μακριά από την πραγματοποίησή της. Στη λογοδοσία του 1918 η Εφορεία επανέφερε τον στόχο της για την ίδρυση επαγγελματικών εργαστηρίων τυφλών ανδρών.<sup>606</sup> Στη λογοδοσία για το ίδιο έτος, ωστόσο, η Ειρήνη Λασκαρίδου διατύπωνε τον ισχυρισμό ότι «δεν θα ιδρυθεί κανένα άσυλον διά τα αγόρια»,<sup>607</sup> διαφοροποιώντας τη θέση της από αυτή της Εφορείας. Για τη Λασκαρίδου προτεραιότητα είχε η εκ νέου επαναφορά στο ίδρυμα των τυφλών κοριτσιών, τα οποία, λόγω της επίταξης του Οίκου Τυφλών από το κράτος για τη στέγαση σχολής ασυρματιστών στο πλαίσιο της συμμετοχής της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, είχαν σταλεί στις οικογένειές τους, όπου βίωναν την κακοποίηση με ποικίλους τρόπους.<sup>608</sup> Πράγματι, τον Νοέμβριο του 1918 ξεκίνησε η λειτουργία οικοτροφείου τυφλών εφήβων κοριτσιών, απόφοιτων του σχολείου του Οίκου.<sup>609</sup>

---

<sup>603</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1913*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1914, σ. 7, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>604</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1913*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1914, σ. 7, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>605</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1914*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1915, σ. 18, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>606</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1918*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1919, σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>607</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1918*, ό.π., σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>608</sup> Στο ίδιο, σ. 15.

<sup>609</sup> Στο ίδιο, σ. 15.



Το 1916, οπότε και κορυφώθηκε ο εθνικός διχασμός με το ναυτικό αποκλεισμό της Αθήνας από τις δυνάμεις της Αντάντ,<sup>610</sup> είναι το πρώτο έτος κατά το οποίο φαίνεται ότι ο Οίκος Τυφλών αντιμετώπιζε σοβαρή οικονομική δυσχέρεια, χάνοντας ένα μεγάλο ποσοστό των ετήσιων συνδρομών του.<sup>611</sup> Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε και το 1917, οδηγώντας την Εφορεία στη λήψη του μέτρου της διακοπής της φοίτησης για κάποιους μαθητές του Οίκου. Τα κριτήρια για την διακοπή της φοίτησης συγκεκριμένων μαθητών περιλάμβαναν είτε την ενηλικίωσή τους είτε την ολοκλήρωση της επαγγελματικής τους κατάρτισης είτε την αξιολόγησή τους ως «πνευματικώς υστερούντων» και «ανεπίδεκτων περαιτέρω μαθήσεως».<sup>612</sup> Η κατάσταση οξύνθηκε κατά το έτος 1918, απειλώντας και την ίδια τη λειτουργία του ιδρύματος, με την επίταξη τον Φεβρουάριο των εγκαταστάσεων του Οίκου Τυφλών από την κυβέρνηση για τη στέγαση, όπως προείπαμε, της σχολής ασυρματιστών,<sup>613</sup> εν μέσω του Α' Π.Π. και της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία. Αυτό πρακτικά οδήγησε στην προσωρινή εκδίωξη των μαθητών του Οίκου, αλλά και σε σημαντικές ζημιές στον εξοπλισμό και τα υλικά του ιδρύματος.<sup>614</sup>

Στη λογοδοσία της για το έτος 1920 η Εφορεία υπογράμμισε τη στασιμότητα του Οίκου Τυφλών, τόσο σε επίπεδο εκπλήρωσης στόχων όσο και σε επίπεδο εισαγωγής νέων μαθητών ή επανένταξης των μαθητών που είχαν εκδιωχθεί λόγω της επίταξης. Ως μεσοπρόθεσμο στόχο η Εφορεία έθεσε τη δημιουργία εργαστηρίου για τα τυφλά έφηβα αγόρια, τα οποία, ελλείψει αυτής της προοπτικής, αποχωρούσαν από τη Σχολή μετά το πέρας της βασικής τους εκπαίδευσης.<sup>615</sup> Με το ζήτημα αυτό ασχολήθηκε και η Λασκαρίδου στη λογοδοσία της για το έτος 1920, ενώ μέχρι και το προηγούμενο

---

<sup>610</sup> Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*, ό.π., σ. 714.

<sup>611</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1916*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1917, σ. 4, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα. Προφανώς η κατάσταση αυτή αντικατόπτριζε τη γενικότερη οικονομική δυσπραγία στο πλαίσιο της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης των χρόνων του εθνικού διχασμού και του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20<sup>ος</sup> αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 78). Αυτή η κατάσταση δεν αφορούσε μόνο τη γεωργία, αλλά και τη βιομηχανία, ενώ όσοι ασχολούνταν με το εμπόριο και τη ναυτιλία έσπευδαν μέσω ρευστοποιήσεων να συσσωρεύσουν κέρδη (Χρήστος Χατζηιωσήφ, “Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας”, στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα, 1922-1940, ο Μεσσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 9-58, ειδικά σ. 11-12). Προφανώς, στο πλαίσιο αυτό οι εισφορές και δωρεές έμπαιναν σε δεύτερη μοίρα.

<sup>612</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1917*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1918, σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>613</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1918*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1919, σ. 5, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>614</sup> Στο ίδιο, σ. 5 και 13.

<sup>615</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1920*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1921, σ. 4-5, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

έτος το υποβάθμιζε, εστιάζοντας αποκλειστικά στο εργαστήριο των τυφλών έφηβων κοριτσιών. Συγκεκριμένα, επανέφερε την ίδρυση επαγγελματικού εργαστηρίου τυφλών έφηβων αγοριών ως του μοναδικού τρόπου να προστατευτούν τόσο σωματικά όσο και ψυχικά και διανοητικά.<sup>616</sup>

Στη Λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για τα έτη 1922 και 1923, τόσο η Εφορεία όσο και η Ειρήνη Λασκαρίδου αναφέρθηκαν αρνητικά στην επίταξη οικημάτων του Οίκου Τυφλών για τη φιλοξενία προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Συγκεκριμένα, η Εφορεία παρατήρησε ότι ο συγχρωτισμός των τυφλών παιδιών με τα βλέποντα προσφυγόπουλα, δημιούργησε στα τυφλά παιδιά αισθήματα αποθάρρυνσης και απογοήτευσης, ενώ η Λασκαρίδου χαρακτήρισε τους πρόσφυγες «φθιροβριθείς» και «ξένα στοιχεία» που παρεισέφρησαν στον Οίκο.<sup>617</sup> Οι χαρακτηρισμοί αυτοί των προσφύγων ως ξένων στοιχείων και ως δυνητικών φορέων ασθενειών παραπέμπουν προφανώς στην ευγονική. Άλλωστε, ο προσληπτικός ορίζοντας στον οποίο είχε εγγραφεί η έλευση των προσφύγων περιλάμβανε την αντιμετώπισή τους ως ατόμων που προέρχονταν από την εχθρική και δαιμονοποιημένη Ανατολή, απειλώντας τη φυλετική ομοιογένεια του ελληνικού κράτους.<sup>618</sup> Για τη Λασκαρίδου η παραμονή των προσφύγων στον Οίκο Τυφλών αποτελούσε τεράστιο πρόβλημα, το οποίο αποτυπωνόταν στην έλλειψη νερού και χώρων εκπαίδευσης και εργασίας για τους μαθητές του Οίκου, συνθήκες που είχαν άμεσες επιπτώσεις στην υγεία τους.<sup>619</sup>

---

<sup>616</sup> Ως παράδειγμα επικαλέστηκε τον θάνατο ενός πρώην μαθητή της Σχολής, αναφέροντας χαρακτηριστικά «Αν ήτο εις χείρας μας ο Νίκος δεν θα υπέκυπτεν εις την νόσον αυτήν, θα τον εσώζαμεν [...]. Αλλ' ουδείς έκτισεν Οικοτροφείον διά τα άρρενά μας και ηναγκάστημεν να απομακρύνωμεν και αυτόν της Σχολής εις την κρισιμότεραν ηλικίαν των 16 ετών». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1920*, ό.π., σ. 14-15, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>617</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1923, σ. 4, 13 και 15, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>618</sup> Γιώργος Κόκκινος, «Άζια» κι «ανάζια» ζωή: Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής, ό.π., σ. 245· Sevasti Troubeta, *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s – 1970s)*, Brill, Balkan Studies Library, Leiden and Boston 2013, σ. 190. Μάλιστα, η έλευση των προσφύγων έχει συσχετιστεί ιστορικά με την ενασχόληση των επαγγελματιών υγείας με θέματα υγείας και υγιεινής που άπτονταν της φυλετικής βελτίωσης του έθνους (Giorgos Kokkinos & Markos Karasarinis, “Tracing Eugenics: German Influences on a Greek Background, c. 1930-45”, στο: Fernando Clara & Claudia Ninhos (επιμ.), *Nazi Germany and Southern Europe, 1933-45. Science, Culture and Politics*, Palgrave Macmillan, Hampshire and New York 2016, σ. 153-168, ειδικά σ. 155). Εξάλλου, ο αντιτραχωματικός «αγώνας» και ο «αγώνας» ενάντια σε άλλα κοινωνικά νοσήματα, όπως η σύφιλη και η φυματίωση, μετά την έλευση των προσφύγων, τροφοδότησαν τις συζητήσεις περί εκφυλισμού του ελληνικού έθνους (Vassiliki Theodorou & Despina Karakatsani, “Eugenic Concerns, Population Policies and Puericulture in Interwar Greece”, *The Historical Review/La Revue Historique*, 17 (2021), σ. 53-90, ειδικά σ. 57).

<sup>619</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, ό.π., σ. 14, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Μάλιστα, από μία αναφορά στη λογοδοσία της σχετικά με δηλώσεις των προσφύγων ότι «*χάριν εις τα ισχυρά των μέσα δεν θα αναχωρήσουν ποτέ εκ του Οίκου των Τυφλών*»,<sup>620</sup> μπορεί κάποιος/α να συμπεράνει ότι το κλίμα ανάμεσα στη διευθύντρια του Οίκου και τους φιλοξενούμενους, με κρατική εντολή μέσω της επίταξης, πρόσφυγες, ήταν πολεμικό.

Από την άλλη πλευρά, η Λασκαρίδου χρησιμοποιούσε διαφορετικό λόγο για την ένταξη στον Οίκο, τυφλών προσφύγων, τους οποίους αντιμετώπιζε ως «*ατυχήσαντας αδελφούς*».<sup>621</sup> Ακόμα, απέδωσε την αδυναμία του Οίκου Τυφλών να εντάξει τυφλά προσφυγόπουλα στο σχολείο του στην κρατική επίταξή του και παραμονή των βλεπόντων προσφύγων στους χώρους του.<sup>622</sup> Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η προσέγγιση της Λασκαρίδου, από τη μια πλευρά αντανakλούσε την κοινωνική αντίθεση που μόλις είχε αρχίσει να δημιουργείται ανάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες στην ελληνική κοινωνία,<sup>623</sup> ενώ από την άλλη, στην περίπτωση ύπαρξης τύφλωσης, οι πρόσφυγες αμέσως μετατρέπονταν σε «αδελφούς» που είχαν δικαίωμα διαμονής στον Οίκο Τυφλών. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση, μπορεί κανείς να διακρίνει μια υποτιμητική αντιμετώπιση των μικρών τυφλών προσφύγων μαθητών/τριών στον Οίκο. Χαρακτηριστικά, η Λασκαρίδου, για να αναδείξει την αποτελεσματικότητα των μεθόδων διδασκαλίας της Braille στον Οίκο, αναφέρθηκε στους μικρούς/ές πρόσφυγες ως «*ξενόφωνα και χωρικά τυφλά προσφυγάκια*», που ακόμα και στην περίπτωσή τους το σύστημα διδασκαλίας της ελληνικής Braille ήταν αποτελεσματικό.<sup>624</sup> Στη δήλωση αυτή μπορεί να εντοπιστεί μια υποτιμητική χροιά, καθώς η Λασκαρίδου σε όλες τις λογοδοσίες της συνήθιζε να περιγράφει τα επιτεύγματα των μαθητών και μαθητριών του Οίκου Τυφλών, αποδίδοντάς τα στις ατομικές τους ικανότητες και αναφερόμενη σε αυτούς/ές ονομαστικά. Ωστόσο, και παρά την ξεκάθαρη τοποθέτηση της Λασκαρίδου απέναντι στην έλευση των προσφύγων, το αφήγημα αμέσως μετά τον θάνατό της σχετικά με το θέμα αλλάζει. Ένας στενός συνεργάτης της Λασκαρίδου, ο Ευάγγελος Ανερούσης,<sup>625</sup> στον επικήδειο

---

<sup>620</sup> Στο ίδιο, σ. 15.

<sup>621</sup> Στο ίδιο, σ. 13.

<sup>622</sup> Στο ίδιο, σ. 14.

<sup>623</sup> Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20<sup>ος</sup> αιώνας*, ό.π., σ. 130.

<sup>624</sup> «Η μέθοδος της διδασκαλίας είναι τόσον ευχερής, ώστε και αυτά τα ξενόφωνα και χωρικά τυφλά προσφυγάκια έμαθον ν' αναγιγνώσκουν ελληνικά εντός ελαχίστων μηνών». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, ό.π., σ. 21, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>625</sup> Ο Ευάγγελος Ανερούσης ήταν στενός συνεργάτης της Λασκαρίδου στο Σύλλογο Φίλων Τυφλών Ειρήνη Λασκαρίδου, τον οποίο ίδρυσε η Λασκαρίδου μετά την παραίτησή της από τον Οίκο Τυφλών. Ο

λόγο του μετά τον θάνατό της, περιέγραψε τις προσπάθειές της να φανεί εθνικά χρήσιμη στη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος.<sup>626</sup> Η ξεκάθαρη δήλωση προθυμίας της Λασκαρίδου να εντάξει τυφλά προσφυγόπουλα στον Οίκο Τυφλών, τη στιγμή που εκφραζόταν υποτιμητικά για τους πρόσφυγες γενικά, όπως θα δούμε παρακάτω, μπορεί να ερμηνευθεί και από έναν ανταγωνισμό που μπορεί να είχε δημιουργηθεί με το σχολείο τυφλών που είχε ιδρύσει η οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» (“Near East Relief”) στο Ζάππειο Μέγαρο.

Η αμερικανική οργάνωση “Near East Relief” δημιουργήθηκε με νόμο του Κογκρέσο στις 6 Αυγούστου 1919, με έδρα τη Νέα Υόρκη και αποτέλεσε μετεξέλιξη της οργάνωσης American Committee for Armenian and Syrian Relief, η οποία λειτουργούσε από το 1915, ως απάντηση στο αίτημα του αμερικανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Henry Morgenthau, για την άμεση παροχή βοήθειας στους Αρμένιους της πόλης, μετά τα γεγονότα (Γενοκτονία) που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του κινήματος των Νεοτούρκων.<sup>627</sup> Ήδη από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της το 1919, η οργάνωση “Near East Relief” διεύρυνε το πεδίο δράσης της με την παροχή βοήθειας όχι μόνο σε Αρμένιους και Σύριους, αλλά και σε άλλες εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως Έλληνες, Νεστοριανούς και Ασσύριους.<sup>628</sup> Οι πρώτες δράσεις της οργάνωσης αφορούσαν την παροχή τροφής και ρουχισμού σε ενήλικες και παιδιά στην Εγγύς Ανατολή που αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο της λιμοκτονίας, αλλά και την προστασία και φροντίδα των ορφανών παιδιών, παροχή νοσοκομειακής περίθαλψης και διοργάνωση επαγγελματικών εργαστηρίων με στόχο την αυτοδυναμία των ωφελούμενων.<sup>629</sup> Η συγκεκριμένη οργάνωση ξεκίνησε στοχευμένη δράση στην ελληνική επικράτεια αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, αποβλέποντας στη στήριξη των προσφύγων, παρόλο που στην αναφορά της για το έτος 1919 εκτιμούσε ότι μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, βαθμιαία θα απέσυρε την

---

Ανερούσης εξελέγη με την ΕΡΕ βουλευτής Κυκλάδων της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης στις εκλογές του 1963 και 1964.

<sup>626</sup> «Μετά την καταστροφή του 1922 προσεπάθησε και επέτυχε να φανεί χρήσιμος εις τους πρόσφυγας, αφ’ ενός μεν διά της αθρόας περιθάλψεως προσφυγοπαίδων τυφλών, αφ’ ετέρου διά του καταρτισμού ειδικού προσωπικού προς αρτιωτέραν διδασκαλίαν των τυφλών». (Ευάγγελος Ανερούσης, «Ειρήνη Λασκαρίδου. Η Μανούλα των Τυφλών», Σύλλογος Φύλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 9, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>627</sup> Near East Relief, *Handbook*, National Headquarters, New York 1920, σ. 4.

<sup>628</sup> Στο ίδιο, σ. 5.

<sup>629</sup> Στο ίδιο, σ. 6.

παροχή βοήθειας από τον ελληνικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας, παραχωρώντας την ευθύνη του πληθυσμού στην ελληνική κυβέρνηση.<sup>630</sup>

Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1922 η οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» οργάνωνε τη διαφυγή ορφανών προσφυγόπουλων προς την Ελλάδα, ενώ δημιούργησε γρήγορα ένα ορφανοτροφείο που στεγάστηκε στο Ζάππειο Μέγαρο, το οποίο παραχώρησε η ελληνική κυβέρνηση στην οργάνωση για το σκοπό αυτό. Μάλιστα, η διαδικασία εισαγωγής των ορφανών στο ίδρυμα περιλάμβανε την εξέταση και θεραπεία τους για το τράχωμα.<sup>631</sup>



Εικόνα 9: Η θεραπεία για το τράχωμα στο ορφανοτροφείο της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή» (πηγή: Jane Hill, "Near East Relief Makes Provision for Blind", *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 19(3), (1925), σ. 57).

Εντός του ορφανοτροφείου, η οργάνωση λειτούργησε και σχολείο τυφλών. Η εκπαίδευσή τους περιλάμβανε την ειδικότητά τους στην κατασκευή σαρώθρων και καλαθιών, αλλά και σανδαλιών, τα οποία αποτελούσαν δημοφιλές προϊόν αγοράς από τους τουρίστες.<sup>632</sup> Το 1926, ο George M. Wilcox, διευθυντής εκπαίδευσης της οργάνωσης από το 1924,<sup>633</sup> δημοσίευσε στο περιοδικό *School and Society*, ένα άρθρο

<sup>630</sup> Στο ίδιο, σ. 20.

<sup>631</sup> Jane Hill, "Near East Relief Makes Provision for Blind", *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 19(3), (1925), σ. 57.

<sup>632</sup> Στο ίδιο, σ. 57.

<sup>633</sup> Ο George M. Wilcox υπήρξε διευθυντής του Silver Bay School στη Νέα Υόρκη, και φαίνεται να επιλέχθηκε για τη θέση του διευθυντή εκπαίδευσης της οργάνωσης εξαιτίας του γεγονότος ότι είχε

με τον τίτλο “Education of the Blind in Greece”. Στο συγκεκριμένο άρθρο, μετά από εκτενή αναφορά στην ίδρυση και τον τρόπο λειτουργίας του Οίκου Τυφλών, αναφέρθηκε στη δημιουργία σχολείου τυφλών στο ορφανοτροφείο που η “Near East Relief” είχε δημιουργήσει στο Ζάππειο Μέγαρο. Ως λόγο δημιουργίας του συγκεκριμένου σχολείου που απευθυνόταν σε ορφανά τυφλά προσφυγόπουλα παρέθεσε την αδυναμία του Οίκου Τυφλών να φιλοξενήσει επιπλέον μαθητές και μαθήτριες. Πρώτη εκπαιδευτικός στο συγκεκριμένο σχολείο υπήρξε η Nouritza Kebabjian, η οποία γνώριζε μόνο αγγλικά και είχε εκπαιδευτεί στο Perkins. Αργότερα, εντάχθηκε στο εκπαιδευτικό δυναμικό και ο Τρύφων Νίνος, τυφλός ο ίδιος, ο οποίος είχε εκπαιδευθεί στη Γερμανία.<sup>634</sup> Από το ίδιο άρθρο πληροφορούμαστε και την αλληλεπίδραση μεταξύ των μαθητών του συγκεκριμένου σχολείου με τους μαθητές του πρώτου σχολείου κωφών στην Ελλάδα<sup>635</sup>, το οποίο ήταν, επίσης, έργο της Near East Relief, σε ανταπόκριση των αναγκών 10 κωφών προσφυγόπουλων.<sup>636</sup>

Επίσης, από τη λογοδοσία της Λασκαρίδου για τα έτη 1924-1925 μαθαίνουμε ότι της είχε ανατεθεί η εκπαίδευση των ελλήνων στρατιωτών που είχαν τυφλωθεί κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, εντός του προγράμματος της Στέγης της Πατρίδος που αποσκοπούσε «στην περίθαλψη και εκπαίδευση των αναπήρων» στρατιωτών που είχαν επιστρέψει από το μέτωπο. Η Λασκαρίδου περιέγραψε απογοητευμένη την εμπειρία της, σχολιάζοντας ότι απέτυχε στην εκπαίδευση των

---

γεννηθεί στην Κίνα και έτσι ήταν σε θέση, σύμφωνα με την οργάνωση, να κατανοεί «τον ανατολίτικο τρόπο σκέψης» (Davide Rodogno, “Beyond Relief: A Sketch of the Near East Relief’s Humanitarian Operations”, 1918-1928, *Monde(s)*, 2(6), (2014), σ. 45-64, ειδικά σ. 56).

<sup>634</sup> Τη στιγμή που ο Wilcox δημοσίευσε τη συγκεκριμένη αναφορά, 26 τυφλά προσφυγόπουλα είχαν ενταχθεί στο συγκεκριμένο σχολείο, χωρισμένα σε δύο ηλικιακές ομάδες: έως 14 ετών και από 15 ετών και άνω. Η ομάδα των μικρότερων μαθητών διδασκόταν το κοινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα και χειροτεχνίες σχετικές με την επαγγελματική τους κατάρτιση, ενώ η ομάδα των μεγαλύτερων μαθητών διδασκόταν σχεδόν αποκλειστικά επαγγελματικές δεξιότητες. Ταυτόχρονα, σε όσους μαθητές θεωρούνταν ότι είχαν μουσική ικανότητα τους παρέχόταν μουσική εκπαίδευση, ενώ μια ομάδα μεγαλύτερων κοριτσιών εκπαιδευόταν στην τεχνική του μασάζ με σκοπό την εργασιακή τους αποκατάσταση σε νοσοκομεία (George M. Wilcox, “Education of the Blind in Greece”, *School and Society*, 24(625), (1926), σ. 763-765, σ. 764).

<sup>635</sup> Το συγκεκριμένο σχολείο ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1923, με πρώτη εκπαιδευτικό την Ελένη Παλατίδου, η οποία με έξοδα της Near East Relief, είχε εκπαιδευτεί στο Clarke School for the Deaf στη Μασαχουσέτη. Το 1932 η οργάνωση, που πλέον είχε μετονομαστεί σε Near East Foundation, μεταβίβασε το συγκεκριμένο σχολείο στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (Near East Foundation, “Strangers in a Strange Land: Near East Relief in Athens”, ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2020, <https://neareastmuseum.com/2016/05/20/strangers-strange-land-near-east-relief-athens/>). Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Προστασίας Κωφολάλων (Ν. 726 «Περί συγχωνεύσεως του Οίκου Κωφολάλων Χαραλάμπους και Ελένης Σπηλιοπούλου μετά του Εθνικού Οίκου Κωφολάλων»/ΦΕΚ228/Α/15.6.1937).

<sup>636</sup> Χαρακτηριστικά, ο Wilcox περιέγραψε κοινούς περιπάτους ανάμεσα στους μαθητές των δύο σχολείων, στους οποίους οι κωφοί μαθητές αναλάμβαναν τον ρόλο των συνοδών στους τυφλούς μαθητές (George M. Wilcox, “Education of the Blind in Greece”, ό.π., σ. 764).

τυφλών στρατιωτών. Την αποτυχία αυτή απέδωσε στην απροθυμία των ίδιων των στρατιωτών, σχολιάζοντας ότι είχαν ως μοναδική τους επιθυμία να λάβουν σύνταξη από το κράτος.<sup>637</sup>

### **Το κράτος για τον Οίκο Τυφλών**

Στη Λογοδοσία του έτους 1909 του Οίκου Τυφλών πληροφορούμαστε ότι το ελληνικό κράτος είχε γίνει σταθερός συνδρομητής του Οίκου με την προσφορά 1.000 φράγκων ετησίως. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1910, ο υπουργός Εσωτερικών Επαμεινώνδας Μαυρομμάτης απέστειλε έγγραφο προς του νομάρχες του κράτους, με το οποίο ζητούσε την έκδοση διαταγών και συστάσεων προς τις δημοτικές αρχές ώστε να εντάξουν στον ετήσιο προϋπολογισμό του 1911 δαπάνη ανάλογη της οικονομικής τους κατάστασης ως προσφορά στον Οίκο Τυφλών. Στο ίδιο έγγραφο, διατυπώθηκε και η οδηγία αναζήτησης των τυφλών παιδιών ηλικίας έξι έως 13 ετών ανά δήμο, με τη συνδρομή των εκπαιδευτικών, της Εκκλησίας και των αστυνομικών αρχών. Ειδικά για τα άπορα τυφλά παιδιά του κάθε δήμου, ζητήθηκε να προβλεφθεί στον ετήσιο προϋπολογισμό του δαπάνη για την ανάληψη της οικονομικής επιβάρυνσης από τον κάθε δήμο, η οποία θα κάλυπτε την φοίτησή τους στον Οίκο Τυφλών.<sup>638</sup>

Ωστόσο, μέχρι τουλάχιστον και το 1926, δεν φαίνεται πως υπήρξε κάποια πρωτοβουλία των δήμων για τη χρηματοδότηση της ένταξης μαθητών στον Οίκο Τυφλών. Συγκεκριμένα, στις λογοδοσίες του Οίκου, οι οποίες περιλάμβαναν αναλυτικά όλα τα στοιχεία για τους μαθητές της Σχολής και την εκάστοτε πηγή χρηματοδότησης της φοίτησης κάθε μαθητή στη Σχολή, δεν υπάρχει οποιαδήποτε

---

<sup>637</sup> «Προσεπαθήσαμε να αναστηλώσωμεν το ηθικόν, των τυφλωθέντων ανδρών, να τούς διδάξωμεν γράμματα και να τούς εξασκήσωμεν εις μίαν χειροτεχνίαν. Και εις τα τρία απετύχαμεν! Οι παθόντες, άπαξ απολυθέντες του στρατού ουδεμίαν φιλομάθειαν έδειξαν, ουδ' ήθελον να υποταχθούν εις οιονδήποτε κανονισμόν. Αγράμματοι, εργατικοί το πλείστον, ή ποιμένες και χωρικοί, ως μόνον πόθον είχαν να λάβουν όσον το δυνατόν μεγαλειτέραν σύνταξιν. Ασμένως δε επέστρεψαν εις τας οικίας των, συναποκομιζόντες και έν εφ' άπαξ χρηματικών ποσόν, το οποίον κατεσπατάλησαν εις τα καπηλεία». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1924-1925*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1926, σ. 27-28, αρχαιική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>638</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1910*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1911, σ. 26, αρχαιική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα. Η διαταγή αυτή βασίστηκε νομικά στο άρθρο 11 του νόμου «Περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των Δήμων» (ΦΕΚ 3/10.1.1834), σύμφωνα με το οποίο «πας δημότης έχει δικαίωμα να απαιτή παρά του δήμου α. Διαμονήν και εις περίπτωσιν ενδείας και αποδεδειγμένης ανικανότητας του εργάζεσθαι, την απαιτουμένην περίθαλψιν· β. Την μετοχήν της επικαρπίας και της απολαύσεως της δημοτικής περιουσίας, καθ' όσον δεν διετάχθη άλλο τι δι' ιδιαιτέρον νομίμων ορισμών ως προς την μετοχήν εν γένει, ή ως προς το μέτρον αυτής· γ. Μετοχήν εις όλα τα δημοτικά καταστήματα, όσα δεν έχουν αποκλειστικόν τινά προσδιορισμόν» (Ν. «Περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των Δήμων», ΦΕΚ 3/10.1.1834).

αναφορά στις δημοτικές αρχές ως χρηματοδότες. Στο τέλος της λογοδοσίας για το έτος 1919, σε ένα έγγραφο στο οποίο αποσαφηνίζονται οι όροι και οι προϋποθέσεις για την εισαγωγή τυφλών μαθητών στον Οίκο, έγινε η πρώτη αναφορά σε κρατικές ή δημοτικές αρχές ως ενδεχόμενους εγγυητές των διδάκτρων για μαθητές της σχολής.<sup>639</sup> Το επόμενο έτος, ο δήμος Αθηναίων ψήφισε και άρχισε να παρέχει συνδρομή 1.000 δραχμών προς τον Οίκο Τυφλών.<sup>640</sup> Μάλιστα, στη λογοδοσία της για το έτος 1921, η Εφορεία του Οίκου Τυφλών αναφέρθηκε ειδικά σε αυτή τη συνδρομή, διατυπώνοντας την ευχή να αποτελέσει η ενέργεια αυτή του δήμου Αθηναίων παράδειγμα προς μίμηση και για άλλους δήμους της χώρας, όχι μόνο με ετήσιες συνδρομές, αλλά και με τη χρηματοδότηση διδάκτρων μέσω της παροχής υποτροφιών.<sup>641</sup>

Η ενασχόληση του κράτους με τον Οίκο Τυφλών, πέρα από την ετήσια συνδρομή της ελληνικής κυβέρνησης στην οποία προστέθηκε το 1919 και η ετήσια συνδρομή του δήμου Αθηναίων, ξεκίνησε το 1921, με την ανάληψη από το Υπουργείο Περιθάλψεως της χρηματοδότησης των διδάκτρων για τέσσερις νέους μαθητές της Σχολής.<sup>642</sup> Το υπουργείο Περιθάλψεως συνδέει την πρωτοβουλία του αυτή με την πολιτική κατάσταση της εποχής, υποσχόμενο να αναλάβει τη χρηματοδότηση διδάκτρων νέων μαθητών προερχόμενων «*εκ των νέων Χωρών ή του αλυτρώτου Ελληνισμού*».<sup>643</sup>

Στην ίδια λογοδοσία η Εφορεία για πρώτη φορά διατύπωσε με σαφήνεια το αίτημά της για την ενεργή ενασχόληση του κράτους με τον Οίκο Τυφλών.<sup>644</sup> Το αίτημα αυτό η Εφορεία το συνέδεσε στενά με την υποχρέωση του κράτους να παρέχει εκπαίδευση σε όλους τους «ελληνόπαιδες». Ο τρόπος, συνεπώς, με τον οποίο η Εφορεία ζητούσε τη συνδρομή του κράτους ήταν πολύ διαφορετικός από τον τρόπο με

---

<sup>639</sup> «Υπό εγγυήσεως γονέων, κηδεμόνων, προστάτου, δημοτικής ή κυβερνητικής αρχής διά το ότι αι εξαμηνία των τροφίμων και διδάκτρων θέλουν προπληρώνεσθαι τακτικώς». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1920, σ. 30, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>640</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1920*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1921, σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>641</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1921*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1922, σ. 7, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>642</sup> Στο ίδιο, σ. 4-5.

<sup>643</sup> Στο ίδιο, σ. 5.

<sup>644</sup> «Αληθώς το έργον της Εταιρείας ημών τότε μόνον θα δυνηθή να αποδώση πλήρεις τους καρπούς αυτού, όταν η Κυβέρνησις, ανέκαθεν μετά συμπαθείας παρακολουθήσασα τας προσπάθειάς ημών, αναλάβη τούτο υπό την αμεσωτέραν αυτής προστασίαν, επί τη κατανοήσει ότι ιδίως το εκπαιδευτικόν μέρος της ημετέρας ενεργείας εύρηται εν στενωτάτω ειρμώ προς την καθόλου παιδείαν ην οφείλει το Κράτος εις τους Ελληνόπαιδας». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1920*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1921, σ. 5, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).



τον οποίο ζητούσε τη συνδρομή των φιλανθρώπων. Για την προσέλκυση φιλανθρώπων η Εφορεία εστίαζε στην τύφλωση ως μια κατάσταση που προκαλούσε δυστυχία και ανικανότητα, εφόσον δεν υπήρχε η εκπαίδευση εκείνη που θα καθιστούσε τα τυφλά παιδιά χρήσιμα μέλη της κοινωνίας, οπότε γινόταν επίκληση των ευγενών αισθημάτων των φιλανθρώπων για την επίτευξη του σκοπού του Οίκου Τυφλών. Από την άλλη πλευρά, η Εφορεία, όταν ζητούσε την ενίσχυση του κράτους, διατύπωνε ως επιχείρημα το γεγονός ότι τα τυφλά παιδιά, ως μαθητές/τριες δικαιούνταν ό,τι παρείχε το κράτος και στους/στις βλέποντες/ουσε μαθητές/τριες.

Η διαφορά αυτή στο ύφος και στο περιεχόμενο του αιτήματος προς το κράτος, καθώς και το γεγονός ότι για πρώτη φορά η Εφορεία απηύθυνε αίτημα προς το κράτος, μπορεί να εξηγηθεί και από την πολιτική συγκυρία της εποχής. Οι κυβερνητικές ενέργειες υπέρ του Οίκου Τυφλών στις οποίες αναφερόταν η Εφορεία, πραγματοποιήθηκαν από τους Αντώνιο Καρτάλη, Σπυρίδωνα Στάη και Παναγή Τσαλδάρη, υπουργούς της κυβέρνησης Γούναρη, που διορίστηκε μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920.<sup>645</sup> Δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητο το γεγονός ότι ο Οίκος Τυφλών διατύπωσε πρώτη φορά αίτημα κρατικής χρηματοδότησης στη συγκεκριμένη κυβέρνηση, η οποία προέκυψε μετά τη νίκη του φιλοβασιλικού αντιβενιζελικού συνασπισμού. Στο ίδιο μήκος κύματος, δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητο το γεγονός ότι η συγκεκριμένη κυβέρνηση για πρώτη φορά αύξησε τη χρηματοδότηση στον Οίκο Τυφλών, υπερβαίνοντας την 1.000δραχμη ετήσια συνδρομή. Συγκεκριμένα, ως απάντηση στο αίτημα αυτό, το Υπουργείο Εσωτερικών εξέφρασε τη βούλησή του για την προώθηση νομοθετικών διατάξεων προσανατολισμένων στη διεύρυνση των δυνατοτήτων κρατικής χρηματοδότησης στον Οίκο Τυφλών.<sup>646</sup> Ακόμα, από το 1923 το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ανέλαβε τις υποτροφίες φοίτησης στον Οίκο 12 προσφυγοπαίδων, αυξάνοντας, παράλληλα, την ετήσια συνδρομή του σε 40.000 δραχμές,<sup>647</sup> ενώ το 1926 αύξησε τις παρεχόμενες υποτροφίες του για άπορα τυφλά προσφυγόπαιδα.<sup>648</sup>

---

<sup>645</sup> Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 νικητής αναδείχθηκε ο Δ. Γούναρης, επικεφαλής του αντιβενιζελικού φιλοβασιλικού συνασπισμού.

<sup>646</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1921*, ό.π., σ. 5, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>647</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1924, σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>648</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1926*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1927, σ. 4, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Ωστόσο, πέρα από τις φιλανθρωπικού τύπου κρατικές εισφορές στον Οίκο Τυφλών, η κρατική πρωτοβουλία για τους/τις τυφλούς/ές θα έρθει τρεις δεκαετίες αργότερα, με την ψήφιση του νόμου 1904/1951 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών», στον οποίο προβλεπόταν η ίδρυση τεσσάρων κρατικών σχολείων για τα τυφλά παιδιά. Αλλά και αυτή η νομοθετική πρωτοβουλία παρέμεινε ανεφάρμοστη μέχρι το κίνημα των τυφλών στη Μεταπολίτευση που οδήγησε στην κρατικοποίηση του Οίκου Τυφλών και πυροδότησε τη θεσμοθέτηση της ειδικής αγωγής στο ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο.

### **Ο λόγος της Εκκλησίας για τον Οίκο Τυφλών**

Στην ομιλία που εκφώνησε ο μητροπολίτης Αθηνών στην εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στις 7 Μαΐου του 1907 και η οποία κατέληξε στην ίδρυση του Οίκου Τυφλών, έκανε λόγο για την *«περίθαλψιν, ην οφείλομεν προς τους τοιούτους ατυχείς ημών αδελφούς»*.<sup>649</sup> Η επιλογή του όρου περίθαλψη δεν ήταν τυχαία, αλλά εντασσόταν στη γενική αντίληψη αντιμετώπισης των τυφλών ως δυστυχισμένων ανθρώπων, της δυστυχίας των οποίων οι χριστιανοί βλέποντες αδερφοί τους, όφειλαν, εγκαλούμενοι από το θρησκευτικό τους δόγμα, να απαλύνουν. Στο πλαίσιο αυτό, ο μητροπολίτης περιέγραφε την τύφλωση ως στέρηση της όρασης, η οποία *«είνε αληθώς η μεγίστη και θλιβερωτάτη των δυστυχιών»*.<sup>650</sup> Χρέος των φιλανθρώπων ήταν, επομένως, να *«μετριάσουν την συμφοράν αυτών δι' ευφρών μεθόδων διδασκαλίας βιοποριστικών τεχνών και πρακτικής αυτών εφαρμογής, δι' ων ου μόνον τα προς τον βίον δύνανται να πορίζονται, αλλά και της χαράς της ζωής εν μέρει να απολαύωσιν»*.<sup>651</sup>

Η περιγραφή αυτή του σκοπού της ίδρυσης του Οίκου Τυφλών από τον πρόεδρό του, έχει τη δική της σημασία: γίνεται σαφές, από την ίδρυσή του, ότι ο Οίκος Τυφλών θα είχε ως στόχο την εκπαίδευση των τυφλών σε χειρωνακτικά επαγγέλματα, ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων ευρωπαϊκών ιδρυμάτων που λειτουργούσαν ως άσυλα «προστασίας» των τυφλών κάτω από το καθεστώς της φιλανθρωπίας. Οι έννοιες της προστασίας και της φιλανθρωπίας, εκείνη την εποχή, αλλά και αργότερα, ήταν ταυτισμένες με τη χριστιανική ηθική και το χριστιανικό δόγμα. Ήταν, συνεπώς,

---

<sup>649</sup> «Οι αόμματοι είναι τα δυσχερέστερα των δυστυχών ανθρώπων πλασμάτων, καθόσον η επιστήμη, μ'όλας τας νεωτέρας προόδους της, ουδέν κατόρθωσεν όπως μειώση την δυστυχίαν των. Διά τούτον το έργον του συλλόγου είναι ανώτερο παντός επαίνου». (εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, 12 Μαΐου 1906, M. Anagnos, Clippings from Greek Newspapers, 1890-1907, volume 6, Box 13, Series 11, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>650</sup> *Αθήναι*, 8.5.1906.

<sup>651</sup> *Αθήναι*, 8.5.1906.

παραπάνω από αυτονόητη η εκφορά αυτής της αντίληψης για την εκπαίδευση των τυφλών.

Στο ίδιο μήκος κύματος παρέμεινε ο Θεόκλητος και στην ομιλία του στη Γενική Συνέλευση του Οίκου Τυφλών στις 28 Φεβρουαρίου 1908, ένα χρόνο μετά την έναρξη της λειτουργίας του Οίκου: αναφέρθηκε στα τυφλά παιδιά ως «*ταλαίπωρα*», «*εστερημένα της οράσεως, βιούντα εν τω ατελευτήτω σκότει, απόκληρα των απολαύσεων της ζωής, ην στολίζει το φως, και καταδικασμένα εις άφραστον αθλιότητα*».<sup>652</sup> Ο Θεόκλητος αντιμετώπιζε τις προσπάθειες του Οίκου Τυφλών για τη μόρφωση των τυφλών παιδιών ως μία περίπτωση ανακούφισης της δυστυχίας τους που απέβλεπε στην «*εν τη κοινωνία κατά το δυνατόν αποκατάστασιν*»,<sup>653</sup> σχολιάζοντας θετικά τα αποτελέσματα των προσπαθειών στο σχολείο του Οίκου Τυφλών για τη μόρφωση των τυφλών παιδιών και εκφράζοντας την πεποίθησή του ότι με τις ακολουθούμενες πρακτικές τα τυφλά παιδιά θα εξελίσσονταν σε καλούς χριστιανούς και χρήσιμα μέλη της κοινωνίας. Ωστόσο, ακόμα και όταν σχολίαζε θετικά την πρόοδο στην εκπαίδευση και μόρφωση των τυφλών παιδιών, επέμενε να χαρακτηρίζει τα τυφλά παιδιά «*ατυχή*» και «*συμπαθέστατα πλάσματα*».<sup>654</sup> Στην ομιλία αυτή ο Θεόκλητος διατύπωσε το πλαίσιο αντιμετώπισης των τυφλών από την πλευρά της επίσημης Εκκλησίας, το οποίο περιλάμβανε την ξεκάθαρη κοινωνική τους οριοθέτηση, που περιέκλειε την «*κατά το δυνατόν αποκατάστασή*» τους, καθώς και την πάγια αντιμετώπισή τους ως δυστυχισμένων και ατυχών πλασμάτων που προκαλούσαν τη χριστιανική συμπάθεια και τον φιλόνητο οίκτο.<sup>655</sup>

Στις 15 Φεβρουαρίου 1908 η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος εξέδωσε και απέστειλε οδηγία σε όλους τους Ιεράρχες, με την οποία καθιέρωσε την Κυριακή του Τυφλού ως ημέρα στην οποία σε κάθε ναό θα κυκλοφορούσε δίσκος υποδοχής χρηματικών προσφορών προς τον Οίκο Τυφλών. Αυτονόητα, και σε αυτή την πρόσκληση της Ιεράς Συνόδου για την εφαρμογή φιλανθρωπικών πρακτικών υπέρ του Οίκου Τυφλών εντός των ναών, η φρασεολογία που χρησιμοποιήθηκε είναι

---

<sup>652</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1908, σ. 5, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>653</sup> Στο ίδιο, σ. 5.

<sup>654</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, ό.π., σ. 6, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>655</sup> Με σημερινή ορολογία, αλλά και με τους περιγραφικούς όρους που χρησιμοποιούσε η Λασκαρίδου αυτή η χριστιανική συμπάθεια μεταφράζεται στον οίκτο.

συγκεκριμένη: οι τυφλοί ήταν ατυχή πλάσματα, στα οποία οι βλέποντες χριστιανοί, στο όνομα της χριστιανικής ηθικής, όφειλαν να εκδηλώνουν συμπάθεια.<sup>656</sup>

Η εδραίωση της Κυριακής του Τυφλού ως θεσμοθετημένης ημέρας συλλογής εισφορών για τον Οίκο Τυφλών, σύμφωνα με την Εφορεία του Οίκου, αποτελούσε σταθερή πηγή εσόδων για την Εταιρεία. Ήδη στη Λογοδοσία του έτους 1909 η Εφορεία αναφερόταν σε αυτή τη διαδικασία, εκφράζοντας τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη της προς τον Θεόκλητο για τη λήψη αυτής της πρωτοβουλίας και προς όλους τους κατά τόπους μητροπολίτες και ιεράρχες για την εφαρμογή της.<sup>657</sup> Η Εφορεία επανήλθε στην πρωτοβουλία αυτή στη Λογοδοσία του έτους 1910, πραγματοποιώντας άμεση και σαφή σύνδεση αυτής της «έμπνευσης» του Θεόκλητου με την εξασφάλιση της λειτουργίας του Οίκου. Σε αυτό το πλαίσιο, απέδιδε στην ενθάρρυνση από την Εκκλησία της ατομικής χριστιανικής φιλανθρωπικής πρακτικής την κάλυψη των αναγκών των μαθητών του Οίκου Τυφλών.<sup>658</sup>

Στη δεύτερη έκκληση της Ιεράς Συνόδου προς τους Ιεράρχες της Ελλάδας (31 Μαρτίου 1911) για την επανάληψη της διαδικασίας την Κυριακής του Τυφλού και το επόμενο έτος, ο λόγος του Θεόκλητου διαφοροποιούνταν ως προς τον τρόπο με τον οποίο χαρακτήριζε τα τυφλά παιδιά. Αυτή τη φορά δεν αναφερόταν σε «*δυστυχημένα πλάσματα*», των οποίων τη δυστυχία οι καλοί χριστιανοί ήταν σε θέση ως ένα βαθμό να απαλύνουν, αλλά σε τυφλά παιδιά τα οποία ο Οίκος Τυφλών στοχεύει να μετατρέψει μέσω της εκπαίδευσης, από «*άχρηστα*» σε «*επωφελή και χρήσιμα ου μόνον εαυτοίς, αλλά και τη κοινωνία*».<sup>659</sup> Επίσης, με την επισύναψη μιας «*συνοδικής παραίνεσης*» και με την οδηγία να διαβάζεται αυτή από τους ιερείς στους πιστούς την Κυριακή του Τυφλού, ο Θεόκλητος προχωράει σε μια περαιτέρω οργάνωση και ενίσχυση της πρωτοβουλίας του. Στην παραίνεση αυτή, η Ιερά Σύνοδος καλεί τους πιστούς χριστιανούς να εκφράσουν έμπρακτα την αγάπη και τη συμπάθειά τους προς τους

---

<sup>656</sup> «Οφείλομεν εμπράκτως να εκδηλώμεν προς του ατυχείς τούτους αδελφούς ημών αγάπην και συμπάθειαν». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, ό.π., σ. 43, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>657</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1910, σ. 8, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>658</sup> «Ο ζήλος και η αφοσίωσις εις το θεάρεστον τούτο έργον των Σεβασμιωτάτων Ιεραρχών, προς ους πάντας εκφράζει την βαθείαν αυτής ευγνωμοσύνην η Εφορεία, εστέφθη υπό τοιαύτης επιτυχίας, ώστε να δυνάμεθα σήμερον να διακηρύξωμεν μετ' αληθούς συγκινήσεως, ότι οι μικροί μας τρόφιμοι συντηρούνται εκ του οβολού, του ριπτομένου εις τον δίσκον κατά την Κυριακήν του Τυφλού υφ' απάντων των εν τω Κράτει φιλανθρώπων Χριστιανών». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1910*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1911, σ. 6, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>659</sup> Στο ίδιο, σ. 27.

τυφλούς αδερφούς τους, προσφέροντας χρήματα υπέρ του Οίκου Τυφλών. Και στην παραίνεση αυτή, η Ιερά Σύνοδος περιγράφει ως στόχο του Οίκου Τυφλών, εκτός από την προστασία και την περίθαλψη των τυφλών, και τη μετατροπή τους, μέσα από την εκπαίδευσή τους, από άχρηστα σε χρήσιμα μέλη της κοινωνίας.<sup>660</sup>

Η αλλαγή αυτή στο δημόσιο λόγο της Εκκλησίας σχετικά με το ρόλο του Οίκου Τυφλών στην εκπαίδευση των τυφλών μαθητών, αντανακλά, ίσως μία εσωτερική συζήτηση μεταξύ των εκπροσώπων της Εκκλησίας στον Οίκο Τυφλών, των μελών της Εφορείας και της διευθύντριας του σχολείου Ειρήνης Λασκαρίδου. Δεν μπορεί να είναι τυχαίο για αυτή τη μεταστροφή τόσο στο λόγο της Εκκλησίας όσο και στο λόγο της Εφορείας του Οίκου, το γεγονός ότι η Ειρήνη Λασκαρίδου από την πρώτη λογοδοσία της, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, περιέγραφε ως στόχο του Οίκου Τυφλών τη δημιουργία αυτόνομων και χρήσιμων στην κοινωνία πολιτών. Και ο λόγος της Εκκλησίας, όμως, φαίνεται ότι εισχωρούσε στο λόγο της Ειρήνης Λασκαρίδου. Στη λογοδοσία της ως διευθύντριας του Οίκου το 1911, καλούσε τους «φίλους των Τυφλών» να εργαστούν ώστε να διευρυνθεί ο κύκλος των ανθρώπων που προσφέρουν στον Οίκο Τυφλών. Ως βασικό επιχείρημα για την προσφορά χρημάτων και χρηστικών ειδών προς τον Οίκο διατύπωνε τον χριστιανικό χαρακτήρα της πράξης της προσφοράς.<sup>661</sup> Ενδεικτικό της σχέσης που είχε ο Θεόκλητος με τον Οίκο Τυφλών ως πρόεδρος της Εφορείας είναι και το γεγονός ότι πραγματοποιούσε συχνές επισκέψεις στο ίδρυμα συνοδευόμενος πάντα από κάποιο ακόμα μέλος της Ιεράς Συνόδου, με σκοπό να διατηρήσει το ενδιαφέρον της Ιεράς Συνόδου για τον Οίκο Τυφλών, και ως εκ τούτου, τον ζήλο της στην περιφορά του δίσκου στις εκκλησίες την Κυριακή του Τυφλού, έτσι ώστε να παραμείνει σταθερό για τον Οίκο το συγκεκριμένο έσοδο,<sup>662</sup> σε

---

<sup>660</sup> Στο ίδιο, σ. 29-30. Την ίδια παραίνεση προς τους πιστούς στις εκκλησίες η Ιερά Σύνοδος εκδίδει και στις 9 Μαρτίου 1912 (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1911*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1912, σ. 34-35, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>661</sup> «Το να καταναγάμη τις διά του αισθήματος της χαράς, τόσας ψυχάς ποθούσας την ευτυχίαν της ζωής, είναι επίσης πράξις χριστιανική, ως το να φωτίσει διά λαμπάδος την εικόνα του Εσταυρωμένου». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1911*, ό.π., σ. 24, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>662</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1917*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1918, σ. 22, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα. Πράγματι, από τη λογοδοσία της Εφορείας το 1918, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη πρωτοβουλία έφερε αποτέλεσμα, καθώς τα έσοδα του Οίκου από την περιφορά του δίσκου ανήλθαν 18337,05 δραχμές, σε σύνολο 53992,75 δραχμών εσόδων του έτους (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1918*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1919, σ. 8, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

μια συγκυρία που οι συνδρομές, τα κληροδοτήματα και οι δωρεές είχαν περιοριστεί σημαντικά.

Η επιτυχία της πρωτοβουλίας για την αύξηση των εσόδων του Οίκου μέσα από την αφιέρωση της Κυριακής του Τυφλού στις εκκλησίες στον Οίκο Τυφλών το 1915 σχολιάστηκε έμμεσα από την Εφορεία στη Λογοδοσία της για το ίδιο έτος, καθώς τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν εκείνο το έτος από την περιφορά του δίσκου την Κυριακή του Τυφλού εξασφάλισαν τη διατροφή των μαθητών και του προσωπικού της σχολής για όλο το έτος.<sup>663</sup> Η εκφορά του δίσκου ως κύρια πηγή εσόδων του Οίκου Τυφλών συνεχίστηκε και τα επόμενα έτη, ενώ στη λογοδοσία του έτους 1920, για πρώτη φορά παρουσιάζονται αναλυτικά με τίτλο «Εισφοραί δίσκου Κυριακής του Τυφλού», οι εισφορές ανά μητροπολίτη, επίσκοπο και ναό.<sup>664</sup> Με αυτό τον τρόπο η διαδικασία αυτή απέκτησε μια αίσθηση μονιμότητας και σπουδαιότητας, που ενίσχυε την περαιτέρω ηθική της νομιμοποίηση. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος της Εκκλησίας ως εγγυητή της συνέχισης φιλανθρωπικών πρακτικών για την οικονομική ενίσχυση του Οίκου Τυφλών ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο με τη νομοθετική διάταξη που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 96/τ. Β΄ στις 30 Οκτωβρίου 1921, σύμφωνα με την οποία οι επίτροποι της Εκκλησίας είχαν το δικαίωμα να διενεργούν εράνους υπέρ των αναγκών του Οίκου Τυφλών, χωρίς περιορισμό.<sup>665</sup>

Στη λογοδοσία της για το έτος 1926, η Εφορεία του Οίκου Τυφλών, σχολιάζοντας την μείωση των εισφορών του έτους συγκριτικά με το προηγούμενο, ζήτησε από τους Ιεράρχες «να εντείνουν τας χριστιανικάς συστάσεις αυτών διά τον δίσκον του τρέχοντος έτους, λαμβάνοντες υπ' όψιν ότι ανέκαθεν ο Οίκος Τυφλών, ως μόνιμον πόρον εφ' ου εστήριζεν την πρόοδον αυτού υπήρξεν ο δίσκος των Εκκλησιών».<sup>666</sup> Στο θέμα αυτό επανέρχεται και στη λογοδοσία για το έτος 1927, οπότε δικαιολογούσε την μείωση των εισφορών από το γεγονός ότι η περιφορά του δίσκου γινόταν τον μήνα Μάιο, την Κυριακή του Τυφλού, οπότε «οι πλούσιοι απέρχονται συνήθως εις εξοχάς» και διατύπωσε την έκκληση, λόγω αυτής της συνθήκης, για την

---

<sup>663</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1915*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1916, σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>664</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1920*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1921, σ.25-27, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>665</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1921*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1922, σ. 9, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>666</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1926*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1927, σ. 4, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

αύξηση των απευθείας συνδρομών των πολιτών στον Οίκο Τυφλών.<sup>667</sup> Η ίδια έκκληση πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία και στη λογοδοσία του έτους 1928,<sup>668</sup> ενώ στην ίδια λογοδοσία η Ειρήνη Λασκαρίδου έκανε ιδιαίτερη μνεία στην Κυριακή του Τυφλού και παρότρυνε τους ιεράρχες και ιερείς να διαφημίζουν το έργο του Οίκου από τον άμβωνα, με ταυτόχρονη παροχή πληροφοριών σε αγράμματους γονείς τυφλών παιδιών σχετικά με τη δυνατότητα και τις προϋποθέσεις εγγραφής των παιδιών τους στον Οίκο Τυφλών.<sup>669</sup>

## Η Ειρήνη Λασκαρίδου

Πρώτη διευθύντρια του σχολείου του Οίκου Τυφλών ήταν η Ειρήνη Λασκαρίδου, η οποία παρέμεινε σε αυτή τη θέση για 30 ολόκληρα χρόνια. Η Ειρήνη Λασκαρίδου ήταν κόρη της Αικατερίνης Λασκαρίδου, της εισηγήτριας του φροβελιανού συστήματος στη νηπιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα,<sup>670</sup> είχε εκπαιδευτεί αρχικά στη Σχολή Τυφλών στη Mulhouse στη Γαλλία και συνέχισε την εκπαίδευσή της στη Δανία, τη Γερμανία, τη Σουηδία και αλλού.



Εικόνα 10: Η Ειρήνη Λασκαρίδου (πηγή: Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>), χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 3, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>667</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1927*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1928, σ. 32, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>668</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1928*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1929, σ. 39, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>669</sup> Στο ίδιο, σ. 19.

<sup>670</sup> Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 241· Αικατερίνη Δαλακούρα & Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας)*, ό.π., σ. 74· Ελένη Δημητριάδη, *Η συμβολή της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, ό.π., σ. 162-168, ανακτήθηκε από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26927>. Είναι ενδιαφέρον ότι την ίδια περίπου εποχή που η Αικατερίνη Λασκαρίδου δοκίμαζε τις φροβελιανές πρακτικές σε νήπια στην Ελλάδα, ο Αναγνωστόπουλος ίδρυε το πρώτο νηπιαγωγείο για τυφλά παιδιά στις ΗΠΑ, βασιζόμενος επίσης στις φροβελιανές ιδέες.

Από την πρώτη κιόλας λογοδοσία της προς την Εφορεία του Οίκου Τυφλών, η Ειρήνη Λασκαρίδου διατύπωσε με σαφήνεια τη θέση της σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα τυφλά παιδιά από τους βλέποντες ενήλικες. Θεωρούσε ότι ο κοινωνικός οίκτος για τα τυφλά παιδιά ήταν ένα συναίσθημα που αδικούσε και περιόριζε την ανάπτυξή τους και λειτουργούσε ως εμπόδιο στην ενηλικίωσή τους και την εξέλιξή τους σε ανεξάρτητους και κοινωνικά χρήσιμους πολίτες.<sup>671</sup> Στη βάση αυτή, ήδη στην πρώτη της λογοδοσία, κάλεσε τους φιλόανθρωπους που επισκέπτονταν το ίδρυμα να μην προσφέρουν χρήματα στα τυφλά παιδιά, με το επιχείρημα ότι η πρακτική αυτή δημιουργούσε στα τυφλά παιδιά τη σκέψη «*ότι αφού δύνανται ν' αποκτήσουν χρήματα άνευ κόπου δεν είναι και τόσον άφευκτον να μάθουν να εργάζονται*».<sup>672</sup> Στην τρίτη λογοδοσία της η Λασκαρίδου επέμενε ότι στόχος του Οίκου Τυφλών ήταν η δημιουργία χρήσιμων και αυτοδύναμων μελών στην κοινωνία και, απευθυνόμενη προς τους φιλόανθρωπους, πληροφόρησε ότι το σχολείο του ιδρύματος ήδη λειτουργούσε προς αυτή την κατεύθυνση.<sup>673</sup>

#### *Οι ευγονικές ιδέες στο λόγο της Ειρήνης Λασκαρίδου*

Στη λογοδοσία του έτους 1914 η Λασκαρίδου, με αφορμή την αναγνώριση της αναγκαιότητας από την Εφορεία του Οίκου Τυφλών για την ίδρυση επαγγελματικών εργαστηρίων στο ίδρυμα που θα είχαν σκοπό την απασχόληση των εφήβων τυφλών, ανακίνησε δύο θέματα εξαιρετικής σημασίας. Πρώτον, την αναγκαιότητα θεμελίωσης διακριτών οικοτροφείων και εργαστηρίων για άνδρες τυφλούς και γυναίκες τυφλές στον Οίκο ως προϋπόθεση για την ίδρυση των εργαστηρίων. Η έμφαση στη διάκριση των εργαστηρίων με βάση το φύλο, θυμίζει την εμμονή του Αναγνωστόπουλου στη διακριτή εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών στο Perkins. Ωστόσο, τη διάκριση με

---

<sup>671</sup> «Α! ποίος δύναται ποτέ να μείνη αναισθητός προ του μεγέθους της δυστυχίας των ατυχών αυτών του Θεού πλασμάτων, διά τα οποία το χρώμα και το φως είναι λέξεις κεναί, αλλ' ακριβώς επειδή τ' αγαπάμεν και επειδή θέλομεν να τα καταστήσωμεν ικανά ν' αντήσουν την χαράν του βίου εκ της ίδιας αυτών ψυχής, διά τούτο ακριβώς δεν τοις επιδεικνύομεν οίκτον, αλλ' απεναντίας συμμεριζόμεθα της χαράς των, διότι Θεού ευδοκούντος θα καταστούν όχι μόνον ανεξάρτητοι αλλά και χρήσιμοι εις τους πλησίον τους». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1908, σ. 18, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>672</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, ό.π., σ. 17, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>673</sup> «Θέλει καταδείξει εις πάντα φιλόανθρωπον και μεγάλθυμον πατριώτη, ότι δεν πρόκειται περί αγόνου νοσηλείας ανιάτων, αλλά κυρίως περί σχετικής ευτυχίας, παρεχομένης εις τα δυστυχέστερα όντα της ανθρωπότητας, άτινα παύοντα από του να βαρύνωσι ταύτην, δύνανται να κατασταθώσι χρήσιμα και παραγωγά μέλη της κοινωνίας». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1910, σ. 11, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).



βάση το φύλο η Λασκαρίδου θεωρούσε απαραίτητη μετά την ηλικία των 14 ετών, καθώς στο σχολείο του Οίκου Τυφλών λειτουργούσαν μεικτές τάξεις για τυφλά παιδιά 6-14 ετών.<sup>674</sup> Ίσως τα κίνητρα για τη διάκριση με βάση το φύλο να ήταν διαφορετικά σε κάθε περίπτωση. Ήδη γνωρίζουμε ότι το βασικό κίνητρο του Αναγνωστόπουλου για την με κάθε τρόπο αποτροπή συναναστροφής τυφλών αγοριών και κοριτσιών στο Perkins ήταν οι ευγονικές ιδέες της εποχής του, με γνώμονα την ενδεχόμενη κληρονομικότητα της τύφλωσης. Ωστόσο, η Λασκαρίδου μέχρι τη λογοδοσία της για το έτος 1919 δεν φαίνεται να υιοθετεί αυτή την ιδέα. Μάλιστα, σε κάθε λογοδοσία της παρέθετε τους λόγους τύφλωσης κάθε παιδιού που γινόταν δεκτό στον Οίκο Τυφλών, οι οποίοι συνήθως αφορούσαν επιπλοκές συνηθισμένων παιδικών ασθενειών. Εξάλλου, η διάκριση με βάση το φύλο στα εργαστήρια των έφηβων τυφλών που εισηγήθηκε η Λασκαρίδου αποτελούσε την ενδεδειγμένη για την εποχή οργάνωση της εκπαίδευσης των εφήβων, και ως εκ τούτου, μια αυτονόητη για εκείνη την εποχή συνθήκη στην Ελλάδα.

Στη λογοδοσία της, όμως, για το έτος 1919, η Ειρήνη Λασκαρίδου ενσωμάτωσε και ένα μικρό κείμενό της, το οποίο τιτλοφορούσε «Περί γάμου». Στο κείμενο αυτό, λοιπόν, ξεδίπλωνε τις απόψεις της για το ενδεχόμενο σύναψης γάμου μεταξύ τυφλών, καθώς και ανάμεσα σε τυφλούς/ές και βλέποντες/ουσες. Εξέφρασε απερίφραστα την άποψή της ενάντια στη σύναψη γάμου μεταξύ τυφλών, τόσο για το ενδεχόμενο κληρονομικότητας της τύφλωσης, όσο, όμως, και για λόγους πρακτικούς.<sup>675</sup> Επιπλέον, η Λασκαρίδου εξέφρασε την άποψη ότι οι τυφλοί άντρες ήταν σε θέση να παντρεύονται βλέπουσες γυναίκες, εφόσον ήταν σε θέση να συντηρούν ως εργαζόμενοι την οικογένειά τους,<sup>676</sup> ενώ, αντίθετα, στις τυφλές γυναίκες δεν αναγνώριζε αυτό το δικαίωμα.<sup>677</sup> Ο βασικός λόγος για τον οποίο η Λασκαρίδου δεν αναγνώριζε στις τυφλές γυναίκες το δικαίωμα γάμου και δημιουργίας οικογένειας είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα πάντα με τη Λασκαρίδου, λόγω της αναπηρίας τους, δεν ήταν σε θέση να

---

<sup>674</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1914*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1915, σ. 10, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>675</sup> Γράφει χαρακτηριστικά: «Η οικιακή τάξις και οικονομία, αι μύρια απαιτήσεις του καθημέραν βίου θα υπενθυμίζουν διαρκώς και αλγεινώς την έλλειψιν της σπουδαιότερας των αισθήσεων». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1920, σ. 11, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>676</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, ό.π., σ. 12, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>677</sup> Γράφει χαρακτηριστικά «Οχι, δεν πρέπει να υπανδρεύονται αι τυφλαί». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, ό.π., σ. 12, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

ανταποκριθούν στο βασικό έμφυλο καθήκον τους ως φορείς φροντίδας, ως σύζυγοι και μητέρες: «Όσον επιτηδεΐα και αν είναι εις ειδικάς τινάς εργασίας, θα είναι αδύνατον ν' ανταποκριθῆ πλήρως εις τας πολλαπλὰς ανάγκας των οικιακῶν εργασιῶν».<sup>678</sup> Για τη Λασκαρίδου, λοιπόν, η τυφλή, ως ανάπηρη, δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους.

Ο αποκλεισμός των ανάπηρων γυναικών από τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους, όπως είναι αυτοί της νοικοκυράς, της μητέρας και της συζύγου, ρόλοι που απαιτούν την παροχή φροντίδας, όξυνε περαιτέρω την κοινωνική καταπίεση που βίωναν –αλλά και βιώνουν– οι γυναίκες με αναπηρία. Βιβλιογραφία και ερευνητικές μελέτες από το πεδίο των σπουδών της αναπηρίας<sup>679</sup> καταδεικνύουν την ταυτόχρονη καταπίεση που οι ανάπηρες γυναίκες βίωναν και βιώνουν ανά τους αιώνες, εστιάζοντας στους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικοί ρόλοι των γυναικών με αναπηρία επηρεάζονται, διαμεσολαβούνται και σχηματοποιούνται τόσο από την αναπηρία τους όσο και από το φύλο τους.<sup>680</sup> Η βιβλιογραφία αυτή υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι ανάπηρες γυναίκες έχουν περιορισμένες επιλογές κοινωνικών ρόλων, συγκριτικά με τους ανάπηρους άνδρες. Με άλλα λόγια, οι ανάπηρες γυναίκες είναι συχνά κοινωνικά «αόρατες» και δεν κατέχουν κάποια κοινωνική θέση.<sup>681</sup>

---

<sup>678</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, ό.π., σ. 12, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>679</sup> Sherry R. Fairchild, “Women with Disabilities: The Long Road to Equality”, *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 6(2), (2002), σ. 13-28· Rosemarie Garland Thomson, “Feminist Disability Studies”, ό.π., σ. 1557-1587· Helen Meekosha, “Virtual Activists? Women and the Making of Identities of Disability”, *Hypatia*, 17(3), (2002), σ. 67-88· Carol Thomas, *Female Forms: Experiencing and Understanding Disability*, Open University Press, Buckingham Philadelphia 1999.

<sup>680</sup> Σύμφωνα με τον Michel Foucault, η διαμόρφωση των έμφυλων ρόλων αποτελεί αντανάκλαση των ήδη υπαρκτών σχέσεων εξουσίας (Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. I.H βούληση για γνώση*, μτφρ Τάσος Μπέτζελος, ό.π.), γεγονός που αμφισβητεί την οντολογική ακεραιότητα του έμφυλου υποκειμένου ανεξάρτητα από τις σχέσεις εξουσίας (Αθηνά Αθανασίου, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, νήσος, Αθήνα 2006, σ. 13-138). Από τη σκοπιά αυτή, το φύλο αποτελεί και τόπο νοηματοδότησης, αλλά και τρόπο ιδεολογικής νομιμοποίησης των σχέσεων εξουσίας, υπογραμμίζοντας έτσι τη γενική αρχή ότι το προσωπικό είναι πολιτικό (Judith Butler, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία», μτφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, νήσος, Αθήνα 2006, σ. 381-407).

<sup>681</sup> Τη συνθήκη αυτή οι Michelle Fine και Adrienne Asch έχουν ονομάσει– σε ελεύθερη απόδοση – υπόσταση χωρίς κοινωνικούς ρόλους, το καθεστώς δηλαδή κατά το οποίο οι ανάπηρες γυναίκες δεν έχουν επιλογές εκπλήρωσης κοινωνικών ρόλων (Michelle Fine & Adrienne Asch, “Shared Dreams: A Left Perspective on Disability Rights and Reproductive Rights”, στο: Michelle Fine & Adrienne Asch (επιμ.), *Women with Disabilities: Essays in Psychology, Culture, and Politics*, Temple University Press, Philadelphia 1988, σ. 297-305). Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια διαδικασία περαιτέρω περιθωριοποίησης των ήδη περιθωριοποιημένων έμφυλων υποκειμένων (Αθηνά Αθανασίου, «Το φύλο και η σεξουαλικότητα στους λόγους και τις πρακτικές της βιο-επιστήμης: επιστημολογίες και τεχνολογίες του έμφυλου σώματος», στο: Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη & Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.),

Η αντιμετώπιση των τυφλών γυναικών από τη Λασκαρίδου υπό αυτό το πρίσμα ήταν αντιφατική. Από τη μια πλευρά, δεν αναγνώριζε στις τυφλές γυναίκες το δικαίωμα σύναψης γάμου και εκπλήρωσης γυναικείων παραδοσιακών ρόλων. Οι τυφλές γυναίκες δεν –μπορούσαν να– είναι σύζυγοι, μητέρες και νοικοκυρές. Ακόμα και αυτές που τελικά παντρεύονταν, για τη Λασκαρίδου αποτελούσαν «ατυχείς εξαιρέσεις».<sup>682</sup> Παρέμεναν στο «κατώφλι» αυτών των κοινωνικών ρόλων, χωρίς να τους επιτρέπεται τελικά η είσοδος. Από την άλλη πλευρά, οι τυφλές γυναίκες, για τη Λασκαρίδου, και επειδή ακριβώς δεν μπορούσαν να εκπληρώσουν το βασικό γυναικείο προορισμό, μπορούσαν να είναι εργαζόμενες γυναίκες που συντηρούσαν τον εαυτό τους σε ένα καθεστώς ημιαυτόνομης διαβίωσης.<sup>683</sup> Με άλλα λόγια, η Λασκαρίδου επιδίωκε για τις τυφλές γυναίκες έναν κοινωνικό ρόλο στον οποίο οι περισσότερες μη ανάπηρες γυναίκες δεν είχαν πρόσβαση εκείνη την εποχή:<sup>684</sup> αυτόν της εργαζόμενης γυναίκας η οποία συντηρεί μόνη της τον εαυτό της μέσα από την ωφέλιμη για το κοινωνικό σύνολο εργασία της.



Εικόνα 11: «Ψηκτροποιία» (πηγή: Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1918, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1919, σ. 17, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

---

*Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 227-343, ειδικά σ. 281).

<sup>682</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1931*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1932, σ. 21, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>683</sup> «Θα ταις ιδρύσωμεν τέλεια Εργαστήρια, τερπνήν Στέγην, χρήσιμον Βιβλιοθήκην, τα πάντα διά να ζήσουν μίαν ζωήν αρεστήν εις τον Κύριον, χρήσιμον εις τους πλησίον των και ευχάριστον διά τας ιδίας». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1920, σ. 12, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>684</sup> Για το γυναικείο ζήτημα, τη θέση και τους ρόλους των γυναικών στην Ελλάδα προπολεμικά και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου βλ. Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922 – 1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 337-359.

Αλλά ακόμα και τη δυνατότητα των τυφλών ανδρών να παντρεύονται<sup>685</sup> η Λασκαρίδου τη συναρτούσε από την δυνατότητά τους να ανταποκρίνονται στον παραδοσιακό ρόλο του συντηρητή της οικογένειας, την ικανότητά τους, δηλαδή, για εργασία. Η δυνατότητα, δηλαδή, ανάληψης κοινωνικών ρόλων από τους τυφλούς, συναρτιόταν από το επίπεδο ικανότητας για εργασία που κοινωνικά τούς αποδιδόταν. Σε αυτή την προϋπόθεση που έθετε η Λασκαρίδου για τη δημιουργία οικογένειας από τυφλούς άνδρες, μπορεί κάποιος/α να διακρίνει ακριβώς αυτόν τον κεντρικό πυρήνα, στη βάση του οποίου νοηματοδοτείται και αρθρώνεται κοινωνικά η αναπηρία: την ικανότητα για εργασία. Όπως ήδη έχει αναφερθεί στο θεωρητικό μέρος αυτής της εργασίας, ο αποκλεισμός από την εργασία των ατόμων με αναπηρία, που βασίζεται στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική νοηματοδότηση της ικανότητας και της αρτιμέλειας, αποτελεί τη βασική διαδικασία μέσα από την οποία τα άτομα καθίστανται ανάπηρα. Με αυτή την έννοια, λοιπόν, φαίνεται να αναμετράται η Λασκαρίδου στη διατύπωση των απόψεών της για τη δυνατότητα δημιουργίας οικογένειας των τυφλών ανδρών και γυναικών, αντιμετωπίζοντάς την με αντιφατικό τρόπο και προσδίδοντάς της ποιότητες που άλλοτε ενέτασσαν κοινωνικά τους τυφλούς και άλλοτε απέκλειαν κοινωνικά τις τυφλές.

Από μια άλλη οπτική, ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή αυτή της Λασκαρίδου σχετικά με τις απόψεις της για τον αποκλεισμό των τυφλών από τη σύναψη γάμου μεταξύ τους λόγω του ενδεχόμενου κληρονομικότητας της τύφλωσης. Για τη Λασκαρίδου «γάμος μεταξύ τυφλών [...] διατρέχει κατά το μάλλον ή ήττον την πιθανότητα μεταβιβάσεως της τυφλώσεως και εις τα τέκνα».<sup>686</sup> Η δήλωση αυτή γίνεται από τη Λασκαρίδου τη στιγμή που μόλις έχει ξεκινήσει στην Ελλάδα μια δημόσια συζήτηση ευγονικού προσανατολισμού σχετικά με το δικαίωμα γάμου των ασθενών και ανάπηρων, συζήτηση η οποία στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 εξελίχθηκε στην πρόταση καθιέρωσης προγαμιαίου πιστοποιητικού υγείας ως προϋπόθεσης για το δικαίωμα των πολιτών στη σύναψη γάμου.<sup>687</sup> Μάλιστα, η συζήτηση αυτή λάμβανε

---

<sup>685</sup> Στη λογοδοσία της για το έτος 1931, η Λασκαρίδου περιγράφει τους μορφωμένους τυφλούς άνδρες απόφοιτους του Οίκου Τυφλών ως περιζήτητους γαμπρούς για τις βλέπουσες γυναίκες, ενώ τους αποδίδει τις ποιότητες του αφοσιωμένου συζύγου και του φιλόστοργου πατέρα (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1931*, ό.π., σ. 21, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>686</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1920, σ. 11, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>687</sup> Σεβαστή Τρουμπέτα, «Ευγονικές απαντήσεις στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας (1900 -1940)», στο: Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, ό.π., σ. 344. Για μια λεπτομερή παρουσίαση της συζήτησης

χώρα σε δύο στίβους: στη διανοητική πίστα του φιλολογικού συλλόγου *Παρνασσός*,<sup>688</sup> με τον οποίο, όπως θα φανεί παρακάτω, η Λασκαρίδου διατηρούσε προνομιακή σχέση, πρωτίστως, όμως, στην ελληνική Βουλή. Ενδεικτικά, ο βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων Σωκράτης Παπαβασιλείου, στην αγόρευσή του στη διάρκεια της συζήτησης του νομοσχεδίου «Περί ιδρύσεως αντιφυματικών ιατρείων, νοσοκομείων, αναρρωτηρίων και σανατορίων» τον Δεκέμβριο του 1919 ανέφερε για πρώτη φορά στην ελληνική Βουλή την ιδέα της απαγόρευσης σύναψης γάμου στα άτομα με αναπηρία.<sup>689</sup> Ωστόσο, η συζήτηση για το προγαμιαίο πιστοποιητικό υγείας, παρόλο που έλαβε χώρα με έντονο τρόπο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου, διακόπηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια.<sup>690</sup>

Στον αρνητικό ρόλο της κληρονομικότητας η Λασκαρίδου επανήλθε στη λογοδοσία της για τα έτη 1924-1925, όταν συνέδεσε την προσωπικότητα κάποιων τυφλών στον Οίκο με την «κακή φύση» που είχαν κληρονομήσει από τους γεννήτορές τους, αντιπαραθέτοντάς την με την ευεργετική επίδραση που είχε η ανατροφή τους στον Οίκο Τυφλών. Συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι η όποια ευεργετική επίδραση της ανατροφής περιοριζόταν και τελικά κατανικιόταν από τα έμφυτα κληρονομούμενα αρνητικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, στα οποία συμπεριλάμβανε τη ζηλοτυπία, τον φθόνο, το μίσος και την τάση για διαβολή.<sup>691</sup> Περίπου την ίδια κρίση διατύπωσε και στη λογοδοσία της για το έτος 1928, όπου έκανε λόγο για «κληρονομικές αθλιότητες» που δεν επέτρεπαν στις προσπάθειες του προσωπικού του Οίκου Τυφλών

---

σχετικά με το προγαμιαίο πιστοποιητικό υγείας βλ. Sevasti Troubeta, *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s – 1970s)*, ό.π., σ. 232 – 271. Για την ερμηνεία της ύπαρξης αυτής της συζήτησης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου βλ. Γιώργος Κόκκινος, «*Άζια*» κι «*ανάζια*» ζωή: *Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής*, ό.π., σ. 336-339.

<sup>688</sup> Ο *Παρνασσός* φιλοξενούσε συχνά διαλέξεις των υπερασπιστών των ευγονικών ιδεών ενώ φιλοξένησε και διάλεξη του Γεώργιου Βλαβιανού υπέρ του προγαμιαίου πιστοποιητικού υγείας το 1938 (Sevasti Troubeta, ό.π., σ. 230 και 238).

<sup>689</sup> Από τα Πρακτικά της Βουλής πληροφορούμαστε για την αγόρευσή του: «Ως ριζικήν θεραπείαν θεωρεί την αποχήν των ασθενικών εν γένει και των ασθενικώς προδιατεθειμένων προσώπων από της γάμου κοινωνίας, ως τούτο εθεσπίσθη αλλαχού. [...] Και καταλήγει συνιστών την υποβολήν νομοσχεδίου απαγορεύοντος την γάμου κοινωνίαν ου μόνον εις τους φθισιόντας ή προδιάθεσιν εν φυματιώσει έχοντας, αλλά και εις πάντας τους σωματικώς, διανοητικώς και ηθικώς υστερούντας. Θεωρεί το μέτρον τούτο απαραίτητον εις την εξυγίανσιν του κοινωνικού οργανισμού» (*Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Κ' Περίοδος, Δ' Σύνοδος, Συνεδριάσις ΚΑ', 18 Δεκεμβρίου 1919, σ. 1).

<sup>690</sup> Vassiliki Theodorou & Despina Karakatsani, "Eugenic Concerns, Population Policies and Puericulture in Interwar Greece", ό.π., σ. 58.

<sup>691</sup> Γράφει χαρακτηριστικά: «Οι Τυφλοί μας εν τούτοις είναι άνθρωποι, όπως και οι βλέποντες. [...] Δυστυχώς όσην επίδρασιν ευεργετικήν και αν έχη η ανατροφή, η κληρονομική πολλάκις, κακή φύσις, δεν μεταβάλλεται». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1924-1925*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1926, σ. 20, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

να εγχαράξουν στις προσωπικότητες των παιδιών ηθικές, υλικές και πνευματικές βάσεις.<sup>692</sup>

Η επιμονή της Λασκαρίδου στην κληρονομικότητα υπό την έννοια της καθοριστικής συνθήκης για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου,<sup>693</sup> σε συνδυασμό με την επιθυμία της για την εφαρμογή μιας μορφής αρνητικής ευγονικής που θα περιλάμβανε την προσπάθεια απαγόρευσης του γάμου μεταξύ τυφλών, είναι παράγοντες που πιστοποιούν τις εδραίες της ευγονικές πεποιθήσεις. Αν και δεν μπορεί να υποστηριχθεί η ύπαρξη μιας ευθείας σχέσης της Λασκαρίδου με τους εισηγητές της πρότασης θεσμοθέτησης του προγαμιαίου πιστοποιητικού υγείας, η δημόσια καταγραφή της άποψής της σχετικά με την απαγόρευση του γάμου μεταξύ τυφλών, την μετέτρεπε, εκ των πραγμάτων, σε κοινώνό των υποστηρικτών της «εξυγίανσης» της κοινωνίας, στο πλαίσιο της αντιμετώπισης της απειλής του «εκφυλισμού».<sup>694</sup>

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι τόσο ο Δροσίνης όσο και η Λασκαρίδου έκαναν λόγο για τον κληρονομικό κίνδυνο της τύφλωσης, προτείνοντας για το λόγο αυτό και την απαγόρευση του γάμου μεταξύ τυφλών, σε μια εποχή που σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στα περισσότερα εφαρμοζόμενα προγράμματα υποχρεωτικής στείρωσης των ατόμων με αναπηρία, απουσίαζαν οι τυφλοί και οι κωφοί ως στόχοι των προγραμμάτων αυτών, ακριβώς επειδή η κατάστασή τους δεν θεωρούνταν κληρονομική.<sup>695</sup> Ακόμα και στη ναζιστική Γερμανία στο νόμο για την υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με αναπηρία που ψηφίστηκε το 1933, οι κατηγορίες των τυφλών και των κωφών θεωρούνταν λιγότερο εκφυλιστικές για την κοινωνία από ό,τι άλλες μορφές αναπηρίας,

---

<sup>692</sup> Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1928, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1929, σ. 16, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>693</sup> Η ευγονική αυτή αντίληψη της Λασκαρίδου για τον καθοριστικό ρόλο της κληρονομικότητας στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου δεν ήταν το αυτονόητο συμπέρασμα των ευγονιστών παιδαγωγών του Μεσοπολέμου. Ενδεικτικό παράδειγμα από τελεί η περίπτωση του Νικόλαου Εξαρχόπουλου, καθηγητή Παιδαγωγικής και Φιλοσοφίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1912, ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι η κατάλληλη συστηματική αγωγή επιδρά καταλυτικά στην κληρονομικότητα, αποδυναμώνοντας την (Γιώργος Κόκκινος, Γιώργος Κόκκινος, «Άξια» κι «ανάξια» ζωή: Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής, ό.π., σ. 260-261).

<sup>694</sup> Η έννοια του εκφυλισμού περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων που θεωρούνται κοινωνικά παθογενείς, οι οποίες εκτείνονται από την εγκληματικότητα μέχρι την αναπηρία (Γιώργος Κόκκινος & Μάρκος Καρασαρίνης, «Μεταμορφώσεις του ευγονικού λόγου στην Ελλάδα: από τον Ιωάννη Κούμαρη και τον Δημοσθένη Ελευθεριάδη στον Νικόλαο Λούρο», στο: Έφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα Άννα Δελβερούδη, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς & Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19<sup>ο</sup> και 20<sup>ο</sup> αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 129-144, ειδικά σ. 130).

<sup>695</sup> Gerard V. O' Brien & M.E. Bundy, "Reaching Beyond the Moron: Eugenic Control of Secondary Disability Groups", ό.π., σ. 166.

όπως η νοητική υστέρηση.<sup>696</sup> Αλλά και η ελληνική συζήτηση για τις κληρονομικές ασθένειες που θα μπορούσαν να αποτελέσουν κώλυμα γάμου, δεν περιλάμβανε αυτονόητα την τύφλωση. Ενδεικτικά ο Νικόλαος Μακρίδης<sup>697</sup> το 1933 εξαιρούσε την τύφλωση από τα επικίνδυνα κληρονομικά νοσήματα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν εκφυλιστικά για το έθνος.<sup>698</sup>

Τέλος, ειδικά η Ειρήνη Λασκαρίδου φαίνεται ότι διαπνεόταν πιο έντονα από τις ευγονικές ιδέες της εποχής της. Η πρότασή της για τη μη σύναψη γάμου μεταξύ των τυφλών διατυπώθηκε την ίδια περίπου εποχή που έλαβε χώρα για πρώτη φορά στην Ελλάδα η συζήτηση για τη θέσπιση προγαμιαίου πιστοποιητικού υγείας. Η συζήτηση αυτή, αν και προβαλλόταν στο δημόσιο λόγο της εποχής, παρέμενε μειοψηφική.<sup>699</sup>

*Οι ιδέες της Ειρήνης Λασκαρίδου για την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των τυφλών*

Το δεύτερο θέμα που ανακίνησε η Λασκαρίδου αφορούσε τη διατήρηση του καθαρά εκπαιδευτικού χαρακτήρα της σχολής, που είχε στόχο την παρότρυνση των αποφοίτων της προς το βιοπορισμό. Η Λασκαρίδου διατύπωσε την ανησυχία της ότι όσο παρέμεναν οι έφηβοι/ες απόφοιτοι/ες, πλέον, της σχολής στον Οίκο Τυφλών, μετά το πέρας των σπουδών τους χωρίς να εργάζονται, διαταρασσόταν ο βασικός αυτός στόχος της σχολής.<sup>700</sup> Από την ανησυχία αυτή μπορεί κάποιος/α να συναγάγει το συμπέρασμα ότι η Λασκαρίδου αντιμετώπιζε τον Οίκο Τυφλών ως ένα ζωντανό σχολείο με προσανατολισμό την εργασιακή ένταξη των μαθητών και μαθητριών του, και όχι ως ένα άσυλο φιλοξενίας των τυφλών. Στο θέμα αυτό επανήλθε και στη λογοδοσία της για το έτος 1915, όπου γράφει χαρακτηριστικά: «*Η Σχολή μας διά να κρατήση τον χαρακτήρα της Σχολής πρέπει ν' αποτελείται από μαθητάς και μαθητριάς μικράς ηλικίας*».<sup>701</sup>

<sup>696</sup> Amir Teicher, “Why Did the Nazis Sterilize the Blind? Genetics and the Shaping of Sterilization Law of 1933”, *Central European History*, 52, (2019), σ. 289-309, ειδικά σ. 295.

<sup>697</sup> Ο Νικόλαος Μακρίδης ήταν ανώτερο στέλεχος του υπουργείου Υγιεινής και εξέφραζε με συστηματικό τρόπο τις ευγονικές του ιδέες, ασκώντας πίεση στην πολιτική εξουσία για την εφαρμογή ευγονικής πολιτικής (Γιώργος Κόκκινος, *Γιώργος Κόκκινος, «Αξία» κι «ανάξια» ζωή: Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής*, ό.π., σ. 585.

<sup>698</sup> Γιώργος Κόκκινος, *Γιώργος Κόκκινος, «Αξία» κι «ανάξια» ζωή: Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής*, ό.π., σ. 604.

<sup>699</sup> Γιώργος Κόκκινος & Μάρκος Καρασαρίνης, «Μεταμορφώσεις του ευγονικού λόγου στην Ελλάδα: από τον Ιωάννη Κούμαρη και τον Δημοσθένη Ελευθεριάδη στον Νικόλαο Λούρο», ό.π., σ. 143.

<sup>700</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1914*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1915, σ. 10, αρχεακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>701</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1915*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1916, σ. 11, αρχεακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Ωστόσο, στη λογοδοσία της για το έτος 1919, η Λασκαρίδου φαίνεται ότι υπερασπιζόταν ως μοναδικό τρόπο σύνδεσης των τυφλών με την κοινωνία το καθεστώς προστατευόμενης εργασίας, το οποίο θα μπορούσε να τους προσφέρει μόνο ο Οίκος Τυφλών με τη δημιουργία και λειτουργία εντός του ιδρύματος επαγγελματικών εργαστηρίων. Συγκεκριμένα, με αφορμή το γεγονός ότι η Σχολή είχε αναγκασθεί τα προηγούμενα χρόνια να εκδιώξει μαθητές και μαθήτριες λόγω της επίταξης, η Λασκαρίδου δικαιολόγησε το γεγονός ότι δεν υπήρχε πρωτοβουλία από μέρους της σχολής για την επανένταξη των εφήβων και ενήλικων τυφλών στους κόλπους της, με το επιχείρημα ότι δεν είχαν δημιουργηθεί τα επαγγελματικά εργαστήρια τα οποία θα μπορούσαν να παρέχουν στους/στις τυφλούς/ές συνθήκες προστατευόμενης εργασίας, πάντα με την επίβλεψη, καθοδήγηση και προστασία ενός βλέποντα.<sup>702</sup> Μάλιστα, ελλείψει των εργαστηρίων, η Λασκαρίδου διατύπωσε την άποψη ότι η Σχολή δεν έπρεπε να δέχεται νέους/ες μαθητές/τριες, καθώς μετά το πέρας της βασικής εκπαίδευσης θα έπρεπε να αποχωρήσουν από τον Οίκο Τυφλών, επιστρέφοντας σε μια συνθήκη δυστυχίας και εκμετάλλευσης, την οποία θα βίωναν ακόμα πιο έντονα από ό,τι θα βίωναν εάν δεν είχαν γνωρίσει την εκπαίδευση που τους προσφερόταν στον Οίκο Τυφλών.<sup>703</sup> Το ίδιο επιχείρημα επανέφερε και στη λογοδοσία της για το έτος 1927, οπότε και εξέφρασε την ανησυχία της για τη μετάβαση των μορφωμένων αποφοίτων της σχολής που δεν είχαν οικογένεια ή κάποιο υποστηρικτικό δίκτυο, στην «κοινωνία των βλεπόντων». Συγκεκριμένα, θεωρούσε πως το γεγονός ότι ο/η απόφοιτος που συγκέντρωνε τα παραπάνω χαρακτηριστικά είχε «αρκετήν ανάπτυξιν ώστε να αναμετρήση την μειονεκτικήν θέσιν, την οποίαν ωρισμένως έχει έναντι των βλεπόντων», λειτουργούσε ανασταλτικά ως προς την κοινωνική του ένταξη και τον καθιστούσε δυστυχημένο.<sup>704</sup> Σε αυτή την κρίση της Λασκαρίδου, μπορούμε να διακρίνουμε την αντίληψή της περί ύπαρξης ενός ορίου στην κοινωνική ένταξη των τυφλών στην κοινωνία των βλεπόντων, το οποίο εκπορευόταν από την αντιμετώπιση

---

<sup>702</sup> Γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Τυφλός όπως ευδοκιμής θέλει βλέποντα εργοδηγόν και προστάτην κι επειδή τρέχει διαρκώς τον κίνδυνον να πίπτη θύμα εκμεταλλεύσεως, είτε γονέων ασυνειδήτων, είτε ξένων απατεώνων, απαραίτητον είναι, το λέγομεν και το επαναλαμβάνομεν, να ιδρύσωμεν άπαντα εις τον όπισθεν πίνακα εκτεθειμένα Τμήματα». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1920, σ. 14, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>703</sup> «Ωστε ίνα μην πλάσωμεν νέας δυστυχίας δεν πρέπει να προσλάβωμεν πλέον τυφλούς, εάν δεν έχωμεν τα εφόδια όπως εξασφαλίσωμεν το μέλλον τους». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, ό.π., σ. 14, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>704</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1927*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1928, σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.



της τύφλωσης ως αντικειμενικής μειονεξίας. Η διευθύντρια του Οίκου Τυφλών επέμενε ότι η κοινωνική ένταξη των τυφλών μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο εντός μιας προστατευτικής συνθήκης που αναλύεται είτε στην ύπαρξη δομών προστατευόμενης εργασίας εντός του Οίκου Τυφλών, είτε στην ύπαρξη ενός υποστηρικτικού οικογενειακού δικτύου βλεπόντων που θα καθοδηγούσε και θα προστάτευε το τυφλό ενήλικο μέλος της.

Αντίστοιχα, στη λογοδοσία της για το έτος 1921 η Λασκαρίδου επανέφερε τις δυσκολίες που προέκυπταν για την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών από την έλλειψη οικοτροφείων και εργαστηρίων, η ύπαρξη των οποίων, εκτιμούσε ότι θα δεκαπλασίαζε την παραγωγικότητα. Στην ίδια λογοδοσία ανέφερε και την ένταξη της «τελειοποίησης» της μόρφωσής τους στο πρόγραμμα επαγγελματικής εκπαίδευσης των τυφλών, έτσι ώστε να είναι σε θέση να διεκδικούν τις θέσεις εκπαιδευτικών στον Οίκο Τυφλών, μετά την αποφοίτησή τους. Αυτές τις προσπάθειες διεύρυνσης των δυνατοτήτων των τυφλών αποφοίτων της Σχολής για εύρεση εργασίας εντός του πλαισίου του Οίκου Τυφλών, είτε στο σχολείο είτε στα εργαστήρια, η Λασκαρίδου παρουσίαζε ως λύσεις απέναντι στην άρνηση των εργοδοτών να προσλάβουν τυφλούς εργαζόμενους. Την κοινωνική αυτή άρνηση για την εργασιακή ένταξη των τυφλών απέδιδε στην έλλειψη των κατάλληλων «ψυχικών προσόντων» και του «απαραίτητου αλτρουισμού» από την πλευρά των βλεπόντων εργοδοτών.<sup>705</sup> Σε αντίθεση με την παραπάνω περιγραφή σχετικά με την άρνηση των εργοδοτών να προσλάβουν τυφλούς/ές εργαζόμενους/ες, στη λογοδοσία της για το έτος 1923 η Λασκαρίδου διαβεβαίωνε ότι οι περισσότεροι/ες από τους αποφοίτους του Οίκου Τυφλών ήταν ήδη παραγωγικά και χρήσιμα μέλη της κοινωνίας, είτε προσφέροντας εργασία από το σπίτι, στην περίπτωση των τυφλών γυναικών, είτε ως μουσικοί, έμποροι, ψάλτες και τεχνίτες, στην περίπτωση των τυφλών ανδρών.<sup>706</sup>

Το 1921 ήταν το έτος που προϊόντα του Οίκου Τυφλών για πρώτη φορά εκτέθηκαν σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Συγκεκριμένα, χειροτεχνίες των εργαζόμενων τυφλών γυναικών του ιδρύματος εκτέθηκαν στην Α΄ Γυναικεία Βιοτεχνική Έκθεση τον Απρίλιο του 1921.<sup>707</sup> Το γεγονός αυτό αποτελούσε ουσιαστικά μια προσπάθεια εξόδου

---

<sup>705</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1921*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1922, σ. 14, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>706</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1924, σ. 17, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>707</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1921*, ό.π., σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

από την αφάνεια της εργασίας των εργαζόμενων τυφλών στον Οίκο Τυφλών, μια παρέμβαση στην κοινωνία, με σκοπό την αλλαγή των στάσεων απέναντι στην ικανότητα των τυφλών να εργάζονται. Μάλιστα, το γεγονός ότι αφορούσε προϊόντα τυφλών εργαζόμενων γυναικών που εκτίθονταν σε μια έκθεση προϊόντων εργαζόμενων γυναικών έχει τη δική του διττή σημασία: από τη μια πλευρά, επρόκειτο για μια πρώτη κοινωνική αναγνώριση των εργαζόμενων τυφλών γυναικών, ενώ, από την άλλη πλευρά, επρόκειτο για τη σαφή κοινωνική τους τοποθέτηση στο γυναικείο κόσμο εργασίας, ο οποίος παρέμενε έμφυλα προσδιορισμένος και οριοθετημένος. Ο έμφυλος προσδιορισμός της εργασίας στον Οίκο Τυφλών αναπαρήγαγε και όψεις του εθνικού αφηγήματος της γυναικείας εργασίας. Η Λασκαρίδου υπερθεμάτισε την αυθόρμητη διεύρυνση του εργασιακού ωραρίου των τυφλών εργαζόμενων γυναικών στον Οίκο Τυφλών για την αύξηση της παραγωγής πουκαμίσων και γαντιών, με τα οποία προμήθευαν τον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας, με τη διαμεσολάβηση του Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων, προς «*ανακούφισιν των γενναίων στρατιωτών μας*».<sup>708</sup>

Η Λασκαρίδου έκανε, επίσης, θετική αναφορά στις λογοδοσίες της για τα έτη 1924-1925 και 1926 στα εγκαίνια της Νικολοπούλειου Επαγγελματικής Σχολής,<sup>709</sup> που περιλάμβανε οικοτροφείο και εργαστήριο για τυφλά αγόρια άνω των 12 ετών, με την ευχή να πραγματοποιηθεί γρήγορα η αντίστοιχη κίνηση και για τα τυφλά κορίτσια.<sup>710</sup> Πράγματι, το 1928 ανεγέρθηκε και το οικοτροφείο θηλέων, για τυφλές εφήβους άνω των 16 ετών και για ενήλικες γυναίκες έως 22 ετών. Ωστόσο, στο ηλικιακό όριο των 22 ετών φαίνεται ότι υπήρχε μία ελαστικότητα, καθώς η Λασκαρίδου στη λογοδοσία της για το έτος αποσαφήνισε ότι εφόσον οι τυφλές γυναίκες δεν διέθεταν υποστηρικτικό δίκτυο στον κόσμο των βλεπόντων, παρέμεναν στο οικοτροφείο και μετά την ηλικία των 22 ετών και έως ότου κτιστούν άσυλα με εργαστήρια για ενήλικες.<sup>711</sup>

---

<sup>708</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1921*, ό.π., σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>709</sup> Ονομάστηκε έτσι από το όνομα του φιλόanthρωπου Σπυρίδωνα Νικολόπουλου, ο οποίος πρόσφερε 1.000.000 δραχμές για την ανέγερσή της (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1926*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1927, σ. 13, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>710</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1924-1925*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1926, σ. 13, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>711</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1928*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1929, σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Στη λογοδοσία για το έτος 1930 η Λασκαρίδου διατύπωσε για πρώτη φορά την πρόθεσή της να ιδρυθούν επαγγελματικά εργαστήρια για τους τυφλούς στην επαρχία. Χρησιμοποιώντας πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, έκανε ξεκάθαρο ότι φορέας υλοποίησης της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας θα ήταν ο Οίκος Τυφλών.<sup>712</sup> Στην ίδια λογοδοσία επανέφερε το θέμα της αποκατάστασης των τυφλών γυναικών, με δεδομένο ότι δεν παντρεύονταν και δεν δημιουργούσαν οικογένεια, προτείνοντας ως λύση τη δημιουργία στέγης τυφλών γυναικών εντός της οποίας θα λειτουργούσαν επαγγελματικά εργαστήρια. Αντίστοιχα, πρότεινε την, σε δεύτερο χρόνο, ίδρυση αντίστοιχης στέγης και για τους τυφλούς άντρες.<sup>713</sup>

Η τάση της Λασκαρίδου να ελέγχει τον επαγγελματικό προσανατολισμό των τυφλών δεν διατυπώθηκε μόνο με θετικό τρόπο, μέσα από πρωτοβουλίες και προτάσεις απασχόλησης, όπως είδαμε παραπάνω, αλλά και αρνητικά με την πρόταση του αποκλεισμού των τυφλών από κάποια επαγγέλματα. Σε αυτό το πλαίσιο, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι αναφερόταν σε επαγγέλματα, στα οποία και η ίδια αναγνώριζε ότι η αναπηρία της όρασης δεν θα δημιουργούσε αντικειμενικά προβλήματα παραγωγικότητας. Στη λογοδοσία της για το έτος 1931, η Λασκαρίδου ανέφερε ως επαγγέλματα κατάλληλα για τους τυφλούς αυτά των επαγγελματιών μουσικών, ψαλτών και χειροτεχνών, με την προϋπόθεση πάντα της ύπαρξης βλέποντα επιτηρητή. Μάλιστα, θεωρούσε ότι οι τυφλοί θα έπρεπε να αποκλείονται από την περίπτωση να εργαστούν ως υπάλληλοι γραφείου, καθώς θεωρούσε ότι, παρόλα τα τεχνικά βοηθήματα που μπορούσαν να χρησιμοποιούν για την προσβασιμότητά τους στους χώρους εργασίας, οι τυφλοί θα δημιουργούσαν προβλήματα και εκνευρισμό στον εργοδότη και στους συναδέλφους τους, λόγω της, κατά τη Λασκαρίδου, συνεχούς ανάγκης τους για βοήθεια.<sup>714</sup>

Αυτή η συνάρτηση των επιλογών εργασίας των τυφλών με τη συνεχή ανάγκη τους για βοήθεια έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την άποψη του Αναγνωστόπουλου για την απόλυτη εργασιακή ένταξη των τυφλών, ειδικά στη σφαίρα της διανοητικής εργασίας και των υπηρεσιών. Θυμίζουμε ότι ο Αναγνωστόπουλος θεωρούσε ότι από τη στιγμή που το μυαλό των τυφλών λειτουργούσε όπως αυτό των βλεπόντων/ουσών, ήταν ικανοί/ές να ασκήσουν τα περισσότερα επαγγέλματα, ενώ ειδικά για την αδυναμία

---

<sup>712</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1930*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1931, σ. 16, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>713</sup> Στο ίδιο, σ. 18.

<sup>714</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1931*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1932, σ. 22, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

ένταξής τους στη χειρωνακτική εργασία υπεύθυνη θεωρούσε την εισβολή των μηχανών στην εργασία, κατά τη διαδικασία εκβιομηχάνισης, η οποία επιταχύνθηκε δραματικά προς τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα.

#### *Οι ιδέες της Λασκαρίδου για την εκπαίδευση των τυφλών*

Η Ειρήνη Λασκαρίδου, ήδη από την πρώτη λογοδοσία της προς την Εφορεία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1907, διατύπωνε άλλοτε με σαφήνεια και άλλοτε υπαινικτικά τις παιδαγωγικές αρχές και ιδέες της για την εκπαίδευση των τυφλών. Για τη Λασκαρίδου η εκπαίδευση των τυφλών παιδιών στον Οίκο Τυφλών αποτελούσε προσωπική της υπόθεση, από τα θετικά αποτελέσματα της οποίας αντλούσε ικανοποίηση. Τα θετικά αυτά αποτελέσματα αντιπαρέβαλε προς την ταπεινή καταγωγή των παιδιών<sup>715</sup> και τις ανωφελείς της προσπάθειες για την κατάρτιση του μόνιμου προσωπικού στο ίδρυμα.<sup>716</sup> Ως πρώτο βασικό στόχο στην εκπαίδευση των τυφλών παιδιών είχε θέσει την ανάπτυξη της ελεύθερης βούλησής τους.<sup>717</sup> Η εκπλήρωση αυτού του στόχου ήταν άμεση και μόλις ένα χρόνο μετά τη λειτουργία του σχολείου, η Λασκαρίδου πανηγύριζε για τα ευεργετικά του αποτελέσματα στην ιδιοσυγκρασία και τη συμπεριφορά όλων των παιδιών.<sup>718</sup>

Για τη Λασκαρίδου τον κύριο λόγο στη συναναστροφή των τυφλών παιδιών έπρεπε να έχει η παιδαγωγός. Η παιδαγωγός όφειλε να ελέγχει το περιβάλλον των παιδιών και το περιβάλλον όφειλε να συμμορφώνεται στις υποδείξεις της παιδαγωγού. Για να ενισχύσει τη θέση της αυτή παρέθεσε και την παιδαγωγική άποψη του Ρουσσώ,

---

<sup>715</sup> «Και μ' όλα ταύτα τα εντελώς άξεστα χωρικόπαιδα αυτά, ήδη μετά ολιγόμηνον εν τη Σχολή διαμονήν τοσούτον προώδευσαν και εμορφώθησαν, ώστε οι επισκέπται μας τα εκλαμβάνουν ως παιδιά καλλιτέρας σχετικώς κοινωνικής τάξης». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1908, σ. 15, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>716</sup> «Όσο ικανοποιητικά απέβησαν τ' αποτελέσματα των υπέρ των τυφλών παιδιών κόπων μου, τόσο αποθαρρυντικά ήσαν, ιδίως κατά το πρώτον οκτάμηνον αι ανωφελείς προσπάθειάι μου προς καταρτισμόν μόνιμου προσωπικού αρμόζοντος εις τοιούτον φιλανθρωπικόν ίδρυμα». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1908*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1909, σ. 15, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>717</sup> «Οφείλομεν να τονίσωμεν ότι θα ήσαν τελείως ανίκανα τα μικρά τυφλά να απολαύσωσι τα θέλητρα ταύτης [της ελευθερίας], άνευ προηγουμένης αναπτύξεως της βουλήσεως αυτών» και «Διά τούτο ευθύς εξαρχής τοις επιβάλλομεν, ούτως ειπείν, την πεποίθησιν επί τον εαυτόν των». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1910, σ. 18, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>718</sup> «Η ευθυμία εγένετο διά τους τυφλούς μας δευτέρα φύσις». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, ό.π., σ. 19, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα). «Τα παιδιά μας έμαθαν να χαίρωνται την ελευθερίαν των» και «Ήσαν όντα φυτοζωούντα και κατέστησαν υπάρξεις ζώσαι αυτοθύμως». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, ό.π., σ. 18, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

χωρίς ωστόσο να την ενστερνίζεται απόλυτα.<sup>719</sup> Το έργο της παιδαγωγού των τυφλών παιδιών ήταν αντικειμενικά πολύ πιο δύσκολο από αυτό της παιδαγωγού των βλέπόντων παιδιών και περιλάμβανε, για τη Λασκαρίδου, την απόλυτη αφοσίωση, που μεταφραζόταν στην απομάκρυνσή της από την κοινωνική και κοσμική ζωή, την ανεξάντλητη υπομονή της και την πάντα καλοπροαίρετη διάθεση. Αυτή η περιγραφή της κοσμοκαλόγριας παιδαγωγού των τυφλών παιδιών, έπρεπε να συνδυάζεται με τις κατάλληλες γνώσεις και την εγρήγορση της παιδαγωγού ώστε μέσω της παρατήρησης να λαμβάνει τις κατάλληλες παιδαγωγικές αποφάσεις.<sup>720</sup> Η συγκεκριμένη αντίληψη για την ιδανική παιδαγωγό ακολουθούσε τη Λασκαρίδου σε ολόκληρη τη θητεία της στον Οίκο Τυφλών και δημιουργούσε τριγμούς ανάμεσα σε εκείνη ως διευθύντρια και στο προσωπικό στο ίδρυμα, όταν η πρόσληψη του προσωπικού δεν ήταν δική της επιλογή.



Εικόνα 12: Η Ειρήνη Λασκαρίδου με τους πρώτους μαθητές της Σχολής Τυφλών (πηγή: Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1931, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1932, σ. 13, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>719</sup> «Χωρίς να φθάσωμεν μέχρι των αρχών του Ρουσσώ, κατά τας οποίας μηδείς όφειλε να επεμβαίνει εις την απόλυτον επιρροήν και συναναστροφήν παιδαγωγού και παιδαγωγουμένου, δεν δυνάμεθα ει μη ν' αναγνωρίσωμεν, ότι μέχρις ότου μορφωθή η κρίσις και ο χαρακτήρ των παιδιών, απαραίτητον διά την ηθικήν αυτών διάπλασιν είναι, όπως άπαντα τα περιστοιχούντα αυτά άτομα επενεργώσιν επί αυτών, συμφώνως με τας αρχάς, τας οποίας ο ψυχολόγος παιδαγωγός έθεσεν εφ' εκάστου εξ αυτών». (Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1908, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1909, σ. 15-16, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>720</sup> «Αναμφιβόλως το έργον της καλής διδασκαλίσσης των τυφλών είναι δυσχερέστερον της των αρτίων παιδιών, απαιτεί αφοσίωσιν ποιάν τινά αδιαφορίαν προς τα κοσμικά, αγαθότητα ψυχής και ανεξάντλητον υπομονήν. Αλλά ταύτα μόνον δεν αρκούν, χρειάζονται και γνώσεις παιδαγωγικάί και εγκυκλοπαιδικαί, προσέτι φυσική λογικότης πνεύματος και ψυχολογική παρατηρητικότης προς εξεύρεσιν μέσων αισθητοποιήσεως των όσων δεν προσπίπτουν εις τας αισθήσεις των αομμάτων και προς διάγνωσιν της ψυχικής των τυφλών καταστάσεως. Και τέλος η ιδεώδης διδασκάλισσα των τυφλών οφείλει να έχη καλήν φωνήν, καλώς αρχάς μουσικής και ευθυμίαν, ίνα μεταδίδη αυτήν εις τους φύσει μελαγχολικούς μαθητάς της». (Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1908, ό.π., σ. 16, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

Ο αντιφατικός τρόπος με τον οποίο επένδυε στην εκπαίδευση των τυφλών η Λασκαρίδου, φαίνεται καθαρά στη Λογοδοσία της για το έτος 1913. Εκεί, διαπιστώνοντας την εγγενή νωθρότητα και φυγοπονία των τυφλών μαθητών και μαθητριών ενημέρωνε για την εφαρμογή ενός συστήματος επιλογής μαθητών σύμφωνα με την επίδοσή τους. Το σύστημα αυτό περιλάμβανε είτε τη διακοπή της γενικής τους εκπαίδευσης σε περίπτωση που είχαν «μέτρια διάνοια» είτε την αποταμίευση ενός χρηματικού ποσού σε περίπτωση που είχαν εξαιρετική επίδοση.<sup>721</sup> Ειδικά η δημιουργία κινήτρων στα τυφλά παιδιά ήταν για τη Λασκαρίδου κρίσιμης σημασίας για την αποτελεσματική τους εκπαίδευση και τη μετέπειτα επιθυμία τους να αναζητήσουν εργασία. Πέρα από την καθιέρωση του χρηματικού βραβείου, η Λασκαρίδου θεωρούσε ότι η απομάκρυνση όλων των μαθητών και μαθητριών από τον Οίκο Τυφλών κατά τους καλοκαιρινούς μήνες και η επανένωση με τις οικογένειές τους, λειτουργούσε ως ένας τρόπος εξοικείωσης με την κοινωνία, που θα μπορούσε να τους εμψύσει την βούληση να προσφέρουν οικονομικά, αυτοσυντηρούμενοι, αλλά και ενισχύοντας το εισόδημα των οικογενειών τους.<sup>722</sup>

Το σύστημα επιβράβευσης της ενδεδειγμένης συμπεριφοράς και επίδοσης στη μάθηση που εισηγήθηκε η Λασκαρίδου περιλάμβανε χρηματική αμοιβή, η οποία θα κατατιγόταν έντοκα στην Τράπεζα Ανατολής. Η Λασκαρίδου διατύπωσε το ενδεχόμενο, με αυτό τον τρόπο, να γίνεται πραγματικότητα η αποταμίευση ενός μικρού κεφαλαίου για κάποιους/ες τυφλούς/ές μαθητές/τριες, στο οποίο αυτοί/ές θα είχαν πρόσβαση κατά την ενηλικίωσή τους και το οποίο, ουσιαστικά θα βασιζόταν στη διαγωγή και την ικανότητά τους.<sup>723</sup> Από την άλλη πλευρά, κατά το 1913 για πέντε μαθητές του Οίκου λήφθηκε η απόφαση να μην ολοκληρώσουν το πρόγραμμα σπουδών του δημοτικού σχολείου, αλλά να στραφούν νωρίτερα προς την επαγγελματική εκπαίδευση λόγω «μετρίας διάνοιας» και «προχωρημένης ηλικίας».<sup>724</sup>

Η «μέτρια διάνοια» των μαθητών/τριών ήταν μια κατάσταση που απασχολούσε την Ειρήνη Λασκαρίδου, η οποία δεν δίσταζε και στις λογοδοσίες της να αναφέρεται

---

<sup>721</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1913*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1914, σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>722</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1931*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1932, σ. 18, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>723</sup> «Το μονότονον σκότος εις το οποίον είναι βυθισμένοι οι τυφλοί, και η έλλειψις ποικίλου και εκτενούς ορίζοντος προσδίδουσιν εις αυτούς μέγιστον ελάττωμα την νωθρότητα και την φυγοπονίαν» (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1913*, ό.π., σ. 14, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>724</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1913*, ό.π., σ. 10-11, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

αρνητικά, κυρίως εκφράζοντας απογοήτευση, στους/στις τυφλούς/ές μαθητές/τριες που δεν κατακτούσαν τους μαθησιακούς στόχους που έθετε η Σχολή. Στη λογοδοσία της για το έτος 1916, έδωσε μια πιο ξεκάθαρη εικόνα για την άποψή της σχετικά με τη φοίτηση τυφλών παιδιών με νοητική υστέρηση στον Οίκο, γράφοντας: «*Την 15 Ιανουαρίου είχομεν την ατυχίαν να μην δυνηθώμεν ν' αρνηθώμεν την είσοδον εις την Σχολήν, εις τυφλήν ημιηλιθίαν, την Σοφία Ζ. Μπασδέκη εκ του χωρίου Λαμενιού του Βώλου. Κριθείσα ανίκανος διά γράμματα και μουσικήν καταγίνεται εις επαγγελματικά και οικοκυρικήν με μικράς ελπίδας ευδοκιμήσεως*»<sup>725</sup>

Αυτή την ανησυχία της Λασκαρίδου για τα τυφλά παιδιά στον Οίκο Τυφλών που μπορεί να παρουσίαζαν μια μορφή νοητικής αναπηρίας και τη διάθεσή της για διάκριση ανάμεσα στα τυφλά παιδιά που λόγω ικανότητας του μυαλού τους είχαν τη δυνατότητα να σημειώνουν πρόοδο και να εκπληρώνουν τους μαθησιακούς στόχους της Σχολής και σε εκείνα που δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις για να εκπαιδευτούν κατάλληλα με στόχο την επαγγελματική τους αυτοδυναμία, συναντάμε και σε γραπτά του Αναγνωστόπουλου. Συγκεκριμένα, το βασικό επιχείρημα του Αναγνωστόπουλου για την εξέλιξη της εκπαίδευσης των τυφλών και την εξίσωσή της με εκείνη των βλεπόντων αποτελούσε το γεγονός ότι οι τυφλοί παρέμεναν ευφυείς, ενώ το μυαλό τους δεν διέφερε από εκείνο των βλεπόντων. Μάλιστα, μπορούμε να θυμηθούμε ότι βασικό επιχείρημα του Αναγνωστόπουλου για την ένταξη των ιδρυμάτων κοινωνικής ενσωμάτωσης των τυφλών στις κρατικές παροχές και την απομάκρυνσή τους από τη φιλανθρωπία ήταν το γεγονός ότι οι τυφλοί δεν ήταν «ηλίθιοι».

Αντίθετα προς το σαφές πρίσμα ανισότητας μέσα από το οποίο κατηγοριοποιούσε τους/τις τυφλούς/ές μαθητές/τριες στη βάση της ικανότητας και της διάνοιας, παρ' όλα αυτά, η Λασκαρίδου επιδίωκε την εφαρμογή της ισότητας και της αξιοκρατίας στο πλαίσιο της σχολικής ζωής για όλα τα τυφλά παιδιά από όποια κοινωνική τάξη και αν προέρχονταν.<sup>726</sup> Μάλιστα, στη λογοδοσία της για το έτος 1923 σχολίασε ότι στον Οίκο «*βασιλεύει ο καλώς εννοούμενος σοσιαλισμός από του οποίου διακρίνεται ως μόνη αριστοκρατία η της διανοίας, του ήθους και της ιδιοφυΐας*».<sup>727</sup>

---

<sup>725</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1916*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1917, σ. 11, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>726</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1920, σ. 17, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>727</sup> Και συνέχισε: «Προς τούτο πρέπει οι τυφλοί μας να είναι κατά τα λοιπά άρτιοι. Όταν λοιπόν μετά πολύμοχthon δοκιμασίαν αποδειχθή ότι το τυφλόν παιδίον δεν υπνώττει απλώς καθ' έξιν, αλλ' είναι διανοητικώς εστερημένον ή λόγω κακής υγείας αδυνατεί να παρακολουθή τους συμμαθητάς του, μάς επιβάλλεται, ίνα κρατήσωμεν καθαρόν και αμιγή τον εκπαιδευτικόν, εκπολιτιστικόν και επαγγελματικόν χαρακτήρα του Ιδρύματός μας, να απομακρύνωμεν απ' αυτού το εν λόγω παιδίον». (Οίκος Τυφλών,

Στη λογοδοσία της για το έτος 1927, η Λασκαρίδου πρόσθεσε ως επιχείρημα για την απομάκρυνση των τυφλών παιδιών με νοητική υστέρηση από τον Οίκο και το γεγονός ότι καταλάμβαναν θέσεις άλλων παιδιών που θα μπορούσαν να γίνουν κοινωνικά χρήσιμοι ενήλικες.<sup>728</sup> Ταυτόχρονα, στην ίδια λογοδοσία πρότεινε και την ίδρυση ασύλου για αυτές τις περιπτώσεις παιδιών, τα οποία χαρακτήρισε πραγματικούς «*απόκληρους της ζωής*». Μάλιστα, πρότεινε την ένταξή τους στο άσυλο εφ' όρου ζωής, για την οποία σχολίασε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν σύντομη.<sup>729</sup> Επιπλέον, προσέδιδε στα παιδιά που η ίδια αξιολογούσε ως «*ηλίθια*» ή «*καθυστερημένα*» και αρνητικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας, απαιτώντας καθ' υπερβολήν από αυτά αυτογνωσία.<sup>730</sup> Για το λόγο αυτό, θεωρούσε ότι η Πολιτεία όφειλε τα ιδρύσει «*απλούστατα άσυλα*» για αυτά τα «*πλάσματα*», τα οποία λειτουργούσαν ως «*ταραξίες*» και υπονόμευαν το έργο που συντελούνταν στον Οίκο Τυφλών.<sup>731</sup> Για τα παιδιά αυτά, η Λασκαρίδου, πρότεινε στη λογοδοσία της για το έτος 1929 την τοποθέτησή τους σε οποιοδήποτε διαθέσιμο άσυλο, με μέριμνα του Υπουργείου Προνοίας, «*άνευ ειδικής οργανώσεως, όπου απλώς να περιθάλπωνται*».<sup>732</sup>

Ήδη από το 1919 είχε ενταχθεί με σαφήνεια στους κυριότερους όρους εισαγωγής μαθητών στον Οίκο Τυφλών η ύπαρξη ιατρικής γνωμάτευσης που θα πιστοποιούσε ότι το υποψήφιο προς εισαγωγή στον Οίκο Τυφλών παιδί, μεταξύ άλλων, δεν είχε νοητική αναπηρία.<sup>733</sup> Ένδεκα χρόνια μετά, το 1930 με πρωτοβουλία της Λασκαρίδου, απομακρύνθηκαν τελικά από τον Οίκο Τυφλών οι «*διανοητικά*

---

*Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1924, σ. 19, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>728</sup> Γράφει συγκεκριμένα: «Τι θα γίνουν αυτά τα πρακτικώς ανίκανα παιδιά; Να κερδίζουν τον άρτον των; Δεν θα δυνηθούν ποτέ. [...] Δεν είναι άδικον να καταλαμβάνουν την θέσιν άλλων με ευρύ μέλλον καρποφόρου και κοινωφελούς ζωής;». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1927*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1928, σ. 16, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>729</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1927*, ό.π., σ. 17, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>730</sup> «Ας ανεγνώριζον τουλάχιστον, οι τοιουτοτρόπως υστερούντες την ανικανότητά των, ας ήτο ταπεινοί, αγαθοί και ευγνώμονες διά τους τόσους εξαιρετικούς και ανωφελείς κόπους, των οποίων γίνονται πρόξενοι. Δυστυχώς, συμβαίνει το ενάντιον. Λαίμαργοι, νευρασθενικοί, φθονεροί, μικροπρεπείς, κρύπτουν μίσος προς πάντας τους διακεκρινομένους και φαντάζονται ότι αδικούνται». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1928*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1929, σ. 18, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>731</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1928*, ό.π., σ. 18, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>732</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1929*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1930, σ. 20, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>733</sup> «πιστοποιητικό ιατρού δηλούντος [...] ότι δεν είναι κωφά ούτε ηλίθια [...]». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1920, σ. 30, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).



καθυστερούντες και ανεπίδεκτοι τεχνικής τελειοποίησης», καθώς και οι «επιδείξαντες ανυπότακτον ή ανάρμοστον διαγωγήν». <sup>734</sup> Η Λασκαρίδου παρουσίασε αυτή την εξέλιξη ως νίκη του Οίκου Τυφλών, καθώς για να πραγματοποιηθεί χρειάστηκε «δεινός αγώνας» απέναντι στους συγγενείς που θεωρούσαν, κατά τη Λασκαρίδου, τη σχολή ως άσυλο. <sup>735</sup>

Η επιμονή της Λασκαρίδου στον αποκλεισμό των τυφλών παιδιών με νοητική αναπηρία από τον Οίκο Τυφλών ξεδιπλώθηκε σε μια εποχή που το θέμα της ευφύιας και η σύνδεσή της με την ικανότητα εργασίας και την κοινωνική χρησιμότητα είχε αρχίσει να απασχολεί τους έλληνες παιδαγωγούς και ψυχολόγους. Ο Γεώργιος Σακελλαρίου, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης στην έδρα της Παιδαγωγικής από το 1926, με σπουδές ψυχολογίας και παιδαγωγικής στην Γενεύη και στο Princeton των ΗΠΑ, <sup>736</sup> το 1927 δημοσίευσε το σύγγραμμα *Η μέτρησης της ευφύιας μετ' εφαρμογών εις την εκπαίδευσιν, τον στρατόν, τα ποινικά δικαστήρια και την επαγγελματικήν κατεύθυνσιν*. Στον πρόλογο της έκδοσης ο Σακελλαρίου παρέθετε ως έναν από τους λόγους ανάπτυξης εργαλείου μέτρησης της ευφύιας των μαθητών το αίτημα από πολλούς/ές παιδαγωγούς για τον διαχωρισμό «των αφυών από των ευφυών και μεγαλοφυών μαθητών», ενώ ενέτασσε την ανάπτυξη του εργαλείου ξεκάθαρα στην προσπάθεια βελτίωσης της «ευγονίας της ελληνικής φυλής». <sup>737</sup> Τη δεκαετία του 1930, μάλιστα, ενώ αρχικά θεσπίστηκε ο νόμος 4397 «Περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδύσεως» το 1933, στον οποίο περιγράφονται οι διανοητικά «ανώμαλοι» μαθητές και προβλέπεται η δημιουργία διακριτών εκπαιδευτικών δομών για τη φοίτησή τους, στη συνέχεια, με τον αναγκαστικό νόμο 453/1937 «Περί ιδρύσεως σχολείου ανωμάτων και καθυστερημένων παιδών», θεσπίστηκε ο διαχωρισμός των ελάχιστων «μορφώσιμων» μαθητών με νοητική αναπηρία από τα παιδιά με νοητική αναπηρία που θεωρούνταν ανίκανα να εκπαιδευτούν και, συνεπώς, τοποθετούνταν σε άσυλα. <sup>738</sup>

---

<sup>734</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1930*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1931, σ. 16, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>735</sup> Στο ίδιο, σ. 16.

<sup>736</sup> Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Γεωργίου και Άννης Σακελλαρίου, «Γεώργιος Θεοδ. Σακελλαρίου, καθηγητής πανεπιστημίου. Ο μεγάλος πνευματικός άνδρας», ανακτήθηκε στις 11 Νοεμβρίου 2020, <https://www.idrymasakellariou.gr>.

<sup>737</sup> Γεώργιος Σακελλαρίου, *Η μέτρησης της ευφύιας μετ' εφαρμογών εις την εκπαίδευσιν, τον στρατόν, τα ποινικά δικαστήρια και την επαγγελματικήν κατεύθυνσιν*, Τύποις Λ. Θ. Λαμπροπούλου, Αθήναι 1927, σ. 6.

<sup>738</sup> Γιώργος Κόκκινος, «Άξια» κι «ανάξια» ζωή: Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική – Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής, ό.π., σ. 154.

Ωστόσο, ακόμα και εκείνη την εποχή δεν ήταν αυτονόητη η άποψη της ανικανότητας των παιδιών με νοητική αναπηρία. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Μ. Γεωργαντής ενέτασσε και τα άτομα με νοητική υστέρηση στις προτάσεις του για το σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων επαγγελματικής αποκατάστασης των ατόμων με αναπηρία. Επίσης, την ίδια εποχή που η Λασκαρίδου διατύπωνε την άποψή της για την ένταξη των τυφλών παιδιών με νοητική υστέρηση σε «απλούστατα άσυλα», στη γειτονική Ιταλία η Μαρία Μοντεσσόρι ανέπτυξε και εφάρμοξε το πρόγραμμά της για την εκπαίδευση των παιδιών με νοητική αναπηρία, αποδεικνύοντας ότι η ευφυΐα των παιδιών μπορούσε να αναπτυχθεί αν τους παρέχονταν οι κατάλληλες ευκαιρίες μάθησης.<sup>739</sup>

Πέρα από την εστίαση στην εκπαίδευση των τυφλών παιδιών χωρίς νοητική αναπηρία, οι απόψεις της Λασκαρίδου για την εκπαίδευση των τυφλών φαίνεται ότι εφάπτονταν και σε ένα ακόμη σημείο με αυτές του Αναγνωστόπουλου. Στη λογοδοσία της για το έτος 1923, η Λασκαρίδου ασκούσε κριτική στη μονομέρεια της εκπαίδευσης των τυφλών σε ιδρύματα της Ευρώπης, η οποία ήταν επικεντρωμένη είτε μόνο στην ανάπτυξη δεξιοτήτων χειροτεχνίας, είτε μόνο στη μουσική εκπαίδευση, υποτιμώντας τη σωματική άσκηση και την πνευματική μόρφωση.<sup>740</sup> Ήταν η πρώτη φορά που η Λασκαρίδου, πληροφορώντας ότι είχε επισκεφθεί ήδη 45 ιδρύματα τυφλών σε ευρωπαϊκές χώρες, λάμβανε αποστάσεις από το παραδοσιακό ευρωπαϊκό σύστημα εκπαίδευσης των τυφλών. Μάλιστα, τις απόψεις της αυτές εξέφρασε με αφορμή τη θετική κριτική που έλαβε από αμερικανούς επισκέπτες στον Οίκο Τυφλών,<sup>741</sup> τονίζοντας, παράλληλα, την πληρότητα και την αρμονία του προγράμματος σπουδών που εφάρμοξε στο σχολείο του ιδρύματος.<sup>742</sup>

Η Λασκαρίδου επανερχόταν συχνά σε συγκρίσεις μεταξύ βλεπόντων και τυφλών παιδιών, από πολύ νωρίς στις λογοδοσίες της. Στη λογοδοσία της για το 1916 παρατήρησε ότι τα τυφλά παιδιά, με το σύστημα που ακολουθούνταν στον Οίκο Τυφλών, είχαν πρόσβαση σε περισσότερη και καλύτερης ποιότητας γνώση από ό,τι τα βλέποντα παιδιά που παρακολουθούσαν το δημοτικό σχολείο της γειτονιάς τους.<sup>743</sup>

---

<sup>739</sup> Marion O' Donnell, *Maria Montessori*, Bloomsbury, New York and London 2007, σ. 125.

<sup>740</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1924, σ. 20, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>741</sup> Στο ίδιο, σ. 19.

<sup>742</sup> Στο ίδιο, σ. 20.

<sup>743</sup> «Πόσα περισσότερα των βλεπόντων μαθητών του Δημοτικού Σχολείου μανθάνουν τα μικρά τυφλά μας!». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1916*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1917, σ. 9, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

Ωστόσο, στη λογοδοσία της για το έτος 1927 διατύπωσε την αξιολογική κρίση ότι σε παιδαγωγικό επίπεδο, «εν τυφλόν παιδίον αντιστοιχεί εις 5 βλέποντα»,<sup>744</sup> τονίζοντας με αυτό τον τρόπο τις προκλήσεις που είχε η εκπαίδευσή τους, τόσο σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο όσο και σε οικονομικό, με στόχο να πείσει και άλλους φιλανθρώπους να προσφέρουν υπέρ του Οίκου Τυφλών. Τέλος, στη λογοδοσία της για το έτος 1931, η Λασκαρίδου διατύπωσε την άποψη ότι τα τυφλά παιδιά μαθαίνουν περισσότερο και πιο αποτελεσματικά από τους/τις βλέποντες/ουσες συνομήλικους/ες τους, καθώς «εφ' όσον μη διασπώμενοι από τας παραστάσεις του εξωτερικού κόσμου, δύνανται ν' αναπτύξουν περισσότερο την διάνοιάν των»,<sup>745</sup> επαναφέροντας στην επιφάνεια του σχετικού προβληματισμού τον ισχυρισμό του Δροσίνη σχετικά με την αυτοσυγκέντρωση των τυφλών. Στην αυτοσυγκέντρωση των τυφλών ως χαρακτηριστικό που μπορεί να επιδράσει θετικά στη διανοητική άσκηση και βελτίωση επικεντρώνεται, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, και ο Σπήλιος Χαραμής, ο ιδρυτής της πρώτης οφθαλμολογικής κλινικής στην Αθήνα.

### **Η άποψη της οφθαλμολογίας για την τύφλωση: Σπήλιος Χαραμής**

Από το 1927 η Λασκαρίδου ξεκίνησε να αναφέρεται στην πρόοδο της ιατρικής επιστήμης που ως αποτέλεσμα είχε την ελάττωση των τυφλών ατόμων.<sup>746</sup> Το 1929 διατύπωσε ξεκάθαρα το αίτημα για πρόληψη της τύφλωσης, στη βάση των νεότερων ιατρικών επιτευγμάτων ανά τον κόσμο. Μάλιστα, θεωρούσε ότι το ένα τρίτο των τυφλών στην Ελλάδα «αδίκως έχασε την όρασιν»,<sup>747</sup> διατυπώνοντας και το οικονομικού χαρακτήρα επιχείρημα ότι η πρόληψη περιόριζε τις δαπάνες που χρειαζόνταν για την αντιμετώπιση της κατάστασης.<sup>748</sup>

Το πρόσωπο που τόσο προπολεμικά όσο και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου είχε κατ' εξοχήν ταυτιστεί με την πρόοδο της επιστήμης στην αντιμετώπιση της τύφλωσης ήταν ο οφθαλμίατρος και υφηγητής από το 1906 του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπήλιος Χαραμής. Ο Σπήλιος Χαραμής γεννήθηκε το 1869

---

<sup>744</sup> Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1927, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1928, σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>745</sup> Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1931, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1932, σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>746</sup> Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1927, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1928, σ. 15, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>747</sup> Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1929, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1930, σ. 18, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>748</sup> Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1929, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1930, σ. 18, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

στην Ύδρα και σπούδασε ιατρική στην Αθήνα και κατόπιν στο Παρίσι, όπου έγινε μαθητής του έλληνα οφθαλμιάτρου και ιδρυτή της οφθαλμολογικής κλινικής στο Παρίσι Φωτεινού Πανά,<sup>749</sup> ο οποίος συνδέθηκε με τη διαίρεση της ιατρικής σε ειδικότητες στη Γαλλία, καθώς πρώτος εκείνος ίδρυσε ειδική οφθαλμολογική κλινική. Ο Χαραμής ήταν και ο ιδρυτής της πρώτης οφθαλμολογικής κλινικής στην Ελλάδα το 1902. Μέχρι το 1913 είχε ιδρύσει συνολικά τρεις ιδιωτικές οφθαλμολογικές κλινικές. Ως οφθαλμιάτρος συνδέθηκε με την θεραπεία του καταρράκτη, που είχε ως αποτέλεσμα τη μεταστροφή της προοδευτικής τύφλωσης σε αρκετά άτομα που μέχρι τότε θεωρούνταν αμετάβλητα τυφλοί/ές. Μάλιστα, στην πελατεία του Χαραμή στην ιδιωτική του κλινική συμπεριλαμβάνονταν σημαίνουσες προσωπικότητες της εποχής: πρόξενοι, δήμαρχοι, πρέσβεις, υπουργοί και λόγιοι,<sup>750</sup> αλλά και άποροις/ες τυφλοί/ές, τα έξοδα των οποίων καλύπτονταν από την βασίλισσα Όλγα.<sup>751</sup> Επίσης, το όνομα του Χαραμή εμφανιζόταν συχνά στον Τύπο της εποχής ως του ανθρώπου που έδινε το φως σε δεκάδες τυφλούς/ές μέσω των χειρουργικών επεμβάσεων που πραγματοποιούσε, θεραπεύοντας κυρίως τον συγγενή καταρράκτη.<sup>752</sup>

---

<sup>749</sup> Ο Φωτεινός Πανάς γεννήθηκε το 1832. Σπούδασε ιατρική στο Παρίσι όπου και παρέμεινε μέχρι το θάνατό του το 1903. Το 1878, μετά από προσπάθειες του, η γαλλική κυβέρνηση ίδρυσε την πρώτη έδρα οφθαλμολογίας στο πανεπιστήμιο του Παρισιού, η οποία και ανατέθηκε στη διεύθυνση του Πανά (*Παναθήναια*, 94(31), Αύγουστος 1904, σ. 285-286).

<sup>750</sup> «Η Νέα Οφθαλμολογική Κλινική του οφθαλμολόγου κ. Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 33<sup>ον</sup>, 1918, σ. 138.

<sup>751</sup> Και κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων, διαβάζουμε στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* ότι η «Βασίλισσα Όλγα πολλάκις έπεμπεν εις τας κλινικάς του πάσχοντας εξ οφθαλμικών τραυμάτων» («Η οφθαλμολογική κλινική του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή κατά τον πόλεμον, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 29<sup>ο</sup>, 1914, σ. 310). Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι κινείται και η πριγκίπισσα Σοφία: «αι σεπταί μας βασίλισσαι, Μήτηρ και Σοφία, καλώς πληροφορημένοι περί της αξίας του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή, τιμώνσι την επί της οδού Πειραιώς 20 Οφθαλμολογικήν Κλινικήν του διά της αποστολής εις αυτήν παντός πάσχοντος τους οφθαλμούς και ζητούντος από τας Μεγαλειότητάς των προστασίαν προς θεραπείαν των οφθαλμών των. Ιδία δε τους κατά τους δύο ενδόξους πολέμους τραυματίας οφθαλμικούς». («Μία από τας αίθουσας των εσωτερικών ασθενών της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 30<sup>ο</sup>, 1915, σ. 312). Για το λόγο αυτό, αποδόθηκε και η ονομασία «Βασίλισσα Όλγα» σε έναν θάλαμο της κλινικής από τον ίδιο τον Χαραμή («Μία από τας αίθουσας των εσωτερικών ασθενών της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 28<sup>ο</sup>, 1913, σ.372).

<sup>752</sup> Ενδεικτικά: *Ελεύθερον Βήμα*, 8.4.1923, 30.3.1924, 23.11.1924, 9.11.1934· *Εμπρός*, 15.5.1919, 14.7.1919, 22.9.1919, 2.8.1920, 25.4.1921, 3.10.1921, 10.10.1921, 28.11.1921, 4.12.1922, 6.4.1924.



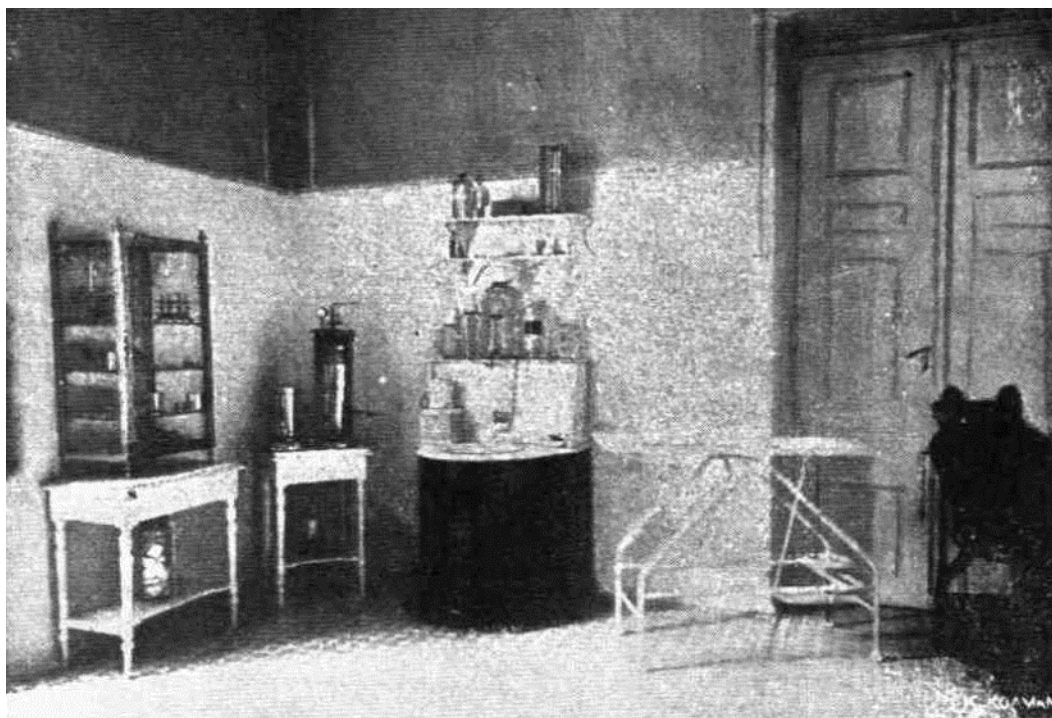
Εικόνα 13: Σπήλιος Χαραμής (πηγή: «Τα μάτια μας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 20<sup>ος</sup> τόμος, (1915), σ. 422).

Το 1913, στο 28<sup>ο</sup> τεύχος του *Εθνικού Ημερολογίου του Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου*, περιλαμβάνεται μία παρουσίαση των τριών ιδιωτικών οφθαλμολογικών κλινικών του Σπήλιου Χαραμή. Από αυτή την παρουσίαση μαθαίνουμε ότι σύμφωνα με τα αρχεία των κλινικών, μέχρι το έτος 1911 είχαν προσέλθει για εξέταση και θεραπεία 27.970 ασθενείς, εκ των οποίων χειρουργήθηκαν οι 3.965. Ωστόσο, αναφορικά με την επιτυχία των ιατρικών παρεμβάσεων δεν παρουσιάζονται συγκεκριμένα στοιχεία, πέρα από την γενική διατύπωση, που παραπέμπει σε μια οιονεί θαυματουργική δύναμη, «κατά χιλιάδας δε εισήλθον τυφλοί και εξήλθον βλέποντες». <sup>753</sup> Στο άρθρο οι ενέργειες του Χαραμή ταυτίζονταν με την επιστημονική πρόοδο, <sup>754</sup> με ιδιαίτερη αναφορά στην οφθαλμολογική του κλινική ως έναν από τους λόγους για τους οποίους η Αθήνα κατείχε «τα σκήπτρα της Επιστήμης και του πολιτισμού εις την

---

<sup>753</sup> «Το χειρουργείον της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ. 352.

<sup>754</sup> «Κατόπιν των αναμφισβητήτων αυτών αληθειών, δεν μπορεί κανείς παρά να θαυμάζη την επιστημονικήν πρόοδον εις τον τόπον μας». («Το χειρουργείον της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ. 352).



Εικόνα 14: «Το χειρουργείον της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή» (πηγή: Εθνικόν Ημερολόγιον, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ. 352).

Στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* ο Χαραμής παρουσιάζοταν ως «αληθής επιστήμων», «τέλειος άνθρωπος» και «τέλειος Χριστιανός»,<sup>756</sup> ο οποίος κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων πρόσφερε τις υπηρεσίες του ως στρατιωτικός γιατρός στο μέτωπο, δέχθηκε στις κλινικές του και στο Ζάννειο νοσοκομείο, στου οποίου το οφθαλμολογικό τμήμα ήταν διευθυντής, με δωρεάν νοσηλεία και θεραπεία τόσο στρατιώτες όσο και μέλη των οικογενειών τους.<sup>757</sup>

Το 1917 τέθηκε σε λειτουργία η νέα ιδιωτική οφθαλμολογική κλινική του Σπήλιου Χαραμή, η οποία προετοιμαζόταν ήδη για ένα χρόνο περίπου. Μέχρι τότε ο Χαραμής λειτουργούσε στις «παλαιές» κλινικές του στην Αθήνα και στον Πειραιά, στις οποίες είχαν εγχειριστεί 6.454 από τους συνολικά 45.700 ασθενείς που είχαν απευθυνθεί στις ιατρικές υπηρεσίες του.<sup>758</sup> Η νέα κλινική παρουσιάζεται ως

<sup>755</sup> «Η εξωτερική άποψις της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ. 304.

<sup>756</sup> «Μία από τας αίθουσας των εσωτερικών ασθενών της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ.372.

<sup>757</sup> Παρουσιάζοντας την δράση του Σπήλιου Χαραμή στον πόλεμο, το *Εθνικόν Ημερολόγιον* χαρακτηρίζει τις ενέργειές του ως πράξεις «φλογεράς πατριωτικής πνοής» («Η οφθαλμολογική κλινική του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή κατά τον πόλεμον, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 29<sup>ο</sup>, (1914), σ. 310).

<sup>758</sup> «Νέον μέγα επιστημονικόν ίδρυμα εν Αθήναις του οφθαλμολόγου Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 32<sup>ο</sup>, (1917), σ. 160.

«υπερτέραν οιοιδήποτε ομοίου κλάδου ιδρύματος καθ' όλην την Ανατολήν»,<sup>759</sup> ενώ ο Χαραμής κατέχει «φυσικώς ελεύθερον πνεύμα» και «θαυματουργόν δύναμιν», και κυρίως την γνώση «πώς να χαρίζη φως, πώς να γεμίζη από φως, πώς να φωταγωγή και να πλάττη φως εις τα πάσχοντα ή πονεμένα ματάκια των ασθενών του κόσμου».<sup>760</sup>



Εικόνα 15: «Η εξωτερική άποψις της οφθαλμολογικής κλινικής του τ. υφηγητού οφθαλμολόγου μας κ. Σπήλιου Χαραμή» (πηγή: Εθνικόν Ημερολόγιον, έτος 28<sup>ο</sup>, (1913), σ. 304).

Ο Σπήλιος Χαραμής ως «τέλειος Χριστιανός» με πράξεις «φλογεράς πατριωτικής πνοής» και ως υπεύθυνος σε μια κλινική «υπερτέραν οιοιδήποτε ομοίου κλάδου ιδρύματος καθ' όλην την Ανατολήν» που έδινε στην Αθήνα «τα σκήπτρα της Επιστήμης και του πολιτισμού εις την Ανατολήν», τοποθετούνταν στο αφήγημα του εθνικού συλλογικού εαυτού με τον ιδεατό για την εποχή του τρόπο. Ήταν Έλληνας, χριστιανός και πατριώτης, παράγοντας της δυτικής επιστημονικής προόδου στη χώρα, ενώ η κλινική του αποτελούσε παράδειγμα πολιτισμού και επιστήμης για όλη την Ανατολή.

Το 1905 ο Σπήλιος Χαραμής δημοσίευσε στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* μία μελέτη με τίτλο «Τα μάτια μας». Στο κείμενο αυτό παρατηρούσε ότι η όραση ήταν η κορωνίδα των πέντε αισθήσεων του ανθρώπου, καθώς μέσα από την όραση εδραιωνόταν η επικοινωνία της ψυχής με το εξωτερικό περιβάλλον. Για το λόγο αυτό, διατύπωσε την

<sup>759</sup> «Νέον μέγα επιστημονικόν ίδρυμα εν Αθήναις του οφθαλμολόγου Σπήλιου Χαραμή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος 32<sup>ον</sup>, (1917), σ. 158.

<sup>760</sup> Στο ίδιο, σ. 160.

κρίση ότι η τύφλωση αποτελούσε μια συνθήκη χειρότερη από τον θάνατο.<sup>761</sup> Ακόμα, τόνιζε τη σημασία της όρασης και των ματιών στην έκφραση των συναισθημάτων, ενώ απέδιδε σε διαφορετικούς τύπους ματιών, διαφορετικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας και ιδιοσυγκρασίας.<sup>762</sup> Τέλος, στη μελέτη αυτή αναδεικνυε τη σημασία της γνώσης και τήρησης της υγιεινής των οφθαλμών στην ευρύτερη κοινωνία.<sup>763</sup>

Ωστόσο, στην επιστημονική του διαδρομή ο Χαραμής φαίνεται ότι άλλαξε γνώμη, αναφορικά με τη σύνδεση της όρασης με τη συναισθηματική, πνευματική και ψυχική καλλιέργεια του ατόμου. Σε ένα κείμενό του, η αρχική πηγή του οποίου είναι άγνωστη, αλλά αναδημοσιεύθηκε αρκετές φορές σε περιοδικά που εξέδιδαν σύλλογοι τυφλών διανοούμενων κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970,<sup>764</sup> με τίτλο «Αντικατάστασις της οράσεως υπό των άλλων αισθήσεων», διαβάζουμε: «Όταν λείπη η όρασις, οξύνονται τόσον πολύ αι άλλαι αισθήσεις, η αφή, η ακοή, η όσφρησις, η μνήμη, ώστε ημπορεί κανείς να είπη ότι οι τυφλοί βλέπουν με την μύτην, την ακοήν ακόμη δε και με την επιδερμίδα».<sup>765</sup> Ωστόσο, αναγνώριζε ακόμα την πρωτοκαθεδρία της όρασης ως της κυρίαρχης αίσθησης για την επικοινωνία με το εξωτερικό περιβάλλον: «Εν τούτοις η αφή και αι άλλαι αισθήσεις μαζί δεν αναπληρώνουν την όρασιν ολοκληρωτικώς. Αυτό είναι δόγμα. Η όρασις μας τηρεί ενημέρους περί των εξωτερικών αντικειμένων πλήρως».<sup>766</sup> Ακόμα, στο κείμενο αυτό έθεσε τον προβληματισμό, τον οποίο πραγματεύεται αναλυτικά στην πραγματεία του για τους εκ γενετής τυφλούς που εκδόθηκε το 1921, σχετικά με την θετική επίδραση της τύφλωσης στη διάνοια του ατόμου: «Τι είναι τάχα ο τυφλός, δύναμις ή ουδετερότης; Κόσμος κατεστραμμένος, νεκρός ή δύναμις δημιουργική και διανοητόν; Πολλά παραδείγματα δεικνύουν ότι η τύφλωσις ανωτέρου ατόμου δεν είναι πάντα συμφορά διά την επιστήμην ή την κοινωνίαν,

<sup>761</sup> Σπήλιος Χαραμής, «Τα μάτια μας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 20<sup>ος</sup> τόμος, (1915), σ. 422.

<sup>762</sup> Στο ίδιο, σ. 423-424.

<sup>763</sup> Χαρακτηριστικά γράφει: «Ας επιμελούμεθα λοιπόν και ας μεριμνώμεν εν καιρώ περί του ευγενεστέρου και πολυτιμωτέρου των αγαθών της θείας Προνοίας, της οράσεως» (Σπήλιος Χαραμής, «Τα μάτια μας», ό.π., σ. 425).

<sup>764</sup> Ενδεικτικά: *Οι Τυφλοί σας ομιλούν. Επίσημον Μηνιαίον Όργανον του Προοδευτικού Συλλόγου Τυφλών Ελλάδος*, Έτος Πρώτον, Αριθμός Φύλλου 1, Οκτώβριος 1961, σ. 2· *Η Τάξις των Τυφλών Βιοπαλαιστών. Ενοράσεις, πόθοι, ελπίδες, ευχαί, υπέρ των τυφλών*, Έτος Πρώτον, Αριθμός Φύλλου 7, Αθήναι – Νοέμβριος 1970, σ. 11-13· *Η Τάξις των Τυφλών Βιοπαλαιστών. Ενοράσεις, πόθοι, ελπίδες, ευχαί, υπέρ των τυφλών*, Έτος Πρώτον, Αριθμός Φύλλου 10, Αθήναι – Μάρτιος 1971, σ. 4-7.

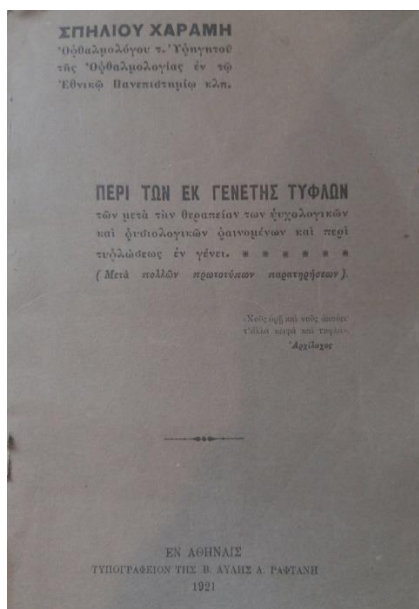
<sup>765</sup> Σπήλιος Χαραμής, «Αντικατάστασις της οράσεως υπό των άλλων αισθήσεων», *Η Τάξις των Τυφλών Βιοπαλαιστών, Ενοράσεις, πόθοι, ελπίδες, ευχαί, υπέρ των τυφλών*, Έτος Πρώτον, Αριθμός Φύλλου 10, Αθήναι – Μάρτιος 1971, σ. 4-5.

<sup>766</sup> Σπήλιος Χαραμής, «Αντικατάστασις της οράσεως υπό των άλλων αισθήσεων», ό.π., σ. 5.



ίσως δε και διά αυτόν τον τυφλόν ακόμη». <sup>767</sup> Μάλιστα, με αφορμή αυτό τον προβληματισμό διατύπωσε και το επιχείρημα για την πιο παραγωγική εργασία των τυφλών συγκριτικά με τους βλέποντες, καθώς το γεγονός της απουσίας της όρασης λειτουργούσε θετικά προς διατήρηση της συγκέντρωσής τους στο έργο με το οποίο καταπιάνονταν. <sup>768</sup>

Το 1921 δημοσιεύτηκε η πραγματεία του Σπήλιου Χαραμή *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει*. Στην πραγματεία αυτή ο Χαραμής περιγράφει τις κατασταλαγμένες επιστημονικές απόψεις του σχετικά με τη μετάβαση από την τύφλωση στη δυνατότητα όρασης, εστιάζοντας αρχικά στη λανθασμένη υπόθεση ότι ο γιατρός που θεράπευε τον τυφλό δημιουργούσε «την όρασιν εκ του μηδενός», <sup>769</sup> αμφισβητώντας έτσι τη δύναμη της ιατρικής εξουσίας στα σώματα των θεραπευμένων.



Εικόνα 16: Σπήλιος Χαραμής, *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει (Μετά πολλών πρωτοτύπων παρατηρήσεων)*, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, Αθήναι 1921.

Στο πλαίσιο αυτό, ο διευθυντής της οφθαλμολογικής κλινικής Αθηνών αντιμετώπιζε τα τυφλά παιδιά και ενήλικες που μέσω των χειρουργικών επεμβάσεων

<sup>767</sup> Στο ίδιο, σ. 5.

<sup>768</sup> «Διά αυτούς τους λόγους ένας τυφλός εργαζόμενος αποδίδει μεγαλύτερο έργο από τον βλέποντα, διότι η προσοχή του δεν περισπάται από τον εξωτερικόν κόσμον, η όρασίς του έγκειται εις την αφήν η δε εργασία του εις την οποίαν απασχολεί την αφή είναι και ψυχαγωγία του». (Σπήλιος Χαραμής, «Αντικατάστασις της οράσεως υπό των άλλων αισθήσεων», ό.π., σ. 7).

<sup>769</sup> Σπήλιος Χαραμής, *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει*, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, Αθήναι 1921, σ. 8.

έβλεπαν, ως φορείς γνώσης που μπορούσαν να προσφέρουν στην ιατρική επιστήμη.<sup>770</sup> Μάλιστα, απέδιδε στην πρόοδο της οφθαλμιατρικής που θεράπευε την τύφλωση σε νηπιακή ηλικία, τη δυσκολία στη συγκέντρωση παρατηρήσεων και πληροφοριών για την βίωση της τύφλωσης.<sup>771</sup> Το κρίσιμο συμπέρασμα των μαρτυριών των εκ γενετής τυφλών που αποκτούσαν όραση, για τον Χαραμή ήταν ότι «ο άρτι θεραπευθείς εκ γενετής τυφλός, καίτοι αρθέντος του υλικού καλύματος της οράσεως, δεν βλέπει αμέσως, αλλά μανθάνει -είτε αφ' εαυτού, είτε διδασκόμενος- να βλέπη βαθμηδόν».<sup>772</sup> Συνεπώς, για τον Χαραμή η όραση αποτελούσε μια σύνθετη λειτουργία που συνδύαζε τόσο φυσιολογικά όσο και ψυχολογικά στοιχεία.<sup>773</sup>

Αναλύοντας την όραση ως μια λειτουργία του εγκεφάλου η οποία μαθαίνεται και όχι ως αίσθηση, ο Χαραμής διατύπωσε τη θέση ότι ο οφθαλμός αποτελούσε το μέσο της όρασης και όχι την αιτία, χαρακτηρίζοντάς τον «υψίστης τελειότητας φωτογραφική μηχανή». Σε αυτή τη διαδικασία η όραση ως λειτουργία προερχόταν από τον εγκέφαλο.<sup>774</sup> Για την ενίσχυση της παραπάνω άποψης ο Χαραμής χρησιμοποίησε τον όρο «δυναμική τύφλωση», από την οποία θεωρούσε ότι έπασχαν «το βρέφος, ο βλαξ, ο φρενοβλαβής, ο αφηρημένος, αν και ουδεμίαν παθολογικήν αλλοίωσιν έχει ο οφθαλμικός αυτών βολβός».<sup>775</sup> Συνεχίζοντας το συλλογισμό του, έμμεσα αμφισβητούσε και τη σοβαρότητα της απώλειας όρασης ως αναπηρίας, παρατηρώντας ότι η όραση στη βρεφική ηλικία ήταν υποτυπώδης και αναπτυσσόταν μόνο με τη συμμετοχή της αφής και της μυϊκής αίσθησης. Εμφορούμενος από αυτό το σκεπτικό ο Χαραμής θεωρούσε ότι η απώλεια όρασης σε μικρή ηλικία ή η εκ γενετής τύφλωση μπορούσε να αντισταθμιστεί από τη χρήση της μυϊκής αίσθησης και της αφής.<sup>776</sup>

---

<sup>770</sup> Στο ίδιο, σ. 8.

<sup>771</sup> Στο ίδιο, σ. 9.

<sup>772</sup> Στο ίδιο, σ. 10.

<sup>773</sup> Στο ίδιο, σ. 10.

<sup>774</sup> Διατυπώνει χαρακτηριστικά: «Ο βλαξ, λοιπόν, δεν βλέπει, ενώ βλέπει. Δεν ακούει, ενώ ακούει. Βλέπει μηχανικώς διά του οφθαλμού και δεν βλέπει, δεν αντιλαμβάνεται διά του εγκεφάλου. Ακούει μηχανικώς διά του ωτός και δεν ακούει, δεν αντιλαμβάνεται διά του εγκεφάλου. Και τα τελειότερα οφθαλμικά ή ακουστικά και αν έχη όργανα, εάν δεν έχη εγκέφαλον ευαίσθητον, αμέσως ευερέθιστον εις τας δι' αυτών διαβιβαζομένας εικόνας ή εντυπώσεις εκ του εξωτερικού κόσμου, ουδέ βλέπει, ουδέ ακούει». (Σπήλιος Χαραμής, *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει*, ό.π., σ. 11-12).

<sup>775</sup> Σπήλιος Χαραμής, *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει*, ό.π., σ. 12.

<sup>776</sup> «Τόσον είνε βέβαιον ότι εις την βρεφικήν και παιδικήν, κατόπιν, ηλικίαν η όρασις είνε υποτυπώδης, άνευ της συμμετοχής της μυϊκής αισθήσεως, άνευ δηλ. του μέσου εκείνου, δι' ου λαμβάνομεν γνώσιν των παραστάσεων του χώρου, της αποστάσεως, του σχήματος των όσων βλέπομεν αντικειμένων, ώστε θα ήρκει η χρήσις μόνον της μυϊκής αυτής αισθήσεως εν συνεργασία μετά της αφής υπό του παιδός ή και υπό του βρέφους, διά να αναπληρώση μέχρι σημείου όντως καταπληκτικού την όρασιν». (Σπήλιος Χαραμής, *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπείαν των ψυχολογικών και φυσιολογικών*

Ωστόσο, θεωρούσε ότι ο όρος τύφλωση δεν αναφερόταν μόνο στην απώλεια της όρασης, αλλά διέκρινε ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές τύφλωσης αντιμετωπίζοντάς τις ως πραγματικές αντικειμενικές συνθήκες, χωρίς τη διάκριση μεταφορικής και κυριολεκτικής χρήσης του όρου. Έτσι αναφερόταν στην οργανική τύφλωση, τη δυναμική τύφλωση και τη διανοητική ή ψυχική τύφλωση. Για τον Χαραμή, δηλαδή ο βλέπων ήταν αυτός του οποίου οι οφθαλμοί λειτουργούσαν, αλλά και τους οποίους μπορούσε να χρησιμοποιήσει, ενώ, ταυτόχρονα, τους χρησιμοποιούσε με «ηθικό» τρόπο.<sup>777</sup> Σε αντίθεση όμως με την αμφισβήτηση της σπουδαιότητας της απώλειας της όρασης κατά τη βρεφική ηλικία, φαίνεται ότι πίστευε στην ύπαρξη μιας σύνδεσης ανάμεσα στην φυσική και την ηθική τύφλωση, θεωρία που απέδιδε στον Παρμενίδη.<sup>778</sup> Εντούτοις, δεν θεωρούσε ότι μοιραία οι τυφλοί θα ήταν και ηθικά ελλιπείς. Τουναντίον, αναφερόμενος σε αντικειμενικά, κατά την γνώμη του, θετικά χαρακτηριστικά της τύφλωσης, που είχαν να κάνουν με τη δυνατότητα των τυφλών να συγκεντρώνονται στον εαυτό τους, πίστευε ότι οι μεγαλοφυείς άνθρωποι που τύχαινε να είναι τυφλοί είχαν περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξουν στο έπακρο το μεγαλείο του μυαλού τους, καθώς παρέμεναν απερίσπαστοι από τα εξωτερικά ερεθίσματα.<sup>779</sup> Αυτή η έμφαση στη δυνατότητα αυτοσυγκέντρωσης των τυφλών, ως ένα χαρακτηριστικό που τους έδινε τη δυνατότητα υψηλότερης αντιληπτικής ικανότητας συγκριτικά με τους/τις βλέποντες/ουσες, σε συνδυασμό με την επιμονή στον διαχωρισμό ανάμεσα στη φυσική και την ηθική τύφλωση, παραπέμπει σε μια συλλογιστική που περιλαμβάνει την ιατρικοποίηση των κοινωνικών προβλημάτων. Μάλιστα, η ιδέα της ύπαρξης μιας έκτης αίσθησης στους/στις τυφλούς/ές έχει

---

*φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει*, ό.π., σ. 14-15). Και πιο κάτω: «Ο ανθρώπινος οφθαλμός, εάν δεν λάβη προηγουμένως αντίληψιν του χώρου, της αποστάσεως, του μεγέθους των αντικειμένων, τα οποία βλέπει, δεν βλέπει απολύτως. Είναι τυφλός. Χρειάζεται ακατάπαυστος έλεγχος αυτών διά της αφής πρωτίστως, διά να είπωμεν ότι τα βλέπει όντως». (Σπήλιος Χαραμής, ό.π., σ. 16).

<sup>777</sup> «Και εάν χιλιόφθαλμος Άργος είνε τις και νουν ακόμη έχει ισχυρότατον, όταν δεν έχει ισχυρότατον και φως εσώτερον, φως ηθικόν, φως καρδίας και ηθικής και ανθρωπισμού, αυτός είναι τυφλότερος και του τυφλού ακόμη, και του καθ' ολοκληρίαν απολέσαντος την όρασιν αυτού». (Σπήλιος Χαραμής, ό.π., σ. 24).

<sup>778</sup> «Όπου βλέπομεν φωτεινά, με πυρ εντός των οφθαλμών ημών, ήγουν με ακεραίαν την ενάργειαν της οράσεως, εκεί υπάρχει φρόνημα και νους και αλήθεια. Και, τουναντίον, υπάρχει ψεύδος και πλάνη και απάτη όπου σκοτεινά, με φως αμβλύ και ανάπηρον και συνεστραμμένον τα του κόσμου τούτου βλέπομεν. Όταν κανείς δεν έχει φως οφθαλμικόν απλούν, πλέη εντός σκότους όλος, φαντάζεται πας τις πόσον θα ήναι το εν αυτώ ηθικόν σκότος». (Σπήλιος Χαραμής, ό.π., σ. 24).

<sup>779</sup> «Και συμβαίνει ουχί σπανίως μία φύσει υπερτέρα και εκλεκτή ύπαρξις, να εκδηλούται όντως τοιαύτη και εις όλην αυτήν την δημιουργικήν ικανότητα, μόνο αφού τυφλωθή» (Σπήλιος Χαραμής, ό.π., σ. 25). Και παρακάτω: «Η εφ' εαυτήν συγκέντρωσις της ψυχής τοιούτων μεγαλοφυών ανθρώπων γίνεται δημιουργός εξαισίων φιλοσοφικών εποπειών. Οφθαλμοί ανοικτοί είναι ανοικταί θυρίδες διά τοιαύτα πνεύματα, και πρέπει να εμφραχθώσιν ερμητικώς, διά να ενεργήση και ανυψωθή η ψυχή εις την εντέλειαν». (Στο ίδιο, σ. 26).

συσχετιστεί βιβλιογραφικά με την ευγονικής ερμηνείας ηθικά επιλήψιμη συμπεριφορά που «απειλεί» και «μολύνει» τους/τις βλέποντες/ουσες.<sup>780</sup>

Συγκεκριμένα, από τη μια πλευρά, ο Χαραμής αποδίδει τη δυνατότητα των τυφλών να λειτουργούν κοινωνικά όπως οι βλέποντες/ουσες στην ύπαρξη μιας έκτης αίσθησης, ενός «εσωτερικού φωτός» που ερμήνευε τη διανοητική ικανότητα των τυφλών. Από την άλλη πλευρά, ο Χαραμής ιατροκοποιεί την κοινωνικά μη αποδεκτή συμπεριφορά, μέσα από τη διάκριση της τύφλωσης σε οργανική, δυναμική και διανοητική, με τις δύο τελευταίες μορφές να θεωρούνται ως αιτίες της εκδήλωσης κοινωνικών παθογενειών. Ειδικά αυτή η μορφή ιατροκοποίησης των κοινωνικών συμπεριφορών είναι έκδηλη και στις ιδέες της Λασκαρίδου, η οποία έκανε λόγο για την «κακή φύση» των μικρών τυφλών παιδιών, την οποία απέδιδε, εκτός από την κληρονομικότητα, και στην αντικειμενική συνθήκη της τυφλότητάς τους.

Επανερχόμενος στην κατάκτηση της όρασης από τους εκ γενετής τυφλούς ως μαθησιακή διαδικασία, ο Χαραμής έθεσε ως προϋποθέσεις της αποτελεσματικής μετάβασης στον κόσμο των βλέπόντων την κατάλληλη αγωγή, σε συνδυασμό με τον ευφυή ως προς τη διάνοια και ήρεμο και υπομονετικό ως προς τον χαρακτήρα πρώην τυφλό.<sup>781</sup> Μάλιστα, ο Χαραμής θεωρούσε ότι οι έλληνες πρώην τυφλοί είχαν περισσότερες πιθανότητες να κατακτήσουν την όραση, καθώς, κατά τη γνώμη του, η ελληνική φυλή συνδύαζε χαρακτηριστικά, όπως την ικανότητα του μυαλού, που ήταν προϋπόθεση για τη σταδιακή κατάκτηση της όρασης.<sup>782</sup> Χαρακτηριστικά, περιέγραφε την «ελληνική διάνοια» ως «βλέπουσα διάνοια»,<sup>783</sup> ακριβώς για να την αντιπαραβάλει

---

<sup>780</sup> David Bolt, *The Metanarrative of Blindness. A Re-reading of Twentieth-Century Anglophone Writing*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2014, σ. 79.

<sup>781</sup> «Εάν ο εγκέφαλος δυναμικώς ήναι αγχίνους, ευφυής, ευστροφος, αι εκ των οπτικών ακτίνων δονήσεις είναι ισχυραί. Και μένουν. Δεν παρέρχονται, δεν αμβλύνονται. Μένουν ως Α ή ως Β εντύπως ισχυρά και έντονος. Η άσκησις τότε προς αποκατάστασιν της οράσεως είναι διαρκείας μικράς: Και ουχί φερέπνοος. Και μετά τινά καιρόν ο οφθαλμός του θεραπευθέντος βλέπει ως εάν ουδ' επί στιγμήν υπήρξεν εκ γενετής τυφλός. Αλλά διά πόσων δυσκολιών και πόσων ασκήσεων πρέπει να διέλθη θεραπευθείς εκ γενετής τυφλός, εάν ο εγκέφαλος αυτού ήναι αμβλύς ή άνοους;». (Σπήλιος Χαραμής, ό.π., σ. 51-52). Και παρακάτω: «Πολλοί των θεραπευθέντων, εγκαταλειφθέντες ενωρίς άνευ καταλλήλου οδηγίας και κατευθύνσεως και καταπονηθέντες και, επί τέλους, απογοητευθέντες είτε εκ δύσνοιας, είτε εξ ελλείψεως υπομονής, είτε εξ άλλων λόγων, εξηκολούθουν να οδηγώνται εν τη ζωή ως και πρότερον, κυρίως διά της αφής και των λοιπών αισθήσεων, χωρίς να ωφεληθώσι σημαντικώς εκ της θεραπείας. Όταν όμως ο θεραπευθείς τύχη της καταλλήλου αγωγής, είναι δε και φύσει νοήμων και εκ χαρακτήρος μάλλον υπόμονος και ήρεμος, αποκτά συν τω χρόνω τελείαν σχεδόν την χρήση της νέας αισθήσεως αυτού, μεταβάλλεται δε συνήθως επί τω βελτίω και η διάνοια και ο χαρακτήρ αυτού». (Στο ίδιο, σ. 62).

<sup>782</sup> «Έλλην εκ γενετής τυφλός, με την φυσικήν, ην έχει, διαίσθησιν και ευφυΐαν, θα ήτον αδύνατον ν' απήντα διαρκώς εις ό,τι του επεδεικνύετο – ως πράγμα, ως σχήμα, ως κίνησιν – ότι έβλεπε μόνον «κάτι λευκόν»». (Σπήλιος Χαραμής, ό.π., σ. 49).

<sup>783</sup> Σπήλιος Χαραμής, ό.π., σ. 49.

στη δυναμική, ψυχική ή διανοητική τύφλωση, τις οποίες διέκρινε από την οργανική τύφλωση.

Από τις ιδέες του Χαραμή, φαίνεται ότι δύο συνέκλιναν με τις απόψεις που διαμόρφωσε η Ειρήνη Λασκαρίδου για την εκπαίδευση των τυφλών. Και η Λασκαρίδου πίστευε ότι οι τυφλοί λόγω της αυτοσυγκέντρωσής τους, είχαν τη δυνατότητα να εκπαιδευτούν και να έχουν τα ίδια ή και καλύτερα αποτελέσματα με αυτά των βλεπόντων. Αλλά η άποψη που και ιατρικά θα μπορούσε να δώσει ένα επιστημονικοφανές επίχρισμα στη Λασκαρίδου για το επίμονο αίτημα απομάκρυνσης των τυφλών παιδιών με νοητική αναπηρία από τον Οίκο Τυφλών ήταν αυτή της διάκρισης μεταξύ της οργανικής τύφλωσης από τη μια πλευρά, η οποία είτε μπορούσε να θεραπευθεί και έτσι ο τυφλός να ενταχθεί στον κόσμο των βλεπόντων, είτε να αξιοποιηθεί ως θετική επίδραση στην αυτοσυγκέντρωση και στην ανύψωση του διανοητικού πνεύματος, και της δυναμικής, ψυχικής ή διανοητικής τύφλωσης από την άλλη, στις οποίες δεν μπορούσε κάποιος να παρέμβει και να τις θεραπεύσει ή να τις αξιοποιήσει.

### **Η Braille της Λασκαρίδου: εφαρμογές του δημοτικισμού και αντανάκλαση ανταγωνισμών στον Μεσοπόλεμο**

Όπως και ο Αναγνωστόπουλος, έτσι και η Λασκαρίδου θεωρούσε τα προσβάσιμα βιβλία ως τις κύριες πηγές απόκτησης γνώσης από τους/τις τυφλούς/ές.<sup>784</sup> Για το λόγο αυτό προχώρησε άμεσα στην εφαρμογή του συστήματος γραφής και ανάγνωσης Braille στην ελληνική γλώσσα. Στην εφαρμογή αυτή, η Λασκαρίδου αποτύπωσε όλα τα επιπλέον σημεία στίξης και τους τόνους της ελληνικής γλώσσας στο σύστημα Braille: ψιλή, δασεία, οξεία, βαρεία, περισπωμένη, υπογεγραμμένη, διαλυτικά. Ωστόσο, στη δημοσίευση αυτού του πίνακα στην πρώτη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών του Έτους 1907, πληροφορούμαστε ότι ο συνδυασμός των στιγμών που απέδιδαν τα παραπάνω σημεία στίξης και τους τόνους, δεν χρησιμοποιούνταν στη μεταγραφή των βιβλίων στην Braille.<sup>785</sup> Στην επιλογή αυτή, η Λασκαρίδου ήταν πιο τολμηρή από τον Δροσίνη, ο οποίος είχε προτείνει αρχικά την ατονική χρήση των άρθρων. Η τόλμη αυτή δεν είναι

---

<sup>784</sup> «Οστις είπει, ότι οι τυφλοί δεν χρειάζονται πολλές γνώσεις, εκείνος δεν εγνώρισεν ή δεν ηγάπησεν αυτούς. [...] Το βιβλίον είναι το φως των αομμάτων, αυτό γεννά την σκέψιν». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1909*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1910, σ. 20, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>785</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1907*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1908, σ. 23, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

άσχετη και με τις διαμορφούμενες απόψεις της Λασκαρίδου και τη θέση που τελικά πήρε στο γλωσσικό ζήτημα. Χαρακτηριστικά, 40 χρόνια μετά από αυτή τη μεταγραφή, η Λασκαρίδου διατύπωσε τις κατασταλαγμένες ιδέες της για την απλοποίηση της γλώσσας στον πρόλογο του μυθιστορηματός της *Στέλλα*, προτείνοντας το μονοτονικό σύστημα.<sup>786</sup> Αυτές οι απόψεις για το γλωσσικό ζήτημα μπορούν να ανιχνευθούν και στην επιλογή της Λασκαρίδου το 1923 να προσαρμόσει την απόδοση του ελληνικού αλφαβήτου σε Braille στην αντίστοιχη απόδοση του λατινικού αλφαβήτου, μην διστάζοντας να παρέμβει στη σειρά των γραμμάτων στο ελληνικό αλφάβητο και να την τροποποιήσει.<sup>787</sup>

Εξάλλου, στη λογοδοσία της για τα έτη 1924-1925, η Λασκαρίδου διατύπωσε με σαφήνεια τις επιλογές που έκανε για την απόδοση του ελληνικού αλφαβήτου σε Braille, καθώς και τους λόγους που οδήγησαν σε αυτές τις επιλογές: «*Μετά πλείστας δοκιμάς επείσθημεν ότι το συμφέρον των Τυφλών μας απήτει να απλοποιήσωμεν όσο το δυνατόν την γραφήν προς συντομίαν χρόνου αλλά και περιορισμόν του όγκου των εκ στιγμών βιβλίων. Ούτω κατηργήσαμεν τους τόνους και τα πνεύματα (εκτός της δασείας εις τινάς περιστάσεις), ομοίως συνεχωνεύσαμεν τας διφθόγγους και τέλος προτιμήσαμεν να παραλλάξωμεν την κλασικήν διάταξιν του Ελληνικού Αλφαβήτου, και να προσθέσωμεν το στ, εκεί ακριβώς όπου ο αριθμός εξ, μόνον και μόνον ίνα συμπέσουν τα πλείστα γράμματα με τα των ξένων Αλφαβήτων*».<sup>788</sup>

Το 1926 υπήρχαν τέσσερις διαφορετικοί τρόποι απόδοσης της ελληνικής Braille: το ελληνικό αλφάβητο Braille που είχε αναπτυχθεί από το Βρετανικό Ινστιτούτο για τους Τυφλούς, μια γερμανική απόδοση του ελληνικού αλφαβήτου Braille, η απόδοση της Λασκαρίδου που διδασκόταν στον Οίκο Τυφλών και η απόδοση του Τρύφωνα Νίνου, που διδασκόταν στο σχολείο τυφλών στο Ζάππειο.<sup>789</sup> Για τον George M. Wilcox, διευθυντή εκπαίδευσης της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή», ήταν

---

<sup>786</sup> «Επειδή όμως είναι απόλυτος ανάγκη να την απλοποιήσωμεν, ώστε να γίνωμεν ικανοί να παρακολουθήσωμεν την ηλεκτρισμένην τροχιάν του αιώνος τούτου των σπουδαίων εφευρέσεων, η οποία απαιτεί από κάθε θεωρίαν πρακτικά αποτελέσματα, φρονώ ότι μας επιβάλλεται η εφαρμογή μιας ταχυγραφίας, που να μη βλάπτει καθόλου ηχητικώς την ελληνικήν μας γλώσσαν. [...] Δεν μας επιτρέπεται πλέον να χρονοτριβούμε με κανόνας τονισμού και με το να στολιζόμεν τα φωνήεντα με ψιλή, δασεία, οξεία, βαρεία και περισπωμένη, διότι δεν έχουν πλέον κανένα λόγον υπάρξεως, ύστερα από τόσους αιώνας, που τα είχαν εφαρμόσει οι Αλεξανδρινοί διά λόγους προφοράς. [...] καταργούμε τους τόνους και περιοριζόμεθα μόνον εις ένα σημείον επιτακτικόν της φωνής». (Ειρήνη Λασκαρίδου, *Στέλλα*, Τυπογραφείον Φρίξου Μπουκούρη, Αθήνα 1947, σ. 3-4).

<sup>787</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1924, σ. 20, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>788</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1925-1925*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1926, σ. 25, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>789</sup> George M. Wilcox, "Education of the Blind in Greece", ό.π., σ. 764.

απαραίτητο είτε να επιλεγεί ένα από αυτά τα τέσσερα συστήματα είτε να αναπτυχθεί ένα βελτιωμένο αλφάβητο ως το μοναδικό επίσημο αλφάβητο της ελληνικής Braille. Ωστόσο, έμμεσα τασσόταν υπέρ της επισημοποίησης του αλφαβήτου που είχε αναπτυχθεί από τον Τρύφωνα Νίνο, σχολιάζοντας αρνητικά ότι το αλφάβητο που είχε διαμορφωθεί από την Ειρήνη Λασκαρίδου αντιστοιχούσε στη σειρά και όχι στον ήχο των αντίστοιχων συμβόλων για τα λατινικά γράμματα. Επιπλέον, επικαλούμενος την αυθεντία του γενικού γραμματέα του Εθνικού Ιδρύματος για τους τυφλούς στη Μεγάλη Βρετανία Henry Stainsby, ο οποίος τασσόταν υπέρ του αλφαβήτου που είχε αναπτυχθεί από τον Τρύφωνα Νίνο, τόνισε ότι το συγκεκριμένο αλφάβητο ήταν σχεδόν πανομοιότυπο με αυτό που χρησιμοποιούνταν στη Μεγάλη Βρετανία και σχεδόν σε όλες τις υπόλοιπες χώρες.<sup>790</sup>

Το ζήτημα του σταθμισμένου ελληνικού αλφαβήτου Braille τράβηξε την προσοχή και της επίσημης πολιτείας, καθώς στις 28 Μαρτίου 1925 ο υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Κωνσταντίνος Σταμούλης συγκάλεσε συνάντηση με δική του πρωτοβουλία για το συγκεκριμένο ζήτημα. Στη συνάντηση τονίστηκε το γεγονός ότι το αλφάβητο που είχε αναπτυχθεί από τη Λασκαρίδου χρησιμοποιούνταν ήδη για 19 χρόνια στον Οίκο Τυφλών, ενώ περίπου 100 βιβλία είχαν ήδη εκτυπωθεί χρησιμοποιώντας το συγκεκριμένο αλφάβητο. Στην ίδια συνάντηση, ωστόσο, διατυπώθηκε και η άποψη ότι το αλφάβητο που αναπτύχθηκε από τον Τρύφωνα Νίνο είχε το πλεονέκτημα ότι έμοιαζε περισσότερο στον Διεθνή Κώδικα Braille.<sup>791</sup>

Ακόμα, ο Wilcox το 1926 παρουσίασε μια διαφορετική εικόνα για την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα, από εκείνη που μέχρι τότε παρουσίαζε η Λασκαρίδου στις λογοδοσίες της στον Οίκο Τυφλών. Ανέφερε ότι το 1926 υπήρχαν συνολικά μόλις τρεις καταρτισμένοι εκπαιδευτικοί για τους τυφλούς της Ελλάδας, ενώ παρουσίασε ως πρόοδο το γεγονός ότι η οργάνωση “Near East Relief” ανέλαβε τα έξοδα των σπουδών των μεγαλύτερων τυφλών μαθητριών της ώστε να γίνουν οι εκπαιδευτικοί των τυφλών παιδιών. Επιπλέον, παρουσίασε ως θετικό βήμα για την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα την προετοιμασία ενός νομοσχεδίου για την ίδρυση οικοτροφείων τυφλών.<sup>792</sup>

---

<sup>790</sup> Στο ίδιο, σ. 764 -765.

<sup>791</sup> Ο Wilcox πληροφορεί ότι η συνάντηση δεν κατέληξε σε απόφαση, αλλά όρισε μια επιτροπή ειδικών να μελετήσουν το πρόβλημα (George M. Wilcox, “Education of the Blind in Greece”, ό.π., σ. 765).

<sup>792</sup> George M. Wilcox, ό.π., σ. 765.

Οι παραπάνω πληροφορίες εγείρουν πολλές υποθέσεις και ερωτήματα αναφορικά με τον ρόλο διακριτών και μάλλον ανταγωνιστικών μεταξύ τους πόλων για την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920. Τα δύο ζητήματα στα οποία θα μπορούσε κάποιος/α να εστιάσει είναι η ανάπτυξη και χρήση των διαφορετικών εκδοχών της ελληνικής απόδοσης του συστήματος Braille και ο ανταγωνισμός μεταξύ διαφορετικών λογικών για την ίδρυση και διατήρηση σχολείων τυφλών στην Ελλάδα. Οι φορείς των διαφορετικών προσεγγίσεων παραμένουν οι ίδιοι και στα δύο ζητήματα: από τη μια πλευρά, η Ειρήνη Λασκαρίδου υπεραμυνόταν των επιλογών της στην ελληνική απόδοση της γραφής Braille στον Οίκο Τυφλών, χρησιμοποιώντας ως βασικό επιχείρημα ότι η διδασκαλία του συγκεκριμένου συστήματος στα τυφλά προσφυγόπουλα ήταν απόλυτα αποτελεσματική και, ταυτόχρονα, αντιτιθόταν στην πρωτοβουλία για ίδρυση κρατικής σχολής τυφλών. Από την άλλη πλευρά, ο Τρύφων Νίνος, ανέπτυξε ένα διαφορετικό σύστημα γραφής Braille, δίδασκε στο σχολείο τυφλών που είχε ιδρύσει η “Near East Relief” για τα τυφλά προσφυγόπουλα και διεκδίκησε μέσα από το δημόσιο λόγο την ίδρυση κρατικής σχολής τυφλών.

Συγκεκριμένα, ο Τρύφων Νίνος ήταν ο πρώτος τυφλός που ανέπτυξε διεκδικητική δράση για τους τυφλούς στην Ελλάδα. Ίδρυσε την Πανελλήνια Ένωση Τυφλών, μαζί με τον Ν. Φωστήρα και τον Π. Σ. Πετρίδη.<sup>793</sup> Στο *Ελεύθερο Βήμα* δημοσιεύθηκε ένα άρθρο στις 7 Νοεμβρίου 1929, με τίτλο «Οι Τυφλοί», στο οποίο ο Τρύφων Νίνος χαρακτηριζόταν ως «ένας άνθρωπος τυφλός, αλλά σοφός, πολύπειρος διδάσκαλος, ενήμερος σε όλα τα καθέκαστα της ζωής και της επαγγελματικής μορφώσεως των τυφλών, ο οποίος έχει αφιερώσει τον πόνο του στην καλλιτέρευσι της τύχης των ομοιοπαθών του».<sup>794</sup> Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα ο Νίνος στρέφει τα βέλη του στη φιλανθρωπία και διεκδικεί την ίδρυση κρατικής επαγγελματικής σχολής τυφλών. Η κριτική που ασκείται στο κράτος στο συγκεκριμένο δημοσίευμα περιλαμβάνει την εναντίωση στο νόμο που ψηφίστηκε το 1919, σύμφωνα με τον οποίο οι τυφλοί περιλαμβάνονταν «στην τάξη των αλητών»,<sup>795</sup> ενώ ασκείται και καταστατική κριτική στον Οίκο Τυφλών, η οποία αφορά το γεγονός ότι εξυπηρετούσε κυρίως

---

<sup>793</sup> *Εμπρός*, 14.10.1928.

<sup>794</sup> *Ελεύθερον Βήμα*, 7.11.1929.

<sup>795</sup> Ν. 1681/1919 «Περί αλητείας και επαιτείας», ΦΕΚ14/Α/22.1.1919, σ. 159-160. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 3 του νόμου αυτού αναφέρονται τα άτομα με αναπηρία ως άτομα που ασκούν επαιτεία, χωρίς ωστόσο να θεωρούνται τα ίδια υπεύθυνα για αυτή την πράξη, ως «πρόσωπα πλημμελούς υγείας», «σωματικώς ή διανοητικώς ανάπηρα» που προκαλούν «δια της ελλαττωματικής των καταστάσεως την περιέργειαν, τον οίκτον ή την συμπάθειαν του κοινού προς χρηματισμόν».



εύπορους τυφλούς και μικρό συνολικά αριθμό φτωχών τροφίμων, συγκριτικά με τους τυφλούς που υπήρχαν στην Ελλάδα.<sup>796</sup> Μάλιστα, το συγκεκριμένο δημοσίευμα ανασκευάζει το βασικό επιχείρημα των ιδρυτών του Οίκου Τυφλών, αλλά και της Ειρήνης Λασκαρίδου μέχρι την παραίτησή της, ότι ο Οίκος Τυφλών εκπλήρωνε εκπολιτιστικό ρόλο στα Βαλκάνια και στην Ανατολή, παρουσιάζοντας ως ανώτερες τις δομές που είχαν αναπτυχθεί για τους τυφλούς στην Βουλγαρία και ρίχνοντας το βάρος στην κρατική πρωτοβουλία για τους εκεί τυφλούς.<sup>797</sup> Το επιχείρημα της Λασκαρίδου ότι ο Οίκος Τυφλών αποτελούσε το πρώτο σχολείο τυφλών στην Ανατολή, εξάλλου, δεν είναι ακριβές, καθώς στην Ούρφα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λειτουργούσε από το 1892 σχολείο για τυφλά ορφανά παιδιά, με πρωτοβουλία της Corina Shattuck, αμερικανίδας ιεραποστόλου, το οποίο το 1910 μετονομάστηκε σε Shattuck School for the Blind.<sup>798</sup> Ειδικά η αναφορά στην αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης των τυφλών στη γειτονική Βουλγαρία επανέφερε το ζήτημα της συλλογικής ενοχής απέναντι στην αδυναμία εκπλήρωσης δράσεων που θα σήμαιναν τον δυτικό προσανατολισμό του ελληνικού κράτους και τη μετατροπή του στον αποκλειστικό φορέα εκπολιτισμού της Ανατολής απέναντι στη βουλγαρική απειλή, που διεκδικούσε την ανάληψη αυτού του ρόλου.

Ήδη στις 11 Ιουνίου 1924 είχε δημοσιευθεί ένα άρθρο του ίδιου του Τρύφωνα Νίνου, με τίτλο «Δυστυχείς οι Έλληνες τυφλοί». Στο άρθρο αυτό ο Νίνος κατήγγειλε το ελληνικό κράτος για την ανυπαρξία σχολείων για τους τυφλούς στη χώρα, χωρίς να κάνει καμία αναφορά στον Οίκο Τυφλών.<sup>799</sup> Είναι χαρακτηριστικά ηχηρή η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στον Οίκο Τυφλών, ενώ η αναφορά στο σχολείο τυφλών στην Τουρκία, το οποίο είχε ξεκινήσει από την πρωτοβουλία αμερικανίδας ιεραποστόλου, καθιστά ακόμα πιο ενδιαφέρουσα την μη αναφορά στον Οίκο Τυφλών. Φαίνεται ότι επανέρχεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον πυρήνα του Οίκου Τυφλών, που πλέον

---

<sup>796</sup> *Ελεύθερον Βήμα*, 7.11.1929.

<sup>797</sup> *Ελεύθερον Βήμα*, 7.11.1929.

<sup>798</sup> Dimitra Giannuli, "Errand of Mercy: American Women Missionaries and Philanthropists in the Near East, 1820-1930", *Balkan Studies*, 39(2), (1998), σ. 223-262, ειδικά σ. 242.

<sup>799</sup> Συγκεκριμένα, γράφει: «Δυστυχέστερος δε μεταξύ πάντων των τυφλών του κόσμου είναι ο Έλληνας τυφλός, διότι ενώ εις όλα τα κράτη του κόσμου, και εις αυτήν την Τουρκίαν ακόμη, λειτουργούν σχολεία τυφλών προς μόρφωσιν αυτών, μόνον οι Έλληνες τυφλοί εξακολουθούσι να είναι τυφλοί τα τ' ότα, τον τε νούν, τα τ' όμματα. [...] Είναι φοβερά αδικία αυτό που γίνεται εις την Ελλάδα και έγκλημα θανάσιμον κατά της ζωής του τυφλού. Είναι καιρός να παύση αυτή η αδικία που γίνεται εις τους Έλληνας τυφλούς και το αδίκημα τούτο πρέπει να διορθώση η δημοκρατική κυβέρνησις, ιδρύουσα δημοσίαν σχολήν τυφλών, διά να δώση παιδείαν, μόρφωσιν επιστημονικήν και εργασίαν εις τους κατά χιλιάδας αριθμουμένους δυστυχιστάτους Έλληνας τυφλούς». (*Ελεύθερον Βήμα*, «Δυστυχείς οι Έλληνες τυφλοί», 11.6.1924).

εκπροσωπούσαν από την Ειρήνη Λασκαρίδου και μια αμερικανική παράδοση που αντλούσε από τις απόψεις του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου και εστίαζε στην ίδρυση κρατικής σχολής τυφλών, περιορίζοντας τις φιλανθρωπικές πρακτικές.

Στις 24 Ιουνίου 1924 δημοσιεύθηκε στο *Ελεύθερον Βήμα* ένα άρθρο του Κώστα Αθάνατος, με τίτλο «Σιλωάμ». Στο άρθρο αυτό ο Αθάνατος παρουσίασε τις προσπάθειες του Τρύφωνα Νίνου να ξεκινήσουν οι διαδικασίες για την ίδρυση κρατικής σχολής τυφλών στην Ελλάδα. Για τη διευρυμένη εκπαίδευση των τυφλών ο Αθάνατος χρησιμοποίησε το επιχείρημα ότι «οι τυφλοί είναι ένα εθνικόν κεφάλαιον τον οποίον μπορούμε κάλλιστα να το χρησιμοποιήσωμεν». Επίσης, διατύπωσε το βασικό επιχείρημα τόσο του Αναγνωστόπουλου όσο και του Δροσίνη ότι ο τυφλός «είνε ο μάλλον επιδεκτικός εις την μάθησιν, λόγω της εσωτερικής του συγκεντρώσεως που του αποκλείει τον περισπασμόν από τα εξωτερικά φαινόμενα».<sup>800</sup> Η μόνη αναφορά στον Οίκο Τυφλών στο συγκεκριμένο άρθρο ήταν ο χαρακτηρισμός του ως «πολύ περιορισμένης υποθέσεως». Επρόκειτο για ένα ακόμα επιχείρημα που ερχόταν να υπερθεματίσει την ύπαρξη της αναγκαιότητας ανάληψης κρατικής πρωτοβουλίας για την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα.<sup>801</sup>

Στις 15 Αυγούστου 1924 ο Κώστας Αθάνατος επανήλθε παρουσιάζοντας τον Τρύφωνα Νίνο ως «σημαιοφόρο των δικαιωμάτων των τυφλών». Πρόκειται για την πρώτη αναφορά που γίνεται στον Τύπο αναφορικά με προσπάθειες και πρωτοβουλίες των ίδιων των τυφλών να διεκδικήσουν από το κράτος τα δικαιώματά τους. Μάλιστα, το άρθρο ξεκινά ασκώντας κριτική στους «κοσμοσωτήριους οφθαλμολόγους» που αντιμετώπιζαν την τύφλωση ως μια πάθηση προς θεραπεία.<sup>802</sup> Ο αρθρογράφος παρουσιάζει την τύφλωση ως μια κατάσταση για την οποία το υποκείμενο είχε την επιλογή να την δεχτεί και να ζήσει με αυτή, διεκδικώντας από την πολιτεία την αναγνώριση αυτής της κατάστασης, μέσα από την ψήφιση και εφαρμογή σχετικών μέτρων. Για πρώτη φορά, η τύφλωση και η τυφλότητα ως κατάσταση λάμβανε

---

<sup>800</sup> Κώστας Αθάνατος, «Σιλωάμ», *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Ιουνίου 1924, σ. 1.

<sup>801</sup> Κώστας Αθάνατος, ό.π., σ.1. Περίπου την ίδια κριτική άσκησε ο Κώστας Αθάνατος στον Οίκο Τυφλών, ξεκαθαρίζοντας ότι ο Τρύφωνα Νίνος δεν τασσόταν ενάντια στη λειτουργία. Εστίασε στο γεγονός ότι ο Οίκος εξυπηρετούσε μόνο 40 τυφλά παιδιά, άσκησε κριτική στον περιορισμένο κύκλο της διδασκαλίας τους και τόνισε ότι επρόκειτο για φιλανθρωπικό ίδρυμα που στηριζόταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, σε αντίθεση με τον στόχο του Τρύφωνα Νίνου που ήταν η ανάληψη κρατικής πρωτοβουλίας για την εκπαίδευση των τυφλών (Κώστας Αθάνατος, «Σιλωάμ», *Ελεύθερον Βήμα*, 15 Αυγούστου 1924, σ. 1).

<sup>802</sup> Συγκεκριμένα, αναφερόμενος στην περίπτωση του Τρύφωνα Νίνου, σχολίασε πως «δεν πάσχει διόλου διότι είναι τυφλός», αλλά «πρωτού αποτυφλωθή εντελώς έπασχεν. Έπασχεν από τα μάτια του. Αφ' ης επήρε την απόφασιν ότι θα ζήσει με μίαν ολιγώτερον από τους συνανθρώπους του αίσθησιν, εκύτταξε τουλάχιστον να περιφρουρήσει και να επαυξήσει τας λοιπάς». (Κώστας Αθάνατος, ό.π., σ. 1).

κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Για πρώτη φορά διατυπώθηκε η φράση «οι τυφλοί διά τους τυφλούς» με τον Τρύφωνα Νίνο να παρουσιάζεται ως φορέας αυτής της αντίληψης. Ως αιτήματα παρουσιάζονται η απαλλαγή των τυφλών «από το μαρτύριο και το αίσχος της επαιτείας» και η ίδρυση κρατικών σχολείων για τους τυφλούς, με στόχο την εργασιακή ένταξη των τυφλών και τη μετατροπή τους σε «κοινωνικούς παράγοντες», μέσα και από την εισαγωγή τους στα πανεπιστήμια της χώρας. Τέλος, στο συγκεκριμένο άρθρο διατυπώθηκε ξανά το επιχείρημα, το οποίο θα επαναληφθεί αργότερα αρκετές φορές στα περιοδικά που εκδίδουν οι ίδιοι οι τυφλοί στις δεκαετίες 1950 και 1960, ότι «ο τυφλός είναι ο κατ' εξοχήν συγκεντρωμένος άνθρωπος επειδή μένει απερίσπαστος στον εσωτερικό κόσμο των λογισμών του», και ως εκ τούτου, μπορεί να μετατραπεί σε παραγωγικό εργαζόμενο.<sup>803</sup> Οι προσπάθειες του Τρύφωνα Νίνου για την ανάληψη κρατικής πρωτοβουλίας στην εκπαίδευση των τυφλών, οδήγησαν πέντε χρόνια αργότερα στη συζήτηση του θέματος στη Βουλή, μετά από τη διατύπωση επερώτησης. Ο τότε υπουργός Παιδείας Κωσταντίνος Γόντικας αντέδρασε θετικά στην πρόταση.<sup>804</sup>

Παρόλο που τόσο ο ίδιος ο Τρύφοντας Νίνος όσο και τα σχετικά με αυτόν δημοσιεύματα υπήρξαν πολύ προσεκτικά σχετικά με τη λειτουργία και το ρόλο του Οίκου Τυφλών, εστιάζοντας κυρίως στο μικρό αριθμό των μαθητών και μαθητριών του και στον αντικειμενικό αποκλεισμό πολλών άπορων τυφλών από την εκπαίδευση που παρείχε, η Λασκαρίδου χαρακτήρισε την ενδεχόμενη ίδρυση κρατικής σχολής τυφλών ως ένα «καίριο πλήγμα» στον Οίκο Τυφλών. Στην λογοδοσία της για το έτος 1929, σχολίασε αρνητικά την πρωτοβουλία αυτή, αντιπροτείνοντας την προσφορά κρατικής ενίσχυσης στον Οίκο Τυφλών. Μάλιστα, παραθέτοντας τις, σύμφωνα με την ίδια, απαντήσεις των τομεαρχών δημοσίων υπαλλήλων σχετικά με το θέμα, κάνει λόγο για απαξίωση εκ μέρους του ίδιου του κρατικού μηχανισμού σχετικά με την αποτελεσματικότητα των ενδεχόμενων κρατικών σχολών τυφλών.<sup>805</sup> Αντί της ίδρυσης κρατικής σχολής τυφλών, η Λασκαρίδου πρότεινε να επενδύσει το κράτος μεγαλύτερα ποσά στον Οίκο Τυφλών και στο έργο του, και εφόσον περισσέψουν χρήματα, να

---

<sup>803</sup> Κώστας Αθάνατος, *ό.π.*, σ. 1.

<sup>804</sup> Τη θετική του διάθεση απέναντι στο θέμα εξέφρασε και ο διάδοχός του στο υπουργείο παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου (*Ακρόπολις*, 22.3.1930).

<sup>805</sup> Η Λασκαρίδου παρουσιάζει ως απάντηση των τμηματάρχων του δημοσίου στους οποίους απευθύνθηκε για να διατυπώσει την παραπάνω της άποψη, την εξής: «Τι σας ενδιαφέρει, εάν το Δημόσιον θέλει να εξοδεύσει διά να φανή ότι κάτι κάμει διά τους Τυφλούς; Ας το κάμει όπως όπως, και καλλίτερα θ' αναδειχθή το μεγαλείον του ιδικού σας Οίκου Τυφλών». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1929*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1930, σ. 18-19, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

προχωρήσει στην ίδρυση ασύλων «τυφλοηλιθίων» και «τυφλοκωφαλάλων».<sup>806</sup> Τέλος, επανέφερε στη συζήτηση ως χρήσιμη και λειτουργική προσφορά του κράτους προς τους τυφλούς, την καθιέρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης για τα τυφλά παιδιά, την απαγόρευση της επαιτείας και τη θέσπιση έκπτωσης στα εισιτήρια για τη χρήση των ΜΜΜ από τους τυφλούς.<sup>807</sup> Ειδικά η καθιέρωση του υποχρεωτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης των τυφλών παιδιών αποτελούσε ένα επίκαιρο για την ιστορική στιγμή αίτημα, καθώς μόλις τρία χρόνια πριν, στο Σύνταγμα του 1927, είχε θεσμοθετηθεί η υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση,<sup>808</sup> η εφαρμογή της οποίας, ωστόσο, αφορούσε μόνο στα βλέποντα παιδιά.

Ωστόσο, στις 22 Μαρτίου 1930 η εφημερίδα *Ακρόπολις* δημοσίευσε άρθρο στο οποίο διαβάζουμε ότι «και η Κα Λασκαρίδου, αναγνωρίσασα και αυτή την αριθμητική ανεπάρκειαν του ιδρύματός της, συνιστά την σύστασιν και δευτέρας σχολής».<sup>809</sup> Την ίδια περίπου στιγμή, δηλαδή, που η Λασκαρίδου δημοσίευσε στη λογοδοσία της τη διαφωνία της με την ίδρυση δεύτερης σχολής τυφλών, ο Τύπος πληροφορούσε για το ακριβώς αντίθετο. Ακόμα, αμέσως μετά τον θάνατο της Λασκαρίδου, ο στενός συνεργάτης της στο Σύλλογο Φίλων των Τυφλών Ευάγγελος Ανερούσης, στον επικήδειο λόγο που εκφώνησε για εκείνη, πληροφόρησε ότι η δημιουργία κρατικού ιδρύματος για τους τυφλούς υπήρξε παραδόξως όνειρο της Λασκαρίδου, το οποίο με συγκεκριμένες ενέργειες προσπάθησε να πραγματοποιήσει.<sup>810</sup>

Ακόμα, στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης που φαίνεται ότι έλαβε χώρα σχετικά με την ελληνική απόδοση του συστήματος γραφής και ανάγνωσης Braille ερμηνεύονται και οι εκτενείς αναφορές της Λασκαρίδου στις λογοδοσίες της για τα έτη 1922-1923 και 1924-1925. Στις λογοδοσίες αυτές, απέδιδε την εκμάθηση της Braille

---

<sup>806</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1929*, ό.π., σ. 19-20, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>807</sup> Στο ίδιο, σ. 20. Πρώτη φορά η Λασκαρίδου είχε διατυπώσει αυτά τα αιτήματα στη λογοδοσία της για τα έτη 1924-1925 (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1924-1925*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1926, σ. 23, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>808</sup> Γιώργος Κόκκινος, «Τα ελληνικά Συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927)», *Μνήμων*, 19, (1997), σ.73-108, ειδικά σ.102.

<sup>809</sup> *Ακρόπολις*, 22.3.1930.

<sup>810</sup> «Είχεν όνειρον και ηγωνίζετο να επιτύχη την δημιουργίαν από το κράτος ενός ιδρύματος, εις το οποίον θα συγκεντρωθούν όλοι οι τυφλοί διά να προστατευθούν. Τα υπομνήματά της και αι παραστάσεις της εις το Υπουργείον Κοιν. Προνοίας προς τον σκοπόν αυτόν, είναι κάτι διά τα οποία η πολιτεία δεν δικαιούται να κωφεύση. Όταν μάλιστα το Υπουργείον Κοιν. Προνοίας διηύθυνε η φιλότατη της Κα Λίνα Π. Τσαλδάρη προσεπάθησεν να επιτύχη την ολοκλήρωσιν του έργου αυτού». (Ευάγγελος Ανερούσης, «Ειρήνη Λασκαρίδου, Η Μανούλα των Τυφλών», Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 11-12, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

από τα τυφλά «προσφυγάκια» στον Οίκο, στην αποτελεσματικότητα της συγκεκριμένης ελληνικής απόδοσης της Braille, αλλά και δικαιολογούσε εκτενώς τις επιλογές που έκανε στην ελληνική απόδοση της Braille ως τις πιο κατάλληλες. Μάλιστα, πίσω από τη δήλωσή της ότι τα αλλόγλωσσα προσφυγάκια κατάφεραν να μάθουν μέσα σε λίγους μόνο μήνες τη συγκεκριμένη εκδοχή της ελληνικής Braille, πιθανόν να υφέρπει μία έμμεση κριτική στη χρήση αποκλειστικά της αγγλικής εκδοχής της Braille στο σχολείο τυφλών του Ζαπτείου, κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του.<sup>811</sup>

Από τα παραπάνω γίνεται σαφής η προσπάθεια της Λασκαρίδου να διατηρήσει την ηγεμονία και τον έλεγχο του Οίκου Τυφλών στην εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα. Η προσπάθειά της αυτή αποτυπώνεται τόσο στην αντιπρότασή της για την κρατική ενίσχυση του Οίκου Τυφλών απέναντι στην πρόταση για ίδρυση κρατικής σχολής τυφλών, όσο και στην ξαφνική εκτενή αναφορά στις επιλογές που η ίδια έκανε στην ελληνική απόδοση της Braille στις λογοδοσίες της για τα έτη 1922-1925, καθώς τη συγκεκριμένη τριετία ξεκίνησε να εφαρμόζεται μια ανταγωνιστική απόδοση της γραφής, στο ανταγωνιστικό πλαίσιο εκπαίδευσης των τυφλών.

### **Η παραίτηση της Ειρήνης Λασκαρίδου από τον Οίκο Τυφλών**

Το 1924 η Εφορεία του Οίκου Τυφλών απέδωσε στην Ειρήνη Λασκαρίδου, για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη προς το έργο της και να την τιμήσει, την ιδιότητα της διευθύνουσας συμβούλου.<sup>812</sup> Από τη στιγμή της αναγόρευσης της Λασκαρίδου σε διευθύνουσα σύμβουλο του Οίκου Τυφλών, οι λογοδοσίες άλλαξαν μορφή. Η Εφορεία αρκούσαν στο να περιγράφει αδρά τα πεπραγμένα στην καθιερωμένη ετήσια γενική συνέλευση του Οίκου Τυφλών και την οικονομική του κατάσταση, παραθέτοντας πάντα και την έκθεση της ελεγκτικής επιτροπής. Πληροφορίες σχετικά με τη ζωή στο ίδρυμα και τις ετήσιες δράσεις του έδινε αποκλειστικά η Λασκαρίδου στις λογοδοσίες της ως διευθύνουσα σύμβουλος.

Η δομή αυτή ακολουθήθηκε μέχρι το 1931. Η λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1932 δεν περιλάμβανε τη λογοδοσία της διευθύνουσας συμβούλου Ειρήνης Λασκαρίδου. Αντίστοιχα, και μέχρι την παραίτηση της Λασκαρίδου από τη θέση της

---

<sup>811</sup> Ως λόγο για τη χρήση της αγγλικής εκδοχής της Braille στο σχολείο τυφλών του Ζαπτείου, η «Εγγύς Ανατολή» επικαλούνταν το γεγονός ότι υπήρχαν ελάχιστα βιβλία μεταγραμμένα στην ελληνική Braille (Jane Hill, “Near East Relief Makes Provision for Blind”, ό.π., σ. 58).

<sup>812</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1924-1925*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1926, σ. 7, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

διευθύνουσας συμβούλου του Οίκου Τυφλών το 1936, καμία από τις επόμενες λογοδοσίες του Οίκου Τυφλών δεν περιλάμβανε λογοδοσία της διευθύνουσας συμβούλου. Η πρακτική αυτή επανέρχεται στη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1936, οπότε και μετονομάζεται η θέση της διευθύνουσας συμβούλου σε θέση διευθύντριας, για την οποία υπέγραφε η Ευφροσύνη Λιοναράκη-Ταμπάκη.

Η απόλυτη σύγκρουση ανάμεσα στην Εφορεία του ιδρύματος και στην Ειρήνη Λασκαρίδου αντανακλάται στην πολύ σύντομη ευχαριστήρια αναφορά στη Λασκαρίδου από την Εφορεία στη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1935, και ενώ είχαν παύσει οι ευχαριστήριες αναφορές στις λογοδοσίες της Εφορείας προς το πρόσωπό της από τη στιγμή που αναβαθμίστηκε ο ρόλος της σε αυτόν της διευθύνουσας συμβούλου.<sup>813</sup> Στην ευχαριστία αυτή η Λασκαρίδου για πρώτη φορά δεν αναφέρθηκε ονομαστικά, ενώ και το απόλυτα τυπικό ύφος της ευχαριστίας ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τη διατύπωση των ευχαριστιών της Εφορείας για το έργο της τα προηγούμενα χρόνια, όταν ακόμα είχε την ιδιότητα της διευθύντριας του σχολείου του Οίκου Τυφλών και πριν εξελιχθεί σε διευθύνουσα σύμβουλο.<sup>814</sup> Η τόσο έντονη αλλαγή στο ύφος των ευχαριστιών της Εφορείας προς την Ειρήνη Λασκαρίδου, σε συνδυασμό με το γεγονός της επαναφοράς των ευχαριστιών, που έμμεσα υποδήλωνε ότι δεν της αναγνωριζόταν πλέον ο ρόλος που της είχε αποδοθεί πριν από 11 χρόνια, καθώς και η ηχηρή απουσία των λογοδοσιών της Λασκαρίδου από το 1932 και μέχρι την αντικατάστασή της το 1936, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για τη ύπαρξη μιας πολύ έντονης διαφωνίας ανάμεσα στην Εφορεία και τη Λασκαρίδου, η οποία οδήγησε σε ρήξη τις σχέσεις τους. Συνεπώς, η πληροφορία που έδινε ο Αριστείδης Κούμαρης στα «Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών», τα οποία επιμελήθηκε ο ίδιος ως σύμβουλος και ταμίας του Οίκου το 1948, ότι η Ειρήνη Λασκαρίδου αποχώρησε οικειοθελώς το 1936 από τη θέση της διευθύνουσας

---

<sup>813</sup> «Απευθύνομεν τας ευχαριστίας μας προς την Διευθύνουσαν και λοιπόν διδακτικόν άλλον προσωπικόν του Ιδρύματος». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1935*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1936, σ. 11, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>814</sup> Ενδεικτικά, στη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για τα έτη 1922-1923, η Εφορεία διατυπώνει τις ευχαριστίες της προς την Ειρήνη Λασκαρίδου ως εξής: «Ανεκτίμητον εν τω έργω ημών έχομεν πρωταθλητήν την διευθύντριαν του Οίκου Τυφλών κυρίαν Ειρήνην Λασκαρίδου, την αφιερώσαν εαυτήν εις τόσον ωραίον έργον». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1922-1923*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1924, σ. 6, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

συμβούλου του Οίκου,<sup>815</sup> δεν μπορεί να είναι ακριβής. Πρόκειται για τη συγκάλυψη μιας σοβούσας σύγκρουσης.

Στις 16 Σεπτεμβρίου 1931 ο πρόεδρος της Εφορείας αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος, απέστειλε σύντομη επιστολή στην Ειρήνη Λασκαρίδου, με την οποία της ζητούσε να συμμορφωθεί στις διατάξεις του νέου εσωτερικού κανονισμού λειτουργίας του Οίκου Τυφλών. Ενώ δεν υπάρχει στο αρχείο ο ίδιος ο κανονισμός, από τις μετέπειτα επιστολές της Εφορείας προς τη Λασκαρίδου, στις οποίες προοδευτικά από την προσφώνηση «Αξιότιμος Κυρία», αρκούνταν στην προσφώνηση «Κυρία», μπορεί κάποιος/α να συναγάγει ότι οι διαφωνίες αποτυπώνονταν κυρίως σε θέματα οικονομικού ελέγχου στο ίδρυμα. Συγκεκριμένα, η Εφορεία σε επιστολή της προς τη Λασκαρίδου στις 4 Ιουνίου 1932, ζήτησε σε αυστηρό τόνο την γνωστοποίηση του συνόλου των ποσών που η σχολή εισέπραξε από την πώληση των προϊόντων των τυφλών εργαζομένων και τις εισφορές των επισκεπτών, καθώς και την άμεση κατάθεση του συνολικού ποσού στην Εφορεία. Στον ίδιο τόνο, ζητούσε από τη Λασκαρίδου την από εκείνη τη στιγμή και έπειτα κατάθεση στην Εφορεία, στο τέλος κάθε μήνα, του ποσού από την πώληση των προϊόντων των τυφλών εργαζομένων και τις προσφορές των επισκεπτών.<sup>816</sup> Επιπλέον, σε άλλη επιστολή της προς τη Λασκαρίδου στις 27 Ιουνίου 1932, η Εφορεία την πληροφορούσε ότι απέλυσε τον λογιστή που εκείνη είχε προσλάβει για να την εκπροσωπεί στις συναλλαγές με την Εφορεία που είχαν οικονομικό περιεχόμενο, με το επιχείρημα ότι η ύπαρξή του ήταν περιττή.<sup>817</sup> Με αυτή την κίνηση, η Εφορεία έκανε σαφές ότι ο ρόλος της Λασκαρίδου περιοριζόταν σημαντικά, αποκλείοντάς την από θέματα οικονομικής διαχείρισης του Οίκου Τυφλών. Η Εφορεία επέδειξε την εξουσία της στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Στις δύο επιστολές για τις οποίες γίνεται λόγος, στα στοιχεία παραλήπτη διαβάζουμε ως ιδιότητα που συνοδεύει το όνομα της Λασκαρίδου «διευθύντρια Σχολής Οίκου Τυφλών», ένδειξη ότι στο νέο εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας του Οίκου πραγματοποιήθηκε ο υποβιβασμός της από διευθύνουσα σύμβουλο του Οίκου Τυφλών, σε διευθύντρια της σχολής του Οίκου Τυφλών.

---

<sup>815</sup> Αριστείδης Γ. Κούμαρης, *Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών*, Τύποις Φοίνικος, Αθήναι 1948 σ. 14, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>816</sup> Επιστολή της Εφορείας του Οίκου Τυφλών προς την Ειρήνη Λασκαρίδου, 4.6.1932, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>817</sup> Επιστολή της Εφορείας του Οίκου Τυφλών προς την Ειρήνη Λασκαρίδου, 27.6.1932, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Ένας από τους πραγματικούς λόγους, ωστόσο, της ρήξης, φαίνεται, ίσως στην επιστολή της Λασκαρίδου προς τον υπουργό Προνοίας και Κοινωνικής Αντιλήψεως της κυβέρνησης Μεταξά, Αλεξ. Κορυζή, με την οποία υπεραμυνόταν του έργου της για την εκπαίδευση των τυφλών και εξέφραζε την επιθυμία της να παραμείνει στο χώρο των τυφλών και, παράλληλα, τη διαθεσιμότητά της για την ανάληψη οποιωνδήποτε καθηκόντων το υπουργείο κρίνει αναγκαία. Στην επιστολή αυτή, λοιπόν, σχολίασε την έντονη διαφωνία της με την Εφορεία του ιδρύματος αναφορικά με το προφίλ των μαθητών και μαθητριών του Οίκου Τυφλών.

Στις προηγούμενες σελίδες παρουσιάστηκαν αναλυτικά οι απόψεις της Ειρήνης Λασκαρίδου για τα κριτήρια προσφοράς εκπαίδευσης στα τυφλά παιδιά στον Οίκο Τυφλών, από την οποία, κατά τη γνώμη της, έπρεπε να αποκλείονταν τα «ηλίθια» και «ανίκανα» προς μετέπειτα βιοπορισμό, καθώς και οι ενήλικοι/ες τυφλοί/ές. Την άποψή της αυτή η Λασκαρίδου υπερασπιζόταν σθεναρά και προσπαθούσε να υλοποιήσει σε κάθε έτος, πληροφορώντας, παράλληλα, στις λογοδοσίες της για τις συγκρούσεις και τους τριγμούς που αυτή η επιμονή της δημιουργούσε με τις οικογένειες των παιδιών που δεν πληρούσαν τα κριτήρια τα οποία η ίδια έθετε. Είναι χαρακτηριστικό της επιμονής της ότι είχε καταφέρει στον πρώτο εσωτερικό κανονισμό του Οίκου Τυφλών να εντάξει ως κριτήριο απόρριψης της αίτησης για εισαγωγή μαθητών/τριών στη Σχολή τη διάγνωση της νοητικής υστέρησης. Ως λόγο, λοιπόν, της αποχώρησής της από τον Οίκο Τυφλών, περιέγραψε στην επιστολή της στον υπουργό την προσπάθεια εκ μέρους «αδών ανθρώπων» μετατροπής της σχολής σε «σύνηθες άσυλον ανικάνων τυφλών».<sup>818</sup> Η επιστολή της Ειρήνης Λασκαρίδου στον υπουργό Προνοίας και Κοινωνικής Αντιλήψεως είναι ενδεικτική και της διάθεσής της να διαφοροποιηθεί δημόσια από τις πρακτικές του Οίκου Τυφλών και, ταυτόχρονα, αποτελεί και μία ξεκάθαρη δήλωσή της ότι παρέμενε στον χώρο της εκπαίδευσης των τυφλών, διεκδικώντας κρατική αναγνώριση του ρόλου της. Η εικόνα που είχε η ίδια για την προσφορά της στον χώρο της εκπαίδευσης των τυφλών αντανακλάται τόσο στη συγκεκριμένη επιστολή, όπου αυτοχαρακτηρίζεται ως «Μανούλα των Τυφλών της Ελλάδος»,<sup>819</sup> όσο και στην επιστολή παραίτησής της προς την Εφορεία όπου

---

<sup>818</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς τον Υπουργό Προνοίας και Κοινωνικής Αντιλήψεως Αλεξ. Κορυζή, 2.11.1936, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>819</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς τον Υπουργό Προνοίας και Κοινωνικής Αντιλήψεως Αλεξ. Κορυζή, 2.11.1936, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.



διαπιστώνει ότι η αποχώρησή της θα σημάνει ότι «τόσον το οικονομικόν μέρος (αποθήκαι, πωλητήριοι, εργαστήρια κτλ.) όσον και το παιδαγωγικόν και ηθικόν, θα μείνουν ανεξέλεγκτα».<sup>820</sup>

Στην επιστολή παραίτησής που υπέβαλε η Ειρήνη Λασκαρίδου στις 16 Σεπτεμβρίου 1936 στην Εφορεία, έκανε αναφορά στα έντονα αρνητικά συναισθήματα που της προκαλούσε η σχέση που είχε διαμορφωθεί ανάμεσα στην ίδια και τα μέλη της Εφορείας, αποδίδοντας την απόφασή της να παραιτηθεί στο γεγονός ότι η υγεία της δεν της επέτρεπε να βιώνει «συγκινήσεις και συγχύσεις». Για τον πραγματικό λόγο της παραίτησής της έκανε μόνο μία νύξη στη δεύτερη παράγραφο της επιστολής της, εκφράζοντας την ελπίδα ότι θα επανερχόταν η ομαλότητα στο ίδρυμα, την οποία κατά τη γνώμη της, είχε διαταράξει η «εξυπηρέτηση των λίγων βλεπόντων σε βάρος των πολλών τυφλών».<sup>821</sup> Ο ειρωνικός αυτός υπαινιγμός παραπέμπει στα βασικά της επιχειρήματα για την απομάκρυνση από τον Οίκο εκείνων των τυφλών τους οποίους έκρινε ως ανίκανους για εργασία. Συγκεκριμένα, ως κύριο επιχείρημα για την απομάκρυνσή τους επικαλούνταν το γεγονός ότι κάλυπταν θέσεις που θα μπορούσαν να δοθούν σε τυφλά παιδιά ικανά να προοδεύσουν μαθησιακά και εργασιακά.

Πίσω από αυτή την ήττα της Λασκαρίδου μπορεί κάποιος/α να διακρίνει τον υποβιβασμό του ρόλου της στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Όπως η ίδια ισχυριζόταν σε επόμενη επιστολή της προς της Εφορεία σχετικά με την παραίτησή της, δεν είχε τη διάθεση να συμμορφωθεί προς το νέο κανονισμό που επέβαλε η Εφορεία και ο οποίος τη μετέτρεπε από δημιουργό σε απλό όργανο εκτέλεσης αποφάσεων, οι οποίες ήταν άκρως αντίθετες προς τις αρχές και τις πεποιθήσεις της.<sup>822</sup> Αν και ο συγκεκριμένος εσωτερικός κανονισμός δεν έχει βρεθεί, είναι σαφές ότι η βασική του αλλαγή αφορούσε στον υποβιβασμό της Ειρήνης Λασκαρίδου από διευθύνουσα σύμβουλο του Οίκου Τυφλών σε διευθύντρια του σχολείου του Οίκου Τυφλών, μια αλλαγή που δεν της επέτρεπε να χαράσσει πολιτική για τον τρόπο λειτουργίας του Οίκου. Αυτή η εξέλιξη, προφανώς, αντανακλά την απόλυτη ρήξη ανάμεσα στις ανταγωνιστικές απόψεις της Ειρήνης Λασκαρίδου και της Εφορείας του Οίκου Τυφλών. Από τη σκοπιά αυτή, η παραίτηση της Λασκαρίδου δεν αποτέλεσε μια

---

<sup>820</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς την Εφορεία του Οίκου Τυφλών, 16.9.1936, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>821</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς την Εφορεία του Οίκου Τυφλών, 16.9.1936, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>822</sup> Επιστολή της Ειρήνης Λασκαρίδου προς της Εφορεία του Οίκου Τυφλών, 26.9.1936, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

ελεύθερη απόφασή της, αλλά φαίνεται ότι εξωθήθηκε σε αυτήν από την Εφορεία του Οίκου.

Σε μια άλλη επιστολή της προς την Εφορεία με την ίδια ημερομηνία, η Λασκαρίδου ζήτησε την αγορά από τον Οίκο Τυφλών του οικήματος ιδιοκτησίας της που μέχρι τότε πρόσφερε αφίλοκερδώς στο ίδρυμα, με τη δικαιολογία ότι η παραίτησή της άλλαζε την οικονομική της κατάσταση, καθώς τα εισοδήματά της μειώθηκαν σημαντικά. Μάλιστα, ως επιχειρήματα της άμεσης αγοράς αυτού του οικήματος από την Εφορεία πρόβαλε ότι μια τέτοια κίνηση θα συνέβαλε στην άμεση αναχώρησή της από τον Οίκο και στη μακρύτερη απουσία της από τη θέση της διευθύντριας.<sup>823</sup> Τα επιχειρήματα αυτά θα μπορούσαν να αντανακλούν το πολεμικό κλίμα ανάμεσα στη Λασκαρίδου και την Εφορεία και την πρόθεση της Εφορείας για την άμεση απομάκρυνσή της από τη θέση της διευθύντριας.

Το πολεμικό κλίμα ανάμεσα στη Λασκαρίδου και την Εφορεία παρέμεινε και μετά την παραίτησή της, οπότε από επιστολές που απέστειλε η Εφορεία προς τη Λασκαρίδου φαίνεται και η τελευταία προσπάθεια της πρώην διευθύντριας να ασκήσει κάποιον έλεγχο και εξουσία στο χώρο του Οίκου Τυφλών. Συγκεκριμένα, η συμφωνία παραίτησης της Λασκαρίδου προέβλεπε την προσωρινή διατήρηση του δωματίου που χρησιμοποιούσε ως κοιτώνα στο ίδρυμα, στον οποίο υπήρχαν προσωπικά της αντικείμενα. Το αίτημα αυτό της Λασκαρίδου η Εφορεία αποδέχθηκε με απαντητική επιστολή της στις 5 Νοεμβρίου 1936, ζητώντας της παράλληλα, να προσέλθει στον Οίκο Τυφλών και να παρέχει πρόσβαση στον κοιτώνα για την παραλαβή των υλικών και αντικειμένων από την Εφορεία που αποτελούσαν περιουσία του Οίκου. Τρεις μήνες αργότερα, ωστόσο, στις 6 Φεβρουαρίου 1937 η Εφορεία απέστειλε δεύτερη επιστολή με την οποία της ζητούσε να επιστρέψει τα κλειδιά του δωματίου. Η Λασκαρίδου, ωστόσο, σύμφωνα με την Εφορεία, δεν επέστρεψε το κλειδί του χώρου, ενώ παρακράτησε και το κλειδί του χρηματοκιβωτίου το οποίο περιείχε περιουσία του Οίκου Τυφλών. Ακόμα, η Εφορεία με επιστολές της ζητά από την Λασκαρίδου συγκεκριμένες πληροφορίες σχετικά με την ακριβή τοποθεσία υλικών και αντικειμένων απαραίτητων για την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών.<sup>824</sup> Η Εφορεία

---

<sup>823</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς την Εφορεία του Οίκου Τυφλών, 26.9.1936, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>824</sup> Χρησιμοποιούσε ως βασικό επιχείρημα για την επιστροφή των κλειδιών του συγκεκριμένου δωματίου το γεγονός ότι στο δωμάτιο αυτό ήταν τοποθετημένο το πιάνο, του οποίου την πρόσβαση απέκλειε στα τυφλά παιδιά με αυτή την πρακτική της (Επιστολή της Εφορείας του Οίκου Τυφλών προς την Ειρήνη Λασκαρίδου, 6.2.1937, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα). Στο αρχείο του Οίκου Τυφλών δεν υπάρχει κάποια απαντητική

δήλωσε την πρόθεσή της να παραβιάσει τις κλειδαριές που αντιστοιχούσαν στα κλειδιά που παρακράτησε η Λασκαρίδου, δηλώνοντας ότι σε αυτή την περίπτωση θα θεωρούσε τη Λασκαρίδου «*πρόξενο σημαντικής ζημίας*».<sup>825</sup> Ζήτησε επίσης από τη Λασκαρίδου να αφαιρέσει από το σπίτι της (που βρισκόταν απέναντι από τον Οίκο Τυφλών) την επιγραφή «*Την οικίαν ταύτη εδωρήσατο η Ειρήνη Λασκαρίδου εις τον Οίκον Τυφλών*», με το επιχείρημα ότι δεν είχε πραγματοποιηθεί με νόμιμο και αμετάβλητο τρόπο η δωρεά και, συνεπώς, η επιγραφή θα μπορούσε να δημιουργήσει νομικό πρόβλημα στον Οίκο Τυφλών σε οποιονδήποτε τυπικό έλεγχο.<sup>826</sup>

Η Λασκαρίδου ανταπάντησε, κάνοντας λόγο για «*προσβλητικές προκλήσεις εκ μέρους της Εφορείας*». Στην επιστολή αυτή η Λασκαρίδου αναφέρθηκε συνοπτικά στους συγκεκριμένους λόγους της παραίτησής της, οι οποίοι περιλάμβαναν την ενσωμάτωση από την πλευρά της Εφορείας «*βλαβερών*» για τους τυφλούς νεωτερισμών, όπως την σχεδόν ολοκληρωτική απουσία των βλεπόντων στην εκπαίδευσή τους, τον διορισμό ακατάλληλης επιμελήτριας στο οικοτροφείο θηλέων, την παραμονή των τυφλών ανδρών άνω των 18 ετών στον Οίκο Τυφλών, ενώ αυτοί είχαν ήδη αποφοιτήσει, καθώς και την ηθική βλάβη των τροφίμων από την παραμονή ακατάλληλου προσωπικού. Στη συνέχεια, ενημέρωσε την Εφορεία ότι, επειδή βρισκόταν στο Βερολίνο, δεν θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί άμεσα η εκκένωση του δωματίου και της αποθήκης, καθησυχάζοντας, παράλληλα, τους ενδιαφερόμενους για το ασήμαντο περιεχόμενο του χρηματοκιβωτίου.<sup>827</sup>

Η Λασκαρίδου δεν έβλεπε, ακόμα και μετά την παραίτησή της, τον εαυτό της εκτός του Οίκου Τυφλών. Με αφορμή την απάντησή της σχετικά με την επιγραφή στο οίκημά της, η Λασκαρίδου αναφέρθηκε στην προσδοκία που είχε ότι η Εφορεία θα προσπαθούσε να τη μεταπείσει σχετικά με την παραίτησή της, η οποία, όπως είδαμε και σε προηγούμενες επιστολές της, μέχρι τότε τουλάχιστον, για την ίδια δεν είχε

---

επιστολή της Λασκαρίδου προς την Εφορεία για το θέμα, ωστόσο, από μια προσωπική επιστολή που της έστειλε ο αντιπρόεδρος της Εφορείας, μπορούμε να συναγάγουμε ότι διατηρούσε προφορική τηλεφωνική επικοινωνία μαζί του.

<sup>825</sup> Επιστολή της Εφορείας του Οίκου Τυφλών προς την Ειρήνη Λασκαρίδου, 6.2.1937, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>826</sup> Επιστολή της Εφορείας του Οίκου Τυφλών προς την Ειρήνη Λασκαρίδου, 6.2.1937, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>827</sup> Απάντησε, επίσης, και στον αποκλεισμό της πρόσβασης των τυφλών παιδιών στο πιάνο, σχολιάζοντας ότι αποτελεί δική της περιουσία και ότι ουσιαστικά δεν θα είχε νόημα η πρόσβαση των παιδιών σε αυτό χωρίς τη δική της παρουσία, καθώς το χρησιμοποιούσε για τη μόρφωση των παιδιών εφαρμόζοντας ένα δικό της σύστημα, με το οποίο μόνο η ίδια ήταν εξοικειωμένη (Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς Εφορεία Οίκου Τυφλών, 18.2.1937, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

μόνιμο χαρακτήρα.<sup>828</sup> Ένα μήνα μετά, στις 5 Μαρτίου 1937, απέστειλε επιστολή στην Ταρσή Μ. Μαρίνου, μέλος της Κοσμητείας των Κυριών του Οίκου Τυφλών, στην οποία σχολίαζε ότι η προγραμματισμένη Γενική Συνέλευση του Οίκου για τις 14 Μαρτίου αποτελούσε τη «μόνη ευκαιρία να καταλυθεί το υπάρχον συμβούλιον του Οίκου Τυφλών εκ στενομυάλων φίλων του κ. Νικολαΐδη», οι οποίοι του είχαν παραδώσει ολοκληρωτικά την διαχείριση και τη διεύθυνση. Στο Λουδοβίκο Νικολαΐδη,<sup>829</sup> ταμιά της Εφορείας του Οίκου Τυφλών, ο οποίος διαδέχθηκε σε αυτή τη θέση τον Ι. Βασιλόπουλο το 1918,<sup>830</sup> δώδεκα χρόνια μετά την ίδρυση του Οίκου, απέδωσε η Λασκαρίδου, σε αυτή την επιστολή, την επιλογή και τον διορισμό ακατάλληλου προσωπικού μη καταρτισμένου στις «ειδικές τυφλολογικές γνώσεις». Στην επιστολή αυτή η Λασκαρίδου πρότεινε τη μυστική υπογραφή ψηφίσματος από τους/τις συνδρομητές/τριες και τα μέλη της εταιρείας Οίκος Τυφλών, με αίτημα την αντικατάσταση των μελών της Εφορείας, καθώς και την ανάγνωση του ψηφίσματος αυτού στη Γενική Συνέλευση του Οίκου Τυφλών.<sup>831</sup>

Ωστόσο, στις μετέπειτα λογοδοσίες του Οίκου Τυφλών δεν υπάρχει καμία αναφορά σε μια τέτοια κίνηση, ενώ τα μέλη της Εφορείας παραμένουν ίδια. Ακόμα, η Εφορεία δεν φαίνεται να διαρρηγνύει περαιτέρω τις σχέσεις της με τη Λασκαρίδου, καθώς δεν διακόπτει την επικοινωνία μαζί της. Συγκεκριμένα, με επιστολή της στις 23 Μαρτίου 1937, μία εβδομάδα μόλις μετά την προγραμματισμένη Γενική Συνέλευση του Οίκου Τυφλών, η Εφορεία ζήτησε από τη Λασκαρίδου πληροφορίες σχετικά με τον χώρο στον οποίο φυλάσσεται μια ταινία που είχε κινηματογραφηθεί με δαπάνη του Οίκου Τυφλών και αφορούσε τη λειτουργία του ιδρύματος.<sup>832</sup>

Η άρνηση της Λασκαρίδου να απομακρυνθεί ολοκληρωτικά από τον Οίκο Τυφλών αποτυπώνεται και στην άρνησή της να παραδώσει τα κλειδιά του δωματίου και της αποθήκης που της είχαν παραχωρηθεί και μετά την παραίτησή της. Μετά τις επανειλημμένες επιστολές της Εφορείας για το θέμα, στη Λασκαρίδου έστειλε

---

<sup>828</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς Εφορεία Οίκου Τυφλών, 18.2.1937, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>829</sup> Ο Λουδοβίκος Νικολαΐδης ήταν ταυτόχρονα ο συνδιευθυντής της Τράπεζας της Ανατολής (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1916*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1917, σ. 4, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>830</sup> Η αντικατάσταση έγινε με ομαλό τρόπο, καθώς, όπως πληροφορεί η Εφορεία στη λογοδοσία της για το έτος 1916, ο Λουδοβίκος Νικολαΐδης αντικαθιστούσε συχνά τον Ι. Βασιλόπουλο, όταν ο τελευταίος απουσίαζε (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1916*, ό.π., σ. 4).

<sup>831</sup> Επιστολή της Ειρήνης Λασκαρίδου προς την Ταρσή Μ. Μαρίνου, 5.3.1937, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>832</sup> Επιστολή Εφορείας Οίκου Τυφλών προς Ειρήνη Λασκαρίδου, 23.3.1937, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

προσωπική επιστολή και η διάδοχός της στη διεύθυνση του σχολείου του Οίκου Τυφλών Ευφροσύνη Λιονταράκη-Ταμπάκη, στις 14 Δεκεμβρίου 1938.<sup>833</sup> Η Λασκαρίδου απάντησε άμεσα στις 22 Δεκεμβρίου ότι για να παραδώσει τα κλειδιά των δωματίων που διατηρούσε στον Οίκο ήταν διατεθειμένη να επικοινωνήσει αποκλειστικά με τον νέο πρόεδρο του Οίκου Τυφλών Αριστ. Βαλαωρίτη.<sup>834</sup> Για την ακρίβεια, τα συγκεκριμένα δωμάτια άνοιξαν ξανά παρουσία της Λασκαρίδου και του αντιπροέδρου της Εφορείας του Οίκου Τυφλών Αριστ. Βαλαωρίτη την 1 Δεκεμβρίου 1939, ενώ η διαδικασία αυτή καταγράφηκε σε ειδικό πρακτικό που υπογράφηκε και από τους δύο. Από το συγκεκριμένο πρακτικό πληροφορούμαστε ότι η Λασκαρίδου παρέδωσε επίσημα το δωμάτιο, αλλά εξακολούθησε να διατηρεί προσωρινά την αποθήκη.<sup>835</sup> Σε ένα σημείωμα που συνόδευε το συγκεκριμένο πρακτικό στο αρχείο διαβάζουμε και τους όρους που έθεσε η Λασκαρίδου για την εν λόγω επίσκεψή της στον Οίκο: πρώτον να μην συναντήσει τον Λουδοβίκο Νικολαΐδη και τον Σταύρο Σταυρίδη, λογιστή που είχε προσλάβει η Εφορεία, απολύοντας, ταυτόχρονα, τον λογιστή που είχε προσλάβει η Ειρήνη Λασκαρίδου λίγο πριν την παραίτησή της, και, δεύτερον, να έχει τη δυνατότητα να συναντήσει όσους/όσες από τους/τις μαθητές/τριες του Οίκου Τυφλών την γνώριζαν.<sup>836</sup> Λίγες μέρες μετά από τη διευθέτηση του ζητήματος, ωστόσο, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης έστειλε μία προσωπική επιστολή στη Λασκαρίδου, με την οποία την πληροφορούσε ότι η Εφορεία δεν συμφώνησε με αυτή την εξέλιξη που περιλάμβανε τη διατήρηση της αποθήκης και του πιάνου από την ίδια. Ακόμα, της γνωστοποίησε τη διάθεση της Εφορείας να κινηθεί δικαστικά εφόσον δεν συμμορφωνόταν με τα νέα δεδομένα και την παρακάλεσε να του τηλεφωνήσει για να λήξει σε φιλικό κλίμα το ζήτημα.<sup>837</sup>

Ακόμα, στις 16 Δεκεμβρίου 1939, από προσωπική επιστολή που η Λασκαρίδου έστειλε προς τον αρχιεπίσκοπο, πρόεδρο της Εφορείας του Οίκου Τυφλών, καταλαβαίνουμε ότι ακόμα και τρία χρόνια μετά την παραίτησή της θεωρούσε τον εαυτό της ως την πραγματική διευθύντρια του Οίκου Τυφλών. Συγκεκριμένα, η

---

<sup>833</sup> Επιστολή Ευφροσύνης Λιονταράκη-Ταμπάκη προς Ειρήνη Λασκαρίδου, 14.12.1938 αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>834</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς Ευφροσύνη Λιονταράκη-Ταμπάκη, 22.12.1938, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>835</sup> Πρακτικόν, 1.12.1939, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>836</sup> Χειρόγραφο σημείωμα της Ειρήνης Λασκαρίδου, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>837</sup> Επιστολή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη προς Ειρήνη Λασκαρίδου, 6.12.1939, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Λασκαρίδου εξέφρασε το παράπονό της προς τον αρχιεπίσκοπο ότι ενεργά μέλη της Εφορείας παρουσίαζαν ως διευθύντρια του Οίκου Τυφλών την Ευφροσύνη Λιονταράκη-Ταμπάκη, η οποία είχε μόλις παραιτηθεί, στους κοσμικούς κύκλους της Αθήνας. Στη συνέχεια, αναφέρθηκε σε εκείνη ως μη κατάλληλη για τη διοίκηση του σχολείου του Οίκου Τυφλών, τονίζοντας την ανεπάρκειά της στην παιδαγωγική και τυφολογική της κατάρτιση, αλλά και την προχωρημένη ηλικία της. Τέλος, επανέφερε με αγωνία ένα από τα κεντρικά ζητήματα εξαιτίας του οποίου παραιτήθηκε και το οποίο αφορούσε την απομάκρυνση από τον Οίκο Τυφλών των ενήλικων τυφλών αντρών.<sup>838</sup>

Φαίνεται ότι πρόθεση της Λασκαρίδου ήταν πράγματι η προσωρινή αποχώρησή της από τον Οίκο ως μέσο πίεσης για την αλλαγή στην πολιτική του Οίκου και την επανάκτηση του ελέγχου των αποφάσεων από την ίδια. Για το λόγο αυτό διατήρησε τα δύο δωμάτια στον Οίκο, προσπάθησε να επηρεάσει τους συνδρομητές της Εταιρείας και να τους υποδείξει τρόπο δράσης για την επάνοδό της, και ενοχλήθηκε για την μη αναγνώριση στο πρόσωπό της του ρόλου της διευθύντριας στον Οίκο Τυφλών μετά και την παραίτηση της Ευφροσύνης Λιονταράκη-Ταμπάκη. Εξάλλου, και σε επιστολή της προς την Εφορεία αναφέρθηκε με σαφήνεια σε αυτή την πρόθεσή της, δηλώνοντας ότι πίστευε ότι η Εφορεία θα έβρισκε τρόπο να την πείσει να επιστρέψει στη θέση της.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, φαίνεται ξεκάθαρα ότι η Εφορεία είχε διαφορετική άποψη: η Εφορεία έκανε δεκτή την παραίτηση της Λασκαρίδου, ο Οίκος Τυφλών συνέχισε τη λειτουργία του με νέα διευθύντρια και από πολύ νωρίς η Εφορεία ζήτησε από την Ειρήνη Λασκαρίδου να αποδεσμεύσει τα δύο δωμάτια του Οίκου, πιέζοντάς την και με νομικές απειλές. Η Ειρήνη Λασκαρίδου ηττήθηκε.

Παρόλο που δεν ήταν πολλά τα μέλη του Οίκου Τυφλών που ακολούθησαν τη Λασκαρίδου στην αποχώρησή της και την ίδρυση νέου συλλόγου, στο γεγονός ότι σε αυτά συγκαταλέγονται ο Ιωάννης Αθανασάκης και η Βιργινία Καλλιάνου, αποτυπώνεται η ύπαρξη μιας σοβούσας σύγκρουσης μεταξύ των ανθρώπων που αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα ίδρυσης και λειτουργίας του Οίκου Τυφλών. Ο Ιωάννης Αθανασάκης υπήρξε ο γραμματέας της Εφορείας του Οίκου Τυφλών από τη στιγμή της ίδρυσής του μέχρι και το 1918. Στη συνέχεια, μετά την παραίτηση για λόγους υγείας του τότε αντιπροέδρου Κλ. Καλογερή και παρά την εκλογή από την Εφορεία του Π.

---

<sup>838</sup> Επιστολή Ειρήνης Λασκαρίδου προς τον «Μακαριώτατο», 16.12.1939, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 2, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Στεφανόπουλου για την αντικατάστασή του,<sup>839</sup> στη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1919, διαβάζουμε ότι αντιπρόεδρος της Εταιρείας τελούσε ο Ιωάννης Αθανασάκης.<sup>840</sup> Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι και το 1921, οπότε υπέβαλε την παραίτησή του από τη θέση του αντιπροέδρου της Εφορείας. Στη λογοδοσία της Εφορείας για το έτος 1922, ωστόσο, δεν υπάρχει κάποια νύξη σχετικά με τη διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ του Αθανασάκη και των άλλων μελών της Εφορείας.<sup>841</sup>

Η παραίτηση της Λασκαρίδου, συνεπώς, σήμανε, ταυτόχρονα, και μια επιβεβαίωση της αλλαγής στην πολιτική του Οίκου Τυφλών που είχε οδηγήσει στην αποχώρησή της και αποτύπωσε την «κρίση ηγεμονίας» που συντελούνταν τα προηγούμενα χρόνια. Με τα στοιχεία που έχουμε, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κρίση αυτή είχε ξεκινήσει από το 1918, με την ανάληψη της θέσης του ταμία από τον Λουδοβίκο Νικολαΐδη και εξελίχθηκε το 1921, με την αποχώρηση από την θέση του αντιπροέδρου του Ιωάννη Αθανασάκη.

Στη λογοδοσία του Οίκου Τυφλών για το έτος 1936, ο Αναστάσιος Παρασκευόπουλος, γραμματέας της Εφορείας, έκανε ειδική μνεία στην ανάγκη και τη σημασία της εργασίας των τροφίμων του Οίκου τόσο για τη μετέπειτα εξέλιξή τους σε χρήσιμα μέλη της κοινωνίας, δηλαδή μετά την αποχώρησή τους από το ίδρυμα, όσο και για την εξοικείωση των βλεπόντων με την εικόνα του τυφλού εργαζόμενου προς ενίσχυση της επαγγελματικής υποστήριξής τους.<sup>842</sup> Στην ίδια λογοδοσία γίνεται λόγος και για την παραίτηση της Ειρήνης Λασκαρίδου ως εξέλιξη που οφείλεται στην επιβάρυνση της υγείας της.<sup>843</sup> Παρά την προσπάθεια συγκάλυψης της σύγκρουσης από

---

<sup>839</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1918*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1919, σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>840</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1919*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1920, σ. 3, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>841</sup> Διαβάζουμε σχετικά: «Μετά ζωντάνιας επίσης λύπης αγγέλλομεν ότι επιμειναντος, παρά τας παρακλήσεις ημών εις την κατά τας αρχάς του παρελθόντος έτους υποβληθείσαν παραίτησιν αυτού, του αντιπροέδρου της Εταιρείας κ. Ιω. Αθανασάκη, η Εφορεία ηναγκάσθην όπως αποδεχθή την παραίτησιν ταύτην, στερούσαν την Διοίκησιν της ημετέρας Εταιρείας διακεκριμένου και αφοσιωμένου συνεργάτου, πολυτιμωτάτας παρασχόντος υπηρεσίας και ου ευγνώμονα θέλομεν τηρήσει την μνήμην. Δε λησμονεί δε η ημετέρα Εταιρεία ότι εις την εισήγησιν του τέως Αντιπροέδρου οφείλεται κυρίως η μεγάλη δωρεά του αιοδίδμου Νικολάου Άμπετ, δι' ης εστεγάσθη το ημέτερον ίδρυμα εν τω οικοδομήματι τούτω, οριστικώς εξασφαλίσαντι το έργον ημών. Εις ένδειξιν εξαιρετικής τιμής η Εφορεία προτείνει εις την συνέλευσιν, όπως ο κ. Ιω. Αθανασάκης καταλεχθή μεταξύ των μεγάλων ευεργετών του Οίκου Τυφλών». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1921*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1922, σ. 4, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>842</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1936*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1937, σ. 4, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>843</sup> Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Λόγω υγείας απεχώρησε της Διευθύνσεως του Ιδρύματος η Κα Ειρήνη Λασκαρίδου παρασχούσα επί πολλά έτη τας πολυτίμους υπηρεσίας της προς τον Οίκον Τυφλών δι' ο και η Εφορεία του Ιδρύματος απένειμε τη Εριτίμω Κυρία τον τίτλον της Επιτίμου Συμβούλου του

την πλευρά της Εφορείας με αυτή την αναφορά στην παραίτηση της Ειρήνης Λασκαρίδου για λόγους υγείας, ακόμα και στον ανυποψίαστο αναγνώστη της λογοδοσίας του Οίκου Τυφλών εκείνης της εποχής γίνεται σαφές ότι υπήρξε μια σημαντική αλλαγή που δεν περιλάμβανε μόνο την παραίτηση της διευθύντριας. Χαρακτηριστικά, στη λογοδοσία έγινε αναφορά στην παραίτηση έξι μελών της Εταιρείας, καθώς και στην παραίτηση των Βιργινίας Καλλιιάδου και Ταρσής Μαρίνου από την Κοσμητεία των Κυριών και στην παραίτηση του γραμματέα της Εφορείας Γ. Οικονομόπουλου, χωρίς να γίνεται όμως αναφορά στους λόγους των παραιτήσεων.<sup>844</sup> Η συγκεκριμένη λογοδοσία της Εφορείας κατέληγε με την έκφραση θερμών ευχαριστιών προς τον ταμία της, Λουδοβίκο Νικολαΐδη, στον οποίο απέδιδε αποκλειστικά τα εύσημα για την «οικονομική ευεξία» του Οίκου Τυφλών.<sup>845</sup>

Η άμεση αλλαγή πολιτικής και προτεραιοτήτων στον Οίκο Τυφλών μετά την παραίτηση της Λασκαρίδου αποτυπώνεται στην πρώτη λογοδοσία της νέας διευθύντριας για το έτος 1936. Η Ευφροσύνη Λιονταράκη-Ταμπάκη, διδάκτορας φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπως πληροφορεί η Εφορεία στη λογοδοσία της, έθεσε ως πρώτο θέμα στη λογοδοσία της την αναγκαιότητα δημιουργίας ασύλου στον Οίκο Τυφλών, με σκοπό την προστασία των τυφλών που δεν μπορούσαν να εργαστούν. Μάλιστα, διεύρυνε την ανικανότητα για εργασία τόσο στους τυφλούς με μουσική εκπαίδευση, διατυπώνοντας τη γενική της άποψη ότι οι περισσότεροι δεν μπορούσαν να τελειοποιήσουν τη μουσική τους ικανότητα, όσο και στους μορφωμένους τυφλούς τεχνίτες, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι μετά την αποχώρησή τους από το ίδρυμα δεν θα είχαν «εξασφαλισμένη επιτυχία» στην αναζήτηση εργασίας.<sup>846</sup> Ακόμα, η Λιονταράκη-Ταμπάκη εστίασε τον ενδιαφέρον της στην εισαγωγή 14 νέων μαθητών/τριών στον Οίκο κατά το 1936, αριθμός που ξεπερνούσε κατά πολύ τις προηγούμενες ετήσιες εισαγωγές μαθητών στον Οίκο. Από την περιγραφή των μαθητών αυτών, πληροφορούμαστε ότι «μια πολύ μικρά μειονότητας» είναι «αδέξια» και «καθυστερημένα κατά την αντίληψιν».<sup>847</sup> Τέλος, με πρόταση της Λιονταράκη-Ταμπάκη, διορίστηκε τακτικός γιατρός στο ίδρυμα, με το σκεπτικό ότι «η

---

Ιδρύματος». (Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1936*, ό.π., σ. 5, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>844</sup> Οίκος Τυφλών, *Λογοδοσία του έτους 1936*, ό.π., σ. 6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>845</sup> Στο ίδιο, σ. 8.

<sup>846</sup> Στο ίδιο, σ. 21.

<sup>847</sup> Στο ίδιο, σ. 22.



*παιδαγωγική και η παιδιατρική είναι τόσον αλληλένδετοι, ώστε η πρώτη είναι ελλιπής άνευ της επικουρίας της δευτέρας».*<sup>848</sup>

Τη στιγμή που η Ευφροσύνη Λιονταράκη-Ταμπάκη ζητούσε από την Εφορεία τη δημιουργία ασύλου για τους τυφλούς, διευρύνοντας την έννοια της ανικανότητας για εργασία, και που η Εφορεία εισήγε στον Οίκο Τυφλών νέους μαθητές, εκ των οποίων ένα ποσοστό φαίνεται ότι είχε νοητική υστέρηση, η Λασκαρίδου προετοίμαζε την ίδρυση δομής προστατευόμενης εργασίας, στην οποία η ζωή θα οργανωνόταν με το σύστημα των οικίσκων, και στην οποία δικαίωμα εισαγωγής θα είχαν άπορες τυφλές ενήλικες γυναίκες, με προϋπόθεση την κατά τα άλλα σωματική τους αρτιμέλεια και τη διανοητική τους ικανότητα. Από τις εξελίξεις που ακολούθησαν, συνεπώς, την παραίτηση της Ειρήνης Λασκαρίδου από τον Οίκο Τυφλών, επιβεβαιώνεται ως λόγος της ρήξης που είχε συντελεστεί ανάμεσα στους παράγοντες του Οίκου, το γεγονός ότι υπήρχαν διαφορετικές οπτικές σχετικά με τη λειτουργία και τον σκοπό του Οίκου: θα αποτελούσε ο Οίκος Τυφλών ένα άσυλο τυφλών, ικανών και ανίκανων για εργασία, ή θα ήταν το «δημιουργικό εργαστήριο» που θα παρήγαγε τυφλούς ικανούς για εργασία, καθιστώντας τους παραγωγικά μέλη της κοινωνίας;

Μετά το θάνατο της Λασκαρίδου, το αφήγημα για τους λόγους της παραίτησής της αλλάζει αισθητά. Ενώ από την αλληλογραφία της με την Εφορεία τις μέρες πριν και μετά την παραίτησή της γίνεται σαφές ότι η αποχώρησή της από τον Οίκο Τυφλών αφορούσε το γεγονός ότι υποβαθμίστηκε ο ρόλος της στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και η κριτική που ασκούσε στις αποφάσεις αφορούσε κυρίως στο γεγονός ότι η Εφορεία επέμενε να φιλοξενεί στον Οίκο τυφλούς και τυφλές ανίκανους/ες προς εργασία, 34 χρόνια μετά, ο Ευάγγελος Ανερούσης, σύμβουλος του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», με αφορμή τον θάνατό της παρουσίασε έναν διαφορετικό λόγο αποχώρησής της από τον Οίκο Τυφλών. Συγκεκριμένα, ανέφερε ως λόγο της παραίτησής της από τον Οίκο Τυφλών, την απογοήτευσή της από την αρνητική αντίδραση της Εφορείας απέναντι στην επιμονή της για δημιουργία εργαστηρίων για τους ενήλικες τυφλούς και κυρίως τις ενήλικες άπορες τυφλές.<sup>849</sup> Η αλλαγή αυτή στο αφήγημα για τον λόγο παραίτησης της Λασκαρίδου από τον Οίκο Τυφλών προσέδιδε

---

<sup>848</sup> Στο ίδιο, σ. 23.

<sup>849</sup> Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 15, αρχαιακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών Ι, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

μεγαλύτερη βαρύτητα στην πρωτοβουλία της το 1938 για την ίδρυση ασύλου «προστασίας και εκπαίδευσεως τυφλών κοριτσιών».

### **Η Ειρήνη Λασκαρίδου εκτός του Οίκου Τυφλών**

Στις 8 Μαρτίου 1938 με εισήγησή της στον *Παρνασσό* η Ειρήνη Λασκαρίδου ανακοίνωσε την ίδρυση του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου». Επρόκειτο για «*φιλανθρωπικόν ίδρυμα προστασίας και εκπαίδευσεως τυφλών κοριτσιών*». Στην εισήγησή της αυτή τόνισε την αναγκαιότητα προστασίας των ενήλικων τυφλών γυναικών που είχαν αποφοιτήσει από τον Οίκο Τυφλών και ως μόνη προοπτική αντιμετώπιζαν την ενδεή ζωή στο χωριό και την ψυχική εγκατάλειψη.<sup>850</sup> Αν και η αρχική πρόθεση της Λασκαρίδου ήταν η δημιουργία δομών προστατευόμενης εργασίας τόσο για τυφλές γυναίκες όσο και για τυφλούς άνδρες, η δημιουργία δομών για τυφλές γυναίκες -που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούσε προτεραιότητα για τη Λασκαρίδου- τελικά έδωσε και τον τελικό χαρακτήρα του ιδρύματος αυτού, το οποίο μέχρι και την πρόσφατη διακοπή της λειτουργίας του το 2013 απευθυνόταν σε άπορες τυφλές γυναίκες. Επίσης, η Λασκαρίδου προανήγγειλε την οργάνωση της διαβίωσης και της εργασίας στο συγκεκριμένο ίδρυμα σε αυτόνομα σπιτάκια,<sup>851</sup> μια συνθήκη με την οποία ήταν εξοικειωμένη από τις επισκέψεις της σε ευρωπαϊκά ιδρύματα και την οποία πρώτη φορά είχε αναφέρει ως την ορθότερη επιλογή, όσο ακόμα ήταν διευθύνουσα σύμβουλος του Οίκου Τυφλών, στη λογοδοσία της για το έτος 1931, όπου αναφέρθηκε στο «σύστημα των περιπτέρων».<sup>852</sup> Η οργάνωση της ζωής στο ίδρυμα με

---

<sup>850</sup> «Η πρώτη έρευνα μάς πείθει, ότι μάς επιβάλλεται πρό παντός να τείνωμεν χείρα βοηθείας εις μερικές τυφλάς νέας διά να τας σώσωμεν, άλλας από τας στερήσεις του πτωχού χωριού των, και άλλας από την ψυχικήν εγκατάλειψιν εις ην ευρίσκονται σήμερον. Πρόκειται κυρίως δι' εννέα περίπου συμπαθεστάτας υπάρξεις, τας οποίας ο αμείλικτος χρόνος ήρχισεν ήδη να μαραΐνη. Πρόκειται για τα πρώτα εκείνα κοριτσάκια της Σχολής, που εξεπαιδεύθησαν μετά τοςάυτης στοργής και επιτυχίας και τα οποία συνετέλεσαν εις τον καταρτισμό μεγάλης βιβλιοθήκης των Τυφλών και εις την εκπαίδευσιν πλείστων όσων τυφλών Ελληνοπαιδών. Ο γάμος δι' αυτάς αποκλείεται. Ορφαναί, πτωχαί, αλλά φιλότιμοι και αξιοπρεπείς ποθούν όλα μαζί ένα σπιτάκι ειρηνικό, όπου να περάσουν την ζωήν των με την εργασίαν και το γέλιο, ελεύθεροι και αγαπημένοι. Ας μη τους το αρνηθώμεν. Ας κάμωμεν τα αδύνατα δυνατά διά να πραγματοποιηθή ο ζωηρός αυτός πόθος των τυφλών κοριτσιών». (Παρατίθεται σε Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, ό.π., σ. 5-6, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>851</sup> Παρατίθεται σε Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, ό.π., σ. 68, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>852</sup> «Κατά τας εις τα 47 ξένα Τυφολογικά Ιδρύματα επισκέψεις μου εμελέτησα επισταμένως, τόσον εις οργάνωσιν όσον και εις μεθόδους, ό,τι καλόν προς προσαρμογήν εις τον τόπον μας και ό,τι κακόν προς αποφυγήν αυτού. Δυστυχώς όμως δεν εξηρτάτο από εμέ να εφαρμόσω το αναντιρρήτως άριστον σύστημα το των Περιπτέρων. Υπάρχουν ερριζωμένοι προλήψεις, αι οποίας είναι πολύ δύσκολον να καταπολεμηθούν. Πώς λόγου χάριν να πείση κανείς την Κοινωνίαν (από την οποίαν ο Οίκος Τυφλών

το σύστημα των οικίσκων αποτελούσε μια προοδευτική για την εποχή εκείνη επιλογή, τότε που τα ιδρύματα ήταν ταυτισμένα με μεγάλα και μεγαλοπρεπή κτίρια. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε σε αυτή την επιλογή μια πρώτη πρόταση απο-ασυλοποίησης ή, έστω, εναλλακτικής οργάνωσης της ζωής σε ένα ίδρυμα.

Στην εισήγηση αυτή η Λασκαρίδου αναφέρθηκε στον Οίκο Τυφλών πολύ προσεκτικά. Υπονοώντας την κακή οικονομική διαχείριση στον Οίκο Τυφλών, σχολίασε ότι *«δεν αρκούν μόνον τα χρήματα, ούτε ωφελούν τα καλλιμάρμαρα μέγαρα και η σπατάλη της διατηρήσεως και παραστάσεως αυτών»* για την ευτυχία των τυφλών.<sup>853</sup> Συνέχισε, τονίζοντας ότι για την επίτευξη της ευτυχίας των τυφλών *«προϋποτίθενται ακόμη γνώσεις σχετικά με την ψυχολογία των Τυφλών και με την εν γένει Τυφολογικήν Επιστήμην»*,<sup>854</sup> φράση που παραπέμπει ευθέως στην κριτική που ασκούσε στον Οίκο Τυφλών για το ακατάλληλο και ανεκπαιδευτο προσωπικό της Σχολής, την εποχή της παραίτησής της. Ακόμα, άσκησε κριτική και στην ποιότητα της εκπαίδευσης στον Οίκο Τυφλών, διερωτώμενη *«Ποιος δεν αντιλαμβάνεται ότι αι γνώσεις συνήθους εξαταξίου εκπαιδεύσεως και επιπολαία χειροτεχνική και μουσική προπαιδεία δεν αρκούν προς αντιμετώπισιν της ζωής»*.<sup>855</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, υπογράμμισε ότι η εκπαίδευση των τυφλών ήταν μάταιη, εφόσον δεν υπήρχαν οι δομές εκείνες που θα τους υποστήριζαν στη χρησιμοποίηση των γνώσεών τους με σκοπό την ανεξαρτησία τους και την προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο.<sup>856</sup> Τέλος, επισήμανε ότι στόχος της ίδρυσης αυτού του νέου συλλόγου ήταν να καλύψει ένα κενό που είχε δημιουργηθεί μετά την εκπαίδευση των τυφλών στον Οίκο Τυφλών και αφορούσε στην εργασιακή τους αποκατάσταση μέσω της ίδρυσης δομών προστατευόμενης εργασίας. Κατέληξε ότι στόχος της ίδρυσης του νέου συλλόγου ήταν να συνδράμει στο έργο του Οίκου Τυφλών τόσο με την προσφορά επιλογών στους αποφοίτους του έτσι ώστε να μην παραμένουν σε αυτόν μετατρέποντάς τον σε άσυλο, όσο και με την ενεργή αναζήτηση τυφλών παιδιών για την εγγραφή τους.<sup>857</sup>

---

εξαρτάται υλικώς) ότι πολλοί μικροί οικίσκοι θα ήσαν ωφελιμότεροι εις τα Τυφλά, όπου θα εύρισκαν οικογενειακήν ζωήν, την οποίαν είναι αδύνατον να έχουν συγκεντρωμένοι εις μεγαλοπρεπές και υπό των διαβατών θαυμαζόμενον Μέγαρον». (Οίκος Τυφλών, Λογοδοσία του έτους 1931, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1932, σ. 18, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>853</sup> Παρατίθεται σε Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>), χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 65, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>854</sup> Στο ίδιο, σ. 65.

<sup>855</sup> Στο ίδιο, σ. 66.

<sup>856</sup> Στο ίδιο, σ. 66.

<sup>857</sup> Στο ίδιο, σ. 68.

Στους συνολικά 47 ιδρυτές του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», συγκαταλέγονται έξι από τους 175 συνδρομητές, μέλη της Εταιρείας του Οίκου Τυφλών κατά το έτος 1935 (δύο εξ αυτών είχαν αποχωρήσει νωρίτερα), ενώ, παρόλο που δεν περιλαμβάνεται στους ιδρυτές του Συλλόγου, η Βιργινία Καλλιάδου, πρόεδρος της Κοσμητείας των Κυριών του Οίκου Τυφλών έως το 1935, ορίστηκε επίτιμη πρόεδρος του Συλλόγου. Οι 35 από τους/τις 47 ιδρυτές του Συλλόγου ήταν γυναίκες, ενώ τουλάχιστον 17 από τους/τις ιδρυτές/τριες είχαν κάποια σχέση με το φιλολογικό σύλλογο *Παρνασσό*, είτε οργανική ως μέλη του συλλόγου ή της διοίκησής του, είτε κοινωνική και ίσως πιο «χαλαρή» ως καλλιτέχνες των οποίων τα έργα αναλάμβανε να εκθέσει ο *Παρνασσός* και ως ανήκοντες/ουσες σε οικογένειες των οποίων μέλη είχαν οργανική σχέση με τον *Παρνασσό*.<sup>858</sup>

Πάντως, αυτό που σίγουρα προκύπτει από την έρευνα είναι το γεγονός ότι ο αρχικός στενός πυρήνας του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων είχε αποχωρήσει από τη διοίκηση του Οίκου Τυφλών, ενώ τη Λασκαρίδου ακολούθησαν όσοι διατηρούσαν με κάποιο τρόπο σχέσεις με τον *Παρνασσό*. Χαρακτηριστικά, ο Ιωάννης Αθανασάκης που αποχώρησε το 1921 από τη θέση του αντιπροέδρου του Οίκου Τυφλών και αναφέρεται στους ιδρυτές του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών της Λασκαρίδου, ήταν εκείνη την εποχή ο πρόεδρος του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων<sup>859</sup> και, ταυτόχρονα, τακτικό μέλος του *Παρνασσού*.<sup>860</sup> Εξάλλου, ο Σύλλογος Φίλων των Τυφλών ιδρύθηκε στον χώρο του *Παρνασσού*, με τη συμμετοχή μελών του.

---

<sup>858</sup> Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το χρονικόν του Παρνασσού (1865-1950)*, Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Αθήνα 1951.

<sup>859</sup> Ο Ιωάννης Αθανασάκης έγινε πρόεδρος του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων το 1908, μετά τον θάνατο του Δημήτριου Βικέλα και παρέμεινε σε αυτή τη θέση μέχρι το 1951 (Μάγδα Μαλακτάρη-Παπακώστα, ό.π., σ. 176).

<sup>860</sup> Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το χρονικόν του Παρνασσού (1865-1950)*, ό.π., σ. 603.



Εικόνα 17: Το Οικοτροφείο του Συλλόγου Φίλων Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου» (πηγή: Λογοδοσία Συλλόγου Φίλων των Τυφλών για το έτος 1948-1949, σ. 3, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

Η επιμονή στην αντίληψη ότι ένα ίδρυμα προστασίας τυφλών θα έπρεπε να απευθύνεται μόνο σε τυφλούς και τυφλές που δεν είχαν κάποια πρόσθετη σωματική ή διανοητική αναπηρία, με σκοπό τη διαμόρφωση των τυφλών σε παραγωγικά μέλη της κοινωνίας παραμένει στον πυρήνα των μετέπειτα επιλογών της Ειρήνης Λασκαρίδου και είναι ευδιάκριτη ήδη στην ίδρυση του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών. Στον εσωτερικό κανονισμό του οικοτροφείου του Συλλόγου Φίλων των Τυφλών αναφέρεται χαρακτηριστικά: «*Η εισαγομένη τυφλή πρέπει να έχει υπ' όψιν ότι το Οικοτροφείον δεν είναι Άσυλον Ανιάτων ή Ανέργων, αλλά Φιλανθρωπικόν Ίδρυμα ανεγνωρισμένον από το κράτος, από το οποίον, εάν δείξη ζήλον και φιλομάθειαν, θα διδαχθή γράμματα, επαγγέλματα, μουσικήν, οικοκυρικήν, και πλείστα όσα, τα οποία θα ανυψώσουν το ηθικόν της, θα την καταστήσουν χρήσιμον και αξιοπρεπή, θα της κινήσουν το ενδιαφέρον και θα της αποκαλύψουν τη χαράν της ζωής, ώστε να είναι ωπλισμένη με τα καλύτερα εφόδια διά τον αγώνα της σκληράς βιοπάλης, όχι ως επαίτιδος, αλλ' ως δημιουργικού και παραγωγικού παράγοντος της ζωής*».<sup>861</sup> Μέχρι τον θάνατό της μετά από

<sup>861</sup> Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 82, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

αυτοκινητιστικό ατύχημα στη Βιέννη το 1958, η Λασκαρίδου προσπάθησε να υπηρετήσει αυτό τον σκοπό, ενώ στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα, η Λασκαρίδου ενεπλάκη στην εκπαίδευση στρατιωτών που είχαν τυφλωθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου, ασκώντας αυτό το λειτούργημα στην Πολυκλινική Αθηνών.<sup>862</sup>

Από τον Ευάγγελο Ανερούση, στενό συνεργάτη της Λασκαρίδου στη σχολή του Αμαρουσίου, μαθαίνουμε, σε τόνους ασφαλώς εξιδανικευτικούς, ότι η ενασχόληση της Λασκαρίδου με τους τυφλούς στρατιώτες εντασσόταν στο πλαίσιο μιας διαταγής που είχε δώσει στον ίδιο ο στρατηγός Γεώργιος Μπάκος, υπουργός των Στρατιωτικών της δωσίλογης κυβέρνησης Τσολάκογλου, για να συγκεντρώσει όλους τους τυφλούς στρατιώτες, που μέχρι τότε ήταν στα νοσοκομεία της Αθήνας, στην Πολυκλινική Αθηνών.<sup>863</sup> Πιθανόν η διαταγή αυτή να αναφέρεται στις πρωτοβουλίες της δωσίλογης κυβέρνησης το 1942 να απομακρύνει από τα στρατιωτικά νοσοκομεία τους ανάπηρους του πολέμου 1940-1941, οι οποίοι είχαν ήδη αρχίσει μέσω, κυρίως του Εθνικού Συνδέσμου Αναπήρων Πολέμου, να προβάλλουν διεκδικήσεις, έχοντας στο ενεργητικό τους δύο διαδηλώσεις και μία απεργία πείνας. Σύμφωνα με το σχέδιο της κυβέρνησης Τσολάκογλου, το οποίο υλοποιούσε ο Γεώργιος Μπάκος, στόχος ήταν η κατηγοριοποίηση των αναπήρων με βάση τη βλάβη τους και η ένταξή τους σε ιδρύματα σχετικά με τη βλάβη τους: οι τυφλοί στον Οίκο Τυφλών και οι ψυχικά νοσούντες σε νευρολογικές κλινικές, ενώ ειδικά για τους ακρωτηριασμένους δημιουργήθηκε νοσοκομείο στα Μέθανα.<sup>864</sup> Τα βαθύτερα κίνητρα αυτής της πρωτοβουλίας

---

<sup>862</sup> «Η Ειρήνη Λασκαρίδου μετά τον πόλεμον 1940-1941 ανέλαβε το μέγα, το Ηράκλειον έργο της βαλσαμώσεως των τυφλωθέντων στρατιωτών μας. Αυτήν την φοράν το έργο της επέτυχε. Όταν κανείς κατά την δραματικήν περίοδον της κατοχής δεν εφρόντιζε παρά μονάχα διά τον εαυτόν του, Εκείνη και οι συνεργάται της, μοχθούντες και αγωνιώντες, συνετήρησαν και διέσωσαν από τον θάνατον τα τυφλά κορίτσια του Αμαρουσίου και συνεκέντρωσαν τους στρατιώτας μας εις την Πολυκλινική Αθηνών, απ' όπου ενοσηλεύοντο, και αφού με μίαν φωνήν που ερράγιζε και τις πέτρες τους ενεψύχωσε και τους επανέφερε το ηθικόν τους, τους ξανάδωσε την πίστιν προς την ζωήν. Όταν Εκείνη τελείωσε την παραινετική ομιλίαν της, όλα τα παιδιά, που δώσανε το φως τους στην πατρίδα, πέσανε στα γόνατά της και την καταφιλούσανε. Αρχισε τότε μια δουλειά συστηματική, εντατική, κουραστική, αλλ' ωραία. Μια αγία ψυχή είχε δοθή στο πλέον μεγαλειώδες και εμπνευσμένον έργο που μονάχα άναγνες υπάρξεις, σαν Εκείνη, μπορούν να επιτελέσουν. Έδωσεν στην προστασία τους λύσεις σωστικές». (Ευάγγελος Ανερούσης, «Ειρήνη Λασκαρίδου, Η Μανούλα των Τυφλών», Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, χ.έ., Αθήνα 1960, σ. 11, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>863</sup> Ευάγγελος Ανερούσης, «Ειρήνη Λασκαρίδου, Η Μανούλα των Τυφλών», Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, ό.π., σ. 20, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>864</sup> Την πρωτοβουλία αυτή, οι ίδιοι ανάπηροι πολέμου που είχαν δημιουργήσει τον Εθνικό Σύνδεσμο Αναπήρων Πολέμου και είχαν σχέσεις με το ΕΑΜ, την αποτίμησαν ως εξής: «Έτσι, στα Μέθανα οι ακρωτηριασμένοι, στον Οίκο Τυφλών οι στραβοί, στο Τρελλοκομείο οι νευρολογικοί (!!) οι χτικιάρηδες στο δρόμο να ψοφήσουν. Και οι πρωτοπόροι; Στην Ασφάλεια, κι από κει στο Νταχάου και στα

αποτυπώνονται στην επιλογή στη θέση του αρχίατρου του νοσοκομείου στα Μέθανα του Ευάγγελου Αθανασάκου, ο οποίος, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Φρίξου Θεοφανίδη, αυτοαποκαλούνταν «αναπηροφάγος».<sup>865</sup>

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η Λασκαρίδου είχε εμπλακεί στις πρωτοβουλίες της δωσίλογης κυβέρνησης για τον έλεγχο και περιορισμό της δράσης των ανάπηρων πολέμου που είχαν συσπειρωθεί γύρω από το ΕΑΜ. Αλλά και μετά τη λήξη της γερμανικής κατοχής και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου, η Λασκαρίδου πήρε σαφή θέση υπέρ του στρατοπέδου του εθνικοφρόνων, εκφράζοντας σε λογοδοσία της στο Σύλλογο Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου» την απογοήτευσή της για την εισχώρηση κάποιων τυφλών στους κόλπους των ανταρτών και αποδίδοντας τις αριστερές πεποιθήσεις τους στην εκμετάλλευση, από την πλευρά των κομμουνιστών, της υπαρξιακής δυσφορίας, της κοινωνικής περιθωριοποίησης και του αισθήματος αδικίας που δημιουργούσε στους/στις τυφλούς/ές η απώλεια της όρασης.<sup>866</sup> Ο ίδιος ο Ευάγγελος Ανερούσης στην επικήδεια ομιλία του για τη Λασκαρίδου ανέφερε ότι ο Σύλλογος Φίλων Τυφλών, με πρωτοβουλία της Ειρήνης Λασκαρίδου, προσέφερε «προστασία, στοργή και αγάπη» και προς τα «θύματα του συμμοριτοπολέμου».<sup>867</sup> Η σαφής ιδεολογική τοποθέτηση της Λασκαρίδου φαίνεται ήδη από την περίοδο της γερμανικής κατοχής, καθώς ο Σύλλογος Φίλων των Τυφλών απολάμβανε δωρεών από την ιταλική και γερμανική πρεσβεία.<sup>868</sup> Ακόμα, χαρακτηριστική σε αυτό το πλαίσιο είναι και η οικονομική ενίσχυση του Συλλόγου από το Υπουργείο Κοινωνικής

---

εχτελεστικά αποσπάσματα». (Φρίξος Θεοφανίδης, *Ανάπηροι. Οι πρωτοπόροι της λεφτεριάς*, Φωνή Αναπήρου, Αθήνα 1946, σ. 31).

<sup>865</sup> Φρίξος Θεοφανίδης, *Ανάπηροι. Οι πρωτοπόροι της λεφτεριάς*, ό.π., σ. 31.

<sup>866</sup> «Με θλίψιν μας ηκούσαμεν ότι αρκετοί Τυφλοί αριστερίζουν. Φανταζόμεθα ότι θα είναι θύματα κακών επιρροών, αι οποίαι εύρον έδαφος έτοιμον εις την υποδαύλισιν της αγανακτήσεως των Τυφλών διά την αδικίαν της μοίρας ήτις τους εστέρησε το θεϊον χάρισμα του φωτός, που απολαμβάνουν όλοι οι άνθρωποι. Διά τούτο σπεύδω να τονίσω, ικανοποιημένη, ότι τούτο απολύτως δεν συμβαίνει εις τας ιδικάς μας Τυφλάς, αι οποίαι με την χαρμόσυνον εγκαρτέρησιν που απέκτησαν, χάρις εις την ειδικήν μόρφωσιν και διαπαιδαγώγησιν που τους δίδομεν είναι τελείως απηλλαγμένοι από το φθοροποιόν μαρτύριον του φθόνου». (*Λογοδοσία Συλλόγου Φίλων των Τυφλών για το έτος 1948-1949*, σ. 6-7, ΕΛΙΑ, Φάκελος Ειρήνη Λασκαρίδου, Οίκος Τυφλών 1).

<sup>867</sup> Ευάγγελος Ανερούσης, «Ειρήνη Λασκαρίδου, Η Μανούλα των Τυφλών», Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», Σύλλογος Φίλων των Τυφλών «Ειρήνη Λασκαρίδου», *Λογοδοσία ετών 1958 και 1959 (20<sup>η</sup> και 21<sup>η</sup>)*, ό.π., σ. 11, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>868</sup> Η Λασκαρίδου αναφέρεται στις δωρεές φαρμάκων και ιατρικής περίθαλψης του ιταλικού νοσοκομείου, καθώς και στις δωρεές τροφίμων του ιταλικού Ερυθρού Σταυρού και της ιταλικής πρεσβείας, όπως διαβάζουμε στη στήλη «Δωρεαί εις είδη» στη λογοδοσία στο Σύλλογο Φίλων των Τυφλών Ειρήνη Λασκαρίδου του έτους 1942-1943. Στην ίδια στήλη συγκαταλέγεται και η δωρεά της γερμανικής πρεσβείας: δύο γραφομηχανές τυφλών και 80 πινακίδες γραφής (Σύλλογος Φίλων των Τυφλών Ειρήνη Λασκαρίδου, *Λογοδοσία από 1.4.1942 έως 31.3.1943*, χ.έ., Αθήνα 1943, σ. 13, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

Προνοίας με 2.300.000 δραχμές τη χρονιά 1942-1943, συνεισφορά στην οποία η Λασκαρίδου αναφέρθηκε, σχολιάζοντας ότι το Υπουργείο «έσωσε» το ίδρυμα.<sup>869</sup> Σε μια συγκυρία τόσο ασταθή και με τόσο μεγάλες ανατροπές στις ζωές των ανθρώπων, και ειδικά κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής οπότε και κατέρρευσε τελείως ο κοινωνικός ιστός της χώρας, ο σύλλογος της Λασκαρίδου βρέθηκε απόλυτα εξαρτημένος όχι μόνο από τις διαθέσεις της δωσίλογης κυβέρνησης, αλλά και από τη γερμανική και ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα.

### **Ο Οίκος Τυφλών μετά την Ειρήνη Λασκαρίδου**

Για τη δεκαετία 1937-1947 μπορεί κανείς να αποκτήσει μία αδρή εικόνα της λειτουργίας του Οίκου από την έκδοση *Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών. Πρόνοια και επαγγελματική τοποθέτησις του τυφλού εν Ελλάδι*, του Αριστείδη Κούμαρη, τότε ταμία της Εφορείας του. Από τον Κούμαρη, λοιπόν, μαθαίνουμε ότι η Ευφροσύνη Λιονταράκη-Ταμπάκη αποχώρησε οικειοθελώς από τη θέση της διευθύντριας του Οίκου Τυφλών το 1939 και τη διαδέχθηκε για τα επόμενα τέσσερα χρόνια η Κούλα Διαλετά-Αθανασίου. Από το 1943 διευθύντρια του Οίκου ήταν η Σοφία Παπαδοπούλου-Κουρέα, η οποία αποτελούσε ήδη από το 1928 μέλος του εκπαιδευτικού προσωπικού του ιδρύματος και κατά τη διετία 1936-1938 είχε μετεκπαιδευτεί στη σχολή Perkins στη Μασαχουσέτη. Ωστόσο, τη διετία 1943-1944 ο Οίκος επιτάχθηκε από τους Γερμανούς, με αποτέλεσμα οι μαθητές/τριες είτε να σταλούν στις οικογένειές τους είτε να συγκεντρωθούν σε ένα μικρό κτίριο, με κύριο στόχο της Εφορείας να καλύπτει τις διατροφικές τους ανάγκες, με τη συμβολή της κατοχικής κυβέρνησης και του ελληνικού και διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.<sup>870</sup> Μετά το τέλος της γερμανικής κατοχής, ο Οίκος Τυφλών λειτούργησε ξανά, με πρώτο μέλημα της Εφορείας την αποκατάσταση των ζημιών που είχε υποστεί το κεντρικό κτίριο κατά τη διάρκεια της γερμανικής επίταξης. Η διαδικασία της αποκατάστασης χρηματοδοτήθηκε από το κληροδότημα του Ευάγγελου Σταύρου και

---

<sup>869</sup> «Μας έσωσεν το Υπουργείον Κοινωνικής Προνοίας, το οποίον δεν παύομεν να ευγνωμονώμεν. Αντιλαμβανόμενον την όχι απλώς φιλανθρωπικήν, αλλ' απολύτως εκπολιτιστικήν εκδούλευσιν, την οποίαν παρέχει ο Σύλλογός μας προς την Κοινωνίαν διά της προσπαθείας του να ανυψώση το ηθικόν όλων των Ελλήνων Τυφλών διά της εκπαιδύσεως και εργασίας, μάς εχορήγησε Δρ. 2.300.000». (Σύλλογος Φίλων των Τυφλών Ειρήνη Λασκαρίδου, *Λογοδοσία από 1.4.1942 έως 31.3.1943*, ό.π., σ. 3, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα).

<sup>870</sup> Αριστείδης Γ. Κούμαρης, *Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών*, Τύποις Φοίνικος, Αθήναι 1948 σ. 15, αρχαική συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκος Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.



από την οργάνωση «Εγγύς Ανατολή», η οποία από το 1946 αναλαμβάνει και την ετήσια διατροφή 30 τυφλών παιδιών στον Οίκο Τυφλών.<sup>871</sup>

Στο αρχείο του Michael Anagnos υπάρχουν τρία έγγραφα που πιστοποιούν επαφή του Οίκου Τυφλών με το Perkins. Με χρηματοδότηση από την φιλανθρωπική οργάνωση των «Αμερικανών φίλων για τους τυφλούς στην Ελλάδα», που δημιουργήθηκε το 1946 και ίδρυσε τον Φάρο Τυφλών Ελλάδας,<sup>872</sup> πέντε τυφλά αγόρια που φοιτούσαν στο σχολείο του Οίκου Τυφλών επιλέχθηκαν από την τότε διευθύντρια Σοφία Παπαδοπούλου και μετέβησαν στο Perkins για την εκπαίδευσή τους κατά τη διετία 1946-1948.<sup>873</sup> Από το ίδιο έγγραφο μαθαίνουμε ότι τους πέντε μαθητές συνόδευσαν τέσσερα μέλη της οργάνωσης Αμερικανοί φίλοι των τυφλών στην Ελλάδα, ο Γεώργιος Πόδας, φιλάνθρωπος, ο Αλέξανδρος Καμπάδης, γραμματέας και ταμίας της οργάνωσης, ο Louis Constantine, πρώτος πρόεδρος της οργάνωσης, και ο Γεώργιος Αλεβίζος, ο πρώτος αντιπρόεδρος της οργάνωσης. Ακόμα, από το ίδιο έγγραφο μαθαίνουμε ότι ένα από τα πέντε τυφλά αγόρια στην ενήλικη ζωή του έγινε δικηγόρος και ένα άλλο κουρδιστής πιάνου.<sup>874</sup> Η σχέση της συγκεκριμένης οργάνωσης με τον Οίκο Τυφλών αποτυπώνεται και στις προσωπικές ευχαριστίες της διευθύντριας του Οίκου Τυφλών εκείνη την εποχή Σοφίας Παπαδοπούλου-Κουρέα στις λογοδοσίες της στον Γεώργιο Αλεβίζο.<sup>875</sup>



Εικόνα 18: Τα μέλη της οργάνωσης «Αμερικανοί φίλοι για τους τυφλούς στην Ελλάδα» και οι πέντε μαθητές του Οίκου Τυφλών που μετέβησαν στο Perkins School for the Blind για μετεκπαίδευση (πηγή: Anagnos's bio by Stuckey, 1952, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

<sup>871</sup> Στο ίδιο, σ. 17.

<sup>872</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών*, έτος πρώτο, αριθμός φύλλου 9, Σεπτέμβριος 1956, σ. 18.

<sup>873</sup> Στο έγγραφο χρησιμοποιείται χαρακτηριστικά ο όρος αποκατάσταση. Ωστόσο, επειδή δεν γνωρίζουμε την προέλευσή του, εάν δηλαδή αποτελεί εσωτερικό έγγραφο του Perkins ή ρεπορτάζ τοπικής εφημερίδας, δεν είναι ασφαλής ο σχολιασμός της επιλογής χρήσης του συγκεκριμένου όρου.

<sup>874</sup> Anagnos's bio by Stuckey, 1952, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>875</sup> Ενδεικτικά, στη λογοδοσία της για το έτος 1956 αναφέρει: «Χρέος μας είναι να αναφέρουμε με την αρμόζουσα τιμή [...] το όνομα του εκλεκτού στην Αμερική ομοεθνούς μας Γ. Αλεβίζου που η φροντίδα του έχει αποβή τόσο αποτελεσματικά υπηρετική για τον Οίκον Τυφλών». (παρατίθεται στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*, Ιούνιος - Ιούλιος 1957, αριθμός φύλλου 17, σ. 14).

Η σχέση αυτή συνεχίζεται και κατά τη δεκαετία του 1970, καθώς τη διετία 1972-1973, η Αργυρώ Ράπτου, ως διευθύντρια του νηπιαγωγείου του Οίκου Τυφλών βρέθηκε στο Perkins για εκπαιδευτική κατάρτιση. Η πληροφορία συνοδεύεται από φωτογραφία που απαθανατίζει την Αργυρώ Ράπτου δίπλα στον Γεώργιο Αλεβίζο, μπροστά από το κτιριακό συγκρότημα στο Perkins, που είχε ονομαστεί προς τιμήν του Michael Anagnos.<sup>876</sup> Από το διαθέσιμο υλικό φαίνεται ότι η οργάνωση «Αμερικανοί φίλοι για τους τυφλούς στην Ελλάδα» λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος στην ανάπτυξη των σχέσεων του Οίκου Τυφλών με το Perkins.



Εικόνα 19: Η Αργυρώ Ράπτου και ο Γεώργιος Αλεβίζος μπροστά από το κτιριακό συγκρότημα του Perkins School for the Blind (πηγή: Anagnos's bio by Stuckey, 1952, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US).

Το 1947 η Εφορεία του Οίκου Τυφλών προσέφερε για πρώτη φορά οικονομική ενίσχυση στους αποφοίτους της σχολής, με σκοπό να καλύψει τα πρώτα έξοδα εγκατάστασής τους εκτός του ιδρύματος και τις πρώτες ανάγκες της εργασιακής τους ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο, ξεκίνησε τη δωρεάν προσφορά μουσικών οργάνων στους μουσικούς αποφοίτους του Οίκου Τυφλών.<sup>877</sup> Ο Αριστείδης Κούμαρης αποτίμησε θετικά αυτή την πρωτοβουλία, επαναφέροντας το επιχείρημα της Λασκαρίδου για την αναγκαιότητα απομάκρυνσης από τη Σχολή των αποφοίτων της: την επαγγελματική τους αποκατάσταση, με την ταυτόχρονη απελευθέρωση θέσεων στη Σχολή για την εισαγωγή νέων μαθητών/τριών.<sup>878</sup>

<sup>876</sup> Anagnos's bio by Stuckey, 1952, Folder 9, Box 7, Series 9, Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

<sup>877</sup> Αριστείδης Γ. Κούμαρης, *Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών*, ό.π. σ. 18-19, αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη, Φάκελος Οίκου Τυφλών 1, ΕΛΙΑ ΜΙΕΤ, Αθήνα.

<sup>878</sup> Στο ίδιο, σ. 19.

Ο Κούμαρης επανέφερε στο προσκήνιο και άλλες από τις απόψεις της Λασκαρίδου σχετικά με την επαγγελματική αποκατάσταση και την ιδιοσυγκρασία των τυφλών. Συγκεκριμένα, παρουσίασε ως απαραίτητη την ίδρυση προστατευομένων δομών εργασίας είτε από το κράτος είτε από την ιδιωτική πρωτοβουλία, με την ένταξη στις οποίες οι τυφλοί απόφοιτοι του Οίκου Τυφλών θα ήταν σε θέση να εξασφαλίζουν τον βιοπορισμό τους.<sup>879</sup> Επίσης, αναφέρθηκε και στην «κληρονομική κακή φύση» ορισμένων τυφλών, την οποία η ανατροφή, «όσον και αν έχει ευεργετικήν επίδρασιν», δεν μπορούσε να τη μεταβάλλει.<sup>880</sup> Η τομή που ο Κούμαρης πραγματοποιεί σε σχέση με την προπολεμική αντιμετώπιση των τυφλών από την Εφορεία του Οίκου Τυφλών και τη Λασκαρίδου, οδηγός της οποίας ήταν η επίκληση των φιλανθρωπικών αισθημάτων της κοινωνίας, αν και, όπως ήδη έχει αναφερθεί, υπήρξε και μία όχληση προς το κράτος για την ανάληψη πρωτοβουλιών, συμπυκνώνεται στη διατύπωση «Βασική δε αρχή της προνοίας ταύτης δέον να είναι, ότι ο τυφλός θα πρέπει να βοηθείται, ουχί ως αντικείμενον φιλανθρωπίας, αλλ' ως μέλος της της Κοινωνίας. [...] Γίνεται αυτή προς το συμφέρον του τυφλού αλλά και της Κοινωνίας».<sup>881</sup>

Στην επεξήγηση αυτής της αρχής, ο Κούμαρης διατύπωσε προτάσεις νομοθετικών πρωτοβουλιών για τους τυφλούς. Συγκεκριμένα, πρότεινε τη δημιουργία μητρώου τυφλών και την καταγραφή σε αυτό όλων των τυφλών της χώρας, τη θέσπιση προσωρινής οικονομικής βοήθειας μεταβατικού χαρακτήρα με στόχο την εργασιακή αποκατάσταση, την ίδρυση κρατικών ειδικών κέντρων πρόνοιας και γραφείων εύρεσης εργασίας για τους τυφλούς, και την ίδρυση κρατικών «Κέντρων βιοτεχνικής διδασκαλίας» προοριζόμενων ειδικά για την επαγγελματική κατάρτιση των τυφλών.<sup>882</sup>

Αυτή η αλλαγή που συντελείται σταδιακά στον Οίκο Τυφλών, εκτός από την πιο δυναμική διεκδίκηση της εργασιακής αποκατάστασης των αποφοίτων του, αποτυπωνόταν και στη συμπερίληψη τυφλών παιδιών με νοητική αναπηρία στον Οίκο. Από την επιμονή της Λασκαρίδου στον αποκλεισμό αυτών των παιδιών από την εκπαίδευση που προσφερόταν στον Οίκο Τυφλών, με το επιχείρημα ότι επηρέαζαν αρνητικά το έργο του Οίκου, που πρωτίστως ήταν να μετατρέψει τα τυφλά παιδιά σε κοινωνικά χρήσιμους ενήλικες, και την πρόταση της Ευφροσύνης Λιονταράκη-Ταμπάκη να δημιουργηθεί άσυλο εντός του Οίκου που θα περιλάμβανε τους τυφλούς

---

<sup>879</sup> Στο ίδιο, σ. 20.

<sup>880</sup> Στο ίδιο, σ. 21.

<sup>881</sup> Στο ίδιο, σ. 22.

<sup>882</sup> Στο ίδιο, σ. 23-24.

ανίκανους προς εργασία, ο Οίκος σταδιακά οδηγείται σε μία πρακτική συμπερίληψης της εκπαίδευσης των τυφλών παιδιών με νοητική αναπηρία στους στόχους του. Πράγματι, τον Φεβρουάριο του 1953 ξεκίνησε τη λειτουργία του στον Οίκο Τυφλών το τμήμα «ανωμάλων τυφλών», στο οποίο εντάχθηκαν πέντε τυφλά παιδιά ηλικίας από οκτώ έως 14 ετών, ενώ την ευθύνη της εκπαίδευσής τους είχε η εκπαιδευτικός Φούλα Τσόγκα, η οποία είχε εκπαιδευθεί σε σχολή «ανωμάλων τυφλών» στην Ελβετία.<sup>883</sup> Στη λογοδοσία της για το έτος 1955, η διευθύντρια της σχολής του Οίκου Σοφία Παπαδοπούλου-Κουρέα διατύπωσε με σαφήνεια αυτή τη μεταστροφή και τη νέα αντίληψη που είχε επικρατήσει στον Οίκο Τυφλών για την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών με νοητική αναπηρία.<sup>884</sup> Και στη λογοδοσία του επόμενου έτους η Σοφία Παπαδοπούλου-Κουρέα αναφέρθηκε στους τρόπους με τους οποίους μάθαιναν τα τυφλά παιδιά με νοητική αναπηρία στον Οίκο Τυφλών, προσδίδοντας στο παιχνίδι κεντρικό ρόλο ως τρόπο μάθησης.<sup>885</sup> Στη λογοδοσία της για το έτος 1956 η Σοφία Παπαδοπούλου-Κουρέα πρότεινε την ίδρυση εντός του Οίκου Τυφλών ενός «τμήματος ειδικού της σωτηρίας της οράσεως», καθώς και την επανίδρυση του τμήματος τυφλοκωφών παιδιών,<sup>886</sup> η οποία είχε επιχειρηθεί και την προηγούμενη χρονιά με μια μαθήτρια, την οποία τελικά εισήγαγαν σε νευρολογική κλινική.<sup>887</sup>

Το 1956 οι απόφοιτοι της σχολής του Οίκου Τυφλών είχαν πολύ διαφορετική τύχη από εκείνη των αποφοίτων του προπολεμικά. Χαρακτηριστικά, από τους 18 αποφοίτους του Οίκου, μόνο οι τέσσερις επέστρεψαν στους κηδεμόνες τους. Οι υπόλοιποι συνέχισαν τις σπουδές τους είτε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, είτε στο ωδείο, είτε στη σχολή τηλεφωνητών του Φάρου Τυφλών, ενώ μία απόφοιτη συνέχισε τις σπουδές της σε σχολή τυφλών στις ΗΠΑ. Ακόμα, ένας απόφοιτος της σχολής

<sup>883</sup> «Εκπαιδεύσεις ανωμάλων τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ, αριθμός φύλλου 68, 15.2.1953.

<sup>884</sup> «Εις την Σχολήν μας φοιτούν τώρα 31 κορίτσια και 57 αγόρια και απ' αυτά τα 6 αγόρια και τα δύο κορίτσια είναι καθυστερημένα στην πνευματική τους ενεργητικότητα και καταβάλλεται για αυτά τα παιδιά ξεχωριστή μέριμνα και φροντίδα και προ πάντων επίπονη προσπάθεια στις μεθόδους της αγωγής των. Για τα καθυστερημένα αυτά παιδιά χρειάστηκε τα τελευταία χρόνια να επεκταθή ο βασικός σκοπός του Οίκου Τυφλών έτσι ώστε να περιθάλπη και αυτής της κατηγορίας ακόμη πιο απόκληρα και ατυχημένα παιδιά, για τα οποία η Σχολή μας αναζητεί και θα έλεγε κανείς επινοεί κάθε μέσο εποπτείας στην προσπάθειά της να τους δώσει μια στοιχειώδη βάσι πνευματικού και ηθικού βίου». (Παρατίθεται στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*, αριθμός φύλλου 4, Απρίλιος 1956, σ. 13-14).

<sup>885</sup> «Πράγματι για το τμήμα αυτό χρησιμοποιούνται πολυάριθμα τεχνικά μέσα παιχνιδιού που μ' αυτά με τρόπο διάμεσο ψυχικής χαράς πραγματοποιείται η συγκέραση της αγωγής της ψυχής και πέρα από αυτό του νου των. Και εν τούτοις όλο το τεχνικό παιχνίδι των αναπήρων διανοητικά παιδιών αποτελεί σχολικήν τάξιν μαθήσεως και καταρτισμού των για την παραπέρα προαγωγή τους και την διανοητικήν τους εξέλιξη». (Παρατίθεται στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*, αριθμός φύλλου 17, Ιούνιος - Ιούλιος 1957, σ. 14).

<sup>886</sup> Παρατίθεται στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*, αριθμός φύλλου 17, Ιούνιος - Ιούλιος 1957, σ. 12.

<sup>887</sup> Παρατίθεται στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*, Απρίλιος 1956, αριθμός φύλλου 4, σ. 14.

εξασφάλισε κρατική σύνταξη, την οποία χρησιμοποίησε προς αναζήτηση και εύρεση εργασίας.<sup>888</sup>

Επιπλέον, μετά την ηθική αγανάκτηση του Κούμαρη ότι «*οι τυφλοί είναι άνθρωποι όπως και οι βλέποντες*» το 1947,<sup>889</sup> η Σοφία Παπαδοπούλου-Κουρέα το 1956 προχώρησε ακόμα περισσότερο τη δυναμική αυτή για την εποχή θεώρηση της αναπηρίας, διατυπώνοντας τον ισχυρισμό ότι «*τα παιδιά αυτά όχι μόνον δεν υστερούν από άλλα ομήλικά τους και άρτια, αλλά πλείστων πλεονεκτούν από αυτά σ' όλες τις κατά μέρους ικανότητες και δεξιότητες*».<sup>890</sup> Στις διατυπώσεις αυτές φαίνεται η κληρονομιά της Λασκαρίδου, η οποία συχνά αναφερόταν στις καλύτερες σχολικές επιδόσεις των τυφλών παιδιών συγκριτικά με τα βλέποντα παιδιά.

### **Συμπεράσματα**

Με την παραπάνω παρουσίαση της ιστορίας του Οίκου Τυφλών το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα, και ειδικότερα με τη συστηματική ιχνηλάτηση των απόψεων του Δροσίνη, της Λασκαρίδου και του Χαραμή για τους/τις τυφλούς/ές και των ανταγωνιστικών αντιλήψεων που είχαν διαμορφωθεί στο Μεσοπόλεμο για την εκπαίδευση των τυφλών, διαμορφώθηκε μια πανοραμική εικόνα σε αναφορά τόσο με τα εκάστοτε ιστορικά συμφραζόμενα όσο και με τη «μικροφυσική της εξουσίας» στο πλαίσιο κάθε θεσμού ή με την άρθρωση των σχέσεων δύναμης μεταξύ των διαφόρων κόμβων του δικτύου που σχηματίστηκε για την εκπαίδευση των τυφλών. Η λειτουργία του Οίκου Τυφλών εντάχθηκε από την ομάδα ίδρυσής του στο αφήγημα του εθνικού συλλογικού εαυτού, ως τμήμα του εκπολιτιστικού προγράμματος της χώρας, το οποίο θα εγγυόταν τον δυτικό προσανατολισμό της, με τη συνδρομή των ευεργεσιών των ομογενών και των Ελλήνων της διασποράς. Ο Οίκος Τυφλών όφειλε τη λειτουργία του στους ευεργέτες του, ενώ σε κρίσιμες στιγμές της ελληνικής ιστορίας κατάφερνε να συνεχίζει το έργο του χάρη στη συστηματική ετήσια φιλανθρωπική πρακτική της Εκκλησίας. Οι ιδρυτές του Οίκου Τυφλών και η πρώτη και μακροβιότερη διευθύντριά του φαίνεται ότι εμπνέονταν από τις ευγονικές ιδέες της εποχής. Μάλιστα, η Ειρήνη Λασκαρίδου

---

<sup>888</sup> Παρατίθεται στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*, αριθμός φύλλου 17, Ιούνιος - Ιούλιος 1957, σ. 13.

<sup>889</sup> Αριστείδης Γ. Κούμαρης, *Πεπραγμένα επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας του Οίκου Τυφλών*, ό.π., σ. 21.

<sup>890</sup> Παρατίθεται στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*, αριθμός φύλλου 17, Ιούνιος - Ιούλιος 1957, σ. 13.

πίστευε τόσο βαθιά ότι τα τυφλά παιδιά με νοητική αναπηρία δεν είχαν θέση στον Οίκο ώστε τελικά η επιμονή της αυτή την οδήγησε σε ήττα και παραίτηση.

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1940 οι τυφλοί/ές στην Ελλάδα παρέμεναν στο «κατώφλι» της εκπαίδευσης, καθώς η μόνη σχολή για τυφλά παιδιά λειτουργούσε στο πλαίσιο ενός φιλανθρωπικού σωματίου, στο οποίο το κράτος δεν παρείχε συστηματική χρηματοδότηση. Επίσης, παρέμεναν στο «κατώφλι» της εργασίας, καθώς ακόμα και ως απόφοιτοι/ες του Οίκου Τυφλών είχαν πρόσβαση μόνο σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, ενώ η επιλογή που προκρινόταν για εκείνους/ες από τη Λασκαρίδου ήταν η ένταξή τους σε δομές προστατευόμενης εργασίας. Οι τυφλοί/ές παρέμεναν και στο «κατώφλι» του συλλογικού εαυτού, καθώς δεν εντάχθηκαν σε αυτόν ποτέ ως υποκείμενα με πλήρη δικαιώματα, παρά μόνο ως αποδέκτες βοήθειας, μέριμνας και φιλανθρωπίας από τους/τις βλέποντες/ουσες. Αυτή η κατάσταση δεν αντανάκλασε μόνο την κοινωνική θέση των τυφλών στο πρώτο μισό του αιώνα στο ελληνικό πλαίσιο. Αποτελούσε, ταυτόχρονα, και τον τρόπο δράσης και αναφοράς των ατόμων που ασχολήθηκαν με την εκπαίδευση, την εργασιακή αποκατάσταση και τη θεραπεία των τυφλών.

Από την άλλη πλευρά, αρχής γενομένης με τις πρωτοβουλίες του Τρύφωνα Νίνου, μεταπολεμικά αρχίζει να διαμορφώνεται μια νέα πραγματικότητα, στην οποία πλέον αναδύεται το υποκείμενο των τυφλών. Ήδη από την ίδρυση του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών το 1932 και κυρίως με τις διαμορφούμενες διεκδικήσεις του Συνδέσμου από τη δεκαετία του 1950, οι τυφλοί/ές ξεκινούν δειλά στην αρχή και πιο δυναμικά στη συνέχεια να διεκδικούν τον δικό τους συλλογικό εαυτό.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

### Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950

#### Εισαγωγή

Από το τέλος της δεκαετίας του 1940, μετά την διατύπωση του δόγματος Truman τον Μάρτιο του 1947 και του σχεδίου Marshall, η εφαρμογή του οποίου ξεκίνησε το 1948, η αμερικανική παρέμβαση ήταν έντονη στην Ελλάδα.<sup>891</sup> Τα ζητήματα των τυφλών δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Το σχέδιο Marshall είχε την επίδρασή του, στο βαθμό, βέβαια, που αναλογούσε, στην έναρξη της διαμόρφωσης προνοιακών πολιτικών για την αναπηρία από το ελληνικό κράτος. Οι επιλογές της διάχυσης της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, πέρα από το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της απορροφήθηκε σε στρατιωτικού χαρακτήρα δαπάνες, σχετίζονταν με τις εξελίξεις στο διεθνές στερέωμα.<sup>892</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι τυχαία η υπογραφή σύμβασης ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την Αμερικανική Οικονομική Αποστολή για την έναρξη και εφαρμογή προγράμματος επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων την άνοιξη του 1949, μόλις λίγους μήνες πριν από την έκδοση το 1950 δύο αναφορών του ΟΗΕ σχετικά με την «κοινωνική αποκατάσταση των σωματικά αναπήρων» και την «κοινωνική αποκατάσταση των τυφλών».<sup>893</sup>

Ακόμα, στο πλαίσιο της αμερικανικής παρέμβασης μπορούν να ενταχθούν τόσο η ίδρυση του Φάρου Τυφλών το 1946 από την αμερικανική οργάνωση «Εγγύς Ανατολή», με πρωτοβουλία της οποίας ήδη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή είχαν ιδρυθεί το Εθνικό Ίδρυμα Προστασίας Κωφαλάλων, νοσοκομείο για τραχωματικά παιδιά στο Ζάππειο και σχολείο τυφλών επίσης στο Ζάππειο, όσο και η Σχολή Τυφλών Βορείου Ελλάδος το 1950, η προετοιμασία της οποίας πραγματοποιήθηκε από την «Αμερικανική Οργάνωση Προστασίας των Υπερπόντιων Τυφλών», ενώ η χρηματοδότησή της περιλάμβανε σε μεγάλο βαθμό δωρεές από αμερικανικές πηγές. Στο ίδιο πλαίσιο, η οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» προσπάθησε να εισχωρήσει και στον Οίκο Τυφλών, με την παροχή υποτροφιών για την εκπαίδευση και τη μετεκπαίδευση

---

<sup>891</sup> Γιώργος Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004· Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-1953 (από τον Paul A. Porter στον Edward A. Tenenbaum)*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2013.

<sup>892</sup> Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία, Καστανιώτη*, Αθήνα 2008, σ. 17.

<sup>893</sup> United Nations Enable, “The United Nations and Disabled Persons: A Chronology”, ανακτήθηκε στις 4 Ιανουαρίου 2021, <https://www.un.org/esa/socdev/enable/dis50y01.htm>.

του προσωπικού και μαθητών και μαθητριών του Οίκου Τυφλών στο Perkins. Τέλος, με αμερικανική πρωτοβουλία ιδρύθηκε και η Αγροτική Σχολή Τυφλών, ο στόχος της οποίας παρέπεμπε στην αντιμετώπιση της Ελλάδας εντός του σχεδίου Μάρσαλ ως χώρας η οικονομία της οποίας βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην γεωργική παραγωγή.<sup>894</sup>

Η αμερικανική παρέμβαση στα θέματα και τις πολιτικές της αναπηρίας από το τέλος της δεκαετίας του 1940 και καθόλη τη δεκαετία του 1950 δεν αποτελεί μια κατάσταση που ξαφνιάζει. Η αμερικανική παρέμβαση στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη δεκαετία δεν εξαντλούνταν στο σχέδιο Μάρσαλ, αλλά είχε τη δύναμη να επηρεάζει τα πολιτικά πράγματα στη χώρα, ακόμα και στο επίπεδο της επιβολής συγκεκριμένων κοινοβουλευτικών διαδικασιών.<sup>895</sup> Αυτό που έχει περισσότερη σημασία για τα αναπηρικά θέματα και τα θέματα των τυφλών είναι το γεγονός ότι προέκυψαν πρωτοβουλίες για την εφαρμογή πολιτικών πρόνοιας, τόσο ως εξωτερικές παρεμβάσεις, όσο όμως και ως εσωτερικές αναγκαιότητες και μέριμνες, στο πλαίσιο των αναπτυσσόμενων πολιτικών διαχείρισης της φτώχειας κατά τη συγκεκριμένη δεκαετία.<sup>896</sup> Ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι προνοιακές αυτές πρωτοβουλίες προέκυψαν με τη μορφή νόμων και προγραμμάτων στα οποία το κράτος είχε το βασικό ρόλο. Η συνθήκη αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, σε μια συγκυρία που σε μεγάλο βαθμό οι προνοιακές δράσεις ήταν ταυτισμένες με τη βασιλική πρόνοια, στις οποίες το κράτος είχε μόνο έμμεση παρέμβαση.<sup>897</sup>

Οι πολιτικές αυτές ξεκίνησαν με νομοθετικές πρωτοβουλίες εστιασμένες στους/στις τυφλούς/ές ήδη κατά την έναρξη της δεκαετίας και συνεχίστηκαν με σχεδιασμό προγραμμάτων για την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία, τα οποία, ωστόσο, δεν κατέληξαν στην ψήφιση σχετικών νόμων. Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στο σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων για τους/τις τυφλούς/ές και στον ανεφάρμοστο σχεδιασμό προγραμμάτων συνολικά για τους/τις

---

<sup>894</sup> Για τους στόχους του σχεδίου Μάρσαλ βλ. Γιώργος Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 135-141 και σ. 227-236· Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, ό.π., σ. 35.

<sup>895</sup> Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1952 με παρέμβαση του Αμερικανού πρεσβευτή John Peurifoy, υιοθετήθηκε το πλειοψηφικό σύστημα στις επερχόμενες εκλογές (Σωτήρης Ριζάς, ό.π., σ. 43).

<sup>896</sup> Σύμφωνα με τον Ριζά, ένα καίριο θέμα που προκύπτει ως διακύβευμα τις δεκαετίες του 1950 και 1960 είναι η οικονομική ανάπτυξη, η οποία σε πρώτη φάση θα περιλάμβανε τον περιορισμό της φτώχειας (Σωτήρης Ριζάς, ό.π., σ. 13).

<sup>897</sup> Για τη φιλανθρωπική δράση της βασίλισσας Φρειδερίκης, το μετασχηματισμό της σε βασιλική πρόνοια και την έμμεση μόνο σχέση του κράτους με αυτή βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Το «εθνικό παιδοφύλαγμα» και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης (1947-1950)», στο: Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννόπουλο*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2011, σ. 259-276.



ανάπηρους/ες, δεν μπορεί να ερμηνευτεί στο πλαίσιο των εξωτερικών παρεμβάσεων. Ήδη από το 1932 οι τυφλοί/ές είχαν ιδρύσει τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Τυφλών, ο οποίος από την αρχή της δεκαετίας του 1950 ξεκίνησε να διεκδικεί την εφαρμογή του πρώτου νόμου που είχε ψηφιστεί για την προστασία των τυφλών το 1951. Οι μορφωμένοι τυφλοί του Συνδέσμου διεκδίκησαν και κατέλαβαν θέσεις στο κρατικό όργανο που είχε δημιουργηθεί για τη συζήτηση και διαχείριση των ζητημάτων των τυφλών, το Συμβούλιο Προστασίας Τυφλών, εντάσσοντας, με αυτό τον τρόπο, έμμεσα, στις συζητήσεις τα αιτήματα του Συνδέσμου τους. Μπορεί, λοιπόν, η πρώτη ενασχόληση του ελληνικού κράτους με θέματα αναπηρίας να πραγματοποιήθηκε ως διεθνής επιταγή, στο πλαίσιο της αμερικανικής παρέμβασης και των κατευθύνσεων του ΟΗΕ, ταυτόχρονα, όμως, η εφαρμογή πολιτικών εστιασμένων αποκλειστικά στην τυφλότητα ήταν το αποτέλεσμα πίεσης που είχε ξεκινήσει να ασκείται από τις ίδιες τις οργανώσεις των τυφλών, ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Αυτή η ανάδυση ενός συλλογικού υποκειμένου που διεκδικεί και επιτυγχάνει την εφαρμογή πολιτικών πρόνοιας για τα ευάλωτα μέλη του γίνεται ακόμα πιο έντονη μέσα από τη σύγκριση με άλλες κατηγορίες αναπήρων, οι φορείς των οποίων δεν είχαν ακόμα συσπειρωθεί μέσω της δημιουργίας συλλογικοτήτων. Χαρακτηριστικά, ο πρώτος συνολικός νόμος ειδικά για του τυφλούς/ές ψηφίστηκε το 1951, ενώ ο πρώτος συνολικός νόμος για τα άτομα με αναπηρία γενικά ψηφίστηκε σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα.<sup>898</sup> Μέχρι τότε, οι μόνες επίσημες πρωτοβουλίες από το κράτος αφορούσαν στη σύσταση του Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων το 1956 και της Διεύθυνσης Αναπήρων το 1960 στο υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας. Ωστόσο, καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, όπως θα δούμε, λάμβανε χώρα μια συζήτηση σχετικά με το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αναπηρία και την εφαρμογή του στο ελληνικό πλαίσιο, η οποία πυροδότησε και συζητήσεις σχετικά με την ορολογία της αναπηρίας σε κύκλους του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας.

Στο κεφάλαιο αυτό αρχικά παρουσιάζεται η αμερικανική παρέμβαση στα ζητήματα που αφορούν την τυφλότητα στην Ελλάδα, με παράλληλη περιγραφή της ίδρυσης και του τρόπου λειτουργίας του Φάρου Τυφλών και της Σχολής Τυφλών Βορείου Ελλάδας. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την

---

<sup>898</sup> Είχε ήδη προηγηθεί ο αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 1324 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των Αναπήρων Πολέμου Οπλιτών και Θυμάτων Πολέμου» (ΦΕΚ326/Α/26.11.1949, σ. 2201-2212) που αφορούσε την παροχή επιδομάτων και την άδεια χρήσης περιπτέρων στους ανάπηρους πολέμου, ενώ ήταν σε ισχύ και οι συντάξεις αναπηρίας του ΙΚΑ από το 1934 (αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 6298, ΦΕΚ346/Α/10.10.1934, σ. 2166).

αναπηρία, έτσι όπως είχε παρουσιαστεί από τους λειτουργούς του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας. Περαιτέρω συζητούνται η νομολογία της δεκαετίας για τους/τις τυφλούς/ές με ταυτόχρονη παρουσίαση και κριτική της διαμορφούμενης ορολογίας, καθώς και η εφαρμογή του προγράμματος του ΟΗΕ στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα των νομοθετικών πρωτοβουλιών. Στη συνέχεια, γίνεται λόγος για το έργο του Συμβουλίου Προστασίας Τυφλών, μέσα από τις πιέσεις που ασκούσε σε αυτό ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών (στο εξής ΠΣΤ). Τέλος, παρουσιάζονται οι περιοχές έντασης μεταξύ του ΠΣΤ και του Φάρου Τυφλών, μέσα από τις οποίες ξεδιπλώνονται οι διαφορετικές αντιλήψεις και κατευθύνσεις για τα θέματα τυφλότητας ανάμεσα σε μια συλλογική οργάνωση που διεκδικεί και σε ένα ίδρυμα αμερικανικής λογικής και κατεύθυνσης που παρενέβαινε στα ελληνικά πράγματα.

### **Η αμερικανική παρέμβαση στα ζητήματα τυφλότητας την Ελλάδα:**

#### **Ο Φάρος Τυφλών, η σχολή Τυφλών Βορείου Ελλάδας και το σχέδιο Μάρσαλ**

Ο Φάρος Τυφλών ιδρύθηκε το 1946 με τη σύμπραξη του Αμερικανικού Ιδρύματος «Εγγύς Ανατολή» (Near East Foundation) και της Αμερικανικής Οργάνωσης Προστασίας των Υπερπόντιων Τυφλών (American Foundation for Overseas Blind). Η ίδρυσή του πραγματοποιήθηκε κατά το πρότυπο του ομώνυμου αμερικανικού ιδρύματος, ενώ η στενή σχέση του με αυτό αποτυπώνεται στην προσφορά των πρώτων κεφαλαίων για την ίδρυσή του από την ιδρύτρια του αμερικανικού Φάρου Τυφλών Winifred Mather. Η πρωτοβουλία για την ίδρυση του ελληνικού Φάρου Τυφλών αναλήφθηκε από τους Eric Boulter,<sup>899</sup> σύμβουλο του Αμερικανικού Ιδρύματος «Εγγύς Ανατολή», και Μιχαήλ Ν. Τσαμαδό.<sup>900</sup> Από μια επιστολή που έστειλε ο Eric Boulter

---

<sup>899</sup> Ο Eric Boulter ήταν Βρετανός υπήκοος, ο οποίος τυφλώθηκε στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στον οποίο συμμετείχε ως μέλος της βρετανικής εκστρατευτικής δύναμης. Πριν την ένταξή του στο Αμερικανικό Ίδρυμα Υπερπόντιων Τυφλών, ο Boulter διεύθυνε ένα master plan στην Ελλάδα για την αποκατάσταση και την εκπαίδευση των τυφλών υπό την αιγίδα του Οργανισμού Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών και της ελληνικής κυβέρνησης (Bernard Lacy, *An International Adventure. A Brief History of the American Foundation for Overseas Blind 1915-1965*, American Foundation for Overseas Blind, New York 1965, σ. 44). Σε μια επιστολή του Boulter προς την Keller, διαβάζουμε ότι το Δεκέμβριο του 1946 βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, διαμορφώνοντας το διοικητικό συμβούλιο του νέου σχολείου για τα τυφλά παιδιά και επιθεωρώντας το κτίριο που θα φιλοξενήσει το σχολείο (Letter from Eric T. Boulter, Near East Foundation, Athens, Greece to Helen Keller and Polly Thomson about the fire at Arcan Ridge and their visit to Greece, 13.12.1946, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>).

<sup>900</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών*, έτος πρώτο, αριθμός φύλλου 9, Σεπτέμβριος 1956, σ. 18. Ο Μιχαήλ Τσαμαδός ήταν υφυπουργός Εξωτερικών το 1945 στις κυβερνήσεις του Πέτρου Βούλγαρη (Αντώνης Μακρυδημήτρης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ.117) και υπήρξε διπλωμάτης και συνιδρυτής του τριμηνιαίου περιοδικού *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* από κοινού με τους Κωνσταντίνο Τσάτσο, Παναγιώτη

στην Helen Keller πληροφορούμαστε ότι η ιδρυτική συνάντηση του Φάρου Τυφλών πραγματοποιήθηκε στις 19 Δεκεμβρίου του 1946. Στην επιστολή αυτή, ο Boulter συναρτούσε την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του Φάρου Τυφλών από την βοήθεια που θα ήταν σε θέση να λάβει από το εξωτερικό. Επίσης, διατύπωσε την πρόθεσή του να ζητήσει την προστασία του βασιλιά Γεωργίου των Ελλήνων και την ενεργή συμμετοχή της πριγκίπισσας Αικατερίνης, εκτιμώντας ότι η σύνδεση που η τελευταία είχε με την οργάνωση των νοτιοαφρικανών τυφλών ανάπηρων πολέμου “Saint Dunstan”, θα βοηθούσε προς αυτή την κατεύθυνση.<sup>901</sup> Τέλος, στην επιστολή αυτή ο Boulter ζήτησε από την Keller να επικοινωνήσει με την οργάνωση «The American Friends of the Blind in Greece» και να την πείσει να προσφέρει την βοήθειά της στον νέο Φάρο Τυφλών, χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα τις εντυπώσεις που εκείνη είχε αποκομίσει από την επίσκεψή της στην Ελλάδα.<sup>902</sup> Στην απαντητική της επιστολή η Keller ενημέρωσε τον Boulter ότι προχώρησε στις σχετικές ενέργειες.<sup>903</sup> Για την ακρίβεια, έστειλε επιστολή στον πρόεδρο της οργάνωσης «Αμερικανών Φίλων Τυφλών», με την οποία ζητούσε την ανακατεύθυνση της χρηματοδότησης της οργάνωσης στο Φάρο Τυφλών, χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα με τα οποία την είχε τροφοδοτήσει ο Boulter.<sup>904</sup>

Η ίδρυση του Φάρου Τυφλών ακολούθησε χρονικά την επίσκεψη της Helen Keller το 1946 υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Οργάνωσης Προστασίας των

---

Κανελλόπουλο και Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο (Κατερίνα Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στο Μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 172). Για το περιοδικό *Αρχαίον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* βλ. επίσης και Βασίλης Μπογιατζής, *Μετέωρος μοντερνισμός. Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Ευρασία, Αθήνα 2012.

<sup>901</sup> Letter from Eric T. Boulter, Near East Foundation, Athens, Greece to Helen Keller and Polly Thomson about the fire at Arcan Ridge and their visit to Greece, 13.12.1946, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>

<sup>902</sup> Από την ίδια επιστολή πληροφορούμαστε ότι η συγκεκριμένη οργάνωση μέχρι εκείνη τη στιγμή προσέφερε χρήματα εν είδει υποτροφιών σε δύο τυφλά κορίτσια, ένα στην Αθήνα και ένα στη Θεσσαλονίκη και ότι προσπαθούσε να εξασφαλίσει υποτροφίες για την εκπαίδευση των τυφλών στην τέχνη του μασάζ. Ο Boulter ζητά από την Keller να προσπαθήσει να πείσει την οργάνωση να ανακατευθύνει αυτές τις υποτροφίες, διατυπώνοντας το επιχείρημα ότι η τέχνη του μασάζ δεν ήταν αναγνωρισμένη από την ιατρική επιστήμη στην Ελλάδα και επομένως δεν θα υπήρχε επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών μασέρ (Letter from Eric T. Boulter, Near East Foundation, Athens, Greece to Helen Keller and Polly Thomson about the fire at Arcan Ridge and their visit to Greece, 13.12.1946, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>).

<sup>903</sup> Letter from Helen Keller to Eric T. Boulter, Athens, Greece in thanks for his hospitality during her visit to Greece, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>.

<sup>904</sup> Letter from Helen Keller to Mr. Cambadhis about blindness advocacy and the Lighthouse, Item 3, Folder 5, Box 123, Subseries 7, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>.

Υπερόντιων Τυφλών, με την ιδιότητά της ως συμβούλου διεθνών σχέσεων της οργάνωσης, στην Ευρώπη. Το ταξίδι αυτό περιλάμβανε επισκέψεις στη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία, την Ιταλία και την Ελλάδα. Στην εφημερίδα *Το Βήμα* η Keller παρουσιαζόταν ως επικεφαλής της αμερικανικής οργάνωσης «Ο Φάρος των Τυφλών», ενώ, σύμφωνα με το δημοσίευμα, με αυτή την ιδιότητά της περιόδευε σε χώρες της Ευρώπης, με σκοπό να συμβάλει στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των τυφλών του πολέμου.<sup>905</sup> Η Keller περιέγραψε τις συνθήκες που επικρατούσαν για τους τυφλούς σε αυτές τις χώρες κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο ως εξής: «*Ήμουν προετοιμασμένη για την τραγωδία, αλλά όχι για το εύρος και την πολυπλοκότητά της. Η κατάσταση είναι περίπλοκη, επειδή σε ολόκληρη την Ευρώπη υπάρχουν χιλιάδες τυφλωμένοι στον πόλεμο στρατιώτες, συχνά χωρίς ένα χέρι ή πόδι, και οι οικονομικές δυνατότητες/πηγές είναι θλιβερά ανεπαρκείς για την άμεση βοήθεια που πρέπει να έχουν για να μην υποκύψουν στην απόγνωση. Αναμειγμένα με αυτά τα ανθρώπινα συντρίμια είναι εκατοντάδες παιδιών που έχουν γεννηθεί τυφλά ή ακρωτηριασμένα. Και σε αυτά τα θύματα προστίθενται και μητέρες νεκρές ή βυθισμένες στο αιώνιο σκοτάδι της τύφλωσης. [...] Δεν επιθυμούν φιλανθρωπία, επιθυμούν το είδος της βοήθειας που θα δώσει στις ζωές τους έναν στόχο, στους απογοητευμένους εαυτούς τους έναν σκοπό, γύρω από τον οποίο να επανασυνδέσουν τις προσωπικότητές τους και να ανακτήσουν την εσωτερική τους υγεία».*<sup>906</sup> Ειδικά για την επίσκεψη της Keller στην Ελλάδα, ο Boulter στην επιστολή που της έστειλε την ενημέρωσε ότι «*όλοι εδώ, φυσικά, εξακολουθούν να μιλούν για την επίσκεψή σας, και μπορώ να πω χωρίς δισταγμό, και με μεγάλη χαρά, ότι ποτέ άλλοτε το ενδιαφέρον για την ευημερία των τυφλών δεν ήταν τόσο υψηλό*».<sup>907</sup> Στην απαντητική της επιστολή η Keller χαρακτήρισε την επίσκεψή της στην Ελλάδα ως μια «*εμπειρία ευγένειας και τραγωδίας*» και εστίασε στην αγάπη με την οποία οι τυφλοί/ές της Αθήνας την υποδέχτηκαν, ενώ ταυτόχρονα αναγνώρισε στον Eric Boulter ειλικρινή ενθουσιασμό και ακούραστη προσπάθεια για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους σε μια τόσο φτωχή χώρα. Η Keller περιγράφοντας ένα περιστατικό στον Οίκο Τυφλών, στην επιστολή αυτή φαίνεται ότι ασκούσε έμμεση κριτική στην αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης που παρεχόταν στις δομές του. Αναφέρθηκε στη δική της παρότρυνση

<sup>905</sup> «Μις Έλεν Κέλλερ», *Το Βήμα*, 22.11.1946, σ. 2.

<sup>906</sup> Bernard Lacy, *An International Adventure. A Brief History of the American Foundation for Overseas Blind 1915-1965*, ό.π., σ. 53.

<sup>907</sup> Letter from Eric T. Boulter, Near East Foundation, Athens, Greece to Helen Keller and Polly Thomson about the fire at Arcan Ridge and their visit to Greece, 13.12.1946, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>.

προς τους/τις ενήλικους/ες τυφλούς/ές τροφίμους του Οίκου Τυφλών να μάθουν Braille και να εκπαιδευτούν στο εμπόριο και τις χειροτεχνίες και στην δική τους γενναιόδωρη ανταπόκριση στο αίτημα αυτό, για να καταδείξει τις «πολλές σκιές αιώνιας άγνοιας» αναφορικά με τον τρόπο διαχείρισης και ανάδειξης των ζητημάτων των τυφλών στην Ελλάδα, εκτιμώντας, ταυτόχρονα, ότι ο Φάρος Τυφλών αποτελούσε την «ελπιδοφόρα αρχή» για την αναστροφή αυτής της κατάστασης.<sup>908</sup>



*Εικόνα 20: Η Helen Keller στον Οίκο Τυφλών (Κέντρο Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών, Φωτογραφικό Λεύκωμα, Αθήνα 2002).*

Επίσης, σχολίασε με δυσαρέσκεια τη διολίσθηση προς την αυταρχικοποίηση της ελληνικής πολιτικής σκηνής στην πορεία προς τον Εμφύλιο, χαρακτηρίζοντας ως «ανόητη» πολιτική των Συμμάχων την επιβολή μοναρχίας στην Ελλάδα -ενώ το 90% του λαού ζητούσε την εγκαθίδρυση δημοκρατίας- και επιχειρώντας αναλογίες με την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε τότε στις ΗΠΑ.<sup>909</sup> Ακόμα και πριν την ίδρυσή

---

<sup>908</sup>Letter from Helen Keller to Eric T. Boulter, Athens, Greece in thanks for his hospitality during her visit to Greece, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>.

<sup>909</sup>Letter from Helen Keller to Eric T. Boulter, Athens, Greece in thanks for his hospitality during her visit to Greece, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>.

του, λοιπόν, μέσω του στόματος της Keller, ο Φάρος Τυφλών αποτελούσε την ελπίδα για τη διαχείριση των ζητημάτων των ελλήνων τυφλών, ενώ ο Οίκος Τυφλών παρουσιαζόταν από την Keller ως μία περιθωριακή επιλογή που δεν παρήγαγε τα μορφωτικά αποτελέσματα που ευαγγελιζόταν. Από την πρώτη στιγμή, δηλαδή, η αμερικανική παράδοση στη διαχείριση ζητημάτων τυφλότητας παρουσιάστηκε ανταγωνιστική και ηγεμονική σε σχέση με την ελληνική παράδοση διαχείρισης των σχετικών ζητημάτων. Αυτή η προσπάθεια δήλωσης της ηγεμονίας του Φάρου Τυφλών επανέρχεται με πολλές διαφορετικές αφορμές, όπως θα δούμε παρακάτω.

Σκοπός του Φάρου Τυφλών στην Ελλάδα θα ήταν ο συντονισμός των ενεργειών των ήδη υπάρχουσών οργανώσεων που λειτουργούσαν υπέρ των τυφλών και η εξασφάλιση της δίκαιης κατανομής της αρωγής προς τους/τις τυφλούς/ές. Ακόμα, ως διακριτός στόχος του Φάρου παρουσιάστηκε η εκμάθηση της τυφλικής γραφής σε τυφλά παιδιά. Μία από τις πρώτες ενέργειες του Φάρου ήταν η πρωτοβουλία για την έναρξη των διαδικασιών απογραφής των τυφλών στην Ελλάδα.<sup>910</sup> Σύμφωνα με δημοσίευμα του ίδιου του Φάρου Τυφλών στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, τον Σεπτέμβριο του 1956, στόχος του ιδρύματος ήταν η οργάνωση της κοινωνικής μέριμνας υπέρ των τυφλών, στο πλαίσιο μιας «σύγχρονης μορφής δημιουργικής φιλανθρωπίας», η οποία οριζόταν στο δημοσίευμα ως «βοήθεια προς τον τυφλόν διά να βοηθήση εαυτόν». Με αυτή την έννοια, ο Φάρος Τυφλών αντιμετώπιζε την παροχή περίθαλψης και βοηθημάτων ως μέτρα «επειγούσης μόνον ανάγκης». Ως αυτοβοήθεια οριζόταν σε αυτό το δημοσίευμα η δημιουργία των αναγκαίων προϋποθέσεων για τον εφοδιασμό του τυφλού με τα αρμόζοντα μέσα για την άσκηση από αυτόν «βιοποριστικής ασχολίας» και την ομαλή ένταξή του στο κοινωνικό σύνολο ως παραγωγικού μέλους. Ο αποκλεισμός του τυφλού από το κοινωνικό σύνολο, αποδιδόταν τόσο στην αναπηρία του, όσο, όμως, και στην «εσφαλμένη αντίληψη περί της ανικανότητός του προς οιαδήποτε εργασία».<sup>911</sup> Η παροχή βοηθημάτων, ωστόσο, αποτελούσε πρακτική του Φάρου Τυφλών. Τα βοηθήματα παρέχονταν με τη μορφή ανταποδοτικών επιδομάτων και συσσιτίων, «συμβολικών ημερομισθίων», όπως τα χαρακτήριζε ο ίδιος ο Φάρος Τυφλών, για

<sup>910</sup> «Διά την προστασίαν των τυφλών», *Το Βήμα*, 7.8.1947, σ. 2.

<sup>911</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος, Η Αγροτική και Τεχνική Σχολή Τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος δεύτερον, αρ. φύλλου 13, Ιανουάριος 1957, σ. 18.

όσους/ες τυφλούς/ές απευθύνονταν στον Φάρο για την εκμάθηση κάποιας «τέχνης» ή/και της γραφής Braille.<sup>912</sup> Επίσης, ο Φάρος Τυφλών διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εισαγωγή και επέκταση της χρήσης λευκού μπαστουνιού από τους/τις έλληνες/ίδες τυφλούς/ές. Το επιχείρημα που διατύπωνε, ωστόσο, για τη χρήση του λευκού μπαστουνιού δεν αφορούσε την επίτευξη του προσανατολισμού και την ασφάλεια και την ανεξαρτησία στην κινητικότητα των τυφλών, αλλά σχετιζόταν με την αναγνώριση του τυφλού από τους παρακείμενους βλέποντες ώστε να είναι δυνατή η παροχή βοήθειας.<sup>913</sup>

Στο Φάρο Τυφλών λειτουργούσε, επίσης, τυπογραφείο έκδοσης βιβλίων σε Braille και επαγγελματικά εργαστήρια σαρωθροποιίας, υφαντικής (το οποίο αποτελούσε συνέχεια του αντίστοιχου εργαστηρίου που είχε ιδρύσει η πριγκίπισσα Ευγενία στο ίδρυμα των Τυφλών Πολέμου που λειτουργούσε στο Παλαιό Φάληρο), και παραγωγής ψηκτρών.<sup>914</sup> Ακόμα, στον Φάρο λειτουργούσε σχολή τηλεφωνητών, η οποία ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της βασίλισσας, ενώ την εκπαίδευση του πρώτου εκπαιδευτή και την προμήθεια των ειδικών οργάνων ανέλαβε η εταιρεία Siemens.<sup>915</sup> Επίσης, στο ίδρυμα λειτουργούσε και οικοτροφείο που απευθυνόταν σε τυφλούς άνδρες και τυφλές γυναίκες που ταξίδευαν από την επαρχία για την εκμάθηση κάποιας τέχνης στον Φάρο. Η διαμονή των τυφλών στο οικοτροφείο πραγματοποιούνταν έναντι διδάκτρων, τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο τον Φάρο, στις περισσότερες περιπτώσεις καλύπτονταν από φιλανθρώπους, άλλα ιδρύματα, τους δήμους, και το ίδιο το κράτος.<sup>916</sup> Επιπλέον, η διδασκαλία της γραφής Braille στον Φάρο απευθυνόταν όχι μόνο στους/στις τυφλούς/ές, αλλά και στους/στις βλέποντες/ουσες που επιθυμούσαν «να βοηθούν εις την διδασκαλίαν των αγραμμάτων τυφλών».<sup>917</sup>

Ακόμα, υπό την εποπτεία του Φάρου λειτουργούσε η Αγροτική και Τεχνική Σχολή Τυφλών στα Σεπόλια. Στη σχολή αυτή οι τυφλοί εκπαιδεύονταν στην

<sup>912</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος, Η Αγροτική και Τεχνική Σχολή Τυφλών», ό.π., σ. 19.

<sup>913</sup> «Ο τυφλός με την λευκήν του ράβδον διακρίνεται ευκόλως και δι' αυτής ειδοποιείται ο τροχονόμος και οι διάφοροι πεζοί προς διευκόλυνσιν αυτού όταν χρήξη βοήθειας». («Φάρος Τυφλών της Ελλάδος, Η Αγροτική και Τεχνική Σχολή Τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος δεύτερον, αρ. φύλλου 13, Ιανουάριος 1957, σ. 19).

<sup>914</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 10, Οκτώβριος 1956, σ. 7-9.

<sup>915</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 11, Νοέμβριος 1956, σ. 18.

<sup>916</sup> Στο ίδιο, σ. 19.

<sup>917</sup> Στο ίδιο, σ. 19.

κτηνοτροφία, την πτηνοτροφία και άλλες αγροτικές εργασίες. Η Αγροτική Σχολή Τυφλών ιδρύθηκε με χρηματοδότηση από την οργάνωση «Φίλοι των τυφλών της Ελλάδας». Με χρηματοδότηση της ίδιας οργάνωσης μετεκπαιδεύτηκε στις ΗΠΑ ο Εμμανουήλ Κεφάκης, διευθυντής της σχολής, καθώς και δύο τυφλοί καθηγητές της σχολής.<sup>918</sup> Παρόλο που η σχολή διατηρούσε οικονομική αυτοτέλεια, συνέχισε να ελέγχεται από τη συγκεκριμένη οργάνωση, η οποία εξακολούθησε τις χορηγίες της προς τη σχολή. Η στενή σχέση που διατηρούσε η Αγροτική Σχολή Τυφλών με την οργάνωση «Αμερικανοί φίλοι τυφλών» αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι ο πρόεδρος της οργάνωσης Αλέξανδρος Καμπάδης ήταν φιλοξενούμενος της σχολής για έναν ολόκληρο μήνα το καλοκαίρι του 1956. Ο σκοπός της επίσκεψής του ήταν η από κοινού με τον διευθυντή της σχολής Εμμανουήλ Κεφάκη κατάρτιση «*πλήρους προγράμματος επαγγελματικής εκπαίδευσεως -θεωρητικής και πρακτικής- τυφλών εις διάφορους κλάδους: της βιομηχανίας, βιοτεχνίας, ορνιθοτροφίας κ.ά.*».<sup>919</sup> Οι μαθητές της σχολής προέρχονταν κυρίως από την επαρχία και διέμεναν στο οικοτροφείο της σχολής, ενώ τα έξοδα διαμονής και τα δίδακτρα τους καλύπτονταν κυρίως από φιλανθρωπικές δωρεές. Η σχολή είχε διετή διάρκεια και στην πορεία της λειτουργίας της ανεγέρθηκε και δεύτερη πτέρυγα, με εμπλοκή στη διαδικασία της βασιλίσσας και των υπουργείων Οικονομικών και Κοινωνικής Πρόνοιας.<sup>920</sup> Από τον Σεπτέμβριο του 1956 ξεκίνησε τη λειτουργία του και το τμήμα επαγγελματικής εκπαίδευσης στις μεταλλευτικές εργασίες.<sup>921</sup>

Με την ίδρυση του Φάρου Τυφλών επανέρχεται στη συζήτηση η ελληνική απόδοση της Braille. Συγκεκριμένα, ο Φάρος Τυφλών απέδιδε αποκλειστικά στις δικές του προσπάθειες την ανάπτυξη ελληνικού συστήματος γραφής και ανάγνωσης Braille προσαρμοσμένου στο διεθνές αλφάβητο, μη λαμβάνοντας υπόψη όλη την προηγούμενη συζήτηση και τη δυναμική που μέσω αυτής είχαν αποκτήσει οι

---

<sup>918</sup> Η μετεκπαίδευση των δύο αυτών τυφλών διδασκόντων της σχολής στις ΗΠΑ ξεκίνησε την άνοιξη του 1956 («Γύρω από την ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 4, Απρίλιος 1956, σ. 6).

<sup>919</sup> «Γύρω από την ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 8, Αύγουστος 1956, σ. 4).

<sup>920</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος, Η Αγροτική και Τεχνική Σχολή Τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 13, Ιανουάριος 1957, σ. 19.

<sup>921</sup> «Γύρω από την ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 5, Μάιος 1956, σ. 7.



διαφορετικές κατευθύνσεις στην επιλογή του ελληνικού αλφαβήτου Braille που τελικά επισημοποιήθηκε από το ελληνικό κράτος. Για την ακρίβεια, η επίσημη από το κράτος αναγνώριση του ελληνικού αλφαβήτου Braille αποδιδόταν από τον Φάρο Τυφλών αποκλειστικά στις προσπάθειες του προέδρου του Φάρου Μιχαήλ Τσαμαδού: «*Το Ελληνικόν αλφάβητον κατά το σύστημα της αναγλύφου τυφλικής γραφής απετέλεσε θέμα ιδιαίτερων προσπαθειών του Φάρου ο οποίος τελικώς επέτυχε την προσαρμογήν προς το διεθνές λατινικόν αλφάβητον βάσει της φωνητικής αξίας εκάστου γράμματος. Το Ελληνικόν τούτο αλφάβητον διδάσκεται τώρα ομοιομόρφως εις τα δύο ανεγνωρισμένα σχολεία της Ελλάδος, δηλ. το του Οίκου Τυφλών εις την Καλλιθέαν και το του Συλλόγου Τυφλών Ήλιος εις την Θεσσαλονίκην, όπως και εις το Σχολείον Κύπρου. Ο οριστικός καθορισμός του εφαρμοστέου Ελληνικού αλφαβήτου κατά το σύστημα Μπράιγ επετεύχθη χάρις εις την επίμονον προσπάθειαν του Προέδρου του Φάρου κ. Μ. Τσαμαδού. Το αναγνωρισθέν πλέον επισήμως διά του Ν.Δ. της 8<sup>ης</sup> Ιουλίου 1950 αλφάβητον τούτο είχεν εγκριθή μερίμνη του Φάρου υπό του Διεθνούς Συνεδρίου Τυφλών της Λειψίας*».<sup>922</sup>

Η επιλογή αυτή του Φάρου να μην αναφερθεί στο σύστημα Braille που είχε αναπτύξει η Λασκαρίδου, καθώς και στην προηγούμενη προσπάθεια του Τρύφωνα Νίνου για την προσαρμογή του ελληνικού αλφαβήτου Braille στο διεθνές, από τη μια πλευρά επιβεβαιώνει την ύπαρξη ανταγωνισμού μεταξύ διαφορετικών ομάδων αναφορικά με τα ζητήματα της τυφλότητας, και, από την άλλη πλευρά, πιθανόν εντάσσεται σε μια προσπάθεια ανάπτυξης συγκεκριμένου αφηγήματος αναφορικά με τον ρόλο του Φάρου, γεγονός που αντανακλά και τη διάθεση για ηγεμονία και έλεγχο στον χώρο των τυφλών. Εξάλλου, η ανυπαρξία αναφοράς στην ελληνική γραφή Braille της Λασκαρίδου αποτυπώνει όψεις αυτής της προσπάθειας, υποδηλώνοντας την καινοτομία των πρακτικών του Φάρου, αλλά και την επίσημη αναγνώριση αυτών από το κράτος, σε αντίθεση με την τύχη που είχαν οι πρακτικές που εισήγαγε η Λασκαρίδου. Από την άλλη πλευρά, η μη αναφορά σε προηγούμενη εφαρμογή ενός ελληνικού αλφαβήτου Braille προσαρμοσμένου στο διεθνές, μπορεί να υποδηλώνει την προσπάθεια απόδοσης της πρωτοβουλίας εφαρμογής της αμερικανικής και διεθνούς παράδοσης στο ελληνικό πλαίσιο στον ίδιο τον Φάρο.

---

<sup>922</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 9, Σεπτέμβριος 1956, σ. 19.

Η πρακτική αυτή μπορεί να είχε -συνειδητή ή ασύνειδη- διττή λειτουργία. Από την μια πλευρά, ταυτιζόταν η επίσημη μορφή της ελληνικής Braille με τις πρωτοβουλίες ενός ελληνικού ιδρύματος, παρόλο που βασιζόταν στην αμερικανική βοήθεια για τη λειτουργία του, και όχι με τη δραστηριότητα ενός εκπαιδευτικού του σχολείου των τυφλών που η αμερικανική οργάνωση “Near East Relief” είχε ιδρύσει στην Αθήνα, ο οποίος, ταυτόχρονα, είχε υπάρξει και πρόεδρος σωματείου τυφλών, διεκδικώντας τη συμμετοχή των τυφλών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για την ζωή τους. Από την άλλη πλευρά, ο Φάρος Τυφλών αποκτούσε προνομιακή θέση ως ο μοναδικός φορέας της αμερικανικής και διεθνούς παράδοσης στον ελληνικό χώρο.

Ειδικά η δεύτερη ερμηνεία, μπορεί να ανιχνευθεί και στο γεγονός ότι μετά την ίδρυση του Φάρου Τυφλών ξεκίνησαν και οι επαφές του Οίκου Τυφλών με το Perkins, καθώς αμέσως μετά την ίδρυση του Φάρου, με πρωτοβουλία της οργάνωσης «Αμερικανοί Φίλοι για τους Τυφλούς στην Ελλάδα» χρηματοδοτήθηκε η διετής εκπαίδευση πέντε μαθητών του Οίκου Τυφλών στο Perkins. Στο πλαίσιο υλοποίησης αυτού του σχεδιασμού, ο Φάρος παρουσίαζε εαυτόν ως τον πρώτο εκπρόσωπο των ιδεών και των πολιτικών που εφαρμόζονταν για τους τυφλούς στο ελληνικό πλαίσιο, στα διεθνή συνέδρια που λάμβαναν χώρα στο εξωτερικό, με έμφαση στην ελληνική συμμετοχή μέσω των μελών του διοικητικού συμβουλίου του Φάρου στο Παγκόσμιο Συμβούλιο για τους Τυφλούς (World Council for the Blind).<sup>923</sup> Ο Φάρος διεκδικούσε για τον εαυτό του τις διασυνδέσεις με το εξωτερικό αναφορικά με τα ζητήματα τυφλότητας, ακυρώνοντας όλες τις προηγούμενες πρωτοβουλίες της Λασκαρίδου για δημιουργία διασυνδέσεων με σχολές τυφλών του εξωτερικού. Η έμφαση που δινόταν από τον Φάρο σε αυτή την πρακτική συμμετοχής σε διεθνείς οργανισμούς και συνέδρια αναφορικά με ζητήματα τυφλότητας αφορούσε την ενεργητική ενημέρωση για τις ιδέες και τις πολιτικές που ακολουθούνταν στο ελληνικό πλαίσιο: *«διά πρώτην φοράν ηκούσθη η φωνή της Ελλάδος επί ζητημάτων εκπαιδεύσεως, προστασίας και απασχολήσεως τυφλών»*.<sup>924</sup> Πρόκειται για μια σημαντική αλλαγή στην εγχώρια αντιμετώπιση των ζητημάτων τυφλότητας, καθώς σε μια προηγούμενη περίοδο, τα ταξίδια της Λασκαρίδου αποσκοπούσαν κυρίως στη μεταφορά εμπειρίας από τις σχολές του εξωτερικού στην Ελλάδα.

---

<sup>923</sup> Στο ίδιο, σ. 19.

<sup>924</sup> Στο ίδιο, σ. 19.

Στην ίδια λογική εντάσσεται και ο τρόπος με τον οποίο ο Φάρος παρουσίαζε το τυπογραφείο του: «*Ο Φάρος Τυφλών ίδρυσε το 1947 το πρώτον και μοναδικόν εις τον κόσμον Ελληνικόν τυπογραφείον αναγλύφου τυφλικής γραφής Braille, με την υλικήν ενίσχυσιν της Αμερικανικής Οργανώσεως Τυφλών, ήτις edώρησε τα τυπογραφικά μηχανήματα και μεγάλην ποσότητα υλικών*».<sup>925</sup> Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα παρουσιαζόταν το τυπογραφείο του Φάρου Τυφλών ως ο πρώτος οργανωμένος τρόπος εκτύπωσης βιβλίων σε Braille, αποσιωπώντας τις προηγούμενες προσπάθειες της Λασκαρίδου που είχαν καταλήξει στην έκδοση αρκετών βιβλίων σε Braille, παρόλο που δεν επρόκειτο για ένα τυπογραφείο με την κυριολεκτική έννοια του όρου, καθώς η παραγωγή των βιβλίων δεν πραγματοποιούνταν μέσω μηχανημάτων, αλλά μέσω της ανθρώπινης εργασίας. Ωστόσο, η πραγματική καινοτομία του Φάρου ήταν το γεγονός ότι το συγκεκριμένο τυπογραφείο είχε αναλάβει τη μετατροπή των σχολικών βιβλίων σε Braille για τους μαθητές και τις μαθήτριες των σχολείων Τυφλών, με χορηγία του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας.<sup>926</sup> Για πρώτη φορά εμπλεκόταν με επίσημο τρόπο ένα υπουργείο -παρόλο που δεν ήταν το υπουργείο παιδείας- με την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών, αναλαμβάνοντας τη χρηματοδότηση των σχολικών εγχειριδίων τους. Μάλιστα, τον Ιανουάριο του 1957, είχε ξεκινήσει η πρώτη εκτύπωση σχολικού εγχειριδίου Γυμνασίου στο τυπογραφείο του Φάρου Τυφλών: επρόκειτο για το σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας Γ' Γυμνασίου.<sup>927</sup> Ακόμα, μέσω του τυπογραφείου του, ο Φάρος εξέδωσε το πρώτο περιοδικό που ήταν τυπωμένο στη γραφή Braille, με τίτλο *Ο Φάρος*. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι τη δεκαετία που είχαν ξεκινήσει να κυκλοφορούν περιοδικά στη γραφή βλεπόντων, που γράφονταν από τους ίδιους τους τυφλούς, κυκλοφορούσε επίσης και περιοδικό σε γραφή Braille που απευθυνόταν στους τυφλούς, εκδιδόμενο από ένα ίδρυμα, το ΔΣ του οποίου αποτελούνταν αποκλειστικά από βλέποντες, ενώ και σε κάθε αναφορά στα υπό λειτουργία στο ίδρυμα επαγγελματικά εργαστήρια, διαβάζουμε ότι οι τυφλοί εργάζονταν πάντα υπό την εποπτεία βλέποντα.<sup>928</sup>

---

<sup>925</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 10, Οκτώβριος 1956, σ. 7.

<sup>926</sup> Στο ίδιο, σ. 7.

<sup>927</sup> «Γύρω από τη ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος δεύτερον, αρ. φύλλου 13, Ιανουάριος 1957, σ. 10.

<sup>928</sup> Για παράδειγμα για το τυπογραφείο αναφέρεται: «εργάζονται εις αυτό τυφλοί τυπογράφοι υπό την επίβλεψιν βλέποντος τεχνίτου». («Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον*

Η στρατηγική αυτή του Φάρου Τυφλών φαίνεται ότι είχε άμεσο αποτέλεσμα στην αναγνώρισή του ως του κέντρου λήψης πρωτοβουλιών και χάραξης πολιτικής για τους τυφλούς της Ελλάδας. Ενδεικτικά, στις 29 Δεκεμβρίου 1955, μετά από εννέα μόλις χρόνια λειτουργίας του, παρέλαβε βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών για τις δραστηριότητες και τις άοκνες πρωτοβουλίες του υπέρ των τυφλών. Την ίδια μέρα, ωστόσο, η Ακαδημία απένειμε, παράλληλα, και το «αργυρούν μετάλλιο» στην Ειρήνη Λασκαρίδου για την πολυετή προσφορά της στον τομέα της εκπαίδευσης των τυφλών.<sup>929</sup> Αυτή η εξέλιξη αναγνώριζε στη Λασκαρίδου τη μακροχρόνια προσφορά της, καθώς το βραβείο που της απονεμήθηκε ήταν ιεραρχικά πιο σημαντικό από αυτό που απονεμήθηκε στο Φάρο Τυφλών. Ωστόσο, αναφερόταν στην παρελθοντική προσφορά της, αναγνωρίζοντας την ίδια στιγμή στον Φάρο Τυφλών, με την απονομή του βραβείου, την καθιέρωσή του στον χώρο των τυφλών και την ηγεμονική του θέση. Στο ίδιο μήκος κύματος, και η Εκκλησία είχε ξεκινήσει εράνους «υπέρ των σκοπών» του Φάρου Τυφλών, στους ναούς της,<sup>930</sup> αντίστοιχους με αυτούς που διεξήγαγε για τον Οίκο Τυφλών.

Ακόμα, μπορούμε να κατανοήσουμε την κοινωνική δικτύωση του Φάρου Τυφλών από τις αναφορές σε όσους και όσες παρευρίσκονταν στις διάφορες τελετές που διοργάνωνε το ίδρυμα. Για παράδειγμα, στην τελετή για την απονομή των διπλωμάτων σε πέντε τυφλούς απόφοιτους της Σχολής Τηλεφωνητών στις 20 Ιανουαρίου 1956, τα διπλώματα απονεμήθηκαν από την βασίλισσα Φρειδερίκη, ενώ στην αίθουσα παρευρίσκονταν οι υφυπουργοί Κοινωνικής Πρόνοιας και Συγκοινωνιών της κυβέρνησης της ΕΡΕ Γεώργιος Κατσαφάδος και Δημήτριος Δαβάκης, οι καθηγητές του Πολυτεχνείου Γ. Πεζόπουλος και Κ. Θεοφιλόπουλος, υπάλληλοι υπουργείων Συγκοινωνιών και Εμπορίου, αρχιμηχανικοί της Siemens<sup>931</sup> και η Λίνα Τσαλδάρη, τότε

---

*δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 10, Οκτώβριος 1956, σ. 7).

<sup>929</sup> «Ειδήσεις και σχόλια», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 1, Ιανουάριος 1956, σ. 4.

<sup>930</sup> «Την 22αν Ιανουαρίου κατόπιν της υπ' αριθμόν 64/14-1-1956 εγκυκλίου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών περιήχθη δίσκος εις όλους τους Ναούς υπέρ των σκοπών του ιδρύματος «Φάρος Τυφλών»». («Γύρω από την ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 2, Φεβρουάριος 1956, σ. 4).

<sup>931</sup> Μάλιστα, ο αρχιμηχανικός της Siemens Φρ. Γουλ. Γκουστ, ο οποίος εκφώνησε λόγο στην τελετή ήταν ταυτόχρονα και σύμβουλος του Υπουργείου Εργασίας της Δυτικής Γερμανίας («Η βασίλισσα απένειμε τα διπλώματα εις αποφοίτους της σχολής τυφλών τηλεφωνητών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 2, Φεβρουάριος 1956, σ. 15).

ως πρόεδρος του ΠΚΠΑ.<sup>932</sup> Η σχέση του Φάρου με παράγοντες της αστικής τάξης και της κυβερνητικής παράταξης αποτυπώνεται, εξάλλου και στη σύνθεση του Διοικητικού του Συμβουλίου:<sup>933</sup> ενδεικτικά, τον Ιανουάριο του 1957, πρόεδρος ήταν ο Μιχαήλ Τσαμαδός, αντιπρόεδροι η Λαυρία Πρωτοπαπαδάκη, πρόεδρος του ΔΣ του Φάρου Τυφλών από το 1954,<sup>934</sup> και ο Παναγιώτης Μερτικόπουλος, δικαστικός και αδερφός του Θεόδωρου Μερτικόπουλου, ο οποίος υπήρξε διευθυντής του υπουργείου Οικονομικών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 και υπουργός Οικονομικών στην υπηρεσιακή κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Δόβα το 1961, μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή.<sup>935</sup>

Η σχέση του Φάρου με την αστική τάξη δημιουργούσε τους όρους για την ανακίνηση και την προώθηση συγκεκριμένων θεμάτων αναφορικά με τα ζητήματα της τυφλότητας, χωρίς, ωστόσο, η συνθήκη αυτή να οδηγεί απαραίτητα στη δρομολόγησή τους. Ταυτόχρονα, ο Φάρος Τυφλών φαίνεται ότι ενίοτε εγκαλούνταν από τις πιέσεις που του ασκούσαν οι ίδιοι οι τυφλοί μέσω των περιοδικών που εξέδιδαν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που συνδυάζει και τις τρεις παραπάνω διαδικασίες αφορά τη διεκδίκηση, από την πλευρά των τυφλών, της κάλυψης των μεταφορικών εξόδων και της διαμονής στην Αθήνα των τυφλών που θα μπορούσαν να εγχειριστούν και να «αναβλέψουν». Την τύχη αυτού του αιτήματος παρακολουθούμε στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*. Το Φεβρουάριο του 1956 στο περιοδικό διατυπώθηκε το αίτημα να καλυφθούν από τον Φάρο Τυφλών τα έξοδα μεταφοράς και διαμονής των τυφλών από την επαρχία που προσέρχονταν στα νοσοκομεία της Αθήνας για να εγχειριστούν με στόχο την «θεραπεία» τους: *«Αν θελήση λοιπόν το ίδρυμα «Φάρος Τυφλών» να αναλάβη το έργο αυτό. Οργάνωσις Προστασίας Τυφλών είναι. Υψηλή Προστασίαν έχει. Φήμην αγαθήν έχει. Γνώσιν του ζητήματος έχει. Και επί πλέον εκ της δεκαετούς γονίμου και δημιουργικής δράσεώς του εγγύησιν παρέχει. Αλλ' είμεθα απολύτως βέβαιοι ότι ο Φάρος Τυφλών και θα θελήση και θα πραγματοποιήση τον μέγαν αυτόν σκοπόν. Άλλον καλύτερον τρόπον δεν βλέπομεν, άλλην ασφαλεστέραν οδόν δεν ευρίσκομεν. Εν πάση δε περιπτώσει παράτασις της εκκρεμότητος αυτής αποτελεί*

---

<sup>932</sup> Στο ίδιο, σ. 15.

<sup>933</sup> «Σύντομοι Ειδήσεις», *Προστασία των Τυφλών*, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών, έτος δεύτερον, αρ. φύλλου 14, Φεβρουάριος 1957, σ. 18.

<sup>934</sup> Φάρος Τυφλών Ελλάδος, «Ιστορία», ανακτήθηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 2020, <https://www.fte.org.gr/index.php/el/2014-02-03-13-33-18/2014-02-03-14-05-15>.

<sup>935</sup> Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, «Κυβέρνησις Κωνσταντίνου Δόβα», ανακτήθηκε στις 10 Οκτωβρίου 2020, <https://gslegal.gov.gr/?p=1220>.

εκρηκτικόν θέμα. Δεν χρειάζεται δαπάνη εις επιχειρήματα και αν ο μη γένοινο, η συνείδησις του Φάρου Τυφλών ληθαργήση θα έχη την ευθύνην της μοίρας των συνανθρώπων μας αυτών, των οποίων το δίκαιον είναι πελώριον, εγγίζει το δώμα του Θεού».<sup>936</sup>

Τον Απρίλιο του 1956 δρομολογήθηκε το αίτημα που είχε απευθύνει το συγκεκριμένο περιοδικό προς τον Φάρο, καθώς η Λίνα Τσαλδάρη, ως υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας πλέον,<sup>937</sup> ζήτησε εγγράφως από το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους την επιχορήγηση του Φάρου Τυφλών με το ποσό των 500.000 δραχμών,<sup>938</sup> με σκοπό την κάλυψη των εξόδων μεταφοράς και διαμονής στην Αθήνα τυφλών και των συνοδών τους «προς τον σκοπόν να εισαχθώσιν εις Κρατικά Νοσοκομεία διά θεραπείαν βάσει των νεωτέρων μεθόδων και δη κερατοπλαστικών εγχειρήσεων διά μεταμοσχεύσεως κλπ».<sup>939</sup> Ωστόσο, το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους απάντησε αρνητικά στο αίτημα του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας για τη χρήση του κονδυλίου 500.000 δραχμών.<sup>940</sup>

Σε ένα διαφορετικό επίπεδο, το δόγμα που καταστατικά πρότασε ο Φάρος Τυφλών «βοήθεια για αυτοβοήθεια» φαίνεται ότι οριοθετούνταν με συγκεκριμένο

---

<sup>936</sup> «Εκρηκτικόν θέμα», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 2, Φεβρουάριος 1956, σ. 3.

<sup>937</sup> Η Λίνα Τσαλδάρη ήταν κόρη του Σπυρίδωνα Λάμπρου (Τασούλα Βερβενιώτη, “Το «εθνικό παιδοφύλαγμα» και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης (1947-1950)”, ό.π., σ. 260), ο οποίος, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ως πρύτανης του πανεπιστημίου Αθηνών είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για την ίδρυση σχολής τυφλών στην Αθήνα, επισκεπτόμενος το 1903, μαζί με την οικογένειά του –και την Λίνα Τσαλδάρη, η οποία τότε ήταν 16 ετών– τη σχολή τυφλών στη Ζυρίχη, με σκοπό τη συγκέντρωση πληροφοριών (Μ. Α. Γεωργαντής, «Η Εκπαίδευσις των Αναπήρων [Σχολεία Τυφλών, Κωφαλάων και πνευματικώς ανικάνων]», *Αθήναι*, 26.5.1905). Φαίνεται ότι η Τσαλδάρη επηρεάστηκε από το ενδιαφέρον του πατέρα της για τους τυφλούς, καθώς, όπως μαθαίνουμε από τον Ανδρέα Δημολίτσα, επιδείκνυε «στοργικὴν μέριμναν υπέρ των Τυφλών», γνωρίζοντας «ἀρίστα το θέμα» της επαγγελματικής τους αποκατάστασης και μελετώντας «εμβριθῶς τρόπον ουσιαστικῆς αντιμετώπισεως του οξυτάτου τούτου κοινωνικοῦ προβλήματος» (Ανδρέας Δημολίτσα, «Η ημέρα του τυφλού», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αριθμός φύλλου 6, Ιούνιος 1956, σ. 2-3).

<sup>938</sup> Το συγκεκριμένο κονδύλιο είχε εγγραφεί στον προϋπολογισμό από το 1953 για τη χορήγηση βοηθημάτων σε άπορους τυφλούς. Ωστόσο, παρέμενε αδιάθετο, γιατί το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας «έκρινε ότι, αφ’ ενός μεν το ποσόν ήτο λίαν ανεπαρκές διά να καλύψη τας υφισταμένας ανάγκας τώσων χιλιάδων απόρων τυφλών, αφ’ ετέρου δε προς έκδοσιν των απαιτουμένων πιστοποιητικών και εξακριβώσεων απορίας, θα εδημιουργήτο μέγας σάλος δι’ ωφέλειαν εντελώς μηδαμινήν». («Κι όμως υπάρχει λύσις», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 3, Μάρτιος 1956, σ. 3).

<sup>939</sup> «Γύρω από την ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 4, Απρίλιος 1956, σ. 7.

<sup>940</sup> «Γύρω από την ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 6, Ιούνιος 1956, σ. 16.

τρόπο από το ίδιο το ίδρυμα. Το επιχείρημα για τη χρήση του λευκού μπαστουνιού, όπως είδαμε παραπάνω, εξαντλούνταν στη δυνατότητα αναγνώρισης του τυφλού από τους βλέποντες για την παροχή βοήθειας. Στο ίδιο μήκος κύματος, οι τυφλοί εργαζόμενοι στον Φάρο επιβλέπονταν από βλέποντες. Επίσης, ως απάντηση στις αντιδράσεις των σαρωθροποιών εμπόρων απέναντι στη λειτουργία εργαστηρίου τυφλών σαρωθροποιών στον Φάρο, διατυπωνόταν το επιχείρημα ότι «είναι φανερόν ότι ο τυφλός εργάτης δεν είναι ικανός να συναγωνισθή τον βλέποντα σαρωθροποιόν εις το μέτρον παραγωγής και αφού η αμοιβή καθορίζεται κατά παραγόμενον τεμάχιον, το εργαστήριον του Φάρου δεν αποτελεί σοβαρόν συναγωνισμόν της οργανωμένης βιοτεχνίας, μη διαθέτον ούτε τα αναγκαία κεφάλαια και μηχανικά μέσα».<sup>941</sup>

Ειδικά το συγκεκριμένο επιχείρημα ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το επιχείρημα που είχαν ήδη αρχίσει να διατυπώνουν οι ίδιοι οι τυφλοί μέσω του Τρύφωνα Νίνου τη δεκαετία του 1920 και συνέχισαν να διατυπώνουν στα περιοδικά και τις εφημερίδες που εξέδιδαν τις δεκαετίες του 1950 και 1960, σχετικά με την ίση ή αυξημένη συγκριτικά με τους βλέποντες παραγωγικότητα των τυφλών εργαζόμενων, λόγω της μεγαλύτερης ικανότητάς τους για αυτοσυγκέντρωση. Μάλιστα, στο περιοδικό που φιλοξενήθηκε η συγκεκριμένη δημοσίευση του Φάρου, φιλοξενήθηκε και ένα κείμενο του Ανδρέα Δημολίτσα, ο οποίος είχε μόλις αποχωρήσει από τον ΠΣΤ, στο οποίο διατυπωνόταν αυτό το επιχείρημα ως εξής: «*Εν βλέμμα εις τα ισχύοντα σχετικώς εις άλλαις χώραις, εν τω τομεί της απασχολήσεως τυφλών και δη εις αναλογίαν 20 έως 30% του αριθμού των εργαζομένων εις βιομηχανίας, ιδία δε εις τας συσκευασίας των πάσης φύσεως τυποποιημένων προϊόντων πείθει ακραδάντως ότι ημπορούν οι τυφλοί να εργάζωνται εις ωρισμένας ως ελέχθη εργασίας, επί ίσοις όροις και απόδοσιν προς τους βλέποντας ομοτέχνους των. Τούτο δε επιτυγχάνεται λόγω της αυτοσυγκεντρώσεως και της μεγίστης προσοχής, την οποίαν καταβάλλουσιν όταν εργάζονται οι τυφλοί, καθ' όσον ο τυφλός ως γνωστόν βλέπει με το χέρι του*».<sup>942</sup>

Από την άλλη πλευρά ο ΠΣΤ από το 1952 διατύπωνε μια πιο ψύχραιμη άποψη για την παραγωγικότητα των τυφλών εργατών. Αποδεχόταν ότι οι τυφλοί/ές εργάτες/τριες ήταν λιγότερο παραγωγικοί από τους/τις βλέποντες/ουσες,

---

<sup>941</sup> «Φάρος Τυφλών της Ελλάδος», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 10, Οκτώβριος 1956, σ. 8.

<sup>942</sup> «Η ημέρα του τυφλού», *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών*, έτος πρώτον, αρ. φύλλου 6, Ιούνιος 1956, σ. 4.

ενημερώνοντας, ταυτόχρονα, για την ύπαρξη αντισταθμιστικών μέτρων σε άλλες χώρες, όπως, για παράδειγμα, τη μείωση της φορολογίας σε εργοδότες που απασχολούσαν τυφλούς/ές εργάτες/τριες. Στο πλαίσιο αυτό, ο ΠΣΤ πρότεινε τη δημιουργία και λειτουργία εργαστηρίων κατασκευής σκουπών που θα απασχολούσαν μόνο τυφλούς εργάτες, με τη συνδρομή ελάχιστων βλεπόντων εργατών μόνο στις εργασίες όπου η όραση ήταν απαραίτητη, με την ταυτόχρονη υποχρέωση των δημόσιων υπηρεσιών να προμηθεύονται σκούπες αποκλειστικά από τα εργαστήρια τυφλών εργατών.<sup>943</sup> Η πρόταση αυτή του ΠΣΤ ήταν και αυτή που έγινε πράξη με το νόμο 2765/1954 δύο χρόνια αργότερα, όπως θα δούμε σε επόμενο υποκεφάλαιο.

Τη στιγμή που ο Boulter οργάνωνε τη χρηματοδότηση του Φάρου, βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, όπου το Δεκέμβριο του 1946 διαμόρφωσε το διοικητικό συμβούλιο ενός νέου σχολείου για τα τυφλά παιδιά και επιθεωρούσε το κτίριο που θα φιλοξενήσει το σχολείο.<sup>944</sup> Η Σχολή Τυφλών στη Θεσσαλονίκη ξεκίνησε τη λειτουργία της επίσημα το 1950.<sup>945</sup> Ενάμιση χρόνο μετά την έναρξη της λειτουργίας της, η σχολή φιλοξενούσε ήδη 60 τυφλά παιδιά. Ο Τύπος της εποχής, την παρουσίασε ως ένα «ένα τέλειο εκπαιδευτικό Σύστημα, μια σχολή πραγματική που κατανικώντας την τραγική αναπηρία τους μορφώνονται να γίνουν άνθρωποι χρήσιμοι για τον εαυτό τους και την κοινωνία».<sup>946</sup> Η ανακαίνιση του παλαιού κτιρίου στο οποίο στεγάστηκε η σχολή πραγματοποιήθηκε με δωρεές από την αμερικανική επιτροπή βοήθειας, του «αμερικανικού Ιδρύματος Υπερπόντιων Τυφλών»,<sup>947</sup> του λόρδου δημάρχου του Λονδίνου, ενώ ο υπουργός Προνοίας Βασίλειος Βοΐλας στην υπηρεσιακή κυβέρνηση του Ιωάννη Θεοτόκη και γιατρός στο επάγγελμα και ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Μιχαήλ Γούτος εισηγήθηκαν και εξασφάλισαν τη χορήγηση 200 εκ. δρχ. από το Συμβούλιο Αποκαταστάσεως Αναπήρων, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1956. Ταυτόχρονα, ο μηχανικός και πολιτευτής Αλέξανδρος Θεοδοσιάδης πρόσφερε τις υπηρεσίες του αμισθί.<sup>948</sup>

<sup>943</sup> «Ενδεικνύομενη λύσις», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ, αριθμός φύλλου 53, 1.7.1952.

<sup>944</sup> Letter from Eric T. Boulter, Near East Foundation, Athens, Greece to Helen Keller and Polly Thomson about the fire at Arcan Ridge and their visit to Greece, 13.12.1946, Folder 10, Box 48, Subseries 3, Series 1, Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, ανακτήθηκε από <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>.

<sup>945</sup> «Αστραπή εν ζόφω νίκη του σκότους», *Η Πρόσδος των Τυφλών*, Αριθμός Φύλλου: 1, Έτος 1<sup>ο</sup>, Μάρτιος 1970, σ. 8.

<sup>946</sup> «Ειδήσεις από την Σχολή Τυφλών Θεσσαλονίκης, αναδημοσίευση από την εφημερίδα Νέα Αλήθεια», *Βήμα των Τυφλών*, αριθμός φύλλου 42, 16.1.1952.

<sup>947</sup> Ο Boulter είχε συνδεθεί στενά με το «αμερικανικό Ίδρυμα Υπερπόντιων Τυφλών», τόσο που λανθασμένα θεωρούνταν στον Τύπο ως επικεφαλής του («Εργα Πολιτισμού. Η Σχολή Τυφλών Θεσσαλονίκης. Τι επραγματοποίησε και τι έχει να αντιμετωπίσει», *Βήμα των Τυφλών*, Αρ. φύλλου 48, 15.4.1952, σ. 2.

<sup>948</sup> «Η Σχολή Τυφλών Βορείου Ελλάδος», *Βήμα των Τυφλών*, Αρ. Φυλ. 74, 15.5.1953.



Πρώτη διευθύντρια της σχολής υπήρξε η Μερόπη Πετσαγουράκη, η οποία θεωρήθηκε ότι αποτέλεσε τον άνθρωπο που εγγυήθηκε να αξιοποιηθούν οι δωρεές γρήγορα και αποτελεσματικά: «Σε μιας γυναίκας την ψυχή βλάστησε η ωραία σκέψη. Είναι γνωστό: Η δ. Μερόπη Πετσαγουράκη αγωνίστηκε όσο κανείς για να φτάσει στο ωραίο αποτέλεσμα η δωρεά του Λόρδου Δημάρχου, για τα τυφλά παιδιά της Βόρειας Ελλάδας, η δωρεά του ιδρύματος υπερπόντιων τυφλών με επικεφαλής τον ενθουσιώδη Ερ. Μπόλτερ, την μισ Μπελλ Γκρηβ και τόσων ευγενών φίλων».<sup>949</sup>

Ήδη στο δεύτερο χρόνο λειτουργίας της η σχολή δημοσιοποιούσε τα πρώτα αιτήματά της προς το κράτος μέσω της αρθρογραφίας της Ρούλας Παπαδημητρίου:<sup>950</sup> «η Σχολή δεν είναι ακόμη αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα από το υπουργείο της Παιδείας μας, όπως είναι ανάλογες σχολές στην Αγγλία και σε άλλες χώρες. Δεν έχει ακόμα επαρκείς βοηθητικούς χώρους για εργαστήρια, τα οποία θα της προσπορίζουν και τακτικά έσοδα. [...] Πρέπει με κάθε τρόπο να αποκτήσει έναν Οίκο για τυφλούς έξω του δικού της κτιρίου, όπου θα μένουν τα μεγαλύτερα τυφλά παιδιά από τις επαρχίες και θα εκπαιδεύονται στη Σχολή σε ιδιαίτερο τμήμα ως εξωτερικοί. [...] Και φυσικά η Σχολή, παρόλο που περιβάλλεται από την στοργή του υπουργείου Προνοίας και της Κοινωνίας που της προσφέρει τακτικές δωρεές, αντιμετωπίζει οικονομικό πρόβλημα».<sup>951</sup>

Στα πρώτα χρόνια λειτουργίας της η Σχολή στηριζόταν σε δωρεές κυρίως από τη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ. Η σχέση που είχε αναπτύξει με κύκλους της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ επανερχόταν συχνά στην παρουσίασή της στον Τύπο με διάφορες αφορμές.<sup>952</sup> Επίσης, στη σχολή λειτούργησε από πολύ νωρίς τμήμα τυφλοκωφών, στο οποίο η υπεύθυνη εκπαιδευτικός ήταν ειδικά εκπαιδευμένη στις

---

<sup>949</sup> «Έργα Πολιτισμού. Η Σχολή Τυφλών Θεσσαλονίκης. Τι επραγματοποίησε και τι έχει να αντιμετωπίσει», *Βήμα των Τυφλών*, Αρ. φύλλου 48, 15.4.1952, σ. 2.

<sup>950</sup> Η Ρούλα Παπαδημητρίου ήταν μέλος Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας («Η Σχολή Τυφλών Βορείου Ελλάδος», *Βήμα των Τυφλών*, Αρ. Φυλ. 74, 15.5.1953).

<sup>951</sup> «Έργα Πολιτισμού. Η Σχολή Τυφλών Θεσσαλονίκης. Τι επραγματοποίησε και τι έχει να αντιμετωπίσει», ό.π., σ. 2.

<sup>952</sup> Για παράδειγμα, από το *Βήμα των Τυφλών* μαθαίνουμε ότι ο πρώην πρεσβευτής της Αγγλίας και η σύζυγός του επισκέφθηκαν την σχολή για να αποχαιρετήσουν τα παιδιά πριν αναχωρήσουν για την Αγγλία («Νέα από τη Σχολή Τυφλών Θεσσαλονίκης», *Βήμα των Τυφλών*, αριθμός φύλλου 45, 1.3.1952). Επίσης, από το ίδιο έντυπο μαθαίνουμε ότι με πρωτοβουλία της οργάνωσης «Βοήθεια για την Ελλάδα» και την προσωπική έκκληση του Ίρβιγκ, οι κάτοικοι της νήσου Κένζι στη Μάγχη συγκέντρωσαν και έστειλαν δώρα για τα τυφλά παιδιά της Σχολής («Δώρα των κατοίκων της νήσου Κένζι της Μάγχης προς τα τυφλά παιδιά της σχολής Θεσσαλονίκης», *Βήμα των Τυφλών*, Αρ. φυλ. 42, 16.1.1952, σ. 2). Επίσης, την ίδια χρονιά, υπήρξε έντονη δραστηριότητα από τις συζύγους του αμερικανού και του άγγλου προξένου για τη συγκέντρωση χρημάτων με σκοπό την οικονομική στήριξη της σχολής («Έργα Πολιτισμού. Η Σχολή Τυφλών Θεσσαλονίκης. Τι επραγματοποίησε και τι έχει να αντιμετωπίσει», ό.π., σ. 2). Επιπλέον, το 1954 υπήρξαν δωρεές από τις ΗΠΑ, και συγκεκριμένα από το Ντιτρόιτ και το Ιλλινόις («Η κίνησης γύρω εις την σχολήν τυφλών Θεσσαλονίκης», *Βήμα των Τυφλών*, Αρ. Φύλλου 86, έτος Δ', 1.1.1954).

ΗΠΑ, με δαπάνες των «Φίλων Τυφλών Ελλάδος» στην Αμερική και του Αμερικανικού Ιδρύματος Υπερπόντιων Τυφλών, από το οποίο μισθοδοτούνταν.<sup>953</sup> Η σχέση με τις ΗΠΑ παρέμεινε ενεργός και τα επόμενα χρόνια. Χαρακτηριστικά, η Μερόπη Πετσαγγουράκη τον Μάιο του 1956 μετέβη στο Ντιτρόιτ, με σκοπό την «παρακολούθησιν και μελέτην μεθόδων εκπαιδύσεως και τρόπου χρησιμοποίησεως των τυφλών εις τα διάφορα επαγγέλματα».<sup>954</sup>

Η προώθηση της ίδρυσης και της λειτουργίας της συγκεκριμένης σχολής στους κύκλους των ομογενών στις ΗΠΑ αποτυπώνεται σε μια δήλωση του Αλέξανδρου Καμπάδη, πρόεδρου της οργάνωσης «Αμερικανοί Φίλοι Τυφλών», μέσα από το περιοδικό *Ακτίνες*. Σε ένα άρθρο του στο οποίο καλούσε τις φιλανθρωπικές οργανώσεις στις ΗΠΑ να στηρίζουν τη λειτουργία της Σχολής Τυφλών Βορείου Ελλάδος, εστίαζε στην προσπάθεια της ίδρυσης τμήματος τυφλοκωφών καταλήγοντας ότι «θα είναι μεγάλη τιμή στη Βόρειο Ελλάδα να δώση πρώτη αυτή στη Μέση Ανατολή παρόμοιο Ίδρυμα!».<sup>955</sup>

Από ομιλία της Μερόπης Πετσαγγουράκη το 1954, μαθαίνουμε ότι και σε αυτή τη σχολή, όπως και στον Οίκο Τυφλών, δινόταν έμφαση στα μαθήματα της μουσικής και της χειροτεχνίας με απώτερο στόχο τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την κατάρτιση των τυφλών παιδιών. Ωστόσο, το σχολείο ακολουθούσε του πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας. Οι απόψεις της Πετσαγγουράκη για την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών προσομοίαζαν με εκείνες της Λασκαρίδου σχετικά με τη επίτευξη της ανεξαρτησίας τους και τη μετατροπή τους σε αυτάρκειες ενήλικες.<sup>956</sup>

Η σχέση της σχολής με τις αμερικανικές οργανώσεις συνεχίστηκε και τις επόμενες δεκαετίες. Τον Σεπτέμβριο του 1970 πραγματοποιήθηκε σεμινάριο επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού προσωπικού των Σχολών Αθήνας και Θεσσαλονίκης, που διοργανώθηκε από το Αμερικανικό Ίδρυμα Υπερπόντιων Τυφλών σε συνεργασία με το Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών και τις διοικήσεις των δύο Σχολών.

---

<sup>953</sup> «Ομιλία της διευθύντριας της σχολής τυφλών βορείου Ελλάδος Δ/δος Μερόπης Πετσαγγουράκη κατά τον εορτασμό της 4<sup>ης</sup> επετείου από της ιδρύσεώς της εν Θεσσαλονίκη», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 97, 15.7.1954.

<sup>954</sup> «Γύρω από τη ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών*, Έτος πρώτον, Αριθμός Φύλλου 5, Μάιος 1956, σ. 6.

<sup>955</sup> «Η Σχολή Τυφλών Βορείου Ελλάδος», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', Αρ. Φυλ. 74, 15.5.1953.

<sup>956</sup> «Τα σχολεία του είδους μας δεν έχουν σκοπόν να μεταδώσουν μερικές γνώσεις, αλλά κυρίως πρέπει ν' αποκαθιστούν τους τροφίμους των εν την Κοινωνίαν, να τους κάμνουν ικανούς να ζουν μόνοι των, ώστε να αισθάνονται ότι είναι φυσικώς αυτάρκειες και ηθικώς ελεύθεροι». («Ομιλία της διευθύντριας της σχολής τυφλών βορείου Ελλάδος Δ/δος Μερόπης Πετσαγγουράκη κατά τον εορτασμό της 4<sup>ης</sup> επετείου από της ιδρύσεώς της εν Θεσσαλονίκη», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 97, 15.7.1954).

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το σεμινάριο διήρκησε τρεις εβδομάδες στη σχολή της Θεσσαλονίκης και δύο βδομάδες στη σχολή της Αθήνας. Ανάμεσα στα θέματα του σεμιναρίου ήταν και η συνεκπαίδευση τυφλών και βλεπόντων/ουσών μαθητών/τριών<sup>957</sup> Στο πλαίσιο αυτό, ερμηνεύεται και η ένταξη της Μερόπης Πετσαγγουράκη σε ένα διεθνές δίκτυο «τυφολόγων». Συγκεκριμένα, η Πετσαγγουράκη εκπροσώπησε μαζί με τον Εμμανουήλ Κεφάκη την Ελλάδα στο διεθνές συνέδριο ειδικών για την εκπαίδευση των τυφλών που πραγματοποιήθηκε στο Μπούσσομ της Ολλανδίας τον Ιούλιο του 1952. Στο συνέδριο αυτό συζητήθηκαν 11 θέματα για την εκπαίδευση των τυφλών,<sup>958</sup> τα οποία κατέληξαν σε αποφάσεις του συνεδρίου,<sup>959</sup> οι οποίες στη συνέχεια συγκροτήθηκαν ως συστάσεις του ΟΗΕ προς τα κράτη-μέλη του. Το ίδιο το συνέδριο συγκροτήθηκε σε μόνιμο σώμα με την επωνυμία «Διεθνές Συνέδριον Ειδικών εις την Εκπαίδευσιν των Τυφλών».<sup>960</sup>

Η αμερικανική επιρροή, φυσικά, δεν περιοριζόταν μόνο σε ζητήματα που αφορούσαν τη ζωή των τυφλών. Ο ενεργός ρόλος της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή» στα θέματα και τις πολιτικές της αναπηρίας στην ελληνική επικράτεια κορυφώθηκε με τη σύναψη σύμβασης με το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας στις 20 Ιουλίου 1949, με την οποία ανατέθηκε από το υπουργείο στην οργάνωση η εφαρμογή του προγράμματος επαγγελματικής αποκατάστασης και εκπαίδευσης των αναπήρων.<sup>961</sup> Η εφαρμογή του

---

<sup>957</sup> Το σεμινάριο για τη συνεκπαίδευση πραγματοποίησε η προϊστάμενη του γραφείου Υπερπόντιων Τυφλών στο Παρίσι («Γνώμαι διαπρεπών επιστημόνων και συμπεράσματα αυτών», *Από τον κόσμο των ανιάτων*, Έτος πρώτον, Αριθμός φύλλου 1, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1970).

<sup>958</sup> Τα θέματα που συζητήθηκαν στο συνέδριο αφορούσαν τις κοινωνικές ανάγκες και την εκπαίδευση τυφλού παιδιού προσχολικής ηλικίας, τις ανάγκες του τυφλού παιδιού «μετρίας αντίληψως», τις κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες του τυφλού παιδιού με πρόσθετη αναπηρία, τις ανάγκες του τυφλού παιδιού «ανώτερης αντίληψης», τις ανάγκες των τυφλών στη σωματική αγωγή, τις ανάγκες και τα προβλήματα των τυφλών σε έναν «βλέποντα κόσμο», τη συνεργασία διδακτικού, ιατρικού και βοηθητικού προσωπικού στα σχολεία των τυφλών, στη συνεργασία του σχολείου με την οικογένεια, την προμήθεια εργαλείων, βιβλίων και άλλων τεχνικών μέσων για την εκπαίδευση των τυφλών, τις ανάγκες της συνέχισης της γενικής εκπαίδευσης των νεαρών τυφλών και τις ανάγκες του τυφλού παιδιού στον τομέα της ψυχολογίας («Ένα διεθνές συνέδριον ειδικών επί της εκπαιδευσεως των τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 57, 1.9.1952).

<sup>959</sup> Συνοπτικά, οι αποφάσεις του συνεδρίου περιλάμβαναν την καθοδήγηση και διαφώτιση των γονέων για την ανάπτυξη των τυφλών νηπίων, την ίδρυση κέντρων εκπαίδευσης τυφλών παιδιών με πρόσθετες αναπηρίες με τη μορφή ασύλων, την παροχή ευκαιριών εκπαίδευσης σε τυφλά παιδιά σε οικοτροφεία, και την ειδική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών των τυφλών παιδιών («Αι αποφάσεις του συνεδρίου της Ολλανδίας», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 58, 15.9.1952). Ωστόσο, οι συστάσεις του ΟΗΕ δεν ταυτίστηκαν με αυτές τις πρώτες αποφάσεις, αλλά φαίνεται ότι ήταν πολύ πιο δουλεμένες. Συγκεκριμένα, ο ΟΗΕ διατύπωσε και βασικές αρχές για την εκπαίδευση του τυφλού παιδιού: πρόωπη παρέμβαση, εκπαίδευση στην απτική αντίληψη, στον προσανατολισμό και την κινητικότητα, την προσαρμογή και την αυτοκυριαρχία («Η προστασία και αποκατάστασις των τυφλών μέσα εις το διεθνές και το ελληνικό πλαίσιον», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 71, 1.4.1953, σ. 1).

<sup>960</sup> «Ένα διεθνές συνέδριον ειδικών επί της εκπαιδευσεως των τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 57, 1.9.1952.

<sup>961</sup> Μιχαήλ Γ. Ντεντιδάκης, «Σωματική αποκατάστασις και επαγγελματική εκπαίδευσις των αναπήρων αμάχου πληθυσμού», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Πρόνοιας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 141.

προγράμματος αυτού είχε αποφασιστεί από την Αμερικανική Οικονομική Αποστολή και είχε επισημοποιηθεί με την υπογραφή σύμβασης το 1949 ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και την Αμερικανική Οικονομική Αποστολή, στην οποία εξασφαλιζόταν και η χορήγηση των σχετικών πιστώσεων μέσα από το σχέδιο Μάρσαλ.<sup>962</sup> Η σύμβαση ανάμεσα στην Αμερικανική Οικονομική Αποστολή και το ελληνικό κράτος προέβλεπε τη χορήγηση τεχνητών μελών στους αναπήρους, την εξασφάλιση της εισαγωγής από το εξωτερικό εξαρτημάτων και εφοδίων για την κατασκευή τεχνητών μελών και την παροχή επαγγελματικής εκπαίδευσης και μέσων αναπροσαρμογής «ούτως ώστε αφ' ενός μεν να καταστούν ικανοί κατά το δυνατόν να προσπορίζονται τα προς το ζην εν όλω ή εν μέρει, αφ' ετέρου δε να δημιουργήται εις αυτούς η αυτοπεποίθησις ότι επανευρίσκουν εις την κοινωνίαν την θέσιν ην κατείχον πρότερον».<sup>963</sup> Ενώ η σύμβαση προέβλεπε τη σύσταση Συμβουλίου Προγράμματος και Συντονισμού για την κατάρτιση και εκτέλεση του προγράμματος,<sup>964</sup> η ελληνική κυβέρνηση, με την αιτιολογία της έλλειψης κατάλληλης οργάνωσης και μέσων, ανέθεσε τον σχεδιασμό και την εφαρμογή του προγράμματος της αμερικανικής βοήθειας εξ ολοκλήρου σε μία αμερικανική οργάνωση, την «Εγγύς Ανατολή».

### **Το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αποκατάσταση των αναπήρων**

Τον Μάιο του 1953, πραγματοποιήθηκε η ένατη σύνοδος της Κοινωνικής Επιτροπής του ΟΗΕ με θέμα την αποκατάσταση των αναπήρων, η οποία αρκέστηκε στην διατύπωση μόνο βασικών αρχών και καταστατικών διατάξεων, με το επιχείρημα ότι η σύσταση ενός ενιαίου αναλυτικού προγράμματος δεν θα μπορούσε να λαμβάνει υπόψη τις οικονομικές και πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στα κράτη-μέλη.<sup>965</sup> Είχε προηγηθεί βέβαια η όγδοη σύνοδος της επιτροπής το 1952 στην οποία διαμορφώθηκαν οι κατηγορίες της εφαρμογής προγραμμάτων για την αποκατάσταση των ατόμων με σωματική αναπηρία. Οι κατηγορίες αυτές περιλάμβαναν την προώθηση μιας νέας προσέγγισης της αναπηρίας, τη διαπαιδαγώγηση της κοινής γνώμης, τον σχεδιασμό ενός ολοκληρωμένου προγράμματος αποκατάστασης, την ανάπτυξη υπηρεσιών αποκατάστασης, την κατάρτιση προσωπικού, την οργάνωση και τη χρηματοδότηση

---

<sup>962</sup> Στο ίδιο, σ. 140.

<sup>963</sup> Στο ίδιο, σ. 140.

<sup>964</sup> Μιχαήλ Γ. Ντεντιδάκης, «Σωματική αποκατάστασις και επαγγελματική εκπαίδευσις των αναπήρων αμάχου πληθυσμού», ό.π., σ. 141.

<sup>965</sup> Μιχαήλ Π. Γούτος, «Το πρόβλημα των αναπήρων εις το πλαίσιον του ΟΗΕ», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 85, 1.12.1953.

των υπηρεσιών αποκατάστασης, καθώς και τη συμβολή του ΟΗΕ στην εφαρμογή προγραμμάτων αποκατάστασης στα κράτη-μέλη και το σχεδιασμό μεθόδων συντονισμού των διαφορετικών υπηρεσιών.<sup>966</sup>

Στη σύνοδο αυτή, για πρώτη φορά διατυπώθηκαν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των αναπήρων, ως κοινωνικής κατηγορίας. Συγκεκριμένα, δηλωνόταν ότι οι ανάπηροι/ες είχαν ακριβώς τα ίδια δικαιώματα με τους αρτιμελείς και ότι είχαν το δικαίωμα να λαμβάνουν από το κράτος ό,τι ήταν σε θέση εκείνο να τους προσφέρει για την προστασία τους και τη δυνατότητα προσαρμογής στη ζωή. Ακόμα, ως δικαίωμα των αναπήρων παρουσιάστηκε η διεκδίκηση από μέρος τους της συμπάθειας και της ενεργής βοήθειας της κοινωνίας για την καταπολέμηση του αισθήματος μειονεκτικότητας που τους προκαλούσαν οι σωματικές και ψυχολογικές διαταραχές που συνεπαγόταν η αναπηρία τους. Τέλος, ο ΟΗΕ διακήρυξε και το δικαίωμα των αναπήρων σε όλες εκείνες τις προσαρμογές στο σώμα τους και το περιβάλλον που θα τους επέτρεπαν να αναπτυχθούν και να εξελιχθούν σε «χρήσιμα και αποδοτικά στοιχεία» στην οικονομική ζωή. Ταυτόχρονα, ο ΟΗΕ σημείωνε και τις υποχρεώσεις των αναπήρων, οι οποίες συνίσταντο στο καθήκον τους να συμβάλλουν στην οικονομική ευημερία της κοινωνίας και στην ατομική τους προσπάθεια να δημιουργήσουν μια ανεξάρτητη ζωή μέσα στην κοινωνία, χωρίς να επαναπαύονται στη δυνατότητά τους να εντάσσονται σε άσυλα και κέντρα αναπήρων.<sup>967</sup>

Στην πρωτοβουλία αυτή του ΟΗΕ να ορίσει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των αναπήρων μπορούμε να διακρίνουμε διαφορετικές και αντιφατικές μεταξύ τους κατευθύνσεις στην κοινωνική ανάλυση της αναπηρίας. Καταρχάς, και μόνο με τη διατύπωση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των αναπήρων ο ΟΗΕ αναγνωρίζει τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ως οικουμενική κοινωνική κατηγορία και, ταυτόχρονα, προσδίδει στα μέλη της την ιδιότητα του πολίτη εντός του κοινωνικού πλαισίου. Επίσης, στη διατύπωση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων διαφαίνονται και οι πρώτες σκέψεις για την ένταξη των αναπήρων στο κοινωνικό σύνολο, μέσα από την ισότιμη συμμετοχή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, η αναπηρία αντιμετωπιζόταν ως ατομικό πρόβλημα που, ως τέτοιο, δημιουργούσε και άλλα επιπλέον -ατομικά- προβλήματα.

---

<sup>966</sup> United Nations, “The United Nations and Persons with Disabilities Chronology: 1945-1980”, ανακτήθηκε στις 3 Ιουλίου 2020, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/the-united-nations-and-persons-with-disabilities-chronology-1945-1980.html>.

<sup>967</sup> Μιχαήλ. Π. Γούτος, «Το πρόβλημα των αναπήρων εις το πλαίσιον του ΟΗΕ», ό.π..

Χαρακτηριστικά, ως δικαίωμα των αναπήρων παρουσιαζόταν η διεκδίκηση της συμπάθειας της κοινωνίας εξαιτίας των επιπλέον ψυχολογικών και σωματικών δυσκολιών που τους δημιουργούσε η αναπηρία τους, που με τη σειρά τους δημιουργούσαν -αντικειμενικά- αισθήματα μειονεξίας στα άτομα με αναπηρία. Τα αισθήματα μειονεξίας, δηλαδή, αποδίδονταν σε ενδοατομικές ψυχικές διεργασίες σε ένα πλαίσιο ατομικής διαχείρισης της αναπηρίας, και όχι στις αναπηροποιητικές πρακτικές της κοινωνίας. Στο ίδιο πλαίσιο, παρουσιαζόταν ως υποχρέωση των ίδιων των αναπήρων η απο-ασυλοποίησή τους, γεγονός που προϋπέθετε την αντιμετώπιση της ασυλοποίησης και του εγκλεισμού ως μιας ουδέτερης κοινωνικά διαδικασίας, που η ατομική ευθύνη και επιλογή του κάθε ατόμου με αναπηρία μπορούσε να αλλάξει. Τέλος, ο τρόπος με τον οποίο οριζόταν η αναπηρία σε αυτό το φάσμα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων ήταν πρωταρχικά οικονομικός, στη βάση της ανάπτυξης ικανοτήτων, καθώς ως απώτερος στόχος της εφαρμογής αυτών των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων διατυπωνόταν η ανάπτυξη των ατόμων με αναπηρία σε «χρήσιμα και παραγωγικά στοιχεία» στην οικονομική και κοινωνική ζωή.

Για την επίτευξη του παραπάνω στόχου, ο ΟΗΕ εστίαζε στη διαμόρφωση υπηρεσιών αποκατάστασης σε κάθε χώρα, με εξειδικευμένο προσωπικό. Μάλιστα, απαριθμούσε τις ειδικότητες, ξεκινώντας από τους γιατρούς, τους κοινωνικούς λειτουργούς και τις παραϊατρικές ειδικότητες (φυσικοθεραπευτές, εργοθεραπευτές) και καταλήγοντας στους ειδικούς στον επαγγελματικό προσανατολισμό και την εκπαίδευση. Η ξεκάθαρη ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας φαίνεται τόσο στην παραπάνω ιεράρχηση των ειδικοτήτων αποκατάστασης, όσο και στο γεγονός ότι, τουλάχιστον στην απόδοση του Μ. Π. Γούτου, επιθεωρητή Κοινωνικής Προνοίας, δινόταν προτεραιότητα στην πρόληψη και όχι στην αντιμετώπιση των αναπηριών. Στο άρθρο παρουσίασης των πολιτικών του ΟΗΕ για την αναπηρία, ο Γούτος ανέφερε: «*Η κύρια προσπάθεια πρέπει να τείνη εις το να προλαμβάνονται αι αναπηρίαί και όχι να θεραπεύονται*».<sup>968</sup> Μετά από αυτή τη διευκρίνιση, ο Γούτος συνέχισε με τα μέτρα που περιλάμβανε το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αποκατάσταση των αναπήρων. Συγκεκριμένα, ανέφερε πρώτα τη δημιουργία κέντρων αποκατάστασης, στελεχωμένων με το εξειδικευμένο προσωπικό που αναφέρθηκε παραπάνω, τα οποία θα έπρεπε να συνδέονται οργανικά με τα νοσοκομεία και να δέχονται τυφλούς, «κωφάλαλους», άτομα με εγκεφαλική παράλυση, παιδιά με

---

<sup>968</sup> Μιχαήλ Π. Γούτος, ό.π..

παιδική παράλυση, άτομα με φυματίωση πνευμόνων, άτομα με καρδιοπάθειες, «επιληπτικούς», και άτομα με παραμορφώσεις αρθριτικής αιτιολογίας. Έπειτα, αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα συγκρότησης ενός προγράμματος εκπαίδευσης, με σκοπό τη δημιουργία εξειδικευμένου προσωπικού (φυσιοθεραπευτές, ορθοπεδικοί γυμναστές, εργασιοθεραπευτές, εκπαιδευτικοί, ψυχοπαιδαγωγοί, κοινωνικοί λειτουργοί, ειδικοί σύμβουλοι επαγγελματικού προσανατολισμού, εκπαιδευτικοί τεχνικής εκπαίδευσης, ειδικοί για την κατασκευή τεχνητών μελών). Ακόμη, ως αναγκαιότητα εξέφρασε και την ίδρυση εργοστασίων κατασκευής τεχνητών μελών και δημιουργίας κατάλληλων υπηρεσιών για την προσαρμογή των αναπήρων στη χρήση των τεχνητών μελών.<sup>969</sup>

Πέρα από τις παραπάνω βασικές εξειδικεύσεις του προγράμματος του ΟΗΕ, το πρόγραμμα περιλάμβανε την ψήφιση ειδικών διατάξεων για την επαγγελματική εκπαίδευση των ανάπηρων παιδιών και των ενηλίκων, την τοποθέτηση σε εργασία των ανάπηρων μετά τη μετεκπαίδευσή τους, την προμήθεια μηχανημάτων, προθέσεων και άλλων βοηθητικών μηχανημάτων και μέσων μεταφοράς των αναπήρων, τα οποία θα μπορούσαν να μεταχειρίζονται οι ίδιοι, τη χρηματική βοήθεια των αναπήρων με βαριά αναπηρία και των προσώπων τα οποία τους περιποιούνταν. Επιπλέον, ο ΟΗΕ έδωσε έμφαση και στην ανάγκη διαπαιδαγώγησης της κοινής γνώμης αναφορικά με τα δικαιώματα των αναπήρων και τις υποχρεώσεις της κοινωνίας, μέσα από τη διοργάνωση εκπαιδευτικών συνεδρίων, συνδιασκέψεων, κύκλων μαθημάτων, εκθέσεων και διαλέξεων, την έκδοση ειδικών φυλλαδίων, μονογραφιών, συγγραμμάτων για θέματα αποκατάστασης, την προβολή κινηματογραφικών ταινιών και τη χρησιμοποίηση του Τύπου και του ραδιοφώνου. Μάλιστα, ο Γούτος παρουσίασε με θετικό τρόπο την ενημέρωση της κοινής γνώμης, σχολιάζοντας ότι *«ασκεί τεραστίαν επίδρασιν και ισχύν μία κατατοπισμένη κοινή γνώμη εις την λήψιν μέτρων προστασίας των αναπήρων»*. Τέλος, ο ΟΗΕ πρότεινε την ίδρυση συντονιστικού συμβουλίου για τον υπεύθυνο προγραμματισμό των θεμάτων των αναπήρων, στο οποίο θα εκπροσωπούσαν όλοι οι οργανισμοί, κρατικοί και ιδιωτικοί, που ασχολούνταν με την αποκατάσταση των αναπήρων, καθώς και οι υπηρεσίες πρόνοιας, υγιεινής, εκπαίδευσης και εργασίας.<sup>970</sup>

---

<sup>969</sup> Στο ίδιο.

<sup>970</sup> Στο ίδιο.

Πέρα από τις προτάσεις και τις κατευθύνσεις αυτές, ο ΟΗΕ πρόσφερε και υλική βοήθεια στα κράτη-μέλη του για την ανάπτυξη προγραμμάτων αποκατάστασης των αναπήρων. Η βοήθεια αυτή εστίαζε στη συγγραφή, έκδοση και κυκλοφορία φυλλαδίων, μονογραφιών, μελετών, προτάσεων νόμων, συγγραμμάτων και κινηματογραφικών ταινιών σχετικά με την αποκατάσταση των αναπήρων και οργάνωση εκθέσεων και επιδείξεων διαφόρων συστημάτων και προσπαθειών. Επίσης, η χειροπιαστή βοήθεια από τον ΟΗΕ περιλάμβανε την αποστολή ειδικών εμπειρογνομόνων στις χώρες που θα το αιτούνταν, για την πραγματοποίηση μελετών και ερευνών ή για την εκπόνηση προγραμμάτων ή για τη διοίκηση υπηρεσιών που ανάγονταν στην αποκατάσταση των αναπήρων. Επιπλέον, ο ΟΗΕ χρηματοδοτούσε με τη μορφή υποτροφιών τη μετεκπαίδευση στο εξωτερικό ατόμων που ήδη εργάζονταν σε δομές και ιδρύματα αναπήρων. Ακόμα, ο ΟΗΕ επιφορτιζόταν με την οργάνωση πρότυπων υπηρεσιών αποκατάστασης σε χώρες που επιθυμούσαν να χρησιμεύσουν ως παραδείγματα για την εφαρμογή των χρησιμοποιούμενων μεθόδων. Τέλος, πέρα από την αυτονόητη προώθηση και παρακολούθηση της εφαρμογής διεθνών συμβάσεων, ο ΟΗΕ θα παρείχε στα κράτη-μέλη του υλικό, τεχνικό εξοπλισμό και ειδικά μηχανήματα για τις υπηρεσίες αποκατάστασης των αναπήρων.<sup>971</sup>

Όπως θα δούμε παρακάτω, η κρατική πρωτοβουλία και συζήτηση από την αρχή της δεκαετίας του 1950 στην Ελλάδα περιλάμβανε όψεις του παραπάνω προγράμματος. Ωστόσο, η νομολογία σε όλη τη δεκαετία αφορούσε αποκλειστικά την κατηγορία των τυφλών, ενώ οι πρωτοβουλίες συνολικά για την αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία περιορίζονταν μόνο στην θεωρητική συζήτηση, αναφορικά με την εργασιακή τους αποκατάσταση ή τη στελέχωση νοσοκομειακών ιδρυμάτων για τη σωματική τους αποκατάσταση. Στόχος ήταν η ενσωμάτωση των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνία των αρτιμελών, χωρίς, ωστόσο, να αμφισβητείται η δομή και ο τρόπος λειτουργίας της τελευταίας.

### **Νομολογία και ορολογία**

Στη 1 Αυγούστου 1951 δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ με αριθμό 212 ο νόμος 1904 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών». Στο πρώτο άρθρο του νόμου οριζόταν νομικά ο τυφλός ως κάθε πρόσωπο το οποίο *«στερείται παντελώς της αντιλήψεως του φωτός ή έχει την οπτικήν του οξύτητα ολιγωτέραν του 1/25<sup>00</sup> της φυσιολογικής τοιαύτης,*

---

<sup>971</sup> Στο ίδιο.



*εις αμφοτέρας δε τις περιπτώσεις είναι ανίκανον προς οιαδήποτε εργασία».*<sup>972</sup> Πρόκειται για την πρώτη επίσημη νομική αναγνώριση εκ μέρους του ελληνικού κράτους ότι οι τυφλοί/ές αποτελούσαν μία κοινωνική κατηγορία. Ως βασικό χαρακτηριστικό της κατηγορίας, πέρα από την ιατρική διάσταση της τύφλωσης, οριζόταν η ανικανότητα για εργασία.<sup>973</sup> Η ταύτιση αυτή της τυφλότητας με την ανικανότητα για εργασία, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με όσα προβλέπονταν στο άρθρο 4 του ίδιου νόμου σχετικά με την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών. Στο συγκεκριμένο άρθρο προβλεπόταν η συμμετοχή του κράτους, αναλόγως των οικονομικών δυνατοτήτων του, στο σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων εκμάθησης επαγγέλματος ή τέχνης *«αναλόγως προς την αναπηρίαν των, εις τους κατά τα άλλα ικανούς προς εργασία τυφλούς».*<sup>974</sup>

Η αντίφαση αυτή που παρατηρείται στο νόμο αντανακλούσε, από τη μια πλευρά, την εδραιωμένη κοινωνική αντίληψη της ταύτισης της αναπηρίας με την ανικανότητα για εργασία, προωθώντας, έτσι, τον περαιτέρω αποκλεισμό των αναπήρων από την εργασία, στο πλαίσιο της ξεκάθαρης ηγεμονίας του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας. Από την άλλη πλευρά, αντανακλούσε την ιδιαίτερη κοινωνική αντίληψη ειδικά για τους τυφλούς, η οποία είχε διαμορφωθεί τόσο στο πλαίσιο των ιδιωτικών φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών για την εκπαίδευση των τυφλών, όσο και ως αποτέλεσμα διεκδικήσεων των ίδιων των τυφλών μέσα από τη συλλογική τους οργάνωση ήδη από το 1932: δηλαδή πως παρότι ήταν τυφλοί, ήταν εντούτοις ικανοί για εργασία. Μάλιστα, στο άρθρο 5 του νόμου, γινόταν σαφής διάκριση ανάμεσα σε τυφλούς με ικανότητα και ανικανότητα εργασίας, ενώ ως λόγοι της ανικανότητας εργασίας διατυπώνονταν η προχωρημένη ηλικία και ο χαρακτηρισμός των τυφλών ως ανεπίδεκτων στην επαγγελματική εκπαίδευση.<sup>975</sup> Στην περίπτωση, λοιπόν, της αποδεδειγμένης ανικανότητας για εργασία, ο νόμος προέβλεπε την παροχή οικονομικής ενίσχυσης, με τη μορφή επιδόματος. Ωστόσο, ο/η αποδέκτης του επιδόματος θα οριζόταν από τα υπουργεία Κοινωνικής Προνοίας και Οικονομικών, τα οποία θα αποφάσιζαν εάν θα το παρείχαν στους/στις ίδιους/ες τους/τις τυφλούς/ές, στις οικογένειές τους ή στα ιδρύματα «προστασίας τυφλών», στα οποία εκείνοι/ες

---

<sup>972</sup> Ν. 1904 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών», ΦΕΚ 212/Α/1.8.1951, σ. 1463.

<sup>973</sup> Όπως θα δούμε, ο ορισμός αυτός θα γινόταν πολλά χρόνια αργότερα αντικείμενο κριτικής στο πλαίσιο της κινηματικής δραστηριότητας των τυφλών στη Μεταπολίτευση.

<sup>974</sup> Ν. 1904 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών», ΦΕΚ 212/Α/1.8.1951, σ. 1463.

<sup>975</sup> Στο ίδιο, σ. 1464.

«περιθάλπονταν».<sup>976</sup> Σε κάθε περίπτωση, ο συγκεκριμένος νόμος παρήγε και αναπαρήγε την προκατάληψη περί ανικανότητας εργασίας των τυφλών. Όπως θα δούμε παρακάτω, τόσο οι νομοθετικές πρωτοβουλίες για τους τυφλούς όσο και τα αιτήματα του ΠΣΤ κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960 εκκινούσαν από αυτή την προκατάληψη: πρωτοβουλίες για δομές προστατευομένης εργασίας, νομικές ρυθμίσεις για υποχρεωτική προμήθεια των προϊόντων των τυφλών στις δημόσιες υπηρεσίες, ταύτιση των τυφλών με συγκεκριμένα επαγγέλματα.

Στο νόμο αυτό, για πρώτη φορά περιγράφηκε ο τρόπος για μια συστηματική απογραφή των τυφλών, με τη θεσμοθέτηση του γενικού μητρώου τυφλών, η εγγραφή στο οποίο θα παρείχε στον/στην τυφλό/ή ειδικό δελτίο τυφλότητας.<sup>977</sup> Με την πρόβλεψη αυτή, νομιμοποιήθηκε η τυφλότητα ως στοιχείο ταυτότητας του ατόμου, στη βάση του οποίου θα είχε πρόσβαση σε ειδική κρατική πρόνοια. Αναγνωριζόταν, δηλαδή, από τη μια πλευρά, η ύπαρξη των τυφλών στην κοινωνία και, από την άλλη, ωστόσο, η αναγνώριση αυτή πραγματοποιούνταν μέσα από την θεώρηση της τυφλότητας ως δομικού στοιχείου ταυτότητας. Με άλλα λόγια, οι τυφλοί αναγνωριζόταν νομικά ως τυφλοί, οι οποίοι λόγω της τυφλότητας είχαν πρόσβαση σε ειδική πρόνοια, και όχι ως πολίτες με δικαιώματα και υποχρεώσεις. Παρόλο που η κοινωνική ύπαρξη των τυφλών ταυτιζόταν αποκλειστικά με την τυφλότητά τους, ο ΠΣΤ, ένα χρόνο μετά την ψήφιση του νόμου, σε κείμενό του που δημοσιεύθηκε στο *Βήμα των Τυφλών*, διεκδικούσε την εφαρμογή του νόμου 1904/1951, σχολιάζοντας ότι στο νόμο αυτό για πρώτη φορά οι τυφλοί αντιμετωπίζονταν από το κράτος ως πολίτες.<sup>978</sup>

Ο νόμος προέβλεπε, επίσης, την υποχρεωτική σχολική εκπαίδευση των τυφλών, με την ίδρυση τεσσάρων ειδικών σχολών, στις οποίες περιλαμβάνονταν και αυτές που ήδη λειτουργούσαν, με την προϋπόθεση ότι ανά σχολή θα φοιτούσαν τουλάχιστον 50 μαθητές/τριες.<sup>979</sup> Η συμπερίληψη του Οίκου Τυφλών Καλλιθέας και της Σχολής Τυφλών Βορείου Ελλάδας στις τέσσερις αυτές σχολές, με την ταυτόχρονη διευκρίνιση ότι όλες οι σχολές θα λειτουργούσαν ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, αποτελούσε μια πρώτη έμμεση δήλωση του κράτους σχετικά με την πρόθεσή του για κρατικοποίηση των σχολών. Τέλος, το άρθρο 6 του νόμου προέβλεπε τη σύσταση του

---

<sup>976</sup> Στο ίδιο, σ. 1464.

<sup>977</sup> Στο ίδιο, σ. 1463.

<sup>978</sup> «Ποία η πραγματικότητα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 52, 15.6.1952.

<sup>979</sup> Ν. 1904 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών», ΦΕΚ 212/Α/1.8.1951, σ. 1463.

Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών ως συμβουλευτικού οργάνου για τα θέματα τυφλότητας στο πλευρό του υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας.<sup>980</sup>

Η ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου, ωστόσο, δεν σήμαινε και την άμεση εφαρμογή του. Για την εφαρμογή κάθε άρθρου του νόμου ξεχωριστά θα έπρεπε να εκδοθούν βασιλικά διατάγματα, στα οποία θα ορίζονταν οι λεπτομέρειες εφαρμογής των μέτρων. Το πρώτο βασιλικό διάταγμα για την εφαρμογή άρθρου του συγκεκριμένου νόμου εκδόθηκε μόλις το καλοκαίρι του 1952, ένα χρόνο μετά την ψήφιση του νόμου, ύστερα από πιέσεις του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, και αφορούσε τη σύσταση του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών. Το δεύτερο σχετικό βασιλικό διάταγμα εκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1953 και αφορούσε τη συγκρότηση γενικού μητρώου τυφλών και την παροχή ειδικών δελτίων τυφλότητας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα «Περί γενικού μητρώου τυφλών και ειδικού δελτίου τυφλότητας» που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20/31.1.1953, τεύχος Α', το γενικό μητρώο τυφλών, πέρα από το όνομα και το επώνυμο των ατόμων που απογράφονταν ως τυφλοί/ές, θα έπρεπε να περιλαμβάνει και άλλα περιγραφικά στοιχεία, με βάση τα οποία θα μπορούσαν να ενταχθούν οι τυφλοί σε κατηγορίες, και κυρίως την αξιολόγηση της ικανότητάς τους για εργασία.<sup>981</sup> Τα στοιχεία αυτά, ωστόσο, δεν θα περιλαμβάνονταν στο ειδικό δελτίο τυφλότητας, πέρα από το όνομα, το επώνυμο, το έτος γέννησης, τη διεύθυνση κατοικίας και τον «βαθμόν της τυφλότητας».<sup>982</sup> Στο διάταγμα αυτό γίνεται πρώτη φορά αναφορά και στην ειδικότητα των κοινωνικών λειτουργών, οι οποίοι απασχολούνταν στα κατά τόπους κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας και θα αναλάμβαναν την αποστολή να αναζητήσουν και να εντοπίσουν τους/τις τυφλούς/ές στις περιοχές ευθύνης τους, τους/τις οποίες θα εφοδίαζαν με το ειδικό έντυπο συμπλήρωσης στοιχείων, το οποίο οι τυφλοί/ές θα έπρεπε να επιστρέψουν συμπληρωμένο και υπογεγραμμένο από οφθαλμίατρο. Στο συγκεκριμένο έντυπο, ο οφθαλμίατρος θα έπρεπε να συμπληρώσει τη νόσο που

---

<sup>980</sup> Στο ίδιο, σ. 1464.

<sup>981</sup> «Το γενικόν μητρώον τυφλών περιλαμβάνει απαραίτητως πλην του ονοματεπωνύμου του τυφλού και τα εξής στοιχεία: 1) όνομα πατρός και μητρός, 2) τόπον καταγωγής, 3) έτος γεννήσεως, 4) τόπον και ακριβήν διεύθυνσιν μονίμου διαμονής, 5) νόσον προκαλέσασαν την τύφλωσιν, 6) χρονολογίας τυφλώσεως, 7) διάγνωσιν, 8) αν συνεπεία του ανιάτου της παθήσεως των οφθαλμών τυγχάνει τυφλός κατά την έννοιαν του άρθρου 1 του Νόμου 1904/1951, 9) αν λόγω ηλικίας ή λόγω σωματικής ή ψυχικής καταστάσεως είναι δεκτικός επαγγελματικής εκπαδεύσεως και αποκαταστάσεως, 10) γραμματικής γνώσεις, 11) αν ασκή ήδη επάγγελμα και ποίον, 12) αν ήσκη προ της τυφλώσεως επάγγελμα και ποίον, 13) την σύνθεσιν της οικογενείας του και 14) την οικονομική του κατάστασιν». («Περί γενικού μητρώου τυφλών και ειδικού δελτίου τυφλότητας», ΦΕΚ 20/Α/31.1.1953, σ.95).

<sup>982</sup> «Περί γενικού μητρώου τυφλών και ειδικού δελτίου τυφλότητας», ΦΕΚ 20/Α/31.1.1953, σ. 96.

προκάλεσε την τύφλωση, τη χρονολογία της τύφλωσης, τη διάγνωση, το αν εμπίπτει το άτομο στο νομικό ορισμό του τυφλού, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νόμου 1904/1951, τον βαθμό ικανότητας για εργασία κατόπιν επαγγελματικής εκπαίδευσης, καθώς και να στοιχειοθετήσει το εάν η τύφλωση ήταν ιάσιμη ή ανίατη. Παράλληλα, οι κοινωνικοί λειτουργοί θα συμπλήρωναν έντυπο που θα περιλάμβανε τα υπόλοιπα στοιχεία που απαιτούνταν για καταχώρηση στο γενικό μητρώο τυφλότητας.<sup>983</sup>

Η εφαρμογή και η εξειδίκευση των υπόλοιπων άρθρων του νόμου παρέμειναν διεκδικήσεις του ΠΣΤ μέχρι, τουλάχιστον και το Νοέμβριο του 1960. Ο ΠΣΤ σε οποιοδήποτε υπόμνημα ή ανοιχτή επιστολή απηύθυνε προς την κυβέρνηση και τα υπουργεία καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας συμπεριλάμβανε στα αιτήματά του την εφαρμογή του νόμου 1904/1951, εστιάζοντας κυρίως στην παροχή του επιδόματος στους ανάκτους για εργασία τυφλούς και στην επαγγελματική αποκατάσταση των ικανών για εργασία τυφλών.

Ο δεύτερος σημαντικός νόμος για την κοινότητα των τυφλών ψηφίστηκε το 1954. Πρόκειται για το νόμο 2765/1954 «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών», ο οποίος ψηφίστηκε στις 27 Φεβρουαρίου του 1954. Ο νόμος αποτελούνταν από δύο άρθρα: στο πρώτο άρθρο προβλεπόταν η υποχρεωτική ανάθεση των προμηθειών και επισκευών των ειδών καθαριότητας και ψάθινων καθισμάτων των πολιτικών και στρατιωτικών κρατικών υπηρεσιών και των υπηρεσιών των δημοτικών και κοινοτικών αρχών και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή κοινής ωφελείας, σε υπέρ των τυφλών μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, οι οποίες απασχολούσαν τυφλούς εργάτες για την κατασκευή των ανωτέρω ειδών. Η ανάθεση των προμηθειών σε είδη καθαριότητας των περιγραφόμενων υπηρεσιών σε άλλες οργανώσεις μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο κατόπιν αποδεδειγμένης αδυναμίας των υπέρ των τυφλών εργαζόμενων μη κερδοσκοπικών οργανώσεων να παραδώσουν την παραγγελία. Στο ίδιο άρθρο προβλεπόταν και η χορήγηση άδειας λειτουργίας στις οργανώσεις υπέρ των τυφλών που απασχολούσαν τυφλούς εργάτες, η οποία θα εκδιδόταν με τη σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου Προστασίας Τυφλών, με κοινή απόφαση των υπουργών Κοινωνικής Πρόνοιας, Εργασίας και Εμπορίου. Στις άδειες αυτές θα καθορίζονταν με λεπτομέρεια για κάθε οργάνωση τα είδη των χειροτεχνικών προϊόντων, η δυνατότητα της

---

<sup>983</sup> Στο ίδιο, σ. 96.

οργάνωσης για την κατασκευή τους, οι όροι απασχόλησης των τυφλών εργατών στην οργάνωση, καθώς και ο τρόπος διάθεσης των προϊόντων.<sup>984</sup>

Στο δεύτερο άρθρο του νόμου 2765/1954 προβλεπόταν η σύσταση μιας επιτροπής κοστολόγησης των σχετικών προϊόντων, η οποία θα αποτελούνταν από αντιπροσώπους των υπουργείων Εθνικής Αμύνης, Οικονομικών, Εργασίας και Εμπορίου, και από έναν ιδιώτη, γνώστη *«των ζητημάτων των σχετικών προς την χρησιμοποίησιν των τυφλών»*.<sup>985</sup> Η επιτροπή κοστολόγησης θα κανόνιζε, μετά από σχετική έρευνα, δίκαιες τιμές για τα προμηθευόμενα αντικείμενα. Με βασιλικά διατάγματα θα καθορίζονταν οι λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο πώλησης και προστασίας των προϊόντων της εργασίας των τυφλών και τη δίκαιη κατανομή των παραγγελιών μεταξύ των οργανώσεων που απασχολούσαν τυφλούς εργάτες.<sup>986</sup>

Ο συγκεκριμένος νόμος, σε αντίθεση με το νόμο 1904/1951 ενεργοποιήθηκε και εφαρμόστηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια. Στις 23 Ιουνίου 1954 εκδόθηκε το βασιλικό διάταγμα «Περί ρυθμίσεως λεπτομερειών εφαρμογής του Ν. 2765/54 «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών»», στο οποίο διευκρινίζονταν οι προϋποθέσεις και οι όροι εφαρμογής του νόμου. Συγκεκριμένα, ορίζονταν ως οργανώσεις στις οποίες θα πραγματοποιούνταν αναθέσεις παραγγελιών *«εκείναι αι οποίαι δεν έχουσι σκοπόν κερδοσκοπικόν, αλλά αποβλέπουν αποκλειστικώς εις την προστασίαν τυφλών ατόμων»*. Επιπλέον, η απαιτούμενη από το νόμο άδεια θα χορηγούνταν σε οργανώσεις οι οποίες ήδη διέθεταν εγκαταστάσεις στις οποίες θα μπορούσαν να απασχολούνται τουλάχιστον 25 τυφλοί εργάτες σε πόλεις με πληθυσμό άνω των 100.000 και πέντε τυφλοί εργάτες σε πόλεις με πληθυσμό κάτω των 100.000. Στο βασιλικό διάταγμα παρουσιάζονταν αναλυτικά τα έγγραφα που έπρεπε να προσκομίσουν οι οργανώσεις για τη χορήγηση άδειας προμήθειας σε αυτές,<sup>987</sup> ενώ διατυπωνόταν με σαφήνεια ότι οι οργανώσεις μπορούσαν να απασχολήσουν βλέποντες εργάτες μόνο στην περίπτωση που ήταν ειδικευμένοι και ο συνολικός αριθμός τους δεν ξεπερνούσε το 20% του αριθμού των απασχολούμενων τυφλών εργατών. Ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας σε συνεργασία με το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών θα αποφάσιζε για την τιμή προμήθειας των ειδών, καθώς και σε ποιες οργανώσεις θα

---

<sup>984</sup> Ν. 2765/1954, «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών», ΦΕΚ 38/Α/4.3.1954, σ. 290.

<sup>985</sup> Στο ίδιο, σ. 291.

<sup>986</sup> Στο ίδιο, σ. 291.

<sup>987</sup> Β.Δ. «Περί ρυθμίσεως λεπτομερειών εφαρμογής του Ν. 2765/54 «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών», ΦΕΚ 147/Α/6.7.1954, σ. 1171.

ανατίθονταν οι παραγγελίες και η ποσότητά τους, ανάλογα με τον αριθμό των τυφλών εργατών που απασχολούσε η κάθε οργάνωση. Με το άρθρο 8 στο συγκεκριμένο βασιλικό διάταγμα προβλεπόταν και η κατ' εξαίρεση από το νόμο 2765/54 προμήθεια των ειδών καθαριότητας στις δημόσιες υπηρεσίες, από άλλες υπηρεσίες δημόσιες ή ιδιωτικές, σε περίπτωση που οι οργανώσεις που απασχολούσαν τυφλούς εργάτες παρουσίαζαν ολική ή μερική αδυναμία να προμηθεύσουν τα απαιτούμενα είδη.<sup>988</sup>

Ένα χρόνο μετά, με το βασιλικό διάταγμα που εκδόθηκε στις 31 Αυγούστου 1955, απλοποιήθηκε η διαδικασία της ανάθεσης προμηθειών ειδών υγιεινής σε δημόσιες υπηρεσίες από οργανώσεις που απασχολούσαν τυφλούς εργάτες. Ειδικότερα, το συγκεκριμένο βασιλικό διάταγμα έδινε το δικαίωμα στον υπουργό Κοινωνικής Προνοίας, όποτε ο ίδιος έκρινε ότι ήταν σκόπιμο, να αναθέτει με απόφασή του και για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, με τη σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών, στις οργανώσεις που απασχολούσαν τυφλούς εργάτες, την προμήθεια των αναγκαίων ειδών καθαριότητας στις υπηρεσίες που όριζε ο νόμος 2765/1954, χωρίς να απαιτείται η πρότερη έγγραφη αίτηση των υπηρεσιών αυτών προς το Υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας.<sup>989</sup>

Στο μεταξύ, από τον Ιούνιο του 1952 υπήρξε κρατική κινητοποίηση σχετικά με την πρόσβαση των τυφλών μαθητών/τριών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μέσα από την κατάρτιση ενός βασιλικού διατάγματος από το υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Στο βασιλικό αυτό διάταγμα θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά η δυνατότητα σε τυφλούς/ές μαθητές/τριες που επιθυμούσαν να φοιτήσουν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση να υποβάλλονται σε προφορικές προαγωγικές εξετάσεις.<sup>990</sup> Πρόκειται για το διάταγμα «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων των αφορωσών εις τας εγγραφάς, μετεγγραφάς και εξετάσεις των μαθητών σχολείων Μέσης Εκπ/σεως» που εκδόθηκε στο ΦΕΚ 164/Α/14.6.1952. Για τις προφορικές προαγωγικές εξετάσεις την ευθύνη θα είχε ο σύλλογος διδασκόντων, με τη σύνταξη σχετικού πρακτικού. Η συγκεκριμένη ρύθμιση αποτελεί την πρώτη σύνδεση της θεσμοθέτησης των προφορικών εξετάσεων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με κάποια μορφή αναπηρίας. Επιπλέον, αν και η συγκεκριμένη ρύθμιση αφορούσε τους/στις τυφλούς/ές μαθητές/τριες, στο τέλος του σχετικού άρθρου θεσμοθέτησης των

---

<sup>988</sup> Στο ίδιο, σ. 1173.

<sup>989</sup> «Περί συμπληρώσεως του άρθρου 7 του από 23.6.1954 Β.Δ. «Περί ρυθμίσεως λεπτομερειών εφαρμογής του Ν. 2765/54 «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών»», ΦΕΚ 258/Α/23.9.1955, σ. 2117.

<sup>990</sup> «Ειδήσεις και σχόλια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 52, 15.6.1952.

προφορικών εξετάσεων διαβάζουμε: «*Η περίπτωσης αυτή ισχύει και διά μαθητάς καταστάντας αναπήρους συνεπεία παθήσεως της δεξιιάς χειρός μονίμου ή παροδικής και δεν δύνανται να χρησιμοποιήσωσι την ετέραν χείρα προς γραφήν δοκιμίων των εξετάσεων*».<sup>991</sup> Η εξέλιξη αυτή θεωρητικά έδινε τη δυνατότητα στους/στις τυφλούς/ές μαθητές/τριες να έχουν πρόσβαση στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, που ήδη από τη δεκαετία του 1950 αποτελούσε έναν σημαντικό τρόπο επίτευξης κοινωνικής ανόδου, ο οποίος λειτουργούσε κατευναστικά στην κοινωνική δυσαρέσκεια που δημιουργούσαν οι χαώδεις κοινωνικές ανισότητες της εποχής.<sup>992</sup>

Με το βασιλικό αυτό διάταγμα λήφθηκε για πρώτη φορά υπόψη η πρόσβαση των τυφλών παιδιών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Μάλιστα, σχεδόν ταυτόχρονα, το υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων εξέδωσε και μια διαταγή, σύμφωνα με την οποία απαλλάσσονταν από τα εκπαιδευτικά τέλη τα παιδιά των τυφλών, όχι όμως τα ίδια τα τυφλά παιδιά, επεκτείνοντας την πρόσβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία και στην οικογένεια των ενήλικων τυφλών.<sup>993</sup> Το γεγονός ότι δεν εκδόθηκε αντίστοιχη διαταγή για τα ίδια τα τυφλά παιδιά που συνέχιζαν τη φοίτησή τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε μια συγκυρία μάλιστα που μόλις είχε καταστεί εφικτή αυτή η δυνατότητα, εύλογα προκαλεί εντύπωση.<sup>994</sup>

Την ίδια εποχή δρομολογήθηκε και η δημιουργία Διεύθυνσης Αναπήρων στο υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας, στην οποία θα λειτουργούσε και ειδικό τμήμα «προστασίας των τυφλών».<sup>995</sup> Η Διεύθυνση Αναπήρων, ωστόσο, συστάθηκε οκτώ χρόνια αργότερα, στο άρθρο 7 του βασιλικού διατάγματος υπ' αριθμ. 682 «Περί Οργανισμού του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας», στις 14 Σεπτεμβρίου 1960.<sup>996</sup> Τη Διεύθυνση Αναπήρων απάρτιζαν τρία τμήματα. Το «τμήμα σωματικώς αναπήρων» ήταν επιφορτισμένο με την κατάρτιση προγραμμάτων φυσικής και επαγγελματικής αποκατάστασης και προστασίας των «σωματικώς αναπήρων», την παρακολούθηση της

<sup>991</sup> «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων των αφορωσών εις τας εγγραφάς, μετεγγραφάς και εξετάσεις των μαθητών σχολείων Μέσης Εκπ/σεως», ΦΕΚ 164/Α/14.6.1952, σ. 1041.

<sup>992</sup> David Close, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, επιμέλεια ελληνικής έκδοσης Σπύρος Μαρκέτος, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 118-119.

<sup>993</sup> «Απαλλάσσονται των εκπαιδευτικών τελών τα τέκνα των τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 58, 15.9.1952.

<sup>994</sup> Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για το παράδοξο αυτό μέτρο. Η πιο απλή εξήγηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι το γεγονός ότι τα παιδιά των τυφλών ενηλίκων ήταν πολύ λιγότερα αριθμητικά από τα τυφλά παιδιά, οπότε η σχετική διαταγή για την απαλλαγή από τα εκπαιδευτικά τέλη δεν επιβάρυνε στην πραγματικότητα τον κρατικό προϋπολογισμό.

<sup>995</sup> «Ειδήσεις και σχόλια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 52, 15.6.1952.

<sup>996</sup> Β.Δ. υπ' αριθμ. 682 «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας», ΦΕΚ 157/Α/3.10.1960, σ. 1652 – 1653.

εφαρμογής αυτών των προγραμμάτων και την οικονομική ενίσχυση στο Κέντρο Αποκαταστάσεως Πολιτικών Αναπήρων Ψυχικού και σε οποιονδήποτε άλλο συναφή οργανισμό, ίδρυμα ή σωματείο, καθώς και τον καθορισμό των προϋποθέσεων της σύστασης και λειτουργίας των οργανισμών αυτών. Το «τμήμα διανοητικώς αναπήρων» ήταν επιφορτισμένο με τις ίδιες ευθύνες για τους «διανοητικώς ανάπηρους» ή «μειονεκτούντες ανήλικους και ενήλικες».<sup>997</sup> Τέλος, το «τμήμα ειδικών αναπήρων» ήταν επιφορτισμένο με αντίστοιχες ευθύνες για τους τυφλούς, του κωφούς, τους «ανίατους», τους πρώην φυματικούς και τους λεπρούς.<sup>998</sup>

Η σύσταση της Διεύθυνσης Αναπήρων παρουσιάστηκε στο *Βήμα των Τυφλών* ως αποτέλεσμα πιέσεων και ενεργειών του ΠΣΤ.<sup>999</sup> Μάλιστα, ο ΠΣΤ απέδιδε τις δύο εγκυκλίους που εκδόθηκαν σχεδόν αμέσως μετά τη σύσταση της Διεύθυνσης Αναπήρων, «περί της νοσοκομειακής περιθάλψεως των ιασίμων τυφλών» και «περί της νοσοκομειακής περιθάλψεως των τυφλών», ακριβώς στις πιέσεις αυτές.<sup>1000</sup> Ειδικά με την εγκύκλιο «περί της νοσοκομειακής περιθάλψεως των τυφλών», θεσμοθετήθηκε δωρεάν ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή περίθαλψη όλων των τυφλών, ανεξάρτητα από την οικονομική τους κατάσταση.<sup>1001</sup> Επιπλέον, η εφαρμογή της εγκυκλίου «περί της νοσοκομειακής περιθάλψεως των ιασίμων τυφλών» υπήρξε άμεση, καθώς τον Ιανουάριο του 1962 κλήθηκαν στην Αθήνα 22 ιάσιμοι τυφλοί και εισήχθησαν με δαπάνες του κράτους στις οφθαλμολογικές κλινικές των κρατικών νοσοκομείων για να εγχειριστούν.<sup>1002</sup> Κρατικός πατερναλισμός και επιλεκτική προνοιακή πολιτική ήταν τα δύο πρόσωπα του Ιανού της «καχεκτικής δημοκρατίας»<sup>1003</sup> που βρισκόταν ήδη σε φάση παροξυσμικής πολιτικής κρίσης.

Μετά από αυτή την εξέλιξη, τον Ιανουάριο του 1962 δόθηκε στη δημοσιότητα το νομοσχέδιο «περί προστασίας των πολιτικών αναπήρων». Ο ΠΣΤ και πάλι απέδιδε αυτή την ενέργεια «στους πολύχρονους αγώνες» του Συνδέσμου μέσα από τις στήλες της εφημερίδας του *Βήματος των Τυφλών*, διατυπώνοντας την άποψη ότι «*Το νομοσχέδιον τούτο [...] θέλει ανακουφίσει σημαντικώς την αναξιουπαθούσαν τάξιν των*

---

<sup>997</sup> Στο ίδιο, σ. 1652.

<sup>998</sup> Στο ίδιο, σ. 1653.

<sup>999</sup> «Επιτέλους», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 180, Φεβρουάριος 1961, σ. 4 · «Ο κ. Παπαϊωάννου», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 182, Απρίλιος 1961, σ. 4.

<sup>1000</sup> «Επιτέλους», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 180, Φεβρουάριος 1961, σ. 4.

<sup>1001</sup> «Νοσοκομειακή περίθαλψις τυφλών, μία εγκύκλιος του υπουργείου προς τα κέντρα προνοίας», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 181, Μάρτιος 1961, σ. 5.

<sup>1002</sup> «Οι ιάσιμοι τυφλοί», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 191, Ιανουάριος 1962, σ. 4.

<sup>1003</sup> Για την «καχεκτική δημοκρατία» βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2009.



*Τυφλών διά των μέτρων προστασίας του Κράτους τα οποία προβλέπει υπέρ αυτών».*<sup>1004</sup> Τη στιγμή του σχολιασμού αυτού από τον ΠΣΤ, το νομοσχέδιο είχε ήδη υπογραφεί από τον υφυπουργό Κοινωνικής Προνοίας Ιωάννη Ψαρρέα και είχε αποσταλεί προς υπογραφή και στα υπουργεία Οικονομικών, Εργασίας, Συγκοινωνιών, Εθνικής Αμύνης και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.<sup>1005</sup> Στο ίδιο τεύχος του *Βήματος των Τυφλών*, ο ΠΣΤ αναφερόταν στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο ως «νομοσχέδιον διά την προστασίαν τυφλών και αναπήρων», επιχειρώντας μία σαφή διάκριση ανάμεσα στους τυφλούς και τους υπόλοιπους ανάπηρους. Τη διάκριση αυτή ακολουθούσε και στην παρουσίαση των βασικών σημείων του νομοσχεδίου, αναφέροντας αρχικά την πρόθεση του νομοσχεδίου για αναλυτική περιγραφή της έννοιας των αναπήρων στη βάση της διάκρισης σε κατηγορίες αναπηρίας και, στη συνέχεια, κάνοντας αναφορά στις ρυθμίσεις ειδικά για την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών.

Συγκεκριμένα, σχετικά με τον προσδιορισμό της έννοιας των αναπήρων σε συνάρτηση με την επαγγελματική τους αποκατάσταση, διαβάζουμε: «*λαμβάνεται πρόνοια επαγγελματικής αποκατάστασης των κυριότερων κατηγοριών των πολιτικών αναπήρων, των σωματικώς μειονεκτούντων κατά τρόπον σημαντικώς ικανοποιούντα της τάξιν αυτών. Λεπτομερέστερον δι' αυτού, προσδιορίζονται αι κατηγορίαι των πολιτικών αναπήρων οι οποίοι θα εμπίπτουν εις την υπό νομοθετήματος παρεχομένην προστασίαν*». Χωρίς να διακρίνει στις κατηγορίες των πολιτικών αναπήρων ο ΠΣΤ αναφερόταν στην πρόβλεψη της επαγγελματικής αποκατάστασης των πολιτικών αναπήρων στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο, με την πρόσληψη πολιτικών αναπήρων ως θυρωρών, οδηγών ανελκυστήρων και βοηθών φυσικοθεραπευτών (μαλακτών) και μηχανοτεχνιτών, επιπλοποιών, ραπτών, ξυλουργών, υποδηματοποιών, εργατριών μηχανοπλεκτικής υφαντουργίας και ταπητουργίας, ραδιοτεχνιτών, μηχανικών αυτοκινήτων, τυπογράφων και σχεδιαστών. Για τις ειδικές ρυθμίσεις αναφορικά με την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών, πληροφορούμαστε ότι επρόκειτο για την επιβολή υποχρέωσης πρόσληψης τυφλών τηλεφωνητών στις δημόσιες υπηρεσίες και στα φιλανθρωπικά ιδρύματα και σωματεία, την επιβολή της υποχρέωσης στους ναούς να προτιμούν τυφλούς ιεροψάλτες, την επιβολή της υποχρέωσης χορήγησης δελτίων ελεύθερης κυκλοφορίας στα συγκοινωνιακά μέσα σε εργαζόμενους τυφλούς και την

---

<sup>1004</sup> «Το νομοσχέδιον περί προστασίας πολιτικών αναπήρων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 191, Ιανουάριος 1962, σ. 4.

<sup>1005</sup> Στο ίδιο, σ. 4.

επιβολή πειθαρχικών μέτρων σε όσες δημόσιες υπηρεσίες δεν εφαρμόζουν τις διατάξεις του νόμου 2765/54.<sup>1006</sup>

Ωστόσο, το νομοσχέδιο αυτό δεν κατατέθηκε ποτέ προς συζήτηση και ψήφιση στη Βουλή.<sup>1007</sup> Εφτά χρόνια αργότερα, το 1969, ο ΠΣΤ δημοσίευσε στον Τύπο μία διαμαρτυρία, στην οποία πληροφορούσε ότι το συγκεκριμένο σχέδιο νόμου είχε ουσιαστικά εγκαταλειφθεί, και ότι ενώ ο ΠΣΤ είχε ζητήσει ένα αντίτυπο του νομοσχεδίου για να μπορέσει να διατυπώσει τις απόψεις του, αυτό δεν του δόθηκε ποτέ.<sup>1008</sup> Λίγους μήνες πριν από αυτή τη διαμαρτυρία, το υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών εξήγγειλε την εφαρμογή «ειδικού προγράμματος περιθάλψεως των ανάπηρων επαιτών», του οποίου η περιγραφή, ωστόσο, περιλάμβανε την απομάκρυνση των ανάπηρων επαιτών από τους δρόμους με την ταυτόχρονη εισαγωγή τους σε ιδρύματα για την παροχή «ασυλικής προστασίας» σε περίπτωση που κρίνονταν ανίκανοι προς εργασία και την παραπομπή στο Κέντρο Αποκατάστασης Αναπήρων όσων ανάπηρων επαιτών κρίνονταν ικανοί για επαγγελματική αναπροσαρμογή.<sup>1009</sup>

Η έμφαση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου στην επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών με τη συμπερίληψη των παραπάνω ειδικών διατάξεων, αντανακλά και την ειδική ενασχόληση του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας με τη συγκεκριμένη κατηγορία αναπήρων καθόλη τη δεκαετία του 1950, αρχής γενομένης με την ψήφιση του νόμου 1904/1951. Χαρακτηριστικά, το 1958, ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας Α. Χατζηδίνας, παρουσίασε ειδικό σχέδιο δράσης για την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών, το οποίο εγκρίθηκε από το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών, συγκροτώντας επιτροπή επεξεργασίας του, στην οποία εκπροσωπούσαν όλες οι αναγνωρισμένες από το κράτος οργανώσεις τυφλών.<sup>1010</sup> Ο Χατζηδίνας, διαχωρίζοντας τον τυφλό από το «παντελώς ανίκανο άτομο»,<sup>1011</sup> πρότεινε τη μελέτη των προβλημάτων των τυφλών και τη διαφώτιση της

---

<sup>1006</sup> «Νομοσχέδιον διά την προστασίαν τυφλών και αναπήρων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 191, Ιανουάριος 1962, σ. 8.

<sup>1007</sup> Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι δεν υπάρχει σχετική αναφορά στους καταλόγους των *Πρακτικών της Βουλής*, δεν ψηφίστηκε σχετικός νόμος, ενώ δεν υπάρχει κάποια σχετική αναφορά στο ψηφιοποιημένο αρχείο αυτής της περιόδου στο ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής.

<sup>1008</sup> «12.000 τυφλοί ζητούν βοήθεια από το κράτος», *Το Βήμα*, 9.11.1969.

<sup>1009</sup> «Περίθαλψις των ανάπηρων επαιτών», *Το Βήμα*, 5.6.1969.

<sup>1010</sup> «Το Συμβούλιον Προστασίας Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Θ', αριθμός φύλλου 152, Οκτώβριος 1958.

<sup>1011</sup> Συγκεκριμένα, ο Χατζηδίνας διατυπώνει την άποψη ότι «ο τυφλός παρά το σοβαρόν μειονέκτημα εκ της παντελούς ελλείψεως της οράσεως δεν πρέπει να είναι, ούτε είναι καταδικασμένος εις την καταθλιπτικήν αδράνειαν των παντελώς ανικάνων ατόμων, αλλά καταλλήλως εκπαιδευόμενος να καταστή χρήσιμος εις την Κοινωνίαν και αυτοδύναμο ον». («Το σχέδιον του κ. Χατζηδίνας», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Θ', αριθμός φύλλου 152, Οκτώβριος 1958).

κοινής γνώμης, μέσα από την καθιέρωση της εβδομάδας των τυφλών.<sup>1012</sup> Στην πρωτοβουλία αυτή, ο Χατζηδίνας περιόρισε αρκετά τον ρόλο των ίδιων των τυφλών, δηλώνοντας στην εφημερίδα *Απογευματινή* ότι «η κυκλοφορία διαφόρων εντύπων με συνοδείαν τυφλών ή άνευ αυτών αφενός μεν ουδέν προσέφερον εις τον σκοπόν, αφετέρου δε εμείωσαν την συμπάθειαν του κοινού προς τους τυφλούς».<sup>1013</sup>

Της πρωτοβουλίας Χατζηδίνου προηγήθηκε η σύσταση του Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων με το Βασιλικό Διάταγμα «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Κοινωνικής Προνοίας Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων» στις 15 Ιουλίου 1956.<sup>1014</sup> Στόχος του Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων ήταν ο συντονισμός των δραστηριοτήτων όλων των φορέων που ασχολούνταν με τα μέτρα πρόληψης της αναπηρίας, τη νοσοκομειακή περίθαλψη των αναπήρων, την «φυσική και επαγγελματική αναπροσαρμογή» τους, και γενικά με την «προστασία» όλων των αναπήρων. Πρόεδρος του Συμβουλίου αναλάμβανε η υπουργός Κοινωνικής Προνοίας Λίνα Τσαλδάρη, ενώ τα μέλη του, συνολικά 19, περιλάμβαναν τον γενικό γραμματέα του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, τον γενικό διευθυντή Κοινωνικής Προνοίας, τον γενικό διευθυντή Υγιεινής, έναν εκπρόσωπο του ΓΕΕΘΑ, έναν καθηγητή της ορθοπεδικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, έναν καθηγητή της ωτορινολαρυγγολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ένα καθηγητή της οφθαλμολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ένα καθηγητή της νευρολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον διευθυντή «Κρατικής Αντιλήψεως» του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, τον διευθυντή ιδρυμάτων και σωματείων του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, έναν διευθυντή από το υπουργείο Εργασίας, τον διευθυντή της σχολιατρικής υπηρεσίας του υπουργείου Παιδείας, έναν αντιπρόσωπο από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, έναν αντιπρόσωπο του ΠΙΚΠΑ, έναν αντιπρόσωπο του εράνου «Βασιλική Πρόνοια», έναν αντιπρόσωπο της Ελληνικής Εταιρείας Προστασίας Αναπήρων Παιδών, έναν αντιπρόσωπο του Φάρου Τυφλών, έναν αντιπρόσωπο του Εθνικού Ιδρύματος Κωφάλλων, και έναν αντιπρόσωπο του ιδρύματος «Η Θεοτόκος». Ως έργο του Συμβουλίου περιγράφηκε η γνωμοδότηση σε θέματα που αφορούσαν τον καταρτισμό και την εφαρμογή «ενός ενιαίου συντονισμένου γενικού προγράμματος αποκαταστάσεως και προστασίας των αναπήρων» και ο

<sup>1012</sup> «Το σχέδιον του κ. Χατζηδίνου», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Θ', αριθμός φύλλου 152, Οκτώβριος 1958.

<sup>1013</sup> «Επί ενός δημοσιεύματος», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Θ', αριθμός φύλλου 153, Νοέμβριος 1958, σ. 4.

<sup>1014</sup> Β.Δ. «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Κοινωνικής Προνοίας Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων», ΦΕΚ 168/Α/31.7.1956, σ. 1799 – 1800.

συντονισμός των οργανώσεων και σωματείων που ασχολούνταν με την «αποκατάσταση των αναπήρων». Οι γνωμοδοτήσεις του Συμβουλίου είχαν συμβουλευτικό και όχι αποφασιστικό χαρακτήρα, κάτι που πρακτικά σήμαινε ότι οι προτάσεις του Συμβουλίου μπορούσαν να εκτελεστούν ως αποφάσεις μόνο μετά την έγκριση του αρμόδιου υπουργού των οικείων φορέων.<sup>1015</sup>

Στο βασιλικό αυτό διάταγμα για πρώτη φορά συμπεριλαμβάνονταν στην έννοια της αναπηρίας τόσο η σωματική όσο και η διανοητική αναπηρία. Συγκεκριμένα, αμέσως μετά την αναφορά στην προστασία των «σωματικώς ή διανοητικώς αναπήρων και καθυστερημένων» ο νομοθέτης αποσαφηνίζει ότι αυτές οι κατηγορίες αναπήρων θα υπονοούνταν στη χρήση της έννοιας ανάπηροι.<sup>1016</sup> Στη χρήση αυτή του όρου ανάπηροι, ο νομοθέτης τοποθετούσε τους τυφλούς και κωφούς στον όρο σωματικά ανάπηροι, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα, στο Β.Δ. «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας» οι τυφλοί και οι κωφοί παρουσιάζονταν ως «ειδικοί ανάπηροι».<sup>1017</sup> Πρόκειται για την πρώτη επίσημη συμπερίληψη των κατηγοριών της τύφλωσης και της κώφωσης στην έννοια της αναπηρίας από την πλευρά του ελληνικού κράτους. Μέχρι τότε, οι τυφλοί και οι κωφοί αντιμετωπίζονταν ως διακριτές ευάλωτες κοινωνικές ομάδες οι οποίες συγκαταλέγονταν στην ευρύτερη κατηγορία των άπορων πολιτών. Χαρακτηριστικά, στην έκθεση πεπραγμένων του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας για το χρονικό διάστημα 1/10/1955-30/9/1956, γίνεται αναφορά στην «προστασία κωφαλάλων και τυφλών» εντός των ενοτήτων «Προστασία της Παιδικής Ηλικίας» και «Προστασία Ενηλίκων Απόρων», παρόλο που στην έκθεση υπάρχει και διακριτή ενότητα με τον τίτλο «Προστασία Αναπήρων Πολιτών».<sup>1018</sup> Αμέσως μετά τη σύσταση του Συμβουλίου, όμως, στην έκθεση πεπραγμένων για το χρονικό διάστημα 1/3/1956-

---

<sup>1015</sup> Στο ίδιο, σ. 1799 – 1800. Στην έκθεση πεπραγμένων για το χρονικό διάστημα 1/3/1956-31/5/1957, το υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας αναφέρει ότι η πρωτοβουλία για τη σύσταση του Συμβουλίου λήφθηκε στη βάση της άποψης ότι «και εις τās πλέον βαρείας μορφάς της ανθρωπίνης αναπηρίας, υφίσταται η δυνατότης της προσαρμογής του αναπήρου εις την ζώήν, διά της εκμαθήσεως εις τούτον απασχολήσεως χρησίμου όχι μόνον διά την ψυχικήν παρηγορίαν της ατυχίας του, αλλά και διά αυτόν τούτον τον βιοπορισμόν του» («Έκθεση Πεπραγμένων 1 Μαρτίου 1956-31 Μαΐου 1957», Φάκελος 6: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας – Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 2, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα).

<sup>1016</sup> Β.Δ. «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Κοινωνικής Προνοίας Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων», ΦΕΚ 168/Α/31.7.1956, σ. 1799.

<sup>1017</sup> Β.Δ. υπ' αριθμ. 682 «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας», ΦΕΚ 157/Α/3.10.1960, σ. 1653.

<sup>1018</sup> «Έκθεση Πεπραγμένων 1 Οκτωβρίου 1955 – 30 Σεπτεμβρίου 1956», Φάκελος 6: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας – Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 1, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα.

31/5/1957, οι αναφορές στους/στις τυφλούς/ές θα ενσωματωθούν στην ενότητα με τίτλο «Προστασία των Αναπήρων Πολιτών».<sup>1019</sup>

Από την αρχή της δεκαετίας του 1950, η ορολογία άρχισε να απασχολεί ιδιαίτερα το υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας. Μέχρι τότε, ο μοναδικός ορισμός για την αναπηρία υπήρχε στο νόμο 6298/1934 για την κοινωνική ασφάλιση. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 32 «Σύνταξις αναπηρίας», ο ήδη ασφαλισμένος στο ΙΚΑ θεωρούνταν ανάπηρος «*εάν λόγω παθήσεως ή βλάβης ή εξασθενίσεως σωματικής ή πνευματικής δεν δύναται να κερδίζει δι' εργασίας ανταποκρινομένης εις τας δυνάμεις, τας δεξιότητας, την μόρφωσιν και την συνήθη αυτού επαγγελματικήν απασχόλησιν, πλέον του τρίτου εκείνου, όπερ συνήθως κερδίζει, εν τη αυτή περιφερεία και επαγγελματική κατηγορία σωματικώς και πνευματικώς υγιής άνθρωπος της αυτής μορφώσεως*».<sup>1020</sup> Ο ορισμός αυτός δινόταν για τον καθορισμό των δικαιούχων σύνταξης αναπηρίας από το ΙΚΑ, με την προϋπόθεση ότι η αναπηρία δεν προέκυψε ως αποτέλεσμα σκόπιμης σωματικής βλάβης του ασφαλισμένου προς τον εαυτό του ή δεν συνδεόταν με πλημμέλημα ή κακούργημα που συντέλεσε ο ασφαλισμένος.<sup>1021</sup> Ο ορισμός του ανάπηρου που δικαιούνταν σύνταξη από το ΙΚΑ επανερχόταν και στο σχέδιο του αναγκαστικού νόμου «περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων»<sup>1022</sup> που δημοσιεύθηκε το 1951. Στο νομοσχέδιο αυτό γινόταν για πρώτη φορά η διάκριση ανάμεσα στην απόλυτη, την επαγγελματική και τη σχετική αναπηρία. Ως απόλυτη αναπηρία οριζόταν η γενική ανικανότητα για οποιαδήποτε εργασία, ως επαγγελματική αναπηρία η ανικανότητα συνέχισης του επαγγέλματος του «παθόντος» και ως σχετική αναπηρία ο ορισμός του ασφαλισμένου αναπήρου που δινόταν στο νόμο 6298/1934.<sup>1023</sup>

Παρά τη διάκριση σε διαφορετικά επίπεδα ικανότητας εργασίας, στο νομοσχέδιο προκρίθηκε η διατήρηση του ορισμού της σχετικής αναπηρίας ως προϋπόθεσης για την παροχή σύνταξης αναπηρίας από το ΙΚΑ. Η απόφαση αυτή στηρίχθηκε στο επιχείρημα ότι η επιλογή του συστήματος της επαγγελματικής αναπηρίας θα σήμαινε την ακινητοποίηση παραγωγικών εργατικών δυνάμεων, που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε άλλα επαγγέλματα, «συγγενή προς το επάγγελμα του

---

<sup>1019</sup> «Εκθεση Πεπραγμένων 1 Μαρτίου 1956 – 31 Μαΐου 1957», Φάκελος 6: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας – Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 2, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα.

<sup>1020</sup> Αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 6298 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», ΦΕΚ346/Α/10.10.1934, σ. 2166.

<sup>1021</sup> Στο ίδιο, σ. 2166.

<sup>1022</sup> Αναγκαστικός νόμος 1846 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», ΦΕΚ 179/Α/21.6.1951.

<sup>1023</sup> Εισηγητική έκθεση επί του σχεδίου αναγκαστικού νόμου 1846 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», ΦΕΚ 179/Α/21.6.1951, σ. 1234.

παθόντος», ενώ η επιλογή του συστήματος της γενικής αναπηρίας θα σήμαινε την πλήρη ανατροπή των συνθηκών εργασίας, των συνηθειών και της κοινωνικής θέσης του ανάπηρου, μέσα από την απαίτηση να απασχοληθεί σε επάγγελμα τελείως διαφορετικό από αυτό στο οποίο απασχολούνταν ως αρτιμελής.<sup>1024</sup> Στο πλαίσιο αυτό, ο συγκεκριμένος νόμος προέβλεψε ένα επίδομα αναπροσαρμογής στους ανάπηρους που δεν πληρούσαν τα ποσοστιαία κριτήρια για την λήψη του επιδόματος της σχετικής αναπηρίας, σε αυτούς, δηλαδή, στους οποίους η αναπηρία δεν είχε αξιολογηθεί ως απώλεια κατά 2/3 της ικανότητας εργασίας, αλλά αξιολογούνταν ως απώλεια τουλάχιστον κατά το 1/3 της ικανότητας εργασίας.<sup>1025</sup> Η παροχή αυτού του επιδόματος θα αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση της πρώτης μεταβατικής περιόδου της αναπηρίας και στην προσαρμογή στο επάγγελμα που οι πρόσφατα ανάπηροι ασκούσαν ως αρτιμελείς ή στον προσανατολισμό τους προς άλλο επάγγελμα.<sup>1026</sup> Μάλιστα, η καθιέρωση του επιδόματος αναπροσαρμογής, αξιολογούνταν μέσα στο ίδιο το νομοσχέδιο ως «μία από τας ουσιαστικότερας και αξίας ιδιαιτέρας εξάρσεως διατάξεις του νομοσχεδίου», καθώς διατυπωνόταν η ελπίδα ότι η παροχή αυτή θα σήμαινε την επαναφορά στην παραγωγική διαδικασία ενός ικανού αριθμού αναπήρων.<sup>1027</sup>

Τον Οκτώβριο 1952, στο πρώτο τεύχος του μηνιαίου δελτίου του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, το οποίο ήταν αφιερωμένο στο θέμα των αναπήρων, ο Ευάγγελος Τσουκάτος<sup>1028</sup> όριζε την έννοια των αναπήρων ως μια «έννοια δυναμική, της οποίας το περιεχόμενον ευρίσκεται εις συνεχή εξέλιξιν αναλόγως προς τους γενικωτέρους προσανατολισμούς της κοινωνικής πολιτικής».<sup>1029</sup> Με αυτό το δεδομένο, ο Τσουκάτος συσχέτιζε τη διεύρυνση της έννοιας της αναπηρίας με την θεσμοθέτηση της ασφάλισης «κατά της αναπηρίας» και τη διάκρισή της σε τρεις υπο-έννοιες, τη φυσική αναπηρία, την επαγγελματική αναπηρία και τη γενική αναπηρία.<sup>1030</sup> Συγκεκριμένα, ταύτιζε τη φυσική αναπηρία με την «δυσχέρειαν, την μείωσιν της δυνάμεως ή της ικανότητος την οποίαν συνεπάγεται ο ακρωτηριασμός, ή η

---

<sup>1024</sup> Στο ίδιο, σ. 1234.

<sup>1025</sup> Αναγκαστικός νόμος 1846 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», ΦΕΚ 179/Α/21.6.1951, σ. 1253.

<sup>1026</sup> Εισηγητική έκθεσις επί του σχεδίου αναγκαστικού νόμου 1846 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», ΦΕΚ 179/Α/21.6.1951, σ. 1234.

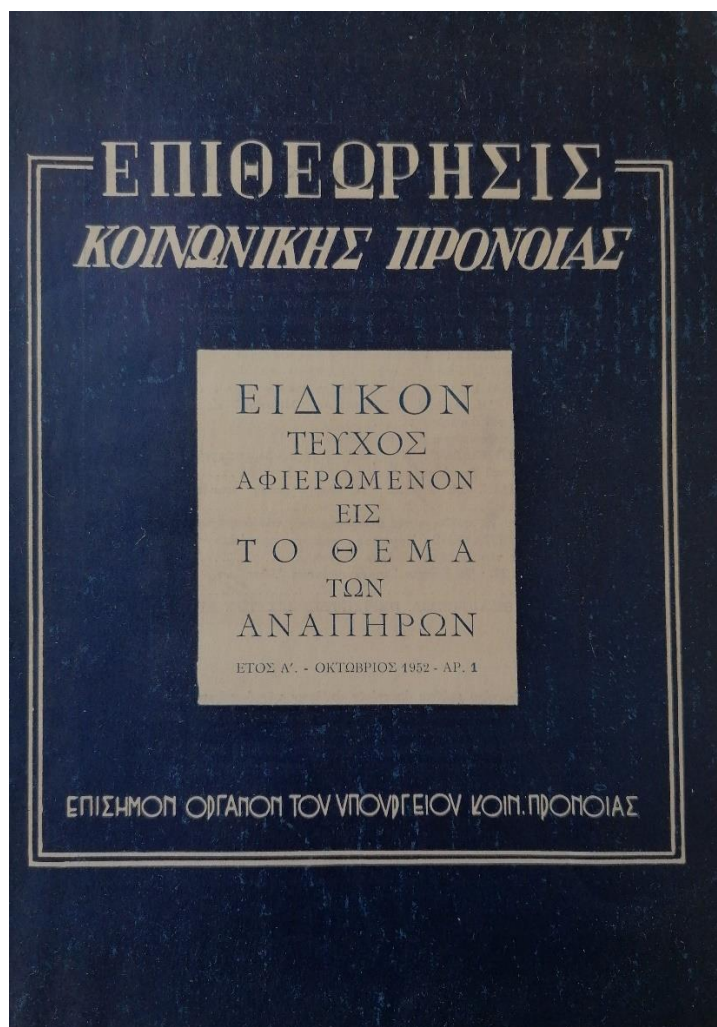
<sup>1027</sup> Στο ίδιο, σ. 1235.

<sup>1028</sup> Υποδιοικητής του ΙΚΑ το 1959 και διοικητής του ΙΚΑ τη διετία 1964-1965 (ΙΚΑ, «Ιστορική αναδρομή», ανακτήθηκε στις 21 Οκτωβρίου 2020, <https://www.ika.gr/gr/infopages/general/history.cfm>).

<sup>1029</sup> Ευάγγελος Τσουκάτος, «Η έννοια του αναπήρου», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 28.

<sup>1030</sup> Στο ίδιο, σ. 29.

απόλεια ή αλλοιώσις ενός οργάνου ή μιας λειτουργίας». Ως επαγγελματική αναπηρία όριζε τη συνάρτηση της ανικανότητας που συνεπαγόταν η ασθένεια ή το ατύχημα με την προηγούμενη απασχόληση του αναπήρου. Ως γενική αναπηρία όριζε την κατάσταση κατά την οποία «η ανικανότης προς εργασία κρίνεται εν συναρτήσει προς την γενικήν αγοράν εργασίας».<sup>1031</sup>



Εικόνα 21: Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας, επίσημον όργανον του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, ειδικόν τεύχος αφιερωμένον εις το θέμα των αναπήρων, έτος Α΄, αρ. 1, Οκτώβριος 1952.

Σε αυτό τον ορισμό της αναπηρίας, οι συνέπειες της αναπηρίας υπολογίζονταν όχι μόνο σε σχέση με συγκεκριμένο επάγγελμα, αλλά σε σχέση με τις δυνατότητες βιοποριστικής εργασίας τις οποίες διέθετε ο «παθών», λαμβάνοντας υπόψη τη φύση και τη σοβαρότητα της προκληθείσας αναπηρίας, την προγενέστερη επαγγελματική ζωή του, την ηλικία του, και όλους τους παράγοντες που ήταν πιθανό να επιδράσουν στην επαγγελματική του αποκατάσταση, η οποία μπορεί να σήμαινε και την αλλαγή

<sup>1031</sup> Στο ίδιο, σ. 29.

επαγγέλματος.<sup>1032</sup> Ως βασική αρχή αυτής της διαδικασίας ο Τσουκάτος θεωρούσε τη διατήρηση της κοινωνικής θέσης του ατόμου που απέκτησε την αναπηρία: *«Εν ουδεμία όμως περιπτώσει δέον να συνεπάγεται μείωσιν της κοινωνικής του θέσεως»*.<sup>1033</sup> Ακόμα, απέδιδε την περαιτέρω διεύρυνση της έννοιας της αναπηρίας στη δραματική αύξηση του αριθμού των αναπήρων ως αποτέλεσμα των δύο παγκοσμίων πολέμων.

Η τομή που πραγματοποιήθηκε στον ορισμό της αναπηρίας ως συνέπεια των δύο παγκοσμίων πολέμων συνδέθηκε, από τον Τσουκάτο, με τη συμπερίληψη σε αυτόν και της αποκατάστασης των αναπήρων. Ως σταθμό στην αντιμετώπιση των αναπήρων εκ μέρους της Πολιτείας ο Τσουκάτος θεωρούσε τον ορισμό που έδωσε ένας αγγλικός νόμος που ψηφίστηκε το 1944 αναφορικά με την απασχόληση των αναπήρων. Ο ορισμός αυτός συσχέτιζε άμεσα την αναπηρία με την ανικανότητα για εργασία.<sup>1034</sup> Για τον Τσουκάτο η σημασία αυτού του ορισμού έγκειται τόσο στο γεγονός ότι, από τη μια πλευρά, συνδεόταν η αναπηρία με την αδυναμία εργασίας και άρα με την επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων, ενώ, από την άλλη, δεν γινόταν αναφορά στις αιτίες της αναπηρίας, και άρα αντιμετωπιζόταν ως μία ενιαία κεντρική έννοια χωρίς ποσοστιαίες εκτιμήσεις, οι οποίες είχαν a priori αυθαίρετο χαρακτήρα.<sup>1035</sup>

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Τσουκάτος απέδιδε τη διακριτή μέριμνα που ιστορικά είχε αναπτυχθεί για τους τυφλούς τόσο από την ιδιωτική πρωτοβουλία όσο και νομοθετικά στις ΗΠΑ και την Ευρώπη στην ανάπτυξη ιδιαίτερων δεξιοτήτων από την πλευρά των τυφλών προς αναπλήρωση της απώλειας όρασης: *«Τούτο πιθανώς οφείλεται εις το ότι κατ' εξοχήν εις τους τυφλούς παρατηρείται το φαινόμενο της αναπτύξεως ιδιαιτέρων ικανοτήτων εις αναπλήρωσιν της αναπηρίας των εκ της απωλείας της οράσεως»*.<sup>1036</sup> Η συμπερίληψη, λοιπόν, όλων των κατηγοριών αναπηρίας στο γενικό όρο «ανάπηροι», διαδικασία που για πρώτη φορά συντελέστηκε με το βασιλικό διάταγμα «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Κοινωνικής Προνοίας Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων» το 1956, συμφωνούσε με την

---

<sup>1032</sup> Στο ίδιο, σ. 29.

<sup>1033</sup> Στο ίδιο, σ. 29.

<sup>1034</sup> Συγκεκριμένα, ο Τσουκάτος παραθέτει: «ανάπηρος είναι παν πρόσωπον το οποίον συνεπεία βλάβης, ασθενείας ή συγγενούς παραμορφώσεως, υστερεί ουσιωδώς εις την εξεύρεσιν ή διατήρησιν ή ανάληψιν δι' ίδιον λογαριασμόν εργασίας, της οποίας η φύσις εάν δεν υπήρχεν η βλάβη, η ασθένεια ή η παραμόρφωσις θα αντεπεκρίνετο εις την ηλικίαν, την πείραν και τα προσόντα του». (Ευάγγελος Τσουκάτος, «Η έννοια του αναπήρου», ό.π., σ. 30).

<sup>1035</sup> Στο ίδιο, σ. 30.

<sup>1036</sup> Στο ίδιο, σ. 29.



άποψη του Τσουκάτου για έναν ευρύ ορισμό της αναπηρίας, ο οποίος θα έπρεπε να περιλαμβάνει «κάθε ανάπηρον Έλληνα πολίτη».<sup>1037</sup>

Μία δεκαετία αργότερα, στο πλαίσιο της συζήτησης που είχε ανοίξει με αφορμή την κατάρτιση νομοσχεδίου για την προστασία των πολιτικών αναπήρων, ο Ορέστης Παπαϊωάννου, διευθυντής στο υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, όριζε ως ανάπηρο «το άτομον όπερ έχει ηλαττωμένας τας σωματικές ή διανοητικές ικανότητάς του συνεπεία νόσου, τραύματος ή συγγενούς παθήσεως (εκ γενετής)».<sup>1038</sup> Αν και στον ίδιο τον ορισμό δεν υπήρχε σαφής αναφορά στην ανικανότητα για εργασία και την επαγγελματική προσαρμογή, έτσι όπως είχε συζητήσει τα ζητήματα αυτά μία δεκαετία νωρίτερα ο Ευάγγελος Τσουκάτος, αμέσως μετά τον γενικό ορισμό, ο Παπαϊωάννου αναφερόταν στην αποκατάσταση, που είχε ως σκοπό «την εξουδετέρωσιν των ηλαττωμένων ικανοτήτων των αναπήρων, διά της ιατρικής επεμβάσεως και της κοινωνικής αναπροσαρμογής εις τρόπον ώστε να αξιοποιηθούν επαγγελματικώς οι ικανότητες των αναπήρων».<sup>1039</sup> Ο Παπαϊωάννου διέκρινε την αναπηρία σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τη σωματική και την ψυχική ή διανοητική, προσδιορίζοντας, ταυτόχρονα, ότι η Διεύθυνση Αναπήρων στο υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ήταν υπεύθυνη να χαράσσει πολιτικές μόνο για τα άτομα με σωματική αναπηρία. Στη συνέχεια, παρουσίαζε τις υποκατηγορίες της σωματικής αναπηρίας, οι οποίες δεν ταυτίζονταν με αυτές που είχαν ενταχθεί στα τμήματα αναπηρίας της Διεύθυνσης Αναπήρων του υπουργείου: «Η σωματική αναπηρία διακρίνεται: α) εις την αναπηρίαν κατά το κινητήριον σύστημα (ακρωτηριασμοί άνω και κάτω άκρων, παθήσεις εκ διαφόρων παρέσεων, δυσκαμψία, αγκυλώσεις και παραμορφώσεις, παραπληγία, ημιπληγία, παραλύσεις άκρων και κορμού) β) εις την αναπηρίαν κατά τα αισθητήρια όργανα (τυφλοί, αμβλύωπες, άλαλοι,

---

<sup>1037</sup> Συγκεκριμένα ο Τσουκάτος γράφει: «Η χώρα μας αναμένει ακόμη τον νόμον ο οποίος θα δώσει τον ευρύν ορισμόν του αναπήρου, τον ορισμόν ο οποίος θα καλύπτει κάθε ανάπηρον Έλληνα πολίτη. Ένα νόμον ο οποίος θα αναγνωρίζει εις πάντα ανάπηρον ανεξαρτήτως της αιτίας της αναπηρίας του το δικαίωμα εις μετεκπαίδευσιν και επαγγελματικήν αποκατάστασιν και ο οποίος θα αποτελέση το πλαίσιον εντός του οποίου θα αντιμετωπισθούν τα ειδικά προβλήματα των επί μέρους κατηγοριών αναπήρων». (Ευάγγελος Τσουκάτος, «Η έννοια του αναπήρου», ό.π., σ. 32).

<sup>1038</sup> Ορέστης Παπαϊωάννου, «Η εν Ελλάδι προστασία των πολιτικών αναπήρων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 193, Μάρτιος 1962, σ. 6. Την ίδια περίπου εποχή, και συγκεκριμένα το 1960, το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας συμπεριλάμβανε τους ανάπηρους πολίτες στους «ανίκανους ενηλίκους» και τα ανάπηρα παιδιά στα «μειονεκτούντα παιδιά» («Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, Πρόνοια-Υγιεινή. Συνοπτικός απολογισμός μιας τριετίας 1958-1959-1960», Φάκελος 7: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 4: Γενικά στοιχεία περί του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα).

<sup>1039</sup> Ορέστης Παπαϊωάννου, «Η εν Ελλάδι προστασία των πολιτικών αναπήρων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 193, Μάρτιος 1962, σ. 6.

κωφάλαλοι, βαρήκοοι κλπ) γ) εις την αναπηρίαν κατά τα λοιπά συστήματα (φυματίωση, λέπρα, αφροδίσια, καρδιοπάθεια)».<sup>1040</sup>

Ο Μιχαήλ Γούτος,<sup>1041</sup> σε σχετικό άρθρο του στο πρώτο τεύχος της *Επιθεωρήσεως Κοινωνικής Προνοίας* με τίτλο «Πρόγραμμα Προστασίας Αναπήρων», ασχολήθηκε επίσης, με έμμεσο τρόπο, με την ορολογία, προτείνοντας μια συνολική θεώρηση της έννοιας της αναπηρίας σε ό, τι αγγίζει την υποχρέωση του κράτους «διά την θεραπείαν και αποκατάστασιν κάθε αναπήρου, ασχέτως, του αιτίου της αναπηρίας αυτού».<sup>1042</sup> Όμως, δεν πρότεινε και την άρση των μέχρι τότε υφιστάμενων διακρίσεων ανάμεσα σε ανάπηρα παιδιά και ανάπηρους ενήλικες, σε στρατιωτικούς και πολιτικούς αναπήρους και σε ασφαλισμένους και ανασφάλιστους αναπήρους, εκτιμώντας ότι η διάκριση αυτή, αν και επιστημονικά ήταν ανακριβής, θα βοηθούσε στην παροχή και την κατανομή των συντάξεων και των επιδομάτων.<sup>1043</sup> Ο Γούτος προχώρησε και στον ορισμό της αποκατάστασης των αναπήρων, παραθέτοντας ως επιμέρους στάδια α) την ανίχνευση της αναπηρίας, που θα οδηγούσε στην πρόωπη και έγκαιρη διάγνωση, και β) τη φυσική και την επαγγελματική αποκατάσταση, οι οποίες θεωρούσε ότι μπορεί και να αλληλεπικαλύπτονται.<sup>1044</sup>

Στο ίδιο τεύχος, ο Χρ. Χρυσανθάκης, ορθοπεδικός χειρουργός στο Ασκληπιείο Βούλας, διαφοροποιούνταν από τον Γούτο στον ορισμό του για την αποκατάσταση, περιγράφοντας την αναπηρία ως πάθηση, η αντιμετώπιση της οποίας περιλάμβανε τρία στάδια: τα προληπτικά μέτρα για την αποφυγή της εκδήλωσής της, την θεραπεία της και τελικά την αποκατάσταση «του παθόντος εις την ομαλή ζωή».<sup>1045</sup> Ο Χρυσανθάκης, δηλαδή, διέκρινε ανάμεσα στη θεραπεία και την αποκατάσταση, σε αντίθεση με τον Γούτο ο οποίος συμπεριλάμβανε τη θεραπεία στον όρο φυσική αποκατάσταση. Περαιτέρω, ο Χρυσανθάκης παρουσίαζε την πάθηση είτε συγγενή είτε επίκτητη ως εμπόδιο στο «δρόμον της ομαλής ζωής» για να ορίσει την αποκατάσταση ως τον τρόπο

---

<sup>1040</sup> Στο ίδιο, σ. 6.

<sup>1041</sup> Γενικός γραμματέας του Υπουργείου Πρόνοιας (Άγγελος Νταλαχάνης, «Μεταξύ παροικίας, μητρόπολης και διασποράς. Στρατηγικές μετανάστευσης για τους Έλληνες της Αιγύπτου, 1945-1956», *Μνήμων*, 31, (2012), σ. 187-214, ειδικά σ. 203).

<sup>1042</sup> Μιχαήλ Π. Γούτος, «Πρόγραμμα προστασίας των αναπήρων», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 9.

<sup>1043</sup> Στο ίδιο, σ. 9.

<sup>1044</sup> Στο ίδιο, σ. 9 και 11.

<sup>1045</sup> Χρ. Χρυσανθάκης, «Η αποκατάστασις των αναπήρων», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 33.

*«να επαναφέρει όσο το δυνατόν ταχύτερα και τελειότερα το άτομο που υποφέρει από κάποια αναπηρία στην ομαλή ζωή».*<sup>1046</sup>

Ο Μ. Μιχαηλίδης-Σκούρσος, αντιπρόσωπος της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή» στο Κέντρο Αποκατάστασης Πολιτικών Αναπήρων στο Ψυχικό,<sup>1047</sup> από την πλευρά του, συνέδεε άμεσα την αναπηρία με το βαθμό ικανότητας για εργασία, διακρίνοντας τα άτομα που «πάσχουν από σωματικές αναπηρίας» σε τρεις κατηγορίες: στα άτομα που μπορούσαν να εργαστούν παρά το ατύχημά τους και είχαν ανάγκη μόνο ορθής καθοδήγησης για να εκπληρώσουν μια εργασία ανάλογη προς την έκταση και τη μορφή της αναπηρίας τους, σε εκείνα που θα μπορούσαν να εργαστούν μετά από συστηματική καθοδήγηση και σε εκείνα που δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν *«εις τον κόπον και τα απαιτήσεις τακτικής εργασίας λόγω περιορισμένης μυικής και κινητικής ικανότητας ή ψυχοσωματικής ανωμαλίας, χρονίας ασθενείας ή άλλης νευροπαθολογικής καταστάσεως».*<sup>1048</sup>

Η αλλαγή που είχε συντελεστεί στην οπτική για την αναπηρία στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ως αποτέλεσμα τόσο της παρέμβασης της Αμερικανικής Οικονομικής Επιτροπής στις πολιτικές για την αναπηρία στην Ελλάδα όσο και του προγράμματος του ΟΗΕ για την εκπαίδευση και την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία, οδήγησε και στη διατύπωση απόψεων σχετικά με το ποιοι έπρεπε να είναι οι υπεύθυνοι φορείς αυτών των αλλαγών. Χαρακτηριστικά, ο Μιχάλης Ντεντιδάκης, διευθυντής Κρατικής Αντιλήψεως του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας το 1952, διατύπωσε την άποψη ότι το πρόβλημα της αποκατάστασης των αναπήρων και θυμάτων πολέμου αποτελούσε καθαρά και αποκλειστικά θέμα «κοινωνικής αντιλήψεως» και ως τέτοιο θα έπρεπε να αποτελεί αρμοδιότητα του υπουργείου Προνοίας και όχι του υπουργείου Εθνικής Αμύνης. Ως επιχείρημα για αυτή τη μετάθεση αρμοδιοτήτων ο Ντεντιδάκης χρησιμοποιούσε τη μετατροπή του ανάπηρου πολέμου σε απλό πολίτη που «επανέρχεται εις την κοινωνίαν», καθώς κρινόταν «ανίκανος» για στρατιωτική υπηρεσία.<sup>1049</sup>

---

<sup>1046</sup> Στο ίδιο, σ. 33.

<sup>1047</sup> «Ιδρύματα Κοινωνικής Προνοίας Αθηνών», Φάκελος 7: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 4: Γενικά στοιχεία περί του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα.

<sup>1048</sup> Μ. Μιχαηλίδης-Σκούρσος, «Η επαγγελματική εκπαίδευση του αναπήρου», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, (Οκτώβριος 1952), σ. 66.

<sup>1049</sup> Μιχάηλ Γ. Ντεντιδάκης, «Σωματική αποκατάστασις και επαγγελματική εκπαίδευσις των αναπήρων αμάχου πληθυσμού», ό.π., σ. 140.

Σε μια εποχή που οι κοινωνικές ανισότητες οξύνονταν<sup>1050</sup> και οι δαπάνες για την υγεία και την πρόνοια παρέμεναν ελάχιστες,<sup>1051</sup> το ελληνικό κράτος, υπό την πίεση της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής και του ΟΗΕ, έλαβε τις πρώτες νομοθετικές πρωτοβουλίες για τους/τις τυφλούς/ές και ξεκίνησε συζητήσεις σε επίπεδο επίσημων φορέων για το σχεδιασμό πολιτικών για την αναπηρία, που ήταν εστιασμένες στην αποκατάσταση. Ειδικά ο νόμος 1904/1951 ο οποίος περιλάμβανε και την παροχή επιδόματος στους ανάκανους προς εργασία τυφλούς, θα εφαρμοζόταν πολλά χρόνια αργότερα μετά από πιέσεις του ΠΣΤ και ενώ σταδιακά οι δαπάνες για την πρόνοια είχαν ξεκινήσει να αυξάνονται.<sup>1052</sup> Ο πυρήνας των συζητήσεων και των νόμων ήταν η αποκατάσταση των αναπήρων, η οποία αναλυόταν σε πρωτοβουλίες που περιλάμβαναν, σύμφωνα πάντα με το πρόγραμμα του ΟΗΕ και την εφαρμογή του στο ελληνικό πλαίσιο, προσπάθειες σωματικής αποκατάστασης και προσπάθειες μετατροπής της ανικανότητας σε ικανότητα για εργασία, η οποία εστιαζόταν αποκλειστικά στο άτομο με αναπηρία. Πρόκειται, ουσιαστικά για την αποτύπωση ιχνών του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας για την αναπηρία στην Ευρώπη, το οποίο, όπως είδαμε, θεμελιωνόταν στο ιατρικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας.

Το 1954, το *Βήμα των Τυφλών* δημοσίευσε ένα άρθρο του Γούτου, ως συνέχεια της ενημέρωσης του κοινού μέσα από τη συγκεκριμένη εφημερίδα για το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αποκατάσταση των αναπήρων, στο οποίο απέδιδε όλες τις πρωτοβουλίες των τελευταίων χρόνων της ελληνικής πολιτείας αναφορικά με την αντιμετώπιση θεμάτων αναπηρίας στην προσπάθεια εφαρμογής του προγράμματος του ΟΗΕ στην ελληνική πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, παρουσίασε την έναρξη της απογραφής των τυφλών που προβλεπόταν από τον νόμο 1904/1951, καθώς και τον ίδιο το νόμο ως ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της υλοποίησης του προγράμματος του ΟΗΕ στην Ελλάδα. Στο ίδιο πλαίσιο, πληροφορούσε για την ίδρυση εργοστασίων κατασκευής τεχνητών μελών στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, τα οποία, παρόλο που λειτουργούσαν ως στρατιωτικές υπηρεσίες, παρείχαν τεχνητά μέλη τόσο σε στρατιωτικούς όσο και σε πολίτες ανάπηρους. Ακόμα, αναφερόταν στην ίδρυση και λειτουργία του Κέντρου Αποκατάστασης Αναπήρων στο Ψυχικό, με τη σύμπραξη του

---

<sup>1050</sup> David Close, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, ό.π., σ. 118.

<sup>1051</sup> Η συνθήκη αυτή ανιχνεύεται στην αρχή της δεκαετίας του 1950, ενώ προς το τέλος της δεκαετίας οι δαπάνες για την πρόνοια αυξήθηκαν αξιοσημείωτα, φτάνοντας το 1960 το 5,2% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (David Close, ό.π., σ. 125).

<sup>1052</sup> David Close, ό.π., σ. 125.

υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας και της οργάνωσης «Εγγύς Ανατολή»,<sup>1053</sup> καθώς και στην ίδρυση του κέντρου αποκατάστασης «Άγιος Παύλος» στην Κηφισιά, το οποίο, μολονότι αποτελούσε στρατιωτική υπηρεσία, θα παρείχε υπηρεσίες και σε πολίτες ανάπηρους. Ειδικά για την αποκατάσταση των ανάπηρων παιδιών, αναφερόταν στην έναρξη της λειτουργίας κέντρου αποκατάστασης στις πρώην μόνιμες παιδικές εξοχές του ΠΙΚΠΑ στη Βούλα.<sup>1054</sup> Για τη λειτουργία του κέντρου αυτού, μάλιστα,

---

<sup>1053</sup> Το Κέντρο Αποκαταστάσεως Αναπήρων είχε ιδρυθεί το 1945 από την οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» στη Ριζάρειο Σχολή. Αμέσως μετά την υπογραφή της σύμβασης 116/1949, η οποία προέβλεπε την έναρξη προγράμματος αποκατάστασης των αναπήρων στην Ελλάδα ως τμήματος της σύμβασης που είχε υπογραφεί την προηγούμενη χρονιά (1948) μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της Αμερικανικής Αποστολής Βοήθειας σχετικά με τη δημόσια υγεία, το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας υπέγραψε σύμβαση με την οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» για την έναρξη αυτού του προγράμματος. Στο πλαίσιο αυτής τη σύμβασης, η «Εγγύς Ανατολή» παραχώρησε το Κέντρο Αποκαταστάσεως Αναπήρων στο υπουργείο, το οποίο με απόφασή του, το μετέφερε στο Ψυχικό (Εγγραφο του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας προς τον υπουργείο το υπουργείο Συντονισμού με θέμα «περί διαθέσεως εκ του προ/σμού Δημοσίων επενδύσεων πιστώσεως δρχ. 2.500.000 διά μετατροπήν ημιτελών κτιριακών συγκροτημάτων του Υπουργείου προς εγκατάστασιν και λειτουργίαν Κέντρου αποκαταστάσεως αναπήρων», Φάκελος 7: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας – Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 4: Γενικά στοιχεία περί του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα). Η μεταφορά αυτή πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά με τη χρήση της δωρεάς του Νορβηγικού Συμβουλίου Προσφύγων, το οποίο είχε συνάψει σύμβαση με την ελληνική κυβέρνηση σχετικά με την αποκατάσταση των ανάπηρων προσφύγων στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτής της σύμβασης, δημιουργήθηκαν τρία εργαστήρια επαγγελματικής εκπαίδευσης στο Κέντρο Αποκαταστάσεως Αναπήρων, η λειτουργία των οποίων ξεκίνησε υπό την διεύθυνση δύο ειδικών νορβηγών εκπαιδευτών («Εκθεση Πεπραγμένων 1 Μαρτίου 1956 – 31 Μαΐου 1957», Φάκελος 6: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 2, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα). Το πρόγραμμα της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας εφαρμόστηκε μέχρι το 1952, οπότε και το συγκεκριμένο κέντρο συνέχισε τη λειτουργία του με αποκλειστική χρηματοδότηση από του υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (Εγγραφο του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας προς τον υπουργείο το υπουργείο Συντονισμού με θέμα «περί διαθέσεως εκ του προ/σμού Δημοσίων επενδύσεων πιστώσεως δρχ. 2.500.000 διά μετατροπήν ημιτελών κτιριακών συγκροτημάτων του Υπουργείου προς εγκατάστασιν και λειτουργίαν Κέντρου αποκαταστάσεως αναπήρων», Φάκελος 7: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 4: Γενικά στοιχεία περί του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα). Από τις εκθέσεις πεπραγμένων του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας πληροφορούμαστε για τον αριθμό των εξυπηρετούμενων πολιτών στο Κέντρο τη διετία 1955-1957: το διάστημα 1/10/1955-30/9/1956 εξυπηρετήθηκαν με εισαγωγή και παραμονή στο Κέντρο 433 πολίτες και με εξωτερικές παροχές 819 πολίτες («Εκθεση Πεπραγμένων 1 Οκτωβρίου 1955 – 30 Σεπτεμβρίου 1956», Φάκελος 6: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 1, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα), ενώ, το διάστημα 1/3/1956-31/5/1957 εξυπηρετήθηκαν με εισαγωγή και παραμονή στο Κέντρο 626 πολίτες και με εξωτερικές παροχές ορθοπεδικών μηχανημάτων 1063 πολίτες («Εκθεση Πεπραγμένων 1 Μαρτίου 1956 – 31 Μαΐου 1957», Φάκελος 6: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 2, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα). Κατά την τριετία 1958-1960, συνολικά εξυπηρετήθηκαν 421 πολίτες με την εισαγωγή και παραμονή τους στο Κέντρο και 918 πολίτες με εξωτερικές παροχές («Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, Πρόνοια-Υγιεινή. Συνοπτικός απολογισμός μιας τριετίας 1958-1959-1960», Φάκελος 7: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 4: Γενικά στοιχεία περί του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εξωτερικές παροχές περιλάμβαναν αποκλειστικά την παροχή ορθοπεδικών μηχανημάτων που στόχευαν στη σωματική αποκατάσταση.

<sup>1054</sup> Η μη κυβερνητική οργάνωση Unicef παραχώρησε τον επιστημονικό εξοπλισμό που θα επέτρεπε τη λειτουργία του Κέντρου Αποκαταστάσεως Αναπήρων Παίδων στη Βούλα, το οποίο ιδρύθηκε το 1954.

προβλεπόταν η συνεργασία και ο συντονισμός ανάμεσα στο ΠΙΚΠΑ, το Ασκληπιείον Βούλας, το νοσοκομείο Παίδων Αγία Σοφία, την Ελληνική Εταιρεία Αναπήρων Παιδιών και το ΙΚΑ. Ακόμα, απέδιδε στο πρόγραμμα του ΟΗΕ και συνέδεε, έτσι, με την αναπηρία και την αντιμετώπισή της, τη λειτουργία δύο νέων νοσοκομείων για ορθοπεδικές παθήσεις στο Κιλκίς και τη Λέρο. Ο Γούτος ανέφερε, επίσης, την ίδρυση της πρώτης σχολής Φυσιοθεραπείας στην Ελλάδα, η έναρξη λειτουργίας της οποίας αναμενόταν στις 6 Μαρτίου 1954.

Τέλος, αναφερόταν στις υλικές παροχές του ΟΗΕ για την προώθηση προγράμματος αποκατάστασης αναπήρων στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, έκανε λόγο για την παροχή υποτροφιών του ΟΗΕ σε 15 άτομα, κυρίως γιατρούς, φυσιοθεραπευτές, εργοθεραπευτές, κοινωνικούς λειτουργούς και τεχνίτες για τεχνητά μέλη, με στόχο την μετεκπαίδευση στο εξωτερικό στα θέματα της θεραπείας και της αποκατάστασης των αναπήρων. Επίσης, με ειδική υποτροφία του ΟΗΕ δρομολογούνταν η εκπαίδευση στην Αγγλία οκτώ μελών του προσωπικού του Κέντρου Αποκατάστασης Αναπήρων Παιδιών. Ακόμα, αναφέρθηκε στις δαπάνες του ΟΗΕ, αλλά και της αμερικανικής βοήθειας στις υπηρεσίες διακεκριμένων ειδικών στα θέματα της αποκατάστασης από την Αγγλία, την Αυστρία και τις ΗΠΑ. Τέλος, στις δαπάνες του ΟΗΕ περιλαμβανόταν και η αποστολή στην Ελλάδα υλικού και σπάνιων μηχανημάτων για την εκπαίδευση και αποκατάσταση των αναπήρων, των τυφλών και των «κωφαλάλων». Σε διοικητικό επίπεδο, απέδιδε στη συμβουλή του ΟΗΕ την ίδρυση και λειτουργία Συντονιστικού Συμβουλίου Αναπήρων, στο οποίο συμμετείχαν εκπρόσωποι των υπουργείων Προνοίας, Συντονισμού, Εθνικής Αμύνης, Εργασίας, του ιδρύματος «Εγγύς Ανατολή», και της Αμερικανικής Αποστολής, αλλά και στην απόφαση για σύσταση στο υπουργείο Προνοίας της Διεύθυνσης Αποκατάστασης Αναπήρων.<sup>1055</sup>

Από την παραπάνω παρουσίαση γίνεται σαφές ότι το ίδιο το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας απέδιδε όλες τις πρωτοβουλίες που είχαν δρομολογηθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 τόσο για τους/τις τυφλούς/ές όσο και για τα άτομα με αναπηρία γενικά στην εφαρμογή του προγράμματος του ΟΗΕ στο ελληνικό πλαίσιο, άρα σε έναν εξωγενή δεσμευτικό παράγοντα. Πέρα από τον βασικό νόμο για τους

---

Επίσης, το συγκεκριμένο κέντρο ενισχύθηκε οικονομικά και από τον Βασιλικό Έρανο («Εκθεση Πεπραγμένων 1 Μαρτίου 1956 – 31 Μαΐου 1957», Φάκελος 6: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας-Πεπραγμένα Πολιτικού Έργου, Υποφάκελος 2, Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη, Ιστορικό Αρχείο του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα).

<sup>1055</sup> Μιχαήλ Γούτος, «Το πρόβλημα των αναπήρων εις τα πλαίσια του ΟΗΕ: Τι έγινε εις την Ελλάδα σύμφωνα με το πρόγραμμα του ΟΗΕ», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 87, 15.1.1954.

τυφλούς, οι υπόλοιπες πρωτοβουλίες αφορούσαν τη φυσική και επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων σε νοσοκομεία, ιδρύματα και άσυλα, στα οποία συμμετείχαν ως φορείς η οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» και η Αμερικανική Οικονομική Επιτροπή. Πρόκειται ουσιαστικά για τη θεμελίωση της ελληνικής εκδοχής του προσανατολισμένου στο ιατρικό μοντέλο της αναπηρίας κράτος πρόνοιας, το οποίο διατηρούσε στο «κατώφλι» της εργασίας και της κοινωνίας τους/τις τυφλούς/ές και τους/τις ανάπηρους/ες, εφόσον αυτοί/ές παρέμεναν ανεπίδεκτοι/ες αποκατάστασης και ανίκανοι/ες για εργασία.

Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να εντάξουμε και την αλλαγή στην άποψη της οφθαλμολογίας για την τύφλωση, φορέας της οποίας ήταν ο Ιωάννης Χαραμής. Ο γιος του Σπήλιου Χαραμή είχε περίπου την ίδια επαγγελματική πορεία με τον πατέρα του, καθώς και εκείνος ήταν καθηγητής οφθαλμολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά και μέλος του Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων, το οποίο είχε συσταθεί το 1956. Ως διευθυντής της Πανεπιστημιακής Οφθαλμολογικής Κλινικής, είναι ταυτισμένος με τη δημιουργία της τράπεζας οφθαλμών, η οποία χρησιμοποιούνταν για την εκτέλεση κερατοπλαστικών εγχειρήσεων, με σκοπό την καταπολέμηση της τύφλωσης.<sup>1056</sup> Ο Ιωάννης Χαραμής, σε αντίθεση με τον πατέρα του, ο οποίος ασχολήθηκε με τις ανθρώπινες λειτουργίες που επηρεάζονταν από την τύφλωση και με την ίδια την τύφλωση ως κατάσταση, εστίασε το ενδιαφέρον του στην πρόοδο της προληπτικής ιατρικής, η οποία εξάλειφε ως ένα βαθμό τις αιτίες της τύφλωσης, και της χειρουργικής, η οποία θεράπευε τις αιτίες της τύφλωσης και αποκαθιστούσε την όραση του ατόμου.<sup>1057</sup>

Ο Ιωάννης Χαραμής υπογράμμισε τον ρόλο που οι οφθαλμίατροι θα έπρεπε να έχουν στα ιδρύματα «προστασίας» των τυφλών, διεκδικώντας την αντιμετώπιση του γιατρού επιστήμονα ως του κατεξοχήν ειδικού στα θέματα τυφλότητας. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού *Επιθεώρησης Κοινωνικής Πρόνοιας*, το οποίο εκδιδόταν από το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, ο Χαραμής με άρθρο του ζητούσε τη σταθερή συνεργασία των σχολών και οίκων τυφλών με οφθαλμιάτρους, καθώς και την ανάληψη συμβουλευτικού ρόλου από τους οφθαλμιάτρους σε όσα προέβλεπε ο νόμος 1904/1951 για τους τυφλούς. Ο ρόλος αυτός δεν θα έπρεπε να εξαντλείται στην

---

<sup>1056</sup> Ιωάννης Χαραμής, «Οι οπτικοί και φωτοοπτικοί προσφέρουν τους οφθαλμούς των εις την «τράπεζαν οφθαλμών»», *Προστασία των Τυφλών*, έτος πρώτον, αριθμός φύλλου 9, Σεπτέμβριος 1956, σ. 8-9.

<sup>1057</sup> Ιωάννης Χαραμής, «Η οφθαλμολογική παρακολούθηση των τυφλών», *Επιθεώρησης Κοινωνική Πρόνοιας*, έτος Α, αρ. φύλλου 2, 1952, αναδημοσίευση σε: *Κοινωνική Πρόοδος των Τυφλών, μήνυμα αισιοδοξίας και στοργής προς τους απόκληρους*, έτος πρώτο, αρ. φύλλου 1, Απρίλιος 1970, σ. 7-11.

επιβεβαίωση της τύφλωσης, αλλά να διευρυνθεί και στην παροχή βοήθειας, μέσα από συστηματική παρακολούθηση, σε τυφλούς και αμβλύωπες.<sup>1058</sup> Μάλιστα, ως επιχείρημα για την ανάληψη του συγκεκριμένου ρόλου από τους οφθαλμιάτρους, ο Χαραμής χρησιμοποίησε την επίδραση που πίστευε ότι μπορούσε να έχει η ιατρική παρέμβαση του οφθαλμιάτρου στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και τη διατήρηση της παραγωγικότητας των τυφλών στην εργασία και την εκπαίδευση.<sup>1059</sup>

### **Το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών: διαμόρφωση πολιτικών και απορρόφηση κραδασμών και πιέσεων**

Σε επίπεδο κρατικών αποφάσεων και επιλογών το θέμα της τύφλωσης τέθηκε για πρώτη φορά επί τάπητος με την περιγραφή του έργου του Συμβουλίου Προστασίας Τυφλών στο νόμο 1904/1951. Όπως το διατύπωνε ο Ανδρέας Ψαράς, γενικός διευθυντής του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας το 1953, «*ημπορούμε να πούμε ότι διά πρώτην φοράν γίνεται το πρώτον βήμα από μέρους του Κράτους διά την συστηματοποιημένην αντιμετώπισιν του προβλήματος των Τυφλών. Γιατί ό,τι μέχρι σήμερον έγινε από μέρους της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και με την βοήθειαν του Κράτους ήτο μία προσπάθεια αζιέπαινος μεν, αλλά μάλλον συμπτωματική και ανεπαρκής*».<sup>1060</sup> Οι προτεραιότητες ήταν ξεκάθαρες: η συστηματικοποίηση και οργάνωση της προληπτικής ιατρικής με στόχο την αποφυγή ή την θεραπεία της τύφλωσης αποτελούσε την πρώτη σε ιεράρχηση υποχρέωση του Συμβουλίου. Μάλιστα, η έμφαση σε αυτή την πτυχή δεν είναι τυχαία, καθώς αποτελούσε και την πρώτη μέριμνα στην οποία επικέντρωνε την προσοχή του το διεθνές πρόγραμμα για

---

<sup>1058</sup> Ιωάννης Χαραμής, «Η οφθαλμολογική παρακολούθησις των τυφλών», *Επιθεώρησις Κοινωνική Προνοίας*, έτος Α, αρ. φύλλου 2, 1952, αναδημοσίευση σε: *Κοινωνική Πρόοδος των Τυφλών, μήνυμα αισιοδοξίας και στοργής προς τους απόκληρους*, ό.π., σ. 8-9.

<sup>1059</sup> Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «[Οι τυφλοί] παρουσιάζουν επιπλοκάς ενοχλητικάς ενίοτε της τυφλώσεώς των, αι οποίαι διαστρέφουν τον χαρακτήραν των και καθιστούν αυτούς μελαγχολικούς, δύνανται δ' ούτοι ευκόλως να βοηθούν υπό του οφθαλμιάτρου. Τοιουτοτρόπως ηρεμούν ψυχικώς και αυξάνεται η αποδοτικότητα προς εργασίαν και μάθησιν του μικρού και ανήλικος τυφλού, όταν παύση να υπάρξη οιαδήποτε επιπρόσθετος ενόχλησις επί των ήδη τυφλών αυτού οφθαλμών». (Ιωάννης Χαραμής, «Η οφθαλμολογική παρακολούθησις των τυφλών», ό.π., σ. 10) Ο Χαραμής εστίασε, ακόμα, και στο επιστημονικό και ερευνητικό κέρδος των οφθαλμιάτρων από την τριβή τους με τους τυφλούς στις σχολές και τα ιδρύματα: «Από επιστημονικής πλευράς ενδιαφέρεται εξίσου ο οφθαλμιάτρος διά την μελέτην της τυφλώσεως, διότι, θα δυνηθή να ίδη σπανίας νόσους αίτινες ουδέποτε σχεδόν προσέρχονται ειςτας κλινικάς ή τα Ιατρεία, θα μελετήση συγγενείς ανωμαλίας ή τελικάς φάσεις νόσων, των οποίων τα εξελικτικά στάδια επί των τυφλών οφθαλμών σπανίως γνωρίζει». (Ιωάννης Χαραμής, «Η οφθαλμολογική παρακολούθησις των τυφλών», ό.π., σ. 10-11).

<sup>1060</sup> Ανδρέας Ψαράς, «Η προστασία και αποκατάστασις των τυφλών μέσα εις το διεθνές και το ελληνικό πλαίσιον», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 71, 1.4.1953, σ. 1.



την προστασία και αποκατάσταση των τυφλών,<sup>1061</sup> έτσι όπως αυτό προέκυψε από η 8<sup>η</sup> συνέλευση της επιτροπής κοινωνικών υποθέσεων του ΟΗΕ.<sup>1062</sup>

Με το βασιλικό διάταγμα «Περί συγκροτήσεως και των αρμοδιοτήτων του συμβουλίου προστασίας τυφλών» ορίζονταν ο ρόλος, οι στόχοι, αλλά και οι ιδιότητες των μελών του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών. Σύμφωνα με το διάταγμα λοιπόν, έργο του Συμβουλίου Προστασίας Τυφλών ήταν η έρευνα και μελέτη κάθε θέματος σχετικού με την πρόνοια, την εκπαίδευση, την επαγγελματική μόρφωση και την αποκατάσταση των ελλήνων τυφλών. Πιο συγκεκριμένα, το Συμβούλιο Προστασίας Τυφλών θα είχε την υποχρέωση να προτείνει τα κατάλληλα μέτρα για την πρόληψη της τύφλωσης, όπως επίσης, να επεξεργάζεται προγράμματα πρόνοιας, εκπαίδευσης και επαγγελματικής μόρφωσης και αποκατάστασης των τυφλών και να υποδεικνύει την λήψη *«διαφόρων προστατευτικών υπέρ της τάξεως των τυφλών μέτρων»*. Επιπλέον, θα ήταν επιφορτισμένο με την υπόδειξη μέτρων συντονισμού και προαγωγής των εθελοντικών δραστηριοτήτων που αφορούσαν στην πρόνοια των τυφλών σε όλη τη χώρα. Ακόμα, θα αποφαινόταν για τη σύσταση, τους όρους και τις συνθήκες λειτουργίας ιδρυμάτων για την εκπαίδευση και *«προστασία»* των τυφλών. Επίσης, θα πρότεινε τα κατάλληλα μέσα και τον τρόπο εκπαίδευσης και κατάρτισης των εκπαιδευτικών και των εργοδοτών των τυφλών. Τέλος, θα ήταν επιφορτισμένο τόσο με την υπόδειξη του τρόπου περίθαλψης των *«ανικάνων προς εκπαίδευσιν και εργασίαν ως και των υπερηλίκων τυφλών των εστερημένων των απαραίτητων οικονομικών μέσων συντηρήσεως»* όσο και με την μελέτη τρόπων τοποθέτησης των τυφλών σε ανάλογες προς την αναπηρία και την επαγγελματική τους εκπαίδευση θέσεις

---

<sup>1061</sup> Το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αποκατάσταση των τυφλών περιλάμβανε, επίσης, τις βασικές αρχές της εκπαίδευσης του τυφλού παιδιού (πρώιμη παρέμβαση, εκπαίδευση στην απτική αντίληψη, στον προσανατολισμό και την κινητικότητα, την προσαρμογή και την αυτοκυριαρχία), οι οποίες επανέρχονται και στην εισήγηση του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών για την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών, όπως θα δούμε παρακάτω, τα δύο συστήματα εκπαίδευσης που απευθύνονταν σε τυφλά παιδιά (ιδρύματα/σχολεία τυφλών και κοινά σχολεία με ειδικούς κύκλους μαθημάτων). Ακόμα, το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την εργασία των τυφλών ως βασική αρχή διατύπωνε ότι *«οι τυφλοί διαφέρουν μεταξύ τους όπως και οι μη τυφλοί και κάθε τυφλός πρέπει να ωθείται προς την μόρφωσιν η οποία προσιδιάζει προς το επάγγελμα διά το οποίον έχει τας περισσότερας ατομικάς δυνατότητας»*. Προϋπόθεση για την εφαρμογή αυτής της βασικής αρχής, κατά τον ΟΗΕ, αποτελούσε η ύπαρξη σε κάθε χώρα ειδικής υπηρεσίας τοποθέτησης τυφλών στην εργασία (Ανδρέας Ψαράς, *«Η προστασία και αποκατάστασις των τυφλών μέσα εις το διεθνές και το ελληνικό πλαίσιον»*, Βήμα των Τυφλών, ό.π., σ. 1).

<sup>1062</sup> Εκεί, αμέσως μετά τη γενική παραδοχή των ίσων δικαιωμάτων των τυφλών με τους υπόλοιπους ανθρώπους, το κείμενο του προγράμματος εστίαζε στην εξεύρεση των προληπτικών, θεραπευτικών και κατασταλτικών μέτρων για την αποκατάσταση της τυφλότητας (Ανδρέας Ψαράς, *«Η προστασία και αποκατάστασις των τυφλών μέσα εις το διεθνές και το ελληνικό πλαίσιον»*, ό.π., σ. 1).

εργασίας, αλλά και της διερεύνησης της πιο συμφέρουσας διάθεσης των προϊόντων της ιδιωτικής ή οργανωμένης απασχόλησής τους στα υπάρχοντα εργαστήρια τυφλών.<sup>1063</sup>

Η σύσταση του Συμβουλίου περιλάμβανε και δύο τυφλά μέλη, τα οποία, όπως αναφερόταν στο διάταγμα, αποδεδειγμένα θα γνώριζαν σε βάθος τα θέματα των τυφλών και θα ορίζονταν με απόφαση του υπουργού Κοινωνικής Προνοίας. Η διατύπωση αυτή απέχει πολύ από το αρχικό αίτημα του ΠΣΤ με το οποίο ζητούσε συγκεκριμένα τη συμμετοχή εκπροσώπων του στο Συμβούλιο. Ωστόσο, για πρώτη φορά δημιουργήθηκε ένα συμβούλιο υπεύθυνο για την ανάλυση αναπηρικών θεμάτων και επιφορτισμένο με το έργο της παροχής συμβουλών και προτάσεων για την κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών, στο οποίο είχαν λόγο και άνθρωποι που οι ίδιοι ήταν φορείς αναπηρίας. Από την άποψη αυτή, η σχετική εξέλιξη, αν και απέιχε πολύ από τη συνδικαλιστική αναγνώριση των τυφλών, αντανάκλασε τόσο την πίεση που ήταν σε θέση να ασκεί ο ΠΣΤ όσο και τη λειτουργία του κράτους με ηγεμονικό τρόπο απέναντι στα άτομα με αναπηρία: στο Συμβούλιο συμπεριλήφθηκαν τυφλοί, χωρίς καμία αναφορά, όμως, στον ΠΣΤ ως επίσημο συνομιλητή. Εξάλλου, η ίδια η ιδεολογική σύσταση της «καχεκτικής δημοκρατίας» αντιμετώπιζε ως αδιανόητη μια τέτοια συνδικαλιστική έκφραση.<sup>1064</sup>

Με απόφαση του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας στις 10 Ιουλίου 1952, το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών συγκροτήθηκε ως εξής: από τον Ανδρέα Ψαρά, γενικό διευθυντή Κοινωνικής Πρόνοιας, την Ειρήνη Παϊδούση, εκπαιδευτικό σύμβουλο, τον Αθανάσιο Σούρα, διευθυντή ιδρυμάτων και σωματείων, τον Γεώργιο Τακτικό, επιθεωρητή «αντιτραχωματικού αγώνα», τον Ανδρέα Χρυσόχοο, διευθυντή απασχόλησης και ανεργίας του υπουργείου Εργασίας, τον Εμμανουήλ Κεφάκη από την τάξη των τυφλών, με αναπληρωτή του τον Ανδρέα Δημολίτσα, την Κίτσα Νικολαΐδου, τυφλή εκπαιδευτικό στον Οίκο Τυφλών και τον Μιχαήλ Τσαμαδό, πρόεδρο του Φάρου Τυφλών.<sup>1065</sup> Μολονότι στην υπουργική απόφαση δεν υπήρξε καμία αναφορά σε εκπροσώπηση του ΠΣΤ, ο αναπληρωματικός του Κεφάκη, Ανδρέας Δημολίτσας, ήταν μέλος του Συνδέσμου, και μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1952 εκλέχθηκε πρόεδρος του

---

<sup>1063</sup> «Παρήγορον», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 44, 16.2.1952, σ. 1.

<sup>1064</sup> Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 οι επίσημοι συνδικαλιστικοί φορείς (βλ. ΓΣΕΕ) ήταν απόλυτα ελεγχόμενοι από το κράτος μην επιτρέποντας καμιά δυνατότητα διαπραγμάτευσης των εργαζομένων με το κράτος (Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12, (1998), σ. 5-34, ειδικά σ. 13.

<sup>1065</sup> «Απόφασις Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, αρ. πρωτ. 71321, 10.7.1952», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 54, 15.7.1952.

ΠΣΤ,<sup>1066</sup> επανεκλέχθηκε τον Ιούνιο του 1953,<sup>1067</sup> και έμεινε σε αυτή τη θέση μέχρι τον Οκτώβριο του 1953, οπότε και εκλέχθηκε πρόεδρος του ΠΣΤ ο Βασίλειος Σιδέρης.<sup>1068</sup>

Το *Βήμα των Τυφλών* παρουσίαζε αναλυτικά και παρακολουθούσε στενά τη δράση του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών, ασκώντας άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα πίεση προς το Συμβούλιο για την ενσωμάτωση πάγιων αιτημάτων του ΠΣΤ στις επεξεργασίες του. Αμέσως μετά τη συγκρότηση του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών, ο ΠΣΤ εξέφρασε την ελπίδα και την αισιοδοξία του, στρέφοντας, ταυτόχρονα, την προσοχή του στις προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία του θεσμικού αυτού οργάνου. Συγκεκριμένα, σχολίαζε ότι η λειτουργία του Συμβουλίου θα ήταν αδιέξοδη, εφόσον το κράτος δεν παρείχε πιστώσεις τόσο για τη λειτουργία του όσο και για όλες τις εκφάνσεις με τις οποίες μπορούσε να εφαρμοστεί η «προστασία» των τυφλών. Ταυτόχρονα, επανέφερε τα πάγια αιτήματά του για τη χορήγηση αδειών σε τυφλούς μικροπωλητές για την πώληση σχολικών ειδών εντός των σχολικών κτιρίων και για την κατ' αποκλειστικότητα προμήθεια των κρατικών υπηρεσιών με σκούπες κατασκευασμένες σε εργαστήρια τυφλών.<sup>1069</sup> Δύο μήνες αργότερα, ο ΠΣΤ ζητούσε, μέσα από την εφημερίδα του, από το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών να εντείνει τις εργασίες του, ασκώντας κριτική για το γεγονός ότι από τη στιγμή της ίδρυσής του είχε συνεδριάσει μόνο μία φορά, ενώ ζητούσε και την άμεση αποδοχή των πάγιων αιτημάτων του ΠΣΤ, υπογραμμίζοντας ως άμεση ανάγκη την ίδρυση εργαστηρίων κατασκευής σαρώθρων για τους τυφλούς.<sup>1070</sup> Στο αμέσως επόμενο φύλλο του *Βήματος των Τυφλών* διαβάζουμε ότι ο ΠΣΤ ζητούσε να συζητηθεί στην επόμενη συνεδρίαση του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών η αξιοποίηση του κονδυλίου που είχε ενταχθεί στον κρατικό προϋπολογισμό με σκοπό την παροχή βοηθημάτων σε άπορους τυφλούς, το οποίο μέχρι τη στιγμή εκείνη δεν είχε αξιοποιηθεί, με την αιτιολογία ότι δεν επαρκούσε για την καθολική παροχή σε τυφλούς στη βάση κοινωνικών κριτηρίων.<sup>1071</sup> Πράγματι, φαίνεται ότι το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών έλαβε υπόψη τα αιτήματα του ΠΣΤ, καθώς στη συνεδρίασή του της 17<sup>ης</sup> Οκτωβρίου του 1952, αποφάσισε να προτείνει την αξιοποίηση του κονδυλίου των 500 εκατομμυρίων δραχμών για την κάλυψη όλων των εξόδων μεταφοράς για θεραπεία σε νοσοκομεία

<sup>1066</sup> «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 59, 1.11.1952.

<sup>1067</sup> «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 76, 15.6.1953.

<sup>1068</sup> «Νέα Διοικήσεις», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 83, 15.10.1953, σ. 2.

<sup>1069</sup> «Σκέψεις και γνώμαι», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 55, 1.8.1952, σ. 1.

<sup>1070</sup> «Ανεργου», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 59, 1.10.1952, σ. 1.

<sup>1071</sup> «Τα 500 εκατομμύρια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 60, 15.10.1952.

της Αθήνας όσων τυφλών ζούσαν στην επαρχία και η αιτιολογία της τύφλωσής τους επέτρεπε την θεραπεία της. Επίσης, αποφάσισε και τη συγκρότηση τριμελούς επιτροπής για την επεξεργασία και την κατάρτιση έκθεσης αναφορικά με την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών.<sup>1072</sup>

Οι αναφορές του ΠΣΤ στο Συμβούλιο μέσα από τις στήλες της εφημερίδας του συνεχίστηκαν στο ίδιο μήκος κύματος και την επόμενη χρονιά. Στο δεύτερο φύλλο του έτους 1953, δημοσιεύθηκε ένα άρθρο με τον τίτλο «Αισιοδοξία». Το άρθρο αυτό αναφερόταν στη συνεδρίαση του Συμβουλίου που είχε ως θέμα την έγκριση του νομοσχεδίου «περί διευκολύνσεων διά την πώληση των προϊόντων των εργαζομένων τυφλών» και, ταυτόχρονα, πληροφορούσε ότι με ενέργειες του Συμβουλίου είχε ξεκινήσει ήδη η απογραφή των τυφλών, όπως προβλεπόταν από τον νόμο 1904, στην Αθήνα και τον Πειραιά, ενώ προετοιμαζόταν η έναρξή της στα Ιωάννινα και στις άλλες περιοχές της χώρας.<sup>1073</sup> Η εισήγηση του νομοσχεδίου πραγματοποιήθηκε από τον Μιχαήλ Τσαμαδό, ο οποίος παρουσίασε τις διατάξεις ως βήμα για την εφαρμογή και στην ελληνική πραγματικότητα αντίστοιχων διατάξεων που ίσχυαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ. Συγκεκριμένα, ο Τσαμαδός πληροφόρησε το Συμβούλιο ότι το νομοσχέδιο καταρτίστηκε στη βάση του γαλλικού νόμου 1094 της 2-8-1949, του οποίου το άρθρο 8 όριζε ότι, κατά παρέκκλιση από τις ισχύουσες διατάξεις για τις προμήθειες, οι κεντρικές υπηρεσίες του κράτους και οι υπηρεσίες των νομών και των κοινοτήτων θα έπρεπε κατά πρώτο λόγο να συνεννοούνται με την κεντρική επιτροπή των τυφλών εργατών έτσι ώστε να προμηθεύονται από αυτήν τα αναγκαία αντικείμενα καθαριότητας, όπως τις σκούπες. Ακόμα, στην κατάρτιση του νομοσχεδίου χρησιμοποιήθηκε ως βάση και ο αμερικανικός νόμος της 25-6-1938, σύμφωνα με τον οποίο είχε ιδρυθεί επιτροπή αντιπροσώπων εφτά υπουργείων οριζόμενων από τον Πρόεδρο, η οποία, μετά από σχετική έρευνα θα καθόριζε την δίκαιη τιμή των αντικειμένων που πουλούσαν οι τυφλοί στις δημόσιες υπηρεσίες. Η επιτροπή αυτή θα μπορούσε να αλλάζει τις τιμές ανάλογα με τις συνθήκες της αγοράς και να κανονίζει τους όρους και τις λεπτομέρειες της παράδοσης. Ακόμα, ο νόμος

---

<sup>1072</sup> «Αποφάσεις του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 61, 1.11.1952, σ. 1.

<sup>1073</sup> Η απογραφή των τυφλών τελικά ολοκληρώθηκε το Μάρτιο του 1960, καταγράφοντας 20.000 τυφλούς («Είκοσι χιλιάδες τυφλοί», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 169, Μάρτιος 1960, σ. 4). Είναι χαρακτηριστικό ότι το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ανέθεσε την απογραφή στη χωροφυλακή και στις αστυνομικές διευθύνσεις («Απογραφή τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 168, Φεβρουάριος 1960, σ. 4), σε αντίθεση με την επιλογή που είχε γίνει το 1952 όταν είχε ανατεθεί στα κατά τόπους Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας («Ενδιαφέρουσα ειδοποίησης», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 99, 15.8.1954).

αυτός όριζε ότι τα αντικείμενα αυτά θα τα προμήθευαν στις υπηρεσίες οι μη κερδοσκοπικές υπέρ των τυφλών οργανώσεις.<sup>1074</sup>

Στο επόμενο φύλλο του *Βήματος των Τυφλών*, ο ΠΣΤ εξέφρασε την ικανοποίησή του για την έγκριση του παραπάνω νομοσχεδίου από το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών, αλλά και γενικότερα για το έργο των κρατικών υπηρεσιών στο ζήτημα της επαγγελματικής αποκατάστασης των τυφλών. Μάλιστα, εξαρτούσε αυτή την εξέλιξη της έγκρισης του νομοσχεδίου από την πίεση που ο ίδιος ο Σύνδεσμος ασκούσε στο Συμβούλιο, με τη συνεχή επαναφορά των αιτημάτων του: «*Η ψήφισις του εν λόγω νόμου θα αποτελέσει το πρώτον γενναίον βήμα προς την επαγγελματικήν αποκατάστασιν των τυφλών εις την χώραν μας. Διότι πολλών ετών αγώνες και χιλιάδων τυφλών πόθοι και όνειρα ήδη πραγματοποιούνται*».<sup>1075</sup> Ήδη από τον προηγούμενο μήνα, ο ΠΣΤ είχε αποδώσει τις ενέργειες του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας για την κατάρτιση του νομοσχεδίου σε πολύμηνες πιέσεις του Συνδέσμου προς αυτή την κατεύθυνση.<sup>1076</sup> Μάλιστα, αμέσως μετά την κατάρτιση του νομοσχεδίου, ο ΠΣΤ αποφάσισε τη δημιουργία εργαστηρίου σαρώθρων για να ενισχύσει την παραγωγικότητα των τυφλών εργατών/τριών, διατυπώνοντας το επιχείρημα ότι «*η εργασία των τυφλών αναντιρρήτως μειονεκτεί από απόψεως παραγωγής έναντι της εργασίας των βλεπόντων*». Στο επιχείρημα αυτό, όμως, συμπλήρωσε ότι αποδεδειγμένα το προϊόν της εργασίας των τυφλών υπερτερούσε συγκριτικά με την ποιότητα του προϊόντος εργασίας των βλεπόντων.<sup>1077</sup>

Το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών συνέχισε το έργο του με την εισήγηση των Ειρήνη Παϊδούση και Μανώλη Κεφάκη σχετικά με την εκπαίδευση των τυφλών. Στην εισήγηση αυτή, η προσοχή επικεντρωνόταν στην αισιοδοξία και την αυτοπεποίθηση που έπρεπε να αποκτά το τυφλό παιδί κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής του και στην πρώιμη παρέμβαση, με την έναρξη της εκπαίδευσής του από τη νηπιακή ηλικία, κατ' εξοχήν μέσα από την εμπλοκή των γονέων στη διαδικασία αυτή. Ειδικά για τον ρόλο των γονέων στην εκπαίδευση του τυφλού παιδιού, οι εισηγητές πρότειναν την ίδρυση κέντρων διαφώτισης και καθοδήγησης των γονέων, τα οποία μέσα από συγκεντρώσεις γονέων και έκδοση και διακίνηση περιοδικών εντύπων, θα καθοδηγούσαν τους γονείς στην προώθηση της ανεξαρτησίας των παιδιών τους

<sup>1074</sup> «Αισιοδοξία», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 66, 15.1.1953, σ. 1.

<sup>1075</sup> «Το πρώτον βήμα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 67, 1.2.1953, σ. 1.

<sup>1076</sup> «Χαράς ευαγγέλια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 65, 1.1.1953, σ. 1.

<sup>1077</sup> «Δια να εργασθούν οι τυφλοί», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 68, 15.2.1953.

μέσα σε ένα ασφαλές περιβάλλον και στην άσκησή τους στην κινητικότητα και τη δεξιότητα της απτικής αντίληψης.<sup>1078</sup> Στην εισήγηση αυτή, το τυφλό παιδί αντιμετωπιζόταν ως εν δυνάμει ανεξάρτητο, στο οποίο οι «υγιείς» θα μπορούσαν να προσφέρουν τη δυνατότητα να «ισοσταθμίσει τη ζημία της αναπηρίας» του και να εξελιχθεί σε ένα παραγωγικό και ανεξάρτητο μέλος της κοινωνίας, με «αξιοπρεπή» και «γόνιμη» για την κοινωνία σταδιοδρομία.<sup>1079</sup>

Σε αυτή την πρώτη κρατικού χαρακτήρα διατύπωση της κατεύθυνσης που θα έπρεπε να έχει η εκπαίδευση των τυφλών παιδιών, μπορούμε να παρατηρήσουμε μία αντιφατική αντίληψη: από τη μια πλευρά, η εκπαίδευση των τυφλών παιδιών προϋπέθετε την παρέμβαση των υγιών. Ο διαχωρισμός, δηλαδή, ανάμεσα σε υγιείς και ανάπηρους/ες φαίνεται ότι επεκτεινόταν και στον διαχωρισμό ανάμεσα στους κατόχους τόσο της γνώσης και των ικανοτήτων όσο και του τρόπου εκπαίδευσης σε αυτές, και στους αποδέκτες της γνώσης και των ικανοτήτων, με τους υγιείς να κατέχουν τη γνώση και τους τυφλούς να εκπαιδεύονται σε αυτήν. Πρόκειται, ουσιαστικά για μία επιβεβαίωση της επικρατούσας κατάστασης στα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τόσο στον Οίκο Τυφλών, που, όπως είδαμε και παραπάνω, επανερχόταν συχνά ο διαχωρισμός αυτός στα γραπτά της Λασκαρίδου, όσο και στον Φάρο Τυφλών, ο οποίος επέκτεινε τον διαχωρισμό αυτό και ανάμεσα στους τυφλούς εργαζόμενους και τους βλέποντες επόπτες και εργοδότες. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, αν και όχι για πρώτη φορά, διατυπώθηκε με σαφήνεια και παρουσιάστηκε με οργανωμένο τρόπο η αναγκαιότητα πρώιμης παρέμβασης και έναρξης της εκπαίδευσης στα τυφλά παιδιά από τη νηπιακή ήδη ηλικία, με σκοπό την ανάπτυξή τους σε ανεξάρτητα άτομα. Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώθηκε η αναγκαιότητα να καταστεί υποχρεωτική η φοίτηση των τυφλών, αλλά και γενικότερα των ανάπηρων παιδιών στα νηπιαγωγεία.

Συνεπώς, σε αυτή την εισήγηση μπορούμε να διακρίνουμε επιρροές τόσο ελληνικές, με την έννοια ότι αποτυπώνεται μία παράδοση που είχε δημιουργηθεί στον Οίκο Τυφλών αναφορικά με την εκπαίδευση των τυφλών, αλλά και αμερικανικές, καθώς ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα σε υγιείς και τυφλούς, με τους υγιείς να παρουσιάζονται ως οι κυρίαρχοι που ελέγχουν την εκπαίδευση παραπέμπει τόσο στον ίδιο τον Μιχαήλ Αναγνωστόπουλο, που ασκούσε έντονη κριτική στην επιλογή των

---

<sup>1078</sup> «Η εκπαίδευση των τυφλών, εισήγησης προς το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 68, 15.2.1953, σ. 1.

<sup>1079</sup> «Η εκπαίδευση των τυφλών, εισήγησης προς το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών», ό.π., σ. 1.

ευρωπαϊκών ιδρυμάτων να προσλαμβάνουν τυφλούς δάσκαλους, όσο και στον Φάρο Τυφλών που διατηρούσε βλέποντες ελεγκτές/επόπτες της εργασίας των τυφλών. Αλλά και στη διατύπωση του αιτήματος της μετατροπής της φοίτησης των τυφλών νηπίων στο νηπιαγωγείο υποχρεωτική, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την αμερικανική επιρροή, η οποία έμμεσα φαίνεται ότι παλαιότερα είχε επηρεάσει και τη δουλειά της Λασκαρίδου στον Οίκο Τυφλών με τα μικρά τυφλά παιδιά, καθώς ο Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος υπήρξε ο πρώτος που ίδρυσε νηπιαγωγείο για τυφλά παιδιά, κάτι που είχε διαφημίσει σε διεθνή συνέδρια στην Ευρώπη.

Ο κεντρικός ρόλος του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών για τη χάραξη πολιτικών σχετικά με τα ζητήματα των τυφλών ως ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας αποτυπώνεται σε ένα άρθρο του Ανδρέα Ψαρά, γενικού διευθυντή του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, στο οποίο αναφερόταν στο συγκεκριμένο θεσμικό όργανο ως «το πρώτον βήμα από μέρους του Κράτους διά την συστηματοποιημένην αντιμετώπισιν του προβλήματος των Τυφλών».<sup>1080</sup> Με άλλα λόγια, το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών αναδεικνυόταν στον κατεξοχήν φορέα για τα ζητήματα της τυφλότητας, το οποίο θα έπρεπε να λαμβάνει γνώση και να γνωμοδοτεί για οποιοδήποτε σχετικό με τους τυφλούς πρόβλημα, αναλαμβάνοντας πολλές φορές και τον ρόλο του ρυθμιστή σε ενδεχόμενες θεσμικές συγκρούσεις. Επιπλέον, στην τοποθέτησή του ο Ανδρέας Ψαράς έκανε λόγο για τη συμπτωματική και ανεπαρκή προσπάθεια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, για να τονίσει την αναγκαιότητα της συστηματικής αντιμετώπισης του «προβλήματος των Τυφλών από την κρατική πρωτοβουλία».<sup>1081</sup> Η άποψη αυτή αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς μόλις ένα χρόνο πριν, ο διευθυντής του υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας Αθανάσιος Σούρας, σε ομιλία του στα εγκαίνια του Οίκου Εργασίας και Αναψυχής Τυφλών, που αποτελούσε πρωτοβουλία του Φάρου Τυφλών, είχε διατυπώσει την άποψη ότι το κράτος δεν ήταν σε θέση να διαθέσει τις δαπάνες για να αποκτήσουν οι τυφλοί ανεξάρτητη και ισότιμη με τους βλέποντες θέση στην οικονομική και κοινωνική ζωή, ενθαρρύνοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία να διευρύνει το πεδίο δράσης της, μέσα από την επέκταση των μορφών εθελοντισμού.<sup>1082</sup>

---

<sup>1080</sup> Ανδρέας Ψαράς, «Η προστασία και αποκατάσταση των τυφλών μέσα εις το διεθνές και το ελληνικό πλαίσιον», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 71, 1.4.1953, σ. 1.

<sup>1081</sup> Στο ίδιο, σ. 1.

<sup>1082</sup> «Ομιλία του Αθανάσιου Σούρα, διευθυντή του υπουργείου Κοιν. Πρόνοιας στα εγκαίνια του Οίκου Εργασίας και Αναψυχής Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 52, 15.6.1952.

Ο κεντρικός ρόλος του Συμβουλίου αναγνωριζόταν και από την πλευρά των ίδιων των τυφλών. Υπήρχε μάλιστα η πεποίθηση ότι το Συμβούλιο μπορούσε να παρέμβει για να διαμορφώσει, αλλά και να αλλάξει τις εφαρμοζόμενες πολιτικές για τους τυφλούς. Χαρακτηριστικά, στην πρώτη σύγκρουση του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών με τις πρακτικές του Φάρου Τυφλών, ο Ανδρέας Δημολίτσας, μέσα από τις στήλες του *Βήματος των Τυφλών*, υπογράμμισε ότι το συγκεκριμένο θέμα συζητήθηκε και αποφασίστηκε ερήμην του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών, και άρα η απόφαση αυτή θα έπρεπε να ακυρωθεί. Συγκεκριμένα, στο άρθρο του με τίτλο «Προστασία ανεστραμμένη!», ο Δημολίτσας άσκησε κριτική στην απόφαση του συμβουλίου που είχε συσταθεί με το νόμο 2053/52, «περί εξαιρέσεως των εις τα εργαστήρια του ιδρύματος Φάρου Τυφλών απασχολουμένων τυφλών εκ των περί ελαχίστων ορίων μισθών και ημερομισθίων ισχυουσών διατάξεων». Τη συγκεκριμένη απόφαση το συμβούλιο έλαβε μετά από αίτημα του Φάρου Τυφλών. Ο Δημολίτσας παρουσίασε το χρονικό που κατέληξε σε αυτή την απόφαση, χαρακτηρίζοντάς την παράλογη και άδικη, και ζητώντας εκ μέρους του ΠΣΤ να ακυρωθεί. Από το άρθρο του Δημολίτσα, λοιπόν, πληροφορούμαστε ότι οι εργαζόμενοι τυφλοί στα εργαστήρια του Φάρου Τυφλών δεν απασχολούνταν σε οχτάωρη πενήμερη εργασία, αλλά πληρώνονταν σύμφωνα με τον αριθμό σκουπών που παρήγαγαν. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι οι εργαζόμενοι τυφλοί άνδρες αμείβονταν με ημερομίσθιο 17.500 δραχμές για την παραγωγή 35 σκουπών και οι εργαζόμενες τυφλές γυναίκες με 14.000 δραχμές, αντί του κατώτατου ημερομισθίου που είχε οριστεί από τον νόμο 2053/52 σε 25.000 δραχμές για τους άνδρες και 20.000 δραχμές για τις γυναίκες. Ο νόμος, δηλαδή, δημιούργησε νομικό κώλυμα στην πρακτική του Φάρου. Αυτό δεν αποτελούσε μόνο μία θεωρητική απειλή για τον Φάρο ως εργοδότη. Πράγματι, οι τυφλοί εργαζόμενοι του Φάρου απευθύνθηκαν στην επιθεώρηση εργασίας, η οποία και υποχρέωσε τον εργοδότη να τους παρέχει τα νόμιμα με αύξηση της παραγωγής σαρώθρων ανά τυφλό στα 50 για τους τυφλούς άντρες και στα 40 για τις τυφλές γυναίκες. Η αύξηση αυτή της υποχρέωσης παραγωγής σαρώθρων ανά εργαζόμενο, σε συνδυασμό με την απόφαση εξαίρεσης του Φάρου ως εργοδότη από την καταβολή του κατώτατου ημερομισθίου, δημιούργησε έντονο φόβο στον ΠΣΤ για ενδεχόμενη νομιμοποίηση της παραγωγής 50 σαρώθρων αντί για 35 στο ημερομίσθιο των 17.500 δραχμών.<sup>1083</sup>

---

<sup>1083</sup> Ανδρέας Δημολίτσας, «Προστασία ανεστραμμένη!», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 82, 1.10.1953, σ. 1.



Στο επόμενο φύλλο του *Βήματος των Τυφλών*, ο ΠΣΤ επανέφερε το ζήτημα, διεκδικώντας την ακύρωση της απόφασης<sup>1084</sup> και ανεβάζοντας τους τόνους. Φαίνεται ότι ήταν η πρώτη φορά που ο ΠΣΤ συγκρουόταν ανοιχτά με τον Φάρο Τυφλών, μέσω του Δημολίτσα, ο οποίος διατύπωσε μάλιστα την κατηγορία ότι «ο Φάρος Τυφλών επιδιώκει εκμετάλλευσιν των παρ' αυτό εργαζομένων τυφλών». Ο Δημολίτσας προσπάθησε να εγκαλέσει τον Φάρο και καταστατικά: «*Οργάνωσις προστασίας τυφλών αυτοτιτλοφορείται ο Φάρος Τυφλών και ενώ θα ηδύνατο τις να φαντασθή ότι προστατεύει και ενισχύει τους εις το εργαστήριόν του τυφλούς διά παροχών και διευκολύνσεων επί πλέον των κατά Νόμον υποχρεώσεών του, εν τούτοις συμβαίνει εντελώς το αντίθετον*». Τέλος, ο ΠΣΤ δήλωνε ξεκάθαρα ότι με το αίτημα του Φάρου που μετατράπηκε σε απόφαση, ο Φάρος «*επέτυχε να ζημιώση τα συμφέροντα των τυφλών εργατών επί τω σκοπώ να προσκομίση εις εαυτόν ασυγχώρητο όφελος*».<sup>1085</sup>

Η πίεση που ο ΠΣΤ φαίνεται ότι ασκούσε στις κρατικές υπηρεσίες, αντανακλούν και στο γεγονός ότι το υπουργείο Εργασίας απάντησε στα δημοσιεύματα του ΠΣΤ σχετικά με την εξαίρεση των τυφλών εργαζομένων στα εργαστήρια του Φάρου Τυφλών από τα κατώτατα ημερομίσθια. Η απάντηση του υπουργείου Εργασίας είχε απολογητικό τόνο και προσπαθούσε να δικαιολογήσει την απόφαση, διατυπώνοντας το επιχείρημα ότι η απόφαση βασίστηκε σε αίτημα του Φάρου Τυφλών, και συνεπώς δεν ήταν πρωτοβουλία του υπουργείου Εργασίας. Σύμφωνα με το υπουργείο, το μέτρο αφορούσε μόνο τους τυφλούς εργαζόμενους στο Φάρο Τυφλών και λήφθηκε «*εκτιμηθέντων των γενικότερων σκοπών ους το Ίδρυμα αυτό επιδιώκει υπέρ των τυφλών μισθωτών και περαιτέρω των ψυχολογικών λόγων δι' ους τούτο απασχολεί τυφλούς μισθωτούς εις τα εργαστήριά του*».<sup>1086</sup>

Ακόμα, το 1954, με αφορμή την ψήφιση του νόμου 2765/1954, ο οποίος, μεταξύ άλλων προέβλεπε τη χορήγηση αδειών λειτουργίας εργαστηρίων τυφλών σε μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, ο ΠΣΤ απηύθυνε για πρώτη φορά στο Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών το σύνθημα «Οι Τυφλοί διά τους Τυφλούς», ζητώντας εγγυήσεις για την εφαρμογή της συγκεκριμένης διάταξης σχετικά με τον κατώτατο αριθμό εργαζόμενων τυφλών ανά εργαστήριο και τη συμμετοχή σε αυτά τυφλών και

---

<sup>1084</sup> Ο ΠΣΤ επαναφέρει το ζήτημα, διεκδικώντας την ακύρωση της συγκεκριμένης απόφασης και πέντε μήνες αργότερα, με αφορμή την εξαγγελία της κυβέρνησης για επαναφορά των συλλογικών συμβάσεων («Δικαιότατον», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμό φύλλου 90, 1.3.1954).

<sup>1085</sup> «Η Απάντησις!», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 83, 15.10.1953, σ. 1.

<sup>1086</sup> Στο ίδιο, σ. 1.

των δύο φύλων.<sup>1087</sup> Ωστόσο, αν και το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών αποφάσισε τη χορήγηση άδειας εργαστηρίου στον ΠΣΤ και του ανέθεσε τις παραγγελίες του υπουργείου Παιδείας, Συγκοινωνιών και κάθε άλλης δημόσιας υπηρεσίας πολιτικής ή στρατιωτικής, ΝΠ ή ΔΔ ή κοινής ωφελείας ή δημοτικών και κοινοτικών ιδρυμάτων για τρεις μήνες από 19.10.1954 μέχρι 18.1.1955, με τιμή 8.50 δρχ για κάθε σκούπα, δεν προσδιόρισε αριθμητικά τις παραγγελίες αυτές. Η ασάφεια αυτή έχει τη δική της σημασία, καθώς ταυτόχρονα, σύμφωνα με την ίδια απόφαση ο Φάρος Τυφλών ανέλαβε την παραγγελία του ΓΕΣ για 27.000 σκούπες, στην ίδια τιμή και για το ίδιο χρονικό διάστημα. Από την άλλη πλευρά, στην ίδια απόφαση, χωρίς να ακυρώνεται η απόφαση εξαίρεσης του Φάρου από τα κατώτατα ημερομίσθια, αποφασίστηκε η αύξηση του ημερομίσθιου των τυφλών εργαζόμενων από 32 σε 40, με την ταυτόχρονη μείωση της παραγωγής του αριθμού των σκουπών που αντιστοιχούσαν στο προηγούμενο ημερομίσθιο.<sup>1088</sup>

Η παραπάνω συνθήκη που υποδηλώνει μία εύνοια των επιτροπών αποφάσεων προς τον Φάρο Τυφλών εκδηλώθηκε με διαφορετικό τρόπο και το 1955. Ενώ ήδη με προηγούμενες αποφάσεις ο ΠΣΤ φαίνεται να επωφελούνταν στις παραγγελίες σαρώθρων από κρατικούς οργανισμούς και ιδρύματα έναντι του Φάρου Τυφλών,<sup>1089</sup> στη συνεδρίαση της επιτροπής κοστολόγησης των προϊόντων των εργαστηρίων που απασχολούσαν τυφλούς/ές εργαζόμενους/ες, ο ΠΣΤ ζήτησε την αύξηση της κοστολόγησής τους, έτσι ώστε να είναι σε θέση να απορροφά ως εργοδότης το κόστος μεταφοράς και υλικών και, ταυτόχρονα, να αμείβει τους/τις εργαζόμενους/ες του με τα νόμιμα προβλεπόμενα. Ο ΠΣΤ ζήτησε να διαμορφωθεί η τιμή κοστολόγησης ανά σκούπα σε 10 δραχμές στην επιτροπή και ο εκπρόσωπος του Φάρου Τυφλών κατέθεσε ανταγωνιστική πρόταση κοστολόγησης του κάθε τεμαχίου στις 9,35 δραχμές. Η κίνηση αυτή του Φάρου δημιούργησε νέα αφορμή για σύγκρουση μεταξύ των δύο

---

<sup>1087</sup> «Κοινωνική Δικαίωσις», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 91, 15.3.1954.

<sup>1088</sup> Πρακτικά, αυτό σήμαινε ότι στο νέο ημερομίσθιο των 40 δραχμών αντιστοιχούσε η κατασκευή 40 σκουπών, ενώ μέχρι τότε στο ημερομίσθιο των 32 δραχμών αντιστοιχούσε η κατασκευή 50 σκουπών («Προστατευτικά μέτρα υπέρ των εργαζομένων τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 104, 15.12.1954).

<sup>1089</sup> Ενδεικτικά, στη συνεδρίασή του στις 2 Μαρτίου 1955 το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών αποφάσισε να αναθέσει στον ΠΣΤ την κατασκευή συνολικά 44.400 σαρώθρων και άλλων ειδών καθαριότητας που αντιστοιχούσαν σε παραγγελίες του ΓΕΑ, του ΣΕΚ, του ΙΚΑ, του νοσοκομείου Σωτηρία, του υπουργείου εμπορίου και του νοσοκομείου Ανδρέα Συγγρού, ενώ στο Φάρο Τυφλών ανέθεσε την παραγγελία για 15000 υφαντά στο ΓΕΝ και τις παραγγελίες των ΓΕΣ και ΓΕΝ για 5.000 ψήκτρες ιπποκομίας και καθαριότητας («Το Συμβούλιο Προστασίας Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 110, 1.3.1955).

οργανώσεων, με τον ΠΣΤ να ασκεί σκληρή κριτική και να αμφισβητεί τα κίνητρα του Φάρου.<sup>1090</sup>

Η καχυποψία του ΠΣΤ απέναντι στον Φάρο Τυφλών επανήλθε και με άλλη αφορμή, όταν σε συνέντευξη εκπροσώπου του Φάρου που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* στις 21.2.1956, διατυπώθηκε η άποψη ότι οι τυφλοί αρνούσαν την προσφορά εργασίας από τον Φάρο Τυφλών, επειδή είχαν συνηθίσει στο εύκολο κέρδος της επαιτείας. Με ανοιχτή επιστολή προς τον Φάρο Τυφλών ο ΠΣΤ δήλωσε την έντονη διαφωνία του και την αγανάκτησή του για αυτό το σχόλιο.<sup>1091</sup> Ο ΠΣΤ επέμεινε στο θέμα, αποστέλλοντας και επιστολή στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, στην οποία ενημέρωνε την εφημερίδα ότι οι εκπρόσωποι του Φάρου Τυφλών «διατείνονται ψευδόμενοι ασυστόλως» ότι πρόσφεραν στους τυφλούς εργασία και εκείνοι την αρνούσαν.<sup>1092</sup> Ο Τσαμαδός απάντησε στην επιστολή του ΠΣΤ, ισχυριζόμενος ότι η διατύπωση αυτή αποτελούσε ανακρίβεια της εφημερίδας. Ταυτόχρονα, αρνήθηκε να προχωρήσει σε διάψευση των ισχυρισμών στην ίδια την εφημερίδα, με το επιχείρημα ότι η κίνηση αυτή αυτόματα θα σήμαινε ότι ο Φάρος θα αναλάμβανε την ευθύνη αυτής της διατύπωσης.<sup>1093</sup>

Οι διαφορές του ΠΣΤ με τον Φάρο Τυφλών στον τρόπο που αντιλαμβάνονταν την εργασιακή ζωή και επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών αντανακλώνται και στις διαφορετικές αντιδράσεις που είχαν απέναντι στην κινητοποίηση του Συνδέσμου Σαρωθροποιών και Ψηκτροποιών Αθηνών–Πειραιώς. Στην κινητοποίηση αυτή ο σύνδεσμος αυτός ζητούσε την κατάργηση του ν. 2765/1954, την προμήθεια των κρατικών υπηρεσιών από βλέποντες, με ταυτόχρονη επιβάρυνσή τους με κρατήσεις 5-10% υπέρ της πρόνοιας των τυφλών. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Φάρος Τυφλών

---

<sup>1090</sup> Συγκεκριμένα, στο *Βήμα των Τυφλών* διαβάζουμε σχετικά: «Και διερωτώμεθα εάν κατ' αρχήν ο Φάρος Τυφλών έχει τοιούτον ηθικόν δικαίωμα να πριμοδοτή ούτως ειπείν τα σάρωθρα τα οποία προμηθεύει εις τας Κρατικές Υπηρεσίας εκ των κεφαλαίων άτινα συγκεντρώνει προς ανακούφισιν και ενίσχυσιν των αναξιοπαθούντων τυφλών ή μήπως ο Φάρος Τυφλών σκοπεί τοιουτοτρόπως να παραλύση την προσπάθειαν του ΠΣΤ εξαναγκάζων την Διοίκησιν αυτού να διακόψη την λειτουργίαν του εργαστηρίου του και να δημιουργηθή ζήτημα ανεργίας με όλα τα θλιβερά επακόλουθα διά τους εν αυτό εργαζομένους τυφλούς». («Κρίσις και σύγκρισις», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 115, Αύγουστος 1955).

<sup>1091</sup> Χαρακτηριστικά διαβάζουμε: «ποιαν και εις ποιόν προσεφέρατε ποτέ εργασίαν και ούτος ηρνήθη; Παρουσιάξεσθε εις την συνέντευξίν σας ως προσφέροντες εργασίαν εις τους τυφλούς και ούτοι επειδή δήθεν συνήθησαν εις το εύκολον κέρδος αρνούνται, ενώ γνωρίζετε την αλήθειαν εν προκειμένω και πολλές φορές έχετε δηλώσει ενώπιον του Συμβουλίου Προστασίας Τυφλών ότι αδυνατείτε να κάνετε νέες προσλήψεις». («Ανοιχτή επιστολή του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών προς τον Φάρο Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 121, Φεβρουάριος 1956, σ. 5).

<sup>1092</sup> «Ανοιχτή επιστολή του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών προς την εφημερίδα *Ταχυδρόμος*», *Βήμα των Τυφλών*, ό.π., σ. 8.

<sup>1093</sup> «Μια επιστολή», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 22, Μάρτιος 1956.

αντέτεινε ως επιχείρημα στα αιτήματα των βλεπόντων σαρωθροποιών τη χαμηλή παραγωγικότητα των τυφλών συγκριτικά με τους βλέποντες και εστίασε στην ουσιαστική απουσία ανταγωνισμού. Από την άλλη πλευρά, ο ΠΣΤ χαρακτήρισε την πρόταση των σαρωθροποιών «το ολιγότερον γελοία», υπενθυμίζοντας ότι σκοπός του νόμου δεν ήταν η επιδότηση των τυφλών, αλλά η επαγγελματική τους απασχόληση. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρούσε την ενέργεια των σαρωθροποιών «αντικοινωνική», και, ταυτόχρονα αναφερόταν στις εξαγγελίες της κυβέρνησης για την εδραίωση ενός «κράτους παραγωγής» που αυτόχρονα θα περιέστελε το «κράτος πρόνοιας».<sup>1094</sup> Η ανακοίνωση του ΠΣΤ κατέληγε σε έντονο ύφος ενάντια στην πρόταση του συνδέσμου σαρωθροποιών για την κατάργηση του νόμου 2765/1954: «οι τυφλοί με όλην την θέρμην της αγωνιστικής των συνειδήσεως απαντούν ΟΧΙ, δεν θα καταργηθή ο Νόμος».<sup>1095</sup>

Οι εξελίξεις αυτές είχαν εδραιώσει την έλλειψη εμπιστοσύνης του ΠΣΤ προς τον Φάρο Τυφλών<sup>1096</sup> και σε άλλα ζητήματα. Ενδεικτικά, όταν ο Φάρος κατέθεσε υπόμνημα προς το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών στο οποίο αιτούνταν την ενοποίηση των εράνων υπέρ των τυφλών, η προγραμματισμένη συζήτηση αυτού του υπομνήματος στο Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών αναβλήθηκε, μετά από παρέμβαση του προέδρου του ΠΣΤ, με την οποία ζητούσε χρόνο για να επεξεργαστεί ο ΠΣΤ το υπόμνημα πριν εκφέρει άποψη.<sup>1097</sup> Στην επόμενη συνεδρίαση, ο ΠΣΤ εξέφρασε τις αντιρρήσεις του,<sup>1098</sup> για να δεχθεί τελικά την πρόταση του Φάρου ένα χρόνο αργότερα, με την προϋπόθεση ότι η ενοποίηση αυτή δεν θα επηρέαζε αρνητικά το ποσό του εράνου που θα αντιστοιχούσε στον ΠΣΤ και την ελευθερία του να διαθέτει το ποσό στις δράσεις που ο ίδιος θα επέλεγε.<sup>1099</sup>

Παράλληλα, το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών συνέχιζε να λαμβάνει υπόψη του τις ενέργειες και τα αιτήματα του ΠΣΤ. Συγκεκριμένα, τον Ιανουάριο του 1957 συνεδρίασε με θέμα συζήτησης το υπόμνημα του ΠΣΤ προς το υπουργείο

---

<sup>1094</sup> «Η Κυβέρνησις άλλωστε ως είναι γνωστόν επηγγέθη «όχι κράτος πρόνοιας, αλλά κράτος παραγωγής»». («Ουτοπία και αφέλεια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 111, Απρίλιος 1955, σ. 3).

<sup>1095</sup> «Ουτοπία και αφέλεια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 111, Απρίλιος 1955, σ. 3.

<sup>1096</sup> Η διάρρηξη των σχέσεων ανάμεσα στις δύο οργανώσεις αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι η επιστολή του ΠΣΤ τον Ιανουάριο του 1958 προς την αντιπρόεδρο του Φάρου Πρωτοπαπαδάκη, με την οποία ζητούσε συνάντηση για τη συζήτηση των προβλημάτων των τυφλών, έμεινε αναπάντητη («Μία επιστολή χωρίς απάντησιν», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Η', αριθμός φύλλου 145, Μάρτιος 1958, σ. 5).

<sup>1097</sup> «Το Συμβούλιο Προστασίας Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ζ', αριθμός φύλλου 135, Απρίλιος 1957.

<sup>1098</sup> «Το Συμβούλιο Προστασίας Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Η', αριθμός φύλλου 139, Αύγουστος 1957, σ. 5.

<sup>1099</sup> «Αι απόψεις του ΠΣΤ διά την ενοποίησιν των εράνων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Θ', αριθμός φύλλου 150, Αύγουστος 1958, σ. 4.

Κοινωνικής Προνοίας, με το οποίο ζητούσε τη λήψη μέτρων υπέρ των τυφλών. Η συνεδρίαση κατέληξε στην έγκριση των αιτημάτων του ΠΣΤ.<sup>1100</sup> Το Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι το 1965, οπότε και συγχωνεύθηκε με το Εθνικό Συμβούλιο Αποκαταστάσεως Αναπήρων, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1956.<sup>1101</sup> Το νέο όργανο διατήρησε τη σύνθεση των μελών του Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων, με την προσθήκη δύο εκπροσώπων σωματείων ή αναπηρικών οργανώσεων ή ιδρυμάτων που ασχολούνταν με την «προστασία των τυφλών, κωφαλάλων, απροσαρμόστων παιδών, κινητικών και λοιπών αναπηριών».<sup>1102</sup> Η εξέλιξη αυτή απομάκρυνε την κρατική πολιτική από την εστίαση στα ζητήματα της τυφλότητας, ενώ σχετιζόταν και με τη σταδιακή, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, μετατόπιση του ΠΣΤ προς πιο έντονες μορφές διεκδίκησης και διαμαρτυρίας, καθώς τον απέκλεισε από τη δυνατότητα άμεσης διεκδίκησης στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

### **Συμπεράσματα**

Η δεκαετία του 1950 σηματοδότησε την έναρξη των πολιτικών για την αναπηρία στο ελληνικό πλαίσιο, με επικέντρωση του ενδιαφέροντος στην «προστασία» των τυφλών. Αυτή η εξέλιξη ήταν αποτέλεσμα των διεθνών επιλογών για την κοινωνική αντιμετώπιση της αναπηρίας. Η συζήτηση και οι πρώτες πρωτοβουλίες σε θέματα αναπηρίας σε επίπεδο κρατικής παρέμβασης στην Ελλάδα προέκυψε ως αποτέλεσμα πίεσης της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής και του ΟΗΕ. Ωστόσο, με εξαίρεση

---

<sup>1100</sup> «Το υπόμνημα του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ζ', αριθμός φύλλου 132, Ιανουάριος 1957, σ. 5.

<sup>1101</sup> Το Εθνικό Συμβούλιο Αποκαταστάσεως Αναπήρων είχε συσταθεί με Βασιλικό Διάταγμα στις 15 Ιουλίου 1956. Το ΕΣΑΑ αποτελούνταν από 20 μέλη. Πρόεδρος του ΕΣΑΑ ήταν η υπουργός Κοινωνικής Προνοίας Λίνα Τσαλδάρη και μέλη του ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας Αθανάσιος Μαντέλλος, ο γενικός διευθυντής κοινωνικής προνοίας του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας Ανδρέας Ψαράς, ο γενικός διευθυντής υγιεινής του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας Ηλίας Μαυρουλίδης, ως εκπρόσωπος του ΓΕΕΘΑ ο ταξίαρχος διευθυντής αναπήρων του υπουργείου Εθνικής Αμύνης, ο καθηγητής της ορθοπεδικής Θεόδωρος Γαρουφαλίδης, ο καθηγητής ΩΡΛ Θεόδωρος Δημητριάδης, ο καθηγητής Οφθαλμολογίας Ιωάννης Χαραμής, ο καθηγητής Νευρολογίας και Ψυχιατρικής Κωνστ. Κωνσταντινίδης, ο διευθυντής κοινωνικής αντιλήψεως του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας Μιχαήλ Ντεντιδάκης, ο διευθυντής Ι-Σ. του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας Διονύσιος Ζαννίδης, ο διευθυντής του υπουργείου Εργασίας, ο διευθυντής της Σχολιατρικής Υπηρεσίας του υπουργείου Παιδείας, ως αντιπρόσωπος του ΕΕΣ ο Κωνστ. Καντάς, ένας αντιπρόσωπος του ΠΙΚΠΑ, ένας αντιπρόσωπος του εράνου «Βασιλική Πρόνοια», η αντιπρόσωπος της Ελληνικής Εταιρείας Προστασίας Αναπήρων Παίδων Νέλλη Μικρουλάκη, ως αντιπρόσωπος του Φάρου Τυφλών η Φανή Μαυρούδη, ως αντιπρόσωπος του Εθνικού Ιδρύματος Προστασίας Κωφαλάλων ο Μιχαήλ Μιχαηλίδης και ως αντιπρόσωπος του ιδρύματος «Η Θεοτόκος» ο Γεώργιος Κατσαφάδος («Γύρω από τη ζωή των τυφλών», *Προστασία των Τυφλών*, έτος δεύτερον, αριθμός φύλλου 13, Ιανουάριος 1957, σ. 11).

<sup>1102</sup> Β.Δ. υπ' αριθμόν 421 «Περί διατηρήσεως Συμβουλίων και Επιτροπών αρμοδιότητος Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας», ΦΕΚ 95/Α/31.5.1965, σ. 623.

τους δύο βασικούς νόμους που αφορούσαν στην προστασία και την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών, οι πρωτοβουλίες αφορούσαν αποκλειστικά την ίδρυση και λειτουργία ασύλων, ιδρυμάτων και νοσοκομείων που ως στόχο είχαν την αποκατάσταση των αναπήρων. Σε αυτό το πλαίσιο, ξεκίνησε μια συζήτηση για τη σχετική με την αναπηρία ορολογία. Η αναπηρία ταυτίστηκε με την ανικανότητα για εργασία και η συζήτηση κατέληξε στην οργανική ένταξη στον ορισμό, της διαδικασίας αποκατάστασης με στόχο την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία. Η σύνδεση της αναπηρίας με την ανικανότητα εργασίας ως βάση υιοθέτησης προνοιακών πολιτικών στο ελληνικό διοικητικό πλαίσιο, ακολουθεί την ιστορική διαμόρφωση του κράτους πρόνοιας για την αναπηρία στην Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας ήταν εξαρχής προσανατολισμένο στο ιατρικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας και εστίαζε στην ηθική υποχρέωση της κοινωνίας για την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία που κρίνονταν ικανά να εργαστούν, καθώς και στην παροχή επιδομάτων στα κρινόμενα ως ανίκανα να εργαστούν άτομα με αναπηρία.<sup>1103</sup> Η αντίληψη αυτή διατυπώνεται ξεκάθαρα στο νόμο 1904/1951 για την προστασία των τυφλών, στον οποίο, όπως είδαμε, οι τυφλοί/ές χαρακτηρίζονταν ως ανίκανοι να εργαστούν, ενώ, ταυτόχρονα, προβλεπόταν παροχή επιδόματος στους/στις αποδεδειγμένα ανίκανους/ες για εργασία τυφλούς/ές.

Υπό ένα διαφορετικό πρίσμα, η επιμονή στην αποκατάσταση έτσι όπως αυτή αναλύεται στο πλαίσιο του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας, περιλαμβάνοντας δομές προστατευόμενης εργασίας και εφαρμογές θετικών διακρίσεων, έρχεται σε αντίθεση με το δόγμα του Φάρου Τυφλών «βοήθεια για αυτοβοήθεια», το οποίο εξάλλου, όπως είδαμε παραπάνω, στην πραγματικότητα, και ο ίδιος ο Φάρος Τυφλών δεν υπηρετούσε. Επρόκειτο μάλλον για απλή μεταφορά της αμερικανικής αντίληψης που είχε ξεκινήσει να διαμορφώνεται στα μισά του 19<sup>ου</sup> αιώνα και εκείνη την εποχή ήταν ήδη εδραιωμένη σχετικά με την αυτο-βοήθεια ως τρόπο απόκτησης της ατομικής ανεξαρτησίας.<sup>1104</sup>

Σε επίπεδο εσωτερικών διεργασιών στο ελληνικό πλαίσιο, αυτές οι πρώτες δράσεις που διαμόρφωναν προνοιακές πολιτικές για την αναπηρία, φαίνεται ότι

---

<sup>1103</sup> Daniel R. Kelemen, *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, ό.π., σ. 196.

<sup>1104</sup> Robert H. Wiebe, *Self-rule: A Cultural History of American Democracy*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1995, σ. 90. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τις προεκτάσεις αυτής της αντίληψης και στον πυρήνα του σχεδίου Marshall που αφορούσε στη δημιουργία προϋποθέσεων μέσω της παρεχόμενης βοήθειας για την μετέπειτα σταδιακή απεμπλοκή από την βοήθεια και την επίτευξη της αυτοδύναμης ανάπτυξης (Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20<sup>ος</sup> αιώνας*, ό.π., σ. 345 -346).

ακολουθούσαν τη γενικότερη τάση της διαμόρφωσης του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους πρόνοιας. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 το ελληνικό κράτος πρόνοιας ξεκίνησε να διαμορφώνεται, ωστόσο με αποσπασματικό, σπασμωδικό και επιλεκτικό τρόπο. Πρόκειται για τη δεκαετία κατά την οποία επικαιροποιήθηκε προς μια διεύρυνση παροχών η λειτουργία του ΙΚΑ, ενώ ιδρύθηκε και το ταμείο ΟΓΑ, προσφέροντας για πρώτη φορά τη δυνατότητα στον αγροτικό πληθυσμό της χώρας να αποκτήσει ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και συντάξεις γήρατος.<sup>1105</sup> Ωστόσο, η οργανωμένη ανάπτυξη κράτους πρόνοιας αργούσε ακόμα να δρομολογηθεί, ενώ πολλές μετέπειτα παροχές δόθηκαν στο πλαίσιο πιέσεων και διεκδικήσεων κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, οι οποίες προέκυψαν ως μια στιγμή κινηματικής έντασης και ωρίμανσης. Η αποτελεσματική κινηματική διεκδίκηση κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης αντανάκλασε πολιτισμικές αλλαγές που είχαν λάβει χώρα κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας και σχετίζονταν με τη ριζοσπαστικοποίηση που προέκυψε μετά την κατάρρευση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου. Οι πολιτισμικές αυτές αλλαγές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 αποτυπώνονταν και στη δημιουργία συλλογικοτήτων, διεκδικήσεων και κινηματικών προεργασιών. Στην ιστορική αυτή προσέγγιση, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, μπορεί να ενταχθεί και η περίπτωση της ανάπτυξης προνοιακών πολιτικών για την αναπηρία, με κυρίαρχο και καταλυτικό το ρόλο της οργανωμένης δράσης των τυφλών.

---

<sup>1105</sup> David Close, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, ό.π., σ. 126.





## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

### ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΡΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1960 ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΤΥΦΛΩΝ

#### Εισαγωγή

Οι μεταβάσεις των νοτιοευρωπαϊκών κρατών στη δημοκρατία έχουν αποτελέσει αντικείμενο των πεδίων της πολιτικής επιστήμης, της ιστορικής κοινωνιολογίας και της πολιτικής ιστορίας.<sup>1106</sup> Πιο πρόσφατα, στο πεδίο της κοινωνικής ιστορίας δημοσιεύθηκαν μελέτες, στις οποίες καταδεικνύονται οι κοινωνικές αλλαγές που η Νότια Ευρώπη βίωσε κατά τη «μακρά δεκαετία του 1960». Η προσέγγιση αυτή μετατόπισε το ενδιαφέρον από τις θεσμικές αλλαγές σε θέματα όπως οι νεολαιίστικες υποकुουλτούρες και οι ταυτότητες φύλου, αναδεικνύοντας τις συνέχειες ανάμεσα στο προδικτατορικό παρελθόν, την αυταρχική εμπειρία και τη δημοκρατική μετάβαση.<sup>1107</sup> Ωστόσο, εστιάζοντας στις πολιτισμικές αλλαγές, η βιβλιογραφία αυτή παραβλέπει την πολύπλοκη και πολύπλευρη διάδραση ανάμεσα στη θεσμική αλλαγή και την ανάδυση λαϊκών κοινωνικών κινημάτων που καθόρισαν τη μεταδικτατορική επιδίωξη πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών στις νεοσύστατες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες της Νότιας Ευρώπης. Στα καθ' ημάς, η Μεταπολίτευση αποτελεί ένα σημαντικό σημείο καμπής στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Ως μια ιστορική στιγμή κατά την οποία ολοκληρώνεται μια μακρά περίοδος πολιτικής αστάθειας, βασιλικής και στρατιωτικής παρέμβασης στην πολιτική και αντικομμουνιστικής καταπίεσης, η Μεταπολίτευση συχνά απεικονίζεται στη βιβλιογραφία των δημοκρατικών μεταβάσεων ως μια πολιτική και θεσμική επιτυχία.<sup>1108</sup> Και αυτό γιατί, σε αντίθεση με τις άλλες δημοκρατικές μεταβάσεις στη Νότια Ευρώπη, η Μεταπολίτευση δεν χαρακτηρίστηκε ούτε από την κατάρρευση του κράτους (όπως στην Πορτογαλία) ούτε από συμφωνίες με μετριοπαθή στοιχεία του παλαιού δικτατορικού καθεστώτος και από τη θέσπιση γενικής αμνηστίας-ιστορικής αμνησίας (όπως στην Ισπανία με το Σύνταγμα του 1977), που αυτονόητα θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την ποιότητα της νεοσύστατης

---

<sup>1106</sup> Juan J. Linz & Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD 1996· Guillermo O' Donnell & Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore, MD 1986.

<sup>1107</sup> Kostis Kornetis, Eirini Kotsovili & Nikolaos Papadogiannis (επιμ.), *Consumption and Gender in Southern Europe since the Long 1960s*, Bloomsbury, New York 2016.

<sup>1108</sup> Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008.

δημοκρατίας.<sup>1109</sup> Αυτή η ηρωική αναπαράσταση της Μεταπολίτευσης, ωστόσο, τείνει να παραβλέπει τα όρια της ελληνικής μετάβασης. Πολύ σύντομα, και στην Ελλάδα αναδύθηκαν νέα κοινωνικά κινήματα που ριζοσπαστικοποιήθηκαν, απαιτώντας «πραγματική δημοκρατία» σε εργοστάσια, πανεπιστήμια, σχολεία και τοπικές κοινότητες και αμφισβητώντας τα υπολείμματα και τις συνέχειες του αυταρχικού παρελθόντος.<sup>1110</sup>

Στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού, μία από τις πιο χαρακτηριστικές θεσμικές τομές αποτέλεσε η συνταγματική κατοχύρωση των προνοιακών λειτουργιών του κράτους, η οποία συνοδεύτηκε από ανάλογη αύξηση των κοινωνικών δαπανών.<sup>1111</sup> Η σταδιακή εδραίωση του κράτους πρόνοιας κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, ωστόσο, δεν αποτελούσε μόνο μια διαδικασία θεσμικής προσαρμογής, αλλά ακολουθούσε και τις δυναμικές διεκδικήσεις των κοινωνικών κινήματων. Μέχρι τότε, η μεταπολεμική συγκρότηση δομών κοινωνικής πρόνοιας είχε ακολουθήσει ένα δικό της αργόσυρτο ρυθμό, με σαφή πατερναλιστικά χαρακτηριστικά, στενά συνυφασμένα με το μετεμφυλιακό πολιτικό συσχετισμό δύναμης και την ισχυρή παρουσία των Ανακτόρων και της Ορθόδοξης Εκκλησίας.<sup>1112</sup> Επιπλέον, η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών, παρά τη φιλοαγροτική και φιλολαϊκή πολιτική της, λειτούργησε ανασταλτικά δημιουργώντας αναχώματα στην εναρμόνιση της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής με τις διεθνείς τάσεις.<sup>1113</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, η αντιμετώπιση της αναπηρίας και των ατόμων με αναπηρία ακολούθησε παραδοσιακά μοτίβα με επίκεντρο τη φιλανθρωπική δράση της Εκκλησίας, την εμπέδωση και αναπαραγωγή στερεοτυπικών αντιλήψεων και την αδυναμία συγκρότησης αναπηρικού κινήματος.

---

<sup>1109</sup> Αυτή η επιτυχία, σύμφωνα με την ίδια προσέγγιση, αντανακλάται και στην πιο γρήγορη ένταξη της Ελλάδας, συγκριτικά με την Πορτογαλία και την Ισπανία, στην ΕΟΚ (Γιάννης Βούλγαρης, ό.π., σ. 83-88).

<sup>1110</sup> George Kassimeris, “Junta by Another Name? The 1974 Metapolitefsi and the Greek Extra-Parliamentary Left”, *Journal of Contemporary History*, 40(4), (2005), σ. 745–62.

<sup>1111</sup> Francis G. Castles, “The Welfare State and Democracy: On the Development of Social Security in Southern Europe, 1960–90”, στο: Richard Gunther, Nikiforos Diamandouros, and Dimitri A. Sotiropoulos (επιμ.), *Democracy and the State in the New Southern Europe*, Oxford University Press, Oxford 2006, σ. 42-86.

<sup>1112</sup> Θωμάς Μαλούτας & Δημήτρης Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 1988· Μαρία Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα 1992· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.

<sup>1113</sup> Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλιότερης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης»: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο: Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος & Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση*, Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 115-131.

Οι συνθήκες για την ανατροπή της κατάστασης αυτής φαίνεται να διαμορφώνονται μόνο με την πτώση της δικτατορίας και την απελευθέρωση των καταπιεσμένων κοινωνικών δυναμικών που το γεγονός αυτό συνεπιφέρει.<sup>1114</sup> Η δημοκρατική μετάβαση διαμορφώνει ένα νέο πλαίσιο τόσο για την ανάπτυξη νέων κοινωνικών κινημάτων όσο και για την ώσμωση της ελληνικής κοινωνίας με διεθνή ρεύματα κοινωνικής χειραφέτησης. Ταυτόχρονα, ο μεταπολιτευτικός πολιτικός στόχος της σύγκλισης με την Ευρώπη επιδρά σε δύο επίπεδα: αφενός, ορίζει ένα θεσμικό πλαίσιο για την οικοδόμηση του κράτους πρόνοιας και, αφετέρου, οριοθετεί σαφείς στόχους για τα κοινωνικά κινήματα με ορίζοντα τον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής νομοθεσίας.

Παρότι οι διεργασίες αυτές γίνονται αισθητές στα μέσα της δεκαετίας του 1970, στην πραγματικότητα η αφετηρία τους εντοπίζεται πολύ νωρίτερα. Οι τυφλοί/ές εμφανίστηκαν, όπως ήδη αναφέραμε, στο προσκήνιο ως συλλογικό υποκείμενο, ήδη από τη δεκαετία του 1950. Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών έκανε αισθητή την παρουσία του μέσα από τη διατύπωση συγκεκριμένων αιτημάτων με τη μορφή ανοιχτών επιστολών, διαβημάτων και υπομνημάτων προς τα αρμόδια υπουργεία, ενώ, ταυτόχρονα, εξέδιδε εφημερίδα, στην οποία κατέγραφε με λεπτομέρεια τα αιτήματα, τη δράση του και τις εξελίξεις στα ζητήματα που αφορούσαν τους έλληνες τυφλούς. Το υποκείμενο που αναδύθηκε σε αυτές τις δυσμενείς συνθήκες βρήκε το πρόσφορο πολιτικό έδαφος για να αναβαθμίσει τη δράση του στις συνθήκες της Μεταπολίτευσης. Σημείο-τομή σε αυτή τη διαδρομή ήταν η κατάληψη του Οίκου Τυφλών από τον ΠΣΤ τον Μάιο του 1976. Πρόκειται για ένα συμβάν,<sup>1115</sup> έτσι όπως το ορίζει ο Alain Badiou, στο πλαίσιο του οποίου συντελέστηκαν συμπυκνωμένα οι διεργασίες εκείνες που οδήγησαν στην κατανόηση του εαυτού ως πολιτικού υποκειμένου, από τους/τις ίδιους/ες τους/τις τυφλούς/ές. Αυτό το συμβάν αμφισβήτησε έντονα την «κατωφλική συνθήκη» ύπαρξης των τυφλών, επιδρώντας στην ταυτότητά τους. Η πιο ενδεικτική μεταστροφή ήταν εκείνη που συμβολικά αποτυπωνόταν στο μετασχηματισμό των τυφλών και της κοινωνικής τους θέασης, από επαίτες σε συλλογικό υποκείμενο που

---

<sup>1114</sup> Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή & Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015· Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, ό.π., σ. 68-76.

<sup>1115</sup> Για την έννοια του συμβάντος βλ. Alain Badiou, *Από το είναι στο συμβάν*, μτφρ. Δημήτρης Βεργέτης, Πατάκης, Αθήνα 2011. Σύμφωνα με τον Badiou, το υποκείμενο αναπτύσσει μια κατανόηση του εαυτού ως πολιτικού υποκειμένου μόνο μέσα από την εκτέλεση αποφασιστικών πολιτικών δράσεων ή την διαμόρφωση αποφασιστικών πολιτικών παρεμβάσεων (Antonio Calcagno, "Alain Badiou: The Event of Becoming a Political Subject", *Philosophy and Social Criticism*, 34(9), (2008), σ. 1051-70).

διεκδικούσε την ιδιότητα του πολίτη. Αν και ο αγώνας των τυφλών στη Μεταπολίτευση έδωσε το έναυσμα για το σχεδιασμό πολιτικών για την αναπηρία, μέσα από την ψήφιση συγκεκριμένων νόμων, η νομολογία φαίνεται ότι παρήγε και αναπαρήγε το κοινωνικό στίγμα της αναπηρίας, μέσα από την υιοθέτηση και χρήση συγκεκριμένης ορολογίας.

Την ίδια εποχή που λάμβανε χώρα στην Ελλάδα η «Μεταπολίτευση των τυφλών», αναδύοταν το αναπηρικό κίνημα και στην Πορτογαλία, ως αποτέλεσμα της δημοκρατικής μετάβασης του 1974 και της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής καταπίεσης που τα άτομα με αναπηρία είχαν υποστεί κατά τη διάρκεια της δικτατορικής περιόδου.<sup>1116</sup> Αντίστοιχα, στην Ισπανία το αναπηρικό κίνημα αναδύθηκε μετά τον θάνατο του Φράνκο,<sup>1117</sup> αν και δεν έθεσε στο στόχαστρό του από την αρχή την φιλανθρωπία. Αυτό εξηγείται στο πλαίσιο της αμφιλεγόμενης σχέσης της Εκκλησίας με το αναπηρικό κίνημα στην Ισπανία, καθώς από τα μέσα του 20<sup>ου</sup> αιώνα είχαν δημιουργηθεί θρησκευτικές αδελφότητες αναπήρων που λειτουργούσαν στα πρότυπα της αλληλοβοήθειας.<sup>1118</sup> Ωστόσο, πέρα από την σχεδόν ταυτόχρονη εμφάνιση των αναπηρικών κινημάτων σε Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία, όπως συνάγεται από την ευρύτερη βιβλιογραφία των δημοκρατικών μεταβάσεων, η δεκαετία του 1970, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, όπου παρουσιάζονται οι πολιτικές της ΕΟΚ για την αναπηρία, υπήρξε καθοριστική για το αναπηρικό κίνημα σε διεθνές επίπεδο.<sup>1119</sup>

Στο κεφάλαιο αυτό, αρχικά παρουσιάζεται η διαδρομή του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών τις δεκαετίες του 1950 και 1960, στην οποία φαίνεται η κλιμάκωση της δράσης του και, επομένως, ο βαθμός αυτοσυνειδησίας του. Στη συνέχεια, περιγράφεται η διαχείριση των συναφών ζητημάτων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Κατόπιν, παρουσιάζεται εκτενώς ο αγώνας των τυφλών την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1976, οι συγκρούσεις με την Εκκλησία και το υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών και η τελική έκβαση της διαμαρτυρίας. Τέλος, μέσα από το σχολιασμό της νομοθεσίας που ακολούθησε τη «Μεταπολίτευση των τυφλών» και της

---

<sup>1116</sup> Fernando Fontes, “The Portuguese Disabled People’s Movement: Development, Demands and Outcomes”, ό.π., σ. 1398-1411.

<sup>1117</sup> Για την ακρίβεια, μόλις λίγες μέρες πριν την κατάληψη του Οίκου Τυφλών από τον ΠΣΤ, στις 29 Απριλίου 1976, 24 άτομα με αναπηρία κατέλαβαν το Servicio de Recuperacion y Rehabilitacion de Minusvalidos Fisicos y Psiquicos (SEREM) στην Coruna (Gildas Brégain, “An Entagled Perspective on Disability History: The Disability Protests in Argentina, Brazil and Spain, 1968-1982”, ό.π., σ. 133).

<sup>1118</sup> Αυτή η συνθήκη επικρατούσε και σε άλλες χώρες με καθολική παράδοση, όπως η Γαλλία και η Αργεντινή, όπου, επίσης η Εκκλησία διαδραμάτισε αμφιλεγόμενο ρόλο στην ανάπτυξη του αναπηρικού κινήματος (Gildas Brégain, ό.π., σ. 139).

<sup>1119</sup> James Charlton, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, ό.π., σ. 130· Lindsey Patterson, “The Disability Rights Movement in the United States”, ό.π., σ. 439-458.

συζήτησης γύρω από αυτήν στη Βουλή καταδεικνύεται η στιγματιστική λειτουργία της διαδικασίας θεσμικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία.

### **Σύλλογοι και οργανώσεις τυφλών: ο δρόμος προς την ενδυνάμωση και η επίδραση στις κρατικές πολιτικές**

Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών (στο εξής ΠΣΤ) ιδρύθηκε το 1932 και ήταν ο πρώτος μαζικός αναπηρικός σύλλογος στην Ελλάδα. Μέχρι τότε, οι μόνες γνωστές προσπάθειες ίδρυσης και λειτουργίας συλλόγων ήταν αυτή του Τρύφωνα Νίνου που είχε ιδρύσει την Πανελλήνια Ένωση Τυφλών<sup>1120</sup> και το σωματείο τυφλών «Η Εργασία», το οποίο τελούσε «υπό την προεδρεία τυφλού καθηγητού» και σκοπός του ήταν «η ίδρυσις επαγγελματικής σχολής τυφλών».<sup>1121</sup> Οι πληροφορίες για τις πρώτες δεκαετίες δράσης του ΠΣΤ είναι περιορισμένες. Σύμφωνα με το καταστατικό του, ο σκοπός του ΠΣΤ ήταν «η πνευματική, ηθική και οικονομική ανύψωσις των Τυφλών στην Ελλάδα, η επαγγελματική τους ένταξις και η κοινωνική τους εξίσωσις». Άλλοι επιμέρους σκοποί του ΠΣΤ περιλάμβαναν τη δημιουργία εκπαιδευτηρίων, τη δημιουργία βιβλιοθήκης, τη δημιουργία πνευματικού κέντρου για την ψυχαγωγία και την κοινωνικοποίηση των τυφλών, τη μελέτη πολιτικών και εφαρμοζόμενων προστατευτικών μέτρων σε άλλες χώρες που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στην ελληνική πραγματικότητα, την παροχή χρηματικών βοηθημάτων στα άπορα μέλη του Συνδέσμου, την παροχή φαρμάκων στα μη ασφαλισμένα μέλη, όπως και την καταβολή ασφαλιστρών στους τυφλούς μικροπωλητές και λαχειοπώλες.<sup>1122</sup>

Η δεκαετία του 1950 αποτέλεσε τον πρώτο σημαντικό σταθμό στις διεκδικήσεις των τυφλών μέσω του Πανελλήνιου Συνδέσμου Τυφλών. Η εφημερίδα που εξέδιδε ο ΠΣΤ, στον τρίτο χρόνο λειτουργίας της, το 1952, όταν το σχέδιο Μάρσαλ όδευε ήδη προς την ολοκλήρωσή του,<sup>1123</sup> κυκλοφόρησε ένα φύλλο στην πρώτη σελίδα του οποίου περιλαμβανόταν άρθρο που εφιστούσε την προσοχή στην περικοπή της αμερικανικής βοήθειας κατά 30%, εξέλιξη που θα είχε άμεση αρνητική επίδραση στη ζωή των άπορων τυφλών. Αναφερόμενος σε αυτή την εξέλιξη, ο ΠΣΤ ανακινούσε την αναγκαιότητα της εφαρμογής του ψηφισμένου από τον Ιούνιο του 1951 νόμου

---

<sup>1120</sup> Ο ακριβής χρόνος ίδρυσης δεν είναι γνωστός. Πάντως το 1928 βρισκόταν σε λειτουργία (*Εμπρός*, 14.10.1928).

<sup>1121</sup> *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος δέκατος, Αθήνα 1939, σ. 395.

<sup>1122</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Τι είναι και τι επιδιώκει ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών», στο: Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, *Μέσα απ' τον Αγώνα*, Αθήνα 1979, σ. 45.

<sup>1123</sup> Γιώργος Σταθάκης, ό.π, σ. 414-417.

1904/1951 «περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών» και της «εν δυνάμει της από 23 Ιουλίου 1951 κοινής αποφάσεως των υπουργών Οικονομικών και Κοινωνικής Προνοίας» έναρξης του προγράμματος «παροχής ενισχύσεως εις τους αναξιοπαθόντας και ενδεείς εν γένει». Ο τόνος του ΠΣΤ, ωστόσο, δεν ήταν διεκδικητικός, αλλά μάλλον απαισιόδοξος, καθώς εξέφραζε τις επιφυλάξεις του σχετικά με την άμεση εφαρμογή των παραπάνω ρυθμίσεων υπέρ των τυφλών: «φοβούμεθα ότι η κυβέρνησις θα αναβάλη και θα επιβραδύνη την υπεσχημένην λήψιν μέτρων προνοίας υπέρ των τυφλών».<sup>1124</sup>

Στις 18 Ιανουαρίου 1952, ο ΠΣΤ κατέθεσε υπόμνημα προς την Βουλή, το οποίο περιλάμβανε ως αίτημα την άμεση και πλήρη εφαρμογή του νόμου 1904/1951 που είχε ψηφιστεί στις 27 Ιουνίου 1951. Το υπόμνημα συμπλήρωναν και άλλα αιτήματα που αφορούσαν τόσο στη συμμετοχή των τυφλών μέσω των συνδικαλιστικών τους οργάνων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και διαμόρφωσης πολιτικών σχετικά με τα ζητήματα τυφλότητας όσο και στη διευκόλυνση της εργασιακής αποκατάστασης των τυφλών. Συγκεκριμένα, τα αιτήματα αυτά περιλάμβαναν 1) τη συμμετοχή δύο τουλάχιστον τυφλών του ΠΣΤ στο Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών, 2) την απαλλαγή από τον φόρο δημοσίων θεαμάτων στις συναυλίες που παρουσίαζαν οι τυφλοί μουσικοί, 3) την ελεύθερη κυκλοφορία στους εργαζόμενους τυφλούς στα αστικά λεωφορεία όλων των αστικών κέντρων της χώρας, 4) τη δημιουργία στο υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ειδικού τμήματος προστασίας και αποκατάστασης των τυφλών, 5) την προμήθεια σκουπών που κατασκεύαζαν οι τυφλοί από κρατικές υπηρεσίες, στρατιωτικές, ναυτικές και αεροπορικές μονάδες και εκπαιδευτικά, νοσηλευτικά και άλλα ιδρύματα, 6) την ανάθεση στους τυφλούς από τον ΟΤΕ της μονοπωλιακής πώλησης τηλεφωνικών κερμάτων έξω από τους τηλεφωνικούς θαλάμους, 7) την ίδρυση εργαστηρίων χειροτεχνίας, 8) την πρόσληψη τυφλών μουσικών ως ιεροψαλτών στους ναούς, 9) την πρόσληψη τυφλών στα εργοστάσια καπνοβιομηχανίας για τις συσκευασίες των τσιγάρων, 10) την κατοχύρωση του επαγγέλματος κατασκευής παντοφλών σε ειδικευμένους τυφλούς, 11) τη χορήγηση αδειών σε τυφλούς μικροπωλητές ώστε εντός σχολικών κτιρίων να πουλούν κατ' αποκλειστικότητα τα σχολικά είδη και 12) τη χορήγηση αδειών στασίμων μικροπωλητών σε τυφλούς.<sup>1125</sup>

<sup>1124</sup> «Μετά την περικοπή», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 41, 1.1.1952, σ. 1.

<sup>1125</sup> «Τα αιτήματα των τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 43, 1.2.1952, σ. 1.

Η κατάθεση αυτού του υπομνήματος φαίνεται ότι κίνησε το ενδιαφέρον κάποιων βουλευτών, καθώς στις 29 Ιανουαρίου 1952, ο τότε βουλευτής Ευβοίας του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος και μετέπειτα υπουργός Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας στην κυβέρνηση Παπάγου Κωνσταντίνος Καλλίας κατέθεσε το υπόμνημα του ΠΣΤ για συζήτηση στη Βουλή. Μάλιστα, τις αμέσως επόμενες μέρες, πέντε βουλευτές εκδήλωσαν εγγράφως το ενδιαφέρον τους να συζητήσουν για το θέμα όταν αυτό θα εντασσόταν στην ημερήσια διάταξη. Πρόκειται για τον βουλευτή Ιωαννίνων του Ελληνικού Συναγερμού Ανδρέα Δερδεμέζη, τον βουλευτή Χίου της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου Νικόλαο Ζορμπά, τον βουλευτή Ευβοίας του Λαϊκού Κόμματος Γεώργιο Βογιατζή, τον βουλευτή Ευβοίας του Κόμματος των Φιλελευθέρων Μιχαήλ Στεφανίδη και τον βουλευτή Ευβοίας του Ελληνικού Συναγερμού Θεμιστοκλή Ταμβακά.<sup>1126</sup> Τα αιτήματα του ΠΣΤ παρέμειναν ίδια στη διάρκεια του 1952. Αμέσως μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1952 και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Αλέξανδρο Παπάγο, ο ΠΣΤ επανέφερε τα αιτήματά του για την άμεση εφαρμογή του νόμου 1904/1951 και την υποχρεωτική προμήθεια σε σκούπες και άλλα είδη καθαριότητας των δημόσιων υπηρεσιών από τα εργαστήρια που απασχολούσαν τυφλούς/ές εργάτες/τριες.<sup>1127</sup>

Στο μεταξύ, και το υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας φαίνεται ότι αισθάνθηκε μια πίεση από αυτή την εξέλιξη, καθώς τον Ιανουάριο του 1952 κατάρτισε το διάταγμα για τη σύσταση του Συμβουλίου Προστασίας Τυφλών σε εφαρμογή του άρθρου 6 του ν. 1904/1951.<sup>1128</sup> Παρά την ίδρυση και λειτουργία του Συμβουλίου Προστασίας των Τυφλών, η οποία παρουσιάστηκε αναλυτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο, δύο χρόνια αργότερα ο ΠΣΤ αναφερόταν στους τυφλούς ως «ανοιχτή κοινωνική πληγή» και χαρακτήριζε την μεταχείρισή τους από την κυβέρνηση «αδυσώπητη» και «σκληρή». Συγκεκριμένα, αναφερόταν στην κατάργηση της ατέλειας του φόρου των τυφλών από τα δημόσια θεάματα, που αποφασίστηκε από το υπουργείο Οικονομικών το 1953. Την ίδια χρονιά, το υπουργείο Εθνικής Παιδείας απαγόρευσε την εκτέλεση καλλιτεχνικών προγραμμάτων στα σχολεία, εξέλιξη που επηρέαζε άμεσα τους τυφλούς μουσικούς που παραδοσιακά απασχολούνταν σε αυτά. Επίσης, ο ΠΣΤ αναφερόταν στη διακοπή της χορήγησης αδειών ελεύθερης κυκλοφορίας στα αστικά λεωφορεία για τους

---

<sup>1126</sup> «Τα ζητήματα των τυφλών θα συζητηθούν εις την Βουλήν», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 44, 16.2.1952, σ. 1.

<sup>1127</sup> «Τι δικαιούνται να ζητήσουν οι τυφλοί από τον στρατάρχη», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 63, 1.12.1952.

<sup>1128</sup> «Παρήγορον», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 44, 16.2.1952, σ. 1.

εργαζόμενους τυφλούς από το υπουργείο Συγκοινωνιών, ενώ υπενθύμιζε και την απόφαση του υπουργείου Εργασίας για την εξαίρεση των τυφλών εργαζομένων του Φάρου από τα κατώτατα ημερομίσθια, επιτρέποντας αμοιβές ακόμα και κατά 30% χαμηλότερες από τα κατώτατα ημερομίσθια. Τέλος, ο ΠΣΤ διαμαρτυρόταν ενάντια στη διαταγή της αστυνομικής διεύθυνσης για την απομάκρυνση των τυφλών μουσικών από τους κεντρικούς δρόμους των πόλεων. Οι παραπάνω ενέργειες θεωρούνταν από τον Σύνδεσμο επιθετικές προς την τάξη των τυφλών, καθώς δημιουργούσαν και συντηρούσαν τις προϋποθέσεις για την εξώθηση πολλών τυφλών στην επαιτεία. Με αυτό το επιχείρημα ο ΠΣΤ απευθύνθηκε στον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Παπάγο,<sup>1129</sup> ζητώντας την παρέμβασή του για την αλλαγή της κατάστασης. Το 1954, ο Σύνδεσμος άλλαξε τη φρασεολογία του, περνώντας από τη διεκδίκηση βοήθειας από το κράτος στην κατεύθυνση της καταπολέμησης της επαιτείας, στην κριτική ενεργειών του κράτους που προωθούσαν την επαιτεία, επιρρίπτοντας την ευθύνη στους επιμέρους κρατικούς οργανισμούς και υπουργεία. Ωστόσο, οι τρόποι διεκδίκησης του ΠΣΤ παρέμεναν ίδιοι: υπομνήματα και διαμαρτυρίες προς τα υπουργεία και την κυβέρνηση<sup>1130</sup> και αρθρογραφία μέσα από τις στήλες του *Βήματος των Τυφλών*.

Ειδικά το θέμα της απαγόρευσης στους τυφλούς μουσικούς να παίζουν μουσική στους κεντρικούς δρόμους των πόλεων αναδείχθηκε από τον ΠΣΤ όχι μόνο με υπομνήματα και επιστολές, αλλά και με τη διοργάνωση πιο ριζοσπαστικών δράσεων. Τον Ιανουάριο του 1954 πραγματοποιήθηκε διαμαρτυρία των τυφλών μουσικών προς το υπουργείο Εσωτερικών σχετικά με τη διαταγή της αστυνομικής διεύθυνσης Αθηνών για την απομάκρυνσή τους από κεντρικές οδούς και τον περιορισμό τους στα «ακραία

---

<sup>1129</sup> «Δικαίωμα προς αξιοπρεπή ύπαρξιν», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 97, 15.7.1954, σ. 1.

<sup>1130</sup> Ενδεικτικά, τον Ιούλιο του 1952 ο ΠΣΤ έστειλε τηλεγράφημα στο Σοφοκλή Βενιζέλο και στον υπουργό Δικαιοσύνης Δημήτριο Παπασπύρου διεκδικώντας την εξαίρεση των τυφλών ενοικιαστών από την αύξηση των μισθωμάτων («Διά να εξαιρεθούν οι τυφλοί της αυξήσεως μισθωμάτων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 55, 1.8.1952), τον Δεκέμβριο του 1952 το προεδρείο του ΠΣΤ επισκέφθηκε τον υπουργό Κοινωνικής Προνοίας Κωνσταντίνο Αδαμόπουλο, αναπτύσσοντάς του τα αιτήματα για άμεση και πλήρη εφαρμογή του ν. 1904, κυρίως τη χορήγηση 150 εκ. δρχ. για την ανέγερση εργαστηρίου κατασκευής ποικίλων έργων χειροτεχνίας του ΠΣΤ, με σκοπό την προσφορά εργασίας στους τυφλούς και την περιστολή της επαιτείας, όπως επίσης την προσθήκη διάταξης στο άρθρο 32 του ν. 2119/1952 για τη χορήγηση από το υπουργείο συγκοινωνιών στους τυφλούς ορισμένου αριθμού αδειών στα αστικά λεωφορεία και χορήγηση από το υπουργείο Οικονομικών ολικής απαλλαγής από το φόρο θεαμάτων στους τυφλούς μουσικούς («Λογικώτατα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 64, 15.12.1952). Τον Ιούλιο του 1954 ο ΠΣΤ έστειλε υπόμνημα στον πρωθυπουργό σχετικά με τη μη εφαρμογή του νόμου 1904/1951 («Φωνή βοώντος εν τη ερήμω», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 100, 15.7.1954) και τον Αύγουστο του 1954 ο ΠΣΤ έστειλε υπόμνημα προς το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, με το οποίο ζητούσε την εξαίρεση των τυφλών μουσικών από τη διαταγή για απαγόρευση παντός είδους μουσικών και καλλιτεχνικών προγραμμάτων στα σχολεία («Ειδήσεις και σχόλια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 99, 15.8.1954).



σημεία της πόλεως»,<sup>1131</sup> με την αιτιολογία ότι η δραστηριότητα των τυφλών μουσικών στο κέντρο της Αθήνας έπληττε την τουριστική εικόνα της πρωτεύουσας.<sup>1132</sup> Αυτός ο λόγος της απαγόρευσης ταύτιζε ουσιαστικά την εργασία των τυφλών μουσικών στους δρόμους των πόλεων με την επαιτεία. Το θέμα της επαιτείας των τυφλών, ως δυσάρεστο θέαμα επανερχόταν συχνά και στον Τύπο, ενώ ενδεικτικό της ταύτισης της επαιτείας με τη δραστηριότητα των τυφλών μουσικών είναι ένα δημοσίευμα στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 12 χρόνια μετά τη διαμαρτυρία, στο οποίο εκείνοι περιγράφονται ως επαίτες.<sup>1133</sup>



Το κράτος δεν τους συμπαράσκειται θετικά. Κι' αναγκάζονται να ζητούν τη βοήθεια των περαστικών

**ΓΕΜΙΣΕ** ή 'Αθήνα από τυφλούς «ζητιάνους». Σε κάθε γωνιά, σε κάθε αθηναϊκό δρόμο, οι άομματοι συνάνθρωποί μας, μετά μουσικής ή όχι, ζητούν τόν όβολό μας για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της ζωής τους. Γιατί όμως παρατηρείται, τελευταία, μία τέτοια αύξηση, που και τόν πολιτισμό μας κατεβάζει, αλλά και δυσφημεί τήν 'Ελλάδα στά εξωτερικό; Νά τί λέει ό Πανελληνιος Σύλλογος Τυφλών :

Που όφείλεται τό φαινόμενο ;

## ΓΕΜΙΣΑΜΕ ΤΥΦΛΟΥΣ ΖΗΤΙΑΝΟΥΣ

### • "Αδίκαι περιμένουν τή στοργή του Κράτους

'Η χαλάρωση τών αστυνομικών μέτρων, αλλά και ή ανάγκεια τών περισσότερων τυφλών είναι εκείνα που τούς ώθούν στόύς δρόμους. Άποφαιτούν από τή Σχολή τής Καλλιθέας χωρίς να μπορούν να άπασχοληθούν σε μία συγκεκριμένη δουλειά, μαθαίνουν επέντε νότες» και, αφού όλες οι «πόρτες» είναι κλεισμένες, αναγκάζονται να καταφεύγουν στό έσχατο μέσο, στό πεζοδρόμιο. Διάλου εύχαρακτημένοι από τήν ταπεινώση αυτή που ζούν κάθε μέρα και που σε πολλούς από αυτούς προκαλεί διάφορες ψυχασθένειες, περιμένουν, χρόνια τώρα, μία κάποια στοργική νουή εκ μέρους τών άρμοδίων.

Οι 15 περίπου χιλιάδες τυφλοί στην 'Ελλάδα αγωνίζονται να άποκτήσουν ήτι άλλο όφει κατακτητή έβδ και πολλά χρόνια και άποτελεί τό πρώτο καθήκον ενός Κράτους άπεισντι σε δυστυχισμένους και άπροστατούτους καλύτες τας. Συγκεκριμένα ζητούν :

- Γενική συναξιοδότηση και όχι έπίδοση, που σήμερα φτάνει, και μόνο για τούς άνω τών 60 έτών τυφλούς, στό ποσό τών 250 όρχ. τό μήνα.
- Δελτία έλευθέρας στά λεωφο-

ρείται, μία και είναι άποχρεωμένοι να τήρησουν όχι μόνο ένα αλλά και δεύτερο είσιτήριο για τό άπαραίτητο τόλλές φορές ούνοδό τας.

• 'Επαγγελματική άποκατάσταση τών ίκανών για εργασία τυφλών.

Πολλούς τρόπους προτείνουν για τήν θεραπεία τών προβλημάτων τας. 'Ενας τέτοιος τρόπος είναι : Κυκλοφορία, παράλληλα με τά ήδη υπάρχοντα, και άλλης κατηγορίας σήητων άκριβοτέρων κατά μία δεκάρα. Με αυτή τη δεκάρα πιστεύουν ότι θα καλύψουν τις ανάγκες τας και θα συνταξιοδοτηθούν ίλοι ίκενοποητικώς. Τό μέτρο έπίκειται στά περισσότερα εθρωπαϊκά κράτη με άριστα άποτελέσματα.

ΝΕΑ ΜΟΔΑ : ΟΙ «Ν

## Το τσιγάρο κόδε

• ΜΙΑ ΕΒΔ

ΕΛΕΤΕ να κόψετε τό τσιγάρο και τό πιτό, να άπαλ-λαγήτε από τούς θαρούθους και να αναζωογονηθήτε με μασ-

Εικόνα 22: «Γεμίσαμε τυφλούς ζητιάνους» (πηγή: *Το Βήμα*, 25.9.1966).

Στη διαμαρτυρία αυτή οι τυφλοί μουσικοί οργανώθηκαν ως μια ομάδα ανθρώπων που προσομοίαζε σε σωματείο. Μάλιστα, φαίνεται ότι αυτή η διαμαρτυρία είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την προσωρινή δίμηνη αναστολή της συγκεκριμένης διαταγής μετά την παρέμβαση του υφυπουργού Εσωτερικών Βασίλειου Βραχνού.<sup>1134</sup> Ωστόσο, ο ίδιος ο ΠΣΤ απέδιδε την εξέλιξη αυτή στην ευνοϊκή για την υπόθεση αντίδραση του αθηναϊκού τύπου και την πίεση που άσκησε μέσα από τη δημοσίευση άρθρων σχετικών με το θέμα: «κατ' Απρίλιον 1954 σύσσωμος ο Αθηναϊκός τύπος εξεγέρθη εναντίον της Αστυνομίας εν σχέσει με το παρόν θέμα [...] και ασφαλώς ο προκληθείς δημοσιογραφικός θόρυβος συνετέλεσε εις την αναβολήν μέχρι 31-1-1954

<sup>1131</sup> «Διαμαρτυρία τυφλών μουσικών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 88, 1.2.1954.

<sup>1132</sup> *Ελευθερία*, 20.4.1954.

<sup>1133</sup> *Το Βήμα*, 25.9.1966.

<sup>1134</sup> «Ειδήσεις και σχόλια», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 94, 1.5.1954.

εφαρμογής του σκληρού εν λόγω μέτρου». <sup>1135</sup> Στις 18 Σεπτεμβρίου του 1959, τέσσερα χρόνια μετά την εφαρμογή της απαγόρευσης, οι τυφλοί μουσικοί συγκεντρώθηκαν στο επαγγελματικό εργαστήριο του ΠΣΤ και κήρυξαν 48ωρη απεργία πείνας με αίτημα την κατάργηση αυτής της απαγόρευσης. Η απεργία πείνας ανεστάλη δύο μέρες αργότερα, μετά από παρέμβαση του γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ, ο οποίος δεσμεύθηκε ότι θα μεσολαβούσε για να διευθετηθεί το ζήτημα. <sup>1136</sup> Ωστόσο, άδεια στους τυφλούς μουσικούς για να εξασκούν το επάγγελμά τους στους δρόμους των πόλεων δεν δόθηκε ποτέ. Το θέμα επανερχόταν ως αίτημα από τον ΠΣΤ μέχρι την κινητοποίηση του 1976. Όπως θα δούμε παρακάτω, κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης τα αιτήματα διεκδίκησης έγιναν πιο γενικά, με επίκεντρο την παροχή επιδόματος σε όλους/ες τους/τις τυφλούς/ές, διεκδίκηση που ικανοποιήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1970.

Στο μεταξύ, ο ΠΣΤ, που τα προηγούμενα τέσσερα χρόνια επανερχόταν συχνά με υπομνήματα και επιστολές στην κατάργηση της απαγόρευσης κυκλοφορίας των τυφλών μουσικών στους κεντρικούς δρόμους, στις 18 Αυγούστου του 1959 απηύθυνε επιστολή προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης Κωνσταντίνο Καραμανλή μόνο για το συγκεκριμένο θέμα, αποκαλύπτοντας και απορρίπτοντας, ταυτόχρονα, το εναλλακτικό σχέδιο της κυβέρνησης για χορήγηση αδειών μικροπωλητών στους τυφλούς μουσικούς για να πουλούν παντόφλες στην πλατεία Κοτζιά. Ο ΠΣΤ εστίαζε στις αρνητικές επιπτώσεις που θα είχε η εφαρμογή αυτής της πρότασης στο βιοπορισμό τόσο των 50 τυφλών μουσικών της Αθήνας όσο και των επτά τυφλών μικροπωλητών που ήδη εργάζονταν στην πλατεία Κοτζιά. <sup>1137</sup>

---

<sup>1135</sup> «Διατί να μην ζήσουν;», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ε', αριθμός φύλλου 107, 15.1.1955.

<sup>1136</sup> «Απεργία πείνης», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ι', αριθμός φύλλου 164, Οκτώβριος 1959.

<sup>1137</sup> «Επιστολή ΠΣΤ προς τον πρόεδρο της Κυβερνήσεως 18.8.1959», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ι', αριθμός φύλλου 163, Σεπτέμβριος 1959.



Εικόνα 23: Τυφλοί μικροπωλητές (πηγή: Άρης Μαραγκόπουλος, *Η άλλη Ελλάδα 1950-1965*, αρχείο Κωνσταντίνου Μεγαλοκονόμου, Τόπος, Αθήνα 2018, σ. 30-31).

Επιπλέον, και μετά την ψήφιση και εφαρμογή του νόμου 2765/1954, με τον οποίο αναγνωρίστηκε ουσιαστικά από το κράτος και σταθεροποιήθηκε η επαγγελματική απασχόληση των τυφλών στην παραγωγή ειδών καθαριότητας, το *Βήμα των Τυφλών* εξακολουθούσε να φιλοξενεί στις στήλες του άρθρα για την επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών και σε άλλους τομείς, αλλά και για την παροχή του επιδόματος στους «άνικανους προς εργασία τυφλούς». Μάλιστα, συχνά στα άρθρα προτεινόταν συγκεκριμένοι τρόποι τόσο επέκτασης των εργασιακών δυνατοτήτων των τυφλών όσο και εξεύρεσης των απαιτούμενων χρημάτων στον κρατικό προϋπολογισμό για την παροχή του επιδόματος. Ενδεικτικά, ο Ανδρέας Δημολίτσας σε άρθρο του στο *Βήμα των Τυφλών* με τίτλο «Προς έντονον συναγεμόν δυνατοτήτων» πρότεινε την απασχόληση των τυφλών στον τομέα των συσκευασιών, με υπόδειξη του παραδείγματος που ίσχυε σε άλλες χώρες και τη δημιουργία και κυκλοφορία ειδικού γραμματοσήμου, τα έσοδα από το οποίο θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για την παροχή επιδόματος στους τυφλούς που αποδεδειγμένα ήταν άνικανοι προς εργασία.<sup>1138</sup> Την πρόταση για τυφλόσημο, ο Δημολίτσας επανέφερε και μετά την αποχώρησή του από τον ΠΣΤ, αρχικά μέσα από το έντυπο *Προστασία των*

<sup>1138</sup> «Προς έντονον συναγεμόν δυνατοτήτων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΣΤ', αριθμός φύλλου 112, Μάιος 1955.

Τυφλών<sup>1139</sup> και κατόπιν από τις σελίδες του εντύπου του Προοδευτικού Συλλόγου Τυφλών, *Οι τυφλοί σας ομιλούν*.<sup>1140</sup>

Πολύ συχνά, αν όχι σχεδόν σε κάθε φύλλο στο *Βήμα των Τυφλών*, ο ΠΣΤ ασκούσε έντονη κριτική στην κυκλοφορία άλλων εφημερίδων, οι οποίες, από τους τίτλους τους, φαινόταν ότι απευθύνονταν στους τυφλούς πολίτες. Συγκεκριμένα, ανέφερε συχνά τα έντυπα *Αστήρ των Τυφλών*, *Ένωσις των Τυφλών*, *Εφημερίς των τυφλών*, *Πανελλήνιον Δελτίον Τυφλών*, *Ήρωες*, *Πρόοδος των Τυφλών*, *Φωνή των Τυφλών* και *Τα Τυφλά Παιδιά*. Σύμφωνα με τον ΠΣΤ, όλα τα παραπάνω έντυπα αποτελούσαν τρόπους αποκόμισης ατομικού οικονομικού οφέλους από τους εκδότες τους. Ο Σύνδεσμος εκτιμούσε ότι τα χρήματα που συγκεντρώνονταν από την πώλησή τους δεν διατίθονταν υπέρ των τυφλών.<sup>1141</sup> Μάλιστα, σε όλες τις αναφορές που έκανε ο ΠΣΤ σε αυτά τα έντυπα, διαχώριζε τη θέση του, δηλώνοντας ότι αποτελούσε τη μοναδική οργάνωση τυφλών στη χώρα: «μία οργάνωσις τυφλών υπάρχει εν τη χώρα, ο ΠΣΤ, όστις έχει δημοσιογραφικόν του όργανον το ανά χήρας *Βήμα των Τυφλών*. Και με τας εισπραττομένας συνδρομάς παρέχει ιατροφαρμακευτικήν περίθαλψιν και χρηματικά βοηθήματα εις τα άπορα μέλη τη Οργανώσεως. Η ταμειακή διαχείρισις του Βήματος των Τυφλών ελέγχεται παρά του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας. Ωσαύτως γίνεται και ο προσήκων έλεγχος παρά των μελών του Συνδέσμου κατά τας γενικάς συνελεύσεις».<sup>1142</sup>

Στο πλαίσιο αυτό, ο ΠΣΤ αντέδρασε έντονα στη συμπερίληψη του *Βήματος των Τυφλών*, ανάμεσα στα άλλα έντυπα, σε μια εγκύκλιο της χωροφυλακής, στην οποία παρουσιαζόταν ως νόμιμη η έκδοση και πώλησή τους, αλλά ως παράνομη πράξη η διεξαγωγή εράνων με πρόσχημα την πώλησή τους, με την ταυτόχρονη παρουσίασή τους ως εκπροσώπων του συνόλου των τυφλών.<sup>1143</sup> Έστειλε, λοιπόν, δύο υπομνήματα στη χωροφυλακή για την εξαίρεση του *Βήματος των Τυφλών* από αυτή την εγκύκλιο, την οποία και τελικά επέτυχε, μέσω της έκδοσης διευκρινίσεων από τον αρχηγό της χωροφυλακής. Συγκεκριμένα, σε διαταγή του αρχηγού της χωροφυλακής προς όλες τις διοικήσεις χωροφυλακής στις 18.7.1952 διαβάζουμε ότι «το *Βήμα των Τυφλών* τυγχάνει όργανον του ΠΣΤ, Σωματείου αναγνωρισμένου και εξυπηρετεί τα συμφέροντα των

<sup>1139</sup> Ανδρέας Δημολίστας, «Έμψυχα Ερείπια», *Προστασία των Τυφλών*, έτος δεύτερον, αριθμός φύλλου 13, Ιανουάριος 1957, σ. 4.

<sup>1140</sup> «Ενοράσεις, ευχαί, πόθοι, ελπίδες», *Οι τυφλοί σας ομιλούν*, έτος πρώτον, αριθμός φύλλου 1, Οκτώβριος 1961, σελ. 1.

<sup>1141</sup> «Σκοποί και μέσα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 44, 16.2.1952, σ. 1.

<sup>1142</sup> Στο ίδιο.

<sup>1143</sup> «Μια εγκύκλιος του Αρχηγείου Β. Χωροφυλακής και δύο σχετικά υπομνήματα του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών, *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 51, 1.6.1952, σ. 1.

οργανωμένων εις τον σύλλογον τούτον τυφλών της χώρας του οποίου η αποστολή είναι ηθική και υλική ενίσχυσις και περίθαλψις των μελών του», ενώ όλα τα υπόλοιπα έντυπα αποτελούν «ιδίαν επιχείρησιν εξυπηρετούσα τα συμφέροντά του εκδότη τους».<sup>1144</sup>

Ο ΠΣΤ ασχολούνταν αρκετά με αυτές τις εκδοτικές πρωτοβουλίες, έδινε αποσπασματικές πληροφορίες για τους εκδότες, ενώ, ενίοτε, συνομιλούσε με ένταση και με κάποιες από αυτές.<sup>1145</sup> Ενδεικτικά, σε άρθρο στο *Βήμα των Τυφλών* με τον τίτλο «Έλθετε προς ημάς» σήκωσε το γάντι και απάντησε στο κύριο άρθρο στο 13<sup>ο</sup> φύλλο της εφημερίδας *Ένωσις των Τυφλών* (15<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1952), στο οποίο διατυπώθηκε η προτροπή της ένωσης στους διαιρεμένους τυφλούς. Ο ΠΣΤ απάντησε σε αυτή την προτροπή, καθώς η *Ένωσις των Τυφλών* δημιουργήθηκε μετά από διάσπασή του. Πρόκειται για συνηθισμένη πρακτική στις διασπασμένες ή υπό διάσπαση οργανώσεις. Ο ΠΣΤ, λοιπόν, διατύπωσε την απάντησή του με ηγεμονικό τρόπο, πληροφορώντας ότι η συγκεκριμένη οργάνωση αποτελούνταν από 20 αποσπασθέντες από τον Σύνδεσμο τυφλούς, οι οποίοι μέσα από αυτή την κίνηση προώθησαν τη διαίρεση των τυφλών.<sup>1146</sup> Η εναντίωση του ΠΣΤ στη συγκεκριμένη οργάνωση εκφραζόταν ανοιχτά στο *Βήμα των Τυφλών* και με άλλες αφορμές, όπως η ειρωνική αναφορά στον εκδότη της *Ένωσις Τυφλών* Νικόλαο Μπάγια ως «δεσμώτη», όταν τον Απρίλιο του 1952 συλλήφθηκε για τη διενέργεια παράνομου εράνου,<sup>1147</sup> ώσπου τελικά ο Σύνδεσμος εξέφρασε την ικανοποίησή του για τη διακοπή κυκλοφορίας της συγκεκριμένης εφημερίδας τον Οκτώβριο του 1953.<sup>1148</sup>

---

<sup>1144</sup> «Ο αρχηγός Χωροφυλακής προς όλες τις διοικήσεις χωροφυλακής (18.7.1952)», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 55, 1.8.1952, σ. 1.

<sup>1145</sup> Για παράδειγμα, ο ΠΣΤ απαντά στις κατηγορίες που εξαπολύει μέσω της έκδοσης μιας εγκυκλίου ο Αλέξανδρος Κατσαούνης, εκδότης της Εφημερίδας των Τυφλών και ο οποίος δηλώνει εκπρόσωπος των αναπήρων της Εθνικής Αντίστασης, που είχαν στραφεί και εναντίον του ΕΛΑΣ, ότι ο ΠΣΤ σφετερίζεται τα χρήματα των τυφλών, επιστρέφοντάς του την κατηγορία («Τραχειά κραυγή», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 48, 15.4.1952).

<sup>1146</sup> «Δεν εξηγεί η συνάδελφος ούτε προς ποίους διηρημένους τυφλούς απευθύνεται, ούτε με ποίους οι διηρημένοι να ενωθώσι. [...] Είκοσι περίπου τυφλοί με επικεφαλής τον ιδιοκτήτην και διευθυντήν της Συναδέλφου απεσπάσθησαν από την αναγνωρισμένην οργάνωσιν των Τυφλών και ευρίσκονται διηρημένοι από τους άλλους, και αποκεκομμένοι εκ του κορμού βάλλουσι πρηνείς κατά του υψηλού δένδρου, εναντίον, φευ, του ΠΣΤ του οποίου την εικοστήν από της ιδρύσεώς του επέτειον (1932-1952) θα εορτάσωμεν εφέτος πανηγυρικός. Πολλάκις είπομεν φιλικώτατα εις τους διηρημένους ΕΛΘΕΤΕ ΠΡΟΣ ΗΜΑΣ. Εδώ ανήκετε. Μεθ' ημών οφείλετε ν' αγωνισθήτε. Αφ' ημών αποκεκομμένοι χρονημεύετε εις το να περιάγετε εις ανυπολήψιαν ολόκληρον την σεμνήν οικογένειαν των τυφλών [...]». («Έλθετε προς ημάς», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 45, 1.3.1952, σ. 1).

<sup>1147</sup> «Οι δεσμώται», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 48, 15.4.1952.

<sup>1148</sup> «Η Ένωσις Τυφλών σταμάτησε να κυκλοφορεί», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 85, 1.12.1953, σ. 2.

Η συνεχής υπόμνηση των συγκεκριμένων εντύπων από τον ΠΣΤ ως άσχετων προς τον χώρο και τις διεκδικήσεις των τυφλών μπορεί να ερμηνευτεί και στο πλαίσιο της αποχώρησης των εκδοτών τους από τον ΠΣΤ και της προσπάθειάς τους για δημιουργία ανταγωνιστικών προς το *Βήμα των Τυφλών* εντύπων. Συγκεκριμένα, τον Δεκέμβριο του 1961, ο ΠΣΤ δημοσίευσε ένα άρθρο στο *Βήμα των Τυφλών* στο οποίο ανέφερε τα έντυπα *Προστασία Τυφλών*, *Τα τυφλά παιδιά*, *Η φωνή των τυφλών*, *Η πρόνοια των τυφλών*, *Πρόοδος των τυφλών* και *Ήρωες* ως εκδοτικές πρωτοβουλίες αποσπασθέντων τυφλών από τον ΠΣΤ. Στο ίδιο δημοσίευμα, πληροφορούμαστε ότι οι εκδότες των εντύπων αυτών την άνοιξη του 1961 προσπάθησαν να δημιουργήσουν και μία κοινή πλατφόρμα δράσης, ανταγωνιστική προς τον ΠΣΤ, εκδίδοντας ένα ενιαίο έντυπο με τον τίτλο *Πανελλαδική Ένωσις Τυφλών*. Και σε αυτή την εξέλιξη ο ΠΣΤ απάντησε ότι η σχέση αυτών των επιχειρηματιών με τους τυφλούς ήταν ανύπαρκτη, καθώς και ότι παρά τις εκκλήσεις του ΠΣΤ να επιστρέψουν στο Σύνδεσμο, εκείνοι προτίμησαν το δρόμο της διάσπασης.<sup>1149</sup> Η αντιδικία του ΠΣΤ με τα άλλα έντυπα που κυκλοφορούσαν από τυφλούς εκδότες διευρύνθηκε και στο περιεχόμενο των εντύπων αυτών. Χαρακτηριστικά, την άνοιξη του 1955 ο ΠΣΤ προχώρησε στη σύνταξη εξώδικης διαμαρτυρίας προς το έντυπο *Πρόνοια των Τυφλών*, με εκδότη τον Δημήτριο Τουρκίστα, σχετικά με την πρακτική του τελευταίου να δημοσιεύει αυτολεξεί κείμενα και άρθρα που είχαν δημοσιευθεί στο *Βήμα των Τυφλών*.<sup>1150</sup>

Ο ΠΣΤ φαίνεται ότι παρακολουθούσε στενά και τα δημοσιεύματα στον Τύπο για τα ζητήματα των τυφλών, άλλοτε ευχαριστώντας και ενθαρρύνοντας εφημερίδες να αναδεικνύουν τα θέματα που αφορούσαν τους τυφλούς και άλλοτε ασκώντας έντονη κριτική για ανακριβείς πληροφορίες σχετικά με τις εφαρμοζόμενες κρατικές πολιτικές ή για τον τρόπο που παρουσιάζονταν οι τυφλοί στον Τύπο. Ενδεικτικά, τον Ιούνιο του 1952 με δημοσίευσμά του στο *Βήμα των Τυφλών*, με τον τίτλο «Ποία η πραγματικότητα» ο ΠΣΤ ασκούσε κριτική στη διαφήμιση μέτρων υπέρ των τυφλών στον Τύπο, τα οποία στην πραγματικότητα δεν εφαρμόζονταν. Με αφορμή μάλιστα αυτή την κριτική, επανέφερε το αίτημα για εφαρμογή του νόμου 1904/1951 και εξέθεσε τα υφιστάμενα

---

<sup>1149</sup> «Οι εν λόγω επιχειρηματίαι καίτοι κληθέντες υφ' ημών ίνα επανέλθωσιν εις τους κόλπους του Συνδέσμου εξ ου απεσπάσθησαν ούτοι ηρνήθησαν. Και ου μόνον τούτο, αλλά προ 8μήνου, καταθέσαντες τους τίτλους των ως άνω εντύπων, εξέδωσαν εν ενιαίον έντυπον υπό τον τίτλον Πανελλαδική Ένωσις Τυφλών, το οποίον εκπροσωπεί τους εξ εκδότες, ιδιώτας επιχειρηματίας, των προηγουμένων εντύπων και ουδαμώς τους τυφλούς». («Προς τους αναγνώστας μας», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 190, Δεκέμβριος 1961, σ. 8).

<sup>1150</sup> «Αντίκειται εις την δημοσιογραφικήν τάξην», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΣΤ', αριθμός φύλλου 113, Ιούνιος 1955, σ. 4.

προβλήματα των τυφλών, εστιάζοντας στο τεράστιο ποσοστό ανεργίας τους.<sup>1151</sup> Αντίστοιχα, με αφορμή τα δημοσιεύματα των εφημερίδων *Εστία* στις 14.7.1953 με τίτλο «Βιομηχανία» και *Καθημερινή* στις 9.8.1953 με τίτλο «Επιδρομή», στα οποία ασκούσαν δριμεία κριτική στους τυφλούς συλλήβδην για την πρακτική τους να εκδίδουν και να πουλούν πόρτα πόρτα εφημερίδες και περιοδικά με σκοπό το προσωπικό όφελος, ο ΠΣΤ αισθάνθηκε την ανάγκη να διαχωρίσει τη θέση του, να διαφοροποιήσει το *Βήμα των Τυφλών* από αυτή την πρακτική και να ασκήσει εκ νέου κριτική στις υπόλοιπες εκδοτικές πρωτοβουλίες των τυφλών.<sup>1152</sup> Στο ίδιο μήκος κύματος, τον Φεβρουάριο του 1954 διαφήμιζε ένα άρθρο της *Καθημερινής* για το ίδιο θέμα, εκφράζοντας την ελπίδα ότι το άρθρο αυτό θα πίεζε τους αρμοδίους να αναλάβουν μέτρα ενάντια στους τυφλούς επιχειρηματίες που εξαπατούσαν τους πολίτες κερδίζοντας χρήματα από την πώληση των εντύπων τους.<sup>1153</sup>

Στο μεταξύ, προϊόντος του χρόνου, ο ΠΣΤ πύκνωνε τα ψηφίσματα και τα υπομνήματα προς την κυβέρνηση και τα υπουργεία,<sup>1154</sup> ενώ το 1960, για πρώτη φορά σε ψήφισμά του διατύπωσε την πρόθεσή του να εντείνει τον αγώνα του. Συγκεκριμένα, παραθέτοντας τα αιτήματά του, τα οποία από την αρχή της δεκαετίας του 1950 είχαν παραμείνει ανεκπλήρωτα και άρα ίδια,<sup>1155</sup> προσθέτοντας και δύο ειδικά αιτήματα που αφορούσαν την εφαρμογή του νόμου 2765/1954 και την ίδρυση και άλλης σχολής τηλεφωνητών, απειλούσε με «*την κάθοδο των τυφλών εις έντονον νόμιμον αγώνα, ίνα επιτύχωμεν την λύσιν των δικαίων αιτημάτων της αναξιοπαθούσης τάξεώς μας, υπέρ της οποίας σε όλα τα πεπολιτισμένα κράτη λαμβάνονται λίαν προστατευτικά μέτρα ανακουφίσεως των τυφλών και μόνον εν Ελλάδι, την κοιτίδα του πολιτισμού,*

<sup>1151</sup> «Ποία η πραγματικότητα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 52, 15.6.1952.

<sup>1152</sup> «Ποία η πραγματικότητα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 81, 1.9.1953.

<sup>1153</sup> «Ασυδοσία», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Δ', αριθμός φύλλου 88, 1.2.1954.

<sup>1154</sup> Ανοιχτές επιστολές και υπομνήματα έστειλε ο ΠΣΤ συχνά ήδη από το 1959 για τη χορήγηση αδειών ελεύθερης κυκλοφορίας στις συγκοινωνίες, την τροποποίηση του ν. 2765/54 με την πρόβλεψη κυρώσεων στις δημόσιες υπηρεσίες που δεν τον εφάρμοζαν, την εφαρμογή του νόμου 1904/1951, την ίδρυση και δεύτερης σχολής τηλεφωνητών, τη δημιουργία ειδικών εκπαιδευτικών βιομηχανικών κλάδων, καθώς και την πρόσληψη τυφλών ιεροψαλτών στους ναούς («Και πάλιν τα εισιτήρια ελευθέρως κυκλοφορίας», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 170, Απρίλιος 1960, σ. 4, «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 166, Δεκέμβριος 1959, σ. 8).

<sup>1155</sup> Τα αιτήματά του ΠΣΤ και το 1960 περιλάμβαναν την πλήρη εφαρμογή του νόμου 1904/1951, τη χορήγηση δελτίων ελεύθερης κυκλοφορίας σε όλες τις συγκοινωνίες στους εργαζόμενους τυφλούς, τη δημιουργία ειδικών εκπαιδευτικών κλάδων (και κυρίως βιομηχανικών) στις σχολές Καλλιθέας και Θεσσαλονίκης, τον διορισμό τυφλών ιεροψαλτών σε ναούς και την άρση των απαγορευτικών διαταγών της αστυνομικής διεύθυνσης Αθηνών ώστε να μη διώκονται οι τυφλοί μουσικοί και μικροπωλητές («Ψήφισμα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 171, Μάιος 1960, σ. και «Ανοιχτή επιστολή προς την ΑΕ τον κ. Πρωθυπουργόν», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 177, Νοέμβριος 1960, σ. 1).

ευρισκόμεθα εγκαταλελειμμένοι εις το έλεος». <sup>1156</sup> Ήδη, σε ανοιχτή επιστολή του στις εφημερίδες ο πρόεδρος του ΠΣΤ Μιχαήλ Μπέλος είχε παρουσιάσει τα προβλήματα στη βάση των οποίων διατυπώθηκαν τα παραπάνω αιτήματα και κατέληξε στην τοποθέτηση ότι σε περίπτωση που συνεχιζόταν η κρατική αδιαφορία, ο ΠΣΤ θα κατέφευγε σε διεθνείς οργανισμούς ως μέσο πίεσης για την εφαρμογή προστατευτικών για τους τυφλούς μέτρων. <sup>1157</sup> Ωστόσο, η απάντηση και σε αυτό το ψήφισμα από το πολιτικό γραφείο του προέδρου της κυβέρνησης ήταν τυπική και περιλάμβανε την ενημέρωση του ΠΣΤ ότι τα αιτήματά του κοινοποιήθηκαν στα αντίστοιχα υπουργεία. Ειδικά για το αίτημα σχετικά με την ίδρυση δεύτερης σχολής τηλεφωνητών, ο ΠΣΤ έλαβε συγκεκριμένη απάντηση: «*τούτο δεν θα ήτο εξυπηρετικόν των μελών του υμετέρου Συνδέσμου καθ' όσον ως διαπιστούται οι εκ της ήδη λειτουργούσης σχολής αποφοιτώντες δεν καθίσταται δυνατόν να απορροφηθώσιν εις εργασίας Τηλεφωνητού*». Στην άρνηση αυτή ο ΠΣΤ απάντησε προτείνοντας τη θέσπιση νόμου που θα περιλάμβανε την υποχρεωτική απορρόφηση των τυφλών τηλεφωνητών από τις δημόσιες υπηρεσίες. <sup>1158</sup>

Το 1960 είχε ήδη πραγματοποιηθεί και η αποχώρηση του Δημολίτσα από τον ΠΣΤ, ο οποίος προχώρησε στη σύσταση νέας οργάνωσης με την επωνυμία «Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών». Συγκεκριμένα, τον Ιούνιο του 1956 ο Δημολίτσας δεν εκλέχθηκε στο Διοικητικό Συμβούλιο του ΠΣΤ, <sup>1159</sup> ενώ τον Ιανουάριο του 1957 αρθρογραφούσε επώνυμα στο περιοδικό *Προστασία των Τυφλών*. <sup>1160</sup> Σύμφωνα με το *Βήμα των Τυφλών*, εξάλλου, ήδη τον Απρίλιο του 1958 είχε ιδρυθεί το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών, το οποίο φαίνεται ότι αποτελούσε πρωτοβουλία του Δημολίτσα, χωρίς ωστόσο να κατονομάζεται στο σχετικό άρθρο της εφημερίδας. Στο άρθρο αυτό, ο ΠΣΤ εξέφραζε την πικρία του για το γεγονός ότι το Εθνικό Συμβούλιο συστάθηκε από πρώην στελέχη της διοίκησης του Συνδέσμου και εκτιμούσε ότι η ίδρυση του σωματείου αυτού θα προκαλούσε ζημιά στη διεκδίκηση των αιτημάτων των τυφλών, καθώς αποτελούσε μια διασπαστική ενέργεια που λειτουργούσε σε βάρος της επίτευξης της ενότητας στο χώρο

---

<sup>1156</sup> «Ψήφισμα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 171, Μάιος 1960, σ. 8.

<sup>1157</sup> «Και μια επιστολή», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Γ', αριθμός φύλλου 170, Απρίλιος 1960, σ. 4.

<sup>1158</sup> «Από μήνα σε μήνα», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 173, Ιούλιος 1960.

<sup>1159</sup> «Νέον Διοικητικόν Συμβούλιον», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Ζ', αριθμός φύλλου 125, Ιούνιος 1956, σ. 4.

<sup>1160</sup> Ανδρέας Δημολίτσας, «Έμψυχα Ερείπια», *Προστασία των Τυφλών*, έτος δεύτερον, αριθμός φύλλου 13, Ιανουάριος 1957, σ. 3-4.



των τυφλών, ως προϋπόθεσης για την πραγματοποίηση συντονισμένων ενεργειών που θα μπορούσαν να προωθήσουν τα αιτήματά τους.<sup>1161</sup>

Οι προτεραιότητες του Εθνικού Συμβουλίου Τυφλών φαίνεται ότι ήταν διαφορετικές από αυτές του ΠΣΤ, καθώς αυτό προσανατολιζόταν σε ευκαιρίες μόρφωσης ενήλικων τυφλών και προσπαθούσε να συσπειρώσει τους διανοούμενους τυφλούς. Χαρακτηριστικά, στις 24 Απριλίου 1960 το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών πραγματοποίησε λαχειοφόρο αγορά στο Ζάππειο, τα έσοδα της οποίας ήθελε να αξιοποιήσει για τη συμπλήρωση και ολοκλήρωση του μεγάλου ορθογραφικού και ερμηνευτικού λεξικού σε Braille, για χρήση αποκλειστικά των τυφλών.<sup>1162</sup> Ωστόσο, φαίνεται ότι ο Δημολίστας αποχώρησε σχεδόν αμέσως από το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών, καθώς τον Οκτώβριο του 1961 παρουσιαζόταν ως συντάκτης του περιοδικού *Οι τυφλοί σας ομιλούν*, το οποίο αποτελούσε το επίσημο μηνιαίο έντυπο της οργάνωσης Προοδευτικός Σύλλογος Τυφλών, που είχε συσταθεί το 1960.<sup>1163</sup> Στον Προοδευτικό Σύλλογο Τυφλών αναφέρθηκε και ο ΠΣΤ, σχολιάζοντας στο *Βήμα των Τυφλών* την επιστολή αυτού του συλλόγου στην εφημερίδα *Ελευθερία*, με την οποία διεκδικούσε την παροχή σύνταξης στους τυφλούς. Το σχόλιο ήταν έμμεσο και παραπειστικό, καθώς ανέφερε ότι ο Προοδευτικός Σύλλογος Τυφλών διεκδικούσε την παροχή σύνταξης για τα μέλη του,<sup>1164</sup> ενώ στην ίδια τη δημοσιευμένη επιστολή του ο Προοδευτικός Σύλλογος Τυφλών διεκδικούσε την παροχή σύνταξης για όλους/ες τους/τις

---

<sup>1161</sup> Συγκεκριμένα, διαβάζουμε: «Πληροφορούμεθα ότι ιδρύθη νέον Τυφλικόν Σωματείον υπό την επωνυμίαν «Εθνικόν Συμβούλιον Τυφλών Ελλάδος». Το γεγονός τούτο μας έκαμε να απορήσωμεν και να δοκιμάσωμεν μεγάλη πικρίαν διότι αντί της ενώσεως η οποία έπρεπε να πρυτανεύει όλων των ενεργειών μας, οσημέραι διασπώμεθα, αναλογιζόμενοι ότι οι πρωτεργάται της ιδρύσεως του νέου τούτου σωματείου ανήκον εις τα στελέχη μας, στελέχη τα οποία εκόπτοντο υπέρ της ενώσεως και των συνδυασμένων ενεργειών. Εν πάση περιπτώσει η ίδρυσις του νέου Σωματείου μάλλον βλάβην παρά ωφέλειαν θα επιφέρη εις την διαχείρισιν των τυφλικών ζητημάτων. Οι ιδρυταί του νέου Σωματείου αν ήθελον να αγωνισθούν υπέρ των συμφερόντων της τάξεώς μας, ώφειλον ν' αγωνισθούν υπό την σημαίαν του Συνδέσμου μας του οποίου μάλιστα υπήρξαν και μέλη της διοικήσεως και όχι να ιδρύσουν νέον Σωματείον, δίδοντες το κακόν παράδειγμα της διασπάσεως της ενότητος η οποία έπρεπε να μας χαρακτηρίζει». («Προς τι κι άλλον Σωματείου»;», *Βήμα των Τυφλών*, έτος Η', αριθμός φύλλου 146, Απρίλιος 1958, σ. 4).

<sup>1162</sup> Ο ίδιος ο Δημολίστας δήλωσε σχετικά: «Προκρίναμε την συμπλήρωσι του λεξικού από όλες τις άλλες ανάγκες μας γιατί είναι απαραίτητο για τους μαθητές και τους σπουδαστές μας». («Λαχειοφόρος στο Ζάππειο με έργα των τυφλών Ελλάδος για να εκδοθή λεξικό με το σύστημα Μπράιγ», *Ελευθερία*, 25 Απριλίου 1960).

<sup>1163</sup> *Οι τυφλοί σας ομιλούν*, έτος πρώτον, αριθμός φύλλου 1, Οκτώβριος 1961.

<sup>1164</sup> «Αιτήματα τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 185, Ιούλιος 1961, σ. 4.

τυφλούς/ές.<sup>1165</sup> Τον Απρίλιο του 1962 ο Ανδρέας Δημολίστας επανέκαμψε στις τάξεις του ΠΣΤ και εκλέχθηκε πρόεδρος του.<sup>1166</sup>

### **Τα ζητήματα των τυφλών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών**

Αν τη δεκαετία του 1950 τα δύο βασικά αιτήματα του ΠΣΤ ήταν η παραχώρηση δελτίων δωρεάν μετακινήσεων με τα μέσα μεταφοράς και η άρση της απαγόρευσης στους τυφλούς μικροπωλητές και μουσικούς να ασκούν τα επαγγέλματά τους σε κεντρικούς δρόμους μεγάλων πόλεων, στην αρχή της δεκαετίας του '60, στα αιτήματα κυριαρχούσε η χορήγηση επιδόματος και η κριτική στο νόμο που είχε ήδη ψηφιστεί και δεν είχε εφαρμοστεί σχετικά με τη χορήγηση επιδόματος. Ακολουθώντας το ευρύτερο κλίμα αναζωπύρωσης του κοινωνικού διεκδικητισμού που συνόδευσε τον Ανένδοτο αγώνα, τη δολοφονία Λαμπράκη, την εκλογική ενίσχυση της Ένωσης Κέντρου και τα Ιουλιανά,<sup>1167</sup> ο ΠΣΤ κλιμάκωσε τη δράση του, εντάσσοντάς την στο γενικότερο ριζοσπαστισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Στο τέλος του 1960 ο ΠΣΤ άρχισε να οξύνει τη ρητορική του, με αφορμή την αδιάφορη αντιμετώπιση των διαβημάτων του από την κυβέρνηση της ΕΡΕ. Για πρώτη φορά απειλούσε ότι απέναντι στην κρατική αδιαφορία οι έλληνες τυφλοί είχαν την πρόθεση να ακολουθήσουν το παράδειγμα της διαμαρτυρίας των ιταλών τυφλών, οι οποίοι είχαν εντείνει τις μορφές διαμαρτυρίας τους, κατορθώνοντας να αποσπάσουν από την ιταλική κυβέρνηση την παροχή επιδόματος.<sup>1168</sup> Πράγματι, το Νοέμβριο του 1962 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση των τυφλών στην αίθουσα του *Παρνασσού*, με κύριο θέμα συζήτησης τη χορήγηση του επιδόματος,<sup>1169</sup> ενώ το 1964 ο ΠΣΤ οργάνωσε μια μεγάλη διαμαρτυρία έξω από το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, λίγο μετά από την οποία ξεκίνησε η παροχή του επιδόματος στους άπορους τυφλούς που προέβλεπε ο νόμος 1904/1951.<sup>1170</sup> Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς μάλιστα, πραγματοποιήθηκε

<sup>1165</sup> «Συνταξιοδότησιν όλων των τυφλών ζητεί ο σύλλογός των», *Ελευθερία*, 27.6.1961, σ. 7.

<sup>1166</sup> «Αρχαιρεσΐαι εις τον Πανελλήνιον Σύνδεσμον Τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 194, Απρίλιος 1962, σ. 4. Το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών επανενώθηκε με τον ΠΣΤ τη χρονιά 1974-1975, λίγο πριν τη μεγάλη κινητοποίηση της Μεταπολίτευσης.

<sup>1167</sup> Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης & Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

<sup>1168</sup> «Το παράπονο των τυφλών», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΑ', αριθμός φύλλου 178, Δεκέμβριος 1960, σ. 8.

<sup>1169</sup> «Οι τυφλοί πραγματοποιούν συγκέντρωσιν διά τα ζητήματά των», *Ελευθερία*, 3.11.1962, σ. 8.

<sup>1170</sup> «Αντιμετωπίζεται οριστικά το ζήτημα των τυφλών», *Το Βήμα*, 2.10.1964, σ. 4 και «Οι προϋποθέσεις για την επιδότηση των απόρων τυφλών», *Το Βήμα*, 14.10.1964, σ. 4.

και πορεία πολιτικών αναπήρων, στην οποία συμμετείχαν και οι τυφλοί προς το κτίριο του Κοινοβουλίου, με αίτημα την επαγγελματική τους αποκατάσταση.<sup>1171</sup> Η κλιμάκωση των δράσεων και των πολιτικών πρωτοβουλιών του ΠΣΤ, όπως εξάλλου και η γενικότερη κοινωνική και πολιτισμική «άνοιξη» των μέσων της δεκαετίας του 1960, ανακόπηκε με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών τον Απρίλιο του 1967.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, παρά την αναστολή λειτουργίας του Κοινοβουλίου, των πολιτικών κομμάτων, σωματείων και συλλόγων, η λειτουργία του ΠΣΤ δεν έπαυσε. Όπως συνέβη με τις αναπηρικές οργανώσεις σε άλλες χώρες στις οποίες επιβλήθηκαν δικτατορικά καθεστώτα,<sup>1172</sup> ο ΠΣΤ τέθηκε υπό επιτροπεία.<sup>1173</sup> Ως εκ τούτου η δράση του ενσωματώθηκε σε ένα πατερναλιστικό πλαίσιο. Προς το τέλος της δεκαετίας του '60, στα κύρια αιτήματα προστέθηκαν η επαγγελματική αποκατάσταση των τυφλών, ενώ ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών για πρώτη φορά ζήτησε την ανάληψη της εκπαίδευσης των τυφλών από το κράτος το 1972. Από το 1973 στο προσκήνιο εμφανίστηκε πιο δυναμικά και το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών, το οποίο με ανακοινώσεις και υπομνήματα στον Τύπο ασκούσε κριτική στο κράτος και την «ψευδοφιλανθρωπία», ζητώντας μόρφωση και εργασία για όλους τους τυφλούς. Μάλιστα, στους κόλπους του Εθνικού Συμβουλίου Τυφλών ανήκε ο Βασίλειος Τσούπρας,<sup>1174</sup> μετέπειτα πρόεδρος του ΠΣΤ κατά τη διάρκεια του αγώνα του 1976. Ο Βασίλειος Τσούπρας, θεολόγος ο ίδιος, είχε συμμετάσχει στο φοιτητικό θεολογικό αγώνα του 1962,<sup>1175</sup> γεγονός που προσφέρει ένα απτό παράδειγμα για τα νήματα που συνείχαν τη μακρά δεκαετία του 1960, μέσα και από προσωπικές συνέχειες.

Το 1970, σε έκθεση που δημοσίευσε το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ)<sup>1176</sup> για την κατάσταση των προνοιακών δομών στην

---

<sup>1171</sup> «Μια πορεία δημοφιλής», *Ελευθερία*, 27.6.1964, σ. 1.

<sup>1172</sup> Gildas Brégain, "An Entangled Perspective on Disability History: The Disability Protests in Argentina, Brazil and Spain, 1968-1982", *ό.π.*, σ. 143.

<sup>1173</sup> Συνέντευξη του Ηλία Μαριόλα (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1174</sup> Η σχέση του Βασιλείου Τσούπρα με το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών συνάγεται και από την οργάνωση ομιλίας του από το Συμβούλιο στις 18 Μαΐου 1969, με τίτλο «Ο αναβλέψας τυφλός και οι τυφλοί» (*Το Βήμα*, 18.5.1969).

<sup>1175</sup> Μάλιστα, φαίνεται ότι είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς στο βιβλίο του Γεώργιου Μεταλληνού για τον θεολογικό αγώνα, αξιοποιείται το προσωπικό αρχείο του Βασιλείου Τσούπρα (Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Θεολογικός αγώνας, 1962-ιστορία*, Παρουσία, Αθήνα 1989, σ. 10).

<sup>1176</sup> Το ΚΕΠΕ είχε ιδρυθεί το 1959 με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του Ξενοφώντα Ζολώτα, διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, με την επωνυμία Κέντρον Οικονομικών Ερευνών, ενώ τη σημερινή του ονομασία απέκτησε το 1964, οπότε και διευρύνθηκαν οι αρμοδιότητές του πέρα από τη μελέτη των οικονομικών προβλημάτων της χώρας και στον σχεδιασμό προγραμμάτων οικονομικής

Ελλάδα, υπήρχε ξεχωριστή ενότητα αφιερωμένη στις υπηρεσίες για τους/τις τυφλούς/ές. Στην έκθεση αυτή διαβάζουμε ότι δεν υπήρχαν σχολεία για τα τυφλά παιδιά μικρότερα των επτά ετών, ενώ παρέμεναν μόνο δύο (ο Οίκος Τυφλών στην Καλλιθέα και ο Ήλιος στη Θεσσαλονίκη) οι σχολές για τα τυφλά παιδιά ηλικίας επτά έως 15 ετών, οι οποίες εξυπηρετούσαν μόλις 190 από τα εκτιμώμενα συνολικά 1.300 τυφλά παιδιά. Το ΚΕΠΕ ασκούσε έντονη κριτική στο σύστημα των δύο σχολών, εντοπίζοντας ως πρόβλημα την ενθάρρυνση για συνέχιση στα γενικά γυμνάσια μόνο των χαρισματικών μαθητών/τριών και για φοίτηση στην βασική εκπαίδευση των υπόλοιπων μαθητών/τριών και ειδικά στη χειροτεχνία, χωρίς ουσιαστικές παροχές αναφορικά με την εκπαιδευτική τους κατάρτιση.<sup>1177</sup> Επιπλέον, υπογράμμιζε το γεγονός ότι οι τυφλοί/ές μαθητές/τριες που επιθυμούσαν να συνεχίσουν την εκπαίδευση μετά την αποφοίτησή τους από αυτές τις δύο σχολές, θα έπρεπε να στηριχθούν στις δικές τους οικονομικές δυνάμεις τόσο για την παρακολούθηση των σπουδών τους όσο και για τη μετατροπή των βιβλίων σε Braille, με την εξαίρεση κάποιων λίγων «τυχερών», τα έξοδα των οποίων κάλυπτε η ιδιωτική φιλανθρωπική πρωτοβουλία.<sup>1178</sup>

Σύμφωνα με την ίδια έκθεση, οι υπηρεσίες για τους/τις τυφλούς/ές στην Ελλάδα ήταν πολύ περιορισμένες και αφορούσαν κυρίως τους τυφλούς που κατοικούσαν στην Αθήνα. Ενδεικτικά, στην έκθεση διαβάζουμε ότι η μόνη περίπτωση επαφής των τυφλών με τις κοινωνικές υπηρεσίες πραγματοποιούνταν εφόσον αυτοί έκαναν αίτηση για να λάβουν επίδομα από το κράτος, οπότε ένας κοινωνικός λειτουργός πραγματοποιούσε επίσκεψη στο σπίτι τους για να διερευνήσει την οικογενειακή τους κατάσταση.<sup>1179</sup> Στην έκθεση πραγματοποιούνταν και διάκριση ανάμεσα στους/στις μεγαλύτερους/ες σε ηλικία τυφλούς/ές οι οποίοι/ες δεν είχαν πρόσβαση στις παρεχόμενες υπηρεσίες που είχαν θεμελιωθεί από τη δεκαετία του 1950, και τους/τις νεότερους/ες τυφλούς/ές που είχαν καλύτερη τύχη.<sup>1180</sup>

Η έκθεση κατέληγε παραθέτοντας ως πρώτη προτεραιότητα την ίδρυση νηπιαγωγείων για τυφλά παιδιά μέχρι επτά ετών, μια εξέλιξη που θα μπορούσε πραγματοποιηθεί αφού πρώτα καταρτιζόταν και το κατάλληλο προσωπικό που θα στελέχωνε τα σχολεία αυτά, το οποίο δεν υπήρχε στην Ελλάδα. Συνεπώς, ως βασική

---

ανάπτυξης (Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, «Ιστορικό», ανακτήθηκε στις 2 Νοεμβρίου 2020, <https://www.kepe.gr/index.php/el/to-kepe/istoriko-kepe.html>).

<sup>1177</sup> Anne Wood-Ritsatakis, *An Analysis of the Health and Welfare Services in Greece*, Center of Planning and Economic Research, Special Studies Series B, Athens 1970, σ. 146.

<sup>1178</sup> Στο ίδιο, σ. 147.

<sup>1179</sup> Στο ίδιο, σ. 146.

<sup>1180</sup> Στο ίδιο, σ. 146.

και κύρια προτεραιότητα η έκθεση του ΚΕΠΕ πρότασε την ίδρυση σχολών κατάρτισης εκπαιδευτικών για τα τυφλά παιδιά που θα μπορούσαν καταλλήλως να στελεχώσουν τα σχολεία.<sup>1181</sup>

Τέλος, στην ίδια έκθεση παρουσιαζόταν ως πρόβλημα το γεγονός ότι δεν υπήρχε σαφής καταγραφή του πληθυσμού των τυφλών ατόμων στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, απέδιδε την έλλειψη αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων στο γεγονός ότι δεν υπήρχε σχετικό ερώτημα στην απογραφή του 1961.<sup>1182</sup> Πράγματι, η τελευταία απογραφή των τυφλών στη χώρα είχε πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της γενικής απογραφής του 1951. Τα στοιχεία αυτής της απογραφής χρησιμοποιούσαν στις αναφορές και αναλύσεις τους οι αρμόδιοι φορείς του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας ή Αντιλήψεως, με τη σημείωση ότι επρόκειτο για ασαφή και αναξιόπιστα στοιχεία.<sup>1183</sup>

Τη χρονιά δημοσίευσης της έκθεσης του ΚΕΠΕ η στρατιωτική κυβέρνηση προχώρησε στη θέσπιση ορισμένων παροχών για τους/τις τυφλούς/ές. Συγκεκριμένα, τον Ιανουάριο του 1970 διπλασιάστηκε το επίδομα προς ανίκανους για εργασία τυφλούς, το οποίο ως μέτρο είχε ξεκινήσει να εφαρμόζεται από τον Μάιο του 1965,<sup>1184</sup> από 250 δραχμές σε 500 δραχμές με ταυτόχρονη διεύρυνση των δικαιούχων του και με την αλλαγή του κατώτατου ορίου ηλικίας για την παροχή του από τα 60 στα 50 έτη.<sup>1185</sup> Αυτό σήμαινε και την αύξηση των πιστώσεων για την επιχορήγηση των τυφλών κατά 30.000.000 δραχμές, δηλαδή από 28.840.000 σε 58.840.000 δραχμές.<sup>1186</sup> Ακόμα, στις 3 Μαρτίου του 1973, η κυβέρνηση επέκτεινε τη χορήγηση του επιδόματος και στα τυφλά παιδιά έως 18 ετών. Το σκεπτικό αυτής της επέκτασης περιλάμβανε «την ανάγκην επιδοτήσεως τυφλών παιδών» και «το διά τους τυφλούς επιδειχθέν ιδιαίτερον

---

<sup>1181</sup> Στο ίδιο, σ. 147.

<sup>1182</sup> Οι δύο εκτιμήσεις στις οποίες αναφέρεται το ΚΕΠΕ είναι αυτή του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, σύμφωνα με την οποία ο αριθμός των τυφλών στην Ελλάδα κυμαινόταν μεταξύ 15- 16000, και η εκτίμηση του Οίκου Τυφλών, σύμφωνα με την οποία υπήρχαν 18-20.000 τυφλοί άνθρωποι στη χώρα (Anne Wood-Ritsatakis, *An Analysis of the Health and Welfare Services in Greece*, ό.π., σ. 146).

<sup>1183</sup> Το 1962 ο Ορέστης Παπαϊωάννου προσέφερε τους αριθμούς που είχαν προκύψει από την απογραφή του 1951, σχολιάζοντας, ωστόσο, ότι τα στοιχεία ήταν ασαφή, και άρα όχι αξιόπιστα. Συγκεκριμένα, στην απογραφή της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας του 1951 καταγράφηκαν 110.000 ανάπηροι, από τους οποίους 23.000 τυφλοί, 16.000 κωφοί, 30.000 ακρωτηριασμένοι, 40.000 με ανίατο νόσημα (Ορέστης Παπαϊωάννου, «Η εν Ελλάδι προστασία των πολιτικών αναπήρων», *Βήμα των Τυφλών*, έτος ΙΒ', αριθμός φύλλου 193, Μάρτιος 1962, σ. 6).

<sup>1184</sup> Λίγο μετά τη συστηματικοποίηση της παροχής του, τα αιτήματα των οργανώσεων των τυφλών επικαιροποιήθηκαν, διεκδικώντας πλέον την αύξησή του. Χαρακτηριστικά, ο Ανδρέας Δημολίτσας προτείνει την αύξηση του μηνιαίου επιδόματος σε 1.500 δραχμές τον Φεβρουάριο του 1971 (Ανδρέας Δημολίτσας, «Η κοινωνική ζωή των τυφλών», *Η Τάξις των Τυφλών Βιοπαλαιστών, Ενοράσεις, πόθοι, ελπίδες, ευχαί, υπέρ των τυφλών*, έτος πρώτον, αριθμός φύλλου 9, σ. 4).

<sup>1185</sup> «Κρατική Προστασία των Τυφλών», *Η Πρόσδος των Τυφλών*, έτος 1<sup>ο</sup>, αριθμός φύλλου 1, σ. 3.

<sup>1186</sup> «Η εκπαίδευση και η επιδότηση των τυφλών», *Το Βήμα*, 13.2.1970, σ. 5.

ενδιαφέρον της Εθνικής Κυβερνήσεως».<sup>1187</sup> Επιπλέον, από την 1 Ιουνίου 1973 χορηγήθηκε μηνιαίο επίδομα 3.500 δραχμών στους τυφλούς δικηγόρους.<sup>1188</sup>

Την ίδια χρονική περίοδο ικανοποιήθηκε και το πάγιο αίτημα των τυφλών για χορήγηση αδειών ελεύθερης κυκλοφορίας στα μέσα συγκοινωνίας στους εργαζόμενους τυφλούς, με το Ν.Δ. 634/70 «περί ολικής ή μερικής απαλλαγής προσώπων τινών της υποχρεώσεως καταβολής κομίστρου κατά την διακίνησιν των διά λεωφορειών αυτοκινήτων των ΚΤΕΛ, ΕΚΤΕΛ, ΚΤΕΥΛ και ΣΕΚ». Το συγκεκριμένο διάταγμα προέβλεπε την ελεύθερη διακίνηση τυφλών, μελών σωματείων αναγνωρισμένων από το κράτος. Αυτή η προϋπόθεση σχολιάστηκε από έντυπα των τυφλών, καθώς, όπως αναφερόταν, από τους/τις περίπου 11.600 τυφλούς/ές στη χώρα, μόνο 500 ήταν μέλη των τριών αναγνωρισμένων σωματείων στην Αθήνα και άλλοι/ες 100 ήταν μέλη στο αναγνωρισμένο σωματείο της Θεσσαλονίκης.<sup>1189</sup>

Λίγους μήνες πριν από την εξέγερση του Πολυτεχνείου, το καθεστώς είχε εξαγγείλει την ίδρυση και λειτουργία Κέντρου Εκπαιδεύσεως και Αποκαταστάσεως Τυφλών. Συγκεκριμένα, το υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών συγκρότησε επιτροπή την οποία επιφόρτισε με την κατάρτιση του προγράμματος λειτουργίας του κέντρου και τον σχεδιασμό των εγκαταστάσεων. Προϋπολόγισε ένα κονδύλιο 300 εκ. δραχμών, εξασφάλισε μία έκταση 40 στρεμμάτων στους Αγίους Αναργύρους Αττικής για την ανέγερση των κτιριακών εγκαταστάσεων και εκτίμησε ότι το έργο θα ολοκληρωνόταν εντός του 1975. Στόχος του έργου ήταν η συγκέντρωση και λειτουργία όλων των κατά τόπους ειδικών σχολείων όλων των βαθμίδων. Στις προθέσεις του έργου ήταν η λειτουργία νηπιαγωγείου, δημοτικού σχολείου, γυμνασίου με οικοτροφείο, οικοκυρικής σχολής για τα τυφλά κορίτσια και οικοτροφείου για τους τυφλούς φοιτητές και σπουδαστές. Επίσης, στόχος ήταν να λειτουργήσουν στο κέντρο εργαστήρια επαγγελματικής αποκατάστασης τυφλών και σχολή τυφλών τηλεφωνητών. Η περιγραφή αυτή που περιλάμβανε έναν ολοκληρωμένο σχεδιασμό για τη σχολική και μετασχολική ζωή των τυφλών παρέπεμπε σε ιδρύματα στις ΗΠΑ και την Ευρώπη, ενώ ως διαβεβαίωση προς τα σωματεία τυφλών διατυπώθηκε ότι «*το Κέντρον θα είναι*

---

<sup>1187</sup> Υ.Α. Δ36/403, «Περί επιδοτήσεως τυφλών παιδών», ΦΕΚ282/Β/3.3.1973, σ. 2391.

<sup>1188</sup> «Ενίσχυση σε τυφλούς δικηγόρους», *Το Βήμα*, 7.7.1973, σ. 5.

<sup>1189</sup> «Ποίος πταίει;», *Η Τάξις των Τυφλών Βιοπαλαιστών, Ενοράσεις, πόθοι, ελπίδες, ευχαί, υπέρ των τυφλών*, έτος πρώτον, αριθμός φύλλου 8, Δεκέμβριος 1970, σ. 3. Πρόκειται για τα σωματεία που ήδη έχουν συζητηθεί παραπάνω, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, το Εθνικό Συμβούλιο των Τυφλών και η Πανελλήνια Ένωσις Τυφλών στην Αθήνα, καθώς και το σωματείο Ένωσις Τυφλών Βορείου Ελλάδος ο Λουδοβίκος Μπράιγ (*Μακεδονία*, 25.11.1962).

κατά πάντα τέλειον και σύγχρονον, εφάμιλλον δε προς τα εν ΗΠΑ και Ευρώπη λειτουργούντα τοιαύτα».<sup>1190</sup>

Η διαδικασία αυτή κατέληξε στο Νομοθετικό Διάταγμα 268 «Περί Συστάσεως Κέντρου Αποκαταστάσεως Τυφλών», που δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ στις 14 Ιανουαρίου 1974. Ως κύριος σκοπός του κέντρου διατυπωνόταν η παροχή κοινωνικής προστασίας σε εκ γενετής ή μετέπειτα τυφλούς, ενώ ως μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού υπογραμμίζοταν η έρευνα και η μελέτη των κοινωνικών προβλημάτων που «ανέκυπταν από την τυφλότητα» και η αναζήτηση και εύρεση των κατάλληλων μεθόδων για την επίλυσή τους.<sup>1191</sup> Στο πλαίσιο αυτό προτασσόταν η ίδρυση και λειτουργία συμβουλευτικών σταθμών για τις οικογένειες με τυφλά μέλη, «ειδικών παιδικών σταθμών», σχολών στοιχειώδους, μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης, κέντρων «προστατευόμενης εργασίας» και οικοτροφείων. Ακόμα, απαριθμούνταν οι υπηρεσίες που θα προσφέρονταν στους τυφλούς, οι οποίες περιλάμβαναν υπηρεσίες «κοινωνικής και ψυχολογικής αναπροσαρμογής», επαγγελματικού προσανατολισμού, «επαγγελματικής αναπροσαρμογής, εκπαίδευσης και μετεκπαίδευσης» και εύρεσης εργασίας μέσω του ΟΑΕΔ.<sup>1192</sup>

Στη νομοθετική αυτή πρωτοβουλία μπορεί κάποιος/α να διακρίνει μια συνέχεια στην πολιτική για την αναπηρία, η οποία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 1950, αν και αφορούσε μόνο τους/τις τυφλούς/ές ως ευάλωτη κοινωνική κατηγορία. Συγκεκριμένα, η νομοθετική θεσμοθέτηση κέντρων συμβουλευτικής, παιδικών σταθμών, υπηρεσιών ψυχολογικής υποστήριξης και επαγγελματικού προσανατολισμού, όπως επίσης κέντρων προστατευόμενης εργασίας αποτελούσαν τις προτροπές του ΟΗΕ προς τα κράτη-μέλη του, οι οποίες είχαν αρχίσει να συζητούνται και στο ελληνικό πλαίσιο στο τέλος της δεκαετίας του 1950 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Από την άποψη αυτή, μπορούμε να διακρίνουμε την ύπαρξη μιας συνέχειας στις πολιτικές για την αναπηρία και κατά τη διάρκεια της επταετίας, μια συνέχεια, που, όπως θα δούμε παρακάτω, διατηρήθηκε και κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, όταν διακόπηκε από τον αγώνα των τυφλών.

---

<sup>1190</sup> «Το Κέντρο Εκπαιδεύσεως και Αποκαταστάσεως Τυφλών», *Η Πρόοδος των Τυφλών*, έτος πρώτον, αριθμός φύλλου 2, Μάρτιος 1973, σ. 3.

<sup>1191</sup> Νομοθετικό Διάταγμα 268 «Περί Συστάσεως Κέντρου Αποκαταστάσεως Τυφλών», ΦΕΚ9/Α/14.1.1974, σ. 29.

<sup>1192</sup> Νομοθετικό Διάταγμα 268 «Περί Συστάσεως Κέντρου Αποκαταστάσεως Τυφλών», ΦΕΚ9/Α/14.1.1974, σ. 29.

Πίσω από την πρωτοβουλία της τελευταίας κυβέρνησης της δικτατορίας για την ίδρυση κέντρου αποκατάστασης τυφλών, στην οποία θα συγκεντρώνονταν όλοι/ες οι τυφλοί/ές της Ελλάδας είτε για εκπαίδευση είτε για την ένταξή τους στις δομές προστατευόμενης εργασίας, υφέρπει μάλλον η προσπάθεια εγκλεισμού και ιδρυματοποίησης των τυφλών σε ένα συγκεκριμένο χώρο, στον οποίο θα εκπαιδεύονταν και θα εργάζονταν, μην ενοχλώντας την κοινωνία ως μικροπωλητές ή επαίτες. Χαρακτηριστική στην κατεύθυνση αυτή, ήταν και η αφαίρεση επί Χούντας των αδειών που είχαν δοθεί τη δεκαετία του 1950 σε τυφλούς μικροπωλητές και η παραχώρησή τους σε βλέποντες μικροπωλητές.<sup>1193</sup>

Όπως είδαμε παραπάνω, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960 τα αιτήματα του ΠΣΤ παρέμειναν σχεδόν αμετάβλητα. Ενδεικτικά, το 1969 ο ΠΣΤ με υπόμνημα επέμενε στην επαγγελματική αποκατάσταση των «ικανών για εργασία» τυφλών, στη χορήγηση σύνταξης στους ανίκανους για εργασία τυφλούς και στη χορήγηση δελτίων ελεύθερης κυκλοφορίας σε όλα τα συγκοινωνιακά μέσα.<sup>1194</sup> Το 1972, ωστόσο, ήδη ο ΠΣΤ ζητούσε την ανάληψη της ευθύνης της εκπαίδευσης των τυφλών από το κράτος, ασκώντας παράλληλα κριτική στην παρεχόμενη εκπαίδευση από την ιδιωτική πρωτοβουλία: *«Το εκπαιδευτικό σύστημα για τους τυφλούς βρίσκεται αποκλειστικά στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, Και αυτό μας φθείρει. Παντού επικρατεί προχειρότητα. Πολλές φορές η ιδιωτική πρωτοβουλία ξεκινά από καλή διάθεση, αλλά καταλήγει στη δημιουργία συμφερόντων. Σήμερα υπάρχουν δύο σχολές στοιχειώδους εκπαίδευσης. Και όμως τα τυφλά παιδιά προτιμούν να φεύγουν από τις σχολές και να πουλάνε λαχεία στους δρόμους. Ξέρουν ότι θα φθάσουν σε ένα σημείο όπου δεν θα έχουν τις δυνατότητες να συνεχίσουν για περισσότερα. Ξέρουν ότι για όσους αποφοιτούν από τις σχολές τυφλών δεν υπάρχουν προοπτικές. Και έτσι, αντί να αναπτύσσονται, οι σχολές φθίνουν. Σε λίγο θα είναι άχρηστες».*<sup>1195</sup>

Παράλληλα, το 1973 το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών δήλωσε ότι ως σωματείο *«ενεργεί για την ανάληψη ολόκληρης της εκπαίδευσης [των τυφλών] από το κράτος».*<sup>1196</sup> Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα απάντησε με επιστολή του προς την εφημερίδα *Το Βήμα* ο υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών Αντώνιος Μέξης. Στην

---

<sup>1193</sup> Βασίλειος Τσουπρας, «Γιατί αγωνιζόμαστε; (Φεβρουάριος 1976)», στο: Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, *Μέσα από τον Αγώνα*, Αθήνα 1979, σ. 8.

<sup>1194</sup> «12.000 τυφλοί ζητούν βοήθεια από το Κράτος», *Το Βήμα*, 9.11.1969, σ. 5.

<sup>1195</sup> Η δήλωση αυτή ανήκει στον πρόεδρο του ΠΣΤ, με αφορμή την Εβδομάδα των Τυφλών τον Μάιο του 1972 («Ευκαιρίες να ζήσουν ζητούν και όχι τον οίκτο μας», *Το Βήμα*, 13.5.1972, σ. 5).

<sup>1196</sup> «Μόρφωση και εργασία επιζητούν οι τυφλοί», *Το Βήμα*, 25.5.1973, σ. 5.



απάντησή του ο Μέξης προσπαθούσε να αποδομήσει τα αιτήματα του Εθνικού Συμβουλίου Τυφλών, αναφέροντας ότι «εγενικεύθη σχεδόν η επιδότησις των τυφλών» με την παροχή επιδόματος στα τυφλά παιδιά έως 18 ετών. Αναφερόταν, ακόμα, στην κατάρτιση και προώθηση σχεδίου νόμου για την επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων, στη δημοσίευση βασιλικού διατάγματος που προέβλεπε τη σύσταση δύο σχολών τυφλών, μία στην Πάτρα και μία στο Ηράκλειο Κρήτης, και στις ενέργειες του υπουργείου για τη σύσταση «Πρότυπου Ιδρύματος Προστασίας Τυφλών», για την οποία προωθούνταν σχετικό νομοθετικό διάταγμα. Τέλος, αναφέρθηκε στο επίδομα των 3.500 δραχμών που δόθηκε στους τυφλούς δικηγόρους και κατέληξε ότι το υπουργείο «με απεριόριστον στοργήν και ενδιαφέρον διά την όλως συμπαθή τάξιν των τυφλών, αντιμετωπίζει και επιλύει, εντός των παρεχομένων εκάστοτε οικονομικών δυνατοτήτων, τα απασχολούντα τούτους θέματα».<sup>1197</sup>

#### Η «Μεταπολίτευση των τυφλών»



Εικόνα 24: Στιγμιότυπο από τον αγώνα των τυφλών τον Μάιο του 1976 (πηγή: συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκιμαντέρ της Μαρίας Χατζημιχάλη-Παπαλιού «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, οπισθόφυλλο).

Η πορεία προς την κατάληψη του Οίκου Τυφλών τον Μάιο του 1976 μπορεί να ανιχνευθεί σε διαφορετικά επίπεδα. Από τη μια πλευρά, ο ΠΣΤ και το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών κλιμάκωναν τη δράση τους και τα αιτήματά τους, ενώ ο Βασίλειος Τσούπρας, πρόεδρος του ΠΣΤ, αρθρογραφούσε με οξύτητα στο έντυπο του ΠΣΤ αποδίδοντας τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι τυφλοί/ές στην αδιαφορία του

<sup>1197</sup> «Μέτρα διά τους τυφλούς», *Το Βήμα*, 12.6.1973, σ. 8.

κράτους και της Εκκλησίας. Από την άλλη πλευρά, οι ίδιοι/ες μαθητές/τριες στον Οίκο Τυφλών είχαν ξεκινήσει απόπειρες οργάνωσης της μαθητικής κοινότητας, διατυπώνοντας τις πρώτες διεκδικήσεις τους.

Τον Απρίλιο του 1975, το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών σε υπόμνημά του προς τον Κωνσταντίνο Καραμανλή διατύπωνε τα αιτήματά του σε ριζοσπαστικό τόνο, τα οποία διαφοροποιούνταν από αυτά του ΠΣΤ της προηγούμενης δεκαετίας. Συγκεκριμένα, στο υπόμνημα περιλαμβάνονταν ως αιτήματα η γενίκευση και αναπροσαρμογή του επιδόματος τυφλότητας σε όλους/ες τους/τις τυφλούς/ές με τη μορφή σύνταξης επιβίωσης, η ανάληψη από το κράτος της εκπαίδευσης των τυφλών και ο εξοπλισμός των σχολείων τους με τα κατάλληλα μέσα, η πρόσληψη τυφλών κατ' απόλυτη προτεραιότητα σε θέσεις τηλεφωνητών, ιεροψαλτών, συσκευαστών και εμφανιστών φιλμ, η γενίκευση του ειδικού επιδόματος σε όλους τους τυφλούς που ασκούσαν επιστημονική και καλλιτεχνική δραστηριότητα, η παροχή ειδικών αδειών μικροπωλητών, αίτημα του οποίου η ικανοποίηση συσχετιζόταν με τον περιορισμό της επαιτείας, η παροχή φορολογικών απαλλαγών και, τέλος, η παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε όλους τους τυφλούς.<sup>1198</sup>

Στο ίδιο μήκος κύματος, τρεις μήνες μετά, το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών, σε υπόμνημά του δημοσιευμένο στον Τύπο, ζητούσε την ανάληψη της ευθύνης για την κοινωνική προστασία, την εκπαίδευση και την αποκατάσταση των τυφλών από το κράτος και την Εκκλησία, με την ταυτόχρονη κατάργηση των μεσαζόντων και των «ψευδοπροστατών που παρεμβάλλονται μεταξύ των κρατικών υπηρεσιών και των τυφλών». Στο υπόμνημα διατυπώνονταν και άλλα αιτήματα, όπως η παροχή σύνταξης σε όλους τους τυφλούς, η νομοθετική ρύθμιση της επαγγελματικής τους αποκατάστασης και η επίσπευση της λειτουργίας του «Κέντρου Αποκαταστάσεως Τυφλών». Ακόμα, διατυπωνόταν το αίτημα για την κρατικοποίηση των υπαρχόντων φορέων «προστασίας», ενώ ως υπεύθυνοι των προβλημάτων των τυφλών κατονομάζονταν ο αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ και τέσσερις υπουργοί της κυβέρνησης (Παιδείας, Κοινωνικών Υπηρεσιών, Απασχολήσεως, Πολιτισμού και Δημοσίας Τάξεως). Το υπόμνημα κατέληγε με την απειλή ότι σε περίπτωση περαιτέρω αδιαφορίας, οι οργανώσεις των τυφλών θα ενέτειναν την διαμαρτυρία τους: «Αν

---

<sup>1198</sup> «Αδιαφορεί το κράτος για τους τυφλούς», *Το Βήμα*, 16.4.1975, σ. 6.

*συνεχισθή αυτή η σκληρότητα και η αδιαφορία θα αλλάζωμεν τη μορφή της διαμαρτυρίας μας και ας έχουν την ευθύνη οι αρμόδιοι».*<sup>1199</sup>

Στις 27 Οκτωβρίου του 1975 αντίστοιχο υπόμνημα κατέθεσε και ο ΠΣΤ στη Βουλή, δρώντας πιο θεσμικά, μέσω των βουλευτών της Νέας Δημοκρατίας (Κ. Παπαρρηγόπουλου, Κ. Τρικούπη, Ν. Βιγγέλη), της Ένωσης Κέντρου (Χ. Γραμματίδη) και του ΚΚΕ εσωτερικού (Χ. Δρακοπούλου και Λ. Κύρκου), με το οποίο ζητούσε την επαγγελματική εκπαίδευση και την υποχρεωτική πρόσληψη τυφλών σε υπηρεσίες του δημόσιου τομέα. Η απάντηση του υπουργείου Απασχολήσεως στο συγκεκριμένο υπόμνημα περιλάμβανε τις συστάσεις και παραινέσεις του μέσω εγκυκλίου προς τα κατά τόπους γραφεία ΟΑΕΔ να καταβάλλουν «πάσαν προσπάθειαν» για να υποκινήσουν το ενδιαφέρον των εργοδοτών ώστε να προσλάβουν τυφλούς «εις εργασίαν της οποίας η φύσις καθιστά ταύτην δυνατήν». Αναφορικά με την επαγγελματική εκπαίδευση των τυφλών, το υπουργείο Απασχολήσεως εξέφρασε τη συμφωνία του με τα αιτήματα και πληροφόρουσε ότι με έγγραφό του προς το υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων τον Σεπτέμβριο του 1975 διατύπωσε τους λόγους για τους οποίους ήταν απαραίτητη η ίδρυση δημόσιας επαγγελματικής σχολής τυφλών.<sup>1200</sup>

Οι ερωτήσεις των βουλευτών για τα ζητήματα των τυφλών επανήλθαν και τον Ιανουάριο του 1976. Συγκεκριμένα, ο Κωνσταντίνος Κάππος και η Μίνα Γιάννου, βουλευτές του ΚΚΕ, κατέθεσαν επερώτηση στο υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών σχετικά με την επίλυση των θεμάτων των τυφλών. Ο υπουργός Κ. Χρυσανθόπουλος στην απάντησή του αρνήθηκε ότι υπήρχαν προβλήματα προς επίλυση, διατυπώνοντας χαρακτηριστικά ότι «δεν απαιτείται νομοθετική ρύθμιση επί θεμάτων τυφλών» και απαριθμώντας στη συνέχεια του νόμους και τα βασιλικά και νομοθετικά διατάγματα που είχαν ψηφιστεί μέχρι τότε για τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.<sup>1201</sup>

Στις 2 Απριλίου 1976, δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά της Βουλής η απάντηση του υφυπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών Νικ. Μπρισίμη στην ερώτηση του βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, Γ. Δαλακούρα σχετικά με την οικονομική ενίσχυση των τυφλών. Στην απάντηση αυτή, διαβάζουμε τη θεωρητική πρόθεση του υπουργείου για

---

<sup>1199</sup> «Αποκατάσταση ή σύνταξη ζητούν οι τυφλοί», *Το Βήμα*, 4.7.1975, σ. 2.

<sup>1200</sup> Αίτημα επαγγελματικής εκπαίδευσεως και υποχρεωτικής προσλήψεως εις το δημόσιο τυφλών κλπ, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Β' Σύνοδος, 4 Δεκεμβρίου 1975, σ. 1647

<sup>1201</sup> Απάντηση υπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών σε ερώτηση των Κωνσταντίου Κάππου και Μίνας Γιάννου σχετικά με την επίλυση θεμάτων τυφλών, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Β' Σύνοδος, 22 Ιανουαρίου 1976, σ. 2505-2506.

αύξηση του επιδόματος των τυφλών από 500 δραχμές σε 12.500 δραχμές, την οποία, όμως ο υφυπουργός εξαρτούσε από τις διαθέσιμες στον προϋπολογισμό πιστώσεις για την εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας. Το ενδιαφέρον σε αυτή την απάντηση του υφυπουργού είναι η αναλυτική αναφορά στο νομοθετικό διάταγμα που είχε εκδώσει η Χούντα για τη σύσταση κέντρου αποκατάστασης τυφλών και την πρόθεση του υπουργείου να το εφαρμόσει,<sup>1202</sup> παρουσιάζοντας και το χρονοδιάγραμμα σχετικά με τη λειτουργία του έντρου.<sup>1203</sup>

Στο μεταξύ, τον Ιανουάριο του 1976 η *Πανελλήνιος Εφημερίς των Τυφλών*<sup>1204</sup> είχε δημοσιεύσει ένα άρθρο του προέδρου του ΠΣΤ Βασίλειου Τσούπρα, με τίτλο «Έτος αγώνων το 1976, προφητικό μήνυμα». Στο άρθρο αυτό ο Τσούπρας δήλωνε ότι οι τυφλοί είχαν «πολλούς αγώνες» μπροστά τους, και στη συνέχεια εξειδίκευε: «πρέπει να εμποδίσουμε τους τυφλοπατέρες και τους τυφλοκαπήλους να εκμεταλλεύονται το σύνολο των τυφλών με την ψευτοφιλανθρωπία τους και την ψευτοπροστασία τους. Πρέπει το κράτος να καταλάβει ότι και οι τυφλοί είμαστε Έλληνες πολίτες και ότι μόνο από αυτό αξιούμε την διευθέτησι των θεμάτων μας χωρίς τη μεσολάβησι μεσαζόντων και καιροσκοπών, πρέπει το Κράτος να αναλάβη το ίδιο την εκπαίδευσι των τυφλών».<sup>1205</sup> Ως πιο ειδικά αιτήματα ανέφερε την παροχή βιβλίων, μαγνητοταινιών και άλλων εφοδίων δωρεάν για τους τυφλούς, την εργασιακή αποκατάσταση των τυφλών τηλεφωνητών, χειροτεχνών, ιεροψαλτών και επιστημόνων, τη χορήγηση άδειας στους τυφλούς μικροπωλητές και την παροχή σύνταξης σε όλους τους τυφλούς ως τρόπο εξάλειψης του φαινομένου του «παρασιτισμού και της από ανάγκη επαιτείας».<sup>1206</sup> Ο Τσούπρας συνέδεε την εκπλήρωση αυτών των αιτημάτων με τις πολιτικές εξελίξεις της

---

<sup>1202</sup> Συγκεκριμένα, παρουσίαζε τα βασικά σημεία του διατάγματος ως πρόοδο στο χώρο της εκπαίδευσης και της προστασίας των τυφλών και διατύπωνε την άποψη ότι δεν κρινόταν σκόπιμη η συνέχιση της εκπαίδευσης των τυφλών από την ιδιωτική πρωτοβουλία, καθώς η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν μπορούσε να αναπληρώσει την απουσία κεντρικού φορέα παρακολούθησης των διεθνών εξελίξεων. Ακόμη, σχολίασε ότι το περιγραφόμενο Κέντρο Αποκατάστασης Τυφλών περιλάμβανε όλες τις μορφές προστασίας τυφλών ατόμων (Απάντηση υφυπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών σε Γ. Δαλακούρα σχετικά με την οικονομική ενίσχυση των τυφλών, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΡΛΑ', 2 Απριλίου 1976).

<sup>1203</sup> Περιλάμβανε ένα πρώτο στάδιο πενταετούς διάρκειας για την ανέγερση των κτιριακών εγκαταστάσεων και ένα δεύτερο στάδιο πλήρους ανάπτυξης της λειτουργίας του, ενώ πληροφόρησε ότι είχε ήδη συγκροτηθεί το Διοικητικό Συμβούλιο του Κέντρου (Απάντηση υφυπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών στον Γ. Δαλακούρα σχετικά με την οικονομική ενίσχυση των τυφλών, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, Συνεδρίασις ΡΛΑ', 2 Απριλίου 1976).

<sup>1204</sup> Ας σημειωθεί ότι το 1968 το *Βήμα των Τυφλών* σταμάτησε την κυκλοφορία του και ως επίσημο έντυπο του ΠΣΤ το διαδέχτηκε η *Πανελλήνιος Εφημερίς των Τυφλών*, της οποίας η έκδοση ξεκίνησε το 1969.

<sup>1205</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Έτος αγώνων το 1976, προφητικό μήνυμα (Ιανουάριος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 5.

<sup>1206</sup> Στο ίδιο, σ. 5.

συγκυρίας, γράφοντας χαρακτηριστικά: «*τώρα μάλιστα, που η πατρίδα μας μπαίνει και επίσημα στον χώρο των αναπτυγμένων λαών*».<sup>1207</sup> Αυτή «η ένταξη της Ελλάδας στο χώρο των ανεπτυγμένων κρατών» στην οποία αναφερόταν ο Τσούπρας πέρα από την πτώση της δικτατορίας και τη διαδικασία της δημοκρατικής μετάβασης περιλάμβανε και την έναρξη των συζητήσεων ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.<sup>1208</sup>

Τον επόμενο μήνα, ο Τσούπρας επανέφερε την προειδοποίηση για τον αγώνα των τυφλών, πραγματοποιώντας ειδική μνεία στην ένωση του ΠΣΤ με το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών και στην πύκνωση των προπαρασκευαστικών συγκεντρώσεων και των δημοσιευμένων ψηφισμάτων. Στο άρθρο αυτό ο Τσούπρας διέκρινε ανάμεσα στην βοήθεια που η ελληνική κοινωνία προσέφερε στους τυφλούς, για την οποία σχολίαζε ότι εξαιτίας του ανοργάνωτου τρόπου με τον οποίο παρεχόταν, κατέληγε συνήθως στα χέρια «αδίστακτων κερδοσκόπων και πονηρών τυφλοπατέρων και τυφλοκαπήλων», και στην ανυπαρξία ενός ορθολογικού σχεδιασμού από το κράτος και την Εκκλησία για την αντιμετώπιση και επίλυση των προβλημάτων των τυφλών.<sup>1209</sup> Ο Τσούπρας στο άρθρο αυτό, με τίτλο «Γιατί αγωνιζόμαστε;» χαρακτήριζε τον Οίκο Τυφλών «σωματείο βλεπόντων για τους τυφλούς» και εστίαζε στην αντίφαση ανάμεσα στα «υπέρογκα κεφάλαια» του Οίκου και τα «άδεια στομάχια των παραπεταμένων τυφλών».<sup>1210</sup> Στο ίδιο κείμενο ασκούσε κριτική στο ρόλο της Εκκλησίας, διερωτώμενος τι είχε κάνει η Εκκλησία για τους τυφλούς, εφόσον δεν προσλάμβανε τυφλούς ιεροψάλτες και θεολόγους και για ποιο λόγο τα ποσά που συγκεντρώνονταν από τον έρανο της Κυριακής του Τυφλού κατέληγαν αποκλειστικά στον Οίκο Τυφλών, κατηγορώντας την επίσημη Εκκλησία για «αντιχριστιανική στάση».<sup>1211</sup> Στη συγκυρία αυτή, για πρώτη φορά θίχτηκε και η προϋπόθεση αρτιμέλειας για την πρόσληψη στις δημόσιες υπηρεσίες, ως εμπόδιο στην εργασιακή αποκατάσταση πολλών τυφλών, κυρίως

---

<sup>1207</sup> Στο ίδιο, σ. 5 -6.

<sup>1208</sup> Σχολιάζοντας την απουσία σοβαρής κρατικής μέριμνας για την εργασιακή αποκατάσταση των τυφλών σε επόμενο άρθρο του, ο Τσούπρας επανέφερε τη συζήτηση στην ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, δηλώνοντας ότι «είναι τουλάχιστον αφελές, αν όχι αλλοπρόσαλλο η Ελλάδα να χαίρεται γιατί μπαίνει στην οικογένεια των αναπτυγμένων χωρών και την ίδια στιγμή μέσα στο κέντρο της πρωτεύουσας και των άλλων μεγαλουπόλεων να βρίσκονται άνθρωποι, οι οποίοι να στερούνται και αυτό το επιούσιο και να εξαρτούν τη συντήρησή τους από τα φιλανθρωπικά αισθήματα των συνανθρώπων τους». (Βασίλειος Τσούπρας, «Γιατί αγωνιζόμαστε; (Φεβρουάριος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 8).

<sup>1209</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Γιατί αγωνιζόμαστε; (Φεβρουάριος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 6-7.

<sup>1210</sup> Στο ίδιο, σ. 7.

<sup>1211</sup> Στο ίδιο, σ. 7.

επιστημόνων.<sup>1212</sup> Ένα μήνα πριν την έναρξη της κατάληψης του Οίκου Τυφλών από τον ΠΣΤ, ο Τσούπρας δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο «Ζητάμε δικαιοσύνη», στο οποίο ενέτασσε τις διεκδικήσεις των τυφλών στο πλαίσιο του σεβασμού βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων: του δικαιώματος κάθε ανθρώπου στη ζωή, του δικαιώματος στην εκπαίδευση και του δικαιώματος στην εργασία.<sup>1213</sup>

Παράλληλα, τον Μάρτιο του 1976 οι μαθητές του Οίκου Τυφλών είχαν δημοσιεύσει επιστολή διαμαρτυρίας στον Τύπο, με την οποία κατήγγειλαν τα αντιπαιδαγωγικά, αντιδημοκρατικά και αντιανθρωπιστικά μέτρα με τα οποία οι υπεύθυνοι του Οίκου Τυφλών αντιμετώπιζαν τους τροφίμους. Τις πρακτικές αυτές εξειδίκευσαν στην ανυπαρξία ψυχαγωγικών και επιμορφωτικών προγραμμάτων και εκπαιδευτικών εκδρομών, την οποία απέδιδαν στην αδιαφορία των υπευθύνων για την πνευματική καλλιέργεια και ανύψωση των μαθητών.<sup>1214</sup> Συνεπώς, η ευεξία των μαθητών/τριών δεν αποτελούσε προτεραιότητα του Διοικητικού Συμβουλίου και, όπως και ο Βασίλειος Τσούπρας είχε καταγγείλει στον Τύπο, παρόλο που ο Οίκος Τυφλών διέθετε μια υπέρογκη περιουσία που είχε διαμορφωθεί από τις φιλανθρωπικές εισφορές και την κατοχή πολλών κτιρίων στην ιδιοκτησία του, οι μαθητές και μαθήτριες του Οίκου δεν είχαν καλή ποιότητα ζωής. Αντίθετα, οι μαθητές και οι μαθήτριες συχνά εξαναγκάζονταν να λαμβάνουν μέρος σε φιλανθρωπικές δράσεις, γεγονός που σε ορισμένες περιπτώσεις τους/τις έκανε να αισθάνονται σαν επαίτες. Επιπλέον, στον Οίκο Τυφλών εφαρμόζονταν πρακτικές αυστηρής πειθαρχίας που περιλάμβαναν σωματική τιμωρία, επιτήρηση της συμπεριφοράς και αποβολές.<sup>1215</sup>

Στην αρχή του 1976, μάλιστα, τα μέτρα πειθαρχίας στον Οίκο Τυφλών εντάθηκαν ως μια αυταρχική απάντηση στην προσπάθεια των τυφλών μαθητών και μαθητριών να οργανώσουν μια ενεργή μαθητική κοινότητα με σκοπό την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους και τη διατύπωση συγκεκριμένων αιτημάτων προς το Διοικητικό Συμβούλιο.<sup>1216</sup> Η κινητοποίηση αυτή των μαθητών αντανάκλασε ευρύτερες αλλαγές στα κινήματα τόσο των τυφλών όσο και της νεολαίας. Από τη μια

---

<sup>1212</sup> Στο ίδιο, σ. 8. Στο άρθρο αυτό ο Τσούπρας διατύπωνε τα επικαιροποιημένα αιτήματα των τυφλών, τα οποία περιλάμβαναν την γενίκευση και αύξηση του επιδόματος σε όλους τους τυφλούς, με τη μορφή σύνταξης, την ιατρική περίθαλψη των μη ασφαλισμένων τυφλών, την ανάληψη της ευθύνης της εκπαίδευσης των τυφλών από το κράτος, τον έλεγχο όλων των φορέων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και την επαγγελματική αποκατάσταση «όλων των δυναμένων να εργασθούν τυφλών» (Στο ίδιο, σ. 9).

<sup>1213</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Ζητάμε δικαιοσύνη (Απρίλιος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 10.

<sup>1214</sup> «Οι τρόφιμοι του Οίκου Τυφλών διαμαρτύρονται κατά της Σχολής», *Το Βήμα*, 18.3.1976, σ. 8.

<sup>1215</sup> Ντοκιμαντέρ Μαρίας Χατζημιχάλη Παπαλιού «Ο Αγώνας των Τυφλών», Positive ΕΠΕ, 1977.

<sup>1216</sup> Ντοκιμαντέρ Μαρίας Χατζημιχάλη Παπαλιού «Ο Αγώνας των Τυφλών», Positive ΕΠΕ, 1977.

πλευρά, στις 2 Νοεμβρίου 1975, όπως είδαμε παραπάνω, πραγματοποιήθηκε η ένωση του ΠΣΤ με το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών,<sup>1217</sup> προσδίδοντας στο κίνημα των τυφλών καλύτερη οργάνωση και μεγαλύτερη ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων και των πρακτικών διεκδίκησης. Από την άλλη πλευρά, αριστερές νεολαιίστικες οργανώσεις ήδη διεύρυναν τη δράση τους σε σχολεία και πανεπιστήμια, ακολουθώντας τα βήματα του ζωηρού φοιτητικού κινήματος που είχε αναδυθεί κατά τη διάρκεια της ύστερης δικτατορικής περιόδου και της αντιδικτατορικής πάλης.<sup>1218</sup>

Την άνοιξη του 1976, το Διοικητικό Συμβούλιο του Οίκου Τυφλών απέβαλε τέσσερις μαθητές από τη σχολή, οι οποίοι είχαν διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στην οργάνωση της μαθητικής κοινότητας στον Οίκο Τυφλών. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον πρόεδρο του ΠΣΤ Βασίλειο Τσούπρα, οι μαθητές είχαν ζητήσει από το ΔΣ της σχολής την εφαρμογή του καταστατικού, με την ταυτόχρονη αξιοποίηση της παρουσίας του Οίκου υπέρ των τυφλών.<sup>1219</sup> Στις 6 Μαρτίου 1976 ο διευθυντής της σχολής Κωνσταντίνος Ανδρουλάκης απηύθυνε ανακοίνωση προς τους μαθητές, στην οποία διαβάζουμε ότι το ΔΣ του Οίκου «είναι αποφασισμένο να βοηθήσει τα καλά, τα φιλοπρόοδα και πειθαρχικά παιδιά με όλα τα μέσα», συγκεκριμενοποιώντας τα μέσα αυτά στην παροχή επιδόματος, στην κάλυψη του ενοικίου τους μετά την αποφοίτησή τους από τη σχολή και στην παροχή υποτροφιών για σπουδές στο εξωτερικό. Στην ίδια ανακοίνωση ο Ανδρουλάκης δηλώνει ότι οι «απειθαρχοί», «αμελείς» και «ανυπάκουοι» δεν θα είχαν καμία συμπαράσταση από τον Οίκο, απειλώντας ότι «η ώρα της κρίσεως θα έρθει με μαθηματική ακρίβεια».<sup>1220</sup> Στους μαθητές της σχολής αναφέρθηκε και ο αντιπρόεδρος του ΔΣ του Οίκου Τυφλών Εμμανουήλ Σχοινιωτάκης,<sup>1221</sup> σε μνημόνιο που εξέδωσε για τα γεγονότα που ακολούθησαν την αποβολή των τεσσάρων μαθητών. Συγκεκριμένα, ο Σχοινιωτάκης έκανε λόγο για μεταμεσονύχτιες συζητήσεις των μεγαλύτερων τροφίμων της σχολής «από πάσης

---

<sup>1217</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «2 Μαΐου, η πρώτη επέτειος του μεγάλου αγώνος των τυφλών (Μάιος 1977)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 35.

<sup>1218</sup> Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics and the 'Long 1960s' in Greece*, Berghahn Books, New York 2013· Nikolaos Papadogiannis, *Militant around the Clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure and Sexuality in Greece, 1974–1981*, Berghahn Books, New York 2015.

<sup>1219</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «2 Μαΐου, η πρώτη επέτειος του μεγάλου αγώνος των τυφλών (Μάιος 1977)», ό.π., σ. 31.

<sup>1220</sup> «Προς όλα τα παιδιά του Οίκου Τυφλών», συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκουμαντέρ «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, σ. 12.

<sup>1221</sup> Ήδη το 1975 ο Εμμανουήλ Σχοινιωτάκης είχε τη θέση του γενικού γραμματέα στον Οίκο Τυφλών («Οίκος Τυφλών», *Ριζοσπάστης*, 4.5.1975, σ. 8). Ταυτόχρονα ήταν πρωτοπρεσβύτερος του Οικουμενικού Θρόνου και διευθυντής της Χριστιανικής Αλληλεγγύης της αρχιεπισκοπής Αθηνών («Η Αρχιεπισκοπή οργανώνει σειρά διαλέξεων», *Μακεδονία*, 4.5.1974, σ. 8).

φύσεως επιλήψιμες» και «ομοφυλοφιλικά κρούσματα» σε νυχτερινές «μυστικές συνεδρίες».<sup>1222</sup>

Με αφορμή την αποβολή των μαθητών, περίπου 100 μέλη του ΠΣΤ στις 2 Μαΐου του 1976 κατέλαβαν τον Οίκο Τυφλών.<sup>1223</sup> Παρόλο που η κατάληψη αυτή πραγματοποιήθηκε με αφορμή την αποβολή των μαθητών, από την πρώτη στιγμή διατυπώθηκαν τα αιτήματα του ΠΣΤ όπως είχαν διαμορφωθεί τον τελευταίο χρόνο, μετά την ένωσή του με το Εθνικό Συμβούλιο Τυφλών Ελλάδας. Τα συνθήματα που διαμορφώθηκαν στον κατειλημμένο Οίκο Τυφλών παρέπεμπαν στα συνθήματα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, επιτρέποντας, έτσι, συνειρμικές συνδέσεις ανάμεσα στις πρακτικές που ακολουθούσε ο Οίκος Τυφλών και το δικτατορικό παρελθόν. Συγκεκριμένα, τα δύο κύρια συνθήματα του ΠΣΤ αποτελούσαν παραφράσεις του εμβληματικού συνθήματος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου «Ψωμί, Παιδεία, Ελευθερία»: «Ψωμί, Παιδεία και όχι Επαιτεία» και «Ψωμί, Δουλειά και όχι Ζητιανιά».<sup>1224</sup>



Εικόνα 25: Ο κατειλημμένος Οίκος Τυφλών (πηγή: συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκιμαντέρ της Μαρίας Χατζημιχάλη-Παπαλιού «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, σ. 9).

<sup>1222</sup> «Μνημόνιον περί των εν τω Οίκω Τυφλών γεγονότων από Ιουνίου 1975 και εντεύθεν», συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκιμαντέρ «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, σ. 12.

<sup>1223</sup> Συνέντευξη του Ηλία Μαριόλα (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1224</sup> Ντοκιμαντέρ Μαρίας Χατζημιχάλη Παπαλιού «Ο Αγώνας των Τυφλών», Positive ΕΠΕ, 1977.



Σύμφωνα με άρθρο του προέδρου του ΠΣΤ, Βασιλείου Τσούπρα, στην *Πανελλήνια Εφημερίδα των Τυφλών*, τον Μάιο του 1976, στα συνθήματα αυτά συμπτυκτωνόταν το δικαίωμα του κάθε ανθρώπου «να ζη με αξιοπρέπεια, με ανάπτυξι, με εργασία, με κοινωνικότητα».<sup>1225</sup> Στο ίδιο άρθρο ο Τσούπρας έκανε λόγο για την αδιαφορία του κράτους, την «εχθρική στοργή» της Εκκλησίας και την «τρομοκρατική συμπεριφορά» της διοίκησης του Οίκου Τυφλών,<sup>1226</sup> ενώ επιτέθηκε και απευθείας στον αρχιεπίσκοπο, ως πρόεδρο του Οίκου Τυφλών, θεωρώντας ότι ήταν ο άμεσα υπεύθυνος για την τρομοκρατική συμπεριφορά της διοίκησης του Οίκου Τυφλών στους τροφίμους, όπως και για το γεγονός ότι ο Οίκος Τυφλών δεν εκπλήρωνε τους στόχους που είχαν οριστεί στο καταστατικό του σχετικά με τη στέγαση των εργαζομένων τυφλών, τη βοήθεια στους ανάπηρους τυφλούς και την προστασία όλων των τυφλών.<sup>1227</sup> Τον επόμενο μήνα ο Τσούπρας αναφέρθηκε χωρίς περιστροφές στην αναγκαιότητα ανάληψης από το κράτος της εκπαίδευσης των τυφλών ως εκπλήρωση του συνταγματικού δικαιώματος όλων των ανθρώπων στην εκπαίδευση, αλλά και ως τρόπου προστασίας των μικρών τυφλών από τους «δήθεν φιλανθρώπους» και τα «ανεύθυνα πρόσωπα» που εκμεταλλεύονταν τα μικρά τυφλά παιδιά με «τραγικά επακόλουθα για τη ζωή τους».<sup>1228</sup> Επιπλέον, ως σημαντικό λόγο της αναγκαιότητας ανάληψης από το κράτος της εκπαίδευσης των τυφλών ο Τσούπρας παρουσίαζε την ανυπαρξία οποιουδήποτε κρατικού ελέγχου στα διδασκόμενα μαθήματα στο σχολείο του Οίκου Τυφλών, λόγω του κενού στη νομοθεσία, σύμφωνα με την οποία το συγκεκριμένο σχολείο δεν αναγνωριζόταν επίσημα από το κράτος ως δημοτικό σχολείο και δεν εντασσόταν στο νομικό πλαίσιο ούτε για τη δημόσια ούτε για την ιδιωτική εκπαίδευση.<sup>1229</sup>

Τις συνέχειες με τον αντιδικτατορικό φοιτητικό αγώνα μπορούμε να τις αναζητήσουμε και στην ίδια την κατάληψη του Οίκου Τυφλών και στις πρακτικές που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια του αγώνα. Συγκεκριμένα, μια 19μελής επιτροπή ορίστηκε υπεύθυνη για τη συνέχιση λειτουργίας της σχολής και της οργάνωσης της καθημερινής ζωής: οι μητέρες των τυφλών μαθητών συμμετείχαν στην κατάληψη

---

<sup>1225</sup> Βασιλείος Τσούπρας, «Ψωμί, δουλειά και όχι ζητιανιά (Μάιος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 11.

<sup>1226</sup> Στο ίδιο, σ. 11.

<sup>1227</sup> Στο ίδιο, σ. 12.

<sup>1228</sup> Βασιλείος Τσούπρας, «Ο αγώνας των τυφλών συνεχίζεται (Ιούνιος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 13.

<sup>1229</sup> Στο ίδιο, σ. 14.

αναλαμβάνοντας την καθημερινή φροντίδα των παιδιών, άνθρωποι από την τοπική κοινότητα της Καλλιθέας εφοδίαζαν με τρόφιμα τη σχολή, μορφωμένα μέλη του ΠΣΤ οργάνωσαν και ανέλαβαν τα μαθήματα, μέλη του προσωπικού παρακούοντας την εντολή του ΔΣ του Οίκου Τυφλών να αποχωρήσουν από τη Σχολή, παρέμειναν συνεχίζοντας την εργασία τους.<sup>1230</sup>

Πολύ σύντομα το Διοικητικό Συμβούλιο του Οίκου Τυφλών μέσω των νομικών του συμβούλων απευθύνθηκε στον εισαγγελέα με το αίτημα να ασκήσει αυτεπάγγελτη δίωξη στους καταληψίες και να δώσει εντολή να εκκενωθεί το κτίριο. Ωστόσο, ο εισαγγελέας αρνήθηκε να ασκήσει δίωξη ενάντια στον ΠΣΤ, με το επιχείρημα ότι ο Οίκος Τυφλών ως στόχο ύπαρξης είχε να αποτελεί το σπίτι των τυφλών και, επομένως, δεν είχε κανένα δικαίωμα να εκδιώξει τους τυφλούς από το σπίτι τους.<sup>1231</sup> Στις 29 Μαΐου 1976, ο νομικός σύμβουλος του Οίκου Τυφλών υπέβαλε αναφορά στη Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών, στην οποία διατυπωνόταν ότι *«τυφλά άτομα αποτελούντα ή εμφανιζόμενα ότι αποτελούν απλήν ένωση προσώπων κατέλαβον τας κτηριακάς εγκαταστάσεις του Φιλανθρωπικού Σωματείου»* και ζητείται η παρέμβαση του Εισαγγελέα Πρωτοδικών Αθηνών *«διά την κίνηση της διαδικασίας προς διάλυση της ανωτέρω παρανόμου ενώσεως»*, με τη χρήση των διατάξεων του Β.Δ. 25/25/2/1947 *«περί μέτρων προς διάλυση οργανώσεων αντιποιομένων Κρατικών εξουσιών κλπ»*, το οποίο είχε κυρωθεί από το Ν.Δ. 1128/7/8/10/1949. Η απάντηση στην αναφορά λίγες μέρες αργότερα ήταν αρνητική, αναφέροντας ως επιχείρημα ότι *«προέκυψαν αμφιβολία εάν αι διατάξεις του ανωτέρου Β.Δ. παραμένουν εισέτι εν ισχύι, καθόσον αύται εθεσπίσθησαν διά την αντιμετώπισιν γεγονότων κατά την ανώμαλον διά την Χώραν περίοδον του συμμοριτοπολέμου»*.<sup>1232</sup>

Μετά από αυτή την αποτυχία, το ΔΣ προσπάθησε να εκδιώξει τον ΠΣΤ από τον Οίκο Τυφλών, διακόπτοντας την παροχή νερού και ηλεκτρικού ρεύματος και κόβοντας τις τηλεφωνικές γραμμές στο κτίριο. Ωστόσο, και αυτή η ενέργεια δεν είχε το αποτέλεσμα που επιδίωκε του ΔΣ, καθώς με πρωτοβουλία του Ιωάννη Γάλλου, δημάρχου Καλλιθέας, αποκαταστάθηκε η παροχή του ηλεκτρικού ρεύματος και του

---

<sup>1230</sup> Συνέντευξη του Ηλία Μαριόλα (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος) και Ντοκιμαντέρ Μαρίας Χατζημιχάλη Παπαλιού «Ο Αγώνας των Τυφλών», Positive ΕΠΕ, 1977.

<sup>1231</sup> Συνέντευξη του Ηλία Μαριόλα (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1232</sup> «Ο Αγώνας των Τυφλών», συνοδευτικό φυλλάδιο του ντοκιμαντέρ «Ο Αγώνας των Τυφλών», 1977, σ. 14.

νερού.<sup>1233</sup> Επιπλέον, ο Γάλλος κάλεσε τους δημότες της Καλλιθέας να υποστηρίξουν τον αγώνα των τυφλών, κάλεσμα που ως άμεσο αποτέλεσμα είχε τη διοργάνωση μίας συναυλίας αλληλεγγύης στις 11 Μαΐου 1976,<sup>1234</sup> ενώ στις 14 Μαΐου παραχώρησε συνέντευξη Τύπου για το θέμα. Στη συνέντευξη αυτή μετέφερε την αμέριστη συμπαράσταση του Δημοτικού Συμβουλίου και των πολιτών του δήμου Καλλιθέας στον αγώνα των τυφλών, αντέκρουσε τις κατηγορίες του αντιπροέδρου του ΔΣ του Οίκου Τυφλών Εμμανουήλ Σχοινιωτάκη ότι η κατάληψη στον Οίκο Τυφλών υποκινούνταν από δημάρχους και βουλευτές, κάλεσε την κυβέρνηση να αναλάβει δράση για την επίλυση των προβλημάτων των τυφλών και, τέλος, αναφέρθηκε αρνητικά στις περιορισμένες ευθύνες της τοπικής αυτοδιοίκησης, σχολιάζοντας ότι σε περίπτωση που η τοπική αυτοδιοίκηση είχε αρμοδιότητα στη διοίκηση των ιδρυμάτων της περιοχής ευθύνης της, οι συνθήκες στον Οίκο Τυφλών θα ήταν διαφορετικές.<sup>1235</sup>

Είχε προηγηθεί συνέντευξη Τύπου του Σχοινιωτάκη, στην οποία δήλωσε ότι το ΔΣ του Οίκου Τυφλών συμφωνούσε με την κρατικοποίηση του σωματείου και ήταν διατεθειμένο να δεχθεί ξανά ως μαθητές στον Οίκο Τυφλών τους αποβληθέντες μαθητές. Στην ίδια συνέντευξη Τύπου απαρίθμησε όλες τις ενέργειες στις οποίες προέβη το ΔΣ προκειμένου να καταστείλει την κατάληψη, υπογραμμίζοντας τις μηνύσεις που υπέβαλε το ΔΣ εναντίον στελεχών του ΠΣΤ, τονίζοντας, ταυτόχρονα, ότι το ΔΣ «προσπάθησε με κάθε τρόπο να αμβλύνει την οξύτητα που δημιουργήθηκε από τις παράνομες και αυθαίρετες ενέργειες μιας μικρής ομάδας τυφλών».<sup>1236</sup>

Παράλληλα, ο ΠΣΤ ανέδειξε ως κυρίαρχη στη συζήτηση την αντίφαση ανάμεσα στην υπέρογκη περιουσία του Οίκου Τυφλών, από τη μια πλευρά, και στις συνθήκες ζωής των τυφλών μαθητών, καθώς και στην ανυπαρξία οποιασδήποτε πρόνοιας για τους τυφλούς μετά την αποφοίτησή τους από τον Οίκο Τυφλών, από την

---

<sup>1233</sup> Συνέντευξη του Ηλία Μαριόλα (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1234</sup> Ντοκιμαντέρ Μαρίας Χατζημιχάλη Παπαλιού «Ο Αγώνας των Τυφλών», Positive ΕΠΕ, 1977.

<sup>1235</sup> «Δεν λύθηκε το πρόβλημα στον Οίκο Τυφλών Καλλιθέας», *Το Βήμα*, 15.5.1976, σ. 5.

<sup>1236</sup> «Δεκτά ορισμένα αιτήματα των τυφλών», *Το Βήμα*, 12.5.1976, σ. 2. Χαρακτηριστικό της απόλυτης ρήξης και υπερβολής του αντιπροέδρου του Οίκου Τυφλών Εμμανουήλ Σχοινιωτάκη με τον ΠΣΤ, ήταν μια ευχαριστήρια επιστολή του Σχοινιωτάκη προς την αστυνομική διεύθυνση Αθηνών, στην οποία δήλωνε την ευγνωμοσύνη του προς τον διευθυντή της αστυνομικής διεύθυνσης, για τις συντονισμένες ενέργειες της αστυνομίας που τον «διέσωσαν εκ του κινδύνου της ανασκολοπίσεως» (sic) του «εκ μέρους ομάδος υπό Βασίλειου Τσούπρα και Ελευθερίου Καρβούνη και τινών άλλων Τυφλών» (*Αστυνομικά Χρονικά*, τεύχος 8, 1976, σ. 566). Ακόμα, ο Εμμανουήλ Σχοινιωτάκης είχε μηνύσει 11 τυφλούς του ΠΣΤ και τρεις γονείς τυφλών μαθητών που συμμετείχαν στην κατάληψη του Οίκου («Ανεβλήθη επ' αόριστο στο πλημμελειοδικείο Αθηνών η δίκη 14 ατόμων που κατέλαβαν τον Οίκο Τυφλών», *Μακεδονία*, 25.5.1976, σ. 12).

άλλη πλευρά. Στην επίσκεψη των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ Γ. Β. Μαγκάκη, Κ. Αλαβάνου, Αμαλίας Φλέμιγκ, Γ. Καρβουνίδη και Μαργαρίτας Παπανδρέου στον υπό κατάληψη Οίκο Τυφλών στις 24 Μαΐου 1976, ο Τσούπρας υπογράμμισε αυτή την αντίφαση, διατυπώνοντας εκ νέου τα αιτήματα του ΠΣΤ, τα οποία τώρα περιλάμβαναν την ανθρώπινη μεταχείριση των τυφλών μαθητών από τη διοίκηση του Οίκου Τυφλών και όχι «μεταχείριση βαρυποινιτών», την αξιοποίηση της περιουσίας του ιδρύματος - εκτιμώμενης τότε σε δύο δισ. δραχμές- για την εκπλήρωση των στόχων του καταστατικού του, τον διορισμό πτυχιούχων τυφλών ιεροψαλτών, θεολόγων και τηλεφωνητών στα εκκλησιαστικά ιδρύματα, την κρατικοποίηση του Οίκου Τυφλών και όλων των άλλων ιδρυμάτων για τους τυφλούς, με ταυτόχρονη ανάληψη της ευθύνης της εκπαίδευσης των τυφλών από το κράτος, τη χορήγηση αδειών στους τυφλούς μικροπωλητές και την παροχή σύνταξης σε όλους τους τυφλούς. Οι βουλευτές εξέφρασαν τη συμπάραστασή τους και υποσχέθηκαν στήριξη του αγώνα των τυφλών στο Κοινοβούλιο.<sup>1237</sup> Εντός αυτού του αγωνιστικού κλίματος, μέλη του ΠΣΤ στις 20 Μαΐου ξεκίνησαν προειδοποιητική 48ωρη απεργία πείνας έξω από τη Βουλή, με κύριο αίτημα τη συνταξιοδότηση όλων των τυφλών.<sup>1238</sup>



Με σύνθημα «Μόρφωση, ψωμί, δουλειά και όχι ζητιανιά» και «Όχι στους τυφλοπατέρες», 25 περίπου τυφλοί, μέλη της Πανελληνίου Όμοσπονδίας Τυφλών, κήρυξαν χθές το απόγευμα 48ωρη προειδοποιητική απεργία πείνας έξω από τη Βουλή με κύριο αίτημα τη συνταξιοδότηση όλων των τυφλών. Στο μεταξύ συνεχίζεται για 19η μέρα η απεργία στον Οίκο Τυφλών Καλλιθέας. Η Συντονιστική Επιτροπή του Οίκου Τυφλών είχε χθές αποφασίσει να συνεχισθεί η απεργία ται ακόμη ένας άλλος που θα αντιμετωπίζει τα αιτήματα των τυφλών. Ο αρχηγός της ΕΔΗΚ κ. Γ. Μαύρος ζήτησε χθές στη Βουλή από τον υπουργό Κοινωνικών Υπηρεσιών κ. Χρυσανθόπουλο να δώσει κάποια λύση στα αιτήματα των τυφλών και τόνισε ότι είναι ντροπή για το κράτος να μην μπορεί να δώσει μία λύση στα προβλήματα των τυφλών. Ο κ. Χρυσανθόπουλος είπε ότι υπάρχει νόμος και καταρτίζεται ακόμη ένας άλλος που θα αντιμετωπίζει τα αιτήματα των τυφλών

Εικόνα 26: Απεργία πείνας έξω από τη Βουλή (πηγή: Το Βήμα, 21.5.1976).

<sup>1237</sup> «Το κράτος να επέμβει στο θέμα των τυφλών, *Το Βήμα*, 25.5.1976, σ. 5.

<sup>1238</sup> «Μόρφωση, ψωμί, δουλειά και όχι ζητιανιά», *Το Βήμα*, 21.5.1976, σ. 8.

Τον Μάιο του 1976 διατυπώθηκε και η πρώτη καταγραμμένη κριτική απέναντι στον ορισμό που ανέπτυξε ο νόμος 1904/1951 για τους τυφλούς ως ανίκανους να εργαστούν. Συγκεκριμένα, ο Βασίλειος Τσούπρας έγραψε στην *Πανελλήνια Εφημερίδα των Τυφλών*<sup>1239</sup> τα εξής: «Αλλά και όταν το 1951 βγήκε ο νόμος 1904 τα πράγματα δεν άλλαξαν, γιατί ο ίδιος αυτός Νόμος έχει μέσα του τα γενεσιουργά αίτια της καταστροφής των τυφλών, αφού στο πρώτο άρθρο γράφει ότι οι τυφλοί είναι ανίκανοι προς οιαδήποτε εργασία. Ό, τι έχει γίνει νομοθετικά για τους τυφλούς στηρίζεται πάνω σε αυτή την προκατάληψη».<sup>1240</sup> Ο Τσούπρας ασκούσε κριτική στο γράμμα του νόμου, παρατηρώντας ότι παρήγε και αναπαρήγε την προκατάληψη περί ανικανότητας των τυφλών για εργασία. Σε άλλο κείμενό του, απέδιδε την ταύτιση της τυφλότητας με την ανικανότητα για εργασία στην άγνοια των υπευθύνων, διαχωρίζοντας την τύφλωση από τις υπόλοιπες αναπηρίες, γράφοντας χαρακτηριστικά ότι «δεν είναι τόσο δυνατή αναπηρία ώστε να καταστήσει τον τυφλό ανίκανο για κάθε εργασία».<sup>1241</sup>

Εκτός από την ενεργή υποστήριξη της τοπικής κοινωνίας, η κατάληψη σύντομα κέρδισε την υποστήριξη των νεολαιίστικων οργανώσεων, των κομμάτων της αντιπολίτευσης και τμήματος του Τύπου. Συγκεκριμένα, 15 βουλευτές της αντιπολίτευσης κατέθεσαν επερωτήσεις στη Βουλή,<sup>1242</sup> ενώ τα δημοσιεύματα σχετικά με τα μέτρα υπέρ των τυφλών στον Τύπο αυξήθηκαν.<sup>1243</sup> Ενδεικτικό της στάσης μερίδας του Τύπου ήταν ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Το Βήμα* τις πρώτες μέρες της κατάληψης, στο οποίο ασκούνταν κριτική στη φιλανθρωπική λογική σύμφωνα με την οποία οι τυφλοί «οφείλουν να είναι ευχαριστημένοι και να εκδηλώνουν με γονυκλισίες την ευγνωμοσύνη διότι τους παρέχεται κάποια ελάχιστη συμπαράσταση»,

---

<sup>1239</sup> Όπως ήδη έχει αναφερθεί, η *Πανελλήνια Εφημερίς των Τυφλών* ήταν η εφημερίδα που εξέδιδε ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών τη δεκαετία του 1970 και αποτελούσε τη μετεξέλιξη της προηγούμενης εφημερίδας του Συνδέσμου, του *Βήματος των Τυφλών*.

<sup>1240</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Ψωμί, δουλειά και όχι ζητιανιά (Μάιος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 11.

<sup>1241</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Η επαγγελματική κατάσταση των τυφλών (Φεβρουάριος 1977)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 25. Η παρατήρηση του Τσούπρα παραπέμπει σε μια ευρύτερη συζήτηση που είχε διαμορφωθεί αρκετά χρόνια αργότερα, στην αρχή της δεκαετίας του 2000, στη νομική βιβλιογραφία σχετικά με την ανάδυση και εφαρμογή νέου νομικού πλαισίου και κοινωνικών κανόνων από τη δυναμική αλληλεπίδραση των κοινωνικών κινήματων με τους ήδη εμπειδωμένους κοινωνικούς κανόνες, και την περιοριστική επιρροή του ίδιου του νομικού πλαισίου στην ανάδυση του κοινωνικού κινήματος. Αυτή η περιοριστική επιρροή του νομικού πλαισίου συνίσταται στην ορολογία που χρησιμοποιεί, μέσω της οποίας ενδυναμώνεται το κοινωνικό στίγμα (William N. Eskridge, "Identity-based Social Movements and Public Law", *University of Pennsylvania Law Review*, 150(1), (2001), σ. 419-525).

<sup>1242</sup> *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Β' Σύνοδος, σ. 2505, 5533, 6172 και 6173.

<sup>1243</sup> Για παράδειγμα, *Το Βήμα*, 18/3/1976, 12/5/1976, 15/5/1976, 25/5/1976 και *Ριζοσπάστης*, 19/3/1976, 20/4/1976, 5/5/1976, 6/5/1976, 7/5/1976, 8/5/1976, 11/5/1976.

ενώ, παράλληλα, τονιζόταν η αναγκαιότητα για την εφαρμογή «υπεύθυνης κοινωνικής πολιτικής».<sup>1244</sup>

Η κατάληψη συνεχίστηκε για μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων ο ΠΣΤ διατύπωσε ακόμα πιο επιθετικά αιτήματα: εκτός από την αυτονόητη ακύρωση της αποβολής των μαθητών, ο ΠΣΤ διεκδίκησε τη συμμετοχή του στο ΔΣ του Οίκου Τυφλών, με την ταυτόχρονη κρατικοποίησή του. Επιπλέον, ο ΠΣΤ συμπεριέλαβε στα αιτήματά του τη λήψη νομοθετικών πρωτοβουλιών για την παροχή αναπηρικού επιδόματος, αναπηρικής σύνταξης, εκπαίδευσης και εργασιακής αποκατάστασης.<sup>1245</sup> Στις 22 Ιουνίου 1976 πραγματοποιήθηκε συνάντηση στο υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών εκπροσώπων των τυφλών και του υπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών Κωνσταντίνου Χρυσανθόπουλου. Η συνάντηση έληξε άδοξα, με τον πρόεδρο του ΠΣΤ να καταγγέλλει τον υπουργό για «απαίσια και απάνθρωπη συμπεριφορά».<sup>1246</sup> Είχε προηγηθεί ένα μήνα πριν η απάντηση του υφυπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών Νικ. Μπρισίμη στην ερώτηση των βουλευτών Δημήτριου Γόντικα, Μίνας Γιάννου, Λεωνίδα Κύρκου και Μπάμπη Δρακόπουλου σχετικά με τα προβλήματα των τυφλών, στην οποία φαίνεται ότι το υπουργείο τασσόταν ανοιχτά υπέρ της διοίκησης του Οίκου Τυφλών και εναντίον του ΠΣΤ. Συγκεκριμένα, ο Μπρισίμης ανέφερε ότι ο Οίκος Τυφλών ως φιλανθρωπικό σωματείο εκπλήρωνε τους σκοπούς της ίδρυσής του και ότι από τις αναφορές που το Σωματείο κατέθετε στο υπουργείο, δεν υπήρχε καμία ένδειξη ή στοιχείο που θα μπορούσε να αποτελεί λόγο διάλυσης του Σωματείου. Παράλληλα, χαρακτήρισε την κατάληψη του Οίκου Τυφλών από τον ΠΣΤ ως αυθαίρετη, ενώ κατηγόρησε μέλη του ΠΣΤ ως «κατακρατούντες βιαίως και τους μικρούς τυφλούς μαθητές». Επίσης, ο υφυπουργός διέστρεψε το αίτημα του ΠΣΤ για συμμετοχή εκπροσώπων του στη διοίκηση του Οίκου Τυφλών, αναφέροντας ότι ο ΠΣΤ διεκδικούσε την ανάληψη της διοίκησης του Οίκου Τυφλών αποκλειστικά από μέλη του ΠΣΤ. Στη συνέχεια, ασχολήθηκε με το κάθε αίτημα του ΠΣΤ ξεχωριστά, αναφέροντας ότι η ανάκληση της αποβολής των τεσσάρων μαθητών, η αντικατάσταση των μελών του ΔΣ του Οίκου Τυφλών και η ανάληψη της διοίκησης του ιδρύματος «από τους καταλαβόντας τούτον αυθαιρέτως» αποτελούσαν θέματα που άπτονταν της

---

<sup>1244</sup> «Η προστασία των τυφλών», *Το Βήμα*, 13.5.1976, σ. 2.

<sup>1245</sup> Συνέντευξη του Ηλία Μαριόλα (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1246</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Ο αγώνας των τυφλών συνεχίζεται (Ιούνιος 1976)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 15.

αρμοδιότητας του ΔΣ του Οίκου Τυφλών. Για το αίτημα της κρατικοποίησης του Οίκου Τυφλών, ο υφυπουργός αρκέστηκε στην παραπομπή στο άρθρο 17 του Συντάγματος, ενώ για την παροχή σύνταξης σε όλους τους τυφλούς παρέθεσε την απάντηση του υπουργείου Οικονομικών, σύμφωνα με την οποία δεν είχε την πρόθεση να εισηγηθεί νομοθετική ρύθμιση για την σε βάρος του Δημοσίου απονομή σύνταξης στους εκ γενετής τυφλούς, των οποίων το «πάθημα» δεν μπορούσε να καταλογισθεί στην υπηρεσία της εργασίας τους.<sup>1247</sup> Στη συνέχεια, ο Μπρισίμης παρέθεσε ενέργειες του ΔΣ του Οίκου Τυφλών οι οποίες αποδείκνυαν το «αμέριστο ενδιαφέρον» του διοικητικού συμβουλίου του Οίκου Τυφλών, το οποίο «καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθειαν διά την έτι περαιτέρω εξυπηρέτησιν των τυφλών μαθητών». Αμέσως μετά την παρουσίαση του ΔΣ του Οίκου Τυφλών ως αμερόληπτου και αδέκαστου παρόχου φιλανθρωπίας, ωστόσο, ο Μπρισίμης επανέφερε την ιδέα της σύστασης κρατικού κέντρου αποκατάστασης τυφλών, επαναλαμβάνοντας όσα είχε καταθέσει ως απάντηση στην ερώτηση του βουλευτή Γ. Δαλακούρα σχετικά με την οικονομική ενίσχυση των τυφλών τον προηγούμενο μήνα.<sup>1248</sup>

Ο τρόπος αντίδρασης του Μπρισίμη απέναντι στα αιτήματα της κατάληψης του Οίκου Τυφλών μπορεί να ερμηνευτεί μέσα σε δύο διαφορετικά πλαίσια, αυτό της ευρύτερης ιστορικής και κοινωνικής συγκυρίας και αυτό της ιδιότητας του Μπρισίμη ως οφθαλμιάτρου και προέδρου της Ελληνικής Οφθαλμολογικής Εταιρείας.<sup>1249</sup> Ο Μάιος του 1976 ήταν ένας μήνας μεγάλης αναταραχής που κατέληξε σε σφοδρές συγκρούσεις εργοστασιακών εργατών με την αστυνομία στο κέντρο της Αθήνας, κατά τις ημέρες συζήτησης και ψήφισης στη Βουλή του νόμου 330/76 «Περί επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων και διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας», που περιόριζε δραστικά το δικαίωμα της απεργίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση είχε οξύνει την καταστολή απέναντι σε καταληψίες και απεργούς.<sup>1250</sup>

---

<sup>1247</sup> Απάντηση υφυπουργού Κοινωνικών Υπηρεσιών στις ερωτήσεις των Δημητρίου Γόντικα, Μίνας Γιάννου, Λεωνίδα Κύρκου και Χαράλαμπου Δρακοπούλου σχετικά με τα προβλήματα των τυφλών, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής*, Α' Περίοδος, Β' Σύνοδος, 21 Μαΐου 1976, σ. 5534.

<sup>1248</sup> Στο ίδιο, σ. 5535. Μάλιστα, σε μια άλλη απάντηση του Μπρισίμη προς τους βουλευτές Χ. Δρακόπουλο, Λ. Κύρκο, Δ. Καρδάρα, Α. Κακλαμάνη, Α. Αγγελούση, Κ. Τρικούπη, Κ. Σαψάλη, Γ. Παπαδημητρίου, Ι. Χαραλαμπίδου, Σ. Ράλλη, Κ. Αλαβάνο, Σ. Παπαθεμελή, Ι. Φλώρο, Γ. Χιονίδη και Χ. Γραμματιδίδη, οι οποίοι με έγγραφο διαβίβασαν τα αιτήματα των τυφλών στο υπουργείο, ο υφυπουργός δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει και το υπόμνημα που ο πρώην πρόεδρος του ΠΣΤ Κωνσταντίνος Στριγγλής κατέθεσε στο υπουργείο, με το οποίο αποδοκίμαζε τις ενέργειες «των αυθαιρετησάντων ατόμων της τάξεώς του» (Συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκουμαντέρ «Ο αγώνας των τυφλών», σελ. 8).

<sup>1249</sup> Γεράσιμος Δ. Παλημέρης, «Η ιστορία της Ελληνικής Οφθαλμολογικής Εταιρείας», ανακτήθηκε στις 15 Νοεμβρίου 2020, <https://www.evenet.gr/>.

<sup>1250</sup> *Αντί*, τεύχος 46, 29.5.1976 και τεύχος 47, 12.6.1976.

Ταυτόχρονα, η αντίδραση του Νικόλαου Μπρισίμη αποκτά και άλλη διάσταση υπό την ιδιότητά του ως οφθαλμιάτρου: πρόκειται για μία σπάνια στιγμή απόλυτης ταύτισης της ιατρικής με την πολιτική εξουσία, στην οποία ήταν πρόδηλη η ιατροκοποίηση της πολιτικής και συνδικαλιστικής διεκδίκησης των τυφλών.

Η περίπτωση Μπρισίμη, όμως, δεν είχε προσωπικά χαρακτηριστικά, αλλά ενσάρκωνε την κυβερνητική πολιτική. Το υπουργείο ήταν αποφασισμένο να υπερασπιστεί τις πρακτικές του Οίκου Τυφλών και να μην υποκύψει στις πιέσεις των τυφλών, απόφαση που, όπως είδαμε παραπάνω, εξέφραζε επιθετικά. Σε αυτό το πλαίσιο, ο πρόεδρος του ΠΣΤ Βασίλειος Τσούπρας χαρακτήριζε τον Χρυσανθόπουλο «τυφλομάχο υπουργό».<sup>1251</sup> Σε αυτό το εχθρικό κλίμα, ο ΠΣΤ συνέχισε τις καταγγελίες προς το κράτος αλλά και προς το ΔΣ του Οίκου Τυφλών, ευαισθητοποιώντας την κοινή γνώμη και ριζοσπαστικοποιώντας, ταυτόχρονα, το κίνημα των τυφλών. Τον Σεπτέμβριο του 1976 κατήγγειλε το ΔΣ του Οίκου Τυφλών για την απόφασή του να μην ανοίξει η σχολή μετά τις καλοκαιρινές διακοπές, ψέγοντας, συγχρόνως, και την «αδιάφορη στάση της πολιτείας» απέναντι στην κατάληψη του Οίκου Τυφλών η οποία μετρούσε ήδη 120 μέρες.<sup>1252</sup> Στην καταγγελία αυτή και την κυκλοφορία της στον Τύπο, απάντησε το ΔΣ του Οίκου Τυφλών το οποίο παραδέχθηκε ότι η Σχολή τελούσε σε αναστολή λειτουργίας, απόφαση η οποία κρίθηκε αναγκαία, εφόσον στον Οίκο Τυφλών είχαν εισέλθει και «παρέμεναν παρανόμως» άσχετα προς το ίδρυμα άτομα.<sup>1253</sup>

Η ένταση ανάμεσα στο ΔΣ του Οίκου Τυφλών και τον ΠΣΤ κλιμακώθηκε μέσα από τις μηνύσεις της Διοίκησης σε μέλη του ΠΣΤ και κορυφώθηκε στη 1 Οκτωβρίου 1976, οπότε μέλη του ΠΣΤ συγκεντρώθηκαν έξω από την Αρχιεπισκοπή, καταλαμβάνοντας τον προαύλιο χώρο της, με αίτημα τη συνάντηση είτε με τον αρχιεπίσκοπο είτε με τον Εμμανουήλ Σχοινιωτάκη. Η ενέργεια αυτή είχε ως αποτέλεσμα την πραγματοποίηση συνάντησης στις 2 Οκτωβρίου, στην οποία υπογράφηκε συμφωνία μεταξύ εκπροσώπων του ΠΣΤ και του Εμμανουήλ Σχοινιωτάκη, με την παρουσία εισαγγελέα και αστυνομικών αρχών. Η συμφωνία περιλάμβανε από την πλευρά της διοίκησης του Οίκου Τυφλών την αποδοχή των αιτημάτων των τυφλών για κρατικοποίηση του Οίκου Τυφλών και την ακύρωση της αποβολής των τεσσάρων μαθητών και την εγγραφή ως μελών στο σωματείο Οίκος

---

<sup>1251</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Πέτυχε ο αγώνας των τυφλών», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 30.

<sup>1252</sup> «Μικρά επίκαιρα», *Το Βήμα*, 11.9.1976, σ. 5.

<sup>1253</sup> «Οίκος Τυφλών. Ανακοίνωσις», *Το Βήμα*, 25.9.1976, σ. 6.



Τυφλών, τυφλών εκπροσώπων του ΠΣΤ. Από την πλευρά του ΠΣΤ, η συμφωνία προέβλεπε τη λήξη της κατάληψης στον Οίκο Τυφλών.<sup>1254</sup> Στις 5 Οκτωβρίου το Διοικητικό Συμβούλιο του Οίκου Τυφλών επικύρωσε τη συμφωνία και στις 9 Οκτωβρίου ο ΠΣΤ αποχώρησε από τον Οίκο Τυφλών.<sup>1255</sup> Η πολύ γρήγορη αποδοχή της κρατικοποίησης του Οίκου Τυφλών από το ΔΣ του επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι το Νοέμβριο του 1976 στην ημερήσια διάταξη της προγραμματισμένης γενικής συνέλευσης είχε ενταχθεί προς συζήτηση η απόφαση για την κρατικοποίηση του Οίκου Τυφλών και η μεταβίβαση της περιουσίας του σωματείου στο κράτος.<sup>1256</sup> Η συμφωνία αυτή συνοδεύτηκε και από κάποιες ενέργειες και υποσχέσεις της κυβέρνησης. Συγκεκριμένα, για πρώτη φορά το υπουργείο Παιδείας παρενέβη στην εκπαίδευση των μαθητών/τριών στον Οίκο Τυφλών, με την αποστολή δύο δασκάλων του δημοσίου στο σχολείο του ιδρύματος. Επίσης, το υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών υποσχέθηκε να μελετήσει τα αιτήματα των τυφλών, ενώ το υπουργείο Δημόσιας Τάξης υποσχέθηκε να χορηγήσει 50 άδειες σε τυφλούς μικροπωλητές.<sup>1257</sup>

Οι εξελίξεις όμως δεν δρομολογήθηκαν άμεσα. Το Φεβρουάριο του 1977 οι μαθητές/τριες του Οίκου Τυφλών διακινούσαν μια καταγγελία, σύμφωνα με την οποία τους τέσσερις μήνες που είχαν παρέλθει από την υπογραφή της συμφωνίας, η διοίκηση του Οίκου Τυφλών δεν είχε δρομολογήσει τίποτα από τα συμφωνηθέντα. Παράλληλα, οι μαθητές/τριες κατήγγειλαν τη «μεσαιωνική και απάνθρωπη κατάσταση» που επικρατούσε στο ίδρυμα, η οποία συνίστατο στην έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού, την οποία απέδιδαν στην πρόσληψη προσωπικού «με μόνο κριτήριο τις προσωπικές γνωριμίες του ΔΣ», την έλλειψη επαρκούς θέρμανσης των χώρων της σχολής, συνθήκη που είχε αρνητικά αποτελέσματα στην καλλιέργεια της απτικής αντίληψης, την έλλειψη συστηματικής και οργανωμένης ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, την έλλειψη διακριτών χώρων ύπνου, ψυχαγωγίας και μελέτης και την έλλειψη του απαραίτητου εκπαιδευτικού υλικού.<sup>1258</sup>

<sup>1254</sup> «Καταγγελία», συνοδευτικό φυλλάδιο του ντοκιμαντέρ «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, σ. 3.

<sup>1255</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Πέτυχε ο αγώνας των τυφλών», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 30.

<sup>1256</sup> «Οίκος Τυφλών, Πρόσκλησις», *Το Βήμα*, 17.11.1976, σ. 4.

<sup>1257</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Πέτυχε ο αγώνας των τυφλών», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 29. Ο Βασίλειος Τσούπρας απέδιδε τη μεταστροφή αυτή στη στάση του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών στον κυβερνητικό ανασχηματισμό που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1976, που περιλάμβανε την αντικατάσταση των Χρυσανθόπουλου και Μπρισίμη (Βασίλειος Τσούπρας, «Πέτυχε ο αγώνας των τυφλών», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 30).

<sup>1258</sup> «Καταγγελία», συνοδευτικό φυλλάδιο του ντοκιμαντέρ «Ο αγώνας των τυφλών», 1977, σ. 3.

Τον Μάιο του 1977 ο ΠΣΤ, μέσω του προέδρου του, Βασιλείου Τσούπρα, προειδοποιούσε για δεύτερο κύμα αγώνα, σε περίπτωση που τα μέχρι τότε ανεκπλήρωτα αιτήματα των τυφλών για συνταξιοδότηση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, κρατική εκπαίδευση και επαγγελματική και κοινωνική αποκατάσταση δεν γίνονταν αποδεκτά.<sup>1259</sup> Πράγματι, στις 31 Μαΐου 1977 ο ΠΣΤ πραγματοποίησε διαδήλωση στην πλατεία Συντάγματος με κύριο αίτημα τη συνταξιοδότηση των τυφλών, η οποία διαλύθηκε από την αστυνομία με απολογισμό αρκετούς τραυματίες και συλληφθέντες.<sup>1260</sup> Τη συγκεκριμένη συγκέντρωση είχε απαγορεύσει η αστυνομική διεύθυνση Αθηνών επικαλούμενη τον κίνδυνο ταραχών. Σύμφωνα με τον υπουργό Δημόσιας Τάξης Γεώργιο Σταμάτη, προσήχθησαν στη ΓΑΔΑ όλοι οι τυφλοί που συμμετείχαν στη διαδήλωση. Στην απάντησή του προς τους βουλευτές Γεώργιο Παπαδημητρίου, Λεωνίδα Κύρκο, Χαρ. Δρακόπουλο, Βιργινία Τσουδερού και Κωνσταντίνο Αλαβάνο σχετικά με τη διάλυση της συγκέντρωσης, ο Σταμάτης δήλωσε ότι όσοι τυφλοί δήλωσαν αδιαθεσία ή τραυματισμό, «προσποιήθηκαν» και εξήρε τη συμπεριφορά των αστυνομικών, χαρακτηρίζοντάς την «άψογη και υποδειγματική», σχολιάζοντας ότι η ανεκτικότητα τους απέναντι στις προκλήσεις και τις ύβρεις από μέρους των τυφλών ήταν απεριόριστη.<sup>1261</sup> Η εκτελεστική εξουσία, ενεργοποιώντας τον κατασταλτικό μηχανισμό, έδειχνε με κυνισμό το πραγματικό της πρόσωπο απέναντι σε μια ευάλωτη κοινωνική ομάδα που είχε κατορθώσει να αποκτήσει συλλογική ταυτότητα και διεκδικητικό προσανατολισμό.

---

<sup>1259</sup> Βασιλείος Τσούπρας, «2 Μαΐου, η πρώτη επέτειος του μεγάλου αγώνος των τυφλών (Μάιος 1977)», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 37.

<sup>1260</sup> Βασιλείος Τσούπρας, «Η δεύτερη επέτειος του αγώνα των τυφλών», *Μέσα απ' τον αγώνα*, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, σ. 41.

<sup>1261</sup> Απάντηση Υπουργού Δημόσιας Τάξης σε Γεώργιο Παπαδημητρίου, Λεωνίδα Κύρκο, Χαρ. Δρακόπουλο, Βιργινία Τσουδερού και Κωνσταντίνο Αλαβάνο σχετικά με διάλυση συγκέντρωσης τυφλών, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, Συνεδριάσεις ΠΝ', 22 Ιουνίου 1977, σ. 6171-6173.



Εικόνα 27: Στιγμιότυπο από τη διαμαρτυρία στο Σύνταγμα στις 31 Μαΐου 1977 («Μέσα απ' τον αγώνα», συλλογή άρθρων Β. Τσούπρα, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, Αθήνα 1979, οπισθόφυλλο).

Παρά την κατασταλτική τακτική που ακολουθήθηκε από την κυβέρνηση, φαίνεται ότι η κινητοποίηση αυτή λειτούργησε ως καταλύτης στις εξελίξεις υπέρ της υπόθεσης των τυφλών. Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι η καταστολή της συγκεκριμένης διαδήλωσης σχολιάστηκε αρνητικά στον ελληνικό και διεθνή Τύπο πίεσε την κυβέρνηση Κ. Καραμανλή να συζητήσει τα θέματα των τυφλών.<sup>1262</sup> Έτσι, το φθινόπωρο του 1977 πραγματοποιήθηκε έλεγχος από το κράτος στον Οίκο Τυφλών, ο οποίος οδήγησε και στην παραπομπή μελών του ΔΣ στη δικαιοσύνη για οικονομικές ατασθαλίες και έκθεση των μαθητών/τριών του Οίκου Τυφλών σε κίνδυνο.<sup>1263</sup> Ταυτόχρονα, ξεκίνησε η διαδικασία κρατικοποίησης του Οίκου Τυφλών, η οποία ολοκληρώθηκε στις 6 Απριλίου 1979, με την ίδρυση του Κέντρου Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών (ΚΕΑΤ).<sup>1264</sup>

Η κινητοποίηση των τυφλών το 1976 περιλάμβανε ριζοσπαστικές μορφές πάλης όπως η κατάληψη, η απεργία πείνας και οι μαζικές διαδηλώσεις. Ειδικά στο πλαίσιο της κατάληψης, οι τυφλοί/ές και οι σύμμαχοί τους οργάνωσαν μια καθημερινότητα που περιλάμβανε την τέλεση των μαθημάτων στον Οίκο Τυφλών από τυφλούς/ές, μέλη του ΠΣΤ, και τη φροντίδα των μικρών μαθητών/τριών από τις μητέρες τους. Αυτή η ανάληψη της ευθύνης από τους/τις ίδιους/ες τους/τις τυφλούς/ές της εκπαίδευσής τους και της εκπλήρωσης των βασικών αναγκών τους, προσιδιάζει

<sup>1262</sup> Βασίλειος Τσούπρας, «Η δεύτερη επέτειος του αγώνα των τυφλών», ό.π., σ. 42.

<sup>1263</sup> Στο ίδιο, σ. 42.

<sup>1264</sup> Π.Δ. 265/1979, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμία «Κέντρον Εκπαιδεύσεως και Αποκαταστάσεως Τυφλών» και εγκρίσεως οργανισμού αυτού», ΦΕΚ74/Α/17.4.1979, σ. 685-689.

στην δημιουργία μιας φουκωικής ετεροτοπίας. Οι τυφλοί/ές οργάνωσαν τη ζωή σε έναν κατειλημμένο χώρο και ανέλαβαν την ευθύνη του εαυτού τους, συνθήκη που τους/τις ενδυνάμωσε κοινωνικά. Επίσης, ως ένας χώρος στον οποίο παρέμεναν και από τον οποίο οργάνωναν την κινηματική τους δράση, λειτουργούσε και ως ο τόπος που διευκόλυνε και οργάνωνε τις πρακτικές αντίστασης. Ήταν ένας τόπος που ως κατειλημμένος, ήταν απομονωμένος, ταυτόχρονα, όμως διατηρούσε και μια διαπερατότητα, καθώς τμήματα της τοπικής και της ευρύτερης κοινωνίας ενεπλάκησαν και στήριζαν την κινηματική αυτή δράση. Παράλληλα, παρέμενε ένας τόπος στον οποίο δρούσαν υποκείμενα, τα οποία απέκλιναν από τη μέση «φυσιολογική» συμπεριφορά: ήταν τυφλοί/ές που αμφισβητούσαν την κοινωνική τους πρόσληψη ως επαίτες, που μόρφωναν και μορφώνονταν, αυτοεξυπηρετούνταν και εξυπηρετούσαν, διαμόρφωναν διεκδικήσεις και ασκούσαν κριτική στις υπάρχουσες πολιτικές για την τυφλότητα, χωρίς την επίβλεψη των βλεπόντων/ουσών. Ήταν, σε τελική ανάλυση, ένας τόπος ανάδυσης ενός νέου συλλογικού υποκειμένου και, ταυτόχρονα, διαμόρφωσης μιας νέας συλλογικής ταυτότητας που διεκδικούσε -αν όχι την πλήρη υπέρβαση της αρνητικής κατάστασης- τουλάχιστον τον επαναπροσδιορισμό και την επαναδιαπραγμάτευση της «κατωφλικής ύπαρξης» των ελλήνων τυφλών.

### **Μετά τη «Μεταπολίτευση των τυφλών»**

Η πενταετία που ακολούθησε τη «Μεταπολίτευση των τυφλών», υπήρξε καθοριστική για την ψήφιση και εφαρμογή νόμων με σκοπό την κοινωνική ένταξη γενικώς των αναπήρων, αλλά και ενδεικτική της νέας αναπηρικής ταυτότητας που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται. Οι κινητοποιήσεις των τυφλών που παρουσιάζονται στον Τύπο μεταπολεμικά και μέχρι το 1975, αμέσως πριν τη μεγάλη κινητοποίηση του 1976, είναι διάσπαρτες και έχουν κυρίως τη μορφή ανακοινώσεων, ανοιχτών επιστολών και υπομνημάτων προς υπουργούς. Μετά τον αγώνα του 1976, ξεκινώντας από την άνοιξη του 1977 ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών χρησιμοποιούσε πλέον δυναμικές μορφές διαμαρτυρίας για να διεκδικήσει την εφαρμογή όσων είχαν συμφωνηθεί, αλλά δεν είχαν προχωρήσει σε θεσμικό επίπεδο. Ενδεικτικό της συνεχόμενης πίεσης που ασκούσε ο ΠΣΤ για την εφαρμογή των συμφωνηθέντων είναι μία δημοσίευση στην εφημερίδα *Το Βήμα* στις 29.11.1978, σύμφωνα με την οποία «ούτε αλληλογραφία θέλει το υπουργείο με τους τυφλούς». Πρόκειται για μία επιστολή του υπουργείου προς τον ΠΣΤ, με την οποία ζητούσε να σταματήσει ο ΠΣΤ να «ενοχλεί» το υπουργείο και τον

υπουργό.<sup>1265</sup> Στην επόμενη διετία και πριν την έναρξη της συζήτησης στη Βουλή των προς ψήφιση νομοσχεδίων που είχαν ως θέμα την αναπηρία, οι διαμαρτυρίες και οι διεκδικήσεις του ΠΣΤ αναφέρονται στην εφημερίδα *Το Βήμα* 14 φορές.<sup>1266</sup> Υπάρχει μία αριθμητική αύξηση των αναφορών των διαμαρτυριών των τυφλών στον Τύπο, καθώς τα 30 χρόνια μετά τον Β' ΠΠ και πριν τον αγώνα του 1976, διαμαρτυρίες των τυφλών αναφέρονται στο *Βήμα* συνολικά 16 φορές.<sup>1267</sup>

Τη «Μεταπολίτευση των τυφλών» ακολούθησε μια σειρά νόμων για την αναπηρία. Με τους νόμους αυτούς, και ενώ σε διεθνές επίπεδο είχε διευρυνθεί η συζήτηση για την αναθεώρηση και την ερμηνεία της έννοιας της αναπηρίας ως απόρροια των διεκδικήσεων του διεθνούς αναπηρικού κινήματος κατά τη διάρκεια του 1970,<sup>1268</sup> στην Ελλάδα εξακολουθούσε να δεσπόζει νομοθετικά το ιατρικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας.

Ο πρώτος νόμος που ψηφίστηκε αφορούσε τη συνταξιοδότηση λόγω γήρατος των τυφλών ασφαλισμένων σε ασφαλιστικούς οργανισμούς αρμοδιότητας του υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών.<sup>1269</sup> Αν και ουσιαστικά πρόκειται για τη διεύρυνση της δυνατότητας συνταξιοδότησης των τυφλών εργαζομένων με ευνοϊκούς όρους, όσων δηλαδή ήταν ασφαλισμένοι και σε άλλα ασφαλιστικά ταμεία εκτός από το ΙΚΑ,<sup>1270</sup> η ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου αποτέλεσε ένα από τα άμεσα αποτελέσματα του αγώνα των τυφλών: από τη μια πλευρά, αν και μόνο σε συμβολικό επίπεδο, φαίνεται ότι εν μέρει ικανοποιήθηκε το βασικό αίτημα του αγώνα για τη συνταξιοδότηση των τυφλών, ενώ, από την άλλη πλευρά, ο νόμος αφορούσε αποκλειστικά τυφλούς/ές και όχι άτομα με κάποια άλλη μορφή αναπηρίας.

Επίσης, στα Πρακτικά της Βουλής, προκύπτει και μια σχετική επιρροή του κινήματος στον τρόπο που οι βουλευτές συζήτησαν το νομοσχέδιο. Συγκεκριμένα, οι βουλευτές της αντιπολίτευσης ζήτησαν να απαλειφθεί η διάταξη από το νομοσχέδιο που περιλάμβανε την κατάργηση του επιδόματος της απόλυτης αναπηρίας σε

---

<sup>1265</sup> *Το Βήμα*, 29.11.1978.

<sup>1266</sup> *Το Βήμα*, 2.4.1977, 13.7.1978, 20.1.1979, 23.3.1979, 23.9.1979, 19.5.1979, 5.2.1980, 7.2.1980, 19.3.1980, 21.3.1980, 25.3.1980, 28.3.1980, 29.3.1980, 15.11.1980.

<sup>1267</sup> *Το Βήμα*, 21.1.1956, 5.11.1958, 23.8.1959, 24.9.1959, 1.11.1960, 29.1.1961, 2.11.1961, 6.11.1962, 9.6.1966, 9.11.1969, 30.6.1971, 13.5.1972, 29.4.1973, 25.5.1973, 16.4.1975, 4.7.1975.

<sup>1268</sup> Kim Nielsen, *A Disability History of the United States*, ό.π., σ. 162.

<sup>1269</sup> Ν. 612/1977 «Περί συνταξιοδότησεως λόγω γήρατος των τυφλών των ησφαλισμένων εις ασφαλιστικούς οργανισμούς αρμοδιότητος του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών», ΦΕΚ 164 Α'/14.6.1977, σ. 1342.

<sup>1270</sup> Για τους ασφαλισμένους εργαζόμενους τυφλούς στο ΙΚΑ υπήρχε ήδη πρόβλεψη για τη δυνατότητα χορήγησης σύνταξης γήρατος με 15 χρόνια εργασίας ή 4050 μέρες εργασίας, με το νόμο 4476/1965.

περίπτωση χορήγησης σύνταξης γήρατος με λιγότερα χρόνια υπηρεσίας λόγω της τύφλωσης, αίτημα που και ο ίδιος ο ΠΣΤ υπέβαλε με υπόμνημά του προς τη Βουλή.<sup>1271</sup> Επίσης, κάποιοι βουλευτές, όπως ο Απόστολος Κακλαμάνης, η Βιργινία Τσουδερού και ο Νικόλαος Αλαβάνος, έκαναν άμεσες και έμμεσες αναφορές στον πρόσφατο αγώνα των τυφλών. Συμφωνώντας επί της αρχής με το νομοσχέδιο, οι βουλευτές προσπάθησαν να εντάξουν στη συζήτηση την παροχή γενικής σύνταξης ή επιδόματος σε όλους τους τυφλούς,<sup>1272</sup> ένα από τα βασικά αιτήματα, δηλαδή, του ΠΣΤ κατά τη διάρκεια της κατάληψης του Οίκου Τυφλών. Άλλοι βουλευτές, όπως ο Στέλιος Παπαθεμελής, εστίασαν στη φρασεολογία που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της συζήτησης του εν λόγω νομοσχεδίου, σχολιάζοντας αρνητικά τη χρήση εκφράσεων όπως «δυστυχείς υπάρξεις» και παρατηρώντας ότι η ευτυχία δεν εξαρτιόταν από την έλλειψη μιας αίσθησης, η οποία μπορούσε να υποκατασταθεί με την ανάπτυξη των υπόλοιπων αισθήσεων.<sup>1273</sup> Ωστόσο, ο νόμος τελικά ψηφίστηκε συμπεριλαμβανόμενης της διάταξης σχετικά με το ασυμβίβαστο ανάμεσα στη σύνταξη και το επίδομα.<sup>1274</sup>

Η θεσμοθέτηση του επιδόματος για όλους τους τυφλούς πραγματοποιήθηκε δύο χρόνια αργότερα με το νόμο 958/1979, ενώ διευρύνθηκε σε όλα τα άτομα με αναπηρία το 1981 με το νόμο 1140/1981. Με το νόμο 958/1979 αντικαταστάθηκαν ορισμένα άρθρα του νόμου 1904/1951. Συγκεκριμένα, τροποποιήθηκε ο ορισμός του τυφλού ατόμου έτσι όπως είχε περιγραφεί στο νόμο 1904/1951. Στο νέο ορισμό δεν υπήρχε σύνδεση της τύφλωσης με την ανικανότητα εργασίας. Επίσης, με την αντικατάσταση του άρθρου 5 του 1904/1951, διευρύνθηκε η παροχή επιδόματος σε όλους τους τυφλούς. Το νέο άρθρο συσχέτιζε το επίδομα με την περίθαλψη όλων των τυφλών και όχι με την ικανότητα ή ανικανότητα εργασίας και το περιέγραφε ως ένα χρηματικό βοήθημα για την αντιμετώπιση των βασικών βιοτικών αναγκών.<sup>1275</sup> Η αποσύνδεση αυτή της παροχής του επιδόματος στους τυφλούς από την ανικανότητα για εργασία αποτελούσε τομή στην ελληνική κοινωνική νομοθεσία και σε μεγάλο βαθμό, αν όχι

---

<sup>1271</sup> Συζήτηση νομοσχεδίου «Περί συνταξιοδότησεως λόγω γήρατος των τυφλών των ησφαλισμένων εις ασφαλιστικούς οργανισμούς αρμοδιότητος του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών», *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Α' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, Συνεδρίασις Α', 19 Μαΐου 1977, σ. 5016.

<sup>1272</sup> Στο ίδιο, σ. 5006 και 5013-5014.

<sup>1273</sup> Στο ίδιο, σ. 5018.

<sup>1274</sup> Διαβάζουμε σχετικά: «Η βάσει των διατάξεων της προηγουμένης παραγράφου παρεχομένη σύνταξις δεν προσαυξάνεται δια του επιδόματος απολύτου αναπηρίας». (Ν. 612/1977 «Περί συνταξιοδότησεως λόγω γήρατος των τυφλών των ησφαλισμένων εις ασφαλιστικούς οργανισμούς αρμοδιότητος του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών», ΦΕΚ 164 Α'/14.6.1977, σ. 1342).

<sup>1275</sup> Ν. 958/1979 «Περί αντικαταστάσεως των άρθρων 1, 2 και 5 του Ν. 1904/1951 «περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών»», ΦΕΚ 191/Α'/23.8.1979, σ. 1918.

αποκλειστικά, οφειλόταν στις διεκδικήσεις των τυφλών. Το επιχείρημα της επιρροής του κινήματος των τυφλών στη διαμόρφωση και την αλλαγή της νομοθεσίας γίνεται ακόμα πιο πειστικό αν λάβουμε υπόψη μας ότι η καθιέρωση του εξω-ιδρυματικού επιδόματος για τους παραπληγικούς και τετραπληγικούς θεσμοθετήθηκε ως δικαίωμα τρία χρόνια αργότερα με το νόμο 1140/1981, και μάλιστα μόνο σε όσους κρίνονταν από «Ειδική Επιτροπή ως ανίκανοι προς πάσαν βιοποριστικήν εργασία».<sup>1276</sup>

Συνεπώς, το κίνημα των τυφλών ενεργοποίησε νομοθετικές πρωτοβουλίες τόσο για τα τυφλά άτομα όσο και για τα άτομα με αναπηρία γενικότερα. Ωστόσο, αν και σε πρώτη φάση, τουλάχιστον, κατάφερε την αποσύνδεση της τυφλότητας από την έννοια της ανικανότητας σε νομοθετικό επίπεδο, παρ' όλα αυτά, δεν επηρέασε την ευρύτερη αντίληψη της σύνδεσης της αναπηρίας με την ανικανότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο νόμος 963/1979 «Περί επαγγελματικής αποκατάστασης αναπήρων και εν γένει ατόμων μειωμένων ικανοτήτων», ο οποίος στον τίτλο του ταύτιζε την αναπηρία με τη μειωμένη ικανότητα. Ο νόμος αυτός θεσμοθέτησε δομές προστατευόμενης εργασίας, χαρακτηρίζοντας τα άτομα με αναπηρία ως «προστατευόμενα άτομα».<sup>1277</sup> Από την άλλη πλευρά, ο νόμος αυτός καταργούσε την προϋπόθεση της αρτιμέλειας για την πρόσληψη στον δημόσιο τομέα, με τον όρο ότι η «έλλειψη αρτιμέλειας» και η «πάθηση» δεν θα παρακόλυαν την άσκηση των εργασιακών καθηκόντων, συνθήκη που, όμως, θα έκρινε η αρμόδια υγειονομική επιτροπή η οποία είχε οριστεί ήδη στο νόμο 1811/1951 «περί Κώδικος Καταστάσεως των Δημοσίων Διοικητικών Υπαλλήλων».<sup>1278</sup>

Ο χαρακτηρισμός των ατόμων με αναπηρία ως προστατευόμενων ατόμων που ως τέτοια έχρηζαν θετικής διάκρισης και η υπό όρους άρση της προϋπόθεσης αρτιμέλειας για την πρόσληψη στο δημόσιο τομέα, αποτελούσαν στοιχεία που καθόριζαν τον βαθμό και τον τρόπο εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία. Με άλλα λόγια, οι νομοθετικές αυτές πρωτοβουλίες συντηρούσαν και αναπαρήγαγαν το ιατρικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας, στον πυρήνα του οποίου υπάρχει η αντίληψη ότι τα ανάπηρα άτομα χρήζουν προστασίας σε μια κοινωνία αρτιμελών, αλλά και την «κατωφλική» ταυτότητα των ανάπηρων ατόμων, καθώς ως «προστατευόμενα»

---

<sup>1276</sup> Άρθρο 42, ν. 1140/1981 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης του Ν. 4169/1961 «Περί Γεωργικών Κοινωνικών Ασφαλίσεων» και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ68/Α'/20.3.1981, σ. 656.

<sup>1277</sup> Ν. 963/1979 «Περί επαγγελματικής αποκατάστασης αναπήρων και εν γένει ατόμων μειωμένων ικανοτήτων», ΦΕΚ 202/Α'/1.9.1979, σ. 2024.

<sup>1278</sup> Στο ίδιο, σ. 2025.

παρέμεναν στο «κατώφλι» του εργασιακού χώρου των καθόλα φυσιολογικών και αρτιμελών εργοδοτών και εργαζόμενων που δεν έχρηζαν προστασίας.

Στην ίδια συλλογιστική εντάσσεται και ο νόμος 1143/1981 «Περί Ειδικής Αγωγής, Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως, Απασχολήσεως και Κοινωνικής Μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσιολογικού ατόμων και άλλων τινών εκπαιδευτικών διατάξεων», με τον οποίο θεσμοθετήθηκε η ειδική αγωγή στο ελληνικό εκπαιδευτικό πλαίσιο.<sup>1279</sup> Στον τίτλο του συγκεκριμένου νόμου τα άτομα με αναπηρία αντιμετωπίζονταν ως μη φυσιολογικά. Με τον τρόπο αυτό υπόρρητα γινόταν η υπόθεση ότι υπήρχε ένα φυσιολογικό πλαίσιο λειτουργίας των αρτιμελών, από το οποίο οι ανάπηροι απέκλιναν. Ο νόμος αυτός, με άλλα λόγια, θεσπίστηκε στη βάση μιας διχοτόμησης ανάμεσα σε φυσιολογικά και αποκλίνοντα από το φυσιολογικό άτομα, σε μια συνθήκη κυριαρχίας των «φυσιολογικών».

Τόσο η τελική επιλογή της ορολογίας και της περιγραφής των αναπηριών στη βάση της προσωπικής μειονεξίας και ιατρικής παθολογίας στον ίδιο το νόμο, όσο όμως και η αντιπροτεινόμενη ορολογία από την πλευρά της αντιπολίτευσης, η οποία εστίαζε στην κοινωνική προστασία των ατόμων με αναπηρία, εκτός από μια περίπτωση του προτεινόμενου όρου «προβληματικά παιδιά» ως όρου που περιέκλυε την κοινωνική κατασκευή του προβλήματος, εντάσσονταν από κοινού στο ιατρικό μοντέλο θεώρησης της αναπηρίας. Και αν η αντιπολίτευση, μέσα από τοποθετήσεις που ασκούσαν κριτική στον όρο «αποκλίνοντα από το φυσιολογικό άτομα», διαισθητικά αμφισβητούσε τον πυρήνα του ιατρικού μοντέλου της αναπηρίας, σχολιάζοντας ότι ιατρικής προέλευσης όροι δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται στην περιγραφή εκπαιδευτικών συστημάτων, οι αντιπροτάσεις της παρέμεναν στην ίδια συλλογιστική, αντανακλώντας και το επίπεδο της συζήτησης στο ελληνικό πλαίσιο σχετικά με την αναπηρία και την ορολογία της.

Στην έναρξη της συζήτησης του νομοσχεδίου στη Βουλή ο υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Βασίλειος Κοντογιαννόπουλος ενέταξε την κατάρτιση του νομοσχεδίου στο αφήγημα της πολιτισμένης κοινωνίας, παραπέμποντας στη ρήση του Ρούσβελτ ότι ο πολιτισμός ενός έθνους *«μετράται με το τι πράττει για*

---

<sup>1279</sup> Ο νόμος αυτός περιλάμβανε την ίδρυση ειδικών σχολείων σε αυτόνομες κτιριακές εγκαταστάσεις, τη λειτουργία ειδικών σχολείων μέσα σε νοσοκομεία, ιδρύματα και άσυλα, και τη λειτουργία ειδικών τάξεων μέσα στα γενικά σχολεία, ενώ θεσμοθετήθηκε και η δυνατότητα για κατ' οίκον διδασκαλία (Ν. 1143 «Περί Ειδικής Αγωγής, Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως, Απασχολήσεως και Κοινωνικής Μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσιολογικού ατόμων και άλλων τινών εκπαιδευτικών διατάξεων», ΦΕΚ80/Α/31.3.1981, άρθρο 3, σ. 787 – 788).



τους αδύνατους και ελάσσονες». Παρουσίασε το νομοσχέδιο ως υπηρέτηση της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 21 του Συντάγματος του 1975, χαρακτηρίζοντας, ταυτόχρονα, τα άτομα με αναπηρία «προβληματικά» και «μειονεκτικά», τα παιδιά με αναπηρία ως «ειδικά παιδιά», ενώ αναφέρθηκε και στο Διεθνές Έτος Αναπήρων, ως «το έτος του μειονεκτικού ατόμου».<sup>1280</sup> Ωστόσο, ο εισηγητής της πλειοψηφίας Φώτιος Χρηματόπουλος διαφοροποιήθηκε ως προς την επιλογή των όρων αναφερόμενος στην «ύπαρξη μέσα σε κάθε οργανωμένη κοινωνία ατόμων που διαφέρουν από τον μέσο τύπο, που η κοινωνική σύμβαση και κατά συνέπεια η κοινωνική αποδοχή θεωρούν ως φυσιολογικό».<sup>1281</sup> Επιπλέον, ο εισηγητής αναφερόταν στα άτομα με αναπηρία ως πολίτες που «σημαδεύτηκαν από τη μοίρα με αυτή την αρνητική ιδιαιτερότητα». Μάλιστα, ο Χρηματόπουλος αιτιολογούσε τη χρήση του όρου «αποκλίνον από το φυσιολογικό άτομο» ως εξέλιξη στη σχετική ορολογία προς μια πιο δίκαιη και ισότιμη προσέγγιση, διευκρινίζοντας ότι το συγκεκριμένο νομοσχέδιο στόχευσε σε άτομα με «αρνητική απόκλιση», η οποία όμως δεν αποτελούσε ασθένεια καθαυτή, αλλά «αποτέλεσμα κάποιου ελαττώματος ή κάποιας ασθένειας».<sup>1282</sup> Συγκεκριμένα, ο βουλευτής όριζε το αρνητικά αποκλίνον άτομο ως «κάθε άτομο νηπιακής, παιδικής ή εφηβικής ηλικίας, το οποίον, εξαιτίας ασθενείας ή ψυχοσωματικού ελαττώματος ή κάποιου άλλου αιτίου, παρουσιάζει διαταραχή της προσωπικότητός του σε τέτοιο ουσιαστικό σημείο, ώστε να μην μπορεί να παρακολουθήσει τα κοινά προγράμματα αγωγής και επαγγελματικής εκπαίδευσεως και να έχει ανάγκη από ειδική αγωγή και ειδική επαγγελματική εκπαίδευση».<sup>1283</sup> Στο ίδιο πλαίσιο, ως σκοπό της ειδικής αγωγής ο Χρηματόπουλος περιέγραφε «την άρση ή την παράκαμψη του εμποδίου που δεν αφήνει τη μειονεκτική προσωπικότητα να αποκτήσει τις ιδιότητες και ικανότητες, που τα φυσιολογικά άτομα αποκτούν, με την εκπαίδευση, και να ενταχθεί τελικά στο κοινωνικό σύνολο».<sup>1284</sup> Στόχος της ειδικής αγωγής θα ήταν η μετατροπή του αποκλίνοντος ατόμου από «κοινωνικό βάρος» σε «χρήσιμο στον εαυτό του και στο κοινωνικό σύνολο». Αλλά από την εισήγηση ακόμα του νομοσχεδίου γινόταν σαφές ότι η ειδική αγωγή δεν θα είχε τον ίδιο βαθμό επιτυχίας με αυτόν που συντελούνταν στα γενικά σχολεία.<sup>1285</sup>

---

<sup>1280</sup> Συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσεως, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσικού ατόμων», *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Β' Περίοδος, Συνεδρίασις ΛΒ', 20 Νοεμβρίου 1980, σ. 1521.

<sup>1281</sup> Στο ίδιο, σ. 1521.

<sup>1282</sup> Στο ίδιο, σ. 1522.

<sup>1283</sup> Στο ίδιο, σ. 1522.

<sup>1284</sup> Στο ίδιο, σ. 1522.

<sup>1285</sup> Στο ίδιο, σ. 1522.

Στην ίδια εισήγηση, ο Χρηματόπουλος αναφέρθηκε και στην κοινωνική μέριμνα που το νομοσχέδιο προέβλεπε για τα άτομα με αναπηρία ως απόφαση του σύγχρονου κοινωνικού κράτους «να μην αφήνει πλέον την μεγάλη υπόθεση στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και να μην θεωρεί πια ότι μπορεί να γίνει με βάση την παλαιά ευσπλαχνία, που κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι όχι μόνο απαράδεκτη, αλλά και [...] εξευτελιστική και γι' αυτό το ίδιο το Κράτος και για τα άτομα που την δέχονται».<sup>1286</sup> Ο Χρηματόπουλος συναρτούσε την κατάρτιση και ψήφιση του νομοσχεδίου από το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα των ατόμων με αναπηρία να διεκδικούν προστασία από το κράτος. Ταυτόχρονα, και εκείνος, όπως ο υφυπουργός, πρόβαλε ως επιχείρημα για τη κοινωνική μέριμνα, τη μετατροπή τους από βάρος στην κοινωνία σε χρήσιμα μέλη της.<sup>1287</sup> Εντύπωση προκαλεί η πολύ πρόωμη αναγνώριση από την πλευρά του Χρηματόπουλου της ωφέλειας που η ειδική αγωγή θα είχε στην γενική αγωγή, ως «ένας τόπος [...] πειραματισμού πάνω στο ανθρώπινο άτομο, που εκπαιδεύεται καθ' όλα».<sup>1288</sup> Με τα επιχειρήματα αυτά ο Χρηματόπουλος παρουσίασε το νομοσχέδιο ως «συμβολή στη βελτίωση του πολιτισμού μας».<sup>1289</sup>

Φαίνεται ότι ο κοινός παρονομαστής ανάμεσα στον Κοντογιαννόπουλο και τον Χρηματόπουλο στον τρόπο κατανόησης της αναπηρίας εξαντλείται ακριβώς σε αυτή την πίστη ότι η ψήφιση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου θα βελτίωνε τον πολιτισμό της χώρας, καθώς και στην αντιμετώπιση του νομοσχεδίου ως εκπλήρωσης της συνταγματικής επιταγής αναφορικά με την υποχρέωση της πολιτείας για την εξυπηρέτηση των αναγκών των ατόμων με αναπηρία. Η αντίθεση που προκύπτει ανάμεσα στους δύο πολιτικούς από τη διαπραγμάτευση της ορολογίας της αναπηρίας, με τον Κοντογιαννόπουλο να ταυτίζει το άτομο με την αναπηρία του και τον Χρηματόπουλο να επιχειρεί κοινωνιολογικής προέλευσης ανάλυση σχετικά με την κοινωνικά καθορισμένη έννοια του μέσου όρου και του «φυσιολογικού», καθρεφτίζει και τη διάχυση της συζήτησης και των απόψεων σχετικά με την έννοια της αναπηρίας εκτός των παραδοσιακών ορίων των πολιτικών ιδεολογιών. Εκ του αντιστρόφου, η διάχυση αυτή παρατηρείται και στο λόγο της αντιπολίτευσης.

Η επιλογή του όρου «αποκλίνοντα από το φυσιολογικό άτομα» αποτέλεσε κεντρικό θέμα στο οποίο άσκησε κριτική η αντιπολίτευση κατά τη διάρκεια της

---

<sup>1286</sup> Στο ίδιο, σ. 1522.

<sup>1287</sup> Στο ίδιο, σ. 1523.

<sup>1288</sup> Στο ίδιο, σ. 1523.

<sup>1289</sup> Στο ίδιο, σ. 1524.

συζήτησης του νομοσχεδίου, με την αμφισβήτηση του όρου να προέρχεται κυρίως από βουλευτές του ΠΑΣΟΚ. Ο Δήμος Παπαδημητρίου, εισηγητής του ΠΑΣΟΚ, αναφερόταν στα παιδιά στα οποία απευθυνόταν το νομοσχέδιο ως «*απροσάρμοστα και προβληματικά*» και τα κατέτασσε σε τρεις κατηγορίες: «*τα νοητικώς ανάπηρα*», «*τα κινητικώς ή σωματικώς ανάπηρα (τυφλά, κωφά, ανάπηρα κάτω άκρων και άλλα)*» και τα παιδιά με «*προβλήματα κοινωνικής, συναισθηματικής και ψυχολογικής προσαρμογής*». <sup>1290</sup> Ωστόσο, σε επόμενη συνεδρίαση, δήλωνε ότι συμφωνούσε με τον όρο «*αποκλίνοντα άτομα*», χαρακτηρίζοντάς τον επιστημονικό και δόκιμο. <sup>1291</sup> Ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Βασίλειος Παπαδόπουλος πρότεινε την αντικατάσταση του όρου αποκλίνοντα άτομα με τον όρο «*προστατευόμενα άτομα*», σχολιάζοντας ότι ο όρος «*αποκλίνοντα*» αναφερόταν στην ασθένεια, ενώ ο όρος «*προστατευόμενα*» αναφερόταν στην υποχρέωση της πολιτείας να παρέχει στα άτομα με αναπηρία κοινωνική μέριμνα. <sup>1292</sup> Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Γιάννης Κουτσοχέρας πρότεινε τη χρήση του όρου «*προβληματικά παιδιά*», προσδίδοντας στον όρο αυτό κοινωνική διάσταση, σχολιάζοντας ότι «*εμείς τους δημιουργούμε πρόβλημα*». <sup>1293</sup>

Η βουλευτρια του ΠΑΣΟΚ Μαρία Κυπριωτάκη-Περράκη αμφισβήτησε τον όρο «*αποκλίνοντα άτομα*», αλλά υπό διαφορετικό πρίσμα. Θεωρούσε ότι ο όρος αυτός δεν μπορούσε να περιλαμβάνει όλες τις μορφές και τα επίπεδα αναπηρίας. Για την Κυπριωτάκη-Περράκη, υπήρχαν αναπηρίες -όπως τα προβλήματα όρασης- που δεν δικαιολογούσαν την ένταξη των ατόμων που τις έφεραν στο φάσμα του μη φυσιολογικού, και άλλες -όπως η σπαστικότητα ή η νοητική υστέρηση- που ξεκάθαρα ενέτασσαν τα άτομα που τις έφεραν στο φάσμα του μη φυσιολογικού. <sup>1294</sup> Αντίστοιχα, ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Παναγιώτης Κατσαρός, χαρακτήρισε τον όρο «*αποκλίνοντα άτομα*» απαράδεκτο, ορίζοντας την έννοια του φυσιολογικού ως τη «*φυσιολογία του ανθρώπου από την ιατρική πλευρά*» και προειδοποιώντας ότι έτσι εισχωρεί ιατρική ορολογία στο εκπαιδευτικό σύστημα. <sup>1295</sup> Αντιπρότεινε τη χρήση στον τίτλο του νομοσχεδίου του όρου «*ειδικής μέριμνας χρήζοντα άτομα*». <sup>1296</sup> Ωστόσο, καμία από τις

---

<sup>1290</sup> Στο ίδιο, σ. 1524.

<sup>1291</sup> Συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσικού ατόμων», *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Β' Περίοδος, Συνεδριάσεις Μ', 1 Δεκεμβρίου 1980, σ. 1869.

<sup>1292</sup> Στο ίδιο, σ. 1870.

<sup>1293</sup> Στο ίδιο, σ. 1871.

<sup>1294</sup> Στο ίδιο, σ. 1871.

<sup>1295</sup> Στο ίδιο, σ. 1872.

<sup>1296</sup> Στο ίδιο, σ. 1873.

προτάσεις δεν έγινε αποδεκτή από τους εισηγητές του νομοσχεδίου, με την αιτιολογία ότι οι προτεινόμενοι όροι ήταν είτε συναισθηματικά φορτισμένοι είτε πολύ γενικοί.<sup>1297</sup>

Παραδόξως, η αναφορά στον ΠΣΤ σε αυτή τη συζήτηση δεν πραγματοποιήθηκε από βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, το κόμμα με το οποίο διατηρούσε προνομιακή σχέση ο Σύνδεσμος, καθώς πολλά μέλη του ΔΣ του ήταν, ταυτόχρονα, και εγγεγραμμένα στο ΠΑΣΟΚ,<sup>1298</sup> αλλά από τον Κωνσταντίνο Αλαβάνο, βουλευτή της Ένωσης Κέντρου. Συγκεκριμένα, ο Αλαβάνος, παραπέμποντας σε ένα υπόμνημα του ΠΣΤ, άσκησε κριτική στο γεγονός ότι στον ήδη ψηφισμένο νόμο 963, μια επιτροπή γιατρών έκρινε την ικανότητα για εργασία στο δημόσιο, την οποία χαρακτήρισε «τελείως ακατάλληλη και αναρμόδια» για τέτοιου είδους αποφάσεις.<sup>1299</sup> Η πρόταση του ΠΣΤ, την οποία μετέφερε ο Αλαβάνος στην ολομέλεια της Βουλής ήταν να αναλάβει τον ρόλο της γνωμοδότησης για την εργασία στον δημόσιο τομέα των ατόμων με αναπηρία, το γνωμοδοτικό και συντονιστικό συμβούλιο ειδικής αγωγής, η ίδρυση του οποίου προβλεπόταν στο άρθρο 11 του νομοσχεδίου.<sup>1300</sup>

Τελικά ο νόμος ψηφίστηκε στις 30 Μαρτίου 1981, χωρίς να ενσωματωθεί κάποιο από τα παραπάνω στοιχεία κριτικής. Έτσι, ως «*αποκλίνοντα εκ του φυσιολογικού άτομα*» όριζε «*πρόσωπα, τα οποία λόγω οργανικών, ψυχικών ή κοινωνικών αιτιών, παρουσιάζουν καθυστερήσεις, αναπηρίας ή διαταραχές εις την εν γένει ψυχοσωματική δομήν ή εις τας επί μέρους λειτουργίας και εις βαθμόν μη επιτρέποντα, δυσχεραίνοντα ή παρακωλύοντα σοβαρώς την υπ' αυτών παρακολούθησιν της παρεχομένης εις τα κανονικά άτομα γενικής ή επαγγελματικής εκπαίδευσέως, ως και την επαγγελματικήν αποκατάστασιν και την αυτοδύναμον κοινωνικήν των ένταξιν*».<sup>1301</sup>

Ο νόμος εξειδίκευε στις κατηγορίες που περιλάμβανε ο όρος «*αποκλίνοντα εκ του φυσιολογικού άτομα*», εντάσσοντας σε αυτόν άτομα τυφλά ή με «*σοβαρές διαταραχές όρασης*», κωφά, βαρήκοα, ή «*κωφάλαλα*», άτομα με «*κινητικές διαταραχές*», επιληπτικά και χανσενικά άτομα, άτομα με νοητική αναπηρία («*νοητικώς υστερούντα*»), «*πάσχοντες εκ ψυχικών νόσων*», τροφίμους «*ειδικών ιδρυμάτων*» που

---

<sup>1297</sup> Στο ίδιο, σ. 1873.

<sup>1298</sup> Vasiliki Chalaza, Christos Tsakas & Karolos Kavoulakos, "From Charity to Welfare: Disability Movement, Institutional Change and Social Transformation in Post-Dictatorial Greece, 1974 – 81", ό.π.

<sup>1299</sup> Συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσέως, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσικού ατόμων», Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Β' Περίοδος, Συνεδριάσεις Μ', 1 Δεκεμβρίου 1980, σ. 1897.

<sup>1300</sup> Στο ίδιο, σ. 1897.

<sup>1301</sup> «Περί Ειδικής Αγωγής, Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσέως, Απασχολήσεως και Κοινωνικής Μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσιολογικού ατόμων και άλλων τινών εκπαιδευτικών διατάξεων», ΦΕΚ80/Α/31.3.1981, άρθρο 2, σ. 787.

εμφάνιζαν «συναισθηματικές αναστολές» και «κοινωνικές μειονεξίες», «πάσχοντες εξ ασθενειών απαιτουσών μακράν θεραπείαν και παραμονήν εις νοσηλευτικά ιδρύματα», άτομα που εμφάνιζαν δυσκολίες μάθησης, ήταν σχολικά «δυσπροσάρμοστα» ή «ανώριμα», και τέλος κάθε άτομο νηπιακής, παιδικής ή εφηβικής ηλικίας το οποίο αν και δεν μπορούσε να ενταχθεί σε κάποια από τις παραπάνω περιπτώσεις-κατηγορίες, παρουσίαζε «διαταραχήν της προσωπικότητος».<sup>1302</sup>

Από μια άλλα οπτική, η ορολογία που εισήγαγε ο συγκεκριμένος νόμος, σε συνδυασμό με την ορολογία που χρησιμοποιούσαν και οι νόμοι που εισήγαγαν τα αναπηρικά επιδόματα, επηρέαζε την ύπαρξη και τη δράση του αναπηρικού κινήματος, το οποίο μόλις είχε αρχίσει να αναδύεται μέσα από τον αγώνα των τυφλών. Και μόνο το γεγονός της ψήφισης του συγκεκριμένου νόμου, ο οποίος εισήγε ένα νέο θεσμικό πλαίσιο στην εκπαίδευση, αντανάκλούσε τις πολιτισμικές αλλαγές που είχαν συντελεστεί στο πλαίσιο της ανάδυσης του αναπηρικού κινήματος, με κύρια στιγμή του τον αγώνα των τυφλών. Ωστόσο, το νέο αυτό θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο περιλάμβανε και διεργασίες θεσμοποίησης και οριοθέτησης του κινήματος, μέσα από τη νομική κατοχύρωση μιας στιγματιστικής για την ταυτότητα των ατόμων με αναπηρία ορολογίας.<sup>1303</sup>

### **Συμπεράσματα**

Στο κεφάλαιο αυτό αναδείχθηκαν οι διεργασίες που οδήγησαν στη ριζοσπαστικοποίηση της δράσης των τυφλών κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, με την ταυτόχρονη επίδραση στον αγώνα τους, της απελευθέρωσης των δημοκρατικών δυνάμεων που συνέβαλαν στη μεταπολιτευτική ανάδυση των κοινωνικών κινημάτων. Ακόμα, καταδείχθηκε η ύπαρξη μιας συνέχειας στις κρατικές πολιτικές για την τυφλότητα, ακόμα και κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος, με το νήμα που συνέδεε τη δεκαετία του 1950 με αυτή του 1970 να αποτυπώνεται στη νομοθετική πρωτοβουλία του δικτατορικού καθεστώτος για την ίδρυση κέντρου εκπαίδευσης και αποκατάστασης τυφλών.

Τη συνέχεια αυτή διέκοψε ο αγώνας των τυφλών την άνοιξη του 1976, ο οποίος κατέληξε στην κρατικοποίηση του Οίκου Τυφλών και στην ψήφιση μιας σειράς νόμων

---

<sup>1302</sup> Στο ίδιο, σ. 787.

<sup>1303</sup> Για τις διαδικασίες θεσμοποίησης και οριοθέτησης των κινήματων που προσανατολίζονται στη διαμόρφωση ταυτοτήτων μέσα από τη νομική κατοχύρωση στιγματιστικής ορολογίας βλ. William N. Eskridge, “Identity-based Social Movements and Public Law”, ό.π., σ. 419-525.

εστιασμένων στους/στις τυφλούς/ές, αλλά και στους ανάπηρους/ες γενικά. Παρόλο που το κίνημα των τυφλών επέδρασε καταλυτικά στην ψήφιση νόμων για την αναπηρία, τα όρια της επίδρασής του, καθώς και η ανυπαρξία κινηματικής διεκδίκησης από άλλες ομάδες αναπήρων, αντανακλώνταν στο γεγονός ότι οι νόμοι που εστίαζαν στους/στις τυφλούς/ές ενσωμάτωναν την ορολογία που πρότεινε το κίνημα των τυφλών, ενώ οι νόμοι που ψηφίστηκαν για τη ρύθμιση θεμάτων εκπαίδευσης και κοινωνικής πρόνοιας για τα άτομα με αναπηρία γενικά, χρησιμοποιούσαν μια στιγματιστική ορολογία που παρήγε και αναπαρήγε την ηγεμονία του κυρίαρχου (ήδη από τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα) ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας.

Οι τυφλοί, ως συλλογικό υποκείμενο ενδυναμώθηκαν μέσα από αυτόν τον αγώνα. Η ενδυνάμωση αυτή οδήγησε στη συνέχιση των δυναμικών διεκδικήσεων, με ταυτόχρονη συμμετοχή των πρωταγωνιστών του κινήματος κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 στο σχεδιασμό των πολιτικών για την αναπηρία από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Ο κεντρικός ρόλος των τυφλών στην οργάνωση του αναπηρικού κινήματος αποτυπώθηκε, επίσης και στην ίδρυση του τριτοβάθμιου συνδικαλιστικού οργάνου των ατόμων με αναπηρία, της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία, το 1989, ο πρόεδρος της οποίας από τη στιγμή της ίδρυσής της μέχρι και τώρα προέρχεται από τον χώρο των τυφλών.

Επομένως, ο αγώνας των τυφλών, ως συμβάν, έτσι όπως το ορίζει ο Alain Badiou,<sup>1304</sup> αποτέλεσε μια αποφασιστική πολιτική δράση και παρέμβαση που οδήγησε στην ανάπτυξη από την πλευρά των τυφλών της κατανόησης του εαυτού ως πολιτικού υποκειμένου που μπορούσε να αντιστέκεται, να διεκδικεί, να επιτυγχάνει, να πιέζει και, σε τελική ανάλυση, να συνδιαμορφώνει πολιτικές. Η ανάδυση αυτή του πολιτικού υποκειμένου αμφισβήτησε την «κατωφλική» συνθήκη ύπαρξης και διεκδίκησε σταθερές κοινωνικές θέσεις. Η διαδικασία αυτή οδήγησε στη σταδιακή θεσμοποίηση του κινήματος, μέσα από την ψήφιση σχετικής νομολογίας, αλλά και την κατάληψη από βασικούς πρωταγωνιστές του κινήματος καίριων θέσεων για τη χάραξη των πολιτικών για την αναπηρία.<sup>1305</sup> Στο επόμενο κεφάλαιο, η διαδικασία αυτή εγγράφεται στο πλαίσιο της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, αναδεικνύοντας το αντιφατικό πλαίσιο, το διάστικτο από εσωτερικές αντινομίες, εντός του οποίου σχεδιάζονταν και

---

<sup>1304</sup> Antonio Calcagno, “Alain Badiou: The Event of Becoming a Political Subject”, ό.π., σ. 1051–70.

<sup>1305</sup> Vasiliki Chalaza, Christos Tsakas & Karolos Kavoulakos, ό.π.

εφαρμόζονταν οι ελληνικές πολιτικές για την αναπηρία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.





## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

### ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΗΡΙΑ: ΔΙΑΧΥΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

#### Εισαγωγή

Η έννοια της διάχυσης (the notion of diffusion) ιδεών και πολιτικών μεταξύ διεθνών οργανισμών αναπτύχθηκε από την αποκαλούμενη «κοινωνιολογικο-θεσμική σχολή του Stanford» (“sociological-institutionalist Stanford School”).<sup>1306</sup> Η έννοια αυτή αντανακλά την υπόθεση ότι ηγεμονικά κέντρα διαμορφώνουν ιδέες και πολιτικές και έπειτα τις διαδίδουν στα κράτη-μέλη τους και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς. Ωστόσο, η συγκεκριμένη σχολή δεν συζητά την περιπλοκότητα της διαδικασίας αυτής και τους ανταγωνισμούς που μπορεί να δημιουργεί μεταξύ των διεθνών οργανισμών, την ιστορική τους καταβολή και την επίδρασή τους στις ίδιες τις ιδέες και τις πολιτικές που διαχέονται.<sup>1307</sup>

Μέσα στα θέματα που μέχρι στιγμής η διεθνής βιβλιογραφία έχει αναδείξει ως περιοχές στις οποίες λαμβάνει χώρα η διάχυση ιδεών και πολιτικών μεταξύ διεθνών οργανισμών, κυρίως στις δεκαετίες του 1970 και 1980, συγκαταλέγονται και οι παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ενδεικτικά, ο Fernandez Soriano καταδεικνύει ότι η κοινοβουλευτική συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ισχυρή αντίδραση τόσο του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της επταετίας. Χρησιμοποιώντας αυτή τη μελέτη περίπτωσης, ο Soriano αποδίδει την εισαγωγή πολιτικών σχετικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα από το Συμβούλιο της Ευρώπης στις κοινωνικές πιέσεις.<sup>1308</sup>

Η πρόσφατη διεθνής βιβλιογραφία έχει ξεκινήσει να συζητάει την αποκεντροποίηση του ρόλου της ΕΟΚ, καταδεικνύοντας ιστορικά τις αλληλεπιδράσεις της με άλλους διεθνείς οργανισμούς στη διαμόρφωση των πολιτικών

---

<sup>1306</sup> Didem Buhari-Gulmez, “Stanford School on Sociological Institutionalism: A Global Cultural Approach”, *International Political Sociology*, 4, (2010), σ. 253-270.

<sup>1307</sup> Wolfram Kaiser & Kiran Klaus Patel, “Multiple Connections in European Co-operation: International Organizations, Policy Ideas, Practices and Transfers 1967-92”, *European Review of History*, 24(3), (2017), σ. 337-357.

<sup>1308</sup> Fernandez V. Soriano, “Facing the Greek Junta: the European Community, the Council of Europe and the Rise of Human-rights Politics in Europe”, *European Review of History*, 24(3), (2017), σ. 358-376.

της για διάφορα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Στην κατεύθυνση αυτή, η διεθνής βιβλιογραφία επικεντρώνει την προσοχή της στους τρόπους με τους οποίους οι διεθνείς οργανισμοί εμπλέκονται στην ανάπτυξη κατευθύνσεων για την κοινωνική πολιτική, τη διαμόρφωση πρακτικών και τη διευκόλυνση της ανταλλαγής ιδεών και εμπειριών μεταξύ των κρατών-μελών τους. Στην πολυπλοκότητα αυτών των διαδικασιών και τους ανταγωνισμούς που δημιουργούνται μεταξύ των διεθνών οργανισμών στη χάραξη πολιτικών εστιάζουν μελετητές όπως οι Karen Alter και Sophie Meunier,<sup>1309</sup> και οι Kal Raustiala και David Victor.<sup>1310</sup>

Η πρόσφατη αυτή βιβλιογραφία, ωστόσο, που διερευνά τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς και τις αλληλοεπιδράσεις μεταξύ θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η Κομισιόν, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, προέρχεται κυρίως από το πεδίο της πολιτικής επιστήμης<sup>1311</sup> και στρέφει το ενδιαφέρον της σε συγχρονικά θέματα. Υποβαθμίζει, έτσι, αντικειμενικά, λόγω της αφετηρίας της και των μεθοδολογικών επιλογών που ακολουθεί, την ιστορικότητα και την ιστορική βάση των διεργασιών αυτών. Αντίθετα, όπως θα δείξω στο κεφάλαιο αυτό, υπάρχει μια μακρά ιστορία της διαπραγμάτευσης των θεμάτων αναπηρίας στους κόλπους της ΕΟΚ. Η ιστορία της συζήτησης και χάραξης πολιτικών για την αναπηρία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα μπορεί, όπως θα δούμε παρακάτω, να χωριστεί σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος εκτείνεται από την πρώτη αναφορά της ΕΟΚ σε θέματα αναπηρίας το 1963, μέχρι και το 1984, οπότε λήγει η πρώτη κοινοβουλευτική περίοδος της Ευρωβουλής. Στην περίοδο αυτή η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, όπως θα καταδειχθεί από τη διαπραγμάτευση του αρχαιακού υλικού παρακάτω, υπήρξε υποδοχέας πολιτικών για την αναπηρία, τόσο από άλλους διεθνείς οργανισμούς όσο και από κάποια κράτη-μέλη της. Στη διαδικασία αυτή το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο λειτούργησε επικουρικά, ασκώντας έντονες πιέσεις στην Κομισιόν για ανάληψη πρωτοβουλιών. Στην πρώτη αυτή περίοδο η αναπηρία αντιμετωπιζόταν ως ένα ζήτημα το οποίο οι θεσμοί ήταν ηθικά υποχρεωμένοι να

---

<sup>1309</sup> Karen Alter & Sophie Meunier, “Politics of International Regime Complexity”, *Perspectives on Politics*, 9, (2009), σ. 13-24.

<sup>1310</sup> Kal Raustiala & David Victor, “The Regime Complex for Plant Genetic Resources”, *International Organization*, 58, (2004), σ. 277-309.

<sup>1311</sup> Simon J. Bulmer, “The Governance of the European Union: A New Institutional Approach”, *Journal of Public Policy*, 13, (1993), σ. 351-380· Hussein Kassim, “Policy Networks, Networks and European Union Policy Making: A Sceptical View”, *West European Politics*, 17, (1994), σ. 15-27.

αντιμετωπίσουν, στο πλαίσιο του ιατρικού ατομικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας.<sup>1312</sup>

Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από το 1984 έως και τις πιο πρόσφατες εφαρμογές πολιτικών για την αναπηρία. Την περίοδο αυτή, η Κοινότητα, στο πλαίσιο της νομικής της ενοποίησης και της διαχείρισης των οικονομικών της πόρων, ξεκινά να σχεδιάζει και να εφαρμόζει πολιτικές για την αναπηρία στα κράτη-μέλη της με ηγεμονικό τρόπο. Μέσα από τις πιέσεις που ασκήθηκαν από το Ευρωκοινοβούλιο, οι οποίες αντανάκλασαν και τη σταδιακή ανάπτυξη του αναπηρικού κινήματος, η ΕΟΚ ξεκίνησε να κινείται, από το τέλος της δεκαετίας του 1980 και μετά, προς μια προσανατολισμένη περισσότερο στα ανθρώπινα δικαιώματα οπτική, που, όπως θα φανεί παρακάτω, επηρέασε τόσο το σχεδιασμό των πολιτικών της όσο και την επιλογή στη χρήση της ορολογίας. Ωστόσο, οι πρώτες καθοριστικές δράσεις της Κοινότητας για την αναπηρία έλαβαν χώρα στο τέλος της δεκαετίας του 1990.<sup>1313</sup> Η δεύτερη αυτή περίοδος της ιστορίας αντιμετώπισης θεμάτων αναπηρίας από την ΕΟΚ επηρεάζει καθοριστικά τις ελληνικές πολιτικές για την αναπηρία και δημιουργεί το πλαίσιο της χάραξης εθνικών πολιτικών στην Ελλάδα για το ζήτημα αυτό.

Αυτή η διαδικασία, που αποκαλύφθηκε κατά τη μελέτη του αρχειακού υλικού των Ιστορικών Αρχείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενισχύει το επιχείρημα που έχει διατυπωθεί στην βιβλιογραφία σχετικά με την αμφισβήτηση του αιτιοκρατικού τρόπου με τον οποίο πολιτικοί επιστήμονες κυρίως, αλλά και ιστορικοί, αντιμετωπίζουν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.<sup>1314</sup> Με άλλα λόγια, μέσα από την ενδελεχή ιστορική επεξεργασία του ιστορικού υλικού διαφαίνεται ότι η διαδικασία της ευρωπαϊκής σύγκλισης και της χάραξης πολιτικών από την Κοινότητα για θέματα αναπηρίας υπήρξε αντιφατική, καταδεικνύοντας ότι η Κοινότητα μετατράπηκε από υποδοχέα πολιτικών (που είχε προαποφασίσει ο ιδρυτικός πυρήνας της) σε διαμορφωτή πολιτικών σταδιακά. Αυτή η παρατήρηση αμφισβητεί την αφήγηση που αντιμετωπίζει εξ ορισμού την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως αυτόνομο ηγεμονικό διαμορφωτή πολιτικών στα κράτη-μέλη της από τη στιγμή της ίδιας της δημιουργίας της.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι πρώτες πρωτοβουλίες των Ηνωμένων Εθνών, με ειδική αναφορά στο Διεθνές Έτος Αναπήρων, του Συμβουλίου της Ευρώπης και της

---

<sup>1312</sup> Στο ίδιο, σ. 195-196.

<sup>1313</sup> Daniel R. Kelemen, *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, ό.π., σ. 196.

<sup>1314</sup> Mark Gilbert, "Narrating the Process: Questioning the Progressive Story of European Integration", *Journal of Common Market Studies*, 46(3), (2008), σ. 641-662.

Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, με σκοπό να καταδειχθεί η επίδραση που οι οργανισμοί αυτοί είχαν στην ενασχόληση της ΕΟΚ με τα θέματα αναπηρίας. Έπειτα, παρουσιάζονται αναλυτικά οι πρωτοβουλίες της ΕΟΚ και η συζήτηση γύρω από αυτές μεταξύ των διαφορετικών θεσμών της ΕΟΚ, με σκοπό να καταδειχθεί ο εσωτερικός ανταγωνισμός, στο πλαίσιο του οποίου η ΕΟΚ από υποδοχέας πολιτικών τις δεκαετίες του 1970 και 1980 εξελίχθηκε σε διαμορφωτή πολιτικών για την αναπηρία με ηγεμονικό τρόπο κατά τη δεκαετία του 1990, οπότε και μετεξελίχθηκε σε Ευρωπαϊκή Ένωση και διευρύνθηκε σε σημαντικό βαθμό.

### **Συμβούλιο της Ευρώπης**

Τον Οκτώβριο του 1961 το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέδωσε τον πρώτο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, όπου διατυπώνεται ότι *«κάθε ανάπηρο άτομο έχει δικαίωμα για επαγγελματική εκπαίδευση και για επαγγελματική και κοινωνική επαναπροσαρμογή, ανεξάρτητα από την αιτία και τη φύση της αναπηρίας του»*.<sup>1315</sup> Το δικαίωμα αυτό αναλύεται στα άρθρο 15 του Χάρτη, όπου γίνεται λόγος για την αναγκαιότητα σύστασης δημόσιων ή ιδιωτικών ιδρυμάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης, όπως επίσης δημιουργίας δομών προστατευόμενης απασχόλησης και ενθάρρυνσης των εργοδοτών, μέσω της εφαρμογής ειδικών μέτρων, για την πρόσληψη ατόμων με σωματική αναπηρία.

Τον Απρίλιο του 1964, το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέδωσε τον Ευρωπαϊκό Κώδικα Κοινωνικής Ασφαλείας,<sup>1316</sup> στον οποίο οι αναφορές στα επιδόματα και στις συντάξεις αναπηρίας γίνονται στο πνεύμα των προτάσεων της Σύμβασης της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για το θέμα, που είχε υπογραφεί 12 χρόνια πριν: και το Συμβούλιο της Ευρώπης κάνει λόγο για «προστατευόμενα» άτομα, τα οποία έχουν δικαίωμα να λάβουν επίδομα αναπηρίας εφόσον έχουν καταβάλει ασφαλιστικές εισφορές για τρία χρόνια, δηλαδή εφόσον εργάζονται με τη μορφή πλήρους ασφαλισμένης εργασίας για τουλάχιστον τρία χρόνια. Η παρατήρηση αυτή ενισχύει το επιχείρημα της διάχυσης σε επίπεδο χάραξης πολιτικών μεταξύ διεθνών οργανισμών, το οποίο θα ξεδιπλωθεί περαιτέρω στη συνέχεια της ανάλυσης που επιχειρώ μέσα από

---

<sup>1315</sup> N. 1426/1984 «Για την κύρωση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη», ΦΕΚ32/Α/21.3.1984, σ. 251-266.

<sup>1316</sup> N. 1136/1981 «Περί κυρώσεως του Ευρωπαϊκού Κώδικος Κοινωνικής Ασφαλείας» ΦΕΚ61/Α/13.3.1981, σ. 573-600.

την ιστορική παρακολούθηση της διαμόρφωσης των πολιτικών για την αναπηρία στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας.

### **Διεθνής Οργάνωση Εργασίας**

Τον Ιούνιο του 1983 η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας εξέδωσε τη σύμβαση με αριθμό 159 για την «επαγγελματική επαναπροσαρμογή και απασχόληση των μειονεκτούντων προσώπων». Πρόκειται για την πρωτοβουλία που η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας έλαβε στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους Αναπήρων, σημειώνοντας ότι *«πρέπει να θεσπιστούν νέοι διεθνείς κανόνες στο θέμα αυτό, οι οποίοι θα λαμβάνουν ιδιαίτερα υπόψη την ανάγκη εξασφάλισης της ισότητας ευκαιριών και μεταχείρισης σε όλες τις κατηγορίες των μειονεκτούντων προσώπων στις γεωργικές καθώς και στις αστικές ζώνες, προκειμένου να μπορούν αυτοί να ασκούν μια απασχόληση και να εντάσσονται στην κοινότητα»*.<sup>1317</sup>

Στη σύμβαση αυτή, ως μειονεκτούν άτομο ορίζεται *«κάθε πρόσωπο του οποίου οι προοπτικές για να αναζητήσει, να βρει και να διατηρήσει μια κατάλληλη απασχόληση, καθώς και να εξελιχθεί επαγγελματικά, είναι αισθητά μειωμένες, εξαιτίας ενός προσηκόντως αναγνωρισμένου σωματικού ή πνευματικού μειονεκτήματος»*,<sup>1318</sup> διατηρώντας και επιβεβαιώνοντας την αντίληψη ότι η αναπηρία αποτελεί ένα προσωπικό ατομικό μειονέκτημα που εμποδίζει το άτομο από την επαγγελματική του εξέλιξη. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη σύμβαση, διατυπώνεται η αναγκαιότητα γνωμοδότησης σχετικά με την εφαρμογή μιας πολιτικής για την επαγγελματική απασχόληση των ατόμων με αναπηρία τόσο από τις εργατικές όσο και από τις αναπηρικές οργανώσεις (άρθρο 5),<sup>1319</sup> αναγνωρίζοντας τα άτομα με αναπηρία ως επίσημο συνομιλητή και συνδιαμορφωτή πολιτικών που τους/τις αφορούν άμεσα. Και σε αυτή τη σύμβαση, όπως και στη διακήρυξη του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, διαφαίνεται η σταδιακή κατοχύρωση από το αναπηρικό κίνημα της ιδιότητας του πολίτη στα άτομα με αναπηρία, τουλάχιστον σε επίπεδο εκπροσώπησης σε επίσημους φορείς και δομές.

Πριν από την υπογραφή της συγκεκριμένης σύμβασης, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας είχε θέξει το θέμα της επαγγελματικής απασχόλησης των ατόμων με

---

<sup>1317</sup> Ν. 1556/1985 «Κύρωσης της 159/83 Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας για την επαγγελματική προσαρμογή και απασχόληση των μειονεκτούντων ατόμων», ΦΕΚ100/Α/28.5.1985, σ. 1881.

<sup>1318</sup> Στο ίδιο, σ. 1882.

<sup>1319</sup> Στο ίδιο, σ. 1882.

αναπηρία, άλλες δύο φορές: στο πλαίσιο της Σύμβασης με αριθμό 142 «για τον ρόλο του επαγγελματικού προσανατολισμού και της εκπαίδευσης στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού», η οποία υπογράφηκε τον Ιούνιο του 1975, όπου γίνεται λόγος στη συμπερίληψη ειδικών προγραμμάτων για τους ανάπηρους στα εθνικά συστήματα επαγγελματικού προσανατολισμού (άρθρο 3),<sup>1320</sup> όπως επίσης στο πλαίσιο της Σύμβασης με αριθμό 111 «για τη διάκριση στην απασχόληση και το επάγγελμα», που είχε υπογραφεί τον Ιούνιο του 1960, στην οποία γίνεται ειδική μνεία στις θετικές διακρίσεις υπέρ των εργαζομένων με αναπηρία, υπό την έννοια ειδικών μέτρων προστασίας που δεν θεωρούνται διακρίσεις (άρθρο 5).<sup>1321</sup>

Στη σύμβαση με αριθμό 102 «περί ελαχίστων ορίων κοινωνικής ασφαλείας» που η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας υπέγραψε τον Ιούνιο 1952, γίνεται για πρώτη φορά αναλυτική αναφορά στις προϋποθέσεις χορήγησης επιδομάτων και συντάξεων αναπηρίας. Στα σχετικά άρθρα της σύμβασης τα άτομα που δικαιούνται επίδομα ή σύνταξη αναπηρίας χαρακτηρίζονται ως «προστατευόμενα», ενώ ως ελάχιστο όριο ασφαλιστικών εισφορών -και άρα ασφαλισμένης εργασίας- για τη λήψη του αναπηρικού επιδόματος ορίζονται τα τρία έτη.<sup>1322</sup> Η διατύπωση αυτή, και ενώ δεν έχει γίνει λόγος ακόμα από κανέναν διεθνή οργανισμό για το σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών προώθησης της ένταξης στην αγορά εργασίας ατόμων με αναπηρία, αποκλείει a priori από τη λήψη των αναπηρικών επιδομάτων τα άτομα με αναπηρία που δεν εργάζονται. Αντίθετα, αφορά περισσότερο τα αρτιμελή και παραγωγικά εργαζόμενα άτομα, τα οποία, λόγω επίκτητης αναπηρίας, απώλεσαν την εργασιακή τους δύναμη. Η υπόθεση αυτή παραπέμπει στην «κοινωνική αορατότητα» των εκ γενετής ανάπηρων ατόμων, η οποία επανέρχεται στις διατυπώσεις των διεθνών οργανισμών ειδικά για την κοινωνική ασφάλιση και σε άλλες δεκαετίες (βλ. Ευρωπαϊκό Κώδικα Κοινωνικής Ασφαλείας, Συμβούλιο της Ευρώπης και Σύμβαση «για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών», Ηνωμένα Έθνη).

---

<sup>1320</sup> Ν. 1856/1989 «Κύρωση διεθνούς σύμβασης εργασίας υπ' αριθμ. 142 "για το ρόλο του επαγγελματικού προσανατολισμού και της εκπαίδευσης στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού"», ΦΕΚ141/Α/1.6.1989, σ. 3687-3690.

<sup>1321</sup> Ν. 1424/1984 «Για την επικύρωση της 111 Διεθνούς Συμβάσεως Εργασίας "για τη διάκριση στην απασχόληση και στο επάγγελμα"», ΦΕΚ29/Α/14.3.1984, σ. 229.

<sup>1322</sup> Ν. 3251/1955 «Περί κυρώσεως της υπ' αριθ. 102 Διεθνούς Συμβάσεως της αφορώσης τα ελάχιστα όρια κοινωνικής ασφαλείας» ΦΕΚ140/Α/2.6.1955, σ. 981-1004.

## Ηνωμένα Έθνη

Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών παρουσιάζει μία αντιφατική εικόνα στις επίσημες δημοσιευμένες αναφορές του σχετικά με θέματα αναπηρίας. Συγκεκριμένα, ενώ πολύ νωρίς, το 1975, εκδίδει τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Αναπήρων, στην οποία δίνει έμφαση στην αναγκαιότητα αναγνώρισης και εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία,<sup>1323</sup> αναγνωρίζοντάς τους έτσι κοινωνική ύπαρξη ισότιμη με τους μη ανάπηρους, σε επόμενες συμβάσεις του, οι οποίες αφορούν σε άλλες πληθυσμιακές ομάδες, υιοθετεί μία ιατρική προσέγγιση της αναπηρίας ως φαινόμενο που χρήζει οικονομικής ενίσχυσης και ιατρικής περίθαλψης και αποκατάστασης.

Η πρώτη αναφορά στην ισότιμη άσκηση δικαιωμάτων μεταξύ ανάπηρων και μη ανάπηρων ατόμων γίνεται στη Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Νοητικά Καθυστερημένων Ατόμων στις 20 Δεκεμβρίου 1971.<sup>1324</sup> Στο άρθρο 1 της Διακήρυξης αυτής διατυπώνεται θετικά ότι τα άτομα με νοητική αναπηρία έχουν τα ίδια δικαιώματα με κάθε άλλη ανθρώπινη ύπαρξη. Ωστόσο, η διατύπωση αυτή αποδυναμώνεται από την προσθήκη «στο μέγιστο βαθμό του δυνατού», η οποία περιγράφεται στα επόμενα άρθρα της διακήρυξης, με τη χρήση διατυπώσεων όπως «ανάπτυξη της ικανότητάς του [νοητικά καθυστερημένου ατόμου] και του μέγιστου δυναμικού του» (άρθρο 2), ή «πληρέστερη δυνατή διεύρυνση των δυνατοτήτων του» (άρθρο 3). Η Διακήρυξη, δηλαδή, προϋποθέτει και προκαταλαμβάνει ένα όριο δυνατοτήτων των ατόμων με νοητική αναπηρία, η επίτευξη του οποίου μπορεί να πραγματοποιηθεί ως υποχρέωση των αρτιμελών μέσω της λειτουργίας των διεθνών οργανισμών και των κρατικών δομών. Αυτή η αντιμετώπιση των ατόμων με νοητική αναπηρία, τους στερεί ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα: εκείνο της ενηλικίωσης και κατ' επέκταση, του αυτοκαθορισμού. Η βιβλιογραφία στο πεδίο των σπουδών της αναπηρίας έχει ασχοληθεί με την κοινωνική αντιμετώπιση των ατόμων με νοητική αναπηρία ως ατόμων που δεν ενηλικιώνονται, καταδεικνύοντας τις βαθιά εμπεδωμένες κοινωνικά αντιλήψεις σχετικά με τον δείκτη ευφυΐας και τους παράγοντες που χαρακτηρίζουν τη λειτουργικότητα και το δικαίωμα αυτοκαθορισμού ενός ατόμου στη

---

<sup>1323</sup> *Declaration on the Rights of Disabled Persons Proclaimed by General Assembly resolution 3447 (XXX) of 9 December 1975.* Ανακτήθηκε από: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/rightsofdisabledpersons.aspx>

<sup>1324</sup> *Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons Proclaimed by General Assembly resolution 2856 (XXVI) of 20 December 1971.* Ανακτήθηκε από: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RightsOfMentallyRetardedPersons.aspx>.

βάση νοητικών λειτουργιών που ιστορικά και κοινωνικά έχουν λειτουργήσει και λειτουργούν ως μέτρο του κοινωνικά φυσιολογικού, του «κανονικού» που ανάγεται σε κανονιστικό.<sup>1325</sup> Η συνθήκη αυτή αντανακλάται στο άρθρο 7 της Διακήρυξης, στο οποίο αναγνωρίζεται το δικαίωμα περιορισμού ή άρνησης των δικαιωμάτων των ατόμων με νοητική αναπηρία, με ταυτόχρονη νομική διασφάλισή τους ενάντια σε κάθε μορφή κακοποίησης. Το συγκεκριμένο άρθρο μπορεί να διαβαστεί διπλά. Από τη μια πλευρά, η αναγνώριση της δυνατότητας άρνησης και περιορισμού των δικαιωμάτων των ατόμων με νοητική αναπηρία αντανακλά και την αναγνώριση της εφαρμογής και χρήσης ευγονικών πρακτικών που περιλάμβαναν κυρίως την υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με νοητική αναπηρία σε αρκετές πολιτείες της Αμερικής και χώρες της Ευρώπης, μέσω εθνικών νόμων που ήταν ακόμα σε ισχύ στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Από την άλλη πλευρά, έστω και με γενική διατύπωση, η Διακήρυξη αυτή για πρώτη φορά εντάσσει στη συζήτηση τη νομική κατοχύρωση και διασφάλιση των ατόμων με νοητική αναπηρία ενάντια στην κακοποίησή τους, σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ένα σημαντικό βήμα έγινε όταν στις 9 Δεκεμβρίου 1975 τα Ηνωμένα Έθνη εξέδωσαν τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Αναπήρων. Πρόκειται για την πρώτη επίσημη αναγνώριση των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία ως θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ακόμα, πρόκειται για την πρώτη επίσημη διατύπωση της αναγκαιότητας προσαρμογής του περιβάλλοντος, με σκοπό την υποστήριξη της διαδικασίας ανάπτυξης των δυνατοτήτων των ατόμων με αναπηρία στην κατεύθυνση της κοινωνικής τους ένταξης (άρθρα 5, 6, 8 και 9 της Διακήρυξης). Επίσης, για πρώτη φορά αναγνωρίζονται οι οργανώσεις που έχουν δημιουργηθεί από άτομα με αναπηρία ως επίσημος συνομιλητής/σύμβουλος αναφορικά με ζητήματα που άπτονται των δικαιωμάτων τους (άρθρο 12 της Διακήρυξης). Τέλος, στη Διακήρυξη αυτή αναγνωρίζεται στα άτομα με αναπηρία η ιδιότητα του πολίτη, μέσω της ειδικής αναφοράς στα πολιτικά τους δικαιώματα (άρθρο 4 της Διακήρυξης) και στην εργασιακή τους ένταξη και τη συμμετοχή τους στα συνδικαλιστικά σωματεία (άρθρο 7 της Διακήρυξης).<sup>1326</sup>

---

<sup>1325</sup> Shirlie Werner, Patrick Corrigan, Nicole Ditchman & Kristin Sokol, “Stigma and Intellectual Disability: A Review of Related Measures and Future Directions”, *Research in Developmental Disabilities*, 33(2), (2012), σ. 748-765.

<sup>1326</sup> *Declaration on the Rights of Disabled Persons Proclaimed by General Assembly resolution 3447 (XXX) of 9 December 1975.* Ανακτήθηκε από: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/rightsofdisabledpersons.aspx>



Παρόλες τις σαφείς αναφορές στην αναγκαιότητα της αναγνώρισης της πολιτικής και κοινωνικής υπόστασης των ατόμων με αναπηρία, ωστόσο, η ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας, εξακολουθεί να είναι ευδιάκριτη, μέσα από αναφορές που σχετίζονται με την αντιμετώπιση της αναπηρίας ως προσωπικού προβλήματος και με ευγονικές πρακτικές για την εξάλειψη της αναπηρίας ως κατάστασης. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 1 της Διακήρυξης ως ανάπηρο άτομο ορίζεται κάθε άτομο που είναι ανίκανο να εξασφαλίσει για τον εαυτό του και από μόνο του, τις προϋποθέσεις μιας «φυσιολογικής ατομικής και/ή κοινωνικής ζωής».<sup>1327</sup> Η αναπηρία, δηλαδή, αποτελεί μια κατάσταση που εμποδίζει το άτομο να διαβεί το «κατώφλι» του φυσιολογικού και να συμμετάσχει ισότιμα με τα μη ανάπηρα άτομα στην κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ζωή. Αποτελεί μια ατομική μη φυσιολογική συνθήκη, η παρέμβαση στην οποία θα απελευθερώσει το άτομο, εντάσσοντάς το στη φυσιολογική κοινωνία των αρτιμελών. Η παρέμβαση αυτή πραγματοποιείται μέσα από τη χρήση ευγονικών πρακτικών και τεχνικών: στο άρθρο 6 διατυπώνεται το δικαίωμα των ανάπηρων ατόμων στην ιατρική, ψυχολογική και λειτουργική θεραπεία, η οποία περιλαμβάνει «προσθετικές και ορθωτικές συσκευές», ως πρώτο βήμα της διαδικασίας της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης.<sup>1328</sup> Η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Αναπήρων αποτελεί, από τη μια πλευρά, την πρώτη επίσημη διατύπωση της αναγκαιότητας διασφάλισης συγκεκριμένων δικαιωμάτων των ανάπηρων ατόμων, αναγνωρίζοντας την κοινωνική και πολιτική υπόστασή τους: από την άλλη πλευρά, ωστόσο, αποτελεί και μία ξεκάθαρη ένδειξη της κοινωνικής και πολιτικής αντιμετώπισης της αναπηρίας στο πλαίσιο της ηγεμονίας του ιατρικού μοντέλου και της εμπέδωσης της ιατρικής εξουσίας μέσω της νομιμοποίησης και χρήσης ευγονικών πρακτικών για την κοινωνική αντιμετώπιση της αναπηρίας.

Και στις υπόλοιπες αναφορές των Ηνωμένων Εθνών σε θέματα αναπηρίας, η αντίφαση αυτή επανέρχεται ως μοτίβο. Στις 18 Δεκεμβρίου 1979 δημοσιεύεται η σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών. Η μόνη αναφορά που γίνεται στην αναπηρία σε αυτή τη σύμβαση είναι στο άρθρο 11, όπου διατυπώνεται η αναγκαιότητα εξασφάλισης ίδιων εργασιακών δικαιωμάτων μεταξύ αντρών και γυναικών. Συγκεκριμένα, το δικαίωμα αυτό επικεντρώνεται σε ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης και περιγράφεται ως «κυρίως το δικαίωμα παροχών συντάξεως,

---

<sup>1327</sup> Στο ίδιο.

<sup>1328</sup> Στο ίδιο.

ανεργίας, ασθενείας, αναπηρίας και γήρατος ή για κάθε άλλη αιτία απώλειας της ικανότητας προς εργασία καθώς και το δικαίωμα πληρωμένων αδειών». <sup>1329</sup> Η αναφορά, δηλαδή, στις γυναίκες με αναπηρία, ως κοινωνικής κατηγορίας, γίνεται μόνο περιπτωσιολογικά, προϋποθέτοντας ένα παρελθόν αρτιμέλειας και εργασίας. Η αναφορά στις συντάξεις αναπηρίας ως ισότιμο δικαίωμα μεταξύ εργαζόμενων ανδρών και γυναικών, από τη μια πλευρά, ενισχύει την αορατότητα τόσο των γυναικών όσο και των αντρών με αναπηρία που δεν εργάζονταν και, από την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζει την αναπηρία ως μια συνθήκη που ωθεί το άτομο στην απόσυρση από την εργασία και την παραγωγική ζωή, προωθώντας την εξάρτησή του από τις κρατικές κοινωνικές πολιτικές μέσω της παροχής συντάξεων και επιδομάτων. Η κοινωνική κυριαρχία του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας είναι και στην περίπτωση αυτή εμφανής, καθώς στη διατύπωση των δικαιωμάτων των γυναικών με αυτό τον τρόπο, η αναπηρία αντιμετωπίζεται ως μια κατάσταση του σώματος που δημιουργεί εμπόδια στη συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνική ζωή και όχι ως μια κατάσταση κοινωνικά προσδιορισμένη που δημιουργεί εμπόδια στο άτομο. Ειδικά οι γυναίκες με αναπηρία, εξάλλου, ακόμα και σήμερα, υφίστανται ταυτόχρονη καταπίεση τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο, καθώς η πρόσβασή τους στην εργασία, η κοινωνικοποίησή τους και οι αντιλήψεις των άλλων για αυτές διαμεσολαβούνται τόσο από την κοινωνική κατασκευή του φύλου όσο και από την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας. Στη βάση αυτή, τα εμπόδια που συνήθως βιώνουν οι ανάπηρες γυναίκες είναι ο αποκλεισμός τους από την αγορά εργασίας και τις εκπαιδευτικές δομές, όπως και τα στερεότυπα που αφορούν τη θέασή τους ως εξαρτημένων, αδύναμων και παθητικών ατόμων. <sup>1330</sup>

Στις 20 Νοεμβρίου του 1989 δημοσιεύθηκε η πρώτη εκδοχή της σύμβασης των δικαιωμάτων του παιδιού, η οποία επικυρώθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1990 διεθνώς, ενώ ως ελληνικός νόμος δημοσιεύθηκε το 1992. Στο άρθρο 23 αυτής της σύμβασης γίνεται ρητά λόγος για τα δικαιώματα των παιδιών με αναπηρία στα συμβαλλόμενα κράτη του ΟΗΕ. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για την αναγκαιότητα αναγνώρισης και κάλυψης ειδικών αναγκών που παρουσιάζουν τα παιδιά με αναπηρία με στόχο την πλήρη και αξιοπρεπή ζωή, η οποία περιλαμβάνει την εύνοια της αυτονομίας τους και την ενεργή

---

<sup>1329</sup> Ν.1342/1983 «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών», ΦΕΚ39/Α/1.4.1983, σ. 581-592.

<sup>1330</sup> Sherry R. Fairchild, "Women with Disabilities: The Long Road to Equality", ό.π., σ. 13-28· Carol Thomas, *Female Forms: Experiencing and Understanding Disability*, ό.π., σ. 85.

συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή. Για το σκοπό αυτό, στο συγκεκριμένο άρθρο γίνεται αναφορά στην παροχή δωρεάν κρατικής βοήθειας, χωρίς να διευκρινίζεται εάν αυτή δίνεται ως οικονομικό βοήθημα ή υπό την έννοια της δημιουργίας και χρήσης κατάλληλων υπηρεσιών και υποδομών, έτσι ώστε τα παιδιά με αναπηρία «να έχουν αποκλειστική πρόσβαση στην εκπαίδευση, στην επιμόρφωση, στην περίθαλψη, στην αποκατάσταση αναπήρων, στην επαγγελματική εκπαίδευση και στις ψυχαγωγικές δραστηριότητες».<sup>1331</sup> Η παρατακτική αναφορά στην εκπαίδευση, την περίθαλψη και την αποκατάσταση εγείρει ερωτηματικά αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης της αναπηρίας ως κατάστασης μη φυσιολογικής η οποία χρήζει περίθαλψης και αποκατάστασης. Ο προβληματισμός αυτός εντείνεται με την αναφορά στην ανταλλαγή εμπειριών και πληροφοριών μεταξύ των συμβαλλόμενων κρατών «στον τομέα της προληπτικής περίθαλψης και της ιατρικής, ψυχολογικής και λειτουργικής θεραπείας των ανάπηρων παιδιών, συμπεριλαμβανομένης της διάδοσης και της πρόσβασης στις πληροφορίες που αφορούν τις μεθόδους αποκατάστασης αναπήρων». Στο τέλος της δεκαετίας του 1980, και ενώ έχει μεσολαβήσει η ανάδυση και η ενδυνάμωση αναπηρικών κινημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο που προωθούν την ιδέα της κοινωνικής κατασκευής της αναπηρίας και διεκδικούν ισότιμους όρους ύπαρξης με τους μη ανάπηρους, τα Ηνωμένα Έθνη αναπαράγουν, σχεδόν αταβιστικά θα ισχυριζόταν κάποιος/α, την ιατρική προσέγγιση της αναπηρίας, δίνοντας έμφαση στην προληπτική ιατρική και την ιατρική αποκατάσταση ως μεθόδους προστασίας των παιδιών με αναπηρία, με απώτερο στόχο, φυσικά, είτε την μείωση του φαινομένου, μέσω της προληπτικής ιατρικής, είτε της διόρθωσης της κατάστασης, μέσω της ιατρικής αποκατάστασης.

---

<sup>1331</sup> Ν. 2101/1992 «Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού», ΦΕΚ192/Α/2.12.1992, σ. 4101-4119.

**Οι πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών για την αναπηρία**

*Διεθνής Οργάνωση Εργασίας:*  
Σύμβαση «περί ελαχίστων ορίων κοινωνικής ασφαλείας»

1952

1953

*ΟΗΕ:*  
«Κοινωνική Αποκατάσταση των Σωματικά Αναπήρων»

*Διεθνής Οργάνωση Εργασίας:*  
Σύμβαση «για τη διάκριση στην απασχόληση και το επάγγελμα»

1960

1961

*Συμβούλιο της Ευρώπης:*  
Πρώτος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης

*Συμβούλιο της Ευρώπης:*  
Ευρωπαϊκός Κώδικας Κοινωνικής Ασφαλείας

1964

1971

*ΟΗΕ:*  
Διακήρυξη για τα Δικαιώματα των Νοητικά Καθυστερημένων Ατόμων

*ΟΗΕ:*  
Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Αναπήρων

1975

1975

*Διεθνής Οργάνωση Εργασίας:*  
Σύμβαση «για τον ρόλο του επαγγελματικού προσανατολισμού και της εκπαίδευσης στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού»

*ΟΗΕ:*  
Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών

1979

1983

*Διεθνής Οργάνωση Εργασίας:*  
Σύμβαση για την «επαγγελματική επαναπροσαρμογή και απασχόληση των μειονεκτούντων προσώπων»

*ΟΗΕ:*  
Σύμβαση Δικαιωμάτων του Παιδιού

1990

1981: Διεθνές Έτος Αναπήρων

“Hello to you out there in Normal Land  
You may not comprehend my tale or understand  
As I crawl past your window give me lucky looks  
You can read my body but you'll never read my books [...]  
So place your hard-earned peanuts in my tin  
And thank the Creator you're not in the state I'm in  
So long have I been languished on the shelf  
I must give all proceedings to myself”.

Ian Dury, *Spasticus Autisticus* (1981)<sup>1332</sup>

Στις 16 Δεκεμβρίου 1976, με το ψήφισμα «31/123 International Year for the Disabled Persons», η γενική συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών ανακήρυξε το 1981 ως Διεθνές Έτος Αναπήρων, με θέμα την «πλήρη συμμετοχή» (“full participation”). Ως στόχοι αυτής της πρωτοβουλίας περιγράφονται α) η βοήθεια στους ανάπηρους για την ψυχολογική και σωματική προσαρμογή τους στην κοινωνία, β) η προώθηση εθνικών και διεθνών προσπαθειών για την παροχή της κατάλληλης υποστήριξης, κατάρτισης, φροντίδας και καθοδήγησης στα ανάπηρα άτομα, με απώτερο σκοπό την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και την κοινωνική τους ενσωμάτωση, γ) η ενθάρρυνση μελετών και ερευνητικών προγραμμάτων σχεδιασμένων για την ενίσχυση της προσβασιμότητας των δημόσιων κτιρίων και των μέσων μεταφοράς, δ) η εκπαίδευση και η πληροφόρηση της κοινής γνώμης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία και η προώθηση αποτελεσματικών μέτρων για την πρόληψη της αναπηρίας και την αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία. Στο πλαίσιο αυτό, η γενική συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών κάλεσε όλα τα συμβαλλόμενα κράτη και τους υπόλοιπους διεθνείς οργανισμούς να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν δράσεις εστιασμένες στην προώθηση των παραπάνω στόχων.<sup>1333</sup> Το σύνθημα του Διεθνούς Έτους Αναπήρων ήταν «ένα αμαξίδιο σε κάθε

---

<sup>1332</sup> Ian Dury, “Spasticus Autisticus”, ανακτήθηκε στις 2 Μαρτίου 2020, <https://www.lyrics.com/lyric/37481/Ian+Dury/Spasticus+%28Autisticus%29>. Ο Ian Dury ήταν βρετανός τραγουδοποιός, χρήστης αμαξιδίου, δημιουργός του τραγουδιού “Spasticus Autisticus”.

<sup>1333</sup> Resolution adopted by the General Assembly 31/123, *International Year of Disabled Persons*, A/RES/31/123. Ανακτήθηκε στις 7 Μαρτίου 2020, <http://www.un-documents.net/a31r123.htm>.

σπίτι» (“a wheelchair in every home”), αντανακλώντας το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρία να συμμετέχουν πλήρως και ισότιμα στην κοινωνική ζωή.<sup>1334</sup>

Πράγματι, η πρωτοβουλία αυτή των Ηνωμένων Εθνών έδωσε έναυσμα για την έναρξη της συζήτησης και τη λήψη πρωτοβουλιών στο σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών για την αναπηρία τόσο απευθείας στα συμβαλλόμενα κράτη, όσο και σε άλλους οργανισμούς και συσσωματώσεις κρατών, όπως η ΕΟΚ. Η ΕΟΚ μέχρι τότε, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, αποτελούσε περισσότερο υποδοχέα πολιτικών για την αναπηρία από τα κράτη-μέλη που την απάρτιζαν και όχι σχεδιαστή πολιτικών για την αναπηρία για τα κράτη-μέλη της. Η επιλογή, ωστόσο, συγκεκριμένων φράσεων για τη διατύπωση των στόχων από τον ΟΗΕ αντανακλούσε την κοινωνική εμπέδωση της ιατρικής προσέγγισης της αναπηρίας σε διεθνές επίπεδο, όσο και καθόρισε την επιλογή, τον σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών για την αναπηρία, αναπαράγοντας τον βαθιά εμπεδωμένο κοινωνικό στόχο της *αποκατάστασης των αναπήρων* και της ένταξής τους στη «φυσιολογική» ζωή, με την απόκτηση ενός «φυσιολογικού» σώματος. Η επιλογή και χρήση φράσεων όπως «ψυχολογική και σωματική προσαρμογή», «παροχή φροντίδας», «προώθηση αποτελεσματικών μέτρων για την πρόληψη της αναπηρίας και την αποκατάσταση των ανάπηρων ατόμων»<sup>1335</sup> καθιστούν σαφή την ισχυρή σύνδεση της αναπηρίας με την εξάρτηση του ατόμου από το ιατρικό σύστημα, τις κρατικές δομές, τη φιλανθρωπία και τη σωματική του κατάσταση, σε μια «φυσιολογική» κοινωνία αρτιμελών.

Η κριτική αυτή στην ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου στη διακήρυξη του 1981 ως Διεθνούς Έτους Αναπήρων δεν είναι μόνο μεταγενέστερη. Ως απάντηση στην ανακήρυξη του 1981 ως Διεθνούς Έτους Αναπήρων, ο Ian Dury, ένας βρετανός τραγουδοποιός με αναπηρία, χρήστης αμαξιδίου, δημιούργησε και εξέδωσε το τραγούδι “Spasticus Autisticus” ως διαμαρτυρία ενάντια στο Διεθνές Έτος Αναπήρων.<sup>1336</sup> Με το συγκεκριμένο τραγούδι ο Dury καταγγέλλει τις πατερναλιστικές βλέψεις του Διεθνούς Έτους Αναπήρων και τη φιλανθρωπική λογική της σύλληψής του, δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι η πρωτοβουλία προέρχεται από τη «Χώρα των Φυσιολογικών» (“Normal Land”). Στην προσπάθεια ελέγχου του βρετανικού αναπηρικού κινήματος από τους αρτιμελείς στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους

---

<sup>1334</sup> Στο ίδιο.

<sup>1335</sup> Στο ίδιο.

<sup>1336</sup> George McKay, “Crippled with Nerves: Popular Music and Polio with Particular Reference to Ian Dury”, *Popular Music*, 28(3), (2009), σ. 341-365.

Αναπήρων αναφέρονται και οι Jane Campbell και Mike Oliver στο βιβλίο τους *Disability Politics: Understanding Our Past, Changing Our Future*, το οποίο αποτελεί μία ιστορική επισκόπηση και αναδρομή του βρετανικού αναπηρικού κινήματος.<sup>1337</sup>

Αντίστοιχη κριτική στο Διεθνές Έτος Αναπήρων πραγματοποιήθηκε και από μέλη του αναπηρικού κινήματος στη Γερμανία. Στην επίσημη τελετή έναρξης του Διεθνούς Έτους Αναπήρων στη Γερμανία, στις 24 Ιανουαρίου 1981, μια ομάδα ατόμων με αναπηρία πραγματοποίησε παρέμβαση διακόπτοντας τις επίσημες ομιλίες, αναρτώντας ένα πανό που έφερε το σύνθημα «Όχι ομιλίες, όχι απομόνωση, όχι παραβιάσεις των ανθρώπινων δικαιωμάτων». Η παρέμβαση αυτή εστίασε στην κατάδειξη της πατερναλιστικής λογικής που είχε η προβολή του Διεθνούς Έτους Αναπήρων στη χώρα τους. Η συγκεκριμένη δράση εντάσσεται στον προσανατολισμό του γερμανικού αναπηρικού κινήματος στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 που ενδιαφερόταν για την προβολή των αιτημάτων σχετικά με το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού, την αποϊατροποίηση της αναπηρίας, την άρση της κοινωνικής απομόνωσης και την επίτευξη της πραγματικής ισότητας.<sup>1338</sup> Οι αντιδράσεις αυτές απέναντι στην πρωτοβουλία της κήρυξης του 1981 ως Διεθνούς Έτους Αναπήρων από τον ΟΗΕ, αντανακλούν το σημείο διεκδίκησης και ανάπτυξης στο οποίο είχε φτάσει ήδη από τη δεκαετία του 1970 το αναπηρικό κίνημα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Από την άλλη πλευρά, το Διεθνές Έτος Αναπήρων, έστω και με μη πολιτικά ορθό τρόπο, υπήρξε αφορμή για την έναρξη μιας συζήτησης σχετικά με θέματα αναπηρίας σε κοινωνικό επίπεδο, δίνοντας τη δυνατότητα στις αναπηρικές οργανώσεις που απάρτιζαν τα εθνικά αναπηρικά κινήματα να προβάλλουν τις απόψεις, τους προβληματισμούς και τα αιτήματά τους. Αυτή η διαδικασία ενέπλεξε τις αναπηρικές οργανώσεις, είτε ως επίσημους συνομιλητές σε επίσημα οργανωμένες πρωτοβουλίες συζητήσεων, είτε ως ακτιβιστές που παρεμβαίνουν ενάντια σε τέτοιου τύπου πρωτοβουλίες. Η επιλογή του τρόπου παρέμβασης σχετίζεται τόσο με τις πρακτικές, την ιδεολογία και τα αιτήματα που ηγεμόνευαν σε κάθε εθνικό αναπηρικό κίνημα, όσο και με την κοινωνική κατάσταση και τις ιδεολογικές λειτουργίες του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο το κάθε αναπηρικό κίνημα αναδύθηκε.

---

<sup>1337</sup> Jane Campbell & Mike Oliver, *Disability Politics: Understanding Our Past, Changing Our Future*, Routledge, London 1996, σ. 75.

<sup>1338</sup>Swantje Köbsell, “Towards Self-Determination and Equalization: A Short History of the German Disability Rights Movement”, ό.π..

Σε κάθε περίπτωση, η πρωτοβουλία των Ηνωμένων Εθνών για το Διεθνές Έτος Αναπηρίας δημιούργησε τις προϋποθέσεις και το πλαίσιο για την ενασχόληση και άλλων διεθνών οργανισμών με τον σχεδιασμό πολιτικών για την αναπηρία. Ο σχεδιασμός αυτός, αν και ως στόχο είχε την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία, όπως θα φανεί παρακάτω, ενέπλεκε ευγονικές πρακτικές, ενώ ο κοινωνικός χαρακτήρας του οριοθετούνταν από την ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται αναλυτικά οι πρωτοβουλίες της ΕΟΚ, με ταυτόχρονη συζήτηση του ιδεολογικού προσήμου των ευρωπαϊκών πολιτικών για την αναπηρία.

### **Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα για την αναπηρία**

Τη δεκαετία του 1970, οπότε η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ξεκίνησε δειλά να ασχολείται με το σχεδιασμό πολιτικών για την αναπηρία, οι πολιτικές που είχαν ήδη εδραιωθεί στις ευρωπαϊκές χώρες από την αρχή του 20<sup>ου</sup> αιώνα βασίζονταν στο ατομικό κοινωνικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας, σύμφωνα με το οποίο το κράτος είχε την ηθική υποχρέωση απέναντι στα άτομα με αναπηρία να τα βοηθήσει, μέσω εφαρμογών του κράτους πρόνοιας, να προσαρμοστούν και να ενσωματωθούν σε μια κοινωνία αρτιμελών η οποία προϋπήρχε και κυριαρχούσε.<sup>1339</sup> Συγκεκριμένα, πολιτικές για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία και τη χορήγηση επιδομάτων σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες είχαν ήδη σχεδιαστεί και τεθεί σε εφαρμογή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε οκτώ εκατομμύρια στρατιώτες σε όλη την Ευρώπη επέστρεψαν από τον πόλεμο ανάπηροι.<sup>1340</sup> Στο πλαίσιο αυτό, η ΕΟΚ κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 αποτελούσε υποδοχέα αντιλήψεων και πολιτικών αναφορικά με θέματα αναπηρίας. Όπως θα φανεί στα επόμενα υποκεφάλαια, η Κοινότητα, σε αυτή την ιστορική περίοδο, αποτέλεσε τον δίαυλο επικοινωνίας και ανταλλαγής εμπειριών και πολιτικών, που ήδη τα εθνικά κράτη-μέλη της είχαν διαμορφώσει για να αντιμετωπίσουν την κοινωνική ανάγκη που είχε δημιουργήσει η συμμετοχή τους στους δύο παγκόσμιους πολέμους.

---

<sup>1339</sup> Daniel R. Kelemen, *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, ό.π., σ. 199.

<sup>1340</sup> Στο ίδιο, σ. 199. Στη Γαλλία η διαδικασία αυτή έλαβε χώρα επίσημα μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ψηφίστηκε νόμος για την αποκατάσταση των αναπήρων, ενώ κατά τις δεκαετίες του 1940 και 1950 λήφθηκαν πρωτοβουλίες για την υποχρέωση των εργοδοτών να προσλαμβάνουν σε ένα ποσοστό εργαζόμενους/ες με αναπηρία (Henri Jacques Stiker, *A History of Disability*, μτφρ. William Sayers, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1999, σ. 203).



Υπό αυτό το πρίσμα, η ΕΟΚ ενσωμάτωσε τις αντιλήψεις για την αναπηρία στις οποίες βασίζονταν οι ήδη διαμορφωμένες εθνικές πολιτικές. Η Κοινότητα, δηλαδή, αντιμετώπιζε την αναπηρία ως μια ατομική συνθήκη και έδινε προτεραιότητα στην αποκατάστασή της ως τον τρόπο λύσης του προβλήματος που θα οδηγούσε στην κοινωνική, εργασιακή και εκπαιδευτική ένταξη των ατόμων με αναπηρία. Αυτή η ιατρική προσέγγιση της ΕΟΚ στην αναπηρία, ως αντανάκλαση των αντιλήψεων για την αναπηρία που κυριαρχούσαν στις εθνικές πολιτικές των κρατών-μελών, ωστόσο, στο τέλος της δεκαετίας του 1980 φαίνεται να μετασχηματίζεται και να αποκτά ένα περισσότερο κοινωνικό πρόσημο. Ο μετασχηματισμός αυτός περιλάμβανε κυρίως την αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη στα άτομα με αναπηρία και τη σύνδεση των πολιτικών με την αναπηρία με την προστασία και τον σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Η μετατόπιση αυτή στις αντιλήψεις της Κοινότητας οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον, στην «υποχρεωτική» ενασχόληση με θέματα αναπηρίας, στο πλαίσιο της πίεσης που δέχθηκε η Κοινότητα από τα Ηνωμένα Έθνη, μέσα από την ανακήρυξη του 1981 ως Διεθνούς Έτους Αναπήρων και της δεκαετίας 1983 - 1993 ως Δεκαετίας των Αναπήρων. Αυτή η πίεση ανάγκασε την Κοινότητα να ασχοληθεί με το ζήτημα και η συζήτηση στους κόλπους της απέκτησε τη δική της δυναμική. Δεύτερον, στην ανάδυση και ανάπτυξη εθνικών αναπηρικών κινημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο κατά τη δεκαετία του 1970.

Όπως σχολιάζει η Clara Clow, μια αμερικανίδα ανάπηρη ακτιβίστρια «η δεκαετία του 1970 ήταν συναρπαστική για τους ανάπηρους».<sup>1341</sup> Η δήλωση αυτή συμπυκνώνει ιστορικά την ανάδυση και ανάπτυξη αναπηρικών κινημάτων σε εθνικό επίπεδο κατά την ίδια, περίπου, χρονική συγκυρία, δηλαδή μετά τη δεκαετία της νεολαιίστικης αμφισβήτησης σε όλο τον δυτικό κόσμο. Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1970 τα αναπηρικά κινήματα στις ΗΠΑ, στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γερμανία είχαν διαμορφωθεί ως δια-κατηγοριακά κινήματα, προτάσσοντας την κοινωνική κατανόηση της αναπηρίας ως στίγματος που έπρεπε να αρθεί, διεκδικήσεις για την προσβασιμότητα στην καθημερινή ζωή και αγώνες για ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση και για την ένταξη στην αγορά εργασίας. Την ίδια δεκαετία και υπό την πίεση αυτών των κινημάτων παρατηρείται η ανάδυση του κινήματος της αυτόνομης διαβίωσης, με μια ταυτόχρονη σημαντική μείωση της ιδρυματοποίησης στις χώρες

---

<sup>1341</sup> Kim Nielsen, *A Disability History of the United States*, ό.π., σ. 161.

αυτές.<sup>1342</sup> Σε αυτό το φόντο, ο James Charlton παρατήρησε ότι η περίοδος μεταξύ 1973 και 1981 υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη των αναπηρικών κινημάτων διεθνώς, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη.<sup>1343</sup> Η συνθήκη αυτή ενέταξε δυναμικά στη συζήτηση την κοινωνική προσέγγιση της αναπηρίας. Οι θεσμοί της ΕΟΚ που επηρέασαν τις πολιτικές της ΕΟΚ προς μία πιο κοινωνική προσέγγιση της αναπηρίας, με την αλλαγή της χρήσης της ορολογίας και της συσχέτισης των σχεδιαζόμενων πολιτικών της, προς μια λογική σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, όπως θα φανεί στα υποκεφάλαια που ακολουθούν, ήταν η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.<sup>1344</sup>

Ξεκινώντας από το 1974 και φτάνοντας μέχρι το 1996, η Κοινότητα θέσπισε τέσσερα προγράμματα δράσης εστιασμένα στην αναπηρία: το «πρώτο πρόγραμμα δράσης της Κοινότητας για την επαγγελματική αποκατάσταση των μειονεκτούντων ατόμων, 1974-1979», το «πρώτο πρόγραμμα δράσης της Κοινότητας για την κοινωνική ενσωμάτωση των μειονεκτούντων ατόμων, 1983-1988», το «HELIOS I, Πρόγραμμα δράσης της Κοινότητας για τα ανάπηρα άτομα, 1988-1991» και το «HELIOS II, Πρόγραμμα δράσης της Κοινότητας για τη στήριξη των ανάπηρων ατόμων, 1993-1996».<sup>1345</sup> Όπως ήδη η Lisa Waddington έχει καταδείξει και όπως θα φανεί και από τη διαπραγμάτευση του αρχειακού υλικού, ο στόχος αυτών των προγραμμάτων ήταν η ανταλλαγή πληροφοριών και αποτελεσματικών πρακτικών με στόχο τη συμβολή στην ανάπτυξη μιας ευρείας πολιτικής της Κοινότητας για τα θέματα αναπηρίας.

### *Εργασιακή και κοινωνική ένταξη*

Η ΕΟΚ πρώτη φορά αναφέρεται σε θέματα που άπτονται της ζωής των ανθρώπων με αναπηρία το 1969, οπότε και το Συμβούλιο ζητά από την Κομισιόν μία αναφορά για τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα με αναπηρία μπορούν να ενταχθούν στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή. Σε αυτό το φόντο, το 1971 μοιράστηκε ένα ερωτηματολόγιο στους εκπροσώπους των κρατών-μελών, με το οποίο η ΕΟΚ

---

<sup>1342</sup> Στο ίδιο.

<sup>1343</sup> James Charlton, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, ό.π., σ. 130.

<sup>1344</sup> Η επίδραση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις πολιτικές της ΕΟΚ έχει καταδειχθεί και σε άλλες περιπτώσεις θεμάτων που αφορούν στα ανθρώπινα δικαιώματα (βλ. Fernandez V. Soriano, "Facing the Greek Junta: the European Community, the Council of Europe and the Rise of Human-rights Politics in Europe", ό.π., σ. 358-376).

<sup>1345</sup> Lisa B. Waddington, *From Rome to Nice in a Wheelchair: The Development of a European Disability Policy*, Europa Law Publishing, Groningen, Netherlands, 2005, σ. 4.

αναζητούσε πληροφορίες σχετικά με το πλαίσιο και το περιεχόμενο των πολιτικών για την αναπηρία στα εθνικά πλαίσια.<sup>1346</sup>

Η επόμενη πρωτοβουλία ανήκει στην Κομισιόν, η οποία συνέταξε μία αναφορά και την υπέβαλε στο Συμβούλιο το 1973 σχετικά με την επαγγελματική αποκατάσταση των «μειονεκτούντων ατόμων». Γράφει χαρακτηριστικά η αναφορά: «Στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, υπεύθυνοι κύκλοι συνειδητοποιούν ολοένα και περισσότερο τα προβλήματα των μειονεκτούντων ατόμων. Ο αριθμός των ατόμων των οποίων η εργασιακή ικανότητα έχει μειωθεί λόγω κάποιας μειονεξίας, έχει αυξηθεί. [...] Με οικονομικούς όρους η ύπαρξη ενός τόσο μεγάλου αριθμού είναι ένα σημαντικό βάρος. Μειονεκτούντα άτομα που δεν έχουν ακολουθήσει τη διαδικασία της αποκατάστασης δεν συμβάλλουν στην διαδικασία της παραγωγής, καταναλώνουν κάτω από το μέσο όρο, δεν πληρώνουν φόρους και μοιράζονται ένα σημαντικό μέρος του κοινωνικού προϋπολογισμού. Η ενσωμάτωση των μειονεκτούντων ατόμων στην ενεργή ζωή κάνει δυνατό τον περιορισμό αυτών των μειονεκτημάτων και παρέχει μια σημαντική συμβολή στην αγορά εργασίας. Τέλος και κυρίως, η επαγγελματική και κοινωνική ενσωμάτωση [...] συμβάλλει στην ανεξαρτησία και την υπευθυνότητά τους. Αυτός είναι ένας από τους κύριους παράγοντες της κοινωνικής πολιτικής για την παροχή βοήθειας σε αυτούς τους ανθρώπους».<sup>1347</sup>

Τα άτομα με αναπηρία στην παραπάνω διατύπωση αντιμετωπίζονται ως άτομα που χρειάζονται βοήθεια και, ταυτόχρονα, ως άτομα που λειτουργούν επιβαρυντικά στην οικονομία ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η εργασιακή τους ένταξη παρουσιάζεται ως ο τρόπος για την αντιμετώπιση των αρνητικών οικονομικών επιδράσεων της ύπαρξής τους σε κοινωνικό επίπεδο και, παράλληλα, ως ο τρόπος επίτευξης της ανεξαρτησίας τους σε μια κοινωνία αρτιμελών. Η προσέγγιση αυτή προκαλεί ενδιαφέρον, καθώς διατυπώθηκε σε μια περίοδο έλλειψης εργατικού δυναμικού, οπότε η ανάγκη διεύρυνσης του εργατικού δυναμικού ήταν επιτακτική.<sup>1348</sup> Ωστόσο, όπως παρατηρούμε, το επιχείρημα της οικονομικής και κοινωνικής συμβολής των ατόμων με αναπηρία, μέσω της εργασιακής τους ένταξης, διατυπώνεται αρνητικά: η εργασιακή τους ένταξη θα μειώσει την οικονομική επιβάρυνση της ύπαρξής τους:

---

<sup>1346</sup> Projet de questionnaire concernant les handicaps, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM21974-1711.

<sup>1347</sup> Proposal for a decision of the Council on action by the ESF to assist the social and occupational integration of handicapped persons, 16/11/1973, Commission of the European Communities, European Social Fund (ESF), Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), BAC-COM (1973) 1958.

<sup>1348</sup> Barry Eichengreen, *The European Economy Since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton University Press, Princeton and London 2007, σ. 198-199.

δεν θα ενισχύσει αριθμητικά το εργατικό δυναμικό σε μια περίοδο που η αύξησή του αποτελούσε επιτακτική ανάγκη.

Από την άλλη πλευρά, η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή στη γνώμη που υπέβαλε το 1974 σχετικά με την πρόταση της Κομισιόν, ασκεί κριτική στην τεχνοκρατική προσέγγιση των επιχειρημάτων της Κομισιόν για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Η Επιτροπή αναγνωρίζει ότι ένα τέτοιο πρόγραμμα αποκατάστασης που σχετίζεται με την εργασία είναι πρακτικό και έχει οικονομικό πλεονέκτημα. Ωστόσο, η Επιτροπή επιθυμεί να τονίσει ότι η οικονομική πλευρά είναι μόνο μια πλευρά ενός περίπλοκου προβλήματος που εμπλέκει ψυχολογικές, συναισθηματικές, ανθρώπινες και κοινωνικές όψεις»*.<sup>1349</sup>

Ως αποτέλεσμα της συζήτησης μεταξύ των διαφορετικών θεσμών της ΕΟΚ για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία, η Κομισιόν υπέβαλε μία αναφορά στο Συμβούλιο της ΕΟΚ, στην οποία το επιχείρημα της εργασιακής αποκατάστασης των ατόμων με αναπηρία ως πλεονέκτημα στην οικονομία υποβαθμίζεται. Ωστόσο, η Κομισιόν διατήρησε μια προσέγγιση βασισμένη στο ιατρικό ατομικό μοντέλο της αναπηρίας: ως πρωταρχικό επιχείρημα της εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία χρησιμοποίησε την ταύτιση της εργασίας με το τελευταίο στάδιο της διαδικασίας αποκατάστασης.<sup>1350</sup> Σε αυτό το επιχείρημα η αναπηρία αντιμετωπίζεται ως μια κατάσταση που χρειάζεται αποκατάσταση, και όχι ως μια καταπιεστική κοινωνική κατηγορία που ορίζει και διαμεσολαβεί τις κοινωνικές εμπειρίες των ατόμων με αναπηρία.

Στο ίδιο έγγραφο η Κομισιόν προτείνει τη δημιουργία μιας «Επιτροπής για την Αποκατάσταση των Μειονεκτούντων». Ωστόσο, η Κομισιόν κάνει λόγο, ταυτόχρονα, και για την αναγκαιότητα συμμετοχής στην επιτροπή αυτή και εκπροσώπων των αναπηρικών οργανώσεων.<sup>1351</sup> Η πρόβλεψη αυτή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στη γνώμη του για το πρόγραμμα εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία υποστήριξε ότι «οργανώσεις και ομάδες των μειονεκτούντων ατόμων θα πρέπει να υποστηρίξουν απόλυτα την εφαρμογή του

---

<sup>1349</sup> Opinion of the Section for Social Question on a Community Action Programme on employment of handicapped persons in an open market economy, Economic and Social Committee, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CES/1974-20.02-02.

<sup>1350</sup> Community Action Programme Employment of Handicapped Persons in an Open Market Economy, Communication from the Commission to the Council, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2/1974-1801.

<sup>1351</sup> Community Action Programme Employment of Handicapped Persons in an Open Market Economy, Communication from the Commission to the Council, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2/1974-1801.

προγράμματος»,<sup>1352</sup> αποτελεί ένδειξη της αυξανόμενης πίεσης που το αναπηρικό κίνημα είχε αρχίσει να ασκεί σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Η προτεινόμενη αναφορά της Επιτροπής αντιμετωπίστηκε από αρκετές αντιπροσωπίες κρατών-μελών με καχυποψία. Οι αντιπροσωπίες της Γερμανίας και της Ολλανδίας, για παράδειγμα, εξέφρασαν τις ανησυχίες τους σχετικά με μία πιθανή αρνητική επίδραση της εφαρμογής του προγράμματος δράσης στις εθνικές πολιτικές των κρατών-μελών για την αναπηρία. Σε αυτό το κλίμα, η γαλλική αντιπροσωπία πρότεινε *«τα κράτη-μέλη να ανταλλάζουν πληροφορίες και ιδέες και να μοιραστούν την εμπειρία τους σχετικά με την επαγγελματική κατάρτιση των μειονεκτούντων ατόμων, με την κατανόηση ότι μια τέτοια κατάρτιση αποτελεί μόνο έναν από τους πολλούς πιθανούς τρόπους επίτευξης της εργασιακής επανενσωμάτωσης των μειονεκτούντων ατόμων»*. Σε αυτό το πλαίσιο, η γερμανική αντιπροσωπία υπογράμμισε ότι τα *«ποικίλα επιστημονικά προγράμματα και μέθοδοι θα πρέπει να δοκιμαστούν για να διαπιστωθεί εάν μπορούν να μεταφερθούν σε άλλα κράτη-μέλη»*.<sup>1353</sup> Η συζήτηση αυτή κάνει σαφές το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν είχε μια διαμορφωμένη πολιτική για θέματα αναπηρίας, την οποία καλούσε τα κράτη-μέλη της να εφαρμόσουν. Αντίθετα, τα κράτη-μέλη φαίνεται ότι ήταν πρόθυμα να τροφοδοτήσουν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα με τη δική τους εμπειρία και πολιτική πρακτική σχετικά με τα θέματα της αναπηρίας.

Στις 14 Ιουνίου 1974, το Συμβούλιο της ΕΟΚ, μετά από μακρά συζήτηση ανάμεσα στους θεσμούς της ΕΟΚ, αποφάσισε τη στήριξη από το Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Ταμείο της *«κοινωνικής και επαγγελματικής ενσωμάτωσης των μειονεκτούντων ατόμων»*. Η απόφαση αυτή περιλάμβανε *«ειδικά μέτρα για τη διευκόλυνση της γεωγραφικής και εργασιακής κινητικότητας των μειονεκτούντων ατόμων»*. Τα μέτρα αυτά περιγράφηκαν ως *«η ενσωμάτωση σε μία συνολική διαρκή διαδικασία όλων των σταδίων της αποκατάστασης, της επαγγελματικής προσαρμογής και αναπροσαρμογής, η ανάπτυξη εγκαταστάσεων και η εφαρμογή μεθόδων αποκατάστασης και επαγγελματικής προσαρμογής ή αναπροσαρμογής που καλύπτουν τις ανάγκες των μειονεκτούντων ατόμων και παρέχουν τις πιο ευνοϊκές συνθήκες για την επαρκή επαγγελματική και κοινωνική ενσωμάτωση συγκριτικά με τη θέση των αρτιμελών εργαζομένων»*.<sup>1354</sup>

---

<sup>1352</sup> Communication from the Commission to the Council concerning a Community action program for handicapped persons, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2/1974-1802.

<sup>1353</sup> Community Action Programme Employment of Handicapped Persons in an Open Market Economy, Communication from the Commission to the Council, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2/1974-1801.

<sup>1354</sup> Council Decision on action by the European Social Fund to assist the social and occupational integration of handicapped persons, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2/1974.

Η συγκεκριμενοποίηση των μέτρων περιλάμβανε τα μικρής διάρκειας πιλοτικά προγράμματα για την «βελτίωση της ποιότητας των εργασιακών εγκαταστάσεων» και την «οργάνωση μαθημάτων κατάρτισης τόσο για άτομα που εργάζονται στην ιατρική αποκατάσταση, την επαγγελματική καθοδήγηση, την εργασιακή προσαρμογή ή αναπροσαρμογή των μειονεκτούντων ατόμων, όσο και για άτομα που ήταν υπεύθυνα για την εκπαίδευση των εκπαιδευτών». Η στήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Ταμείου στην πληρωμένη εργασία ατόμων που, ύστερα από την ιατρική αποκατάσταση και την επαγγελματική προσαρμογή ή αναπροσαρμογή, θεωρούνταν ικανά για εργασία, θα παρεχόταν ανεξάρτητα από την προέλευση ή τη φύση της αναπηρίας, ενώ προβλέφθηκαν και μέτρα για τη στήριξη των «μειονεκτούντων» ατόμων που θα εργάζονταν ως αυτοαπασχολούμενοι.<sup>1355</sup>

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω στοιχεία, και στις διατυπώσεις του Συμβουλίου η εργασιακή ένταξη ταυτίζεται με την αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία, καθώς χρησιμοποιείται η ικανότητα για εργασία ως κριτήριο επίτευξής της. Η ικανότητα αποτελεί μια φορτισμένη ιδεολογικά έννοια στις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις της αναπηρίας. Συγκεκριμένα, στο πεδίο των σπουδών της αναπηρίας η ικανότητα αντιμετωπίζεται ως μια μη ουδέτερη έννοια, ταυτισμένη με την αρτιμέλεια, που λειτουργεί καταπιεστικά στα άτομα με αναπηρία. Στο πλαίσιο αυτό, η ικανότητα για δράση ή/και εργασία έχει πάντα ένα κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο που την ορίζει και την οριοθετεί, επεκτείνοντας τις απόψεις του κοινωνικού μοντέλου στο ίδιο το ανάπηρο σώμα.<sup>1356</sup>

Στα συμπεράσματα του Συμβουλίου μετά από μια τετραετία εφαρμογής του συγκεκριμένου προγράμματος δίνεται έμφαση α) στο ρόλο που οι εθνικές και τοπικές αρχές και υπηρεσίες θα πρέπει να έχουν για την αποτελεσματικότητα του προγράμματος, β) στην ανάγκη να καταστούν προσβάσιμες η επαγγελματική καθοδήγηση και κατάρτιση, γ) στη συνέχιση της οικονομικής στήριξης από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και δ) στην οργάνωση μιας διαφημιστικής εκστρατείας για την εκπαίδευση των πολιτών σε μεγάλη κλίμακα σχετικά με θέματα αναπηρίας με στόχο την επίτευξη μιας «συλλογικής συνειδητοποίησης των ευθυνών που βαραίνουν ολόκληρο τον πληθυσμό για την πλήρη κοινωνική ενσωμάτωση των μειονεκτούντων

---

<sup>1355</sup> Στο ίδιο.

<sup>1356</sup> Phillip Cole, "The Body Politic: Theorizing Disability and Impairment", *Journal of Applied Philosophy*, 24(2), (2007), σ. 169-176.

ατόμων».<sup>1357</sup> Για την κοινωνική ενσωμάτωση των «μειονεκτούντων» ατόμων καθαυτή, το Συμβούλιο κάνει λόγο για πρώτη φορά σε ψήφισμά του στις 21 Δεκεμβρίου του 1981. Το ψήφισμα έχει γενικό περιεχόμενο και καλεί τα κράτη-μέλη να εξακολουθήσουν και να εντείνουν τις προσπάθειες και τις πολιτικές τους για την κοινωνική ενσωμάτωση των ατόμων με αναπηρία.<sup>1358</sup>

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, η συζήτηση για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία περιλαμβάνει τόσο την εφαρμογή προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης όσο και την εφαρμογή των ποσοστώσεων ως μέτρο για τη διευκόλυνση της εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία. Ήδη, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αρκετά κράτη στην Ευρώπη νομοθέτησαν συστήματα ποσοστώσεων με υποχρεωτικό χαρακτήρα για την εργασιακή αποκατάσταση των ανάπηρων πολέμου.<sup>1359</sup> Μετά από πιέσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όπως θα δείξω παρακάτω, η Επιτροπή πρότεινε το 1986 την υιοθέτηση των ποσοστώσεων για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία από όλα τα κράτη-μέλη, επισημαίνοντας, ταυτόχρονα, ότι σε περίπτωση που δεν ακολουθηθεί από τα κράτη-μέλη αυτή η σύσταση, προτίθεται να εκδώσει ευρωπαϊκή οδηγία υποχρεωτικού χαρακτήρα.<sup>1360</sup> Ωστόσο, και παρόλη τη σύμφωνη γνώμη των περισσότερων κρατών-μελών για αυτή τη σύσταση, τα κράτη-μέλη δεν δέχθηκαν την έκδοση υποχρεωτικής οδηγίας. Αντίθετα, το Συμβούλιο τελικά εξέδωσε μία μη δεσμευτική σύσταση στην οποία περιέγραψε μια σειρά μέτρων, τα οποία τα κράτη-μέλη θα έπρεπε να λάβουν υπόψη τους για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία.<sup>1361</sup>

Στο ίδιο έγγραφο η Επιτροπή εγκαταλείπει τον όρο «μειονεκτούντα άτομα» (handicapped) και «μειονεξία» (handicap) και υιοθετεί τον όρο «αναπηρία» (disability), όπως αυτός προτείνεται από τη Διεθνή Οργάνωση Υγείας. Στην επιχειρηματολογία για την επιλογή αυτού του όρου, η Επιτροπή αναφέρει ότι «ένα άτομο δεν περιλαμβάνεται στο πεδίο εφαρμογής αυτού του εγγράφου απλά λόγω της

---

<sup>1357</sup> 642<sup>nd</sup> Meeting of the Council, Labour and Social Affairs, 7723/80, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2 CEE, CEEA/1980.26.1.

<sup>1358</sup> Resolution du Conseil et des Ministres du Travail et des Affaires Sociales Reunis au sein du Conseil Concernant l'Intégration Sociale des Handicapés, 744<sup>ème</sup> session du Conseil, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2 CEE, CEEA/1981.64.1.

<sup>1359</sup> Daniel R. Kelemen, *ό.π.*, σ. 199-200.

<sup>1360</sup> Memorandum of the Commission to the Council Concerning the Employment of Disabled People in the European Community Draft Council Recommendation on the Employment of Disabled People in the European Community, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), COM(1986)9.

<sup>1361</sup> Daniel R. Kelemen, *ό.π.*, σ. 209.

ένταξης του σε μια πολιτισμικά, κοινωνικά ή οικονομικά μειονεκτούσα ομάδα». Αντίθετα, η Επιτροπή δίνει έμφαση στην βλάβη (impairment) ως λόγο ένταξης του ατόμου στο πεδίο εφαρμογής των δράσεων που προτείνει για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία.<sup>1362</sup> Η σαφής αυτή δήλωση αντανάκλα την ιατρικού προσανατολισμού προσέγγιση της Επιτροπής σε θέματα αναπηρίας και οριοθετεί τις δράσεις της απέναντι σε άλλες πολιτισμικά, κοινωνικά και οικονομικά καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες.

Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρούμε ότι μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980, η Κοινότητα είχε μια ισχυρά προσανατολισμένη στο ιατρικό μοντέλο προσέγγιση για την εργασιακή και κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία, η οποία ταυτιζόταν με και διαμορφωνόταν από τις αντίστοιχες εμπειρίες των κρατών-μελών για αυτό το θέμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάδειξη της εφαρμογής των ποσοστώσεων για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία. Η θετική αυτή διάκριση αντιμετωπίστηκε ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας των ατόμων με αναπηρία, σε μια υπάρχουσα, σταθερή και απρόθυμη στην αλλαγή κοινωνική δομή αρτιμελών. Η κριτική στις θετικές διακρίσεις εμπλέκει επιχειρήματα σχετικά με τον περιορισμό της δυνατότητας κοινωνικής αλλαγής και τον περαιτέρω κοινωνικό στιγματισμό των υποκειμένων στα οποία απευθύνονται. Χαρακτηριστικά, η Nancy Fraser αναφέρει ότι η δυνατότητα κοινωνικής αλλαγής περιορίζεται από τη στιγμή που η περισσότερο κοινωνικά αποστερημένη κοινωνική κατηγορία αντιμετωπίζεται ως «εγγενώς ανεπαρκής» και σε διαρκή ανάγκη βοήθειας.<sup>1363</sup> Αυτός φαίνεται ότι υπήρξε ο τρόπος αντιμετώπισης των ατόμων με αναπηρία από την Κοινότητα στις δεκαετίες του 1970 και 1980, καθώς, όπως επανειλημμένα αναφέρθηκε, στόχος της Κοινότητας ήταν η αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία, μέσω της εργασιακής τους ένταξης. Αυτή η προσομοίωση των ατόμων με αναπηρία με αρτιμελή άτομα βασίζεται στην αντίληψη ότι η αναπηρία είναι μια κατάσταση που καθιστά το άτομο ανίκανο, σαν να βρίσκεται σε κατάσταση μόνιμης και συνεχούς ανάγκης για βοήθεια.

Τελικά, μόλις το 1989 η Κομισιόν εξέδωσε οδηγία υποχρεωτικού χαρακτήρα για το θέμα. Σε αυτή την απόπειρα διαφαίνεται η αλλαγή στην προσέγγιση των θεμάτων αναπηρίας και η σταδιακή υιοθέτηση από την πλευρά της Κοινότητας μιας

---

<sup>1362</sup> Memorandum of the Commission to the Council Concerning the Employment of Disabled People in the European Community Draft Council Recommendation on the Employment of Disabled People in the European Community, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), COM(1986)9.

<sup>1363</sup> Nancy Fraser, *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*, Routledge, New York and London 1997, σ. 115.



προσέγγισης που βασίζεται στα δικαιώματα, με τη συμπερίληψη της εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία σε πράξεις σχετικά με την αντιμετώπιση των διακρίσεων στον εργασιακό τομέα. Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε με την εφαρμογή του προγράμματος HELIOS I κατά τα έτη 1988-91<sup>1364</sup> και συνεχίστηκε με το πρόγραμμα HELIOS II κατά τα έτη 1993-96.<sup>1365</sup> Στόχος των προγραμμάτων αυτών ήταν να προωθήσουν την ένταξη και την ισότητα ευκαιριών για τα άτομα με αναπηρία. Η πρώτη αυτή οδηγία συμπίπτει χρονικά με τη διεύρυνση και την ενίσχυση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος.<sup>1366</sup>

Συγκεκριμένα, ένας από τους στόχους του HELIOS I ήταν η συνέχιση της λειτουργίας με αποτελεσματικό τρόπο του συστήματος Handynet. Το σύστημα Handynet ήταν μια πρωτοβουλία συγκέντρωσης των ήδη υπαρχόντων και δημιουργίας νέων τεχνικών βοηθημάτων και τεχνολογιών, με στόχο τη διευκόλυνση της κοινωνικής ένταξης των ατόμων με αναπηρία.<sup>1367</sup> Η λειτουργία του συστήματος Handynet είχε αποφασιστεί ήδη από το 1983 στο πρώτο Πρόγραμμα Δράσης της Κοινότητας με στόχο «την κοινωνική ενσωμάτωση των μειονεκτούντων ατόμων». Η ανάπτυξή του, ωστόσο, αποδείχθηκε αργή, δυσκίνητη και δαπανηρή, διαπίστωση που οδήγησε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στη συχνή άσκηση κριτικής.<sup>1368</sup> Ως στόχοι του HELIOS II διατυπώθηκαν οι εξής: «Δραστηριότητες ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ των συνεργατών που προσδιορίζονται από τις κυβερνήσεις σε τέσσερις τομείς: λειτουργική αποκατάσταση, εκπαιδευτική ένταξη, οικονομική και κοινωνική ένταξη (συμπεριλαμβανομένης της

---

<sup>1364</sup> Council Decision of 18 April Establishing a Second Community Action Programme for Disabled People (HELIOS), Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), (88/231/EEC) OJ L 104/38 23.4.88.

<sup>1365</sup> Απόφαση του Συμβουλίου της 25<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1993 για τη θέσπιση τρίτου κοινοτικού προγράμματος δράσης υπέρ των ατόμων με ειδικές ανάγκες (HELIOS II 1993 – 1996), Επίσημη εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αριθ. L56/30, 9.3.1993, ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31993D0136&from=EL>.

<sup>1366</sup> Γύρω από την ευρωπαϊκή οικοδόμηση και τα χαρακτηριστικά της λαμβάνει χώρα μια εκτεταμένη συζήτηση αναφορικά με το ρόλο και τη θέση των κρατών εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τη μια πλευρά, και τις θεσμικές λειτουργίες της Ένωσης ως υπερεθνικού οργανισμού, από την άλλη πλευρά. Για την παρουσίαση των βασικών θεωριών σχετικά με το θέμα βλ. Σωτήρης Ντάλης, *Από τις διεθνείς σχέσεις στη διεθνή πολιτική. Μια εισαγωγή με οδηγό τους στοχασμούς των Stanley Hoffman, Joseph Nye και Mario Teló*, Παπαζήση, Αθήνα 2015. Για την ιδεολογική προέλευση και τις προεκτάσεις των διαφορετικών προσεγγίσεων για την ενωμένη Ευρώπη βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Αναζητώντας την Ευρώπη. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σ. 125-162.

<sup>1367</sup> Council Decision of 18 December 1989 Concerning the Further Development of the Handynet System in the Context of the Helios Programme, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), 9/658/EEC.

<sup>1368</sup> Lisa B. Waddington, *From Rome to Nice in a Wheelchair: The Development of a European Disability Policy*, ό.π., σ. 6.

απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης) και αυτόνομη διαβίωση», καθώς και η συνεργασία με μη κυβερνητικές οργανώσεις ατόμων με αναπηρία.<sup>1369</sup>

Η κύρια συμβολή των προγραμμάτων αυτών ήταν η καλλιέργεια του πολιτικού διαλόγου στην κοινότητα των μη κυβερνητικών οργανώσεων που ασχολούνταν με θέματα αναπηρίας και αποτελούνταν από άτομα με αναπηρία.<sup>1370</sup> Παράλληλα, με την πρωτοβουλία αυτή η Κοινότητα, για πρώτη φορά, ζητά με οργανωμένο τρόπο πληροφορίες σχετικά με τις εθνικές πολιτικές των κρατών-μελών της αναφορικά με ζητήματα αναπηρίας. Η έμμεση αυτή αναγνώριση από τη μεριά της Κοινότητας ότι μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980 αποτελεί υποδοχέα πολιτικών για την αναπηρία, χωρίς να συγκροτεί η ίδια μια ενιαία άποψη και πολιτική γραμμή, αποτελεί ουσιαστικά και το πρώτο βήμα για την έναρξη μιας διαδικασίας ενιαίας χάραξης πολιτικών για την αναπηρία σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Στο πλαίσιο του HELIOS II δημοσιεύτηκε το 1994 μια αναφορά με τίτλο «Κοινωνική ενσωμάτωση και αυτόνομη διαβίωση. Ανταλλαγές πληροφοριών και εμπειριών». Στην αναφορά αυτή διαβάζουμε ότι στο πλαίσιο του HELIOS II και, συγκεκριμένα, στον τομέα της κοινωνικής ενσωμάτωσης και αυτόνομης διαβίωσης, εργάζονταν 15 θεματικές ομάδες.<sup>1371</sup> Τα επιμέρους θέματα που προέκυψαν από αυτή τη διαδικασία εργασίας αφορούσαν τη «μετάβαση από τα ιδρύματα στην κοινοτική διαβίωση», τις «τεχνικές προϋποθέσεις για την προσαρμογή της κατοικίας και την καθημερινή υποστήριξη», την «τεχνική βοήθεια και τα μέσα επικοινωνίας για την προώθηση της ανεξαρτησίας», την «ποιότητα ζωής για τα άτομα με ψυχικές διαταραχές και/ή μαθησιακές δυσκολίες», το ρόλο «της οικογένειας, των συλλόγων, των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης κλπ», την «ολοκλήρωση των πολιτικών σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό, καθώς και σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, συμπεριλαμβάνοντας συμβουλευτικές διαδικασίες με στόχο την προσέγγιση των μειονεκτούντων ατόμων (users) και των συνοδών», τον «τουρισμό, τη διασκέδαση, τις πολιτιστικές

---

<sup>1369</sup> Απόφαση του Συμβουλίου της 25<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1993 για τη θέσπιση τρίτου κοινοτικού προγράμματος δράσης υπέρ των ατόμων με ειδικές ανάγκες (HELIOS II 1993 – 1996), Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αριθ. L56/30, 9.3.1993, ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31993D0136&from=EL>.

<sup>1370</sup> Gerard Quinn, “The Human Rights of Human with Disabilities under EU Law”, στο: Philip Alston, Mara Bustelo & James Heenan (επιμ.), *The EU and Human Rights*, New York: Oxford University Press, New York 1999, σ. 281-326.

<sup>1371</sup> Διαβάζουμε χαρακτηριστικά ότι «οι 15 θεματικές ομάδες σχηματίστηκαν από τις 156 οργανώσεις/δραστηριότητες που διορίστηκαν από τα κράτη-μέλη για να συμμετάσχουν στις Ανταλλαγές Εμπειριών και Πληροφοριών του τομέα». (HELIOS II, *Κοινωνική ενσωμάτωση και αυτόνομη διαβίωση. Ανταλλαγές πληροφοριών και εμπειριών. Μετάβαση προς την ανεξαρτησία*, 1994, σ. 72).

δραστηριότητες», και την «επιμόρφωση των επαγγελματιών». <sup>1372</sup> Στην αναφορά αυτή γίνεται λόγος για την έννοια «συνολική ζωή του ατόμου», η οποία «προϋποθέτει αυτονομία και το δικαίωμα να ζει κανείς αρμονικά με το σώμα του, το σπίτι του, την οικογένειά του, την κοινότητα και την κοινωνία». <sup>1373</sup> Η προγραμματική αυτή δήλωση επανέρχεται και με άλλους τρόπους στην αναφορά ως γενική αρχή. Για παράδειγμα, στην έκθεση πεπραγμένων γίνεται λόγος για την «αποδοχή του ατόμου με ειδικές ανάγκες ως τέτοιου», την «αποδοχή της αρχής της από κοινού ευθύνης», την «αποδοχή του δικαιώματος στην αξιοπρεπή διαβίωση και την εκπαίδευση» ως συνθήκες που για να εκπληρωθούν επιβάλλεται η «εξασφάλιση υλικών μέσων εξοπλισμού, υπηρεσιών και χρηματικής βοήθειας». <sup>1374</sup> Επίσης, για πρώτη φορά σε επίπεδο Κοινότητας, σε αυτή την αναφορά γίνεται λόγος για την αυτονομία ως ελευθερία στην επιλογή και στη λήψη αποφάσεων και αναλύεται σε τέσσερα δικαιώματα: της επιλογής, της αυτοδιάθεσης, της συμμετοχής και της ευθύνης και αλληλεγγύης. Στο πλαίσιο αυτό, για την επίτευξη της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας, το HELIOS II εστιάζει στη διαδικασία της αποιδρυματοποίησης. <sup>1375</sup>

Ωστόσο, το ευρωπαϊκό πρόγραμμα HELIOS, παρά τις θετικές αξιολογήσεις της δράσης του, δεν συνεχίστηκε μετά τη λήξη του το 1996. Σύμφωνα με τη Μάρη Κυριαζοπούλου, υπεύθυνη των ομάδων εμπειρογνομόνων που εργάζονταν στο πρόγραμμα, το γεγονός ότι δεν ψηφίστηκε η συνέχιση της λειτουργίας του προγράμματος σχετίζεται με το ότι οι αναπηρικές οργανώσεις που είχαν εμπλακεί μέσω της χρηματοδότησης του προγράμματος σε ΜΚΟ, διεκδίκησαν την ηγεμονία σε αυτό. Συγκεκριμένα, διεκδικούσαν τον έλεγχο των ομάδων εμπειρογνομόνων από άτομα με αναπηρία, γεγονός που οδήγησε στην ψήφιση της μη συνέχισης του συγκεκριμένου προγράμματος. <sup>1376</sup> Στο πλαίσιο του HELIOS II, ωστόσο, είχε συσταθεί ως τόπος συνάντησης 24 εκπροσώπων μη κυβερνητικών αναπηρικών οργανώσεων το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Αναπηρία (European Disability Forum). <sup>1377</sup> Το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Αναπηρία εξακολούθησε να υπάρχει και να λειτουργεί με χρηματοδότηση της Κοινότητας και μετά τη λήξη του προγράμματος HELIOS II.

---

<sup>1372</sup> HELIOS II, *Κοινωνική ενσωμάτωση και αυτόνομη διαβίωση. Ανταλλαγές πληροφοριών και εμπειριών. Μετάβαση προς την ανεξαρτησία*, 1994, σ. 72.

<sup>1373</sup> Στο ίδιο, σ. 73.

<sup>1374</sup> Στο ίδιο, σ. 74-75.

<sup>1375</sup> Στο ίδιο, σ. 77.

<sup>1376</sup> Συνέντευξη της Μάρης Κυριαζοπούλου, υπεύθυνης εφαρμογής του ευρωπαϊκού προγράμματος HELIOS, στην ερευνήτρια, 25.2.2020.

<sup>1377</sup> Lisa B. Waddington, *ό.π.*, σ. 18.

Ωστόσο, μετατράπηκε σε έναν ανεξάρτητο φορέα, δημιούργησε το δικό του καταστατικό και το δικό του διοικητικό συμβούλιο, το οποίο προέκυπτε από εκλογές μεταξύ των μελών του.<sup>1378</sup> Η Κομισιόν καλωσόρισε την ίδρυση του ανεξάρτητου Ευρωπαϊκού Φόρουμ για την Αναπηρία και υποσχέθηκε ενεργή συνεργασία μέσω συχνών συναντήσεων με τους εκπροσώπους του Φόρουμ, δηλώνοντας, ταυτόχρονα, την πρόθεσή της να συνεχίσει να χρηματοδοτεί το Φόρουμ.<sup>1379</sup>

Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Φόρουμ για την Αναπηρία, «η αποστολή του είναι να προωθεί ίσες ευκαιρίες για τα ανάπηρα άτομα και να διασφαλίζει στους ανάπηρους πολίτες την πλήρη πρόσβαση στα θεμελιώδη και ανθρώπινα δικαιώματα, μέσα από την ενεργή του εμπλοκή στην ανάπτυξη και εφαρμογή πολιτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση».<sup>1380</sup> Το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Αναπηρία συνεργάζεται με την Κομισιόν, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τα Ηνωμένα Έθνη, καθώς και το Συμβούλιο της Ευρώπης.

#### *Εκπαιδευτική ένταξη*

Η ΕΟΚ συζητά την εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρία για πρώτη φορά το 1980, οπότε η Κομισιόν αναφέρεται στην προετοιμασία ενός σχεδίου δράσης για την εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρία, στο πλαίσιο της ανάληψης πρωτοβουλιών μετά τη διακήρυξη από τα Ηνωμένα Έθνη του 1981 ως Διεθνούς Έτους Αναπήρων.<sup>1381</sup> Ωστόσο, η πρώτη αναφορά στη σχολική ένταξη των παιδιών με αναπηρία στην εκπαίδευση γίνεται στην «Έκθεση εξ ονόματος της Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχολήσεως επί των προτάσεων ψηφίσματος περί της οικονομικής, κοινωνικής και επαγγελματικής ενσωματώσεως των αναπήρων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», κατά το 1981 ως Διεθνές Έτος Αναπήρων: «*Προτρέπει τις αρμόδιες αρχές των κρατών-μελών να συνεχίσουν τις εργασίες τους για την ενσωμάτωση των ανάπηρων παιδιών στα κανονικά σχολεία, όπου αυτό είναι εφικτό και επιθυμητό, και επιμένει στο ότι θα πρέπει να διατεθούν επαρκή κονδύλια σε κοινοτικό επίπεδο για να μπορέσει η Κοινότητα να συμβάλει ουσιαστικά στις προσπάθειες των Κρατών μελών*».<sup>1382</sup> Στη διατύπωση αυτή

---

<sup>1378</sup> Στο ίδιο, σ. 18.

<sup>1379</sup> Στο ίδιο, σ. 18-19.

<sup>1380</sup> <http://www.edf-feph.org/our-values>.

<sup>1381</sup> L' année internationale des handicapés, Parlement Européen, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-943.

<sup>1382</sup> Έκθεση εξ ονόματος της Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχολήσεως επί των προτάσεων ψηφίσματος περί της οικονομικής, κοινωνικής και επαγγελματικής ενσωματώσεως των αναπήρων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, κατά το 1981, Διεθνές Έτος Αναπήρων, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU)PE1-17118.

για τη σχολική ένταξη των μαθητών με αναπηρία υφέρπει η ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου θεώρησης της αναπηρίας: γίνεται διάκριση ανάμεσα σε κανονικά και μη κανονικά σχολεία με στόχο την ένταξη των παιδιών με αναπηρία στα κανονικά σχολεία και εξαρτά αυτή την ένταξη από μια γενική διατύπωση που αφορά τις δυνατότητες και την επιθυμία της ένταξης, χωρίς να προσδιορίζει εάν αυτές οι δυνατότητες και η επιθυμία αφορούν το ίδιο το παιδί ή το πλαίσιο. Και στις δύο περιπτώσεις, η ένταξη αντιμετωπίζεται ως μια συνθήκη που μπορεί να πραγματοποιηθεί υπό όρους, που αν το παιδί τηρεί, θα διαβεί το «κατώφλι» του κανονικού σχολείου.

Έναν μήνα μετά την κατάθεση αυτής της έκθεσης, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο πρότεινε τη συμπερίληψη στην έκθεση νέων παραγράφων για την εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρία, στις οποίες αναφέρεται ξεκάθαρα ότι «η επιτυχία της ενσωμάτωσης εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο τα κανονικά σχολεία μπορούν να προσαρμοστούν ώστε να καλύψουν ένα πιο ευρύ φάσμα εξατομικευμένων εκπαιδευτικών αναγκών».<sup>1383</sup> Η διατύπωση αυτή ταιριάζει περισσότερο στη φιλοσοφία της σχολικής ένταξης, σύμφωνα με την οποία η αποτελεσματική εφαρμογή της ένταξης αφορά την επιτυχημένη προσπάθεια παροχής εκπαίδευσης σε όλο το μαθητικό πληθυσμό.<sup>1384</sup> Σύμφωνα με αυτή τη φιλοσοφία είναι και η πρόταση αντικατάστασης της διατύπωσης «κανονικά σχολεία» με τη διατύπωση «συνηθισμένα σχολεία».<sup>1385</sup>

Σε επίσημο επίπεδο οργάνων της ΕΟΚ, η σχετική συζήτηση λαμβάνει χώρα για πρώτη φορά στην 932<sup>η</sup> συνεδρία του Συμβουλίου στις 4 Ιουνίου 1984, σχετικά με την εκπαίδευση, όπου συζητείται και το θέμα «Σχετικά με τη σχολική ενσωμάτωση των μειονεκτούντων». Η συζήτηση αυτή πραγματοποιείται ως επιταγή του από την 21<sup>η</sup> Δεκεμβρίου του 1981 ψηφίσματος σχετικά με την κοινωνική ενσωμάτωση των μειονεκτούντων ατόμων. Τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε το Συμβούλιο περιλάμβαναν: α) την ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με τις δράσεις και τις πρωτοβουλίες που λαμβάνονταν στο πλαίσιο των εθνικών πολιτικών για την παιδεία εκ μέρους των κρατών-μελών, β) τη διασφάλιση της προσβασιμότητας σε όλες τις σχολικές κοινότητες, καθώς και τον εξοπλισμό σε υλικό και προσωπικό των σχολικών μονάδων έτσι ώστε να υποδέχονται τα «μειονεκτούντα» παιδιά με τρόπο που να

---

<sup>1383</sup> Amendment no 13, Motion for a resolution, European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-17118.

<sup>1384</sup> Len Barton, «Η πολιτική της ένταξης (inclusion)», στο: Αθηνά Ζώνιου-Σιδέρη (επιμ.), *Σύγχρονες ενταξιακές προσεγγίσεις*, τ. Α, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 55-68.

<sup>1385</sup> Amendment no 57, CLWD report, International Year of the Disabled, Motion for a resolution, European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-17118.

διευκολύνει την ενσωμάτωσή τους, γ) την κατάρτιση των εκπαιδευτικών και την προετοιμασία τους σχετικά με τις δυσκολίες που θα αντιμετωπίσουν στη διαδικασία της σχολικής ενσωμάτωσης των «μειονεκτούντων» παιδιών και δ) την ανάπτυξη μεθόδων και προγραμμάτων κατάλληλων για τη σχολική ενσωμάτωση των «μειονεκτούντων» παιδιών.<sup>1386</sup> Τα θέματα της εκπαιδευτικής ένταξης των παιδιών με αναπηρία επανέρχονται μέσα από την εφαρμογή του προγράμματος HELIOS II κατά την τετραετία 1992–1996,<sup>1387</sup> το οποίο ξεκίνησε να παρεμβαίνει σε ήδη διαμορφωμένες εθνικές πολιτικές για την εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρία. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα έθεσε τις βάσεις για την έναρξη της συζήτησης της εκπαιδευτικής ένταξης των παιδιών με αναπηρία στα συνηθισμένα σχολεία.

Ωστόσο, η αλλαγή στο λόγο της Κοινότητας για το συγκεκριμένο θέμα φαίνεται ότι συντελείται το 1984, οπότε και το Συμβούλιο συζητά το συγκεκριμένο θέμα. Τότε για πρώτη φορά το Συμβούλιο κάνει λόγο για την προσβασιμότητα όλων των σχολικών δομών και την εξασφάλιση της πρόσβασης στη γνώση εκ μέρους των παιδιών με αναπηρία, με επικέντρωση στις αλλαγές στο σχολικό περιβάλλον.<sup>1388</sup> Η αλλαγή στο περιβάλλον αποτελεί την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα σε πρακτικές ενσωμάτωσης και ένταξης στη σχολική κοινότητα. Η ενσωμάτωση εστιάζει σε αλλαγές στο ίδιο το παιδί, ενώ η ένταξη εστιάζει σε αλλαγές στο κοινωνικό και μαθησιακό περιβάλλον. Συνεπώς, παρά την επιλογή του όρου ενσωμάτωση, το Συμβούλιο τότε έθεσε τις βάσεις για τη μεταγενέστερη χρήση του όρου ένταξη, ως περιγραφή αυτής της διαδικασίας.

Η αντικατάσταση του όρου ενσωμάτωση με τον όρο ένταξη πραγματοποιήθηκε στη Διακήρυξη της UNESCO που συνυπογράφηκε στη Σαλαμάνκα το 1994. Ο όρος ένταξη επιλέχθηκε για να περιγράψει την τοποθέτηση όλων των παιδιών στα δημόσια σχολεία της γειτονιάς τους, ανεξάρτητα από σωματικές, νοητικές, συναισθηματικές, κοινωνικές ή άλλες συνθήκες.<sup>1389</sup> Στη βάση αυτή, η σύγχρονη εννοιολόγηση του όρου

---

<sup>1386</sup> L' intégration scolaire des handicapés, 932ème session du Conseil, Luxembourg, 4.6.1984, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2 CEE, CEEA, 1984.34.1.

<sup>1387</sup> Απόφαση του Συμβουλίου της 25<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 1993 για τη θέσπιση τρίτου κοινοτικού προγράμματος δράσης υπέρ των ατόμων με ειδικές ανάγκες (HELIOS II 1993 – 1996), Επίσημη εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αριθ. L56/30, 9.3.1993, ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31993D0136&from=EL>.

<sup>1388</sup> L' intégration scolaire des handicapés, 932ème session du Conseil, Luxembourg, 4.6.1984, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2 CEE, CEEA, 1984.34.1.

<sup>1389</sup> Unesdoc Digital Library, “The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education”, ανακτήθηκε στις 22 Ιανουαρίου 2020, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>.

ένταξη σχετίζεται με μια διαδικασία που δεν αφορά μόνο τους/τις μαθητές/τριες με αναπηρία, τους/τις μετανάστες/στρίες ή μαθητές/τριες που ανήκουν σε οποιαδήποτε άλλη ομάδα που τους καθιστά φορείς μιας μειονοτικής ταυτότητας ή μιας ευαλωτότητας, η οποία μπορεί να οδηγεί στο σχολικό αποκλεισμό τους. Αντίθετα η ενταξιακή εκπαίδευση περιλαμβάνει όλους/ες τους/τις μαθητές/τριες.<sup>1390</sup> Η αποτελεσματική εφαρμογή της ένταξης αφορά την επιτυχημένη προσπάθεια παροχής εκπαίδευσης σε όλο το μαθητικό πληθυσμό.<sup>1391</sup> Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ainscow και οι συνεργάτες του υπογραμμίζουν τη συσχέτιση της προστασίας και της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην εξέλιξη των ικανοτήτων και στην πλήρη συμμετοχή των ατόμων στην κοινωνία με την ενταξιακή -και άρα δίκαιη- εκπαίδευση.<sup>1392</sup> Η συσχέτιση της ενταξιακής εκπαίδευσης με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αντανακλάται και στη μετέπειτα στροφή της Κοινότητας σε μια προσανατολισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα συζήτηση για θέματα αναπηρίας.<sup>1393</sup>

## **Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Διεθνές Έτος Αναπήρων**

### *Πρώτη κοινοβουλευτική περίοδος, 1979-1984*

Στο πλαίσιο της διακήρυξης του 1981 ως διεθνούς έτους των ατόμων με αναπηρία από τον ΟΗΕ, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προχώρησε στην ανάληψη πρωτοβουλιών για τη διεύρυνση των δικαιωμάτων και των παροχών στα άτομα με αναπηρία στα κράτη-μέλη. Η δραστηριότητα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου κατά τη διετία 1980-1981 σχετικά με θέματα που άπτονται σε παροχές και δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, αυξάνεται. Εκτός από τα βασικά κοινωνικά δικαιώματα στην εργασία και την εκπαίδευση, με τα οποία ασχολούνται και οι επίσημοι θεσμοί της Κοινότητας, το Κοινοβούλιο φέρνει στη συζήτηση και επιμέρους ζητήματα που συμβάλλουν στην βελτίωση της ποιότητας ζωής των ατόμων με αναπηρία και στη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή.

Για παράδειγμα, στα Πρακτικά της 20<sup>ης</sup> Μαρτίου 1980 διαβάζουμε ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο «ζητάει από το Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων να

---

<sup>1390</sup> Roger Slee, «Ενταξιακή εκπαίδευση και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη Νέα Εποχή», στο: Αθηνά Ζώνιου-Σιδέρη (επιμ.), *Σύγχρονες ενταξιακές προσεγγίσεις*, τ. Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 32-45.

<sup>1391</sup> Len Barton, «Η πολιτική της ένταξης (inclusion)», ό.π., σ. 55-68.

<sup>1392</sup> Mel Ainscow, Alan Dyson, Sue Goldrick & Mel West, *Developing Equitable Education Systems*, Routledge, London 2013.

<sup>1393</sup> Daniel R. Kelemen, *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, ό.π., σ. 205.

εκδώσει μια οδηγία για την παροχή 50% έκπτωσης στις χρεώσεις συνδρομής, έκδοσης άδειας και εγκατάστασης υπηρεσιών τηλεπικοινωνίας όπως τα τηλέφωνα, τα ραδιόφωνα και οι τηλεοράσεις, στα μειονεκτούντα άτομα και τα άτομα που ξεπερνούν το 60<sup>ο</sup> έτος της ηλικίας τους στα κράτη-μέλη», έτσι ώστε να διευκολύνεται η επαφή των κατηγοριών αυτών «με τον έξω κόσμο», με στόχο τη μείωση της κοινωνικής τους απομόνωσης.<sup>1394</sup> Δυο μήνες μετά, στις 23 Μαΐου 1980, καλεί την Κομισιόν και το Συμβούλιο να προωθήσουν ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο τα άτομα με αναπηρία έχουν δικαίωμα σε ένα ευρωπαϊκό διαβατήριο που να τους παρέχει δωρεάν παροχές σε όλα τα κράτη-μέλη.<sup>1395</sup> Στις 20 Φεβρουαρίου 1981 η Επιτροπή Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχολήσεως του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου κατέθεσε έκθεση «επί των προτάσεων ψηφίσματος περί της οικονομικής, κοινωνικής και επαγγελματικής ενσωματώσεως των αναπήρων εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κατά το 1981, Διεθνές Έτος Αναπήρων»,<sup>1396</sup> στην οποία αναφέρει το ψήφισμα του Συμβουλίου της Ευρώπης «της 22ας Μαΐου 1975, για την παροχή διευκολύνσεων στους σωματικά ανάπηρους των κρατών-μελών». Το ψήφισμα αυτό προβλέπει τη δωρεάν παροχή διευκολύνσεων και την προνομιακή μεταχείριση τόσο των αναπήρων που διαμένουν σε αυτά όσο και αυτών που προέρχονται από άλλα κράτη-μέλη, υπενθυμίζοντας έτσι ότι ακόμα δεν υπάρχει πρωτοβουλία από την Επιτροπή για την ενιαία πολιτική παροχών στα άτομα με αναπηρία στα κράτη-μέλη. Στο ίδιο ψήφισμα, στην παράγραφο 17 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προτρέπει την «Επιτροπή να ζητήσει από τα κράτη-μέλη να αναλάβουν δράση για να βελτιώσουν τις υπηρεσίες και τις δομές για την αποκατάσταση των αναπήρων, περιλαμβάνοντας και την ανταλλαγή εμπειρίας ανάμεσα στα κράτη-μέλη».<sup>1397</sup>

Στις 18 Δεκεμβρίου 1980 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο καλεί την Κομισιόν να αλλάξει τους όρους της εργασιακής στήριξης των ατόμων με αναπηρία από το Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Ταμείο μόνο στο πλαίσιο της προετοιμασίας τους για εργασία πλήρους ωραρίου, παρατηρώντας ότι πολλά άτομα με αναπηρία δεν θα είναι σε θέση να εργαστούν σε πλήρους ωραρίου εργασία.<sup>1398</sup> Η επίδραση που το Διεθνές Έτος

---

<sup>1394</sup> Motion for a Resolution, European Parliament, Working Documents, 20 March 1980, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1- 2780.

<sup>1395</sup> Working Documents, European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-2866.

<sup>1396</sup> Intégration économique, professionnelle, sociale des handicapés dans la Communauté en 1981, année internationale des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1- 17118.

<sup>1397</sup> Amendment no 36, CLWD report, International Year of the Disabled, Motion for a resolution, European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-17118.

<sup>1398</sup> Working Documents, European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-3099.



Αναπήρων είχε στη συζήτηση των θεμάτων αναπηρίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο φαίνεται και στα έγγραφα της συνεδρίασης στις 18 Νοεμβρίου 1981: «*Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, έχοντας υπόψη το ψήφισμά του της 11<sup>ης</sup> Μαρτίου 1981 που αφορά την οικονομική, κοινωνική και επαγγελματική ενσωμάτωση των αναπήρων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, με ιδιαίτερη αναφορά στο Διεθνές Έτος Αναπήρων 1981· υπενθυμίζοντας ότι το Διεθνές Έτος Αναπήρων πλησιάζει στο τέλος του· θεωρεί ότι είναι επείγον να αναληφθεί από την Επιτροπή, το Συμβούλιο και τα κράτη-μέλη κάθε πρωτοβουλία για την εφαρμογή της εκθέσεως· καλεί την Επιτροπή και το Συμβούλιο να πληροφορήσουν το Κοινοβούλιο ποια μέτρα έχουν ληφθεί μέχρι σήμερα και να παράσχουν ένα χρονοδιάγραμμα της εφαρμογής των υπολοίπων προτάσεων*».<sup>1399</sup>

Και ενώ, συνήθως η Επιτροπή απαντά σε όλα τα ερωτήματα των Ευρωβουλευτών παραπέμποντας σε προηγούμενα ψηφίσματα και αναλήψεις πρωτοβουλιών, σε ερώτημα σχετικά με δωρεάν παροχές σε άτομα με αναπηρία που επιθυμούν να ταξιδεύουν ανάμεσα σε κράτη-μέλη, σύμφωνα με τις επιταγές του Διεθνούς Έτους Αναπήρων, η Επιτροπή έδωσε την εξής απάντηση: «*Καμία από τις σε εξέλιξη ενέργειες στον τομέα της βοήθειας των μειονεκτούντων ατόμων δεν σχετίζεται με το θέμα που υποδεικνύεται από τον αξιότιμο ευρωβουλευτή*»,<sup>1400</sup> αναγνωρίζοντας, έμμεσα, στον ΟΗΕ την πρωτοβουλία των κινήσεων για τον σχεδιασμό συναφών πολιτικών για την αναπηρία.

Στην από 20 Φεβρουαρίου 1981 Έκθεση της Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχολήσεως του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου τονίζεται emphaticά η ανάγκη να αναλάβει η Ευρωπαϊκή Κοινότητα πρωτοβουλίες στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους Αναπήρων. Ενδεικτικά αναφέρεται: «*Ζητεί από την Επιτροπή να προτείνει στο Κοινοβούλιο νέο πρόγραμμα δράσεως στις αρχές του Διεθνούς Έτους Αναπήρων[...]. Τα κράτη-μέλη πρέπει να εφαρμόσουν τον Καταστατικό Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών για το Διεθνές Έτος Αναπήρων [...]. Κατά τη διάρκεια του Διεθνούς Έτους Αναπήρων θα ζητηθεί από τα κράτη-μέλη να επιφέρουν στα δημόσια κτίριά τους τις αναγκαίες μετατροπές ώστε να γίνουν αυτά πιο προσιτά στους αναπήρους. [...] Προτείνει να γίνει πλήρης χρήση των μέσων ενημερώσεως για να συγκεντρώσει το Διεθνές Έτος Αναπήρων*

<sup>1399</sup> Πρόταση Ψηφίσματος, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-3568.

<sup>1400</sup> Circulation plus facile des handicapés dans la CEE PE1 AP QP/QE E-1243/79, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU) PE1-6541.

την προσοχή του κόσμου».<sup>1401</sup> Ειδικά για τη χρήση των ΜΜΕ στην προβολή του Διεθνούς Έτους Αναπήρων, στη συζήτηση για την οριστικοποίηση του ψηφίσματος, αποφασίστηκε η εξής διατύπωση: «*Η Επιτροπή να αναλάβει δράση κατά τη διάρκεια του Διεθνούς Έτους Αναπήρων, ώστε να ενημερώσει την κοινή γνώμη σχετικά με τα προβλήματα των αναπήρων, δίνοντας δημοσιότητα στα πιο αποτελεσματικά συστήματα που υιοθετήθηκαν από τα κράτη-μέλη για την καλύτερη ενσωμάτωση των ανάπηρων στην κοινωνία και την εργασία, αποφεύγοντας όλες τις φιλανθρωπικές αντιλήψεις στην συναναστροφή με τους ανάπηρους*».<sup>1402</sup> Στην παραπάνω διατύπωση διαφαίνεται ότι μέχρι και το 1981 η ΕΟΚ αποτελούσε εν δυνάμει υποδοχέα πολιτικών για την αναπηρία κατόπιν προτάσεων των κρατών-μελών της, ενώ, ταυτόχρονα, για πρώτη φορά, γίνεται λόγος για την αποφυγή φιλανθρωπικών πρακτικών στο σχεδιασμό πολιτικών για την αναπηρία.

Πέρα από τα ψηφίσματα της ολομέλειας που το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατέθετε στους θεσμούς, διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις στον τρόπο ενασχόλησης με τα ζητήματα αναπηρίας και στα αιτήματα που επιλέγονται για να αποτελέσουν αντικείμενο διαβούλευσης ανάμεσα στους ευρωβουλευτές διαφορετικών πολιτικών, ιδεολογιών και κομματικών συνομαδώσεων. Οι πολιτικές ομάδες που κυριαρχούσαν την πρώτη κοινοβουλευτική περίοδο ήταν η σοσιαλιστική ομάδα με 112 έδρες και η χριστιανοδημοκρατική ομάδα με 108 έδρες, σε σύνολο 410 εδρών.<sup>1403</sup> Η ηγεμονία αυτή αντανακλάται και στη συζήτηση για θέματα αναπηρίας, καθώς ευρωβουλευτές σχεδόν αποκλειστικά από τις δύο αυτές κοινοβουλευτικές ομάδες συντάσσουν ψηφίσματα και απευθύνουν ερωτήματα στους θεσμούς σχετικά με τις πολιτικές που ακολουθούνται για την αναπηρία. Συγκεκριμένα, οι ευρωβουλευτές της σοσιαλιστικής ομάδας κατέθεσαν 32 από τα 68 συνολικά προφορικά και γραπτά ερωτήματα που απηύθυναν οι ευρωβουλευτές προς τους θεσμούς κατά την πρώτη κοινοβουλευτική περίοδο.

Χαρακτηριστικά, οι ευρωβουλευτές που ανήκαν στη σοσιαλιστική ομάδα κατέθεταν ψηφίσματα και ερωτήματα σχετικά με την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία, ασκώντας πίεση στους θεσμούς στο πλαίσιο εφαρμογής των επιταγών

---

<sup>1401</sup> Έκθεση εξ ονόματος της Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχόλησεως επί των προτάσεων ψηφίσματος περί της οικονομικής, κοινωνικής και επαγγελματικής ενσωματώσεως των αναπήρων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, κατά το 1981, Διεθνές Έτος Αναπήρων, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-17118.

<sup>1402</sup> Amendment no35, CLWYD Report, International Year of the Disabled, Motion for a Resolution. European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-11718.

<sup>1403</sup> European Parliament, "Election Results", ανακτήθηκε στις 25 Ιανουαρίου 2020, <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/previous-elections>.

του Διεθνούς Έτους Αναπήρων. Στην κατεύθυνση αυτή, τα ερωτήματά τους αφορούν προσπάθειες απόσπασης δεσμεύσεων από την Επιτροπή για το σχεδιασμό και την εφαρμογή σχετικών μέτρων, αλλά και ελέγχου των ήδη προαναγγελλμένων από την Επιτροπή πρωτοβουλιών. Για παράδειγμα, στις 23 Μαΐου 1980, ευρωβουλευτές που ανήκαν στη σοσιαλιστική ομάδα κατέθεσαν ένα ψήφισμα με το οποίο επαναφέρουν τα κύρια ζητήματα που αφορούν την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία. Με το ψήφισμά τους, ζητούσαν την εφαρμογή προγραμμάτων για την εργασιακή και εκπαιδευτική ένταξη των ατόμων με αναπηρία, την προσαρμογή του περιβάλλοντος στους χώρους εργασίας και εκπαίδευσης σε προσβάσιμη μορφή, την ανταλλαγή εμπειριών ανάμεσα στα κράτη-μέλη σχετικά με τις πολιτικές και πρακτικές που είναι αποτελεσματικές, όπως επίσης την ευρεία ενημέρωση των πολιτών των κρατών-μελών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία.<sup>1404</sup>

Στις 25 Νοεμβρίου 1980, ο ευρωβουλευτής O'Connell, μέλος της σοσιαλιστικής ομάδας, κατέθεσε γραπτή ερώτηση προς την Επιτροπή με την οποία ζητά από αυτή να απαριθμήσει τα μέτρα που σκοπεύει να λάβει τα επόμενα χρόνια για να σηματοδοτήσει το Διεθνές Έτος Αναπήρων.<sup>1405</sup> Η Επιτροπή απάντησε δηλώνοντας τη διάθεση και την πρόθεσή της να παρουσιάσει στο Συμβούλιο μία αναφορά για την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία, να δημοσιεύσει ένα φυλλάδιο σχετικά με τις δράσεις υπέρ των ατόμων με αναπηρία, στις οποίες προχώρησε η Κοινότητα, να οργανώσει δύο τεχνικά σεμινάρια αναφορικά με τη στέγαση και την επαγγελματική κατάρτιση των ατόμων με αναπηρία, να οργανώσει ένα συνέδριο σχετικά με την προετοιμασία των νέων με αναπηρία για την ενεργή ζωή και, τέλος, να αναπτύξει την αγορά τεχνητών βοηθημάτων για τα άτομα με αναπηρία, στο πλαίσιο των προτάσεων του τρίτου σχεδίου δράσης επιστημονικής και τεχνικής ενημέρωσης και τεκμηρίωσης.<sup>1406</sup>

Τον Ιούλιο του 1981, ευρωβουλευτές της σοσιαλιστικής ομάδας κατέθεσαν ψήφισμα με το οποίο ζητούσαν «*από την Επιτροπή να εκπονήσει οδηγία περί της επιθέσεως ενός ομοιόμορφου αναγνωριστικού σημείου σε όλα τα χαρτονομίσματα των καρτών μελών, π.χ. με το σύστημα Μπράιγ, με σκοπό να γίνεται ευκολότερη η*

---

<sup>1404</sup> Motion for a Resolution, European Parliament, Working Documents, 22 May 1980, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-2845.

<sup>1405</sup> Question écrite no 1614/80 de M. O'Connell à la Commission européenne, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-8873.

<sup>1406</sup> Réponse donnée par M. Richard, au nom de la Commission, à la question écrite no 1614/80 de M. O'Connell, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-8873.

*αναγνώρισή τους με την αφή από τους πάσχοντες από ελαττωματική όραση*».<sup>1407</sup> Στις 18 Νοεμβρίου του 1981, μέλη της σοσιαλιστικής ομάδας κατέθεσαν πρόταση ψηφίσματος, με το οποίο ζητούν από την Επιτροπή την άμεση εφαρμογή του ψηφίσματος που είχε καταθέσει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στις 11 Μαρτίου 1981, υπενθυμίζοντας ότι το Διεθνές Έτος Αναπήρων φτάνει στο τέλος του,<sup>1408</sup> ενώ επανέρχεται με νέα πρόταση ψηφίσματος με το ίδιο θέμα και στις 10 Δεκεμβρίου 1981.<sup>1409</sup>

Η Ann Clwyd, μέλος του βρετανικού εργατικού κόμματος, ως ευρωβουλευτής και μέλος της Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων και Εργασίας και της σοσιαλιστικής ομάδας, επαναφέρει στο Κοινοβούλιο πολύ συχνά τις πολιτικές που η Κοινότητα θα έπρεπε να σχεδιάσει και να ακολουθήσει για την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία. Πρόκειται και για την εισηγήτρια της έκθεσης που κατατέθηκε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με σκοπό να αποτελέσει ψήφισμά του στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους Αναπήρων. Σε σύνολο 68 προφορικών και γραπτών ερωτήσεων και καταθέσεων προτάσεων ψηφισμάτων στην πρώτη περίοδο λειτουργίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (1979-1984), η Ann Clwyd υπέγραφε την υποβολή των εννέα, ενώ ερωτήσεις ή/και ψηφίσματα υπέβαλαν και 22 άλλοι ευρωβουλευτές από πέντε έως μία ο καθένας. Όπως φαίνεται παραπάνω, τα θέματα αναπηρίας που οι βουλευτές της σοσιαλιστικής ομάδας επέλεξαν να αναδείξουν αφορούν την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία, καθώς και την προσβασιμότητα. Ο τρόπος με τον οποίο συζητούν τα συγκεκριμένα θέματα επικεντρώνεται στην κατάδειξη της ολιγωρίας της Επιτροπής στην εφαρμογή των σχεδιαζόμενων πολιτικών.

Από την άλλη πλευρά, οι ευρωβουλευτές της χριστιανοδημοκρατικής ομάδας απευθύνουν αισθητά λιγότερα ερωτήματα την πρώτη κοινοβουλευτική περίοδο. Συγκεκριμένα, από τα 68 συνολικά προφορικά και γραπτά ερωτήματα που κατατέθηκαν από ευρωβουλευτές προς του θεσμούς κατά την πρώτη κοινοβουλευτική περίοδο, στη χριστιανοδημοκρατική ομάδα αποδίδονται μόνο τα έξι. Τον Ιούλιο του 1980, οι ευρωβουλευτές της χριστιανοδημοκρατικής ομάδας, επαναφέρουν το θέμα των πρωτοβουλιών που η Κοινότητα πρέπει να λάβει στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους

---

<sup>1407</sup> Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Έγγραφα συνεδριάσεως, 2 Ιουλίου 1981, Πρόταση ψηφίσματος, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-3385.

<sup>1408</sup> Πρόταση ψηφίσματος, Έγγραφα Συνεδριάσεως, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 18 Νοεμβρίου 1981, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-3568.

<sup>1409</sup> Πρόταση ψηφίσματος, Έγγραφα Συνεδριάσεως, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 10 Δεκεμβρίου 1981, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-3629.

Αναπήρων ως μία άμεσης προτεραιότητας δράση της Κοινότητας στο κοινωνικό και το εκπαιδευτικό πεδίο.<sup>1410</sup> Στις 26 Φεβρουαρίου 1981, βουλευτές της χριστιανοδημοκρατικής ομάδας κατέθεσαν ψήφισμα με το οποίο ζητούσαν από την Επιτροπή «να διασφαλίσει ότι τα νεαρά ανάπηρα άτομα ενσωματώνονται πλήρως στα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών, να προωθήσει την ανταλλαγή προσωπικού που ειδικεύεται στη διδασκαλία και την επαγγελματική κατάρτιση των νεαρών ανάπηρων ατόμων, [...] και να παρουσιάσει μέχρι το τέλος του Διεθνούς Έτους Αναπήρων μια περιεκτική αναφορά στη δράση που έχει αναλάβει για να βοηθήσει αυτή την ομάδα ατόμων».<sup>1411</sup>

Στις 16 Δεκεμβρίου 1981, βουλευτές από τη χριστιανοδημοκρατική ομάδα, μεταξύ των οποίων πρώτη φορά βρίσκεται και έλληνας ευρωβουλευτής, ο Λεωνίδας Μπουρνιάς από το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, κατέθεσαν πρόταση ψηφίσματος σχετικά με τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία στη Σοβιετική Ένωση, το οποίο έγινε δεκτό με 120 υπογραφές από τους συνολικά 174 παρόντες ευρωβουλευτές στη συνεδρίαση. Συγκεκριμένα, το ψήφισμα αναφέρει: «*Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχοντας υπόψη ότι βρισκόμαστε στο Διεθνές Έτος Αναπήρων, ανησυχώντας σχετικά με την ανακοίνωση Σοβιετικού αντιπροσώπου στο Τορόντο το 1976 ότι στην ΕΣΣΔ δεν υπάρχουν ανάπηροι, ανησυχώντας από τις ειδήσεις που φθάνουν από την ΕΣΣΔ, σύμφωνα με τις οποίες: η συντριπτική πλειοψηφία των αναπήρων φυτοζωούν, όλοι οι άλλοι ανάπηροι [...] δεν έχουν καμιά διευκόλυνση και λαμβάνουν υπερβολικά μικρά επιδόματα αναπηρίας και συντάξεις, πολλοί από τους ανάπηρους αυτούς έχουν εγκλεισθεί σε ειδικά στρατόπεδα αναπήρων, όπου καθόλου ή σπάνια κατάλληλες συνθήκες επικρατούν και όπου είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται, ο Σύνδεσμος Αναπήρων, ο οποίος από το 1925 υπάρχει χωρίς συγκεκριμένο σκοπό, το 1956 ξαφνικά διελύθη, σήμερα στην ΕΣΣΔ απαγορεύεται η ίδρυση Συνδέσμου Αναπήρων για την προάσπιση και στην προστασία των δικαιωμάτων των αναπήρων, έχοντας πληροφορηθεί: ότι στη Σοβιετική Ένωση δεν υπάρχουν κατάλληλα σπίτια, δημόσια κτίρια κλπ για τους ανάπηρους, ότι οι ανάπηροι εκεί στερούνται παντελώς αναπηρικών πολυθρόνων, τεχνητών μελών και βοηθητικών οργάνων, ότι η έλλειψη των ανωτέρω αποτελεί εμπόδιο για την ένταξη ή επανένταξη στην κοινωνική, πολιτιστική και*

---

<sup>1410</sup> Motion for a Resolution, Working Documents, European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-2903.

<sup>1411</sup> Motion for a Resolution, Working Documents, European Parliament, 26 February 1981, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-3219.

οικονομική ζωή [...], έχοντας υπόψη ότι η Σοβιετική Ένωση δεν θέλησε να διοργανώσει μαζί με τους Ολυμπιακούς Αγώνες και τους Ολυμπιακούς Αναπήρων, καλεί τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών: α) Στο πλαίσιο της διεξαγομένης Διασκέψεως συνεχείας της Μαδρίτης σχετικά με την τελική πράξη του Ελσίνκι να τονίσουν την ανεπαρκή μέριμνα για τους αναπήρους στη Σοβιετική Ένωση [...]. β) Να απευθύνουν έκκληση στις Σοβιετικές αρχές να συμμορφωθούν με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Αναπήρων. γ) Να απευθύνουν έκκληση στις Σοβιετικές αρχές να βοηθήσουν την ανθρωπιστική πρωτοβουλία των Ηνωμένων Εθνών και να συμμετάσχουν στις δραστηριότητες που απορρέουν από το Διεθνές Έτος Αναπήρων».<sup>1412</sup>

Η διαπραγμάτευση των ζητημάτων της αναπηρίας από τη κεντροδεξιά χριστιανοδημοκρατική ομάδα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο πραγματοποιείται με αντιφατικό τρόπο. Από τη μια πλευρά, όπως διαβάζουμε στο παραπάνω ψήφισμα, χρησιμοποιούν το Διεθνές Έτος Αναπήρων για να καταγγείλουν πολιτικά τη Σοβιετική Ένωση και τον διαφορετικό τρόπο άσκησης κοινωνικής πολιτικής, με ιδιαίτερα πολεμικό τρόπο που συσκοτίζει την πραγματικότητα, και, από την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζουν τα θέματα αναπηρίας μέσα στην Κοινότητα ως ζητήματα που έχουν μόνο ανθρωπιστικό και καθόλου πολιτικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικά, ένας ευρωβουλευτής που επαναφέρει συχνά με ερωτήσεις και εισηγήσεις του ζητήματα ανάπτυξης πολιτικών για την αναπηρία εκείνη την εποχή είναι ο Ben Patterson, μέλος του συντηρητικού βρετανικού κόμματος. Ο Patterson επανέρχεται συχνά με ερωτήσεις και παρεμβάσεις σχετικά με τη συζήτηση και κατάθεση πολιτικών για την αναπηρία σε ανεξάρτητα ξεχωριστά κεφάλαια, και όχι ως τμήματα συζητήσεων για την εκπαίδευση ή την εργασία. Η επιμονή αυτή αντανακλά μια συγκεκριμένη αντίληψη για την αναπηρία ως μια κατάσταση που δεν άπτεται συνολικών κοινωνικών θεσμών και φαινομένων και άρα δεν θα πρέπει να συγχέεται με την άσκηση πολιτικής και πολιτικών. Άλλωστε, ο ίδιος ο Patterson ζητά τη συμπερίληψη της συζήτησης για την κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία σε «ένα λιγότερο ευαίσθητο πολιτικά κεφάλαιο» και όχι στη συζήτηση για την εκπαίδευση γενικότερα.<sup>1413</sup>

Η προσπάθεια απο-πολιτικοποίησης της αναπηρίας ιστορικά αποτελεί μια επιλογή του φιλελευθερισμού και νεο-φιλελευθερισμού, η οποία έχει συνδεθεί ως επί

---

<sup>1412</sup> Πρόταση ψηφίσματος, Έγγραφο Συνεδρίασης, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 16 Δεκεμβρίου 1981, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-3657.

<sup>1413</sup> Réunion du 24 novembre 1980, Echange de vues sur l'année internationale des handicapés, European Parliament, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE1-943.

το πλείστον με πρακτικές φιλανθρωπίας και ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Οι νέο-φιλελεύθερες αντιλήψεις που ως προϋπόθεση της ιδιότητας του πολίτη θεωρούν την αυτάρκεια και την ανεξαρτησία, περιθωριοποιούν τα άτομα με αναπηρία, δίνοντας χώρο στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τη φιλανθρωπική πρακτική για την με συγκριμένο ιδεολογικό πρόσημο φορτισμένη ενασχόλησή τους -η οποία στηρίζεται στις έννοιες της βοήθειας και της εξάρτησης- με θέματα αναπηρίας.<sup>1414</sup> Επιπλέον, η φιλανθρωπικά και ιατρικά προσανατολισμένη έννοια της ιδιότητας του πολίτη που προωθεί ο νεο-φιλελευθερισμός,<sup>1415</sup> μετατρέπει τα άτομα με αναπηρία σε άτομα με φθαρμένες κοινωνικές ταυτότητες,<sup>1416</sup> που παραμένουν στο «κατώφλι» της ιδιότητας του πολίτη, δεχόμενα βοήθεια στη βάση της προσωπικής τους ανάγκης ως εξαρτημένοι πολίτες, χωρίς, ωστόσο, να τους επιτρέπεται η απόκτηση της ιδιότητας του αυτάρκη και ανεξάρτητου πολίτη.

#### *Δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδος, 1984-1989*

Η συζήτηση για την ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης των ατόμων με αναπηρία συνεχίζεται και κατά τη δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Σε αυτή την περίοδο οι πολιτικές ομάδες που κυριαρχούν είναι και πάλι η σοσιαλιστική και η χριστιανοδημοκρατική: η σοσιαλιστική ομάδα έχει 130 έδρες, ενώ η χριστιανοδημοκρατική 110 έδρες, σε σύνολο 434 εδρών.<sup>1417</sup> Οι βασικές έννοιες που εισάγονται στη συζήτηση την περίοδο αυτή είναι η ανεξάρτητη διαβίωση και η χρήση των νέων τεχνολογιών. Επίσης, συζητείται αρκετά το θέμα της ορολογίας της αναπηρίας και του σήματος στάθμευσης των αναπήρων. Στη συζήτηση επιστρέφει συχνά το ζήτημα της εναρμόνισης<sup>1418</sup> των πολιτικών για την αναπηρία μεταξύ των κρατών-μελών, καθώς και η παραγωγή ευρωπαϊκών οδηγιών και η εφαρμογή τους από τα κράτη-μέλη. Παρατηρείται, δηλαδή, μια αλλαγή στο κέντρο βάρους της συζήτησης:

---

<sup>1414</sup> Jane Aronson & Sheila Neysmith, “Manufacturing Social Exclusion in the Home Care Market”, *Canadian Public Policy*, 27(2), (2001), σ. 151–65.

<sup>1415</sup> David T. Mitchell (with Sharon L. Snyder), *The Biopolitics of Disability: Neoliberalism, Ablenationalism, and Peripheral Embodiment*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2015, σ. 221.

<sup>1416</sup> Michael J. Prince, “Canadian Disability Activism and Political Ideas: In and Between Neo-liberalism and Social Liberalism”, *The Canadian Journal of Disability Studies*, 1(1), (2012), σ.1-34.

<sup>1417</sup> <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/previous-elections>.

<sup>1418</sup> Για τις νομικές διαδικασίες της εναρμόνισης των πολιτικών εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, καθώς και του ρόλου της έκδοσης των ευρωπαϊκών οδηγιών προς αυτή την κατεύθυνση, βλ. Konstantinos D. Kerameus, “Procedural Harmonization in Europe”, *The American Journal of Comparative Law*, 43(3), (2005), σ. 401-416. Για την περιγραφή του πεδίου εφαρμογής και του ρόλου του προγράμματος εφαρμογής της ευρωπαϊκής ενοποίησης, βλ. Loïc Azoulai, “The Complex Weave of Harmonization”, στο: Damina Chalmer and Anthony Arnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of European Union Law*, Oxford University Press, Oxford 2015, σ. 589-611.

κατά την πρώτη κοινοβουλευτική περίοδο επανερχόταν συχνά το ζήτημα της ανταλλαγής πληροφοριών και εμπειριών αποτελεσματικών πολιτικών για την αναπηρία που ήδη ακολουθούνταν από τα κράτη-μέλη, συζήτηση που ενισχύθηκε και αντικαταστάθηκε από το επιτακτικό αίτημα λήψης πρωτοβουλιών από την Επιτροπή και το Συμβούλιο, στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους Αναπήρων.

Τη δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδο, φαίνεται ότι η Κοινότητα μετατρέπεται από υποδοχέα πολιτικών σε διαμορφωτή πολιτικών για την αναπηρία. Αυτή η αλλαγή επηρέασε και την φρασεολογία που χρησιμοποιείται στη συζήτηση: ξεκινά η χρήση των όρων «ευρωπαϊκή σύσταση» και «ευρωπαϊκή οδηγία». Η παρατήρηση αυτή συμφωνεί με τη διαπίστωση στην βιβλιογραφία ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1980 παρατηρείται μια ποιοτική στροφή στην επίδραση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αναφορικά με τη χάραξη εθνικών πολιτικών.<sup>1419</sup> Η αλλαγή αυτή αποτυπώνεται και με αριθμητικούς όρους. Στη δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδο διατυπώθηκαν 94 ερωτήματα προς τους θεσμούς της Κοινότητας από τους ευρωβουλευτές, σχετικά με θέματα αναπηρίας. Από αυτά, τα 42 διατυπώθηκαν από ευρωβουλευτές που ανήκαν στη σοσιαλιστική ομάδα, τα 11 από ευρωβουλευτές που ανήκαν στη χριστιανοδημοκρατική ομάδα, ενώ και τα υπόλοιπα από ευρωβουλευτές που ανήκαν σε άλλες πολιτικές ομάδες, με αυτούς που ανήκαν στην ομάδα του ουράνιου τόξου να διατυπώνουν τα περισσότερα (10).

Παράλληλα, και η ίδια η Επιτροπή απαντά πιο επιθετικά σε ερωτήματα ευρωβουλευτών που αφορούν την εφαρμογή μιας εθνικής πολιτικής και σε άλλα κράτη-μέλη. Για παράδειγμα, στις 23 Ιανουαρίου 1985 ο ευρωβουλευτής Win Griffiths, μέλος της σοσιαλιστικής ομάδας, απευθύνει ρώτημα στην Επιτροπή ζητώντας την εφαρμογή των κατασκευαστικών προδιαγραφών προσβάσιμων κτιρίων, που υπάρχουν στο Ηνωμένο Βασίλειο από το 1975 και στα υπόλοιπα κράτη-μέλη. Η Επιτροπή απαντά πως το 1975 η ίδια η Επιτροπή κατέθεσε έκθεση στο Συμβούλιο για τον περιορισμό των αρχιτεκτονικών εμποδίων στην κινητικότητα των ατόμων με αναπηρία και πως ήδη ετοιμάζει μία νέα πρωτοβουλία χάραξης πολιτικής που θα καλύπτει όλες τις πρωταρχικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρία, στις οποίες περιλαμβάνονται και η πρόσβαση και η κινητικότητα.<sup>1420</sup> Αντίστοιχα, τον Μάρτιο του

---

<sup>1419</sup> Andrew Barry, "Harmonization and the Art of European Government", στο: Chris Rootes & Howard Davis (επιμ.), *Social Change and Political Transformation. A New Europe?*, UCL Press, London 1994, σ. 39-54.

<sup>1420</sup> Question écrite n° 1958/84 de M. Win Griffiths à la Commission: Logements accessibles aux handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-20410.



1985, με αφορμή την ερώτηση του ευρωβουλευτή Karel De Gucht, μέλους της φιλελεύθερης και δημοκρατικής ομάδας, σχετικά με τα αποτελέσματα της δράσης της Επιτροπής στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους Αναπήρων, η Επιτροπή συνέταξε ένα σημείωμα σχετικά με την πρόοδο των δράσεών της για την προώθηση της κοινωνικής ένταξης (ενσωμάτωσης) των ατόμων με αναπηρία στους τομείς της εργασίας, της ανεξάρτητης διαβίωσης, της εκπαίδευσης και της πληροφορίας.<sup>1421</sup>

Στις 9 Οκτωβρίου 1984, ο ευρωβουλευτής Seán Flanagan, μέλος της Ευρωπαϊκής Δημοκρατικής Συμμαχίας, κατέθεσε ερώτηση στην Επιτροπή με θέμα «Ενίσχυση του Κοινωνικού Ταμείου στο πρόγραμμα Βορρά/Νότου για τους μειονεκτούντες». Στην ερώτησή του αναφέρεται στη διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο Newcastle σχετικά με τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, στην οποία προτάθηκε η δημιουργία ενός προγράμματος Βορρά/Νότου για τα άτομα με αναπηρία με ταυτόχρονη έκκληση για ενίσχυση του προγράμματος αυτού από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.<sup>1422</sup> Ο ίδιος ευρωβουλευτής επανέρχεται με μία ακόμα προφορική ερώτηση στις 28 Νοεμβρίου 1984 με θέμα «Περικοπές στις ενισχύσεις του Κοινωνικού Ταμείου για τα μειονεκτούντα άτομα», με την οποία ζητά από την Επιτροπή να επιβεβαιώσει ή να διαψεύσει τη φήμη ότι αυτή αποφάσισε *«να μειώσει το επίπεδο των ενισχύσεων του Κοινωνικού Ταμείου στα ιδρύματα αποκατάστασης των μειονεκτούντων ατόμων»*.<sup>1423</sup>

Στις 13 Φεβρουαρίου 1985, ο Horst Seefeld, μέλος της σοσιαλιστικής ομάδας, ζητά από την Επιτροπή με προφορική του ερώτηση, *«στοιχεία σχετικά με την πρόοδο που σημειώθηκε όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική ένταξη των αναπήρων σε κοινοτικό επίπεδο και ειδικότερα σε σχέση με την ενιαία διατύπωση της έννοιας ανάπηρος σε όλα τα κράτη-μέλη, την καθιέρωση ταυτότητας για τους αναπήρους η οποία θα ισχύει σε όλα τα κράτη της Κοινότητας, την λήψη μέτρων κατά την κατασκευή κατοικιών και δημόσιων κτιρίων ώστε να διευκολύνεται η κίνηση των αναπήρων, τη λήψη μέτρων για την ένταξη των αναπήρων στην επαγγελματική ζωή και την προώθηση*

---

<sup>1421</sup> Question écrite no. 121/85 de M. Karel De Gucht à la Commission: Résultats de l'année internationale des handicapés (1981), Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-21084.

<sup>1422</sup> Question de l'heure des questions (H-0299/84) de M. Flanagan à la Commission: aide du fonds social pour le programme nord/sud en faveur des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-2946.

<sup>1423</sup> Question de l'heure des questions (H-0509/84) de M. Flanagan à la Commission: Réduction de l'aide du Fonds social aux handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-3156.

νεαρών αναπήρων στον τομέα της επαγγελματικής κατάρτισης».<sup>1424</sup> Η απάντηση που δόθηκε από την Επιτροπή κινήθηκε σε γενικές διατυπώσεις, εστιάζοντας στη διασφάλιση της ισότητας των ατόμων με αναπηρία στην αγορά εργασίας και την ανακοπή των μειούμενων δημόσιων υπηρεσιών. Πιο συγκεκριμένη ήταν η απάντηση σχετικά με την εναρμόνιση της ορολογίας σε όλα τα κράτη-μέλη, η οποία, σύμφωνα με την Επιτροπή, θα ολοκληρωνόταν βαθμιαία ως αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας της Επιτροπής για την κοινωνική ασφάλιση.<sup>1425</sup>

Την ίδια μέρα κατατέθηκε, από ευρωβουλευτή της σοσιαλιστικής ομάδας, ερώτημα με θέμα «Πρόγραμμα δράσης για την προώθηση της κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των αναπήρων», με το οποίο ζητούνταν από την Επιτροπή πληροφορίες σχετικά με το χρόνο και τις γλώσσες κατάθεσης της έκθεσής της αναφορικά με το συγκεκριμένο πρόγραμμα. Η απάντηση της Επιτροπής πληροφόρησε για την καθυστερημένη έναρξη του προγράμματος λόγω της διαθεσιμότητας μόνο των μισών πιστωτικών μονάδων από αυτές που χρειαζόταν το πρόγραμμα για να λειτουργήσει το 1983. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα περιλάμβανε τρεις πρωτοβουλίες: στόχος της πρώτης πρωτοβουλίας ήταν η εδραίωση κοινών οδηγιών σε όλα τα θέματα-κλειδιά που επηρεάζουν την εργασία και τα οποία περιλαμβάνουν την επαγγελματική κατάρτιση και την επίδραση των νέων τεχνολογιών. Σε αυτό το πλαίσιο θα συζητιόταν και το ζήτημα των ποσοστώσεων. Η δεύτερη πρωτοβουλία αφορούσε το περιβάλλον των ατόμων με αναπηρία (κατοικία, πρόσβαση και κινητικότητα) και η τρίτη πρωτοβουλία κάλυπτε ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης και επιδομάτων. Η Επιτροπή έδωσε την υπόσχεση ότι θα ακολουθήσουν και άλλες πρωτοβουλίες με στόχο την εδραίωση κοινοτικών οδηγιών που θα καλύπτουν όλες τις πρωταρχικές ανάγκες και τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία.<sup>1426</sup>

Στις 19 Φεβρουαρίου 1986 η ευρωβουλευτής Nicole Chouraqui, μέλος της Ευρωπαϊκής Δημοκρατικής Συμμαχίας, επαναφέρει με ερώτημά της το ζήτημα της απασχόλησης των ατόμων με αναπηρία, ζητώντας από την Επιτροπή λεπτομέρειες σχετικά με *«τη φύση και τον τρόπο εκτέλεσης του προγράμματος για την ανταλλαγή*

---

<sup>1424</sup> Question de l'heure des questions (H-0727/84) de M. Seefeld à la Commission: Programme d'action pour encourager l'intégration sociale et économique des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-3374.

<sup>1425</sup> Question de l'heure des questions (H-0728/84) de M. Peters à la Commission: Programme d'action pour encourager l'intégration sociale et économique des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2 AP QP/QH H-0728/84, PE2-3375.

<sup>1426</sup> Question de l'heure des questions (H-0728/84) de M. Peters à la Commission: Programme d'action pour encourager l'intégration sociale et économique des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2 AP QP/QH H-0728/84, PE2-3375.

εμπειριών και πληροφοριών με τις εθνικές αρχές και τις υπηρεσίες που ασχολούνται με την αποκατάσταση και την απασχόληση μειονεκτούντων ατόμων».<sup>1427</sup>

Στις 15 Μαΐου 1986, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, λαμβάνοντας υπόψη προτάσεις ψηφισμάτων που είχαν κατατεθεί από ευρωβουλευτές της σοσιαλιστικής<sup>1428</sup> και της κομμουνιστικής ομάδας,<sup>1429</sup> την άνοιξη του 1985, κατέληξε σε ψήφισμα «που περατώνει τη διαδικασία διαβούλευσης σχετικά με το υπόμνημα της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων προς το Συμβούλιο όσον αφορά την απασχόληση μειονεκτούντων ατόμων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και σχετικά με το σχέδιο σύστασης του Συμβουλίου που περιέχεται στο υπόμνημα». Στο τελικό του ψήφισμα, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αναφέρει μεταξύ άλλων: «τα μειονεκτούντα άτομα μοιράζονται άδικα τα προβλήματα που προκάλεσε η οικονομική κρίση όσον αφορά τόσο την απασχόληση όσο και τις προσόδους [...], παρόλο που υπάρχουν πολλές εντυπωσιακές πρωτοβουλίες για την αποκατάσταση και απασχόληση των μειονεκτούντων ατόμων, τα αποτελέσματά τους δεν είναι ευρέως -ούτε καν αρκετά- διαδεδομένα και επαρκώς συντονισμένα έτσι ώστε απαιτείται ειδική προσπάθεια προκειμένου να αποφευχθεί μια γενική επιδείνωση της κατάστασης. [...] ζητεί όπως οι κατευθυντήριες γραμμές του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου καταστήσουν δυνατή τη διάθεση περισσότερων πιστώσεων για την ανάληψη ενεργειών υπέρ των μειονεκτούντων ατόμων [...]». Επίσης, με το ψήφισμα αυτό το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του «διότι η Επιτροπή δεν θεώρησε ορθό να προτείνει σχέδιο οδηγίας επί του θέματος σε αυτό το στάδιο και είχε ορισμένες επιφυλάξεις σχετικά με το ενδεχόμενο αποτέλεσμα στα διάφορα κράτη-μέλη προτάσεων που υποβάλλονται υπό μορφή σύστασης η οποία εξ' ορισμού δεν είναι δεσμευτική [...]. Επιμένει συνεπώς ότι αν τα κράτη-μέλη δεν κατορθώσουν να εφαρμόσουν τη σύσταση, η Επιτροπή πρέπει να αντιδράσει αμέσως με προτάσεις οδηγιών για συγκεκριμένα θέματα προτεραιότητας. [...]». Ακόμα, ως μειονέκτημα του σχεδίου που προτείνει η Επιτροπή θεωρεί την «απροθυμία να συστήσει [...] την εφαρμογή συστήματος ποσοστώσεων όσον αφορά την απασχόληση των μειονεκτούντων ατόμων σε ολόκληρη την Κοινότητα». Εκτός από τα παραπάνω, το συγκεκριμένο ψήφισμα, μεταξύ άλλων, ζητά και τη χρήση νέων τεχνολογιών, όπως επίσης τη σχετικοποίηση της αξιολόγησης της αναπηρίας ως

---

<sup>1427</sup> Question de l'heure des questions (H-0964/85) de Mme Chouraqui à la Commission: L'emploi des handicapés dans la Communauté, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-4445.

<sup>1428</sup> Situation économique, sociale et professionnelle des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-9230.

<sup>1429</sup> Intégration économique, sociale et professionnelle des handicapés de la Communauté européenne, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-9376.

ελαφριάς και βαριάς, με το επιχείρημα ότι «αναπηρίες που φαίνονται να είναι βαριάς μορφής δεν εμποδίζουν κατ' ανάγκη το άτομο να εκτελεί επαρκώς κατάλληλες εργασίες». <sup>1430</sup>

Ο ευρωβουλευτής Romera Alcazar επαναφέρει το ζήτημα της απασχόλησης ατόμων με αναπηρία στα όργανα και τους θεσμούς της Κοινότητας, ζητώντας πληροφορίες σχετικά με την πολιτική που ακολουθεί το Συμβούλιο για το ζήτημα αυτό. <sup>1431</sup> Στις 7 Μαΐου 1986 η Επιτροπή Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχόλησης κατέθεσε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έκθεση «σχετικά με το υπόμνημα της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων προς το Συμβούλιο <sup>1432</sup> όσον αφορά την απασχόληση μειονεκτούντων ατόμων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, μαζί με σχέδιο σύστασης». Στην έκθεση αυτή προτείνει τροπολογία για την εφαρμογή της ποσόστωσης στις προσλήψεις ατόμων με αναπηρία από επιχειρήσεις. Ενώ η Επιτροπή αναφέρει τον καθορισμό «από τα κράτη-μέλη ρεαλιστικών στόχων όσον αφορά τα ποσοστά απασχόλησης του συνολικού αριθμού των μειονεκτούντων ατόμων από δημόσιες ή ιδιωτικές επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 20 εργαζόμενους», η Επιτροπή Κοινωνικών Υποθέσεων προτείνει συγκεκριμένο ποσοστό με την τροπολογία «οι δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 25 εργαζόμενους πρέπει να υποχρεωθούν μέσω της εθνικής νομοθεσίας ή άλλων κατάλληλων μέτρων, όπως διαθέσουν το 5% τουλάχιστον των υπαρχουσών θέσεων εργασίας σε μειονεκτούντα άτομα», ενώ προσθέτει, επίσης και ως ρήτρα εφαρμογής της ποσόστωσης τη μετατροπή της από ευρωπαϊκή σύσταση σε ευρωπαϊκό κανονισμό: «Εφόσον αποδειχθεί μετά την παρέλευση διετίας ότι δεν τηρείται από τις επιχειρήσεις και τους φορείς που απασχολούν περισσότερους από 25 εργαζόμενους η κατά 5% διάθεση θέσεων εργασίας σε μειονεκτούντα άτομα, η Επιτροπή να επεξεργαστεί σχετικό κανονισμό». <sup>1433</sup>

---

<sup>1430</sup> Session du 12 au 16 mai 1986 ... et des dépenses du Parlement européen pour l'exercice 1987. Résolution sur un projet de recommandation du Conseil du memorandum relatif à l'emploi des handicapés dans la Communauté européenne, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-17376.

<sup>1431</sup> Question de l'heure des questions (H-1029/85) de M. Romera I Alcazar au Conseil: Facilités d'emploi pour les handicapés physiques, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-4510.

<sup>1432</sup> Memorandum de la Commission au Conseil relatif à l'emploi des handicapés dans la Communauté européenne, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), COM(86) – Εγγρ. C2-186/85.

<sup>1433</sup> Memorandum de la Commission au Conseil relatif à l'emploi des handicapés dans la Communauté européenne, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), COM(86) – Εγγρ. C2-186/85.

Ακόμα, στις επιχορηγήσεις που δίνονται ως κίνητρα στους εργοδότες για την πρόσληψη ατόμων με αναπηρία, σύμφωνα με όσα προτείνει στο κείμενό της η Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η Επιτροπή Κοινωνικών Υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αντιπροτείνει τον περιορισμό αυτών των κινήτρων μόνο «στα σοβαρώς μειονεκτούντα άτομα». Η έκθεση της Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων καταλήγει με τη εξής προσθήκη: «Πρέπει επίσης να ενθαρρυνθεί η επιστημονική έρευνα για να βελτιωθούν οι τεχνικές και οι βάσεις για δράση και να αναπτυχθούν εκείνοι οι κλάδοι της ιατρικής και της τεχνολογίας που μπορούν να διευκολύνουν την κοινωνική ενσωμάτωση των μειονεκτούντων ατόμων».<sup>1434</sup>

Παρατηρούμε παραπάνω μια ισχυρή διάθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην υπεράσπιση της εφαρμογής των ποσοτώσεων ως μέτρου προώθησης της εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία. Αυτή η διάθεση διατυπώνεται κυρίως με την πρόταση για μετατροπή της εφαρμογής των ποσοτώσεων από ευρωπαϊκή σύσταση σε ευρωπαϊκή οδηγία. Η πίεση αυτή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προς την Επιτροπή, πέραν της έκθεσης που κατέθεσε, πραγματοποιείται και μέσα από τη διατύπωση ερωτημάτων. Για παράδειγμα, στις 26 Ιουνίου 1986, η ευρωβουλευτής Phili Viehoff, μέλος της σοσιαλιστικής ομάδας, απευθύνει ερώτημα με το οποίο ζητά από την Επιτροπή να πάρει θέση σχετικά με τη σύσταση των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων της Κοινότητας προς επιχειρήσεις 15 έως 50 ατόμων να προσλαμβάνουν τουλάχιστον ένα άτομο με αναπηρία, με δεδομένο ότι η αντίστοιχη σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου περιλάμβανε την πρόσληψη σε ποσοστό 5% ατόμων με αναπηρία σε έναν αριθμό τουλάχιστον 20 εργαζομένων.<sup>1435</sup> Η Επιτροπή απάντησε ότι στο σχέδιο σύστασής της για την απασχόληση των ατόμων με αναπηρία σε ό,τι αφορά τις ποσοτώσεις, σαφώς αναφέρει ως όριο εργαζομένων ανά επιχείρηση για την εφαρμογή των ποσοτώσεων τα 20 άτομα. Στην ίδια διάσκεψη του Συμβουλίου Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχόλησης αναφέρεται και ο ευρωβουλευτής Reymonde Dury, απευθύνοντας ερώτημα στην Επιτροπή σχετικά με την έγκριση από το Συμβούλιο Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων και Απασχόλησης πρότασης σύστασης της Επιτροπής και όχι σχεδίου οδηγίας, όπως αρχικά η Επιτροπή

---

<sup>1434</sup> Emploi des handicapés dans la CE, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-17830.

<sup>1435</sup> Question de l'heure des questions (H-0275/86) de Mme Viehoff à la Commission: Emploi des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-4817.

σκόπευε να υποβάλει, τονίζοντας ότι η ευρωπαϊκή σύσταση δεν έχει κάποια νομική δέσμευση για τα κράτη-μέλη.<sup>1436</sup>

Στις 16 Σεπτεμβρίου 1987 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ενέκρινε ψήφισμα «για τη μεταφορά αναπήρων και υπερηλίκων», με το οποίο ζητά συγκεκριμένες νομοθετικές ρυθμίσεις και εναρμόνιση ανάμεσα στις νομοθεσίες των κρατών-μελών για την βελτίωση των συνθηκών μετακίνησης και την αντιμετώπιση των εμποδίων στη μετακίνηση για τα άτομα με αναπηρία.<sup>1437</sup> Το συγκεκριμένο ψήφισμα ήταν προϊόν εργασιών που περιλάμβαναν και την οργάνωση δημόσιας συζήτησης από την Επιτροπή Μεταφορών (29 Ιανουαρίου 1987), στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι ευρωπαϊκών και εθνικών αναπηρικών οργανώσεων και οργανισμών. Από το ελληνικό πλαίσιο στη συζήτηση έλαβαν μέρος η Αργυρώ Λεβέντη ως εκπρόσωπος του υπουργείου Δημόσιας Υγιεινής και ο Γεώργιος Καραντώνης, ως εκπρόσωπος της Ελληνικής Εταιρείας Ανάπηρων Παιδιών. Κάθε εκπρόσωπος κατέθεσε την εμπειρία του από την υπάρχουσα νομοθεσία και την εφαρμογή της στο κράτος-μέλος που ανήκε και τις προτάσεις του για την βελτίωση της πρόσβασης και της προσβασιμότητας του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου στα άτομα με αναπηρία.<sup>1438</sup>

Η Αργυρώ Λεβέντη, αρχιτέκτονας και χρήστρια αμαξιδίου η ίδια, παρουσίασε επιλεκτικά στιγμές της ιστορίας του αναπηρικού κινήματος στην Ελλάδα και κάποιους σε ισχύ νόμους, καθώς και την κοινωνική κατάσταση των ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα, την οποία συνόψισε στον εγκλεισμό και την κοινωνική απομόνωση. Τέλος, τόνισε τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις χώρες του Βορρά και του Νότου αναφορικά με τη χάραξη και εφαρμογή πολιτικών για την αναπηρία.<sup>1439</sup> Κατά τα έτη 1987 και 1988 διατυπώθηκαν άλλα επτά προφορικά ερωτήματα προς την

---

<sup>1436</sup> Question écrite N° 01158/86 de Mme Raymonde Dury (S - B) à la Commission des Communautés européennes: L'emploi des handicapés dans la Communauté, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-25287.

<sup>1437</sup> Session du 14 au 18 Septembre 1987, Résolution sur le transport des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-17391.

<sup>1438</sup> Transport des handicapés et des personnes âgées, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE-18380.

<sup>1439</sup> Transport des handicapés et des personnes âgées, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE-18380.

Με πρωτοβουλία της Αργυρώς Λεβέντη είχε συσταθεί το 1985 στην Αθήνα το Γραφείο Μελετών για Άτομα με Αναπηρία στο Υ.Π.Ε.ΧΩ.ΔΕ. Η πρώτη σημαντική παρέμβαση του Γραφείου Μελετών ΑμεΑ του Υ.Π.Ε.Κ.Α., έγινε στο νέο Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό (Γ.Ο.Κ.) του 1985, το άρθρο 29 του οποίου επέβαλε την εξασφάλιση πρόσβασης σε όλα τα νέα κτίρια, για τα οποία ο Γ.Ο.Κ. προέβλεπε την υποχρεωτική εγκατάσταση ανελκυστήρα, καθώς και στους κοινόχρηστους χώρους αυτών των κτηρίων και των πόλεων. Τον Γ.Ο.Κ. συμπλήρωσε ο Κτιριοδομικός Κανονισμός του 1989, στον οποίο επίσης περιελήφθησαν διατάξεις σχετικές με την εξασφάλιση πρόσβασης για τα ΑμεΑ. (Γιάννης Πολυχρονίου, «3<sup>η</sup> Δεκέμβρη θυμάμαι την Αργυρώ Λεβέντη», ανακτήθηκε στις 27 Ιανουαρίου 2020, <http://argyroleventi.blogspot.com/>).

Επιτροπή και το Συμβούλιο με τα οποία ζητούνταν πληροφορίες για το χρόνο και τον τρόπο εφαρμογής του Δεύτερου Προγράμματος Δράσης για την οικονομική ενίσχυση της ένταξης των ατόμων με αναπηρία στα κράτη-μέλη.

Στις 4 Ιανουαρίου 1989, ο ευρωβουλευτής Derek Prag, μέλος της κομμουνιστικής ομάδας, διατυπώνει ερώτημα προς την Επιτροπή με θέμα «Προγράμματα του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου για τους ανάπηρους ανθρώπους». Συγκεκριμένα, ζητά από την Επιτροπή πληροφορίες για τις δαπάνες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου αναφορικά με την αποκατάσταση και την επαγγελματική εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία, για τον αριθμό των δράσεων για τους ανάπηρους που χρηματοδοτήθηκαν από το Ταμείο και τον αριθμό των ανάπηρων που συμμετείχαν σε αυτές τις δράσεις. Καταλήγει το ερώτημά του, ζητώντας από την Επιτροπή να δηλώσει εάν θα τηρήσει την υπόσχεση που έδωσε τον Μάρτιο του 1981, στο πλαίσιο του Διεθνούς Έτους Αναπήρων, να διαθέσει το 10% των πόρων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου στην αποκατάσταση και την επαγγελματική κατάρτιση των αναπήρων. Η απάντηση της Επιτροπής εστίασε στο γεγονός ότι δεν ήταν νομικά δυνατή έως εκείνη τη στιγμή η πάγια διάθεση αυτού του ποσοστού στη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία.<sup>1440</sup>

Στις 12 Φεβρουαρίου 1988 ομάδα ευρωβουλευτών με πρωτοβουλία εκ νέου του Derek Prag, κατέθεσε προφορικό ερώτημα σχετικά με «την αποτυχία του Συμβουλίου των Υπουργών να υιοθετήσει το Δεύτερο Πρόγραμμα Δράσης της Επιτροπής υπέρ των ανάπηρων ανθρώπων». Από τη διατύπωση του ερωτήματος φαίνεται ότι η γερμανική κυβέρνηση, διατυπώνοντας μια «γενική επιφύλαξη» για την εφαρμογή του προγράμματος, μπλόκαρε την εφαρμογή του. Το ερώτημα δίνει έμφαση στο γεγονός ότι η τελευταία παράταση του Πρώτου Προγράμματος Δράσης λήγει στη 1 Απριλίου 1988 και καταλήγει ζητώντας τα βήματα που το Συμβούλιο σκοπεύει να ακολουθήσει για να διασφαλίσει τη συνέχεια των δράσεων του προγράμματος.<sup>1441</sup>

---

<sup>1440</sup> Question de l'heure des questions (H-0849/88) de M. Prag à la Commission: Projets financés par le Fonds social européen en faveur des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-7477.

<sup>1441</sup> Question orale (O-213/87) de Mmes et MM. Prag, Sir Scott-Hopkins, Wedekind et autres au Conseil: Non adoption par le Conseil du deuxième programme d'action de la Commission en faveur des handicapés, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), PE2-17139.

## **Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα: Η αναπηρία υπό νέο πρίσμα**

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 στην Ελλάδα υπήρξε έντονη κινητικότητα, σε σύγκριση με τις προηγούμενες δεκαετίες, αναφορικά με τη νομολογία που αφορά σε θέματα αναπηρίας. Η νομοθεσία που ψηφίστηκε τη συγκεκριμένη δεκαετία αγγίζει εννέα περιοχές: την απασχόληση, την εκπαίδευση, τις διευκολύνσεις διακίνησης, τον καθορισμό και την περιγραφή των αναπηριών, τη σύσταση ιδρυμάτων, τις υπηρεσίες υποστήριξης, τις φορολογικές ελαφρύνσεις και απαλλαγές, την οικονομική ενίσχυση και την κοινωνική ασφάλιση.

Στη διαμόρφωση των πολιτικών για την αναπηρία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 στο ελληνικό πλαίσιο διαδραμάτισαν σοβαρό ρόλο τόσο ενδογενείς όσο και εξωγενείς παράγοντες. Η κινητοποίηση των τυφλών το 1976 έδωσε το έναυσμα για την ψήφιση συγκεκριμένων νόμων προσανατολισμένων στην εργασιακή και εκπαιδευτική ένταξη των ατόμων με αναπηρία. Ωστόσο, η νομοθεσία επικεντρώθηκε στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση και την εργασία, χωρίς να εστιάζει στις διαδικασίες πραγματικής ένταξης των ατόμων με αναπηρία τόσο στην εργασία όσο και στην εκπαίδευση. Χαρακτηριστικά, οι νόμοι σχετικά με την εργασία των ατόμων με αναπηρία περιλάμβαναν, κυρίως, την απασχόλησή τους σε δομές προστατευόμενης εργασίας, ενώ ο νόμος για την εκπαίδευση αφορούσε την τοποθέτηση των παιδιών με αναπηρία σε δομές ειδικής αγωγής. Επιπλέον, τη δεκαετία αυτή προβλέφθηκε και εφαρμόστηκε για όλες τις μορφές αναπηρίας το εξω-ιδρυματικό επίδομα, η λήψη του οποίου προϋπέθετε ένα ποσοστό αναπηρίας που εργαλειακά καθιστούσε το άτομο ανίκανο προς εργασία. Ταυτόχρονα, τη δεκαετία αυτή ψηφίστηκαν και νόμοι που εστίαζαν στους τυφλούς, εξέλιξη στην οποία αποτυπώνεται τόσο η άμεση πίεση του κινήματος των τυφλών στις εφαρμογές κοινωνικής πολιτικής για τους ίδιους, όσο και η εμπλοκή συνδικαλιστών τυφλών, του κινήματος της δεκαετίας του 1970, με τις πολιτικές της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ για την αναπηρία, μέσα από την τοποθέτησή τους σε θέσεις συμβούλων της κυβέρνησης για θέματα αναπηρίας. Η προνομιακή σχέση των τυφλών με το ΠΑΣΟΚ αποτυπώνεται και το 1984, όταν πραγματοποιήθηκε η κατάληψη της Σχολής Τυφλών Ήλιος στη Θεσσαλονίκη, με αίτημα την κρατικοποίησή της. Τότε, η υφυπουργός Υγείας και Πρόνοιας Μαρία Κυπριωτάκη δήλωνε στη Βουλή ότι τα αιτήματα των τυφλών ήταν δίκαια και το υπουργείο εργαζόταν για την ικανοποίησή τους, αν και τόνιζε ότι



επρόκειτο για ένα πρόβλημα που συμπεριλαμβανόταν στα γενικότερα αναπηρικά προβλήματα με τη λύση των οποίων ήταν αντιμέτωπο το υπουργείο.<sup>1442</sup>

Η πλούσια νομολογία αναφορικά με θέματα αναπηρίας κατά τη δεκαετία του 1980 εντάσσει και την Ελλάδα στη λεγόμενη «χρυσή εποχή» για τη νομοθεσία σχετικά με τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία σε διεθνές επίπεδο.<sup>1443</sup> Σύμφωνα με την Patterson, αυτή η «χρυσή εποχή» είναι αποτέλεσμα τόσο της ανάπτυξης του διεθνούς αναπηρικού κινήματος όσο και της πρωτοβουλίας του ΟΗΕ για την ανακήρυξη του 1981 ως «Διεθνούς Έτους Αναπήρων» και της δεκαετίας 1983 – 1992 ως «Διεθνούς Δεκαετίας Αναπήρων».<sup>1444</sup> Στο ελληνικό πλαίσιο, ωστόσο, η πρωτοβουλία αυτή του ΟΗΕ δεν φαίνεται να διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο. Στα *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, η αναφορά στο Διεθνές Έτος Αναπήρων πραγματοποιείται επιλεκτικά στη συζήτηση κάποιων μόνο νόμων σχετικά με θέματα αναπηρίας από βουλευτές τόσο της κυβέρνησης όσο και της αντιπολίτευσης ως τυπική πρόταση κατάδειξης της αναγκαιότητας λήψης νομοθετικών πρωτοβουλιών.<sup>1445</sup> Ακόμα, το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, ακολουθώντας τις οδηγίες των Ηνωμένων Εθνών σύστησε μια γενική γραμματεία του Διεθνούς Έτους Αναπήρων στην Ελλάδα, στην οποία, ωστόσο, δεν επέτρεψε τη συμμετοχή εκπροσώπων των ατόμων με αναπηρία (κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας). Αμέσως μετά από αυτό τον αποκλεισμό, το υπουργείο προσέλαβε ως μέλη στην γενική γραμματεία δύο ανάπηρους γιατρούς, οι οποίοι, ωστόσο, δεν είχαν σχέση με το αναπηρικό κίνημα.<sup>1446</sup> Τέλος, άλλα υπουργεία είδαν στο Διεθνές Έτος Αναπήρων την ευκαιρία χρηματοδότησης δημόσιων εκδηλώσεων, όπως προκύπτει από επιστολή του υπουργού Βορείου Ελλάδος στον υπουργό Κοινωνικών Υπηρεσιών.<sup>1447</sup>

---

<sup>1442</sup> Απάντηση της υφυπουργού Υγείας και Πρόνοιας Μαρίας Κυπριωτάκη στην ερώτηση των βουλευτών Σωτήριου Κουβέλα και Βασίλειου Παπαγεωργόπουλου με θέμα την κατάληψη του Ιδρύματος Τυφλών Βόρειας Ελλάδας «Ήλιος» από τυφλούς, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Γ' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, 12 Απριλίου 1984, σ. 6554.

<sup>1443</sup> Lindsey Patterson, "The Disability Rights Movement in the United States", ό.π., σ. 439-458.

<sup>1444</sup> Lindsey Patterson, ό.π. σ. 439-458.

<sup>1445</sup> Ενδεικτικά: Συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαιδεύσεως, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσικού ατόμων», *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Β' Περίοδος, Συνεδρίασις ΑΒ', 20 Νοεμβρίου 1980, σ. 1521.

<sup>1446</sup> Γεράσιμος Αποστολάτος (υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών) στον Αβέρκιο Καραλή (διοικητή του ΙΚΑ), Πρόσληψη ανάπηρου οδοντιάτρου, 28/7/1981, Φάκελος 21, Υποφάκελος 2: Ευπαθείς Κοινωνικές Ομάδες, Αρχείο Γεράσιμου Αποστολάτου, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Αθήνα.

<sup>1447</sup> Υπουργός Βορείου Ελλάδος στον υπουργό Κοινωνικών Υπηρεσιών, 13/1/1981, Φάκελος 21, Υποφάκελος 2: Ευπαθείς Κοινωνικές Ομάδες, Αρχείο Γεράσιμου Αποστολάτου, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Αθήνα.

Η αίσθηση που η διαπραγματέυση του αρχαιακού υλικού δίνει για την παθητική αντιμετώπιση των Διεθνούς Έτους Αναπήρων στο ελληνικό πολιτικό και νομοθετικό πλαίσιο των πολιτικών για την αναπηρία, επιβεβαιώνεται και από την άποψη που συνδικαλιστές του ελληνικού αναπηρικού κινήματος είχαν διαμορφώσει για το θέμα. Χαρακτηριστικά, ο Άρης Παναός, γενικός γραμματέας και ιδρυτικό μέλος της ΕΣΑΜΕΑ, σχολιάζει ως μεγάλη επιτυχία του Διεθνούς Έτους Αναπήρων στην Ελλάδα την κατασκευή μιας ράμπας στο υπουργείο Υγείας,<sup>1448</sup> ενώ ο Ηλίας Μαριόλας, πρόεδρος του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών, εστιάζει στη σύσταση της επιτροπής του Διεθνούς Έτους Αναπήρων στο ελληνικό πλαίσιο, σχολιάζοντας την πλειοψηφία των αρτιμελών μελών της έναντι των αναπήρων.<sup>1449</sup>

Από τις εννέα περιοχές στις οποίες ψηφίστηκαν νόμοι και προεδρικά διατάγματα σχετικά με θέματα αναπηρίας, μόνο στον τομέα των φορολογικών απαλλαγών φαίνεται η άμεση επίδραση της ΕΟΚ. Χαρακτηριστικά, οι οδηγίες της ΕΟΚ 83/181 και 77/388 για την «απαλλαγή από το φόρο προστιθεμένης αξίας ορισμένων οριστικών εισαγωγών αγαθών» έγιναν νόμος του ελληνικού κράτους στις 18 Νοεμβρίου 1983. Συγκεκριμένα, ψηφίστηκε ο νόμος υπ' αριθμόν 1402 «Προσαρμογή της Τελωνειακής και Δασμολογικής Νομοθεσίας στο Δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ε.Ο.Κ.)».<sup>1450</sup> Στο κεφάλαιο Η' περιγράφεται η «φορολογική μεταχείριση αντικειμένων, που προορίζονται για τυφλούς και άλλους αναπήρους». Στα άρθρα 77, 78 και 79 ορίζεται η απαλλαγή από τελωνειακούς δασμούς της εισαγωγής «αντικειμένων που έχουν ειδικά επινοηθεί για την εκπαιδευτική, επιστημονική ή μορφωτική προαγωγή των τυφλών ως και αντικειμένων που έχουν ειδικά επινοηθεί για την εκπαίδευση, την απασχόληση και την κοινωνική προαγωγή των φυσικά και πνευματικά ανάπηρων προσώπων», αλλά και «επεκτείνεται και σε όλους τους φόρους, τέλη, εισφορές και δικαιώματα, που εισπράττονται στα Τελωνεία κατά την εισαγωγή για το Δημόσιο ή τρίτους, ανεξάρτητα από τη χώρα

---

<sup>1448</sup> Συνέντευξη του Άρη Παναού (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1449</sup> Συνέντευξη του Ηλία Μαριόλα (10/4/2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1450</sup> Ν. 1402/1983 «Προσαρμογή της Τελωνειακής και Δασμολογικής Νομοθεσίας στο Δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ε.Ο.Κ.)», ΦΕΚ167/Α/18.11.1983, σ. 2477-2495.

προέλευσής τους». Στα άρθρα αυτά, γίνεται σαφής αναφορά στον Κανονισμό ΕΟΚ 1028/79.<sup>1451</sup>

Η συγκεκριμένη οδηγία της ΕΟΚ αποτελεί τη μόνη που αφορά αποκλειστικά θέματα αναπηρίας, καθώς και τη μία από της δύο που αφορούν τέτοια θέματα την δεκαετία του 1980. Η δεύτερη οδηγία 89/654/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 30ης Νοεμβρίου 1989 αφορά τις ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας στους χώρους εργασίας (Πρώτη ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ). Στο παράρτημα Ι της συγκεκριμένης οδηγίας γίνεται αναφορά στους «μειονεκτούντες εργαζόμενους». Συγκεκριμένα αναφέρει: *«Οι χώροι εργασίας πρέπει να είναι διαρρυθμισμένοι έτσι ώστε να λαμβάνονται υπόψη, κατά περίπτωση, οι ειδικές ανάγκες των μειονεκτούντων εργαζομένων. Η διάταξη αυτή εφαρμόζεται, ιδίως, για τις θύρες, τους διαδρόμους επικοινωνίας, τα κλιμακοστάσια, τα λουτρά (ντους), τους νιπτήρες, τα αποχωρητήρια και τις θέσεις εργασίας που χρησιμοποιούνται ή καταλαμβάνονται απευθείας από μειονεκτούντες εργαζόμενους»*.<sup>1452</sup>

Η εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας με τη συγκεκριμένη οδηγία πραγματοποιείται επτά χρόνια αργότερα, το 1996, με το Π.Δ. 16/1996: *«Ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας στους χώρους εργασίας σε συμμόρφωση με την οδηγία 89/654/ΕΟΚ»*. Συγκεκριμένα, προβλέπεται ότι *«ιδιαίτερη μέριμνα θα πρέπει να δοθεί στο σωστό σχεδιασμό σύμφωνα με τις οδηγίες του ΥΠΕΧΩΔΕ (Γραφείο μελετών για άτομα με ειδικές ανάγκες)»*.<sup>1453</sup>

Ωστόσο, η προσαρμογή των κτιρίων στις «ειδικές λειτουργικές απαιτήσεις για τα άτομα με ειδικές ανάγκες» για πρώτη φορά γίνεται νόμος του ελληνικού κράτους στις 18 Δεκεμβρίου 1985. Πρόκειται για τον νόμο 1577/«Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός».<sup>1454</sup> Όμως, παρά τη γενική διατύπωση για τη λήψη μέτρων σχετικά με τις λειτουργικές προσαρμογές των κτιρίων στο άρθρο 26, στο άρθρο 21 *«η κατασκευή ανελκυστήρα με τις απολύτως αναγκαίες από τους ισχύοντες κανονισμούς διαστάσεις,*

<sup>1451</sup> Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 1028/79 του Συμβουλίου της 8ης Μαΐου 1979 περί ατελούς ως προς τους δασμούς του Κοινού Δασμολογίου εισαγωγής αντικειμένων προοριζομένων για αναπήρους, 31.1979, αριθ. Ν 134/8, σ. 230 – 234. Ανακτήθηκε από: <https://op.europa.eu/el/publication-detail/-/publication/0e6d6ae4-69a5-4519-bea2-4f9d474885fe>.

<sup>1452</sup> Οδηγία 89/654/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 30ής Νοεμβρίου 1989 σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας στους χώρους εργασίας (Πρώτη ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ), *OJ L 393, 30.12.1989*, σ. 1–12. Ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A31989L0654>.

<sup>1453</sup> Π.Δ. 16/1996 «Ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας στους χώρους εργασίας σε συμμόρφωση με την οδηγία 89/654/ΕΟΚ», ΦΕΚ10/Α/18.1.1996, σ. 91.

<sup>1454</sup> Ν. 1577/1985 «Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός», ΦΕΚ210/Α/18.12.1985, σ. 4091-4106.

καθώς και του αναγκαίου χώρου πρόσβασης σε αυτόν, σε υφιστάμενες κατά τη χρονολογία ισχύος της διάταξης αυτής οικοδομές που στερούνται αυτού και όπου διαμένουν άτομα με κινητική αναπηρία», θεωρείται παρέκκλιση που δικαιολογείται, ενώ, για την κατασκευή του, διατυπώνεται ο όρος «εφόσον δεν βλέπεται υπέρμετρα το άμεσο οικιστικό περιβάλλον». <sup>1455</sup> Η επιβολή της κατασκευής ανελκυστήρα στα δημόσια κτίρια με συγκεκριμένες προδιαγραφές, έτσι ώστε να εξυπηρετούν τα άτομα με αναπηρία, πραγματοποιήθηκε με το άρθρο 260 του Προεδρικού Διατάγματος 14.7.1999, «Κώδικας βασικής πολεοδομικής νομοθεσίας». <sup>1456</sup> Αντίστοιχα, η τροποποίηση του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού με κατεύθυνση την προσβασιμότητα των κτιρίων πραγματοποιείται μόλις το 2000, οπότε εκδίδεται ο νόμος 2831/2000 «Τροποποίηση των διατάξεων του ν. 1577/1985 «Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός» και άλλες πολεοδομικές διατάξεις». Στο άρθρο 28 αυτού του νόμου περιγράφονται αναλυτικά «ειδικές ρυθμίσεις για την εξυπηρέτηση ατόμων με ειδικές ανάγκες». <sup>1457</sup>

Αναφορικά με ζητήματα απασχόλησης των ατόμων με αναπηρία, ψηφίζεται νόμος στις 2 Οκτωβρίου 1986. <sup>1458</sup> Σύμφωνα με το νόμο 1648/1986 «Προστασία πολεμιστών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου και μειονεκτούντων προσώπων», οι επιχειρήσεις που απασχολούν συνολικά προσωπικό πάνω από 50 άτομα, υποχρεούνται να προσλαμβάνουν άτομα με αναπηρία, σε ποσοστό 2% του συνολικού αριθμού των εργαζομένων τους. Η πρόσληψη στις επιχειρήσεις ατόμων με αναπηρία συνοδεύεται από επιχορήγηση του ΟΑΕΔ. Ο ίδιος νόμος προβλέπει την κάλυψη των θέσεων τηλεφωνητών σε υπηρεσίες του δημόσιου τομέα από τυφλούς πτυχιούχους των σχολών εκπαίδευσης τυφλών τηλεφωνητών, σε ποσοστό 80% στο σύνολο των θέσεων. Η ποσόστωση στις προσλήψεις ατόμων με αναπηρία στις υπόλοιπες θέσεις του δημόσιου τομέα διαμορφώνεται στο 5%. <sup>1459</sup>

Ο νόμος αυτός ψηφίζεται κατά τη διάρκεια της συζήτησης στα όργανα και το Κοινοβούλιο της ΕΟΚ αναφορικά με την εφαρμογή ποσοτώσεων για την προώθηση της εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία. Ο ελληνικός νόμος απέχει πολύ από την ευρωπαϊκή σύσταση με εσωτερικά αντιφατικό τρόπο. Από τη μια πλευρά, ο νόμος

---

<sup>1455</sup> Στο ίδιο, σ. 4099.

<sup>1456</sup> Π.Δ./14.7.99 «Κώδικας βασικής πολεοδομικής νομοθεσίας», ΦΕΚ580/Δ/27.7.99.

<sup>1457</sup> Ν. 2831/2000 «Τροποποίηση των διατάξεων του ν. 1577/1985 "Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός" και άλλες πολεοδομικές διατάξεις», ΦΕΚ140/Α/13.6.2000.

<sup>1458</sup> Ν. 1648/1986 «Προστασία πολεμιστών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου και μειονεκτούντων προσώπων», ΦΕΚ147/Α/2.10.1986.

<sup>1459</sup> Στο ίδιο.

προβλέπει την πρόσληψη μόλις 2% ατόμων με αναπηρία σε σύνολο 50 εργαζομένων ανά επιχείρηση, τη στιγμή που η ευρωπαϊκή σύσταση προτείνει την πρόσληψη 5% ατόμων με αναπηρία σε σύνολο 20 εργαζομένων ανά επιχείρηση. Από την άλλη πλευρά, ο νόμος προβλέπει τη σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα κάλυψη των θέσεων τηλεφωνητών στο δημόσιο τομέα από τυφλούς.

Στην πρόβλεψη αυτή είναι σαφής η επίδραση του κινήματος των τυφλών, το οποίο είχε ενταθεί, είχε διεκδικήσει και είχε καταφέρει νίκες την προηγούμενη δεκαετία. Η ένταξη των τυφλών συνδικαλιστών στο ΠΑΣΟΚ και η εμπλοκή τους σε θέσεις-κλειδιά αναφορικά με ζητήματα αναπηρίας στις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, καθόρισε τους πρώτους νόμους για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, ήδη το 1983 ο Παναγιώτης Κουρουμπλής, ανέλαβε καθήκοντα ειδικού συμβούλου στο υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας. Ως καθήκοντά του περιγράφονται από τον υπουργό Παρασκευά Αυγερινό σε απάντηση σε ερώτημα με θέμα τους ειδικούς συμβούλους του υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, που διατυπώθηκε από τον βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Σαψάλη, τα εξής: «μελέτη και κατάρτιση προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας των αναπήρων [...]» και «υποβολή σχετικών προτάσεων για λήψη μέτρων επαγγελματικής και κοινωνικής αποκατάστασης και γενικά προστασίας των ανωτέρω ατόμων».<sup>1460</sup> Ωστόσο, η ιατρικού προσανατολισμού ορολογία στην περιγραφή των καθηκόντων, με χαρακτηριστική τη χρήση των λέξεων «προστασία» και «αποκατάσταση», παραμένει, καταδεικνύοντας τον αντιφατικό τρόπο με τον οποίο τα θέματα αναπηρίας απασχολούσαν το κράτος. Από τη μια πλευρά, ως σύμβουλος για αυτά τα θέματα ορίστηκε ο πρόεδρος, τότε, του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών, μια κίνηση που αναγνωρίζει την επίδραση του κινήματος των τυφλών της δεκαετίας του 1970 στις ακολουθούμενες πολιτικές για την αναπηρία και κατά τη δεκαετία του 1980. Από την άλλη πλευρά, στις ιδιότητες του συμβούλου συγκαταλέγεται, εκτός από αυτή του δικηγόρου και του προέδρου του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών, ότι και ο ίδιος είναι τυφλός, ενώ, παράλληλα, είναι υπεύθυνος για το σχεδιασμό πολιτικών για την προστασία και την αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα. Η εστίαση στην κατηγοριακή ταυτότητα του συμβούλου και στην ηθική υποχρέωση του κράτους για την προστασία και την αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία, εξακολουθητικά προωθεί τον πυρήνα της

---

<sup>1460</sup> Απάντηση του υπουργού Υγείας και Πρόνοιας Π. Αυγερινού στον βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Σαψάλη σχετικά με τους ειδικούς συμβούλους Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Γ' Περίοδος, Γ' Σύνοδος, 27 Δεκεμβρίου 1983, σ. 2763.

λογικής του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας που αντιμετωπίζει την αναπηρία ως μια ατομική εξω-κοινωνική συνθήκη, στην οποία το κράτος παρεμβαίνει για να την αποκαταστήσει. Επιπλέον, ακόμα και στην κατάληψη νευραλγικών θέσεων για το σχεδιασμό πολιτικών για την αναπηρία, οι συνδικαλιστές με αναπηρία αντιμετωπίζονται πρωταρχικά με την αναπηρική τους ιδιότητα, αντιμετώπιση που εντείνει την παραμονή τους στο «κατώφλι»: ο Παναγιώτης Κουρουμπλής ήταν δικηγόρος και ήταν πρόεδρος του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών. Ήταν, όμως, και τυφλός.

Τέλος, η επιρροή του κινήματος των τυφλών στις πολιτικές εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρία φαίνεται ότι διατήρησε, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, μια κατηγοριακή προσέγγιση στην αναπηρία: αφορούσε μόνο τους τυφλούς και μόνο την ειδικότητα των τηλεφωνητών. Εξάλλου, ήδη έχει προηγηθεί ο νόμος 958/1979 «Περί αντικαταστάσεως των άρθρων 1, 2 και 5 του Ν. 1904/1951 «περί προστασίας και αποκατάσεως των τυφλών»», ο οποίος προέβλεπε τη χορήγηση επιδόματος ειδικά στους τυφλούς (άρθρο 3).<sup>1461</sup>

Αναφορικά με την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση των ατόμων με αναπηρία, το ελληνικό κράτος ψηφίζει σχετικό νόμο στις 14 Μαρτίου 1989. Έχει ήδη προηγηθεί το Προεδρικό Διάταγμα 137/1983, με το οποίο ιδρύεται η Σχολή Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, η οποία απευθύνεται, ωστόσο, μόνο σε έφηβους με νοητική αναπηρία.<sup>1462</sup> Ακόμα, έχει προηγηθεί και ο νόμος 1404/1983 «Δομή και λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», ο οποίος προέβλεπε τη χορήγηση επιδόματος στα άτομα με αναπηρία «που παρακολουθούν στις εκπαιδευτικές μονάδες του Ο.Α.Ε.Δ. προγράμματα ενεργού επαγγελματικού προσανατολισμού».<sup>1463</sup>

Ο νόμος 1836/1989 «Πρώθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης και άλλες διατάξεις» προβλέπει τη σύσταση συντονιστικού συμβουλίου «επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης ατόμων με ειδικές ανάγκες», στο οποίο συμμετέχουν «δύο εκπρόσωποι των αντιπροσωπευτικότερων οργανώσεων των ατόμων με ειδικές ανάγκες» και ένας εκπρόσωπος «της αντιπροσωπευτικότερης

---

<sup>1461</sup> Ν. 958/1979 «Περί αντικαταστάσεως των άρθρων 1, 2 και 5 του Ν. 1904/1951 «περί προστασίας και αποκατάσεως των τυφλών»», ΦΕΚ191/Α/23.8.1979.

<sup>1462</sup> Π.Δ. 137/1983 «Ίδρυση Σχολής Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης», ΦΕΚ60/Α/11.5.1983, σ. 806-807.

<sup>1463</sup> Ν. 1404/1983 «Δομή και λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», άρθρο 50, ΦΕΚ173/Α/24.11.1983, σ. 2589.

οργάνωσης γονέων και κηδεμόνων των ατόμων με ειδικές ανάγκες». <sup>1464</sup> Η επιλογή της διατύπωσης «αντιπροσωπευτικότερες οργανώσεις των ατόμων με ειδικές ανάγκες» ενέχει μεγάλο βαθμό ασάφειας. Ωστόσο, στη διατύπωση αυτή αντανακλώνται οι διεργασίες που λάμβαναν χώρα την περίοδο εκείνη, στο πλαίσιο του αναπηρικού κινήματος, οι οποίες τελικά κατέληξαν στην ίδρυση της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία την ίδια χρονιά. Επίσης, πρόκειται για την πρώτη πρόβλεψη συμμετοχής εκπροσώπων αναπηρικών οργανώσεων στη χάραξη πολιτικών αναφορικά με την αναπηρία στο ελληνικό πλαίσιο, γεγονός που αντανακλά τη συμμετοχή εκπροσώπων του αναπηρικού κινήματος στη συζήτηση για την ψήφιση του νόμου.

Σε διαφορετικό επίπεδο, ο συγκεκριμένος νόμος αντανακλά τη συζήτηση που έλαβε χώρα μεταξύ των θεσμών της ΕΟΚ και του ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 αναφορικά με ζητήματα αναπηρίας. Όπως φάνηκε από τη διαπραγμάτευση του θέματος παραπάνω, το κύριο θέμα της συζήτησης αυτές τις δεκαετίες στη διαδικασία διαπραγμάτευσης ζητημάτων αναπηρίας στους κόλπους της Κοινότητας, ήταν η επαγγελματική κατάρτιση και αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία. Η πρόβλεψη για τη χορήγηση πιστοποιητικών επαγγελματικής κατάρτισης από τον ΟΑΕΔ στα άτομα με αναπηρία καθιερώνει εν δυνάμει επαγγελματικά δικαιώματα στα άτομα με αναπηρία. Στον ίδιο νόμο (άρθρο 14), ωστόσο, ενισχύεται και γενικεύεται η προστατευόμενη εργασία των ατόμων με αναπηρία, μέσα από τη σύσταση των Παραγωγικών Ειδικών Κέντρων.

Παρόλο που ο νόμος αυτός ψηφίζεται στο μεταίχμιο της αλλαγής οπτικής της ΕΟΚ απέναντι στην αναπηρία, διατηρεί την ιατρική προσέγγιση της αναπηρίας στη συλλογιστική του, καθώς ως λύση για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία προτείνει την ένταξή τους σε προστατευόμενες δομές εργασίας. Περαιτέρω, διαπιστώνεται, για μια ακόμη φορά, μια εσωτερική αντίφαση: ο νόμος αναγνωρίζει στα άτομα με αναπηρία την ιδιότητα του πολίτη σε επίπεδο εκπροσώπησης, ενώ, ταυτόχρονα, προωθεί τη δημιουργία δομών κατάρτισης και ιδρυμάτων αποκλειστικά για άτομα με αναπηρία. Με τον τρόπο αυτό, το δικαίωμα στην εργασία «αναπηροποιείται», διαχωρίζεται από το δικαίωμα στην εργασία των αρτιμελών, επιτείνοντας την «κατωφλική» κοινωνική ύπαρξη των ατόμων με αναπηρία.

---

<sup>1464</sup> Ν. 1836/1989 «Πρόωθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης και άλλες διατάξεις» προβλέπει τη σύσταση συντονιστικού συμβουλίου επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης ατόμων με ειδικές ανάγκες», ΦΕΚ79/Α/14.3.1989, σ. 1074.

Αναφορικά με την εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία, στην Ελλάδα η επίσημη κρατική μέριμνα έλαβε χώρα σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της σχετικής συζήτησης στην ΕΟΚ. Με την ψήφιση του νόμου 1143/1981 «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσιολογικού ατόμων και άλλων τινών εκπαιδευτικών διατάξεων» καθιερώνεται η ειδική αγωγή και εκπαίδευση στο ελληνικό δημόσιο εκπαιδευτικό πλαίσιο.<sup>1465</sup> Ο χαρακτηρισμός στον τίτλο των μαθητών/τριών με αναπηρία ως «αποκλινόντων εκ του φυσιολογικού ατόμων», όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, παραπέμπει ευθέως στην εφαρμογή του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας, το οποίο προϋποθέτει ένα φυσιολογικό πλαίσιο λειτουργίας αρτιμελών ατόμων από το οποίο οι ανάπηροι/ες αποκλίνουν. Η συλλογιστική αυτή διατηρείται και στο περιεχόμενο του νόμου, σύμφωνα με το οποίο το πλαίσιο εκπαίδευσης των παιδιών με αναπηρία περιγράφεται αποκλειστικά στη βάση της διάγνωσης της αναπηρίας ή της «πάθησής» τους.

Ειδικά για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, στο νόμο 1351/1983, που ψηφίστηκε τον Απρίλιο του 1983, αναφέρεται: «*Η καθ' υπέρβαση εγγραφή τυφλών ή κωφαλάλων επιτρέπεται σε οποιοδήποτε τμήμα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, εκτός από τα τμήματα εκείνα, στα οποία λόγω της φύσης της επιστήμης είναι δυσχερές γι' αυτούς η παρακολούθηση σύμφωνα με αιτιολογημένη απόφαση του τμήματος, που εγκρίνεται από τη σύγκλητο και ανακοινώνεται πριν από την έναρξη του ακαδημαϊκού έτους με το οποίο γίνεται η επιλογή*».<sup>1466</sup> Με το νόμο αυτό, για πρώτη φορά, θεσμοθετείται η ελεύθερη πρόσβαση τυφλών και κωφών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ωστόσο, η διατύπωση του νόμου παρέχει την ελευθερία στο εκάστοτε τμήμα να αποφασίσει για την αποδοχή της εγγραφής του/της τυφλού/ής και κωφού/ής φοιτητή/τριας σε αυτό. Η συνθήκη αυτή ενέχει, όπως είναι ευνόητο, τον εν δυνάμει αποκλεισμό από την τριτοβάθμια εκπαίδευση των τυφλών και των κωφών απόφοιτων λυκείου. Από την άλλη πλευρά, η θεσμοθέτηση της ελεύθερης πρόσβασης στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση καθαυτή εντείνει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε αρτιμελή και ανάπηρα άτομα και προωθεί τη λογική της προστασίας από το κράτος των ατόμων με αναπηρία. Μέσα από αυτή την επιλογή αναγνωρίζεται έμμεσα η ύπαρξη μιας

---

<sup>1465</sup> Ν. 1143/1981 «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσιολογικού ατόμων και άλλων τινών εκπαιδευτικών διατάξεων», ΦΕΚ80/Α/31.3.1981.

<sup>1466</sup> Ν. 1351/1983 «Εισαγωγή σπουδαστών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», άρθρο 3, ΦΕΚ56/Α/28.4.1983, σ. 764.



διαχωριστικής εκπαίδευσης, η οποία και εμπεδώνεται, δημιουργώντας κοινωνικά αναχώματα στην απρόσκοπτη διαδικασία της εκπαιδευτικής ένταξης των ατόμων με αναπηρία. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια θετική διάκριση που εντείνει όμως, ταυτόχρονα, την «κατωφλική» συνθήκη ύπαρξης των ατόμων με αναπηρία.

Θεσμικά, πρώτη φορά γίνεται αναφορά στην ενταξιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα με το νόμο 1566/1985 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις». Στο Κεφάλαιο Ι' «Ειδική Αγωγή», στην παράγραφο 4 ως πρώτη δομή στην οποία παρέχεται η ειδική αγωγή περιγράφονται τα «κανονικά σχολεία στα οποία είναι ενταγμένα τα άτομα αυτά».<sup>1467</sup> Στην αναφορά αυτή βασίζεται ο υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Πέτρος Μώραλης, τον Μάιο του 1986, για να απαντήσει στην ερώτηση των βουλευτών του ΚΚΕ, Μ. Δαμανάκη, Κ. Κάππου και Στρ. Κόρακα, με θέμα την «δημοσιοποίηση ιδρυμάτων ειδικής αγωγής». Αναφέρει σχετικά ότι ο λόγος για τον οποίο φοιτούν μόνο 5.000 παιδιά σε σχολεία ειδικής αγωγής από τα 200.000 παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες που έχουν καταγραφεί, αποτελεί το γεγονός ότι πάνω από το 90% αυτών των παιδιών έχουν «προβλήματα που αντιμετωπίζονται μέσα στα κανονικά σχολεία όπου φοιτούν και όπου θέλουμε να παραμείνουν σύμφωνα με την παιδαγωγική και κοινωνική αρχή της σχολικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης, βοηθούμενα από τους δασκάλους τους».<sup>1468</sup> Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται εν μέρει από τις εμπειρίες γυναικών χρηστριών αμαξιδίου που είχαν ενταχθεί στο πλαίσιο του γενικού σχολείου κατά τη δεκαετία του 1980. Πράγματι, η πρόσβασή τους στη γνώση ήταν απρόσκοπτη, εφόσον δεν είχαν κάποια μορφή νοητικής αναπηρίας. Ωστόσο, τα προβλήματα προσβασιμότητας και τα αρχιτεκτονικά εμπόδια στο σχολικό περιβάλλον επηρέαζαν αρνητικά την κοινωνικοποίησή τους, ενώ συχνά τύγχαναν διακριτικής μεταχείρισης από τους/τις εκπαιδευτικούς λόγω της αναπηρίας τους.<sup>1469</sup> Ωστόσο, η πρώτη προσπάθεια εφαρμογής θεσμοθετημένης ένταξης των μαθητών/τριών με αναπηρία στο γενικό σχολείο γίνεται 15 χρόνια αργότερα με την ψήφιση του νόμου 2817/2000 «περί ισότητας και αλληλοαποδοχής των ατόμων με ειδικές ανάγκες». Στο νόμο αυτό υπάρχει σαφής αναφορά στην αρχή της ένταξης των μαθητών/τριών με αναπηρία στο

---

<sup>1467</sup> Ν. 1566/1985 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ167/Α/30.9.1985, σ. 2571.

<sup>1468</sup> Απάντηση υφυπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων σχετικά με τη δημοσιοποίηση των ιδρυμάτων ειδικής αγωγής, *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Δ' Περίοδος, Α' Σύνοδος, Συνεδρίαση ΡΜ', 26 Μαΐου 1986, σ. 7007.

<sup>1469</sup> Βασιλική Χάλαζα, «Ανάπηρες μαθήτριες τις δεκαετίες του 1980 και 1990 στην Ελλάδα: Ανάπηρες ή μαθήτριες;», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 17-18, (2019), σ. 177-200.

γενικό σχολείο, με τη θεσμοθέτηση της λειτουργίας τμημάτων ένταξης στα γενικά σχολεία.<sup>1470</sup>

Η χρονική ακολουθία των βασικών νόμων αναφορικά με την εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία επιτρέπει συγκεκριμένες παρατηρήσεις. Αρχικά, ο νόμος 1143/1981 ψηφίστηκε πριν προχωρήσει η συζήτηση στην ΕΟΚ για το συγκεκριμένο θέμα, και μόλις τρεις μήνες μετά την επίσημη ένταξη της Ελλάδας στην Κοινότητα. Το γεγονός αυτό αποδυναμώνει σε ικανό βαθμό το επιχείρημα της επιρροής των ευρωπαϊκών πολιτικών για την αναπηρία στο ελληνικό πλαίσιο τη συγκεκριμένη περίοδο. Αντίθετα, η ψήφιση αυτού του νόμου πραγματοποιήθηκε μόλις τέσσερα χρόνια μετά την κατάληψη του Οίκου Τυφλών από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Τυφλών, η οποία οδήγησε στην κρατικοποίηση του Οίκου Τυφλών, στην ανάδειξη θεμάτων αναπηρίας στη δημόσια συζήτηση και στην τροφοδότηση του αναπηρικού κινήματος με έμπειρους συνδικαλιστές.<sup>1471</sup> Ακόμα, στη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή γίνονται συχνές αναφορές στην υποχρέωση που έχει η Ελλάδα να εκπληρώσει τις επιταγές του Διεθνούς Έτους Αναπήρων.<sup>1472</sup> Συνεπώς, η πρώτη κρατική πρωτοβουλία για την εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία σχετίζεται με τις πιέσεις του αναπηρικού κινήματος και, δευτερευόντως, με την πρωτοβουλία των Ηνωμένων Εθνών για την κήρυξη του 1981 ως Διεθνούς Έτους Αναπήρων ή τις θεσμικές επιταγές της ΕΟΚ.

Ωστόσο, η αναφορά του νόμου 1566/1985 στην ένταξη των μαθητών/τριών στα «κανονικά σχολεία», έρχεται ένα χρόνο μετά την περιγραφή του πλαισίου και των προϋποθέσεων ένταξης των παιδιών με αναπηρία στα συνηθισμένα σχολεία από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο.<sup>1473</sup> Η χρονική αυτή σύμπτωση υποδηλώνει την έμμεση επιρροή της ΕΟΚ στο ελληνικό πλαίσιο αναφορικά με την έναρξη της συζήτησης για τη σχολική ένταξη των μαθητών/τριών με αναπηρία. Η διαδικασία αυτή γίνεται πιο σαφής κατά τη δεκαετία του 1990, με την εφαρμογή των ευρωπαϊκών προγραμμάτων HELIOS I και II. Η εφαρμογή των προγραμμάτων αυτών στο ελληνικό πλαίσιο δημιούργησε τους όρους για την περαιτέρω εξέλιξη της νομοθεσίας προς την εφαρμογή της ένταξης, που σηματοδοτήθηκε από την θεσμοθέτηση των τμημάτων ένταξης στο δημόσιο

---

<sup>1470</sup> Ν. 2817/2000 «περί ισότητας και αλληλοαποδοχής των ατόμων με ειδικές ανάγκες», ΦΕΚ78/Α/14.3.2000.

<sup>1471</sup> Vasiliki Chalaza, Christos Tsakas & Karolos Kavoulakos, "From Charity to Welfare: Disability Movement, Institutional Change and Social Transformation in Post-Dictatorial Greece, 1974 – 81", ό.π..

<sup>1472</sup> Συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσικού ατόμων», Β' κοινοβουλευτική περίοδος, Συνεδρίασις ΑΒ, 20 Νοεμβρίου 1980, σ. 1521.

<sup>1473</sup> L' intégration scolaire des handicapés, 932ème session du Conseil, Luxembourg, 4.6.1984, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), CM2 CEE, CEEA, 1984.34.1.

σχολείο με τον νόμο 2817/2000.<sup>1474</sup> Ωστόσο, ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι οι αναφερόμενες περιπτώσεις μαθητών/τριών που έχρηζαν ειδικής αγωγής στην Ελλάδα είτε στο πλαίσιο των δομών ειδικής αγωγής είτε στο πλαίσιο των δομών του συνηθισμένου σχολείου, στην υποχρεωτική εκπαίδευση καταγράφονται στο 0,9% το 1990 και στο 0,8% το 1996.<sup>1475</sup> Το χαμηλό αυτό ποσοστό που παραμένει ίδιο κατά την πάροδο έξι ετών και ενώ έχει τεθεί σε εφαρμογή το πρόγραμμα HELIOS, από τη μια πλευρά, δημιουργεί ερωτηματικά αναφορικά με την αποτελεσματικότητα του τρόπου λειτουργίας των δομών διάγνωσης και εντοπισμού των ειδικών μαθησιακών αναγκών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα τη δεκαετία του 1990, και, από την άλλη πλευρά, αντανakλά την επίδραση που ο δυνητικός στιγματισμός του/της μαθητή/τριας έχει στην απόφαση της οικογένειας να απευθυνθεί σε αυτές τις δομές. Ταυτόχρονα, το ποσοστό των καταγεγραμμένων παιδιών που εντάσσονταν σε δομές ειδικής αγωγής στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού το 1990 ήταν 0,4%, με μια τάση αύξησης του το 1996, καθώς τότε διαμορφώνεται στο 0,2% – 0,8%.<sup>1476</sup> Αυτή η τάση καταδεικνύει ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 ενισχύθηκε η λειτουργία των δομών ειδικής αγωγής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, γεγονός που αναδεικνύει τη σημασία ψήφισης του νόμου 2817/2000.

Αναφορικά με τα ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης των ατόμων με αναπηρία στο ελληνικό πλαίσιο, στο νόμο 1813/1988: «Τροποποίηση και συμπλήρωση της συνταξιοδοτικής νομοθεσίας και άλλες διατάξεις», θεμελιώνεται το συνταξιοδοτικό δικαίωμα στην βάση της ανικανότητας για εργασία λόγω αναπηρίας ή «πάθησης».<sup>1477</sup> Συγκεκριμένα, ο νόμος περιλαμβάνει έναν εκτεταμένο πίνακα νόσων και αναπηριών που μειώνουν την ικανότητα του ατόμου για εργασία. Στον πίνακα αυτό χρησιμοποιείται, για πρώτη φορά, το λεγόμενο «ποσοστό αναπηρίας», το οποίο αντανakλά το ποσοστό ανικανότητας για εργασία.

Η κατηγοριοποίηση των αναπηριών στη βάση ιατρικά καθορισμένων ποσοστών λειτουργικότητας ως τρόπος αναγνώρισης των αναπηριών από τα εθνικά κράτη πρόνοιας, έχει δεχτεί κριτική στο πεδίο των σπουδών της αναπηρίας. Η απόδοση ποσοστών στην αναπηρία, καθιστά την αναπηρία μια σταθερή αμετάβλητη κατάσταση

---

<sup>1474</sup> Ν. 2817/2000 «περί ισότητας και αλληλοαποδοχής των ατόμων με ειδικές ανάγκες», ΦΕΚ78/Α/14.3.2000.

<sup>1475</sup> Lise Vislie, “From Integration to Inclusion: Focusing Global Trends and Changes in the Western European Societies”, *European Journal of Special Needs Education*, 18(1), (2003), σ. 17-35.

<sup>1476</sup> Στο ίδιο, σ. 17-35.

<sup>1477</sup> Ν. 1813/1988 «Τροποποίηση και συμπλήρωση της συνταξιοδοτικής νομοθεσίας και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ243/Α/8.11.1988.

που ξεκινά από το άτομο που τη φέρει και επηρεάζει τη λειτουργικότητά του. Η μέτρηση της αναπηρίας με αυτό τον τρόπο δεν αφήνει περιθώριο στον προσανατολισμό της κοινωνικής πολιτικής προς περιβαλλοντικές αλλαγές που αυξάνουν την λειτουργικότητα του ατόμου με αναπηρία στο εργασιακό περιβάλλον. Με άλλα λόγια, η χορήγηση αναπηρικών συντάξεων βασίστηκε σε μια ξεκάθαρα ιατρική προσέγγιση της αναπηρίας, με τη χρήση ποσοστών, η οποία ισχύει μέχρι και σήμερα στο ελληνικό κράτος.

Η θεσμοθέτηση της χορήγησης του εξω-ιδρυματικού επιδόματος είχε ήδη προηγηθεί για τους/τις τυφλούς<sup>1478</sup> και τους/τις παραπληγικούς/ές και τετραπληγικούς/ές.<sup>1479</sup> Ο σημαντικός νόμος, ωστόσο, για τη χορήγηση οικονομικού βοηθήματος στα άτομα με αναπηρία ψηφίζεται στις 9 Δεκεμβρίου του 1982. Πρόκειται για το νόμο 1305/1982 «Για την κύρωση της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου «Για την αύξηση των κατωτάτων ορίων και των λοιπών συντάξεων του Ι.Κ.Α.». και άλλες διατάξεις» στο άρθρο 2 του οποίου ορίζεται ως κατώτατο όριο των συντάξεων και επιδομάτων αναπηρίας το κατώτατο ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη.<sup>1480</sup> Πρακτικά, η ταύτιση αυτή σήμαινε την αυτόματη αύξηση των επιδομάτων σε κάθε αύξηση του ημερομισθίου του ανειδίκευτου εργάτη. Η εξέλιξη αυτή ενέτασσε το ύψος των παρεχόμενων επιδομάτων στη γενικότερη οικονομική και κοινωνική πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης και τη συνέδεε με τη διαμόρφωση του πληθωρισμού της χώρας. Η χορήγηση του εξω-ιδρυματικού επιδόματος με αυτό τον τρόπο αποδίδεται από συνδικαλιστές του αναπηρικού κινήματος, όπως ο Άρης Παναγός, στον αντίκτυπο που είχε το Διεθνές Έτος Αναπήρων στις ελληνικές πολιτικές για την αναπηρία.<sup>1481</sup> Μάλιστα, το 1989 ακολούθησαν υπουργικές αποφάσεις για τις αυξήσεις όλων των εξω-ιδρυματικών επιδομάτων σε όλες τις κατηγορίες ατόμων με αναπηρία.<sup>1482</sup> Στη βάση

---

<sup>1478</sup> Ν. 958/1979 «Περί αντικατάστασης των άρθρων 1, 2 και 5 του Ν. 1904/1951 «περί προστασίας και αποκατάστασης των τυφλών», ΦΕΚ 191/Α'/23.8.1979, σ. 1918.

<sup>1479</sup> Ν. 1140/1981 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 4169/1961 «περί Γεωργικών Κοινωνικών Ασφαλίσεων» και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ68/Α'/20.3.1981, σ. 656 και ν. 1284/1982 «Ρύθμιση ορισμένων μισθολογικών, φορολογικών, δασμολογικών και δημοσιολογιστικών θεμάτων», ΦΕΚ114/Α/13.9.1982, σ. 1006.

<sup>1480</sup> Ν. 1305/1982 «Για την κύρωση της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου "Για την αύξηση των κατωτάτων ορίων και των λοιπών συντάξεων του Ι.Κ.Α." και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ146/Α/9.12.1982.

<sup>1481</sup> Συνέντευξη του Άρη Παναγού στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

<sup>1482</sup> ΦΕΚ 700/Β/18.9.89, σ. 6945-6951.

των υπουργικών αποφάσεων, ο νόμος 1965/1991 καθόρισε το ποσοστό της αύξησης αυτών των επιδομάτων σε 10%.<sup>1483</sup>

Εκτός από τους νόμους της δεκαετίας αυτής που αφορούν αποκλειστικά σε θέματα αναπηρίας, η πρόβλεψη σύνταξης ή επιδόματος αναπηρίας εντάσσεται και σε νόμους που αφορούν παροχές σε ειδικές κατηγορίες πολιτών λόγω της κοινωνικής και πολιτικής τοποθέτησής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο νόμος 1543/1985: «Συνταξιοδότηση των παθόντων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, αποκατάσταση των αγωνιστών που διώχθηκαν για τα κοινωνικά τους φρονήματα και συνταξιοδότηση των αγωνισθέντων κατά της δικτατορίας και άλλες διατάξεις».<sup>1484</sup> Στο κεφάλαιο Α΄ του νόμου με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Δικαιούχοι από δικό τους πάθημα», ως δικαιούχοι σύνταξης από το δημόσιο ταμείο αναφέρονται οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης «αν έπαθαν διαρκή αναπηρία».<sup>1485</sup> Από τη μια πλευρά, παρατηρούμε μία γενίκευση της αντιμετώπισης της αναπηρίας ως μιας κατάστασης απέναντι στην οποία το κράτος έχει την ηθική υποχρέωση να παρέμβει με εξειδικευμένες εφαρμογές της κοινωνικής πολιτικής, εστιασμένες στην οικονομική ενίσχυση. Από την άλλη πλευρά, ο νόμος αυτός, που αντιμετωπίζει την αναπηρία ως προσωπικό πάθημα, ψηφίστηκε την ίδια χρονιά που ψηφίστηκε ο νόμος που για πρώτη φορά αναφέρεται στην εκπαιδευτική ένταξη των ατόμων με αναπηρία στο ελληνικό κράτος. Παρατηρούμε, συνεπώς, ότι, ακόμα και αν ο λόγος του νόμου απαλύνεται ιδεολογικά όταν στοχεύει στα άτομα με αναπηρία ως κοινωνική κατηγορία, όταν η αναπηρία εντάσσεται ως υποπερίπτωση παροχών σε άλλες κοινωνικές ομάδες, παραμένει «προσωπικό πάθημα».

Η αντίφαση αυτή που παρατηρείται το 1985 στις κρατικές πολιτικές σχετικά με θέματα αναπηρίας γίνεται φανερή και σε ένα άλλο επίπεδο. Τη χρονιά που το ελληνικό κράτος εισάγει για πρώτη φορά την έννοια της εκπαιδευτικής ένταξης των ατόμων με αναπηρία, εκδίδει και 15 προεδρικά διατάγματα που αφορούν τη σύσταση ιδρυμάτων και προστατευόμενων δομών εκπαίδευσης και εργασίας ατόμων με αναπηρία, σε σύνολο 44 προεδρικών διαταγμάτων για τη σύσταση τέτοιων δομών στη διάρκεια της

---

<sup>1483</sup> Ν. 1965/1991 «Τροποποίηση και συμπλήρωση των κειμένων διατάξεων του Εθνικού Οργανισμού Φαρμάκων (Ε.Ο.Φ.) και άλλες διατάξεις», άρθρο 17, ΦΕΚ146/Α/26.9.1991, σ. 2011.

<sup>1484</sup> Ν. 1543/1985 «Συνταξιοδότηση των παθόντων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, αποκατάσταση των αγωνιστών που διώχθηκαν για τα κοινωνικά τους φρονήματα και συνταξιοδότηση των αγωνισθέντων κατά της δικτατορίας και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ73/Α/63/26.4.1985, σ. 1077-1084.

<sup>1485</sup> Στο ίδιο, σ. 1077.

δεκαετίας του 1980.<sup>1486</sup> Πρόκειται, ουσιαστικά, στις περισσότερες περιπτώσεις, για τη μετατροπή ήδη υαρχόντων ιδρυμάτων που λειτουργούσαν με καθεστώσ νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου, σε νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Με αυτή την πολιτική, το ελληνικό κράτος διατηρεί τα ιδρύματα και συστήνει και άλλα. Ωστόσο, από μια άλλη οπτική, τη δεκαετία αυτή, με αυτή την επιλογή το ελληνικό κράτος καταπολεμά τις πρακτικές φιλανθρωπίας στις οποίες μέχρι τότε βασιζόταν η διαχείριση των ζητημάτων αναπηρίας. Και σε αυτή την εξέλιξη είναι έντονη η επιρροή του κινήματος των τυφλών. Βασικό αίτημα της κατάληψης του Οίκου Τυφλών το 1976 ήταν η κρατικοποίησή του. Η μετατροπή του Οίκου Τυφλών σε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου και η μετονομασία του σε Κέντρο Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1979,<sup>1487</sup> ανοίγοντας το δρόμο για τη γενίκευση της πρακτικής αυτής και σε άλλα ιδρύματα.

Στην ίδια λογική εντάσσεται και το προεδρικό διάταγμα 432/1983 «Υγειονομική περίθαλψη των στρατιωτικών των ενόπλων δυνάμεων και του λιμενικού σώματος, καθώς και των μελών των οικογενειών τους».<sup>1488</sup> Στο άρθρο 10 προβλέπεται η χορήγηση μηνιαίου εκπαιδευτικού επιδόματος στα «κωφόλαλα παιδιά για αντιμετώπιση των εξόδων φοίτησης σε ειδικά εκπαιδευτήρια που λειτουργούν με άδεια της Δημόσιας Αρχής εφόσον σύμφωνα με γνωμάτευση της αρμόδιας Επιτροπής Απαλλαγών υπάρχει ελπίδα βελτίωσης των συνεπειών της αναπηρίας».<sup>1489</sup> Προϋπόθεση για τη χορήγηση επιδόματος σε αυτή την περίπτωση αποτελεί η δυνατότητα αποκατάστασης των κωφών παιδιών. Η συγκεκριμένη συλλογιστική παραπέμπει ευκρινώς στη συλλογιστική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, της οποίας τα επίσημα κείμενα το 1983, όταν ψηφίζεται το συγκεκριμένο διάταγμα από την Βουλή των Ελλήνων, διέπονται από την υποχρέωση των σχεδιαζόμενων πολιτικών να στοχεύουν στην αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρία.

Αναφορικά με το δικαίωμα θεμελίωσης σύνταξης αναπηρίας των εργαζόμενων ατόμων με ή/και χωρίς αναπηρία, ο νόμος 1405/1983: «Επέκταση της διαδοχικής ασφάλισης στους εργαζομένους που μετακινούνται από τον ιδιωτικό τομέα στο

---

<sup>1486</sup> Π.Δ. 443/1980, 444/1980, 989/1980, 281/1981, 1152/1981, 77/1983, 324/1983, 346/1983, 279/1984, 280/1984, 371/1984, 584/1984, 585/1984, 27/1985, 28/1985, 120/1985, 280/1985, 281/1985, 298/1985, 300/1985, 311/1985, 336/1985, 337/1985, 339/1985, 509/1985, 516/1985, 521/1985, 13/1986, 14/1986, 150/1988, 483/1988, 519/1988, 263/1989, 364/1989.

<sup>1487</sup> Π.Δ. 265/1979, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμία «Κέντρον Εκπαίδεψεως και Αποκαταστάσεως Τυφλών» και εγκρίσεως οργανισμού αυτού», ΦΕΚ74/Α/17.4.1979, σ. 685-689.

<sup>1488</sup> Π.Δ. 432/1983 «Υγειονομική περίθαλψη των στρατιωτικών των ενόπλων δυνάμεων και του λιμενικού σώματος, καθώς και των μελών των οικογενειών τους», ΦΕΚ162/Α/09.11.1983.

<sup>1489</sup> Στο ίδιο.

δημόσιο, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ν.π.δ.δ.) και τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) και αντίστροφα και άλλες διατάξεις»<sup>1490</sup> ακολουθεί τη λογική που είχε εισαγάγει η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας στη σύμβαση με αριθμό 102 «περί ελαχίστων ορίων κοινωνικής ασφαλείας».<sup>1491</sup> Στη σύμβαση αυτή η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας όριζε τα τρία έτη ως ελάχιστο όριο ασφαλιστικών εισφορών για τη θεμελίωση δικαιώματος σύνταξης αναπηρίας. Αντίστοιχα, ο νόμος 1405/1983 όρισε ως ελάχιστο χρόνο εργασίας του/της ασφαλισμένου/ης τις 1000 ημέρες για τη θεμελίωση του δικαιώματος σύνταξης αναπηρίας.<sup>1492</sup>

Η στοχευμένη πολιτική του ελληνικού κράτους για τη διαχείριση της εργασιακής κατάστασης των ατόμων με αναπηρία μέσα από παροχές προστατευμένης εργασίας, ποσοτώσεων, επιδομάτων και συντάξεων έρχεται σε αντίθεση με όλο σχεδόν το σύνολο των νόμων που αφορούν προσλήψεις στον δημόσιο τομέα, οι οποίοι ως προϋπόθεση διορισμού θέτουν την υγεία και την αρτιμέλεια των υποψηφίων. Για παράδειγμα, στο άρθρο 16 του νόμου 1188/1981 «Περί κυρώσεως του Κώδικος «περί καταστάσεως προσωπικού οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως»»,<sup>1493</sup> γίνεται σαφώς αναφορά στην ανυπαρξία αρτιμέλειας ως «κώλυμα διορισμού» στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης. Χαρακτηριστικά, ακόμα και στο νόμο 2683/1999: «Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημοσίων Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ. και άλλες διατάξεις»,<sup>1494</sup> «υπάλληλοι διορίζονται όσοι έχουν την υγεία και την αρτιμέλεια που τους επιτρέπουν την εκτέλεση των καθηκόντων της αντίστοιχης θέσης, με την επιφύλαξη των διατάξεων για τα άτομα με ειδικές ανάγκες».<sup>1495</sup> Με άλλα λόγια, ενώ έμμεσα αναγνωρίζεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, η δυνατότητα διορισμού σε θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα ατόμων με αναπηρία, η αρτιμέλεια ως προϋπόθεση διορισμού διατηρείται και δεν αμφισβητείται. Η κατάργηση της αρτιμέλειας ως προϋπόθεσης διορισμού πραγματοποιήθηκε μόλις το 2000.

---

<sup>1490</sup> Ν. 1405/1983 «Επέκταση της διαδοχικής ασφάλισης στους εργαζομένους που μετακινούνται από τον ιδιωτικό τομέα στο δημόσιο, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ν.π.δ.δ.) και τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) και αντίστροφα και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ180/Α/13.12.1983.

<sup>1491</sup> Ν. 3251/1955 «Περί κυρώσεως της υπ' αριθ. 102 Διεθνούς Συμβάσεως της αφορώσης τα ελάχιστα όρια κοινωνικής ασφαλείας» ΦΕΚ140/Α/2.6.1955, σ. 981-1004.

<sup>1492</sup> Ν. 1405/1983 «Επέκταση της διαδοχικής ασφάλισης στους εργαζομένους που μετακινούνται από τον ιδιωτικό τομέα στο δημόσιο, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ν.π.δ.δ.) και τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) και αντίστροφα και άλλες διατάξεις», άρθρο 9, ΦΕΚ180/Α/13.12.1983.

<sup>1493</sup> Ν. 1188/1981 «Περί κυρώσεως του Κώδικος «περί καταστάσεως προσωπικού οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως»», ΦΕΚ204/Α/1981.

<sup>1494</sup> Ν. 2683/1999 «Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημοσίων Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ. και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ19/Α/9.2.1999.

<sup>1495</sup> Στο ίδιο.

Συγκεκριμένα, ο νόμος 2839/2000: «Ρυθμίσεις θεμάτων του υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και άλλες διατάξεις» προβλέπει την αντικατάσταση της παραγράφου 1 του άρθρου 7 του νόμου 2683/1999 ως εξής: «Υπάλληλοι διορίζονται όσοι έχουν την υγεία που τους επιτρέπει την εκτέλεση των καθηκόντων της αντίστοιχης θέσης. Η έλλειψη φυσικών σωματικών δεξιοτήτων δεν εμποδίζει την πρόσληψη, εφόσον ο υπάλληλος, με την κατάλληλη και δικαιολογημένη τεχνική υποστήριξη, μπορεί να ασκήσει να καθήκοντα της αντίστοιχης θέσης».<sup>1496</sup> Στον ίδιο νόμο προβλέπεται η αντικατάσταση των όρων «υγεία και αρτιμέλεια των υποψηφίων υπαλλήλων» που χρησιμοποιούνται στο νόμο 2683/1999, με τους όρους «η υγεία και η φυσική καταλληλότητα των υποψηφίων υπαλλήλων να ασκήσουν τα καθήκοντα της αντίστοιχης θέσης».<sup>1497</sup>

Από την παρουσίαση της παραπάνω νομολογίας, διαπιστώνουμε ότι, παρά τη δυναμικότητα του κινήματος των τυφλών και τις έντονες διεκδικήσεις του για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη κατά τη δεκαετία του 1970, οι διεκδικήσεις αυτές οδήγησαν σε νόμους που εμφορούνταν έντονα από το ιατρικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας. Οι ανάπηροι ήταν άτομα που απέκλιναν από το φυσιολογικό, των οποίων η αναπηρία δεν τους επέτρεπε να εργαστούν και συνεπώς χρειάζονταν οικονομική στήριξη από το κράτος. Η δυνατότητά τους για εργασία εξαντλούνταν σε δομές προστατευόμενης εργασίας ή σε συγκεκριμένη ειδικότητα (πχ τυφλοί τηλεφωνητές).

Ταυτόχρονα, η ηθική αυτή υποχρέωση του κράτους απέναντι στα άτομα με αναπηρία αποτελεί τον κυρίαρχο τρόπο συζήτησης του θέματος στην ΕΟΚ κατά την ίδια δεκαετία. Τέλος, ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι η σταδιακή αλλαγή της ΕΟΚ και, πιο συγκεκριμένα, της οπτικής της αναφορικά με τη διαπραγμάτευση των θεμάτων αναπηρίας οδήγησε και στην εφαρμογή ευρωπαϊκών προγραμμάτων στο ελληνικό κράτος προς την κατεύθυνση της ένταξης (HELIOS II), διαδικασία που οδήγησε, κυρίως, στην εφαρμογή πολιτικών απο-ιδρυματοποίησης (ιδιαίτερα των ατόμων με ψυχικές διαταραχές) και εκπαιδευτικής ένταξης.<sup>1498</sup>

---

<sup>1496</sup> Ν. 2839/2000 «Ρυθμίσεις θεμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και άλλες διατάξεις», παράγραφος 1, άρθρο 3, ΦΕΚ196/Α/12.9.2000.

<sup>1497</sup> Ν. 2839/2000 «Ρυθμίσεις θεμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και άλλες διατάξεις», παράγραφος 2, άρθρο 3, ΦΕΚ196/Α/12.9.2000.

<sup>1498</sup> Συνέντευξη της Μάρης Κυριαζοπούλου, υπεύθυνης εφαρμογής του ευρωπαϊκού προγράμματος HELIOS, στην ερευνήτρια, 22.2.2020.



## Συμπεράσματα

Από την παραπάνω επισκόπηση των ευρωπαϊκών πολιτικών για την αναπηρία προκύπτει η επιλεκτική συγγένεια, όπως την ορίζει ο Max Weber,<sup>1499</sup> της ευρωπαϊκής ενοποίησης με προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής στη βάση των δικαιωμάτων. Οι Kaiser και Patel συνοψίζουν τρεις κύριους λόγους της ιδιαίτερης δύναμης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στις σχέσεις της με άλλους διεθνείς οργανισμούς, που δημιουργούσε ανταγωνισμούς στις δεκαετίες του 1970 και 1980: την έμφασή της στην ενοποίηση της αγοράς, τη νομική της ενοποίηση και τους οικονομικούς της πόρους.<sup>1500</sup> Ειδικά η νομική ενοποίηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας έδωσε τη δυνατότητα κατά την πάροδο των χρόνων, μέσα από την έκδοση συστάσεων και οδηγιών, αλλά και μέσα από τη δυνατότητα των πολιτών να καταφεύγουν στο ευρωπαϊκό δικαστήριο, να γίνει πραγματικότητα η θετική προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Αντίστοιχα, οι οικονομικοί πόροι της Ευρωπαϊκής Κοινότητας έδωσαν τη δυνατότητα διαμόρφωσης της ηγεμονικής της σχέσης με άλλους διεθνείς οργανισμούς, οι οποίοι δεν διέθεταν αντίστοιχους πόρους. Αυτό έγινε περισσότερο σαφές όταν η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ξεκίνησε την περιφερειακή της πολιτική, διαθέτοντας πόρους για την ανάπτυξη των πιο φτωχών περιοχών της.<sup>1501</sup>

Σύμφωνα με την Deborah Mabbett, η αλλαγή αυτή που πραγματοποιείται στο τέλος της δεκαετίας του 1980 στη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για θέματα αναπηρίας, αντανakλά την προσπάθεια ενστάλαξης κάποιων στοιχείων της «κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη» σε μια διαδικασία ενοποίησης στην οποία κυριαρχούσε έως τότε η «οικονομική ιδιότητα του πολίτη».<sup>1502</sup> Πράγματι, με την εφαρμογή των προγραμμάτων HELIOS I και II που επέτρεψε τη χρηματοδότηση από την Κοινότητα συνεδρίων και συναντήσεων μη κυβερνητικών οργανώσεων, οι οποίες

---

<sup>1499</sup> Hans Gerth & C. Wright Mills, *From Max Weber. Essays in Sociology*, Routledge, London 1970, σ. 62-63.

<sup>1500</sup> Wolfram Kaiser & Kiran Klaus Patel, "Multiple Connections in European Co-operation: International Organizations, Policy Ideas, Practices and Transfers 1967-92", ό.π., σ. 337-357. Για την αλλαγή στην πολιτική χρηματοδότησης προγραμμάτων της Κοινότητας, από το τέλος της δεκαετίας του 1980 και μετά, που περιλάμβανε το διπλασιασμό της οικονομικής στήριξης μέσω της εφαρμογής ευρωπαϊκών προγραμμάτων την πενταετία 1987 – 1992 με στόχο την ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων περιφερειών της Κοινότητας, βλ. Mike Goldsmith, "The Europeanisation of Local Government", *Urban Studies*, 30(4-5), (1993), σ. 683-699.

<sup>1501</sup> Wolfram Kaiser & Kiran Klaus Patel, ό.π., σ. 337-357.

<sup>1502</sup> Deborah Mabbett, "The Development of Rights-based Social Policy in the European Union: The Example of Disability Rights", *Journal of Common Market Studies*, 43(1), (2005), σ. 97-120. Για τις διαφορετικές διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης βλ. Barry Fitzpatrick, "Converse Pyramids and the EU Social Constitution", στο: Josephine Shaw (επιμ.), *Social Law and Policy in an Evolving European Union*, Hart, Oxford and Portland, 2000, σ. 303-324.

ασχολούνταν με θέματα αναπηρίας, παρατηρείται αλλαγή στην πολιτική της Κοινότητας στα θέματα αυτά. Μετά το τέλος αυτών των προγραμμάτων, το 1996 τόσο η Κομισιόν όσο και το Συμβούλιο προσανατολίστηκαν προς την κατεύθυνση χάραξης μιας παγκόσμιας πολιτικής για την αναπηρία.<sup>1503</sup> Συγκεκριμένα, η Κομισιόν υιοθέτησε ένα έγγραφο αναφορικά με την «ισότητα ευκαιριών για τα άτομα με αναπηρίες». Χαρακτηριστικά, ο υπότιτλος αυτού του εγγράφου είναι «Μια νέα στρατηγική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για την αναπηρία». Στο έγγραφο αυτό γίνεται η πρώτη σαφής σύνδεση της αντιμετώπισης της αναπηρίας με το κοινωνικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας, καθώς η Κομισιόν αποδίδει τον αποκλεισμό των ανάπηρων πολιτών στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η ίδια η κοινωνία. Στο ίδιο έγγραφο η Κομισιόν συνδέει την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών στην περίπτωση των ατόμων με αναπηρία, με το σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων και την αρχή της μη διάκρισης.<sup>1504</sup> Τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου (1996) το Συμβούλιο ενέκρινε ένα ψήφισμα αναφορικά με την «ισότητα ευκαιριών των ατόμων με αναπηρίες», με το οποίο ζητάει εμφατικά τη συμμετοχή εκπροσώπων των ανάπηρων πολιτών στην εφαρμογή των στόχων που η Κομισιόν και τα άλλα όργανα της Κοινότητας είχαν θέσει, στη βάση της προσέγγισης του κοινωνικού μοντέλου, όπως επίσης απαιτεί να υπάρξει κοινωνική ενδυνάμωση των ατόμων με αναπηρία και απομάκρυνση των εμποδίων που αποκλείουν τα άτομα με αναπηρία από τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή.<sup>1505</sup>

Η πρώτη ευρωπαϊκή οδηγία, ωστόσο, που περιλάμβανε την ίση μεταχείριση των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνική ζωή, εκδόθηκε το 1999 και αφορούσε την ισότιμη μεταχείρισή τους στον εργασιακό τομέα. Η συγκεκριμένη οδηγία έγινε νόμος του ελληνικού κράτους πέντε χρόνια αργότερα, οπότε ψηφίστηκε ο νόμος 3304/2005: «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού».<sup>1506</sup>

---

<sup>1503</sup> Lisa B. Waddington, *From Rome to Nice in a Wheelchair: The Development of a European Disability Policy*, ό.π., σ. 14.

<sup>1504</sup> Communication of the Commission on Equality of Opportunity for People with Disabilities, 30/7/1996, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU), COM(96)406 final.

<sup>1505</sup> Resolution of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States of 20 December 1996 on equality of opportunity for people with disabilities, Official Journal C. 12, 13 January 1997, 1, Historical Archives of the EU, Florence (HAEU).

<sup>1506</sup> Ν. 3304/2005 «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού», ΦΕΚ16/Α/27.1.2005.

Η οδηγία αυτή σχετίζεται άμεσα με την ένταξη, για πρώτη φορά, στην πρόβλεψη για την καταπολέμηση των διακρίσεων, και της αναπηρίας, στη συνθήκη του Άμστερνταμ (1997).<sup>1507</sup> Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός, ότι η πρόβλεψη αναφορικά με τη μέριμνα του κράτους για την «προστασία» των ατόμων με αναπηρία υπήρχε ήδη στο ελληνικό Σύνταγμα του 1975 ως προγραμματική θέση. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 21 του Συντάγματος του 1975 αναφέρεται: «*Το Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών και λαμβάνει ειδικά μέτρα διά την προστασίαν της νεότητος, του γήρατος, της αναπηρίας και διά την περίθαλψιν των απόρων*».<sup>1508</sup> Για 30 χρόνια, δηλαδή, και μέχρι την ψήφιση της ευρωπαϊκής οδηγίας σε νόμο του ελληνικού κράτους το 2005, ο νομοθέτης αντιμετώπιζε -τουλάχιστον τυπικά- τα άτομα με αναπηρία ως άτομα που χρήζουν προστασίας από το κράτος.

Αυτή η ιατρικού προσανατολισμού προσέγγιση της αναπηρίας είναι εμφανής σε όλες τις σχετικές νομοθετικές πρωτοβουλίες και ρυθμίσεις, ακόμα και μετά την αλλαγή στη χρήση της ορολογίας και στην οπτική στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Αυτή η εξακολουθητική επιμονή του νομοθέτη στην αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρία υπό την ηγεμονία του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας και ενώ έχει ήδη μεσολαβήσει η δράση ενός δυναμικού αναπηρικού κινήματος που διεκδικεί έντονα την ιδιότητα του πολίτη, παραπέμπει στην επίδραση που οι νομοθετικές ρυθμίσεις έχουν στη θεσμοποίηση των κινήματων. Σύμφωνα με τον Eskridge, σε κάθε νέο θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διαμορφώνεται αντανακλώνται πολιτισμικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της ανάδυσης και της ανάπτυξης κοινωνικών κινήματων. Ωστόσο, ο νόμος εμπλέκεται σε αυτή τη συζήτηση και ως τρόπος θεσμοποίησης των κινήματων. Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει τη νομική οριοθέτηση των κοινωνικών κινήματων μέσα από τη χρήση μιας συγκεκριμένης ορολογίας που λειτουργεί στιγματιστικά για τους ανθρώπους που συμμετέχουν σε ένα κοινωνικό κίνημα εμφορούμενο από και προσανατολισμένο στην διαμόρφωση ταυτοτήτων.<sup>1509</sup>

Πράγματι, η διχοτόμηση που πρότεινε ο νόμος 1143/1981 ανάμεσα σε φυσιολογικά και αποκλίνοντα από το φυσιολογικό άτομα καθορίζει τα ιδεολογικά

---

<sup>1507</sup> Treaty of Amsterdam amending the treaty of European Union, the treaties establishing the European Communities and certain related acts, 1997. Ανακτήθηκε από: <https://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>

<sup>1508</sup> Σύνταγμα της Ελλάδος, παράγραφος 3, άρθρο 21, ΦΕΚ111/Α/9.6.1975.

<sup>1509</sup> William N. Eskridge, "Identity-based Social Movements and Public Law", ό.π., 419-525.

σύνορα που, σύμφωνα με τον Bakhtin, διαμορφώνουν τις ταυτότητες.<sup>1510</sup> Η ελεύθερη πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, με την ταυτόχρονη πρόβλεψη ελέγχου της από τα πανεπιστημιακά τμήματα στιγματίζει με διττό τρόπο τα άτομα με αναπηρία: από τη μια πλευρά, προβλέπει μια διαφορετική διαδικασία πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση από αυτή που ακολουθείται για τα αρτιμελή άτομα, ως θετική διάκριση, ενώ, από την άλλη πλευρά, παρέχει τη δυνατότητα στα τμήματα και τις σχολές να αποφασίζουν για την αποδοχή ή όχι του/της υποψήφιου/ας φοιτητή/τριας με αποκλειστικό κριτήριο την αναπηρία. Η σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα κάλυψη των θέσεων τηλεφωνητών στον δημόσιο τομέα από τυφλούς διαμορφώνει μια νέα εργασιακή ταυτότητα τυφλών τηλεφωνητών. Ο καθορισμός των ποσοστών της αναπηρίας ως ποσοστών ανικανότητας για εργασία ενισχύει τη σύνδεση της πληρωμένης εργασίας και της παραγωγικότητας με την αρτιμέλεια. Εξάλλου, το εξω-ιδρυματικό επίδομα και η αναπηρική σύνταξη παρέχονται ως ηθική υποχρέωση του κράτους σε άτομα ανίκανα προς εργασία. Ο αποκλεισμός από την πληρωμένη εργασία των ατόμων με αναπηρία συνεχίζει, άλλωστε, να εφαρμόζεται μέσα από τα πιστοποιητικά αρτιμέλειας ως προϋπόθεση για την πρόσληψη στον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

Αυτή η νομική διαδικασία κοινωνικού στιγματισμού των ατόμων με αναπηρία στη βάση των παροχών και των θετικών διακρίσεων στο ελληνικό πλαίσιο τη δεκαετία του 1980 ιστορικά συμφωνεί με αντίστοιχες εφαρμογές σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι εθνικές πολιτικές για την αναπηρία στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, όπως σχολιάζει ο Kelemen, είχαν ήδη ξεκινήσει να διαμορφώνονται μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και βασίζονταν σε ένα ιατρικά προσανατολισμένο μοντέλο κράτους πρόνοιας, σύμφωνα με το οποίο τα ανάπηρα άτομα αντιμετωπίζονταν ως θύματα των διανοητικών, σωματικών ή αισθητηριακών βλαβών τους. Η οπτική αυτή καταλήγει στην ηθική υποχρέωση της κοινωνίας να υποστηρίξει τα άτομα με αναπηρία, διασφαλίζοντας την εργασιακή τους απασχόληση όποτε είναι δυνατό και παρέχοντάς τους εισοδηματική στήριξη και κοινωνικές υπηρεσίες όποτε κρίνεται ότι τα άτομα με αναπηρία είναι ανίκανα για εργασία. Σε αυτό το πλαίσιο οι εθνικές πολιτικές για την αναπηρία στην Ευρώπη είχαν εστιάσει έκτοτε στη σχεδίαση προγραμμάτων

---

<sup>1510</sup> Mikhail Bakhtin, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του. Για τη λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 32-33.

αποκατάστασης, συστημάτων ποσοστώσεων, προγραμμάτων προστατευόμενης εργασίας και προγραμμάτων οικονομικής ενίσχυσης.<sup>1511</sup>

Ιστορικά, λοιπόν, ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στην αλλαγή της οπτικής των σχεδιαζόμενων πολιτικών για την αναπηρία σε εθνικό επίπεδο, φαίνεται ότι επηρεάζει δραστικά όχι μόνο την Ελλάδα, αλλά και άλλα κράτη-μέλη. Ωστόσο, θα ήταν ανακριβής η απόδοση της αλλαγής στις εθνικές πολιτικές για την αναπηρία σε μια ξαφνική αλλαγή της στάσης της Κοινότητας. Όπως ήδη αναλύθηκε παραπάνω, η αλλαγή στη στάση της Κοινότητας ερμηνεύεται και από τις κοινωνικές πιέσεις των ανάπηρων ακτιβιστών, η φωνή των οποίων έφθανε στους ευρωπαϊκούς θεσμούς μέσα από την μερική -έστω- αναπαραγωγή της στη συζήτηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Ερμηνεύεται, ακόμα, και από την πίεση που η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δέχθηκε στην ενασχόληση με θέματα αναπηρίας από άλλους διεθνείς οργανισμούς, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα Ηνωμένα Έθνη. Ταυτόχρονα, οι πιέσεις αυτές ασκούσαν και απευθείας στους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, κυρίως μέσα από την ταυτόχρονη ανάδυση και ανάπτυξη εθνικών αναπηρικών κινημάτων, προσδίδοντας στις συζητήσεις και τις σχεδιαζόμενες πολιτικές σε εθνικό επίπεδο τη δική τους ιδιαίτερη κοινωνικο-πολιτική δυναμική.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ευρωπαϊκή ενοποίηση διαδραμάτισε τον δικό της ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών για την αναπηρία, καθώς στο τέλος της δεκαετίας του 1980 και υπό την πίεση άλλων διεθνών οργανισμών και του ευρωκοινοβουλίου, από υποδοχέας πολιτικών για την αναπηρία μεταμορφώθηκε σταδιακά σε διαμορφωτή-ενεργό υποκείμενο πολιτικών για την αναπηρία. Η αλλαγή αυτή επηρέασε τις ελληνικές κρατικές πολιτικές: μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980 οι σχεδιαζόμενες ελληνικές πρωτοβουλίες για την αναπηρία, που εφαρμόστηκαν μέσα από τη νομοθέτησή τους, υπό την πίεση του ελληνικού αναπηρικού κινήματος, αντανakλούσαν την κυριαρχία μιας ιατρικά προσανατολισμένης αντίληψης. Από την αρχή της δεκαετίας του 1990, ωστόσο, και μέσα από την εφαρμογή των ευρωπαϊκών προγραμμάτων HELIOS, η αντίληψη αυτή σταδιακά μεταβάλλεται, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την εστίαση στη δημιουργία δομών αυτόνομης διαβίωσης.<sup>1512</sup>

---

<sup>1511</sup> Daniel R. Kelemen, *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, ό.π., σ. 195-196.

<sup>1512</sup> Για τη θέση της Ελλάδας στην ΕΟΚ/ΕΕ, βλ. Σωτήρης Ντάλης, «Η Ευρώπη στον αναδυόμενο πολυπολικό κόσμο και η «απόκλιση» της Ελλάδας από το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι», στο: Γιώργος

Η δυναμική του ελληνικού αναπηρικού κινήματος κατά τη δεκαετία του 1990, τουλάχιστον σε επίπεδο συνδικαλιστών, διευρύνεται και αποκτά υπερεθνικά ερείσματα. Χαρακτηριστικά, ο Ιωάννης Βαρδακαστάνης ψηφίζεται το 1999 πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Φόρουμ για την αναπηρία,<sup>1513</sup> το οποίο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προέκυψε ως ο συντονιστικός φορέας των μη κυβερνητικών αναπηρικών οργανώσεων που είχαν αναδυθεί στο πλαίσιο του προγράμματος HELIOS II και αποτέλεσε τη συνέχεια του ευρωπαϊκού προγράμματος, λαμβάνοντας, ωστόσο ανεξάρτητη θεσμική υπόσταση.

---

Κόκκινος και Σωτήρης Ντάλης, *Η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση και ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον σύγχρονο κόσμο. Δύο ανοιχτές διαλέξεις*, Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 57-77.

<sup>1513</sup> Συνέντευξη του Ιωάννη Βαρδακαστάνη (12.4.2018) στην ερευνητική ομάδα του προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος).

## ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην εργασία αυτή επιχείρησα να καταδείξω την ιστορία των ιδεών, των πολιτικών και των διεκδικήσεων για την τυφλότητα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Η ιστορία αυτή καθρεφτίζει, αλλά και διαμορφώνεται από πολλές όψεις της παραχώδους ελληνικής ιστορίας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Αξιοποιώντας εργαλεία του πεδίου των σπουδών της αναπηρίας, τα οποία χρησιμοποιεί στην ιστοριογραφία το πεδίο της ιστορίας της αναπηρίας, προσπάθησα να αφηγηθώ αυτή την ιστορία υπό το πρίσμα της ιστορικής και κοινωνικής κατασκευής της έννοιας της αναπηρίας. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποίησα ως σχήμα ερμηνείας της κατάστασης της αναπηρίας την «παραμονή στο κατώφλι» και επιχείρησα να αναδείξω την κοινωνική και πολιτική εδραίωση της ιατρικής προσέγγισης της αναπηρίας ως ενός συστήματος καταπίεσης. Ένα σύστημα που έχει τις ρίζες του στις ευγονικές ιδέες, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί στον δυτικό κόσμο κατά το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Παράλληλα, προσπάθησα να αναδείξω τις διαφορετικές φωνές που κατά καιρούς διατυπώνονταν στο δημόσιο λόγο στο πρώτο μισό του αιώνα, οι οποίες περιλάμβαναν διαφορετικές οπτικές από την εδραιωμένη βιοιατρική και ευγονική αντιμετώπιση της αναπηρίας. Αυτή η παρατήρηση, βέβαια, δεν ακυρώνει την ανάδειξη της έννοιας της αναπηρίας ως ενός συστήματος κοινωνικής καταπίεσης, η οποία πραγματοποιήθηκε από το διεθνές αναπηρικό κίνημα κατά τη δεκαετία του 1970, αντανακλώντας και την πολιτισμική στροφή που είχε πραγματοποιηθεί ήδη στη διαπραγμάτευση άλλων εννοιών, όπως το κοινωνικό φύλο. Επιπλέον, ανέδειξα την ιστορική σύνδεση των νομοθετικών πρωτοβουλιών για την αναπηρία με την ανάδυση του συλλογικού υποκειμένου, μέσα από τη διαπραγμάτευση του κινήματος των τυφλών κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, η οποία οδήγησε στην επέκταση της ταυτότητας του συλλογικού υποκειμένου και σε φορείς άλλων αναπηριών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Η ιστορία μας ξεκινάει αγγίζοντας τις δυναμικές της ελληνικής δια-ατλαντικής μετανάστευσης, με τη διαπραγμάτευση του ρόλου του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου στη διαμόρφωση μιας διεθνούς κοινότητας «ειδικών» στην αναπηρία. Στο πρόσωπο του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου συμπυκνώνονται οι αντιφάσεις αναφορικά με τις ιδέες και τις πολιτικές για την τυφλότητα και την αναπηρία ολόκληρου του 20<sup>ου</sup> αιώνα, και ας πρόκειται για έναν άνθρωπο που έδρασε προς το τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Στο τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα ο Αναγνωστόπουλος διεκδικούσε την ιδιότητα του πολίτη για τους/τις τυφλούς/ές, ασκούσε έντονη κριτική στη φιλανθρωπία και αναγνώριζε στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης την κοινωνική κατασκευή της αναπηρίας. Ταυτόχρονα, ωστόσο,

ιατρικοποιούσε την τυφλότητα και την αναπηρία εν γένει, εμφορούμενος από τις ευγονικές ιδέες της εποχής του, ενώ, διατηρούσε μια πατερναλιστική λογική στην εκπαίδευση των τυφλών. Για τον Αναγνωστόπουλο, οι τυφλοί/ές παρέμεναν στο «κατώφλι» της αρτιμέλειας, στο «κατώφλι» της δημιουργίας οικογένειας. Είχαν δικαίωμα να ζήσουν οι ίδιοι/ες ανεξάρτητα, αλλά δεν είχαν δικαίωμα να κληροδοτήσουν τη μειονεξία τους σε επόμενες γενιές. Παράλληλα, οι τυφλοί/ές του Αναγνωστόπουλου παρέμεναν στο «κατώφλι» της παραγωγής της γνώσης: οι βλέποντες θα ήταν πάντα οι εκπαιδευτές τους, εκείνοι που θα τους έδειχναν το δρόμο της ανεξαρτησίας και της ένταξης στην κοινωνία.

Οι ιδέες του Αναγνωστόπουλου δεν επηρέασαν άμεσα την ανάληψη σχετικών πρωτοβουλιών για την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα. Τα ζητήματα των τυφλών υποτάχθηκαν στις γενικότερες εξελίξεις της εποχής: τη συζήτηση για την ομογένεια, τον πολιτικό ανταγωνισμό και τη διαπραγμάτευση του συλλογικού εθνικού εαυτού. Ο Αναγνωστόπουλος ήταν ομογενής και με αυτή του την ταυτότητα εντάχθηκε στην ελληνική συζήτηση για το ρόλο και τη φιλοπατρία των ομογενών. Επίσης, είχε στενές σχέσεις με τη βασίλισσα Όλγα και για το λόγο αυτό οι απόψεις του δεν θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές σε μια συγκυρία που τμήμα της ελληνικής διανόησης ασκούσε κριτική στη «σλαβόφιλη» βασίλισσα. Ακόμα, ο Αναγνωστόπουλος απέρριπτε τον τρόπο λειτουργίας των ιδρυμάτων για τους τυφλούς στην ευρωπαϊκή ήπειρο, σε μια εποχή που η δυτική Ευρώπη συμβόλιζε τον πολιτισμό, τον οποίο διακαώς η ελληνική διανόηση ήθελε να φέρει στην ελληνική επικράτεια. Επιπλέον, οι ρηξικέλευθες για την εποχή κοσμοπολίτικες απόψεις του Αναγνωστόπουλου αναφορικά με το φύλο, τη φυλή και το θρήσκευμα, τις οποίες εφάρμοσε και ως προϋποθέσεις για τη διαχείριση των κληροδοτημάτων του από το ελληνικό κράτος, έρχονταν σε άμεση σύγκρουση με την οργανωμένη προσπάθεια συγκρότησης ελληνικής εθνικής συνείδησης που περιλάμβανε κοινή καταγωγή, γλώσσα και θρησκεία. Τέλος, η κριτική του Αναγνωστόπουλου στη φιλανθρωπία ως τρόπο διαχείρισης των θεμάτων της τυφλότητας έθετε σε αμφισβήτηση το φιλανθρωπικό οικοδόμημα του ελληνικού κράτους, στο οποίο εγγράφονταν όλες σχεδόν οι πρωτοβουλίες για την υγεία και την εκπαίδευση.

Η πρωτοβουλία, λοιπόν, για την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα είχε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που την ενέτασσαν σε ένα πλαίσιο σκέψης και δράσης ενίσχυσης τους αφηγήματος για την ελληνικότητα και για τον εκπολιτιστικό ρόλο της Ελλάδας στα Βαλκάνια και την Ανατολή. Ως φιλανθρωπική πρωτοβουλία θα



ακολουθούσε όλα εκείνα τα επιχειρήματα που θα την συμπεριλάμβαναν στο εθνικό αφήγημα για το ρόλο των φιланθρώπων στη συγκρότηση της ταυτότητας του ελληνικού κράτους: η ίδρυση σχολής τυφλών ήταν δείγμα πολιτισμού και τοποθετούσε το ελληνικό κράτος πιο κοντά στα πολιτισμένα κράτη της Ευρώπης· οι φιλανθρωποι ήταν πατριώτες που νοιάζονταν για την εξέλιξη του ελληνικού κράτους και διεκδικούσαν συγκεκριμένη θέση σε αυτή τη διαδικασία· η σχολή τυφλών ήταν τμήμα του συλλογικού εαυτού και εμφυσούσε στα μικρά τυφλά παιδιά τη φιλοπατρία, την εθνική συνείδηση και το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα· η Εκκλησία εκπλήρωνε το φιλανθρωπικό της ρόλο και εδραίωνε την παρουσία της ως θεσμός στη λειτουργία των ιδρυμάτων.

Ταυτόχρονα, ως φιλανθρωπική πρωτοβουλία, η ίδρυση του Οίκου Τυφλών καθόριζε το πλαίσιο εντός του οποίου θα πραγματοποιούνταν η εκπαίδευση των τυφλών στην ελληνική επικράτεια: αυτό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και όχι της κρατικής παρέμβασης. Ειδικά σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να ερμηνευτούν και οι απόψεις του Δροσίνη και της Λασκαρίδου για την εκπαίδευση και την εργασιακή ένταξη των τυφλών. Η φιλανθρωπία αποτελεί ιστορικά το κατεξοχήν πρόσφορο πεδίο ανάπτυξης του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας. Η αυτονομία των τυφλών που ευαγγελίζονταν ο Δροσίνης και η Λασκαρίδου εξαντλούνταν στην ένταξή τους σε προστατευόμενες μορφές εργασίας που θα λειτουργούσαν εντός του χώρου του ιδρύματος. Οι τυφλοί/ές, δηλαδή, παρέμεναν στο «κατώφλι» της εργασίας και της οικονομικής ανεξαρτησίας, συνθήκη που πλέον λάμβανε συγκεκριμένη μορφή, αλλά και οριοθετούνταν εντός ενός ιδρύματος.

Η τυφλότητα και για τον Δροσίνη και για τη Λασκαρίδου παρέμενε μειονεξία που τοποθετούσε για πάντα τους/τις τυφλούς/ές στο «κατώφλι» της αρτιμέλειας, τόσο σε εργασιακό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Ο Δροσίνης, ωστόσο, αν και χρησιμοποίησε το ευγονικού προσανατολισμού επιχείρημα για την κληρονομικότητα της τύφλωσης, αλλά και την αντίστοιχα ευγονικού τύπου υπόθεση ότι η τύφλωση οφειλόταν σε μόλυνση των οφθαλμών κατά τον τοκετό, καθρεφτίζοντας τη συζήτηση για την «επιδημία» της σύφιλης ως διαδικασία εκφυλισμού του ελληνικού έθνους, περιέγραψε θετικά την ένταξη των τυφλών σε προστατευόμενες δομές εργασίας, ως πρόοδο που θα έδινε τη δυνατότητα στους/στις τυφλούς/ές της Ελλάδας να είναι κοινωνικά χρήσιμοι. Φυσικά, η πραγματική κοινωνική και εργασιακή ένταξη των τυφλών δεν αποτελούσε στόχο του Δροσίνης. Οι τυφλοί/ές θα ήταν όσο κοινωνικά χρήσιμοι θα όριζαν οι βλέποντες/ουσες ότι μπορούσαν να είναι. Θα εργάζονταν εντός

του ιδρύματος, σε συγκεκριμένες εργασίες, με στόχο να μην αποτελούν βάρος για την κοινωνία των αρτιμελών, να μην περιφέρονται στους δρόμους των πόλεων ως επαίτες. Έτσι, η Ελλάδα θα εκπλήρωνε μία όψη του εκπολιτισμού και θα μπορούσε να συνομιλεί με τα ευρωπαϊκά κράτη της Δύσης για θέματα τυφλότητας, θα μπορούσε να ανταποκρίνεται θετικά στις προσκλήσεις σε ευρωπαϊκά συνέδρια για το θέμα, χωρίς να δημιουργείται η αμηχανία που οδήγησε το Δροσίνη στη λήψη της πρωτοβουλίας ίδρυσης σχολής τυφλών.

Οι τυφλοί, όμως, θα παρέμεναν στο «κατώφλι» της κοινωνίας, στο «κατώφλι» της γνώσης, ακόμα και στο «κατώφλι» της γλωσσικής διαμάχης για πολλά χρόνια ακόμα. Η Braille που πρότεινε ο Δροσίνης περιλάμβανε μια απλοποίηση της ελληνικής γραφής, την οποία αργότερα η Λασκαρίδου επέκτεινε στη χρήση του ατονικού συστήματος. Η απόφαση αυτή λήφθηκε χωρίς την εμπλοκή των ίδιων των τυφλών. Όταν, λοιπόν, στο Μεσοπόλεμο ένας έλληνας τυφλός δημιούργησε και πρότεινε μία διαφορετική απόδοση του συστήματος ανάγνωσης και γραφής Braille στην ελληνική γλώσσα, το ξεδίπλωμα του ανταγωνισμού και σε άλλα επίπεδα ήταν αναπόφευκτο. Ο Τρύφωνας Νίνος ήταν τυφλός, μορφωμένος, εργαζόμενος, ενεργός πολίτης και δημιουργός γνώσης. Ως υποκείμενο αμφισβητούσε την «κατωφλική» συνθήκη ύπαρξης των τυφλών στην ελληνική κοινωνία, αμφισβητούσε τις διαμορφωμένες σχέσεις εξουσίας και επιβολής των βλεπόντων στους τυφλούς. Δεν εφάρμοσε μόνο ένα διαφορετικό σύστημα Braille, αλλά αποτέλεσε και την πρώτη φωνή διεκδίκησης της κρατικής μέριμνας για την εκπαίδευση των τυφλών, ενώ, για πρώτη φορά έφερε στο προσκήνιο το σύνθημα «οι τυφλοί για τους τυφλούς», αμφισβητώντας τη διαμορφωμένη κατάσταση ύπαρξης των τυφλών εντός του φιλανθρωπικού πλαισίου. Ωστόσο, πρόκειται για μία μόνο στιγμή χωρίς άμεση συνέχεια, καθώς ο ανταγωνισμός φαίνεται ότι σταθεροποιήθηκε ανάμεσα στην Ειρήνη Λασκαρίδου και την αμερικανική δράση για την εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

Η Ειρήνη Λασκαρίδου, η «μανούλα των τυφλών», που κατά μία ειρωνεία της τύχης πέθανε μετά τον βαρύ τραυματισμό της από διερχόμενο αυτοκίνητο, πηγαίνοντας πεζή σε προγραμματισμένο ραντεβού με οφθαλμίατρο στη Βιέννη, είχε λιγότερες αντιφάσεις από τον Αναγνωστόπουλο. Από την αρχή ήταν ταγμένη στο σκοπό της εκπαίδευσης των τυφλών και διαχώριζε την τυφλότητα από τις άλλες αναπηρίες, και ιδιαίτερα από τη νοητική αναπηρία, όπως και ο Αναγνωστόπουλος. Η σκέψη της διεπόταν από αντίστοιχες ευγονικού προσανατολισμού ιδέες, οι οποίες περιόριζαν και εγκλώβιζαν στο «κατώφλι» με ιδιαίτερη ένταση τις τυφλές γυναίκες, οξύνοντας

περαιτέρω την ταυτόχρονη κοινωνική καταπίεση που εκείνες βίωναν. Ωστόσο, για τη Λασκαρίδου η ανεξαρτησία των τυφλών δεν σήμαινε την απόκτηση από μέρους τους της ιδιότητας του πολίτη. Σήμαινε την εργασιακή τους απασχόληση σε δομές προστατευόμενης εργασίας και την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους εντός του Οίκου Τυφλών. Οι τυφλοί/ές της Λασκαρίδου είχαν μια αντικειμενική μειονεξία που πάντα θα τους/τις απέκλειε από την εκπλήρωση συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων, είχαν ροπή προς αντικοινωνική συμπεριφορά λόγω της τυφλότητας και λόγω της «κληρονομικής κακής φύσης των προγόνων τους», την οποία η ίδια καλούσαν να μεταστρέψει μέσω της εκπαίδευσής τους στον Οίκο Τυφλών. Ειδικά, μάλιστα, ο συνδυασμός της τυφλότητας με νοητική αναπηρία, ή απλά με χαμηλή μαθησιακή επίδοση, για τη Λασκαρίδου αποτελούσε λόγο αποκλεισμού από την εκπαίδευση στον Οίκο Τυφλών. Ακόμα, δηλαδή, και αυτή η μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης που πρότεινε η Λασκαρίδου για τους/τις τυφλούς/ές περιοριζόταν μόνο στην περίπτωση των κατά τα άλλα «υγείων» τυφλών. Αντίθετα, για τα τυφλά άτομα με νοητική αναπηρία πρότεινε τον εγκλεισμό σε «κοινά άσυλα». Μάλιστα, την άποψή της αυτή υπηρέτησε καθ' όλη την παραμονή της στη θέση της διευθύντριας στο σχολείο του Οίκου Τυφλών, ενώ αυτή η επιμονή της αποτέλεσε και έναν από τους λόγους της παραίτησής της. Οι τυφλοί/ές της Λασκαρίδου παρέμεναν στο «κατώφλι» της αρτιμέλειας, στο «κατώφλι» της οικογένειας, στο «κατώφλι» της εργασίας, αλλά και στο «κατώφλι» του συλλογικού εαυτού: η ένταξη στο συλλογικό εαυτό αφορούσε την εκπαίδευση και την εργασιακή τους απασχόληση στο πλαίσιο της ένταξής τους σε ένα ίδρυμα και όχι τους/τις ίδιους/ες ως υποκείμενα. Οι τυφλοί της Λασκαρίδου δεν θα γίνονταν ποτέ έλληνες πολίτες με δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ ειδικά οι τυφλές, που ως γυναίκες αποκλείονταν ούτως ή άλλως από πολλές όψεις της ιδιότητας του πολίτη, δεν θα εκπλήρωναν ποτέ ούτε τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους της συζύγου και της μητέρας.

Και αν στην περίπτωση του Αναγνωστόπουλου η παραμονή των τυφλών στο «κατώφλι» επιτελούνταν μέσα σε ένα αντιφατικό πλαίσιο σκέψης και δράσης που περιλάμβανε τόσο τις ευγονικές ιδέες όσο, όμως και τον κοσμοπολιτισμό, στην περίπτωση της Λασκαρίδου, η επιτέλεση αυτή είχε πιο ξεκάθαρα χαρακτηριστικά που παρέπεμπαν σε μια ιδεολογική συνέπεια ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές σκέψης. Η Λασκαρίδου, μετά την παραίτησή της από τον Οίκο Τυφλών, έθεσε τον εαυτό της στη διάθεση της κυβέρνησης Μεταξά για να την αξιοποιήσει στην εκπαίδευση των τυφλών. Επίσης, ενεπλάκη στην εφαρμογή του σχεδίου των κατοχικών αρχών για την

καταστολή της δράσης των αναπήρων πολέμου, σε μια συγκυρία όπου οι ανάπηροι πολέμου οργανώνονταν στο ΕΑΜ και συγκρούονταν με τη δωσίλογη κυβέρνηση. Ακόμα, ως ιδρύτρια και διευθύντρια του Συλλόγου Φίλων Τυφλών, δέχθηκε οικονομική και υλική βοήθεια από την ιταλική και τη γερμανική πρεσβεία στην περίοδο της γερμανικής κατοχής. Τέλος, καλούσε τους/τις τυφλούς/ές να μείνουν μακριά από τον «συμμοριτοπόλεμο» και απέδιδε τη στράτευση τυφλών στους κόλπους του ΚΚΕ στα αισθήματα κοινωνικής αδικίας που τους δημιουργούσε η τυφλότητά τους ως μειονεξία.

Μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, στο πλαίσιο της αμερικανικής παρέμβασης στα ελληνικά πράγματα, ιδρύθηκε ο Φάρος Τυφλών της Ελλάδας. Πρόκειται για τη δεύτερη αμερικανική προσπάθεια στην Ελλάδα να εδραιωθεί η αμερικανική παράδοση σε θέματα διαχείρισης της τυφλότητας. Η πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια αφορούσε τη λειτουργία σχολείου για τα τυφλά προσφυγόπουλα από την αμερικανική οργάνωση «Εγγύς Ανατολή». Η αμερικανική οργάνωση «Εγγύς Ανατολή» έχει συνδέσει ιστορικά τη δράση της στην Ελλάδα, πέρα από τη συμβολή της στη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος, και με την έναρξη της μέριμνας για τα άτομα με αναπηρίες. Η «Εγγύς Ανατολή» εγγυήθηκε τη λειτουργία ιδρύματος κωφών και του Κέντρου Αποκατάστασης Αναπήρων, ενώ ορίστηκε από το ελληνικό κράτος ως ο φορέας υλοποίησης του προγράμματος αποκατάστασης αναπήρων με χρήματα της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας κατά το τέλος της δεκαετίας του 1940.

Η αμερικανική παρέμβαση δεν κατάφερε να εδραιωθεί πριν από τη δεκαετία του 1950 στη διαχείριση των ζητημάτων τυφλότητας, ενώ και κατά τη δεκαετία του 1950 είχε να αναμετρηθεί με την ανάδυση των τυφλών ως συλλογικού υποκειμένου στην ελληνική κοινωνία. Πολύ γρήγορα ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών συγκρούστηκε ανοιχτά με το Φάρο Τυφλών, ενώ διεκδικούσε θεσμικό ρόλο στο Συμβούλιο Προστασίας των Τυφλών. Μάλιστα, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, ιδρύοντας εργαστήριο χειροτεχνίας για τυφλούς/ές εργαζόμενους/ες, λειτούργησε ευθέως ανταγωνιστικά προς τον Φάρο Τυφλών, διεκδικώντας και έμπρακτα το προγραμματικό σύνθημα «οι τυφλοί για τους τυφλούς». Κι ενώ ο Φάρος Τυφλών χρησιμοποιούσε ως κεντρικό σύνθημα τη «βοήθεια για αυτοβοήθεια», το οποίο, όπως κατέδειξα παραπάνω, κάθε άλλο παρά άμβλυσε τα πατερναλιστικά χαρακτηριστικά της προσφερόμενης βοήθειας, οξύνοντας στην πραγματικότητα την παραμονή των τυφλών στο «κατώφλι» της αυτοσυνηγορίας, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών

αμφισβητούσε για πρώτη φορά έμπρακτα και οργανωμένα τον περιορισμό των τυφλών στο «κατώφλι», δημιουργώντας τη δική του δομή προστατευόμενης εργασίας για τους/τις τυφλούς/ές και αναπτύσσοντας σταδιακά άποψη και δράση για τα ζητήματα των τυφλών στην Ελλάδα.

Την ίδια δεκαετία, με αφορμή το πρόγραμμα του ΟΗΕ για την αποκατάσταση των αναπήρων, ξεκίνησε μια συζήτηση σε θεσμικό επίπεδο σχετικά με την ορολογία της αναπηρίας, και, ιδιαίτερα, της αποκατάστασης. Για την ακρίβεια, η συζήτηση για την αναπηρία περιλάμβανε ως αυτονόητη τη διαδικασία τόσο της φυσικής όσο και της επαγγελματικής αποκατάστασης των αναπήρων. Η συζήτηση αυτή, ουσιαστικά, οριοθέτησε την προσέγγιση της αναπηρίας εντός του ιατρικού μοντέλου. Η οπτική του μοντέλου αυτού συμπυκνωνόταν ακριβώς στη διαδικασία της αποκατάστασης ως ηθικής υποχρέωσης της πολιτείας απέναντι στα άτομα που υποτίθεται ότι μειονεκτούσαν αντικειμενικά και, ως εκ τούτου, χρειάζονταν την ιατρική αποκατάσταση που θα τους επέτρεπε τη βελτίωση της λειτουργικότητάς τους εντός της κοινωνίας των αρτιμελών. Σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, η θεώρηση της αναπηρίας ως αντικειμενικής μειονεξίας του ατόμου που τη φέρει συνδέθηκε και με την ανικανότητα για εργασία. Μάλιστα, η ανικανότητα για εργασία ενσωματώθηκε και στον περιγραφικό ορισμό των τυφλών ατόμων στο νόμο 1904/1951. Σε συνδυασμό με τη συζήτηση για την αποκατάσταση, η ανικανότητα για εργασία ως τρόπος θεώρησης των ατόμων με αναπηρία, όριζε και τη σχέση των τυφλών σε πρώτη φάση και των αναπήρων γενικά σε δεύτερη φάση, με την εργασία: οι τυφλοί ως ανίκανοι να εργαστούν παρέμεναν στο «κατώφλι» της ταυτότητας των εργαζομένων, αλλά και μέσα από τη συμπερίληψή τους σε δομές προστατευόμενης εργασίας παρέμεναν στο «κατώφλι» των εργασιακών χώρων των αρτιμελών. Αντίστοιχα, και οι ανάπηροι/ες ως γενική κατηγορία, μέσα από τη διαδικασία της αποκατάστασης, παρέμεναν στο «κατώφλι» της εργασιακής ζωής των αρτιμελών.

Η πατερναλιστική αυτή πλαισίωση των θεμάτων της τυφλότητας οξύνθηκε περαιτέρω κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Οι παροχές του καθεστώτος προς τους/τις τυφλούς/ές περιλάμβαναν οικονομικά βοηθήματα και τη σύλληψη και σχεδόν εφαρμογή ενός σχεδίου συγκέντρωσης όλων των τυφλών της Ελλάδας σε ένα τεράστιο άσυλο στην Αττική, το οποίο θα περιλάμβανε τόσο εκπαιδευτικές όσο και εργασιακές δομές. Στο μεταξύ, το συλλογικό υποκείμενο που είχε αρχίσει να αναδύεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 είχε αρχίσει να διαμορφώνει πιο έντονες μορφές κινηματικής δράσης και να επεκτείνει τα αιτήματά

του. Για καιρό οι διεκδικήσεις των τυφλών περιορίζονταν σε δημόσιες δηλώσεις, ανοιχτές επιστολές και υπομνήματα ζητώντας ελεύθερη πρόσβαση στα μέσα μαζικής μεταφοράς, άδειες μικροπωλητών και αναπηρικό επίδομα. Στο τέλος της δεκαετίας του 1960, όμως, ο ΠΣΤ ξεκίνησε να εστιάζει στην επαγγελματική κατάρτιση και στην κρατική εκπαίδευση.

Η κατάληψη του Οίκου Τυφλών τον Μάιο του 1976, στον απόηχο της κατάρρευσης της δικτατορίας, εξελίχθηκε στη δημιουργία μιας φουκωικής ετεροτοπίας, ενός εναλλακτικού τρόπου δράσης και οργάνωσης της ζωής μιας κοινωνικά καταπιεσμένης ομάδας ανθρώπων, που, μέσα σε αυτόν τον τόπο, ανέπτυξε τη συνείδηση πολιτικού υποκειμένου. Η κινηματική αυτή ενδυνάμωση, ουσιαστικά, ενέταξε το κίνημα των τυφλών κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης στη διαδικασία αποχουντοποίησης. Παρά τη δυναμικότητα του κινήματος των τυφλών και των έντονων διεκδικήσεών του για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, οι διεκδικήσεις τους οδήγησαν σε νόμους που εμφορούνταν έντονα από το ιατρικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας. Οι ανάπηροι ήταν άτομα που απέκλιναν από το φυσιολογικό, των οποίων η αναπηρία δεν τους επέτρεπε να εργαστούν και, συνεπώς, χρειάζονταν οικονομική στήριξη από το κράτος, που η δυνατότητά τους για εργασία εξαντλούνταν σε δομές προστατευόμενης εργασίας ή σε συγκεκριμένη ειδικότητα (πχ τυφλοί τηλεφωνητές).

Η ενδυνάμωση των τυφλών καθρεφτίζεται και στην ίδρυση της Εθνικής Συνομοσπονδίας των Ατόμων με Αναπηρία στο τέλος της δεκαετίας του 1980. Οι τυφλοί/ές διαδραματίζουν και συνεχίζουν να διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην ΕΣΑΜΕΑ: από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα ο πρόεδρος της ΕΣΑΜΕΑ προέρχεται από τον χώρο των τυφλών. Σε μεσοπρόθεσμο επίπεδο, η επιλογή τυφλών συνδικαλιστών να ενταχθούν στο ΠΑΣΟΚ ήταν τυπική της σχέσης που κινήματα της Μεταπολίτευσης ανέπτυξαν με το συγκεκριμένο κόμμα, μια επιλογή που ενίσχυε την επιρροή των κινήματων αλλά και συνέβαλε στην κατάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ το 1981. Σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, η σχέση αυτή θα βίωνε μια σημαντική αλλαγή από την πρώιμη ριζοσπαστικοποίηση της Μεταπολίτευσης στη θεσμοποίηση των κινήματων, μια αλλαγή που ενσάρκωνε την πορεία της ελληνικής πολιτικής σκηνής κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Το 1981, εκτός από την πολιτική αλλαγή, σηματοδότησε την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, ο κυρίαρχος τρόπος συζήτησης του θέματος στην ΕΟΚ υπογράμμιζε την ηθική υποχρέωση του

κράτους απέναντι στα άτομα με αναπηρία. Τότε η ΕΟΚ φαίνεται ότι ήταν υποδοχέας και όχι διαμορφωτής πολιτικών για την αναπηρία, επικεντρώνοντας, κυρίως, τη συζήτηση στην επίτευξη των στόχων που είχε θέσει ο ΟΗΕ μέσα από το Διεθνές Έτος Αναπήρων. Μόνο σε μακροπρόθεσμο επίπεδο (από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και, κυρίως, κατά τη δεκαετία του 1990) και ενώ είχε ήδη αλλάξει την οπτική της σε θέματα αναπηρίας, η ΕΟΚ διαδραμάτισε ηγεμονικό ρόλο στην εφαρμογή πολιτικών για την αναπηρία στην Ελλάδα, με την εφαρμογή ευρωπαϊκών προγραμμάτων στο ελληνικό πλαίσιο προς την κατεύθυνση της ένταξης (HELIOS II) και την έκδοση υποχρεωτικών οδηγιών.

Η εργασία αυτή παρακολούθησε την ιστορία της διαχείρισης των ζητημάτων των τυφλών στην ελληνική επικράτεια. Οι τυφλοί/ές ήταν η πρώτη κατηγορία αναπήρων για την οποία υπήρξε αρχικά φιλανθρωπικό ενδιαφέρον και κατόπιν κρατική μέριμνα. Ήταν, επίσης, η πρώτη κατηγορία αναπήρων που οργανώθηκε συνδικαλιστικά, διαπραγματευόμενη, αρχικά, την παραμονή στο «κατώφλι» και διεκδικώντας, στη συνέχεια, την ιδιότητα του πολίτη. Αυτή η ιδιαίτερη συνθήκη διαχώρισε την τυφλότητα από άλλες κατηγορίες αναπηρίας στο πρώτο μισό του αιώνα σε επίπεδο ιδεών, αλλά και οδήγησε στην επικεντρωμένη στην τυφλότητα κρατική μέριμνα στο δεύτερο μισό του αιώνα. Οι πρώτες ελληνικές κρατικές πολιτικές για την αναπηρία γενικά συναρτήθηκαν από εξωγενείς παράγοντες, όπως η αμερικανική οικονομική βοήθεια, και οι πρωτοβουλίες του ΟΗΕ. Ωστόσο, η ελληνική νομολογία για την αναπηρία εκκίνησε μετά το κίνημα των τυφλών στη Μεταπολίτευση, χρησιμοποιώντας στιγματιστική ορολογία. Ο προσανατολισμός της ελληνικής νομοθεσίας αναφορικά με την αναπηρία στην κατεύθυνση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων πραγματοποιήθηκε μετά την αλλαγή του προσανατολισμού της ΕΟΚ προς την ίδια κατεύθυνση προς το τέλος της δεκαετίας του 1980. Εντούτοις, ακόμα και σε αυτό το επίπεδο της διάχυσης των πολιτικών της ΕΟΚ στα κράτη-μέλη της, οι έλληνες τυφλοί/ές έκαναν αισθητή την παρουσία τους, αναλαμβάνοντας κορυφαίες θέσεις στο Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Αναπηρία, το οποίο σηματοδοτούσε την οργάνωση των ευρωπαίων αναπήρων σε ένα υπερεθνικό όχημα για τη διεκδίκηση της ιδιότητας του πολίτη.





## ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### Αρχειακές πηγές

- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ): Αρχειακή συλλογή Λασκαρίδου Αικατερίνη και Ειρήνη.
- Helen Keller Archive, American Foundation for the Blind, <https://www.afb.org/HelenKellerArchive>.
- Historical Archives of the European Union (Ιστορικά Αρχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης), European University Institute, Florence (Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας):
  - (1) European Commission (αρχειακή συλλογή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής)-BACCCE/CEEA Commissions- Fonds BAC.
  - (2) The Economic and Social Committee (αρχειακή συλλογή της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής)-CES.
  - (3) Council of European Communities (αρχειακή συλλογή του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων)-CM Conseil.
  - (4) The European Parliament (αρχειακές συλλογές των Πρακτικών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και αρχειακή συλλογή Αποκόμματα Τύπου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου)-PE01, P02, PE03, PE04 και CPPE.
- Ιστορικό Αρχείο του ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής»:
  - (1) Αρχείο Γεράσιμου Αποστολάτου.
  - (2) Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη.
- Perkins Archives: Michael Anagnos's Collection, Perkins School for the Blind, Research Library, Boston MA, US.

### Περιοδικά και εφημερίδες τυφλών (Εθνική Βιβλιοθήκη)

- *Από τον κόσμο των ανιάτων, διμηνιαίον περιοδικόν προς γνώσιν των εκδηλώσεων και της δραστηριότητος των τυφλών μας*, 1970
- *Βήμα των Τυφλών, επίσημον δημοσιογραφικόν όργανον του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών*, 1952-1962
- *Η Πρόοδος των Τυφλών, μηνιαίον περιοδικόν ενημερώσεως της κοινής γνώμης περί της επαγγελματικής και κοινωνικής προόδου και εξελίξεως των τυφλών της χώρας*, 1970-1973
- *Η Τάξις των Τυφλών Βιοπαλαιστών, ενοράσεις, πόθοι, ελπίδες, ευχαί υπέρ των τυφλών*, 1970-1971

- *Οι Τυφλοί σας ομιλούν, Επίσημον Μηνιαίον Όργανον του Προοδευτικού Συλλόγου Τυφλών Ελλάδος, σωματείων αναγνωρισμένων -5989/1960- και υπαγομένον υπό τον έλεγχον και την εποπτείαν του υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, 1961*
- *Προστασία των Τυφλών, μηνιαίον δελτίον διαφωτίσεως της κοινής γνώμης και των αρμοδίων περί της θέσεως και του προβλήματος των τυφλών, 1956-1957*

## **Ημερήσιος και περιοδικός Τύπος**

### **Εφημερίδες**

*Αθήναι, 1905-1906*

*Ακρόπολις, 1906 και 1930*

*Άμωνα, 1871*

*Εμπρός, 1919-1920 και 1928*

*Ελευθερία, 1960-1964*

*Ελεύθερον Βήμα, 1923-1924*

*Εστία, 1881-1906*

*Καιροί, 1906*

*Μακεδονία, 1962, 1964 και 1976*

*Νέον Αστν, 1906*

*Ριζοσπάστης, 1976*

*Ρωμηός, 1897*

*Σφαίρα, 1906*

*Ταχυδρόμος, 1956*

*Το Βήμα, 1946-1980*

*Το Κράτος, 1906*

### **Περιοδικά**

*Αντί, 1976*

*Εθνικόν Ημερολόγιον του Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου, 1913-1918*

*Νουμάς, 1904, 1905, 1906*

*Πανδώρα, 1866*

*Παρνασσός, 1893*

## Πρωτογενείς πηγές

- Allen, Edward, Ellis, “Dr. Allen Says: On the Intermarriage of the Blind,” *Teachers Forum*, 11(2), (1938), σ. 30.
- Αμπού, Έντμοντ, *Η Ελλάδα του Όθωνα*, μτφρ. Αριστέα Κομνηνέλλη, Μεταίχμιο, Αθήνα [1855] 2018.
- Anagnos, Michael, *Education of the Blind: Historical Sketch of Its Origin, Rise and Progress*, Rand, Anerp & Co. Printers to the Common Health, Boston 1882.
- Αρχείο Καβάφη, «Νέον Άστυ, εφημερίδα», ανακτήθηκε στις 14 Μαρτίου 2021, <https://cavafy.onassis.org/el/creator/neon-asty-newspaper-el/>.
- Γούτος, Μιχαήλ, Π., «Πρόγραμμα προστασίας των αναπήρων», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 6-12.
- Δεκτιγάλλας, Ιωσήφ, «Παραβολή του εκ γενετής τυφλού προς τον εννεόκωφον», *Πανδώρα*, 380, (1866), σ. 460-462.
- Δροσίνης, Γεώργιος, «Η μυωπία εν τοις σχολείοις», *Εστία*, 661, (28.8.1888), σ. 557-558.
- Δροσίνης, Γεώργιος, «Η υγιεινή της οράσεως εν τοις σχολείοις», *Εθνική Αγωγή*, 11, (1.6.1899), σ. 172-175.
- Δροσίνης, Γεώργιος, «Οι Τυφλοί» [1906], στο: Γεώργιος Δροσίνης, *Άπαντα, τόμος ένατος, σύμμικτα Α: ωφέλιμα δημοσιεύματα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2002, σ. 283-349.
- Galton, Francis, *Inquiries into Human Faculty and its Development*, MacMillan and Co, London 1883.
- Galton, Francis, “Eugenics: Its Definition, Scope, and Aims”, *The American Journal of Sociology*, 10(1), (1904), σ. 1-25.
- Hall, Granville Stanley, “Adolescence: Its Psychology and its Relations to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education”, *American Journal of Psychiatry*, 61, (2), (1904), σ. 375-381.
- Hill, Jane, “Near East Relief Makes Provision for Blind”, *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 19(3), (1925), σ. 57-58.
- Howe, Samuel, G., “On the Causes of Idiocy”, *The Journal of Psychological Medicine and Mental Pathology*, 11(11), (1858), σ. 365-395.
- Θεοφανίδης, Φρίξος, *Ανάπηροι. Οι πρωτοπόροι της λεφτεριάς*, Φωνή Αναπήρου, Αθήνα 1946.

- Κεραμίδας, Ανδρέας Α., *Νεοελληνική θρησκευτική ανθολογία*, Έκδοσις οίκου Μιχ. Ι. Σαλιβέρου Α.Ε., Αθήναι 1940.
- Λασκαρίδου, Ειρήνη, *Στέλλα*, Τυπογραφείον Φρίξου Μπουκούρη, Αθήνα 1947.
- Λυκούδης, Εμμανουήλ, *Τα καθήκοντα του πολίτου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1900.
- Μεταξά, Αντιγόνη, *Παιδική ανθολογία* (πρόλογος Στρατή Μυριβήλη), Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήναι 1948.
- Μιχαηλίδης-Σκούρσος, Μ., «Η επαγγελματική εκπαίδευσις του αναπήρου», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, (Οκτώβριος 1952), σ. 66-70.
- Near East Relief, *Handbook*, National Headquarters, New York 1920.
- Ντεντιδάκης, Μιχαήλ, Γ., «Σωματική αποκατάστασις και επαγγελματική εκπαίδευσις των αναπήρων αμάχου πληθυσμού», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 139-144.
- Παλατιανός, Αντώνιος, *Δοκίμιον περί εφαρμογής εις την ελληνικήν γλώσσαν της αναγλυπτογραφίας Βράιλ προς εκπαίδευσιν των τυφλών*, χ.έ., Κέρκυρα 1882.
- Παλατιανός, Αντώνιος, *Τυφλοί και κωφάλαλοι εν Ελλάδι*, χ.έ., Κέρκυρα 1882.
- Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τυφλών, *Μέσα απ' τον Αγώνα, συλλογή άρθρων του Βασιλείου Τσούπρα*, Αθήνα 1979.
- Σακελλαρίου, Γεώργιος, *Η μέτρησις της ευφύιας μετ' εφαρμογών εις την εκπαίδευσιν, τον στρατόν, τα ποινικά δικαστήρια και την επαγγελματικήν κατεύθυνσιν*, Τύποις Λ. Θ. Λαμπροπούλου, Αθήναι 1927.
- Συνοδευτικό φυλλάδιο στο ντοκιμαντέρ της Μαρίας Χατζημιγάλη-Παπαλιού «Ο αγώνας των τυφλών», 1977.
- Τσουκάτος, Ευάγγελος, «Η έννοια του αναπήρου», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 28-32.
- Unesdoc Digital Library, “The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education”, ανακτήθηκε στις 22 Ιανουαρίου 2020, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>.
- United Nations, “Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons Proclaimed by General Assembly resolution 2856 (XXVI) of 20 December 1971”, ανακτήθηκε στις 20 Ιανουαρίου 2020, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest>.

- United Nations, “Declaration on the Rights of Disabled Persons Proclaimed by General Assembly resolution 3447 (XXX) of 9 December 1975”, ανακτήθηκε στις 31 Μαρτίου 2021, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest>.
- United Nations, “Resolution adopted by the General Assembly 31/123”, *International Year of Disabled Persons*, A/RES/31/123, ανακτήθηκε στις 7 Μαρτίου 2020, <http://www.un-documents.net/a31r123.htm>.
- United Nations, “The United Nations and Persons with Disabilities Chronology: 1945-1980”, ανακτήθηκε στις 3 Ιουλίου 2020, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/the-united-nations-and-persons-with-disabilities-chronology-1945-1980.html>.
- United Nations Enable, “The United Nations and Disabled Persons: A Chronology”, ανακτήθηκε στις 4 Ιανουαρίου 2021, <https://www.un.org/esa/socdev/enable/dis50y01.htm>.
- Wilcox, George, M., “Education of the Blind in Greece”, *School and Society*, 24(625), (1926), σ. 763-765.
- Χαραμής, Σπήλιος, «Τα μάτια μας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 20<sup>ος</sup> τόμος, (1915), σ. 422-425.
- Χαραμής, Σπήλιος, *Περί των εκ γενετής τυφλών των μετά την θεραπεία των ψυχολογικών και φυσιολογικών φαινομένων και περί τυφλώσεως εν γένει*, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, Αθήναι 1921.
- Χρυσανθάκης, Χρ., «Η αποκατάσταση των αναπήρων», *Επιθεώρησις Κοινωνικής Προνοίας*, έτος Α', αρ. 1, Οκτώβριος 1952, σ. 33-35.
- Χατζημιχάλη-Παπαλιού, Μαρία, Ντοκιμαντέρ «Ο Αγώνας των Τυφλών», Positive ΕΠΕ, 1977.

### **Νομοθεσία (παρατίθεται σε χρονολογική σειρά)**

- Ν. «Περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των Δήμων», ΦΕΚ 3/Α'/10.1.1834.
- Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Αθήναις σωματείου υπό την επωνυμίαν «Οίκος Τυφλών», ΦΕΚ 125/Α'/26.5.1906.
- Ν. 1681/1919, «Περί αληθείας και επατείας», ΦΕΚ 14/Α'/22.1.1919.
- Αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 6298, «Περί κοινωνικών ασφαλίσεων», ΦΕΚ 346/Α'/10.10.1934.
- Ν. 726, «Περί συγχωνεύσεως του Οίκου Κωφάλαων Χαραλάμπους και Ελένης Σπηλιοπούλου μετά του Εθνικού Οίκου Κωφάλαων», ΦΕΚ 228/Α'/15.6.1937.
- Αναγκαστικός νόμος υπ' αριθμ. 1324, «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των Αναπήρων Πολέμου Οπλιτών και Θυμάτων Πολέμου», ΦΕΚ 326/Α'/26.11.1949.
- Αναγκαστικός νόμος 1846, «Περί κοινωνικών ασφαλίσεων», ΦΕΚ 179/Α'/21.6.1951.
- Ν. 1904, «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών», ΦΕΚ 212/Α'/1.8.1951.
- Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων των αφορωσών εις τας εγγραφάς, μετεγγραφάς και εξετάσεις των μαθητών σχολείων Μέσης Εκπ/σεως», ΦΕΚ 164/Α'/14.6.1952.
- Β.Δ. «Περί γενικού μητρώου τυφλών και ειδικού δελτίου τυφλότητας», ΦΕΚ 20/Α'/31.1.1953.
- Ν. 2765/1954, «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών», ΦΕΚ 38/Α'/4.3.1954.
- Β.Δ. «Περί ρυθμίσεως λεπτομερειών εφαρμογής του Ν. 2765/54 «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών», ΦΕΚ 147/Α'/6.7.1954.
- Ν. 3251/1955, «Περί κυρώσεως της υπ' αριθ. 102 Διεθνούς Συμβάσεως της αφορώσης τα ελάχιστα όρια κοινωνικής ασφαλείας» ΦΕΚ140/Α'/2.6.1955.
- Β.Δ. «Περί συμπληρώσεως του άρθρου 7 του από 23.6.1954 Β.Δ. «Περί ρυθμίσεως λεπτομερειών εφαρμογής του Ν. 2765/54 «Περί διευκολύνσεων διά την πώλησιν των προϊόντων των εργαζομένων Τυφλών»», ΦΕΚ 258/Α'/23.9.1955.

- Β.Δ. «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Κοινωνικής Προνοίας Εθνικού Συμβουλίου Αποκαταστάσεως Αναπήρων», ΦΕΚ 168/Α'/31.7.1956.
- Β.Δ. υπ' αριθμ. 682, «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας», ΦΕΚ 157/Α'/3.10.1960.
- Β.Δ. υπ' αριθμ. 421, «Περί διατηρήσεως Συμβουλίων και Επιτροπών αρμοδιότητος Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας», ΦΕΚ 95/Α'/31.5.1965.
- Ν. 4476/1965, «Περί προσθέτου παρά τω ΙΚΑ προαιρετικής ασφαλίσεως και άλλων τινών μεταρρυθμίσεων της περί ΙΚΑ νομοθεσίας», ΦΕΚ 103/Α'/31.5.1965.
- Υ.Α. Δ36/403, «Περί επιδοτήσεως τυφλών παιδων», ΦΕΚ 282/Β'/3.3.1973.
- Ν. Δ. 268, «Περί συστάσεως Κέντρου Αποκαταστάσεως Τυφλών», ΦΕΚ 9/Α'/14.1.1974.
- Σύνταγμα της Ελλάδος, παράγραφος 3, άρθρο 21, ΦΕΚ 111/Α'/9.6.1975.
- Ν. 612/1977, «Περί συνταξιοδοτήσεως λόγω γήρατος των τυφλών των ησφαλισμένων εις ασφαλιστικούς οργανισμούς αρμοδιότητος του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών», ΦΕΚ 164/Α'/14.6.1977.
- Π.Δ. 265/1979, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμίαν «Κέντρον Εκπαιδεύσεως και Αποκαταστάσεως Τυφλών» και εγκρίσεως οργανισμού αυτού», ΦΕΚ 74/Α'/17.4.1979.
- Ν. 958/1979, «Περί αντικαταστάσεως των άρθρων 1, 2 και 5 του Ν. 1904/1951 «περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών»», ΦΕΚ 191/Α'/23.8.1979.
- Ν. 963/1979, «Περί επαγγελματικής αποκαταστάσεως αναπήρων και εν γένει ατόμων μειωμένων ικανοτήτων», ΦΕΚ 202/Α'/1.9.1979.
- Π.Δ. 443/1980, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμίαν «Θεραπευτήριον Χρονίων Παθήσεων Δράμας»», ΦΕΚ 117/Α'/9.5.1980.
- Π.Δ. 444/1980, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμίαν «Θεραπευτήριον Χρονίων Παθήσεων Φλωρίνης»», ΦΕΚ 117/Α'/9.5.1980.
- Π.Δ. 989/1980, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμίαν «Ίδρυμα Προστασίας Απροσάρμοστων Παιδων Θεσσαλίας ο Αριστεύς», ΦΕΚ 247/Α'/23.10.1980.
- Ν. 1136/1981, «Περί κυρώσεως του Ευρωπαϊκού Κώδικος Κοινωνικής Ασφαλείας», ΦΕΚ 61/Α'/13.3.1981.

- Ν. 1140/1981, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 4169/1961 «Περί Γεωργικών Κοινωνικών Ασφαλίσεων» και άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ 68/Α'/20.3.1981.
- Π.Δ. 281/1981, «Περί μετατροπής του Πρεβεντορίου Ρόδου «Ο Άγιος Ανδρέας» εις Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων Παίδων Ρόδου «Ο Άγιος Ανδρέας» και οργανώσεως αυτού», ΦΕΚ 78/Α'/30.3.1981.
- Ν. 1143/1981, «Περί ειδικής αγωγής, ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσεως, απασχολήσεως και κοινωνικής μερίμνης των αποκλινόντων εκ του φυσιολογικού ατόμων και άλλων τινών εκπαιδευτικών διατάξεων», ΦΕΚ 80/Α'/31.3.1981.
- Ν. 1188/1981, «Περί κυρώσεως του Κώδικος «περί καταστάσεως προσωπικού οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως»», ΦΕΚ 204/Α'/30.7.1981.
- Π.Δ. 1152/1981, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμίαν «Στέγαι Υπερηλίκων Αττικής» και περί του οργανισμού αυτού», ΦΕΚ 283/Α'/28.9.1981.
- Ν. 1305/1982, «Για την κύρωση της πράξης νομοθετικού περιεχομένου «Για την αύξηση των κατωτάτων ορίων και των λοιπών συντάξεων του Ι.Κ.Α» και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 146/Α'/9.12.1982.
- Π.Δ. 77/1983, «Περί συστάσεως ν.π.δ.δ. υπό την επωνυμίαν «Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων Ευβοίας», ΦΕΚ 34/Α'/17.3.1983.
- Ν.1342/1983, «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών», ΦΕΚ 39/Α'/1.4.1983.
- Ν. 1351/1983, «Εισαγωγή σπουδαστών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», άρθρο 3, ΦΕΚ 56/Α'/28.4.1983.
- Π.Δ. 137/1983, «Ίδρυση σχολής ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης», ΦΕΚ 60/Α'/11.5.1983.
- Π.Δ. 324/1983, «Σύσταση ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Οίκος ευγηρίας και Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων Κιλκίς», ΦΕΚ 116/Α'/7.9.1983.
- Π.Δ. 346/1983, «Σύσταση ν.π.δ.δ. με την επωνυμία Θεραπευτήριο Χρονίων Παθήσεων Έβρου», ΦΕΚ 120/Α'/8.9.1983.
- Π.Δ. 432/1983, «Υγειονομική περίθαλψη των στρατιωτικών των ενόπλων δυνάμεων και του λιμενικού σώματος, καθώς και των μελών των οικογενειών τους», ΦΕΚ 162/Α'/09.11.1983.



- Ν. 1402/1983, «Προσαρμογή της τελωνειακής και δασμολογικής νομοθεσίας στο δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ε.Ο.Κ.)», ΦΕΚ 167/Α'/18.11.1983.
- Ν. 1404/1983, «Δομή και λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», άρθρο 50, ΦΕΚ 173/Α'/24.11.1983.
- Ν. 1405/1983, «Επέκταση της διαδοχικής ασφάλισης στους εργαζομένους που μετακινούνται από τον ιδιωτικό τομέα στο δημόσιο, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ν.π.δ.δ.) και τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) και αντίστροφα και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 180/Α'/13.12.1983.
- Ν. 1424/1984, «Για την επικύρωση της 111 Διεθνούς Συμβάσεως Εργασίας «για τη διάκριση στην απασχόληση και στο επάγγελμα»», ΦΕΚ 29/Α'/14.3.1984.
- Ν. 1426/1984, «Για την κύρωση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη», ΦΕΚ 32/Α'/21.3.1984.
- Ν. 1543/1985, «Συνταξιοδότηση των παθόντων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, αποκατάσταση των αγωνιστών που διώχθηκαν για τα κοινωνικά τους φρονήματα και συνταξιοδότηση των αγωνισθέντων κατά της δικτατορίας και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 73/Α'/63/26.4.1985.
- Π.Δ. 280/1984, «Μετατροπή του ασύλου ανιάτων-πτωχοκομείου Αγίου-ίδρυμα Κλεομένου Οικονόμου-ιατρού σε ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Αγίου, Κλεομένου Οικονόμου-ιατρού», ΦΕΚ 106/Α'/24.7.1984.
- Π.Δ. 371/1984, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του θεραπευτηρίου χρόνιων παθήσεων Ευβοίας», ΦΕΚ 129/Α'/7.9.1984.
- Π.Δ. 584/1984, «Σύσταση τεχνολογικού κέντρου αναπήρων και οργανισμός λειτουργίας αυτού», ΦΕΚ 209/Α'/21.12.1984.
- Π.Δ. 585/1984, «Τροποποίηση και συμπλήρωση του αριθ. 156/73 Β.Δ. (ΦΕΚ 50) «Περί του οργανισμού διοικήσεως και λειτουργίας του εν Φιλιάτρεις ιδρύματος περιθάλψεως ανιάτων Μεσσηνίας», ΦΕΚ 209/Α'/21.12.1984.
- Π.Δ. 27/1985, «Μετατροπή του κέντρου χανσενικών του νοσοκομείου λοιμωδών νόσων σε ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Κέντρο Κοινωνικής Αποκατάστασης Χανσενικών» και έγκριση του οργανισμού αυτού», ΦΕΚ 10/Α'/4.2.1985.
- Π.Δ. 28/1985, «Μετατροπή του ν.π.δ.δ. «Στέγες Υπερηλίκων Αττικής» σε Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Μελισσίων, Κοινωνικό Ξενώνα Ενηλίκων

- Καρέα και Κέντρο Προσωρινής Διαμονής Ρέντι, στο οποίο συγχωνεύεται και το Ίδρυμα Κοιν. Πρόνοιας Πειραιώς «Ο Αγ. Νικόλαος», ΦΕΚ 10/Α'/4.2.1985.
- Π.Δ. 120/1985, «Σύσταση Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Παιδιών στην Αθήνα», ΦΕΚ 36/Α'/8.3.1985.
  - Ν. 1556/1985, «Κύρωση της 159/83 Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας για την επαγγελματική προσαρμογή και απασχόληση των μειονεκτούντων ατόμων», ΦΕΚ 100/Α'/28.5.1985.
  - Π.Δ. 279/1985, «Οργανισμός διοίκησης λειτουργίας του θεραπευτηρίου χρόνιων παθήσεων Κομοτηνής», ΦΕΚ 104/Α'/29.5.1985.
  - Π.Δ. 280/1985, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του συσταθέντος με τις διατάξεις του Π.Δ. 444/1980 (φ. 117) ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Φλωρίνης», ΦΕΚ 104/Α'/29.5.1985.
  - Π.Δ. 281/1985, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του συσταθέντος με τις διατάξεις του Π.Δ. 323/83 ΝΠΔΔ με την επωνυμία «Οίκος Ευγηρίας και Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Κιλκίς», ΦΕΚ 104/Α'/29.5.1985.
  - Π.Δ. 298/1985, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Έβρου», ΦΕΚ 111/Α'/31.5.1985.
  - Π.Δ. 300/1985, «Τροποποίηση και συμπλήρωση διατάξεων του με αριθ. 256/1.9.73 Π.Δ. ΦΕΚ 215 «περί συστάσεως εν Νιγρίτη Σερρών Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Ενηλίκων Ατόμων και συγχωνεύσεως εις τούτο του γενικού νοσοκομείου Νιγρίτης», ΦΕΚ 112/Α'/31.5.1985.
  - Π.Δ. 311/1985, «Σύσταση ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Καστοριάς» και έγκριση του οργανισμού διοίκησης και λειτουργίας αυτού», ΦΕΚ 114/Α'/31.5.1985.
  - Π.Δ. 336/1985, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Λαρίσης «Ο Αριστεύς»», ΦΕΚ 118/Α'/31.5.1985.
  - Π.Δ. 337/1985, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Τρικάλων», ΦΕΚ 118/Α'/31.5.1985.
  - Π.Δ. 339/1985, «Σύσταση ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Α' Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Αθηνών» και έγκριση του οργανισμού διοίκησης και λειτουργίας αυτού», ΦΕΚ 118/Α'/31.5.1985.
  - Ν. 1566/1985, «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 167/Α'/30.9.1985.

- Π.Δ. 509/1985, «Σύσταση ν.π.δ.δ. με την επωνυμία Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Φθιώτιδας και έγκριση του οργανισμού διοίκησης και λειτουργίας αυτού», ΦΕΚ 185/Α'/4.11.1985.
- Π.Δ. 516/1985, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργία του ν.π.δ.δ. με την επωνυμία Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Μελισσίων Αττικής», ΦΕΚ 188/Α'/13.11.1985.
- Ν. 1577/1985, «Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός», ΦΕΚ 210/Α'/18.12.1985.
- Π.Δ. 13/1986, «Αντικατάσταση και συμπλήρωση των διατάξεων του Π.Δ. 579/77 (ΦΕΚ 191) «περί μετατροπής του πρεβεντορίου Χανίων «Ο Άγιος Ιωάννης» σε Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων και έγκριση του οργανισμού διοίκησης και λειτουργίας αυτού», ΦΕΚ 6/Α'/30.1.1986.
- Π.Δ. 14/1986, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Δωδεκανήσου «Οίκος Κολυμπίων»», ΦΕΚ 6/Α'/30.1.1986.
- Ν. 1648/1986, «Προστασία πολεμιστών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου και μειονεκτούντων προσώπων», ΦΕΚ 147/Α'/2.10.1986.
- Π.Δ. 150/1988, «Σύσταση ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Άρτας» και έγκριση του οργανισμού διοίκησης και λειτουργίας αυτού, ΦΕΚ 67/Α'/12.4.1988.
- Π.Δ. 483/1988, «Οργανισμός του Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Παιδιών Αθηνών», ΦΕΚ 217/Α'/29.9.1988.
- Π.Δ. 519/1988, «Οργανισμός διοίκησης και λειτουργίας του Θεραπευτηρίου Χρόνιων Παθήσεων Δράμας (ν.π.δ.δ.)», ΦΕΚ 234/Α'/21.10.1988.
- Ν. 1813/1988, «Τροποποίηση και συμπλήρωση της συνταξιοδοτικής νομοθεσίας και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 243/Α'/8.11.1988.
- Ν. 1836/1989, «Πρόωθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 79/Α'/14.3.1989.
- Π.Δ. 263/1989, «Σύσταση ειδικής υπηρεσίας παιδικών αναπτυξιακών κέντρων για την πρόληψη, την πρόωμη διάγνωση και την αποκατάσταση παιδιών με προβλήματα στην ψυχοκινητική τους ανάπτυξη, σύσταση κέντρων οικογένειας και συμπλήρωση της Β.Δ. 170/60 (Α 40) «περί κυρώσεως του υπηρεσιακού οργανισμού του ΠΙΚΠΑ» όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε μεταγενέστερα», ΦΕΚ 124/Α'/16.5.1989.

- Ν. 1856/1989, «Κύρωση διεθνούς σύμβασης εργασίας υπ` αριθμ. 142 «για το ρόλο του επαγγελματικού προσανατολισμού και της εκπαίδευσης στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού»», ΦΕΚ 141/Α'/1.6.1989.
- Π.Δ. 364/1989, «Σύσταση ν.π.δ.δ. με την επωνυμία «Θεραπευτήριο Χρόνιων Παθήσεων Αιτωλοακαρνανίας», ΦΕΚ 162/Α'/16.6.1989.
- Υ.Α. «Αύξηση επιδόματος ανασφάλιστων παραπληγικών, τετραπληγικών και βαριά ακρωτηριασμένων», ΦΕΚ 700/Β'/18.9.89.
- Υ.Α. «Αύξηση επιδόματος κωφαλάλων», ΦΕΚ 700/Β'/18.9.89.
- Υ.Α. «Αύξηση επιδομάτων που καταβάλλονται σε τυφλούς», ΦΕΚ 700/Β'/18.9.89.
- Υ.Α. «Αύξηση του παρεχόμενου επιδόματος καυσίμων στα άτομα με πλήρη παράλυση των κάτω άκρων ή ακρωτηριασμό και των δύο ποδιών», ΦΕΚ 700/Β'/18.9.89.
- Υ.Α. «Αύξηση οικονομικής ενίσχυσης ανασφάλιστων ή έμμεσα ασφαλισμένων ατόμων με βαριές αναπηρίες», ΦΕΚ 700/Β'/18.9.89.
- Υ.Α. «Αύξηση οικονομικής ενίσχυσης στα άτομα με εγκεφαλική παράλυση (σπαστικά κ.λπ.) ηλικίας 0-18 ετών», ΦΕΚ 700/Β'/18.9.89.
- Υ.Α. «Τροποποίηση του προγράμματος οικονομικής ενίσχυσης των βαριά νοητικά καθυστερημένων», ΦΕΚ 700/Β'/18.9.89.
- Οδηγία 89/654/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 30ής Νοεμβρίου 1989 σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας στους χώρους εργασίας (Πρώτη ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ), *OJ L 393, 30.12.1989, σ. 1-12*, ανακτήθηκε στις 21 Φεβρουαρίου 2020, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A31989L0654>.
- Ν. 1965/1991, «Τροποποίηση και συμπλήρωση των κειμένων διατάξεων του Εθνικού Οργανισμού Φαρμάκων (Ε.Ο.Φ.) και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 146/Α'/26.9.1991.
- Ν. 2101/1992, «Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού», ΦΕΚ 192/Α'/2.12.1992.
- Π.Δ. 16/1996, «Ελάχιστες προδιαγραφές ασφάλειας και υγείας στους χώρους εργασίας σε συμμόρφωση με την οδηγία 89/654/ΕΟΚ», ΦΕΚ 10/Α'/18.1.1996.
- “Treaty of Amsterdam amending the treaty of European Union, the treaties establishing the European Communities and certain related acts”, 1997,

ανακτήθηκε στις 12 Ιανουαρίου 2020,

<https://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>.

- Ν. 2683/1999, «Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημοσίων Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων ν.π.δ.δ. και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 19/Α'9.2.1999.
- Π.Δ. «Κώδικας βασικής πολεοδομικής νομοθεσίας», ΦΕΚ 580/Δ'27.7.99.
- Ν. 2831/2000, «Τροποποίηση των διατάξεων του ν. 1577/1985 «Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός» και άλλες πολεοδομικές διατάξεις», ΦΕΚ 140/Α'13.6.2000.
- Ν. 2817/2000, «Περί ισότητας και αλληλοαποδοχής των ατόμων με ειδικές ανάγκες», ΦΕΚ 78/Α'14.3.2000.
- Ν. 2839/2000, «Ρυθμίσεις θεμάτων του υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 196/Α/12.9.2000.
- Ν. 3304/2005, «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού», ΦΕΚ 16/Α'27.1.2005.

#### **Άλλες πηγές**

- *Επίσημη εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*
- *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*
- *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*
- *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*
- *The New International Encyclopaedia*
- Αρχείο συνεντεύξεων του ερευνητικού προγράμματος ΕΣΠΑ του ΑΠΘ «Από τη φιλανθρωπία στο κράτος πρόνοιας: Αναπηρία και αναπηρικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης» (επιστημονικός υπεύθυνος: Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος)
- Συνέντευξη της Μάρης Κυριαζοπούλου, υπεύθυνης εφαρμογής του ευρωπαϊκού προγράμματος HELIOS, στην ερευνήτρια, 22.2.2020

## Δευτερογενής βιβλιογραφία

### Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 337-359.
- Αθανασίου, Αθηνά, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»», στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, νήσος, Αθήνα 2006, σ. 13-138.
- Αθανασίου, Αθηνά, «Το φύλο και η σεξουαλικότητα στους λόγους και τις πρακτικές της βιο-επιστήμης: επιστημολογίες και τεχνολογίες του έμφυλου σώματος», στο: Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη & Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 227-343.
- Αλεξιάς, Γεώργιος, *Κοινωνιολογία του σώματος. Από τον «Άνθρωπο του Νεότερνταλ» στον «Εξολοθρευτή»*, Πεδίο, Αθήνα 2011.
- Άλτερ, Ροδόλφος, «Οι μεσολογγίτες πρόγονοι και απόγονοι», ανακτήθηκε στις 5 Φεβρουαρίου 2020, <https://www.drossinismuseum.gr/pages/oi-mesologgites-progonoi-kai-apogoni>.
- Αργυριάδης, Αλέξανδρος, *Η πολιτισμική κατασκευή της διαφορετικότητας. Το παράδειγμα του ψυχο-παθή*, Πεδίο, Αθήνα 2015.
- Αυγερίδης, Μάνος, Γαζή, Έφη & Κορνέτης, Κωστής (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015.
- Badiou, Alain, *Από το είναι στο συμβάν*, μτφρ. Δημήτρης Βεργέτης, Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Bakhtin, Mikhail, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του. Για τη λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.
- Βαρίκα, Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007.
- Barton, Len, «Η πολιτική της ένταξης (inclusion)», στο: Αθηνά Ζώνιου-Σιδέρη (επιμ.), *Σύγχρονες ενταξιακές προσεγγίσεις*, τ. Α, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 55-68.
- Βερβενιώτη, Τασούλα «Το «εθνικό παιδοφύλαγμα» και ο Έρανος της βασίλισσας Φρειδερίκης (1947-1950)», στο: Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφεΐμ

- Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιαννόπουλο*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2011, σ. 259-276.
- Βοβολίνης, Κωνσταντίνος, *Το χρονικόν του Παρνασσού (1865-1950)*, Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Αθήνα 1951.
- Βούλγαρης, Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008.
- Βούλγαρης, Ν., Τ., «Αντώνιος Παλατιανός», *Παρνασσός*, 12, έτος ΙΕ, (1893), σ. 901-909.
- Bradhy, Hannah, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, επιστημονική επιμέλεια Γεώργιος Αλεξιάς, μτφρ. Γεώργιος Βάγιας & Γεώργιος Αλεξιάς, Πεδίο, Αθήνα 2010.
- Butler, Judith, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία», μτφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, νήσος, Αθήνα 2006, σ. 381-407.
- Butler, Judith, *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργος Καραμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Γαζή, Έφη, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919)», στο: *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, Αθήνα, 2004, τ. Α΄, σ. 193-213.
- Γαζή, Έφη, *Άγνωστη χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020.
- Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, «Κυβέρνησις Κωνσταντίνου Δόβα», ανακτήθηκε στις 10 Οκτωβρίου 2020, <https://gslegal.gov.gr/?p=1220>.
- Close, David *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, επιμέλεια ελληνικής έκδοσης Σπύρος Μαρκέτος, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006.
- Δαλακούρα, Αικατερίνη & Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.

- Δερτιλής, Γιώργος, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871 - 1873)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1989.
- Δερτιλής, Γιώργος, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018.
- Δημαράς, Αλέξης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.
- Δημαράς, Κωνσταντίνος, Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (5<sup>η</sup> έκδοση), Ερμής, Αθήνα 1989.
- Δημητριάδη, Ελένη, *Η συμβολή της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών 2011, σ. 161, ανακτήθηκε στις 14 Δεκεμβρίου 2019, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26927>.
- Δήτσα, Μαρία, «Εισαγωγή», στο: Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας*, Εστία, Αθήνα 2000, σ. 27-133.
- Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Γεωργίου και Άννης Σακελλαρίου, «Γεώργιος Θεοδ. Σακελλαρίου, καθηγητής πανεπιστημίου. Ο μεγάλος πνευματικός άνδρας», ανακτήθηκε στις 11 Νοεμβρίου 2020, <https://www.idrymasakellariou.gr>.
- Εξερτζόγλου, Χάρης, *Εκ δυσμών το φως; Εξελληνισμός και οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19<sup>ου</sup> – αρχές 20<sup>ου</sup> αιώνα)*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015.
- Foucault, Michel, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας (πρώτος τόμος). Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.
- Fuss, Diana, «Λεσβιακές και γκέι θεωρίες: το πρόβλημα της πολιτικής της ταυτότητας», στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, μτφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, νήσος, Αθήνα 2006, σ. 543-569.
- Goffman, Erving, *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.
- Ζήση, Αναστασία, «Το κοινωνικό στίγμα: βασικές έννοιες, θεωρητικές προσεγγίσεις και νέες κατευθύνσεις έρευνας», στο: Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης



- (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 101-116.
- Ζήση, Αναστασία & Σαββάκης, Μάνος (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία. Σύγχρονες θεωρητικές προκλήσεις και ερευνητικές προοπτικές*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019.
- Θεοδώρου, Βασιλική & Καρακατσάνη, Δέσποινα, «Υγιεινής παραγγέλματα». *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2010.
- Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών, «Ιστορία της Εκκλησίας των Αθηνών από το 1833 και εξής», ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021, <http://iaath.gr/node/29>.
- ΙΚΑ, «Ιστορική αναδρομή», ανακτήθηκε στις 21 Οκτωβρίου 2020, <https://www.ika.gr/gr/infopages/general/history.cfm>.
- Jenkins, Richard, *Κοινωνική ταυτότητα*, μτφρ. Κατερίνα Γεωργοπούλου, Σαββάλας, Αθήνα 2007.
- Καβουλάκος, Κάρολος Ιωσήφ & Γριτζάς, Γιώργος, *Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι. Κοινωνικά κινήματα και χωρική ανάπτυξη*, [ηλεκτρ. βιβλ.] Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, ανακτήθηκε στις 4 Μαρτίου 2018, <http://hdl.handle.net/11419/6131>.
- Καλογιάννης, Γεώργιος, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903 – 1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλολογίας, Αθήνα 1986, σ. 82-83, ανακτήθηκε στις 17 Ιουλίου 2019, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/0255>.
- Καραμούζης, Πολύκαρπος, *Κράτος, Εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2004, ανακτήθηκε στις 2 Ιουνίου 2019, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/15577>.
- Καραμούζης, Πολύκαρπος, «Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 21, (2009), σ. 83-102.
- Καρυδάκη, Δανάη, (επιμ.), *Η Λέρος στο επίκεντρο και στο περιθώριο: ιστορία, πολιτική, ψυχιατρική*, Ψηφίδες, Θεσσαλονίκη 2020.

- Κέντρο Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών, *Φωτογραφικό Λεύκωμα*, Αθήνα 2002.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, «Ιστορικό», ανακτήθηκε στις 2 Νοεμβρίου 2020, <https://www.kepe.gr/index.php/el/to-kepe/istoriko-kepe.html>.
- Κιτροφέφ, Αλέξανδρος, «Υπερατλαντική Μετανάστευση», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900 – 1922*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 123-172.
- Κόκκινος, Γιώργος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα (Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάτζη [1849-1936])*, Τροχαλία, Αθήνα 1996.
- Κόκκινος, Γιώργος, «Τα ελληνικά Συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927)», *Μνήμων*, 19, (1997), σ. 73-108.
- Κόκκινος, Γιώργος, *Αναζητώντας την Ευρώπη. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- Κόκκινος, Γιώργος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Γεωργίου Φιλάρετου (1848-1929)», στο: Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο (12 και 13 Νοεμβρίου 1999)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 2001, σ. 163-201.
- Κόκκινος, Γιώργος, *Η ευγονική δυστοπία. Διαδρομές ιδεών*, επίμετρο Ουρανία Γεωργοπούλου, Θίνες, Αθήνα 2018.
- Κόκκινος, Γιώργος, «Άξια» κι «ανάξια» ζωή: *Ευγονική, εκφυλισμός, βιοπολιτική. Ο γιατρός ως κοινωνικός θεραπευτής και εθνικός αναμορφωτής*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2021.
- Κόκκινος, Γιώργος & Καρασαρίνης, Μάρκος, «Μεταμορφώσεις του ευγονικού λόγου στην Ελλάδα: από τον Ιωάννη Κούμαρη και τον Δημοσθένη Ελευθεριάδη στον Νικόλαο Λούρο», στο: Έφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα Άννα Δελβερούδη, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς & Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19<sup>ο</sup> και 20<sup>ο</sup> αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 129-144.

- Κόκκινος, Γιώργος & Μπογιατζής, Βασίλης, *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο». Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονή του ελληνική διάνοηση*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2017.
- Κορασίδου, Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, τυπωθήτω Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2004.
- Κοτζαμάνη, Μαρίνα, «Αριστοφάνης, ο σύγχρονός μας: η θαυμαστή ιστορία της Χειραφετήσεως του Γεωργίου Σουρή, εχθρού των γυναικών», *Τα Ιστορικά*, 14 (26), (1997), σ. 121-134.
- Λιάκος, Αντώνης, «Οι Φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος»», *Μνήμων*, 8, (1982), σ. 9 - 46.
- Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20<sup>ος</sup> αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019.
- Μάγερ, Κώστας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. Β΄, Αθηναϊκά Εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα 1959.
- Μακρυδημήτρης, Αντώνης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Μαλακτάρη-Παπακώστα, Μάγδα, *Ο Γεώργιος Δροσίνης πέραν της λογοτεχνίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2006.
- Μαλούτας, Θωμάς & Οικονόμου, Δημήτρης (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Μαραγκόπουλος, Άρης, *Η άλλη Ελλάδα 1950-1965, αρχείο Κωνσταντίνου Μεγαλοκονόμου*, Τόπος, Αθήνα 2018.
- Μαρία, πριγκίπισσα της Ελλάδος, *Αναμνήσεις της Βασιλόπαιδος Μαρίας, 1883-1933*, Άλφα, Ι.Μ. Σκαζίκη, Αθήνα 1951.
- Ματάλας, Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία: οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
- Μεταλληνός, Γεώργιος, Δ., *Θεολογικός αγώνας, 1962-ιστορία*, Παρουσία, Αθήνα 1989.
- Μπογιατζής, Βασίλης, *Μετέωρος μοντερνισμός. Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Ευρασία, Αθήνα 2012.
- Μπουρνάζος, Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 187-282.

- Μποχώτης, Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 37-105.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2009.
- Νούτσος, Παναγιώτης, «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα», *Επετηρίδα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 28, (1999), σ. 79-84.
- Νταλαχάνης, Άγγελος, «Μεταξύ παροικίας, μητρόπολης και διασποράς. Στρατηγικές μετανάστευσης για τους Έλληνες της Αιγύπτου, 1945-1956», *Μνήμων*, 31, (2012), σ. 187-214.
- Ντάλης, Σωτήρης, «Η Ευρώπη στον αναδυόμενο πολυπολικό κόσμο και η «απόκλιση» της Ελλάδας από το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι», στο: Γιώργος Κόκκινος και Σωτήρης Ντάλης, *Η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση και ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον σύγχρονο κόσμο. Δύο ανοιχτές διαλέξεις*, Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 57-77.
- Ντάλης, Σωτήρης, *Από τις διεθνείς σχέσεις στη διεθνή πολιτική. Μια εισαγωγή με οδηγό τους στοχασμούς των Stanley Hoffman, Joseph Nye και Mario Teló*, Παπαζήση, Αθήνα 2015.
- Ντελόπουλος, Κυριάκος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα, νέα συμπληρωμένη έκδοση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.
- Παλημέρης, Γεράσιμος, Δ., «Η ιστορία της Ελληνικής Οφθαλμολογικής Εταιρείας», ανακτήθηκε στις 15 Νοεμβρίου 2020, <https://www.eyenet.gr/>.
- Παλούκης, Κώστας, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; (α΄ μέρος)», *Τα Ιστορικά*, 61, (2014), σ. 359-382.
- Παλούκης, Κώστας, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; (β΄ μέρος)», *Τα Ιστορικά*, 62, (2015), σ. 115-134.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.
- Παπάζογλου, Γεώργιος, Κ., «Η παιδεία στην ανατολική Μακεδονία, ο ελληνικός φιλολογικός σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως και η αδελφότης Ηώς Προσοτσάνης (1870-1880)», *Μακεδονικά*, 35, (2011), σ. 241-265.
- Πάπαρη, Κατερίνα, *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στο Μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, Ασίνη, Αθήνα 2017.

- Παπαστεφανάκη, Λήδα, Τζανάκης, Μανόλης & Τρουμπέτα, Σεβαστή (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Ρέθυμνο, Τμήμα Κοινωνιολογίας-Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2013 (e-book).
- Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μαρία, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα 1992.
- Πολυχρονίου, Γιάννης, «3<sup>η</sup> Δεκέμβρη θυμάμαι την Αργυρώ Λεβέντη», ανακτήθηκε στις 27 Ιανουαρίου 2020, <http://argyroleventi.blogspot.com/>.
- Πούρκος, Μάριος, «Από τις λαϊκές αναπαραστάσεις της αναπηρίας στις επιστημονικές βιο-ιατρικές και κοινωνικές της προσεγγίσεις και η κριτική τους», στο: Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 19-44.
- Ρήγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφεΐμ & Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Ριζάς, Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Σαββάκης, Μάνος, «Από τον βιοϊατρικό ανταγωνισμό στην κοινωνιολογική ερμηνεία της υγείας και της ασθένειας», *Σύναψις*, 10, (2008), σ. 120-126.
- Σαββάκης, Μάνος, *Οι λεπροί της Σπιναλόγκα. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*, Πλέθρον, Αθήνα 2008.
- Σαββάκης, Μάνος, «Ασθενές σώμα, ιατρική επιστήμη και «ηθικός κίνδυνος» στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)», στο: Γιώργος Αλεξιάς, Μανόλης Τζανάκης και Αίγλη Χατζούλη (επιμ.), *Σώμα υπό επιτήρηση: ηθικές και πολιτικές διαστάσεις της ιατρικής τεχνολογίας και της κοινωνικής φροντίδας*, Πεδίο, Αθήνα 2014, σ. 81-108.
- Σαββάκης, Μάνος, «Αναπηρία και κοινωνία: σύγχρονες κατευθύνσεις στην ποιοτική έρευνα», στο: Αναστασία Ζήση & Μάνος Σαββάκης (επιμ.), *Αναπηρία και κοινωνία*, εκδόσεις Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 3-18.
- Σαββάκης, Μάνος και Τζανάκης, Μανόλης, «Η αφήγηση ως επούλωση τραυμάτων της ταυτότητας: βιογραφική ρήξη και παρουσίαση του εαυτού», στο: Αντώνης Λιοδάκης, Μανόλης Τζανάκης & Βίκυ Τσούρτου (επιμ.), *Τέχνη και ψυχιατρική: με αφορμή το 1<sup>ο</sup> συνέδριο*, Focus on Health, Αθήνα 2007, σ. 303-314.

- Σεφεριάδης, Σεραφείμ, «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12, (1998), σ. 5-34.
- Σκοπετέα, Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Σκοπετέα, Έλλη, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 9-36.
- Slee, Roger, «Ενταξιακή εκπαίδευση και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη Νέα Εποχή», στο: Αθηνά Ζώνιου-Σιδέρη (επιμ.), *Σύγχρονες ενταξιακές προσεγγίσεις*, τ. Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 32-45.
- Σταθάκης, Γιώργος, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα, «Ψυχαρισμός και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: όψεις του φιλελευθερισμού στο Μεσοπόλεμο», στο: Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1992, σ. 209-216.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 2009.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης, Α., «Ο μπουρλιωτέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης»: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο: Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος & Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση*, Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 115-131.
- Τεντόμας, Λάζαρος, *Ελπίδες και υποψίες για το παρελθόν και το μέλλον της αναπηρίας. Αφηγήσεις της αναπηρίας στη μεταπολιτευτική Ελλάδα*, Redmarks, Αθήνα 2020.
- Τζανάκης, Μανόλης & Σαββάκης, Μάνος, «Οι Τόποι ως ιστορικοπολιτισμικά αντιπαραδείγματα και ως σύμβολα κοινωνικών ορίων: Σπιναλόγκα και Λέρος», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 36, (2003), σ. 87-126.
- Τρουμπέτα, Σεβαστή, «Ευγονικές απαντήσεις στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας (1900 -1940)», στο: Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Παπαζήση, Αθήνα 2008, σ. 335-355.
- Τσαβαλιά, Παρασκευή, *Η ιστορία του Οίκου Τυφλών της Ελλάδος*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2015.

- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
- Φάρος Τυφλών Ελλάδος, «Ιστορία», ανακτήθηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 2020, <https://www.fte.org.gr/index.php/el/>.
- Χάλαζα, Βασιλική, «Ανάπηρες μαθήτριες τις δεκαετίες του 1980 και 1990 στην Ελλάδα: Ανάπηρες ή μαθήτριες;», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 17-18, (2019), σ. 177-200.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 9-58.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης, *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-1953 (από τον Paul A. Porter στον Edward A. Tenenbaum)*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2013.
- Ψημίτης, Μιχάλης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Διάδραση, Αθήνα 2011.

## **Ξενόγλωσση**

- Ainscow, Mel, Dyson, Alan, Goldrick, Sue & West, Mel, *Developing Equitable Education Systems*, Routledge, London 2013.
- Allen, Chris, “Bourdieu’s Habitus, Social Class and the Spatial Worlds of Visually Impaired Children”, *Urban Studies*, 41(3), (2004), σ. 487-506.
- Alter, Karen & Meunier, Sophie, “Politics of International Regime Complexity”, *Perspectives on Politics*, 9, (2009), σ. 13-24.
- American Printing House, “A Federal Subsidy for Embossed Books”, ανακτήθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2020, <https://www.aph.org/about/>.
- Amy, Jean-Jacques & Rowlands, Sam, “Legalised Non-consensual Sterilisation-Eugenics Put into Practice Before 1945, and the Aftermath. Part 2: Europe”, *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 23(2), (2018), σ. 121-129.
- Andrews, Louis, “Social Darwinism. The Development of an Intellectual Mood”, *The Occidental Quarterly*, 3(1), (2003), σ. 45-60.
- Anspach, Renee, R., “From Stigma to Identity Politics: Political Activism Among the Physically Disabled and Former Mental Patients”, *Social Science & Medicine. Part A: Medical Psychology & Medical Sociology*, 13, (1979), σ. 765-73.

- Appleman, Laura, I., “Deviancy, Dependency and Disability: The Forgotten History of Eugenics and Mass Incarceration”, *Duke Law Journal*, 68(3), (2018), σ. 417-478.
- Aronson, Jane & Neysmith, Sheila, “Manufacturing Social Exclusion in the Home Care Market”, *Canadian Public Policy*, 27(2), (2001), σ. 151–65.
- Augustinos, Olga, “Philhellenic Promises and Hellenic Visions: Korais and the Discourses of the Enlightenment”, στο: Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Ashgate Variorum, Hampshire 2008, σ. 169-200.
- Azoulai, Loïc, “The Complex Weave of Harmonization”, στο: Damina Chalmer and Anthony Arnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of European Union Law*, Oxford University Press, Oxford 2015, σ. 589-611.
- Barasch, Moshe, *Blindness: The History of a Mental Image in Western Thought*, Routledge, New York 2001.
- Barry, Andrew, “Harmonization and the Art of European Government”, στο: Chris Rootes & Howard Davis (επιμ.), *Social Change and Political Transformation. A New Europe?*, UCL Press, London 1994, σ. 39-54.
- Barry, Jonathan & Jones, Colin (επιμ.), *Medicine and Charity before the Welfare State*, Routledge, London and New York 1991.
- Baynton, Douglas, C., *Forbidden Signs: American Culture and the Campaign against Sign Language*, University of Chicago Press, Chicago 1996.
- Baynton, Douglas, C., “Disability and the Justification of Inequality in American History”, στο: Paul K. Longmore & Lauri Umansky (επιμ.), *The New Disability History: American Perspectives*, New York University Press, New York 2001, σ. 33-57.
- Baynton, Douglas, C., *Defectives in the Land: Disability and Immigration in the Age of Eugenics*, University of Chicago Press, Chicago 2016.
- Beckett, Angharat, E., “Understanding Social Movements: Theorising the Disability Movement in Conditions of Late Modernity”, *The Sociological Review*, 54(4), (2006), σ. 734-752.
- Beckett, Angharat, E., Bagguley, Paul & Campbell, Tom, “Foucault, Social Movements and Heterotopic Horizons: Rupturing the Order of Things”, *Social Movement Studies*, 16(2), (2017), σ. 169-181.



- Beech, Nic, "Liminality and the Practices of Identity Reconstruction", *Human Relations*, 64 (2), (2011), σ. 285-302.
- Berkowitz, Edward, *Disabled Policy: America's Programs for the Handicapped: A Twentieth Century Fund Report*, Cambridge University Press, New York 1987.
- Bernstein, Mary, "Identity Politics", *Annual Review of Sociology*, 31, (2005), σ. 47-74.
- Berridge, Virginia, Gorsky, Martin & Mold, Alex, *Public Health in History*, Mc Grow Hill Open University Press, Berkshire and New York 2011.
- Bhabha, Homi, K., *The Location of Culture*, Routledge, London 1994.
- Biesold, Horst, *Crying Hands: Eugenics and Deaf People in Nazi Germany*, Gallaudet University Press, Washington DC 1999.
- Bingham, Adrian, "The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians", *Twentieth Century British History*, 21(2), (2010), σ. 225-231.
- Block, Pamela, "Sexuality, Fertility and Danger: Twentieth-century Images of Women with Cognitive Disabilities", *Sexuality & Disability*, 18(4), (2000), σ. 239-254.
- Bogdan, Robert, Elks, Martin & Knoll, James, A. (επιμ.), *Picturing Disability: Beggar, Freak, Citizen and Other Photographic Rhetoric Critical Perspectives on Disability*, Syracuse University Press, New York 2012.
- Bolt, David, *The Metanarrative of Blindness. A Re-reading of Twentieth-Century Anglophone Writing*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2014.
- Buhari-Gulmez, Didem, "Stanford School on Sociological Institutionalism: A Global Cultural Approach", *International Political Sociology*, 4, (2010), σ. 253-270.
- Burgess, Thomas, *Greeks in America: An Account for Their Coming Progress Customs, Lining an Aspiration*, Sherman, French & Company, Boston, 1913.
- Brégain, Gildas, "An Entagled Perspective on Disability History: The Disability Protests in Argentina, Brazil and Spain, 1968-1982", στο: Sebastian Barsch, Anne Klein & Pieter Verstraete (επιμ.), *The Imperfect Historian: Disability Histories in Europe*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2013, σ. 133-154.
- Brégain, Gildas, "Colonialism and Disability: The Situation of Blind People in Colonised Algeria", *European Journal of Disability Research*, 10, (2016), σ. 148-167.
- Brody, Nathan, "History of Theories and Measurements of Intelligence", στο: Robert J. Stenberg (επιμ.), *Handbook of Intelligence*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, σ. 16-33.

- Brown, Steven, E., “Changing America’s Consciousness: A Brief History of the Independent Living Civil Rights Movement in the United States”, στο: Roy Hanes, Ivan Brown & Nancy E. Hansen (επιμ.), *The Routledge History of Disability*, Routledge, London and New York 2018, σ. 485-499.
- Buchanan, Robert, *Illusions of Equality. Deaf Americans in School and Factory, 1850-1950*, Gallaudet University Press, Washington, DC, 1999.
- Bulmer, Simon, J., “The Governance of the European Union: A New Institutional Approach”, *Journal of Public Policy*, 13, (1993), σ. 351-380.
- Burch, Susan & Sutherland, Ian, “Who’s not yet Here? American Disability History”, *Radical History Review*, 94, (2006), σ. 127-147.
- Burke, Chloe, H. & Castaneda, Christopher, J., “The Public and Private History of Eugenics: An Introduction”, *The Public Historian*, 29(3), (2007), σ. 5-17.
- Calcagno, Antonio, “Alain Badiou: The Event of Becoming a Political Subject”, *Philosophy and Social Criticism*, 34(9), (2008), 1051–70.
- Campbell, Jane & Oliver, Mike, *Disability Politics: Understanding Our Past, Changing Our Future*, Routledge, London 1996.
- Carlson, Elof Axel, *The Unfit: A History of a Bad Idea*, Cold Spring Harbor Laboratory Press, New York 2001.
- Castles, Francis, G., “The Welfare State and Democracy: On the Development of Social Security in Southern Europe, 1960–90”, στο: Richard Gunther, Nikiforos Diamandouros, and Dimitri A. Sotiropoulos (επιμ.), *Democracy and the State in the New Southern Europe*, Oxford University Press, Oxford 2006, σ. 42-86.
- Castles, Katherine, “Quiet Eugenics: Sterilization in North Carolina’s Institutions for the Mentally Retarded, 1945-1965”, *The Journal of Southern History*, 68(4), (2002), σ. 849-878.
- Chalaza, Vasiliki, Tsakas, Christos & Kavoulakos, Karolos, “From Charity to Welfare: Disability Movement, Institutional Change and Social Transformation in Post-Dictatorial Greece, 1974 – 81”, *Disability Studies Quarterly*, 40(3), (2020), ανακτήθηκε στις 2 Οκτωβρίου 2020, <https://dsq-sds.org/article/view/6875/5703>.
- Charlton, James, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, University of California Press, Berkley 2000.

- Chreim, Samia, “Influencing Organizational Identification during a Major Change: A Communication-based Perspective”, *Human Relations*, 55 (9), (2002), σ. 1117-1137.
- Coburn, Jon, “Defending the Digital: Awareness of Digital Selectivity in Historical Research Practice”, *Journal of Librarianship and Information Science*, 00(0), (2020), σ. 1-13.
- Cohen, Adam, *Imbeciles. The Supreme Court, American Eugenics, and the Sterilization of Carrie Buck*, Penguin, New York 2016.
- Cole, Phillip, “The Body Politic: Theorizing Disability and Impairment”, *Journal of Applied Philosophy*, 24(2), (2007), σ. 169-176.
- Community Rehabilitation and Disability Studies - University of Calgary, ανακτήθηκε στις 4 Ιουλίου 2018, [www.crds.org/about/index.shtml](http://www.crds.org/about/index.shtml).
- Crossley, Nick, “Body-Subject/Body-Power: Agency, Inscription and Control in Foucault and Merleau-Ponty”, *Body & Society*, 2(2), (2016), σ. 99-116.
- Cullen, Jim, *The American Dream: A Short History of an Idea that Shaped a Nation*, Oxford University Press, Oxford and New York 2003.
- Danford, Scot, *The Incomplete Child: An Intellectual History of Learning Disabilities*, Peter Lang, New York 2009.
- Davidson, Michael, *Concerto for the Left Hand. Disability and the Defamiliar Body*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2008.
- Davis, Lennard, J., *Enforcing Normalcy*, New York University Press, New York 1995.
- Davis, Lennard, J., *Bending Over Backwards: Disability, Dismodernism & Other Difficult Positions*. New York University Press, New York 2002.
- Dawbiggin, Ian, *Keeping America Sane: Psychiatry and Eugenics in the United States and Canada, 1880-1940*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1997.
- Della Porta, Donatella, “Democratization from Below: Civil Society versus Social Movements?”, στο: Timm Beichelt, Irene Hahn-Fuhr, Frank Schimmelfennig & Susann Worscheh (επιμ.), *Civil Society and Democracy Promotion*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014, σ. 137-149.
- Devlieger, Patrick, “Developing Local Concepts of Disability”, στο: Brigitte Holtzer, Arthur Vreede & Gabriele Weigt (επιμ.), *Disability in Different Cultures: Reflections on Local Concepts*, Bielefeld, Bonn, Germany 1999, σ. 297-302.
- Dikotter, Frank, “Race Culture: Recent Perspectives on the History of Eugenics”, *The American Historical Review*, 103(2), (1998), σ. 467-478.

- Dury, Ian, “Spasticus Autisticus”, ανακτήθηκε στις 2 Μαρτίου 2020, <https://www.lyrics.com/lyric/37481/Ian+Dury/Spasticus+%28Autisticus%29>.
- Dyck, Erika, *Facing Eugenics. Reproduction, Sterilization and the Politics of Choice*, University of Toronto Press, Toronto 2013.
- Eichengreen, Barry, *The European Economy Since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton University Press, Princeton and London 2007.
- Elk, Martin, “Clinical Photographs: ‘Feeble-mindedness’ in Eugenics Texts”, στο: Robert Bogdan, Martin Elks & James A. Knoll (επιμ.), *Picturing Disability: Beggar, Freak, Citizen and Other Photographic Rhetoric Critical Perspectives on Disability*, Syracuse University Press, New York 2012, σ. 75-98.
- Engwall, Kristina, “Implications of Being Diagnosed as a ‘Feeble-minded Woman’”, στο: Kristjana Kristiansen & Rannveig Traustadottir (επιμ.), *Gender and Disability Research in the Nordic Countries*, Studentlitteratur, Sweden 2004, σ. 76-96.
- Erevelles, Nirmala, *Disability and Difference in Global Contexts: Enabling a Transformative Body Politic*, Palgrave Macmillan, New York 2011.
- Erkulwater, Jennifer, L., “Constructive Welfare: The Social Security Act, the Blind, and the Origins of Political Identity among People with Disabilities, 1935-1950”, *Studies in American Political Development*, 33 (1), (2019), σ.110-38.
- Eskridge, William, N., “Identity-based Social Movements and Public Law”, *University of Pennsylvania Law Review*, 150(1), (2001), σ. 419-525.
- Esping-Andersen, Gøsta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton 1990.
- European Disability Forum, “Our Values”, ανακτήθηκε στις 20 Ιανουαρίου 2020, <http://www.edf-feph.org/our-values>.
- European Parliament, “Election Results”, ανακτήθηκε στις 25 Ιανουαρίου 2020, <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/previous-elections>.
- Fairchild, Sherry, R., “Women with Disabilities: The Long Road to Equality”, *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 6(2), (2002), σ. 13-28.
- Farrell, Gabriel, *The Story of Blindness*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1956.

- Ferguson, Cristine, *Determined Spirits: Eugenics, Heredity and Racial Regeneration in Anglo-American Spiritualist Writing, 1848–1939*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012.
- Ferreira-Buckley, Linda, “Rescuing the Archives from Foucault”, *College English*, 61(5), (1999), σ. 577-583.
- Fine, Michelle & Asch, Adrienne, “Shared Dreams: A Left Perspective on Disability Rights and Reproductive Rights”, στο: Michelle Fine & Adrienne Asch (επιμ.), *Women with Disabilities: Essays in Psychology, Culture, and Politics*, Temple University Press, Philadelphia 1988, σ. 297-305.
- Fisher, Pamela & Goodley, Dan, “The Linear Medical Model of Disability: Mothers of Disabled Babies Resist with Counter-narratives”, *Sociology of Health and Illness*, 29(1), (2007), σ. 66-81.
- Fitzpatrick, Barry, “Converse Pyramids and the EU Social Constitution”, στο: Josephine Shaw (επιμ.), *Social Law and Policy in an Evolving European Union*, Hart, Oxford and Portland, 2000, σ. 303-324.
- Flynn, Joanne, *Michael Anagnos and the Kindergarten for the Blind*, Newton College of the Sacred Heart, B.A. 1969.
- Fontes, Fernando, “The Portuguese Disabled People’s Movement: Development, Demands and Outcomes”, *Disability & Society*, 29(9) (2014), σ. 1398-1411.
- Foucault, Michel, “Of Other Spaces”, *Diacritics*, 16, (1986), σ. 22-27.
- Foucault, Michel, “Different Spaces”, στο: James D. Faubion (επιμ.), *Aesthetics, Method, and Epistemology: Essential Works of Foucault Volume 2*, Penguin, London [1967] 1998, σ. 175-186.
- Fraser, Nancy, *Justice Interruptus: Critical Reflections on the “Postsocialist” Condition*, Routledge, New York and London 1997.
- Fritsch, Kelly, “Desiring Disability Differently: Neoliberalism, Heterotopic Imagination and Intra-corporeal Reconfigurations”, *Foucault Studies*, 19, (2015), ανακτήθηκε από <https://rauli.cbs.dk/index.php/foucault-studies/article/view/4824/5269>.
- Galer, Dustin, “Employers, Disabled Workers, and the War on Attitudes in Late Twentieth-Century Canada”, στο: Ravi Malhorta & Benjamin Isitt (επιμ.), *Disabling Barriers: Social Movements, Disability History, and the Law*, UBC Press, Vancouver; Toronto, 2017, σ. 27-41.

- Galvin, Rose, D., “Researching the Disabled Identity: Contextualizing the Identity Transformations Which Accompany the Onset of Impairment”, *Sociology of Health & Illness*, 27(3), (2005), σ. 393-413.
- Gardou, Charles, “Les personnes handicapées exilées sur le seuil”. *Revue européenne du handicap mental* 4(14), (1997), σ. 6-17.
- Garland-Thomson, Rosemarie, *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*, New York University Press, New York 1996.
- Garland-Thomson, Rosemarie, “Seeing the Disabled: Visual Rhetorics of Disability in Popular Photography”, στο: Paul K. Longmore and Lauri Umansky (επιμ.), *The New Disability History: American Perspectives*, New York University Press, New York 2001, σ. 335-374.
- Garland-Thomson, Rosemarie, “Feminist Disability Studies”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(2), (2005), σ. 1557-1587.
- Garvía, Roberto, *Organizing the Blind: The case of ONCE in Spain*, Routledge, London 2017.
- Gazi, Efi, *Scientific National History: The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Peter Lang, Frankfurt/M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford & Wien 2000.
- Gerber, David, “Heroes and Misfits: The Troubled Social Reintegration of Disabled Veterans in *The Best Years of Our Lives*”, *American Quarterly*, 46(4), (1994), σ. 545-574.
- Gerber, David, *Disabled Veterans in History*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2012.
- Gerth, Hans & Mills, Wright, C., *From Max Weber. Essays in Sociology*, Routledge, London 1970.
- Giannuli, Dimitra, “Errand of Mercy: American Women Missionaries and Philanthropists in the Near East, 1820-1930”, *Balkan Studies*, 39(2), (1998), σ. 223-262.
- Gibson, David, “Involuntary Sterilization of the Mentally Retarded: A Western Canadian Phenomenon”, *Canadian Psychiatric Association Journal*, 19(1), (1974), σ. 59-63.
- Gilbert, Mark, “Narrating the Process: Questioning the Progressive Story of European Integration”, *Journal of Common Market Studies*, 46(3), (2008), σ. 641-662.

- Gleeson, Brendan, “Disability Studies: A Historical Materialist View”, *Disability & Society*, 12 (2), (1997), σ. 179-202.
- Goffman, Erving, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Penguin Books, England 1968.
- Goldsmith, Mike “The Europeanisation of Local Government”, *Urban Studies*, 30(4-5), (1993), σ. 683-699.
- Goodman, Russel, *American Philosophy before Pragmatism*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Gougeon, Len, “Emerson’s Abolition Conversion”, στο: T. Gregory Garvey (επιμ.), *The Emerson Dilemma: Essays on Emerson and Social Reform*, University of Georgia Press, Athens 2001, σ. 170-196.
- Greenwald, Brian, H. & Van Kleve, John, Vickrey, “A Deaf Variety of the Human Race: Historical Memory, Alexander Graham Bell and Eugenics”, *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, 14, (2015), σ. 28-48.
- Grekul, Jana, “Sterilization in Alberta, 1928 to 1972: Gender matters”, *Canadian Review of Sociology*, 45(3), (2008), σ. 247-266.
- Grosz, Elizabeth, *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1994.
- Group of Progressive Alliance of Socialists and Democrats in the European Parliament, “Ending Forced Sterilization of Women and Girls with Disabilities”, record of proceedings, ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021, <https://web-events.streamovations.be/index.php/event/stream/ending-forced-sterilisation-of-woman-and-girls-with-disabilities>.
- Grue, Jan, “The Social Meaning of Disability: A Reflection on Categorisation, Stigma and Identity”, *Sociology of Health & Illness*, 38(6), (2016), σ. 957-964.
- Gutek, Geral, L., *A History of the Western Educational Experience*, Waveland, Inc., Prospect Heights 1995.
- Hall, Melinda, C., *The Bioethics of Enhancement. Transhumanism, Disability and Biopolitics*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York and London 2017.
- Hayashi, Reiko & Okuhira, Masako, “The Disability Rights Movement in Japan: Past, Present and Future”, *Disability & Society*, 16(6), (2001), σ. 855-869.
- Hieronymussen, Paul, *Orders, Medals and Decorations of Britain and Europe*, Blandford Press, London 1970.

- Hill, Myrtle & Hansen, Nancy, “Tracing Disability History in the Midst of Cultural Absence: An Investigation into the Belfast Association for the Employment of the Industrious Blind”, στο: Roy Hanes, Ivan Brown & Nancy E. Hansen (επιμ.), *The Routledge History of Disability*, Routledge, London 2017, σ. 299-307.
- Hitchcock, Tim, “Confronting the Digital: Or How Academic History Writing Lost the Plot”, *Cultural and Social History*, 10(1), (2013), σ. 9-23.
- Hofstadter, Richard, *Social Darwinism in American Thought*, Beacon Press, Boston [1944] 1992.
- Inclusion Europe, “Forced Sterilization of Women and Girls in Europe”, ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021, <https://www.inclusion-europe.eu/forced-sterilisation-of-women-and-girls-in-europe/>.
- Ingstad, Benedicte & Whyte, Susan, R., *Disability and Culture*, University of California Press, Berkeley, CA 1995.
- Institute Roehrer, *Social Well-being: A Paradigm for Reform*, Roehrer Institute, Toronto 1993.
- Jensen, Jenson & Philips, Susan, D., “Regime Shift: New Citizenship Practices in Canada”, *International Journal of Canadian Studies*, 14, (1996), σ. 111-136.
- Joyner, Hannah, *From Pity to Pride. Growing Up Deaf in the Old South*, Gallaudet University Press, Washington, DC 2004.
- Kaiser, Wolfram & Patel, Kiran Klaus, “Multiple Connections in European Cooperation: International Organizations, Policy Ideas, Practices and Transfers 1967-92”, *European Review of History*, 24(3), (2017), σ. 337-357.
- Kamin, Leon, J., *The Science and Politics of IQ*, Lawrence Erlbaum, 1974.
- Kassim, Hussein, “Policy Networks, Networks and European Union Policy Making: A Sceptical View”, *West European Politics*, 17, (1994), σ. 15-27.
- Kassimeris, George, “Junta by Another Name? The 1974 Metapolitefsi and the Greek Extra-Parliamentary Left”, *Journal of Contemporary History*, 40(4), (2005), 745–62.
- Kelemen, Daniel, R., *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2011.
- Kerameus, Konstantinos, D., “Procedural Harmonization in Europe”, *The American Journal of Comparative Law*, 43(3), (2005), σ. 401-416.



- Kerr, Anne & Shakespeare, Tom, *Genetic Politics. From Eugenics to Genome*, New Clarion Press, Cheltham 2002.
- Kevles, Daniel, J., *In the Name of Eugenics. Genetics and the Use of Human Heredity*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1995.
- Kitromilides, Paschalis, “‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans”, στο: Martin Blinkhorn & Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ELIAMEP, Athens 1990, σ. 25-33.
- Köbsell, Swantje, “Towards Self-Determination and Equalization: A Short History of the German Disability Rights Movement”, *Disability Studies Quarterly*, 26(2), (2006), ανακτήθηκε από: <https://dsq-sds.org/article/view/692/869>.
- Koestler, Francis, *The Unseen Minority: A Social History of Blindness in the United States*, AFB Press, New York [1976] 2004.
- Koken, Paul, *A History of the Greeks in the Americas 1453-1938*, Proctor Publications, Ann Arbor 1995.
- Kokkinos, Giorgos & Karasarinis, Markos, “Tracing Eugenics: German Influences on a Greek Background, c. 1930-45”, στο: Fernando Clara & Claudia Ninhos (επιμ.), *Nazi Germany and Southern Europe, 1933-45. Science, Culture and Politics*, Palgrave Macmillan, Hampshire and New York 2016, σ. 153-168.
- Kondellas, Bill, “Michael Anagnostopoulos: The Father of the Kindergarten for the Blind”, *American Educational History Journal*, 31(2), (2004), σ. 157-162.
- Kornetis, Kostis, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics and the 'Long 1960s' in Greece*, Berghahn Books, New York 2013.
- Kornetis, Kostis, Kotsovili, Eirini & Papadogiannis, Nikolaos (επιμ.), *Consumption and Gender in Southern Europe since the Long 1960s*, Bloomsbury, New York 2016.
- Kritsotaki, Despo, “Mental Hygiene and Child Guidance in Post-war Greece: The Case of the Centre for Mental Health and Research, 1956-1970”, *Social History of Medicine*, 27(4), (2014), σ. 751-767.
- Kritsotaki, Despo, “Turning Private Concerns into Public Issues: Mental Retardation and the Parents' Movement in Post-war Greece, C. 1950-80”, *Journal of Social History*, 49(4), (2016), σ. 982-998.

- Kritsotaki, Despo, Long, Vicky & Smith, Matthew (επιμ.), *Deinstitutionalisation and After: Post-war Psychiatry in the Western World*, Palgrave MacMillan, Cham 2016.
- Kudlick, Catherine, J., “Disability History: Why We Need Another “Other””, *The American Historical Review*, 108(3), (2003), σ. 763-793.
- Kudlick, Catherine, J., “Disability History and History of Medicine: Rival Siblings or Conjoined Twins?” (paper, Society for the Social History of Medicine annual meeting, Glasgow, September 3, 2008).
- Kudlick, Catherine, J., “Comment: On the Borderland of Medical and Disability History”, *Bulletin of the History of Medicine*, 87(4), (2013), σ. 540-559.
- Kudlick, Catherine, J., “An Interview with Henri-Jacques Stiker, Doyen of French Disability Studies”, *Journal of Literary & Cultural Disability Studies*, 10, (2016), σ. 139-154.
- Kudlick, Catherine, J., “Social History of Medicine and Disability History”, στο: Michael Rembis, Catherine J. Kudlick & Kim E. Nielsen, *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018, σ. 105-125.
- Lacy, Bernard, *An International Adventure. A Brief History of the American Foundation for Overseas Blind 1915-1965*, American Foundation for Overseas Blind, New York 1965.
- Ladd-Taylor, Molly, “Contraception or Eugenics? Sterilization and “Mental Retardation” in the 1970s and 1980s”, *CBMH/BCHM*, 31(1), (2014), σ. 189-211.
- Ladd-Taylor, Molly, *Fixing the Poor: Eugenic Sterilization and Child Welfare in the Twentieth Century*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2017.
- Lane, Amy, M., “Breaking through the ‘Invisible Prison’: The National Federation of the Blind and the Right to Organize, 1959”, *Interface: A Journal for and about Social Movements*, 5(2), (2013), σ. 143-158.
- Laraña, Enrique, Johnston, Hank & Gusfield, Joseph, R., «Identities, Grievances, and New Social Movements” στο: Enrique Laraña, Hank Johnston & Joseph R. Gusfield (επιμ.), *New Social Movements: From Ideology to Identity*, Temple University Press, Philadelphia 1994, σ. 3-35.
- Largent, Mark, A., *Breeding Contempt: The History of Coerced Sterilization in the United States*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 2007.

- Leonard, Thomas, C., “Mistaking Eugenics for Social Darwinism: Why Eugenics is Missing from the History of American Economics”, στο: Steven G. Medema & Peter Boettke (επιμ.), *The Role of Government in the History of Economic Thought, History of Political Economy*, Duke University Press, London 2005, σ. 200-233.
- Leung, Colette, “Profile: The Living Archives Project: Canadian Disability and Eugenics”, *Canadian Journal of Disability Studies*, 1(1), (2012), σ. 143-166.
- Lin, Zhongxuan & Yang, Liu, “A Digital Promised Land? Digital Landscape as Heterotopia for Disabled People in China”, *Information, Communication & Society*, 23(8), (2020), σ. 1220-1234.
- Link, Bruce, G. & Phelan, Jo, C., “Conceptualizing Stigma”, *Annual Review of Sociology*, 27, (2001), σ. 363-85.
- Linker, Beth, “On the Borderland of Medical and Disability History: A Survey of the Fields”, *Bulletin of the History of Medicine*, 87(4), (2013), σ. 499-535.
- Linton, Simi, *Claiming Disability: Knowledge and Identity*, New York University Press, New York 1998.
- Linz, Juan J. & Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD 1996.
- Livanios, Dimitris, “The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece, 1453-1913” στο: Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Ashgate Variorum, Hampshire 2008, σ. 237-272.
- Lombardo, Paul, A., “Medicine, Eugenics, and the Supreme Court: from Coercive Sterilization to Reproductive Freedom”, *Journal of Contemporary Health Law and Policy*, 1996, σ. 1-25.
- Longmore, Paul, *Why I Burned My Book and Other Essays on Disability*, Temple University Press, Philadelphia 2003.
- Longmore, Paul, K. & Umansky, Lauri, “Disability History: From the Margins to the Mainstream”, στο: Paul K. Longmore & Lauri Umansky (επιμ.), *The New Disability History: American Perspectives*, New York University Press, New York, 2001, σ. 1-29.

- Mabbett, Deborah, “The Development of Rights-based Social Policy in the European Union: The Example of Disability Rights”, *Journal of Common Market Studies*, 43(1), (2005), σ. 97-120.
- Mabita, Naomi, “5 Reason Why the EU Should Ratify the Istanbul Convention”, European Disability Forum, 25.11.2019, ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021, <https://www.edf-feph.org/newsroom-news-5-reasons-why-eu-should-ratify-istanbul-convention/>.
- Malacrida, Claudia, *A Special Hell: Institutional Life in Alberta’s Eugenic Years*, University of Toronto Press, Toronto 2015.
- Mariotti, Shannon, L., “Emerson, Ralph Waldo (1803 – 1882)”, στο: Michael T. Gibbons, Diana Coole, Elisabeth Ellis & Kennan Ferguson (επιμ.), *The Encyclopedia of Political Thought*, v. III, John Wiley & Sons, 2014, σ. 1043-1049.
- Marshall, Thomas, H., “Citizenship and Social Class”, στο: Thomas H. Marshall & Tom Bottomore (επιμ.), *Citizenship and Social Class*, Pluto Press, London 1992, σ. 3-151.
- Mazower, Mark, *Dark Continent. Europe’s Twentieth Century*, Vintage Books, New York 1999.
- McKay, George, “Crippled with Nerves: Popular Music and Polio with Particular Reference to Ian Dury”, *Popular Music*, 28(3), (2009), σ. 341-365.
- Meekosha, Helen & Dowse, Leanne, “Enabling Citizenship: Gender, Disability and Citizenship in Australia”, *Feminist review*, 57(1), (1997), σ. 49-72.
- Meekosha, Helen, “Virtual Activists? Women and the Making of Identities of Disability”, *Hypatia*, 17(3), (2002), σ. 67-88.
- Meininger, Herman, P., “Inclusion as Heterotopia: Spaces of Encounter Between People with and without Intellectual Disability”, *Journal of Social Inclusion*, 4(1), (2013), σ. 24-44.
- Melucci, Alberto, “The Process of Collective Identity” στο: Hank Johnston & Bert Klardermans (επιμ.), *Social Movements and Culture: Social Movements, Protests and Contention, Volume 4*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995, σ. 41-63.
- Miles, Michael, “Blindness in South and East Asia: Using History to Inform Development”, στο: Brigitte Holzer, Arthur Vreede & Cabrielle Veigt (επιμ.),

- Disability in Different Cultures: Reflections on Local Concepts*, Transaction, New Brunswick, NJ, 1999, σ. 88-101.
- Milian, Madeline, “Multiple Dimensions of Identity: Individuals with Visual Impairments”, στο: Madeline Milian & Jane N. Erin (επιμ.), *Diversity and Visual Impairment: The Influence of Race, Gender, Religion and Ethnicity on the Individual*, AFB Press, New York 2001, σ. 35-53.
- Mitchell, David, T. (with Snyder, Sharon, L.), *The Biopolitics of Disability: Neoliberalism, Ablenationalism, and Peripheral Embodiment*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2015.
- Mor, Sagit, “Between Charity, Welfare, and Warfare: A Disability Legal Studies Analysis of Privilege and Neglect in Israeli Disability Policy”, *Yale Journal of Law & the Humanities*, 18(1), (2006), σ. 63-137.
- Mouzelis, Nicos, “Modernity and the Secularization Debate”, *Sociology*, 46(2), (2012), σ. 207-223.
- Murdoch, Stephen, *IQ: A Smart History of a Failed Idea*, John Wiley & Sons, Inc, 2007.
- Murphy, Robert, F., *The Body Silent*, W.W. Norton, New York 1990.
- Murphy, Stephen, *Voices of Pineland: Eugenics, Social Reform, and the Legacy of "Feeble-mindedness" in Maine*, Information Age Pub, Charlotte, NC 2011.
- Nair, Aparna, “They Shall See His Face: Blindness in British India, 1850-1950”, *Medical History*, 61(2), (2017), σ. 181-199.
- Near East Foundation, “Strangers in a Strange Land: Near East Relief in Athens”, ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2020, <https://neareastmuseum.com/2016/05/20/strangers-strange-land-near-east-relief-athens/>.
- Newman, Sara, *Writing Disability: A Critical History*, First Forum Press, Boulder, Colo 2013.
- Nielsen, Kim, *The Radical Lives of Helen Keller*, New York University Press, New York 2004.
- Nielsen, Kim, *A Disability History of the United States*, Beacon Press, Boston 2012.
- Norden, Martin, F., *The Cinema in Isolation: A History of Physical Disability in the Movies*, Rutgers University Press, New Brunswick 1994.

- Nordstrom, Brian, H., *The History of the Education of the Blind and Deaf*, ERIC Clearinghouse, 1986, ανακτήθηκε από <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED309614.pdf>.
- O' Brien, Gerald, V., *Framing the Moron: The Social Construction of Feeble-Mindedness in the American Eugenic Era*, Manchester University Press, Manchester 2013.
- O' Brien, Gerald, V., & Bundy, Meghan, E., "Reaching Beyond the Moron: Eugenic Control of Secondary Disability Groups", *Journal of Sociology and Social Welfare*, 36(4), (2009), σ. 153-171.
- O' Donnell, Guillermo & Schmitter, Philippe, C., *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore, MD 1986.
- O' Donnell, Marion, *Maria Montessori*, Bloomsbury, New York and London 2007.
- O' Connor, Thomas, H., *The Athens of America: Boston, 1825-1845*, University of Massachusetts Press, Boston 2006.
- O' Farrell, Clare, "Michel Foucault: The Unconscious of History and Culture", στο: Nancy Partner & Sarah Foot (επιμ.), *The Sage Handbook of Historical Theory*, Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC 2013, σ. 162-182.
- O' Nions, Helen, "Divide and Teach: Educational Inequality and the Roma", *The International Journal of Human Rights*, 14(3), (2010), σ. 464-489
- Oliver, Mike, *The Politics of Disablement*, The MacMillan Press, London 1990.
- Oliver, Mike, "The Disability Movement is a New Social Movement", *Community Development Journal*, 32(3), (1997), σ. 244-251.
- Operario, Don & Fiske, T.F., "Integrating Social Identity and Social Cognition: A Framework for Bridging Diverse Perspectives", στο: Dominic Abrams & Michael A. Hogg (επιμ.), *Social Identity and Social Cognition*, Oxford: Blackwell, Oxford 1999, σ. 26-54.
- Padden, Carol & Humphries, Tom, *Inside Deaf Culture*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2005.
- Papadogiannis, Nikolaos, *Militant around the Clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure and Sexuality in Greece, 1974-1981*, Berghahn Books, New York 2015.
- Park, Deborah, C. & Radford, John, P., "From the Case Files: Reconstructing a History of Involuntary Sterilization", *Disability & Society*, 13(3), (1998), σ. 317-342.

- Patterson, Lindsey, “The Disability Rights Movement in the United States” στο: Michael Rembis, Catherine J. Kudlick & Kim E. Nielsen, *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018, σ. 439-458.
- Paul, Diane, B., “Darwin, Social Darwinism and Eugenics”, στο: Jonathan Hodge, & Gregory Radick (επιμ.), *The Cambridge Companion to Darwin*, Cambridge University Press, New York 2003, σ. 214-239.
- Pernick, Martin, *The Black Stork: Eugenics and the Death of "Defective" Babies in American Medicine and Motion Pictures Since 1915*, Oxford University Press, New York 1996.
- Pernick, Martin, “Eugenics and Public Health in American History”, *American Journal of Public Health*, 87(11), (1997), σ. 1767-1772.
- Pfeiffer, David, “Overview of the Disability Movement: History, Legislative Record, and Political Implications”, *Policy Studies Journal*, 21(4), (1993), σ. 724-734.
- Pfeiffer, David, “Eugenics and Disability Discrimination”, στο: Len Barton (επιμ.), *Overcoming Disabling Barriers: 18 Years of Disability and Society*, Routledge, London 2006, σ. 70-90.
- Pinquart, Martin & Pfeiffer, Jens, P., “Associations of Extroversion and Parental Overprotection with Forming Relationships with Peers Among Adolescents with and without Visual Impairments”, *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 105(2), (2011), σ. 97-107.
- Polletta, Francesca & Jasper, James, M., “Collective Identity and Social Movements”, *Annual Review of Sociology*, 27, (2001), σ. 283-305.
- Prince, Michael, J., “Canadian Disability Activism and Political Ideas: In and Between Neo-liberalism and Social Liberalism”, *The Canadian Journal of Disability Studies*, 1(1), (2012), σ.1-34.
- Quinn, Gerard, “The Human Rights of Human with Disabilities under EU Law”, στο: Philip Alston, Mara Bustelo & James Heenam (επιμ.), *The EU and Human Rights*, New York: Oxford University Press, New York 1999, σ. 281-326.
- Radford, John, P. & Park, Deborah, C., “The Eugenic Legacy”, *Journal on Developmental Disabilities*, 4(1), (1996), σ. 73-84.
- Raustiala, Kal & Victor, David, “The Regime Complex for Plant Genetic Resources”, *International Organization*, 58, (2004), σ. 277–309.

- Ravin, James G. & Perkins, Jonathan, “Representations of Blindness in Picasso’s Blue Period”, *Arch Ophthalmol.*, 122(4), (2004), σ. 636-639.
- Reaume, Geoffrey, “Eugenics Incarceration and Expulsion”, στο: Liat Ben-Moshe, Chris Chapman, & Allison C. Carey (επιμ.), *Disability Incarcerated: Imprisonment and Disability in the United States and Canada*, Palgrave Macmillan, New York 2014, σ. 63-80.
- Reeve, Donna, “Negotiating Psycho-Emotional Dimensions of Disability and their Influence on Identity Constructions”, *Disability & Society*, 17(5), (2002), σ. 493-508.
- Reid-Cunningham, Allison Ruby, “Anthropological Theories of Disability”, *Journal of the Human Behavior in the Social Environment*, 19, (2009), σ. 99-111.
- Reilly, Phillip, *Surgical Solution: A History of Involuntary Sterilization in the United States*, John Hopkins University Press, Baltimore 1991.
- Rembis, Michael, “Disability and the History of Eugenics”, στο: Michael Rembis, Catherine J. Kudlick & Kim E. Nielsen, *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018, σ. 85-104.
- Rembis, Michael, Kudlick, Catherine, J. & Nielsen, Kim, E., *The Oxford Handbook of Disability History*, Oxford University Press, New York 2018.
- Rioux, Marcia, “Disability and Globalising the Concept of Human Rights”, στο: Colin Barnes, Len Barton & Mike Oliver (επιμ.), *Disability Studies Today*, Polity Press, Cambridge, UK 2002, σ. 210-227.
- Rodogno, Davide, “Beyond Relief: A Sketch of the Near East Relief’s Humanitarian Operations”, 1918-1928, *Monde(s)*, 2(6), (2014), σ. 45-64.
- Rose, Nicolas, *Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*, Princeton University Press, Princeton 2007.
- Roy, Archie, W.N. & Dimigen, Gisela, “The History of Access to Education of People with Visual Impairments in Great Britain from 1656 to 1999”, στο: Roy Hanes, Ivan Brown & Nancy E. Hansen (επιμ.), *The Routledge History of Disability*, Routledge, London 2017, σ. 258-272.
- Sabatello, Maria, “A Short History of the International Disability Rights Movement” στο: M. Sabatello & M. Schulze (επιμ.), *Human Rights and Disability Advocacy*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013, σ. 13-24.
- Samson, Amy, “Eugenics in the Community: Gendered Professions and Eugenic Sterilization in Alberta, 1928-1972”, *CBMH/BCHM*, 31(1), (2014), σ. 143-163.



- Sanborn, Franklin Benjamin, *Michael Anagnos, 1837-1906*, Wright & Potter Printing Co, Boston 1907.
- Sanders, Karen, “Overprotection and Lowered Expectations of Persons with Disabilities: The Unforeseen Consequences”, *Work*, 27(2), (2006), σ. 181-188.
- Schacter, Daniel, L. Gilbert, Daniel, T. & Wegner, Daniel, M., *Psychology*, Worth Publishers, New York 2009.
- Schorman, Rob, *Selling Style. Clothing and Social Change at the Turn of the Century*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2003.
- Schuchman, John, S., *Hollywood Speaks: Deafness and the Film Entertainment Industry*, University of Illinois Press, Urbana 1988.
- Schweik, Susan M., *The Ugly Laws: Disability in Public*, New York Disability Press, New York; London 2009.
- Scotch, Richard, K., “Politics and Policy in the History of the Disability Rights Movement”, *The Milbank Quarterly*, 67(2), (1989), σ. 380-400.
- Shakespeare, Tom, *Disability Rights and Wrongs*, Routledge, London 2006.
- Shakespeare, Tom, *Disability: The Basics*, Routledge, London 2017.
- Shapiro, Joseph, *No Pity. People with Disabilities Forging a New Civil Rights Movement*, Times Books, New York 1993.
- Siebers, Tobin, “Disability in Theory: From Social Constructionism to the New Realism of the Body”, στο: Lennard Davis (επιμ.), *The Disability Studies Reader*, Routledge, New York and London 2006, σ. 173-184.
- Siebers, Tobin, *Disability Theory*, The University Michigan Press, Ann Arbor 2008.
- Siebers, Tobin, “Disability, Pain and the Politics of Minority Identity”, στο: Anne Waldschmidt, Hanzo Berressem & Moritz Ingwersen (επιμ.), *Culture-Theory-Disability, Encounters Between Disability Studies and Cultural Studies*, Transcript Verlag, Germany 2017, σ. 111-121.
- Silver, Michael, G., “Eugenics and Compulsory Sterilization Laws: Providing Redress for the Victims of a Shameful Era in United States History”, *George Washington Law Review*, 72(4), (2004), σ. 862-892.
- Smith, Angela, M., *Hideous Progeny: Disability, Eugenics, and Classic Horror Cinema*, Columbia University Press, New York 2011.
- Smith, David, J., & Polloway, Edward, A., “Institutionalization, Involuntary Sterilization, and Mental Retardation: Profiles from the History of the Practice”, *Mental Retardation*, 31(4), (1993), σ. 208-214.

- Soldatic, Karen & Meekosha, Helen, “Disability and Neoliberal State Formations”, στο: Nick Watson, Alan Roulstone, & Carol Thomas (επιμ.), *Routledge Handbook of Disability Studies*, Routledge, New York 2012, σ.195-210.
- Soriano, Fernandez, V., “Facing the Greek Junta: the European Community, the Council of Europe and the Rise of Human-rights Politics in Europe”, *European Review of History*, 24(3), (2017), σ. 358-376.
- Stefansdottir, Guðrún, V., & Hreinsdottir, Eygló, Ebba, “Sterilization, Intellectual Disability and Some Ethical and Methodological Challenges: It Shouldn’t Be a Secret”, *Ethics and Social Welfare*, 7(3), (2013), σ. 302-308.
- Stern, Alexandra, M., “Eugenics, Sterilization and Historical Memory in the United States”, *Historia, Ciencia, Saude-Manguinhos*, 23(1), (2016), σ. 195-212.
- Stiker, Henri, J., *Corps Infirmes et Sociétés*, Aubier-Montaigne, Paris 1982.
- Stiker, Henri, J., “Using Historical Anthropology to Think Disability” στο: Brigitte Holtzer, Arthur Vreede & Gabriele Weigt (επιμ.), *Disability in Different Cultures: Reflections on Local Concepts*, Bielefeld, Bonn, Germany 1999, σ. 352-380.
- Stiker, Henri, J., *A History of Disability*, μτφρ. William Sayers, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1999.
- Stone, Deborah, *The Disabled State (Health, Society and Policy)*, Temple University Press, Philadelphia 1984.
- Stroman, Duane, F., *The Disability Rights Movement: From Deinstitutionalization to Self-Determination*, University Press of America, New York and Oxford 2003.
- Stubblefield, Anna, “Beyond the Pale: Tainted Whiteness, Cognitive Disability and Eugenic Sterilization”, *Hypatia*, 22(2), (2007), σ. 162-181.
- Sullivan, Martin, “Subjected Bodies: Paraplegia, Rehabilitation, and the Politics of Movement”, στο: Shelley Tremain (επιμ.), *Foucault and the Government of Disability*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2005, σ. 27-44.
- Susman, Joan, “Disability, Stigma and Deviance”, *Social Science and Medicine*, 38(1), (1994), σ. 15–22.
- Sutherland, Madeline, “Toward a History of the Blind in Spain”, *Disability Studies Quarterly*, 35(4), (2015), ανακτήθηκε από <https://dsq-sds.org/article/view/4039/4113>.
- Swidler, Ann, “Cultural Power and Social Movements”, στο: Hank Johnston & Bert Kladermans (επιμ.), *Social Movements and Culture: Social Movements*,

- Protests and Contention, Volume 4*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1995, σ. 25-40.
- Szokolczai, Arpad, *Max Weber and Michel Foucault: Parallel Life-Works*, Routledge, London 1998.
- Teicher, Amir, “Why Did the Nazis Sterilize the Blind? Genetics and the Shaping of Sterilization Law of 1933”, *Central European History*, 52, (2019), σ. 289-309.
- Theodorou, Vassiliki & Karakatsani, Despina, *Strengthening Young Bodies, Building the Nation. A Social History of Child Health and Welfare in Greece (1890-1940)*, Central European University Press, Budapest and New York 2019.
- Theodorou, Vassiliki & Karakatsani, Despina, “Eugenic Concerns, Population Policies and Puericulture in Interwar Greece”, *The Historical Review/La Revue Historique*, 17 (2021), σ. 53-90.
- Thomas, Carol, *Female Forms: Experiencing and Understanding Disability*, Open University Press, Buckingham Philadelphia 1999.
- Thomas, Carol, “Disability and Gender: Reflections on Theory and Research”, *Scandinavian Journal of Disability Research*, 8(2-3), (2006), σ. 177-185.
- Thomassen, Bjørn, “The Uses and Meanings of Liminality”, *International Political Anthropology*, 2 (1), (2009), σ. 5-27.
- Thomson, Mathew, “Disability, Psychiatry and Eugenics”, στο: A. Bashford & P. Levine (επιμ.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2010, σ. 116-131.
- Tilley, Elizabeth, Walmsley, Jan, Earle, Sarah & Atkinson, Dorothy, “The Silence of Roaring: Sterilization, Reproductive Rights and Women with Intellectual Disabilities”, *Disability & Society*, 27(3), (2012), σ. 413-426.
- Toon, Elizabeth, “The Tool and the Job: Digital Humanities Methods and the Future of the History of the Human Sciences”, *History of the Human Sciences*, 32(1), (2019), σ. 83-98.
- Trent, James, *Inventing the Feeble Mind: A History of Intellectual Disability in the United States*, Oxford University Press, New York 2016.
- Troubeta, Sevasti, *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)*, Brill, Balkan Studies Library, Leiden and Boston 2013.
- Turner, Victor, “Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage”, στο: Victor Turner (επιμ.), *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Cornell University Press, New York 1967, σ. 93-111.

- Turner, Victor, *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*, Library of Congress, New Jersey [1969] 2008.
- Turner, Victor, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, London 1974.
- Vernon, Ayesha, “The Dialectics of Multiple Identities and the Disabled People’s Movement”, *Disability & Society*, 14 (3), (1999), σ. 385-398.
- Vislie, Lise, “From Integration to Inclusion: Focusing Global Trends and Changes in the Western European Societies”, *European Journal of Special Needs Education*, 18(1), (2003), σ. 17-35.
- Waddington, Lisa, B., *From Rome to Nice in a Wheelchair: The Development of a European Disability Policy*, Europa Law Publishing, Groningen, Netherlands, 2005.
- Wade, William, *The Deaf-Blind: A Monograph*, Hecker Brothers, Indiana 1904.
- Walsh, Casey, “Eugenic Acculturation: Manuel Gamio, Migration Studies, and the Anthropology of Development in Mexico, 1910-1940”, *Latin American Perspectives*, 31(5), (2004), σ. 118-145.
- Wehmeyer, Michael, L., “Eugenics and Sterilization in the Heartland”, *Mental Retardation*, 41(1), (2003), σ. 57-60.
- Werner, Shirli, Corrigan, Patrick, Ditchman, Nicole & Sokol, Kristin, “Stigma and Intellectual Disability: A Review of Related Measures and Future Directions”, *Research in Developmental Disabilities*, 33(2), (2012), σ. 748-765.
- Weygand, Zina, *The Blind in French Society: From the Middle Ages to the Century of Louis Braille*, Stanford University Press, Stanford, CA 2009.
- Wiebe, Robert, H., *Self-rule: A Cultural History of American Democracy*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1995.
- Wilson, Mandy, ““I am the Prince of Pain, for I am a Princess in the Brain’: Liminal Transgender Identities, Narratives and the Elimination of Ambiguities”, *Sexualities*, 5 (4), (2002), σ. 425-448.
- Wilson, Robert, “The Role of Oral History in Surviving a Eugenic Past”, στο: Steven High (επιμ.), *Beyond Testimony and Trauma: Oral History in the Aftermath of Mass Violence*, UBS Press, Vancouver and Toronto 2015, σ. 119-138.
- Wilson, Shula, “To Be or Not to Be Disabled: The Perception of Disability as Eternal Transition”, *Psychodynamic Practice*, 12(2), (2006), σ. 177-191.

- Winzer, Margret, *A History of Special Education: From Margin to Mainstream*, Gallaudet University Press, Washington, DC, 1993.
- Withers, A., J., “(Re)constructing and (Re)habilitating the Disabled Body: World War One Era Disability Policy and Its Enduring Ramifications”, *Canadian Review of Social Policy*, 75 (2016), σ. 30-58.
- Wodak, Ruth, *Disorders in discourse*, Longman, London 1996.
- Wodak, Ruth, “Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century”, *Research on Language & Social Interaction*, 32(1-2), (1999), σ.185-193.
- Wodak, Ruth, “Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach”, στο: Karen Tracy, Cornelia Ilie & Todd Sandel (επιμ.), *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, John Wiley & Sons, Chichester 2015, σ. 275-288.
- Wood-Ritsatakis, Anne, *An Analysis of the Health and Welfare Services in Greece*, Center of Planning and Economic Research, Special Studies Series B, Athens 1970.
- Wright, Beatrice, A., “A New Look to Overprotection and Dependency”, *Exceptional Children*, 26(3), (1959), σ. 115-122.
- You, Dong, Chul & Hwang, Se, Kwang, “Achievements of and Challenges Facing the Korean Disabled People’s Movement”, *Disability & Society*, 33(8), (2018), σ. 1259-1279.
- Young, Iris Marion, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton 1990.
- Zampas, Christina & Lamačková, Adriana, “Forced and Coerced Sterilization of Women in Europe”, *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 114, (2011), σ. 163-166.